

श्रीमत्तर्कवागीश्वरसाहित्याचार्याभिनन्दपण्डितसमुद्भूतः

लघुयोगवासिष्ठः

वासिष्ठचन्द्रिकाव्याख्यासहितः

ग्रन्थोऽयम्

श्रीमन्निलोकरामस्वामिभ्यः संपाद्य श्रीमज्जयकृष्णजीवनराम-

महाराजसंप्रहस्यादर्शग्रन्थेन संशोध्य पं० पीताम्बर-

महाराज-शरीफत्तालेमहंमदइत्याभ्यां प्रका-

शनार्थमुपदीकृतो मुद्रितश्चासीत्

तस्येयं द्वितीयावृत्तिः

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्म-

तनुजनुपा वासुदेवशर्मणा

संशोधितः

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

मुम्बय्यां स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः

प्रस्तावना

सत्यं ज्ञानमनन्तमेकमजरं नित्यौदिते शाश्वतं
प्रत्यग्रह्वरसायनं सुखघनं पूर्णं परं पावनम् ।
स्वात्मज्योतिरनादिमध्यनिधनं मायाविलासैर्मुहु-
र्विश्वाकारमपास्तमायमभयं वन्दे विशुद्धं पदम् ॥

अथ जगदिदमनादिमोहनिशासुप्तमनवरतदुःखप्रभ्रमपरंपराक-
ल्पिते जन्मजरामयमरणहर्षामर्षशोकाद्यनर्थसंकटसहस्रसंकुले प्रहा-
तिग्रहव्याघ्रभीषणे तापत्रितयदावानलज्वालमालाकुले पद्ममिजालेऽ-
रिपङ्कगव्याधवध्यमानप्राणिनिकाये संसारमहारण्ये मोमुह्यमानं
विवेकान्धं प्रबोधोपायदौर्लभ्यवशात्समुद्वीक्ष्य शास्त्रभानूदयेन तत्प्र-
बोधनाय भगवतः पद्मजन्मनः शासनात् स्वतश्च प्रवर्तमानः पर-
मकारुणिको भगवान्वाल्मीकिः श्रीरामचन्द्रमहोदयविविधचित्रप-
वित्रचरित्रपूर्णं पूर्वरामायणं आत्मानात्मविवेचनपूर्वकात्मसाक्षात्का-
रगर्भं योगवासिष्ठसङ्गकमुत्तररामायणमिति च निबन्धद्वयरूपं महा-
निबन्धमाविश्वकार ।

ननु क्षीणरागादिदोषस्रैवर्णिकश्चेत्स संन्यासपूर्वकवेदान्तश्रवण
एवाधिकारी । पूर्वकाण्डानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिद्वारोत्तरकाण्डाधिका-

रप्रापकत्वस्य 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । न चात्रात्रैवर्णिकस्याधिकारः । तस्य 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्' इत्यधिकारनिषेधात् । तस्मान्नात्राधिकारी मुलभ इति चेन्न । स्मार्तकर्मवदुपपत्तेः । यथा त्रैवर्णिकस्य त्रेताग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारेऽप्यनाहिताग्निसाधारणः स्मार्तकर्माधिकारोऽस्त्येव तथा श्रौतज्ञानाधिकारिणोऽप्यसंन्यासिसुमुद्धुसाधारणोऽस्मिन्नपि ग्रन्थेऽस्त्यधिकारः अज्ञानावधिकश्च । अस्यापि स्मृतिवद्वेदोपबृंहणत्वात् । तथाचोक्तम्—'वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना' इति । तत्र वैदिकपूर्वकाण्डस्य श्रीरामचरितकथाव्याजेनोपबृंहणं पट्टकाण्डं सोत्तरं पूर्वरामायणं उत्तरकाण्डस्य पदप्रकरणमिदं सोत्तरमिति । यथा केचुचित् स्मार्तकर्मसु स्त्रीशूद्रसाधारणोऽधिकारस्तथाऽस्यापि श्रवणे पुराणवत् 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः' 'जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्' इत्यादिवचनलिङ्गात् । 'नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं' 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्यादिवचनं त्ववेदविदः श्रौतज्ञानानधिकारपरमिति केचित् । अपरोक्षज्ञानाभावपरमित्यन्ये । वेदपूर्वकप्राशस्त्यपरमित्यपरे । सर्वथाप्यस्त्येवान्येषामपि पौराणिकसाधारणे ज्ञानेऽधिकारः । 'स हि सर्वैर्विजिज्ञास्य आत्मा वर्णैस्तथाश्रमैः' इत्यादिवचनेभ्यः । तत्र श्रौतज्ञाने पूर्वकाण्डोक्तधर्मानुष्ठानजन्या चित्तशुद्धिरिवेहापि पूर्व-रामायणोपदर्शितस्यैव वर्णाश्रमोचितनिष्कामधर्मानुष्ठानजा चित्तशु-

द्विर्जिज्ञासोत्पादनद्वारा हेतुरिति पूर्वोत्तररामायणयोर्हेतुहेतुमद्भाव-
संगतिः । तथाचेदमुत्तररामायणापरपर्यायमखिलवेदान्तसिद्धान्त-
गर्भं श्रीमद्वसिष्ठमहर्षिंश्रीरामचन्द्रसंवादरूपेण जगति योगवासिष्ठ-
संज्ञया धरीवर्ति ।

भगवान्नाारायणश्च दशरथान्वये लब्धजन्मा सुग्रीव-सौमित्र-
विभीषणादीन् सज्जनांस्त्रायमाणः खर-दूषण-त्रिशिरो-ऽतिकाय-
घटकर्णेन्द्रजिदशाननादींश्च दुष्टान्निवर्हयंस्त्रयीधर्मं यथावत्समस्थाप-
यन् महीमण्डल इति पूर्वरामायणाज्ज्ञायत एव । एवमौपनिषद्-
तत्त्वज्ञानमपि भगवतो वसिष्ठाच्छ्रुततत्त्वज्ञानो भगवान्दाशरथिः
प्रातिष्ठिपञ्चगदुद्धाराय तस्य च योगवासिष्ठसंज्ञस्योत्तररामायणस्य
वैराग्य-मुमुक्षुव्यवहार-जगदुत्पत्ति-स्थिति-उपशम-निर्वाणसंज्ञ-
कानि पट्प्रकरणानि, पद्यानां च द्वात्रिंशत्सहस्राणि । तस्मात्
पट्सहस्रश्लोकमितं सारमुद्धृत्य लघुयोगवासिष्ठ इति व्यवहृतो ग्रन्थः
काश्मीरकपण्डितेनाभिनन्दनाम्ना संगृहीतो मुमुक्षुहितकामनया ।
तस्यैव च वासिष्ठचन्द्रिकाख्या सुबोधा व्याख्या श्रीमतात्मसुखा-
ख्यविद्वद्वरेण प्रागेव विरचिता । तद्व्याख्यासंवलितोऽयं लघुयोगवा-
सिष्ठो नाम प्राचीनो वेदान्तग्रन्थो मुमुक्षुजनहिताय प्रागेव निर्णय-
सागरमुद्रणालये मुद्रितः । इदानीं च तत्प्रतिरूपकाणां दुर्लभत्वमा-
लोक्येदं पुनर्मुद्रणं क्रियते । बहुजनोपकारकेणानेन कर्मणा सज्ज-
नानां धन्यवादा लभ्येरन् निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपतिना । भग-

वाञ्छानकीजानिश्चिरमायुरारोग्यादिशुभसंततिं वितरतु श्रेष्ठिप्रव-
रेभ्यः श्रीमन्मन्त्रः पाण्डुरङ्ग जावजी महोदयेभ्य इति परमेश्वरं भृशं
प्रार्थयामहे ।

यथामति संस्कृतेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे गच्छतः स्खलनन्यायेन दृग्दो-
षाल्पप्रेक्षानवधानाक्षरयोजकनिबन्धनं मानुषशेषमुपीसुलभं स्खलितं
दृष्टिसरणिभापितं निसर्गकरुणावरुणालया निबन्धसंशोधनश्रम-
विदुषो विद्वांसो मार्जयेयुरिति सप्रश्रयं विज्ञापयति ।

ग्रन्थसंस्कर्ता.

लघुयोगवासिष्ठस्थविषयानुक्रमणिका ।

सर्गाः .. पृष्ठाङ्काः

१ वैराग्यप्रकरणम्

१ वैराग्योत्पत्तिप्रतिपादनम्	१
२ जगद्दोषप्रकाशवर्णनम्	२४
३ वैराग्यवर्णनम्	६६

२ मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणम्

१ मुमुक्षुव्यवहारवर्णनम्	७६
--------------------------	----

३ उत्पत्तिप्रकरणम्

१ उत्पत्तिप्रकरणार्थदर्शनम्	९७
२ मण्डपोपाख्याने लीलो- पाख्यानम्	१२९
३ सूक्ष्मपाख्यानम्	१८३
४ ऐन्दवोपाख्यानम्	२०९
५ इन्द्रोपाख्यानम्	२१४
६ चित्तोपाख्यानम्	२१८
७ बालकाख्यायिकोपाख्यानम्	२२८
८ शाम्बरकोपाख्यानम्	२३४
९ लघुपाख्यानम्	२४७

४ स्थितिप्रकरणम्

१ भागवोपाख्यानम्	२८४
------------------	-----

सर्गाः .. पृष्ठाङ्काः

२ दामाद्युपाख्यानम्	२९६
३ भीमाद्युपाख्यानम्	३०९
४ दाशराख्यानम्	३१५
५ उपदेशाख्यानम्	३५२

५ उपशमप्रकरणम्

१ जनकोपाख्यानम्	३६२
२ पुण्यपावनोपाख्यानम्	३७३
३ बल्युपाख्यानम्	३९१
४ प्रह्लादोपाख्यानम्	४०२
५ गाधिवृत्तान्तकथनम्	४२२
६ उद्दालकोपाख्यानम्	४३३
७ सुरग्रीवोपाख्यानम्	४६३
८ भासविलाससंवादः	४७७
९ वीतहृव्योपाख्यानम्	४८४
१० आकाशगल्यभावादि- निरूपणम्	५२०

६ निर्वाणप्रकरणम्

१ भुशुण्डोपाख्यानम्	५४६
२ देवपूजोपाख्यानम्	५९०

सर्गः	पृष्ठाङ्काः	सर्गः	पृष्ठाङ्काः
३ धिल्वोपाख्यानम्	६१८	१० कचोपाख्यानम्	७६४
४ शिलोपाख्यानम्	६२४	११ मिथ्यापुरुषोपाख्यानम्	७६९
५ अर्जुनोपाख्यानम्	६२९	१२ मृद्धीशोपाख्यानम्	७७५
६ दत्तहस्तोपाख्यानम्	६३८	१३ इक्ष्वाकूपाख्यानम्	७८२
७ वेतालोपाख्यानम्	६४८	१४ मुनिव्याधोपाख्यानम्	८०३
८ भर्गवरघोपाख्यानम्	६५९	१५ योगसप्तभूमिकोपाख्यानम्	८११
९ किराट-चिन्तामणि-गजेन्द्रो- पाख्यानगर्भ-शिखिध्वजो- पाख्यानम्	६६९	१६ शास्त्रग्रहणफलनिर्देशः	८३३
		१७ भरद्वाजानुशासनम्	८३७
		१८ वसिष्ठरामचन्द्रसंवादः	८४३

समाप्तेयं विषयानुक्रमणिका ।

ॐ श्रीरामाय नमः ॥

लघुयोगवासिष्ठः ।

वासिष्ठचन्द्रिकाव्याख्यासहितः ।

वैराग्यप्रकरणम्—

स्वाविद्याकल्पितद्वैतं नरसिंहाभिधं महः ॥ वेदान्तवेद्यं वन्देऽहं
परमानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥ सर्वमुत्तमसुखप्रसादतो जीवजातमनिति
श्रुतिर्जगौ । तस्य वेदगदितस्य वर्ण्यते किं महत्त्वमखिलात्मनो
गुरोः ॥ २ ॥ नतभवपरिपन्थि ज्ञानदानैकलीलं मुनिवरनिकुरन्मैः
पूज्यमानाद्विषयम् । विधुतसकलदोषं सत्यविज्ञप्तिमूर्तिं श्रुतिस्तनु-
तमारादाश्रये विश्वनाथम् ॥ ३ ॥ यो देहलीमधिवसञ्छिवराज-
धान्यां बाह्यान्तरेर्विरचितापचितीच्छयेव । दृष्ट्यैव वारयति विन्न-
शतानि सोऽव्यादस्मान्समस्तमुरवन्दितपादपद्मः ॥ ४ ॥ यस्या
महामहिमसागरसंविगाहः सद्यः पुनाति संकलं जनमाश्रयाकात् ।
सा शारदा त्रिपथगेव समस्तदेवैः सेव्या समप्रवरमाशु ददातु
मह्यम् ॥ ५ ॥ यात्मीकिमुनिवाग्गङ्गा सहस्रमुखवाहिनी । ब्रह्म-
सागरसंयाता भद्रांसी पुनात्वलम् ॥ ६ ॥ वसिष्ठरामपादांलव-
रिवस्याविधौ मम । वचांसि पुष्पतां यान्तु चित्तवृत्तानि दीपताम्
॥ ७ ॥ श्रीमद्गुरुगणेशानवाचः संकल्पितार्पदाः । प्रणम्य सादरं
मूर्ध्ना कुर्वे वासिष्ठचन्द्रिकाम् ॥ ८ ॥ वासिष्ठार्घ्यं त्रितीर्णामि हनू-
मानिव लीलया । रामपादान्ममप्याहं क्षन्तुमर्हन्ति सूरयः ॥ ९ ॥

दिवि भूमौ तथाकाशे बहिरन्तश्च मे विभुः ।

यो विभात्यवभासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥ १ ॥

अथ सत्यज्ञानानन्दाद्वितीयः परमात्मा भगवान्भारायणः कल्पादौ क्षेत्राणि तमःप्रधानानि जीवांश्च चित्रप्रधानान् भावनाज्ञानकर्मानुसारेण ससर्ज । तथाचोक्तमाचार्यैः—‘तमःप्रधानः क्षेत्राणां चित्रप्रधानश्चिदात्मनाम् । परःकारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिः’ इति । अथ स्वसृष्टानां प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयसार्थमुपायोपेयतया स्थितं कर्मज्ञानलक्षणं वेदार्थं मरीच्यादिभ्यः सनकादिभ्यश्चोपदिदेश । तैश्चोपदिष्टं प्राणिभिरनुष्ठीयमानं तं वेदार्थं रायणादिदस्युभिर्विभिन्नितानुष्ठानमालक्ष्य तत्परिपालनेच्छया वशीकृतमायः सत्यसंकल्पो भगवान्संकल्पसमासादिताज्ञभावः कौसल्यायां दशरथादवततार । अचतीर्य च वसिष्ठशिष्यताविडम्बनां धारयन्नानाख्यानादलिमण्डितेन तत्संवादेन ज्ञानामृतरसमाविश्वकार । कर्म च प्रवर्तयामास रक्षोगणवचेन तदुभयरक्षणं च चक्रे । तत्र रामस्य शिष्यता ब्रह्मण एव ब्रह्मविद्याधिकारित्वं दर्शयितुम् । तथाच श्रुतिः—‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभव’ इति । तथाच वार्तिकम्—‘स्वाभासफलकारूढं तदेवारूपकं परम् । ब्रह्मविद्याधिकारित्वं द्वैविध्यात्प्रतिपद्यत’ इति । तं च वसिष्ठरामसंवादं दिव्यज्ञानसंपन्नो भगवान्यात्मीकिर्द्वात्रिंशच्छ्लोकसहस्रैर्निबन्धयन् । तमिमं वासिष्ठसमुद्रं वैराग्यमुमुक्षुव्यवहारजगदुत्पत्तिस्थित्युपशमनिर्वाणप्रतिपादकपट्प्रकरणकल्लोलमनेकाख्यानचरतरङ्गं विवेकवैराग्योपरतिविज्ञानादिरत्ननिलयं मन्दमतिदुस्तरमालक्ष्य परमपारुणिकः कादमीरपण्डितोऽमिनन्दनामा श्लोकानां पट्सहस्रीं तस्मा-

दुज्जहार । तदिदं वासिष्ठं मन्दोपकुंतये यथामति व्याख्यास्यामः ।
 प्रारीप्सितग्रन्थस्याविज्ञेन परिसमाप्तये प्रचयगमनाय चेष्टदेवतानम-
 स्कारलक्षणं मङ्गलाचरणं मुखतः कुर्वन्नर्थाच्छास्त्रप्रतिपाद्यमर्थं दर्श-
 यति भगवानाचार्यः—दिवीति ॥ यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थाभिधायक-
 त्वादात्मनः प्रसिद्धत्वादात्मा विशेष्यतया संबध्यते—य आत्मेति ॥
 य आत्मा मे विभाति तस्मै नम इति संबन्धः । तस्य स्वरूपं दर्श-
 यति—अवभासेति ॥ अवभासो ज्ञप्तिरात्मा स्वरूपं यस्य स तथा
 तस्य । देशतः परिच्छेदं व्यावर्तयति—विभुरिति ॥ सकलदेशव्या-
 पीत्यर्थः । विभुत्वं साधयति—दिवीत्यादिना ॥ दिवि स्वर्गे आकाशे
 अन्तरिक्षे संक्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपादितोऽर्थः श्रोतृबुद्धिमनायासमा-
 रोहयतीति मन्वानो विस्तरेण प्रतिपादितमर्थं संक्षिप्याह—यहिर-
 त्तश्चेति ॥ अथवा लोकत्रयेऽन्तर्बहिश्च यो विभाति तस्मै 'अन्तर्बहिश्च
 तसर्वं व्याप्य नारायणः स्थित' इति श्रुतेः । 'यहिरन्तश्च भूतानामचरं
 चरमेव चे'ति स्मृतेश्च । एवंविध आत्मस्वरूपे विद्वदनुभवः प्रमाण-
 मिति सूचयति भगवान्वात्मीकिः—यो विभातीति ॥ नन्वात्मनो
 व्यतिरिक्तवस्तुसद्भावाद्वस्तुतः परिच्छेदः स्यादिति चेन्नेत्याह—सर्वा-
 त्मन इति ॥ सर्वस्य द्वैतप्रपञ्चस्य कल्पितस्य शुक्तिकेव रजतस्यात्मा
 परमार्थस्वरूपं तस्मै । वस्तुपरिच्छेदनिराकरणेनात्मनः कालपरिच्छे-
 दोऽपि निराकृतो वेदितव्यः । कालस्यापि वस्तुतः स्वसिन्कल्पितस्य
 सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन आत्मनस्तत्परिच्छेदासंभवान् । अथवा दिवि
 श्योतमाने लिङ्गशरीरे भुवि भूमिकार्ये स्थूलशरीरे आकाशे अव्या-
 कृताख्ये कारणशरीरे तत्साक्षितया यो विभाति तस्मै नमः । शिष्टं
 पूर्ववत् । 'अयं योऽन्यां देवतामुपासेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ।

नात्यन्तमज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिञ्शास्त्रेऽधिकारवान् ॥२॥

स वेद यथा पशुरेव सदेवानामिति श्रुत्यात्मव्यतिरिक्तदेवतादर्शनस्य निन्दितत्वात् 'आत्मैव देवताः सर्वा' इति अनुस्मृतेश्च आत्मैवेष्टदेवतात्वेन तमस्कृत इत्यथगन्तव्यम् । अथवा परमात्मा विशेष्यतया संबध्यते यः परमात्मेति तस्यापीश्वरत्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्य जीवेभ्यो भेदं वारयति—सर्वात्मन इति ॥ सर्वेषां जीवानामात्मने परमार्थ-स्वरूपाय नमः । शिष्टं समानम् । अथवा भूमावाकाश इत्याद्यन्तयो-र्ब्रह्माण्मध्यवर्ति भूतत्रयमपि संदंशन्यायेन गृहीतं भवति । कारणभू-तग्रहणेन कार्यं च । तथाचायमर्थः—आकाशादिरूपभूतभौतिकेष्वन्तः क्षेत्रज्ञात्मना बहिश्च संसारात् दिवि स्वे महिम्नि यो विभाति तस्मै नम इति । 'पादोऽस्य विद्या भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति श्रुतेः । तदेवं त्रिविधपरिच्छेदरहितं नित्याद्वितीयपरिपूर्णं चिदात्मकं वस्तु शास्त्रप्रतिपाद्यमिति दर्शितं भवति ॥ १ ॥ शास्त्रादौ श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गतया विषयं दर्शयित्वाधिकारिणं दर्शयन् प्रयोजनसंबन्धौ च सूचयति—अहं बद्ध इति ॥ बद्धोऽहं विमुक्तः स्यामिति यस्य निश्चयोऽस्ति सोऽस्मिन् शास्त्रे शास्त्रश्रवणाधिकारवानिति योजना । तस्य श्रवणा-दिकप्रयोजकमापातज्ञानं दर्शयति—नात्यन्तमिति ॥ नो इति पदच्छे-दः । तदिति ब्रह्मोच्यते । 'ऽन्तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति स्मृतेः । तज्ज्ञानातीति तज्ज्ञो ब्रह्मवित् न उत ज्ञ इति वा पद-च्छेदः । उतशब्दोऽप्यर्थे । 'उताप्यर्थविकल्पयोरित्यमरः । ज्ञ उत शोऽपि नेत्यर्थः । ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञातेऽत्यन्तमज्ञाते च श्रवणादौ प्रवृत्त्यसंभवादापाततो ज्ञानप्रधिकारीत्यर्थः । विमुक्तः स्यामित्यनेन

गुरुमासीनमेकान्ते वाल्मीकिं सर्वदर्शिनम् ।

पप्रच्छ प्रणतो भूत्वा भरद्वाजो मृदुस्वरम् ॥ ३ ॥

भगवञ्ज्ञातुमिच्छामि कथं संसारसंकटे ।

रामो व्यवहृतो ह्यसिन्कारुण्याद्ब्रूहि मे गुरो ॥ ४ ॥

चन्धनिवृत्तिरेतच्छास्त्रवर्णप्रयोजनमिति सूचितम् । नात्यन्तमह्य
इत्यादिना च शास्त्रब्रह्मणोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः संवन्ध
इत्यावेदितं भवति ॥ २ ॥ एवं तावत्प्रथमश्लोकेन मङ्गलाचरणं
विषयसूचनं च विधाय द्वितीयेनाधिकारिप्रयोजनसंवन्धावावेद्य
शास्त्रमारभमाणोऽस्य प्रथमं संवादक्यारूपतां द्योतयितुं गुरुशिष्य-
क्रमं प्रस्तौति—गुरुमिति ॥ ब्रह्मानन्दास्यादनायमेकान्त आसीनं सम-
दर्शनशीलं वाल्मीकिं गुरुं भरद्वाजः शिष्यः प्रणतो भूत्वा मृदुस्वरं
मृदुशब्दं यथा भवति तथा पप्रच्छेति संवन्धः ॥ ३ ॥ भगवन्निति ॥
संकटं संवाधः । ‘संकटं ना तु संवाध’ इत्यमरः । व्यवहृतः व्यव-
हृतवान् । अत्र साध्याहारं योजना—रामो जीवन्मुक्तपदं लब्ध्वा-
कथं संसारसंकटे व्यवहृत इति । नन्विममेवार्थं भरद्वाजः पृष्टवा-
निति कुतोऽवगम्यते । उच्यते बृहद्वासिष्ठे । कथं संसारसङ्कटे रामो
व्यवहृतवानिति पूर्वप्रश्नसोत्तरम् । ‘जीवन्मुक्तस्थितिं ब्रह्मन्कृत्वा
राघवमादितः । क्रमात्कथय मे नित्यं भविष्यामि सुखी यथे’ ति वि-
वरणात् । ‘जीवन्मुक्तपदं प्राप्तो यथा रामो महामनाः । तत्तेऽहं
शृणु वक्ष्यामी’ त्युत्तरप्रारम्भाच्च । किंच । ‘रामानुयायिनस्ते वा
मन्निपुत्रा महाधियः । निर्दुःखतां यथैवैते प्राप्तास्तद्ब्रूहि मे स्पृष्ट’ मिति
रामभरतादिविषयप्रश्नानन्तरं, मन्निपुत्रनिर्दुःखितालक्षणजीवन्मुक्ति-
प्राप्तिप्रकारप्रश्नाच्चावगम्यते—अयमेवार्थः पृष्टो भरद्वाजेनेति ॥ ४ ॥

चाल्मीकिरुवाच ।

साधु वत्स भरद्वाज योग्योऽसि कथयामि ते ।

श्रुतेन येन संमोहमलं दूरे करिष्यसि ॥ ५ ॥

भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ।

अपुनःस्मरणं साधो मन्ये विसरणं वरम् ॥ ६ ॥

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्गुतिः ॥ ७ ॥

साधु वत्सेति ॥ त्वया यत्पृष्टं तत्साध्वित्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

योग्योऽसि श्रवणाय । ते तुभ्यम् । येन रामजीवन्मुक्तिलामोपायेन

संमोहमज्ञानमलमत्यर्थं दूरे करिष्यसीति । विनष्टाज्ञानो भविष्यसी-

त्यर्थः । अथवा । संमोहमेव मलं हेयत्वात् । अतएव तस्य दूरे प्रक्षे-

पणमुचितम् ॥ ५ ॥ संसारसंकटे रामः कथं व्यवहृतवानिति प्रश्नस्य

‘जीवन्मुक्तपदं प्राप्तो यथा रामो महामना’ इत्यादिनोत्तरं यक्ष्य-

न्नादौ यक्ष्यमाणजीवन्मुक्तिसाधनमूतात्मापरोक्षज्ञानस्योपायं चित्त-

स्य चिन्मात्रावशेषतालक्षणं ध्यानमसंप्रज्ञातसमाधितया प्रसिद्धं

रामवृत्तान्तकथनद्वारा विस्तरेण प्रतिपिपादयिषितं सोपायं बुद्धिसौ-

कर्यार्थं संक्षिप्याह—भ्रमस्येति ॥ अथवा जीवन्मुक्तपदं प्राप्त इत्या-

दिना प्रश्नस्योत्तरं यक्ष्यन्नादौ मुक्तिं तदुपायलक्षणं शास्त्रार्थं बुद्धिसौ-

कर्यार्थं संक्षिप्याह—भ्रमस्येत्यादिना ॥ आकाशवर्णवन्दाकाशश्याम-

त्ववज्जागतस्य जगत्संवन्धिनो भ्रमस्य विसरणं वरं श्रेष्ठमुपायं मन्य-

इति सैन्येः । पुनः स्तस्यत्वेन स्मरणं जगद्धमविषयं न विद्यते

यस्मिन्विस्मरणे तदपुनः स्मरणम् ॥ अथवा शान्तेन मूलेविद्याविच्छेदे

सति भ्रमस्याभावमेव विस्मरणशब्देन विवक्षितं अतएवापुनः स्मर-

णमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ नदृश्यमिति ॥ दृश्यं नास्ति कल्पितमधिष्ठानं-

अन्यथा शास्त्रगतेषु लुण्ठतां भवतामिह ।

भवत्यकृत्रिमाज्ञानां कल्पैरपि न निवृत्तिः ॥ ८ ॥

अशेषेण परित्यागो वासनानां य उत्तमः ।

मोक्षं इत्युच्यते सद्भिः स एव विमलक्रमः ॥ ९ ॥

द्रष्टव्यतिरेकेणेत्यागमादिजनितबोधेन मनसः सङ्कल्पात्मकादन्तः-
करणादृश्यमार्जनं संपन्नं जातं चेत्तर्हि निर्वाणनिवृत्तिर्मोक्षसुखमुत्प-
न्नाभिव्यक्ता भवति । तस्या विषयसुखवत्सातिशयत्वं चारयति-
परेति ॥ ८ ॥ दृश्यमिध्यात्वनिश्चयदाढ्यं सति तद्वासनानिवृत्तेस्तत्र
रोगानुदयात्ततो विमुखं चित्तं ब्रह्मानन्दमवगाहते । ततो विगतप्र-
तिबन्धादपरोक्षज्ञानान्निर्वाणं भवतीति भावः ॥ ९ ॥ विद्याधलेन
चित्तस्य विपश्यैमुख्यमसंपादयतां दोषमाह-अन्यथेति ॥ उक्तवि-
धयान्तर्मुखतामसंपाद्य बहिर्मुखतया शास्त्रगतेषु शास्त्राण्येषां गतीं
अवतांस्तेषु लुण्ठतां गात्रचेष्टनं कुर्वतामकृत्रिमस्याज्ञा अकृत्रि-
माज्ञांस्तेषामब्रह्मविदां भवतां भरद्वाजादीनां कल्पैरप्यतिमहता
कालेनापि निवृत्तिर्मोक्षसुखं न भवति । अथवा अकृत्रिमा
अज्ञानामिति पदद्वयम् । अज्ञानामकृत्रिमा निवृत्तिं भवतीति
संवन्धः । यथा गते लुण्ठतां लुण्ठनं कर्ममलेपगात्रभङ्गादिजन्तित-
दुःखाय भवति तथा बहिर्मुखानां शास्त्रश्रवणं दुःखायैव न
सुखायेति भावः ॥ ८ ॥ बोधेन दृश्यमार्जनं दृश्यवासनानिवृ-
त्तिद्वारैव भवति यतोऽतो वासनात्यागो दृश्यमार्जनीर्दिद्वारा
मोक्षस्योत्तमोपायत्वादेनुष्ठेय इत्याह-अशेषेणेति ॥ वासनात्यागस्तु
कथं मोक्षत्वेमित्याशङ्क्योपचारादित्यभिप्रेत्याह-स शेषेति ॥ वास-
नात्याग एव विमलक्रमो निर्मलोपायो मोक्षस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा ।

मलिना जन्मनो हेतुः शुद्धा जन्मविनाशिनी ॥ १० ॥

अज्ञानसुयनाकारा घनाहंकारशालिनी ।

पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥ ११ ॥

पुनर्जन्माङ्कुरास्त्यक्त्वा स्थिता संभ्रष्टबीजवत् ।

देहार्थं प्रियते ज्ञातज्ञेया शुद्धेति चोच्यते ॥ १२ ॥

ये शुद्धवासना भूयो न जन्मानर्थभाजनम् ।

ज्ञातज्ञेयास्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता महाधियः ॥ १३ ॥

वासनात्यागो मोक्षोपाय इति सामान्योक्तेरविशेषेण सर्व-

वासनात्यागो प्राप्ते शुद्धवासना न त्याग्येति दर्शयितुं वा-

सनाद्वैविध्यमाह—वासनेति ॥ तयोर्विरुद्धकार्यकारित्वं दर्शयति

द्वैयोपादेयत्वज्ञापनार्थम्—मलिनेति ॥ १० ॥ तत्र मलिनवासनाया

लक्षणमाह—अज्ञानेति ॥ अज्ञानेन सुघनः सुनिविडः सुदृढो वा

आकारो यस्याः सा तथोक्ता । अज्ञाने हि सति वासनाया निवि-

डित्वं नान्यदा । घनेन निविडेन दृढेन वाऽहंकारेण शालते शोभत

इति घनाहंकारशालिनी ॥ ११ ॥ शुद्धवासनालक्षणमाह—पुनर्ज-

न्मेति ॥ संभ्रष्टबीजवत्सम्यग्भर्जितबीजवत्पुनःप्ररोहायोग्या स्थिता

देहार्थं प्रियते वर्तमानदेहस्थितार्थं प्रियते । ज्ञातज्ञेया ज्ञातं ज्ञेयं ब्रह्म

यस्यां निमित्तभूतायां सा तथोक्ता ॥ १२ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—

ये शुद्धेति ॥ जन्मैवानर्थस्तस्य भाजनं पात्रं जन्मानर्थभाजनं ये

पुरुषाः शुद्धवासना भवन्ति ज्ञातज्ञेया महाधियस्ते भूयो जन्मान-

र्थभाजनं न भवन्ति ते च जीवन्मुक्ता उच्यन्त इति योजना ।

यस्माच्छुद्धाशुद्धवासने एषलक्षणे तस्मान्मुमुक्षुणा शुद्धवासना न

जीवन्मुक्तपदं प्राप्तो यथा रामो महामनाः ।

तत्तेऽहं शृणु वक्ष्यामि जरामरणशान्तये ॥१४॥

विद्यागृहाद्विनिष्क्रम्य रामो राजीवलोचनः ।

दिवसाननयद्वेहे लीलाभिरकुतोभयः ॥ १५ ॥

अथ गच्छति काले तु रामस्य गुणशालिनः ।

तीर्थपुण्याश्रमश्रेणीर्द्रष्टुमुत्कण्ठितं मनः ॥ १६ ॥

राघवश्चिन्तयित्वैवमुपेत्य चरणौ पितुः ।

हंसः पद्माविव नवौ जग्राह नखकेसरौ ॥ १७ ॥

राम उवाच ॥

तीर्थानि, देवसद्धानि वनान्यायतनानि च ।

द्रष्टुमुत्कण्ठितं नाथ ममेदं ताव मानसम् ॥ १८ ॥

त्याज्याः किंतु मलिनवासनेषु । शुद्धा तु प्रयत्नतः संपाद्येति समुदा-
यार्थः ॥ १३ ॥ एवं तावज्जीवन्मुक्तिसाधनविज्ञानोपायभूतं समा-
धिं सोपायां मुक्तिं तदुपायलक्षणं शास्त्रार्थं वा संक्षेपेणाभिधायेदानीं
केन क्रमेण जीवन्मुक्तपदं लब्ध्वा संसारसङ्कटे व्यग्रहतवान् राम
इति प्रभस्योत्तरं प्रतिज्ञापूर्वकमाहोत्तरमन्यसंदर्भेण—जीवन्मुक्तेत्या-
दिना ॥ जीवन्मुक्तानां पदं स्थानं स्वाराज्यं निर्वाणपरमानन्दलक्षणं
यथा येन प्रकारेण येन क्रमेणेत्यर्थः ॥ १४ ॥ विद्यागृहाद्विद्यालभ-
स्थानादाचार्यगृहात् । राजीवं कमलम् ॥ १५ ॥ तीर्थानि पुण्याश्र-
माश्च तीर्थपुण्याश्रमास्तेषां श्रेणीः पङ्क्तिः । उत्कण्ठोत्कलिका सास्य
जातेति उत्कण्ठितम् । संजातानुरागमित्यर्थः ॥ १६ ॥ नवावभिनवौ
नखा एव केसराः किञ्चित्का ययोश्चरणयोस्तौ तयोक्तौ ॥ १७ ॥
देवसद्धानि, देवाल्याः । आयतनानि, चैत्यानि । चैत्यमायतनं

तदेतामर्थितां पूर्वां सफलां कर्तुमर्हसि ।
 न सोऽस्ति भुवने नाथ त्वया योऽर्थी न मानितः ॥ १९ ॥
 इति संप्रार्थितो राजा वसिष्ठेन संमं तदा ।
 विचार्यामुच्चदेचैनं रामं प्रथममर्थिनम् ॥ २० ॥
 शुमे नक्षत्रदिवसे आतृम्यां सह राघवः ।
 निरगात्स्वगृहात्तस्मात्तीर्थयात्रार्थमुद्यतः ॥ २१ ॥
 अथारम्य स्वकात्तस्मात्क्रमात्कोसलमण्डलात् ।
 लानदानजपध्यानपूर्वकं स ददर्श ह ॥ २२ ॥
 नदीस्तीर्थानि पुण्यानि वनान्यायतनानि च ।
 जाङ्गलानि वनान्तेषु तटान्यब्धिमहीभृताम् ॥ २३ ॥
 अमरकिन्नरमाननमानितः समग्लोक्य महीमखिलामिमाम् ।
 उपययौ स्वगृहं रघुनन्दनो विहृतदिक् शिवलो क्मिवेश्वरः २४
 लाजपुष्पाञ्जलिघ्रातैरिंकीर्णः पुरवासिनाम् ।
 प्रविवेश पुरं श्रीमाञ्जयन्तो विष्टपं यथा ॥ २५ ॥
 उवास स सुखं गेहे ततः प्रभृति राघवः ।
 वर्णयन्विविधाकारान्देशाचारानितस्ततः ॥ २६ ॥

तुल्यमि' त्यमरः ॥ १८ ॥ तत्तस्मात् । अर्थी याचकः ॥ १९ ॥
 सममित्यव्ययं सहार्थे । 'साकं सार्धं समं सहे' त्यमरः ॥ अमुञ्च-
 न्नोचनमकरोत् ॥ २० ॥ नक्षत्रसहितो दिवसो नक्षत्रदिवसस्तस्मिन्नि-
 रगात्त्रिगंतः ॥ २१ ॥ २२ ॥ जाङ्गलानि वातबहुलदेशान् । 'जाङ्गले वात-
 भूयिष्ठ' मिति वचनात् । अथवा जाङ्गलं मरुभूमिगतारण्यं तत्संनन्धीनि
 स्थलानि जाङ्गलानि ॥ २३ ॥ विहृताः श्रीहिता दिशो येन स तथोक्तः
 ॥ २४ ॥ जयन्त इन्द्रसुतः प्रविष्टपं स्वर्गम् ॥ २५ ॥ उवास क्षपितवान् ॥ २६ ॥

प्रातरुत्थाय रामोऽसौ कृत्वा सन्ध्यां यथाविधि ।

सभासंस्थं ददर्शेन्द्रसमं स्वपितरं तदा ॥ २७ ॥

कथाभिः सुविचित्राभिः स वसिष्ठादिभिः सह ।

स्थित्वा दिनचतुर्भागं ज्ञानगर्भाभिरावृतः ॥ २८ ॥

जगाम पित्रानुज्ञातो महत्या सेनया वृतः ।

वराहमहिषाकीर्णं वनमाखेटकेच्छया ॥ २९ ॥

तत आगत्य सदनं कृत्वा स्नानादिकं क्रमात् ।

समित्रवान्धवोऽभुक्त्वा निनाय ससुहृन्निशाम् ॥ ३० ॥

एवं दिनसमाचारो ब्राह्मण्यो सह सारथ्यः ।

आगत्य तीर्थयात्रायाः समुवास पितुर्गृहे ॥ ३१ ॥

नृपतिसंन्यवहारमनोज्ञया सुजनचेतसि चन्द्रिकयानया ।

परिनिनाय दिनानि च चेष्टया सुतसुधारसपेशलयानवः ॥ ३२ ॥

अथोनपोडशे वर्षे वर्तमानो रघूद्वहः ।

जगामानुदिनं कार्श्यं शरदीवामलं सरः ॥ ३३ ॥

सभायां संस्था संस्थितिर्यस्य स सभासंस्थस्तम् ॥ २७ ॥ ज्ञानं गर्भं यासां

कथानां तामिः ॥ २८ ॥ महत्याखेटकेच्छया मृगयावाञ्छया ॥ २९ ॥

सदनं गृहम् ॥ ३० ॥ एव दिनसमाचार इत्येकं पदम् ॥ ३१ ॥ नृपतिसं-

न्यवहारमनोज्ञया राजोचितसंन्यवहारेण मनोरमया सुजनचेतसि

संजनचित्ते चन्द्रिकया ज्योत्स्नावदानन्दकारिण्या सुतसुधारसपेशल-

या सुतः प्रसुतः । सु प्रसूतवण इति धातोः । सुधारसोऽमृतरसस्तद्वत्पे-

शलया मञ्जुलया ॥ ३२ ॥ अत्रेयं श्रुत्युक्ता निःश्रेयसोपायपरिपाटी । फल-

नभिसन्धिपूर्वकं स्ववर्णाश्रमकर्मानुष्ठानात्पुण्योत्पत्तिस्ततः पापक्षयः ।

'धुष्येन पापमपनुदती'ति श्रुतेः । ततश्चित्तस्य विवेकक्षमता ततः

क्रमादस्य विशालाक्षं पाण्डुतां मुखमाददे ।

पाकोत्फुल्लदलं शुक्लं सालिमालमिवाम्बुजम् ॥ ३४ ॥

कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थितः ।

चिन्तापरवशस्तूष्णीमव्यापारो बभूव ह ॥ ३५ ॥

कृशाङ्गचिन्तया युक्तः खेदी परमदुर्मनाः ।

नोवाच कस्यचित्किंचिल्लिपिकर्मार्पितो यथा ॥ ३६ ॥

खेदात्परिजनेनासौ प्रार्थ्यमानः पुनःपुनः ।

चकाराद्विक्रमाचारं परिम्लानमुत्ताम्बुजः ॥ ३७ ॥

संसारतत्त्वपरिज्ञानं ततो वैराग्यादि ततो मुमुक्षुत्वं ततो मोक्ष-
साधनगवेपणं ततः सर्वकर्मसंन्यासः ततो गुरुचरणोपसर्पणं ततः
श्रवणाद्यनुष्ठानं ततो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः ततोऽज्ञानविनष्टिः ततः
स्वाराज्य एवावस्थानम् । 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इति श्रुतेरिति । तामि-
मामानुपूर्वीं जगद्गुरुरामचरणकमलभजनाभिरतकतिपयपुरुषधौरे-
यस्यायुकां पुरुषोत्तमेऽपि लोकाननुजिघृक्षया ब्रह्मविद्याधिकारिधुरं
दधाने दाशरथौ दिदर्शयिषुस्तस्य निष्कामकर्मानुष्ठानमतीतप्रत्यसं-
दर्भेणाख्यायेदानीं तत्फलं विवेकवैराग्यलक्षणं दर्शयति—अथेति ॥
ऊनं न्यूनं षोडशानां पूरकं षोडशं ऊनं च तत् षोडशं च तस्मि-
न्समाप्तप्राये षोडशवर्ष इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ विशालाक्षमिति बहुव्रीहिः ।
पाकेन फालपाकेन उत्फुल्लानि विकसितानि दलानि यस्याम्बुजस्य
तत्तयोक्तम् । सहालिमालया वर्धत इति सालिमालम् ॥ ३४ ॥
तूष्णीं बभूवेति संन्यः ॥ ३५ ॥ परमदुर्मनाः अत्यन्तमदृष्ट-
चित्तः । लिपिकर्मणा अपिठेन समपिठेन भित्त्यादौ चित्रेणोपमा
यस्य स तयोक्तः ॥ ३६ ॥ परिजनेन सेवकजननेन ॥ ३७ ॥ घना

का ते पुत्र घना चिन्तेत्येवं दशरथे नृपे ।
 पृच्छति स्निग्धया वाचा कृत्वोत्सङ्गे पुनःपुनः ॥ ३८ ॥
 न किञ्चित्तात मे दुःखमित्युक्त्वा पितुरङ्कगः ।
 रामो राजीवपत्राक्षस्तूष्णीमेव स तिष्ठति ॥ ३९ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्र इति श्रुतः ।
 महर्षिरभ्यगाद्गुप्तं तमयोध्यानराधिपम् ॥ ४० ॥
 तं दृष्ट्वा मालितं लक्ष्म्या निवेद्य स्वर्णविष्टरम् ।
 ब्रह्मवदनो राजा स्वयमर्घ्यं न्यवेदयत् ॥ ४१ ॥
 उपविष्टाय तस्मै स विश्वामित्राय धीमते ।
 पाद्यमर्घ्यं च गां चैव भूयोभूयो न्यवेदयत् ॥ ४२ ॥
 अर्चयित्वा तु विधिवद्विश्वामित्रमभाषत ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो वाक्यमिदं प्रीतमना नृपः ॥ ४३ ॥
 अशङ्कितोपनीतेन भास्वता दर्शनेन ते ।
 साधो खनुग्रहीताः स्मो रविणेवाम्बुजाकराः ॥ ४४ ॥

निविडा दृढा या । उत्सङ्गोऽङ्कः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एवं निष्कामक-
 र्मफलं वैराग्यं संक्षेपेण प्रतिपाद्यैतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां विस्तरेण प्रतिप्रि-
 पादयिषुः प्रश्नप्राप्त्यर्थं असङ्गमाह—एतस्मिन्नित्यादिना ॥ श्रुतो विश्रुतः
 प्रसिद्धः ॥ ४० ॥ लक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसात्मिकया । व्रताध्ययनज्ञा
 त्वगता दीप्तिर्हि ब्रह्मवर्चसम् । मालितं संजातमालम् । मालाकारल-
 क्ष्म्यावृतमित्यर्थः । स्वर्णविष्टरं स्वर्णासनम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 अशङ्कितमसङ्कल्पितमुपनीतमशङ्कितोपनीतं तेन भस्मद्वल्यं विना
 समीपं प्रापितेनेत्यर्थः । भास्वता दीप्तिमता दीप्तिमद्विषयत्वात् ॥

यदनादि यदक्षुण्णं यदपायविवर्जितम् ।
 तदानन्दसुखं प्राप्तमद्य त्वद्दर्शनान्मुने ॥ ४५ ॥
 यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमवर्षके ।
 यथान्वस्येक्षणप्राप्तिर्भवदागमनं तथा ॥ ४६ ॥
 यथा हर्षो नमोगत्या मृतस्य पुनरागमात् ।
 तथा त्वदागमाद्ब्रह्मन्स्वागतं ते महामुने ॥ ४७ ॥
 कश्च ते परमः कामः किं च ते करवाण्यहम् ।
 तीर्थभूतोऽसि मे विप्र प्राप्तः परमधार्मिकः ॥ ४८ ॥
 गङ्गाजलामिषेकेण यथा प्रीतिर्भवेन्मम ।
 तथा त्वद्दर्शनात्प्रीतिरन्तःशीतयतीव माम् ॥ ४९ ॥
 विगतेच्छामयक्रोधो वीतरागो निरामयः ।

विस्पष्टेनेति वा । रयावशङ्कितोपनीतत्वं भास्वत्त्वं च प्रसिद्धमेव
 ॥ ४४ ॥ अनुगृहीतत्वं दर्शयति—यदनादीति ॥ अनाद्यपि प्राग-
 भाववदनित्यं भाभूदित्याह—अपायेति ॥ अपायो नाशः । अनपा-
 य्यपि सादि स्यात्प्रध्वंसवदत आह—अनादीति ॥ आद्यन्तरहित-
 स्यापि न कूटस्वनित्यत्वं जगन्नित्यत्ववादिनः पृथिव्यादिवदित्यत
 आह—अक्षुण्णमिति ॥ पृथिव्यादिवत् कश्चित् क्षुण्णं सण्डितावयवं
 न भवतीत्यक्षुण्णं कूटस्थं नित्यमित्यर्थः । आनन्दसुखं ब्रह्मसुखम् ।
 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञानमातन्दं ब्रह्म । यदेव आकाश
 आनन्दो न स्या' दित्यादिश्रुतिषु आनन्दशब्दार्थतया ब्रह्मणः
 प्रसिद्धत्वात् ॥ ४५ ॥ यथाऽमृतस्येत्यत्र अमृतस्येति पदच्छेदः
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ काम्यत इति कामः ॥ ४८ ॥ शीतयत्यसंतप-
 करोति । श्वशब्दोऽवधारणे ॥ ४९ ॥ विगतेति ॥ इच्छा अर्थमा-

इदमत्यद्भुतं ब्रह्मन्यद्भवान्मोगुपागतः ॥ ५० ॥
 यत्कार्यं येन चार्थेन प्राप्तोऽसि मुनिपुङ्गव ।
 कृतमित्येव तद्विद्वि मान्योऽसि हि भृशं मम ॥ ५१ ॥
 तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलवाक्यमद्भुतविस्तरम् ।
 हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ५२ ॥
 सदृशं राजशार्दूल तवैतन्महीतले ।
 महावंशप्रसूतस्य वसिष्ठवशवर्तिनः ॥ ५३ ॥
 अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
 तस्य विघ्नकरा घोरा राक्षसा मम संस्थिताः ॥ ५४ ॥
 प्रातुमर्हसि मामार्तं शरणार्थिनमागतम् ।
 तवास्ति तनयः श्रीमान्दत्तशार्दूलविक्रमः ॥ ५५ ॥

त्रविषया । रागः कयादिविशेषविषयः । अप्राप्तेऽर्थे प्रार्थनामात्रमि-
 ष्ट्या । प्राप्ते प्रार्थना राग इति केचित् । मामुपागत इति यद्विदम-
 स्यद्भुतमिति संबन्धः ॥ ५० ॥ येनार्थेन प्रयोजनेन प्राप्तोऽसि तदर्थं
 यन्मया कार्यं तत्कृतमेव विद्वीत्यन्वयः । तत्र हेतुर्मान्योऽसीति
 ॥ ५१ ॥ हृष्टानि हर्षादुद्भिन्नानि रोमाणि यस्य स तथा ॥ ५२ ॥
 राजशार्दूल राजश्रेष्ठ । 'सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका'
 इत्यमरः ॥ ५३ ॥ आतिष्ठेऽवलम्बे । यद्यपि विश्वामित्रः कृतार्थस्त-
 थापि लोकदृष्टिमाश्रित्याह—सिद्ध्यर्थमिति ॥ कार्यकारणसंघातस्य
 हाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिः सिद्धिः । कर्मणा साक्षान्मुक्तिलक्षणसिद्धे-
 रसंभवात् । मम तस्य नियमस्य विघ्नकरा इति संबन्धः ॥ ५४ ॥
 शरणशब्दो रक्षित्वाचकः । 'शरणं गृहरक्षित्रो' रिति वचनात् ।
 दत्तशार्दूलो दर्पान्वितन्याग्रस्तद्विद्विभ्रमोऽतिशक्तिर्यस्य स दत्तश-

महेन्द्रसदृशो ग्रीये रामो रक्षोविदारणः ।

तं पुत्रं राजशार्दूल रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ५६ ॥

काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ।

शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन खेन तेजसा ॥ ५७ ॥

राक्षसा येऽपकर्तारस्तेषां मूर्धविनिग्रहे ।

न च पुत्रकृतं स्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ ५८ ॥

न तदस्ति जगत्सिन्धुश्च देयं महात्मनाम् ।

हन्त ते प्रतिजानामि हतांस्तान्विद्धि राक्षसान् ।

नह्यस्मदादयः प्राज्ञाः संदिग्धे संप्रवृत्तयः ॥ ५९ ॥

अहं वेद महात्मानं रामं राजीवलोचनम् ।

वसिष्ठश्च महातेजा ये चान्ये दीर्घदर्शिनः ॥ ६० ॥

दूळविक्रमः । 'विक्रमस्त्यतिशक्तिः' इत्यमरः ॥ ५५ ॥ सत्यपरा-

क्रमः सत्योऽवितथः फलपर्यवसायी पराक्रमो यस्य स तयोक्तः

॥ ५६ ॥ काकपक्षः शिखा तस्य । रक्षोवधे शक्तिरहितत्वाद्वेय-

त्यशङ्कां ज्ञातयति—शक्त इति ॥ ५७ ॥ अपकर्तारोऽपकारकर्तारः तेषां

मूर्धविनिग्रहे शक्त इत्यन्वयः । ननु दिव्येन तेजसा शक्तत्वमृषिगुणत्वं

च विरुद्धमिति चेन्न । अज्ञानावतारे ऋषेरप्यस्यदानादिना दिव्यतेज-

मोऽभिव्यञ्जकत्वसंभवात् ॥ ५८ ॥ अशक्तत्वमुररीकृत्याह—न

तदिति ॥ महात्मनां देयं न भवति यत्तन्नास्तीति संयन्धः । सर्वदे-

हि—'त्वयं कर्णः शिविमांसं जीवं जीमूतयाहनः । ददौ दधीचिर-

स्थीनि किमदेयं महात्मना' मिति । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पाया'मित्यमरः ।

संदिग्धे पार्थे संप्रवृत्तय इति बहुव्रीहिः । प्रवृत्तेः सम्यक्तत्वं दृढत्वम्

॥ ५९ ॥ ननु बालकस्य कथमेवादृशं सामर्थ्यं यत् इयं त्वय प्रति-

यदि धर्मो महत्त्वं च यशस्ते मनसि स्थितम् ।

तन्मह्यं स्वमभिप्रेतमात्मजं दातुमर्हसि ॥ ६१ ॥

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ।

विरराम महातेजा विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥ ६२ ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।

मुहूर्तमासीन्निश्चयेष्टः सदन्यं चेदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥

ऊनपोडशवर्षोऽयं रामो राजीवलोचनः ।

न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ ६४ ॥

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याः पतिरहं स्थितः ।

तया परिधृतो युद्धं दास्यामि पिशिताशिनाम् ॥ ६५ ॥

बालो रामस्त्वंनीकेषु न जानाति बलाबलम् ।

अन्तःपुरादृते दृष्टा नानेनान्या रणावनिः ॥ ६६ ॥

नववर्षसहस्राणि मम जातस्य कौशिक ।

दुःखेनोत्पादितास्त्वेते चत्वारः पुत्रका मया ॥ ६७ ॥

प्रधानभूतस्तेष्वेको रामः कमललोचनः ।

तं विनेह त्रयोऽप्यन्ये धारयन्ति न जीवितम् ॥ ६८ ॥

इत्यत आह—अहमिति ॥ महात्मानं सङ्कल्पमात्रेण जगत्कुटीसंघट-

नविघट्टनपटीयांसं परमात्मानं वेद जानामि ॥ ६० ॥ यदि धर्म

इति ॥ धर्मादिकं ते मनस्यत्याज्यतया स्थितं तर्हि स्वं स्वीयमात्मजं

पुत्रम् । कथंभूतम् । अभिप्रेतमिष्टम् । दातुमर्हसि ॥ ६१ ॥ उपरराम

तृष्णीं धभूवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ षोडशानां पूरकं षोडशं तद्य तद्वर्ष

च ऊनं किञ्चिज्जूनं षोडशवर्षं यस्य स तथा ॥ ६४ ॥ पिशिता-

शिनां मांसाशिनां रक्षसाम् । 'पिशितं' तरसं मांसं पल्लं क्रव्यमा-

मिष' इत्यमरः ॥ ६५ ॥ रणावनिर्युद्धभूमिः ॥ ६६ ॥ नववर्ष-

स एव रामो भवता नीयते राक्षसान्प्रति ।

यदि तत्पुत्रहीनं त्वं मृतमेवाशु विद्धि माम् ॥ ६९ ॥

अन्यच्च यदि ते विघ्नं करोति स हि रावणः ।

ततो युधि न शक्ताः सो वयं तस्य दुरात्मनः ॥ ७० ॥

काले काले पृथग्भिन्ना भूरिवीर्यविभूतयः ।

भूतेष्वभ्युदयं यान्ति प्रलीयन्ते च कालतः ॥ ७१ ॥

अद्यास्मिस्तु वयं काले रावणादिषु शत्रुषु ।

न समर्थाः पुरः स्थातुं नियतेरेष निश्चयः ॥ ७२ ॥

अयमन्यतमः कालः पेलवीकृतसज्जनः ।

राघवोऽपि गतो दैन्यं यत्र वार्धकजर्जरः ॥ ७३ ॥

सहस्राणीति क्वचित् । पट्टिर्घर्षसहस्राणीत्यन्यत्र ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

राक्षसान्प्रति नीयते यदीति संबन्धः । वत्तर्हि ॥ ६९ ॥ रामाप्रदानेऽन्यदपि निमित्तं शङ्कितमस्तीत्याह—अन्यथेति ॥ ७० ॥ ननु

रावणस्यैवंविधं वीर्यं कुतः, कुतश्च भवता रावणादेरप्यधिकबलानां

फाकुत्स्थादिवंशप्रसूतानां तद्विपर्यय इत्यत आह—काल इत्यादिना ॥

पृथग्भिन्ना अन्योन्यं विलक्षणा भूरिवीर्या विभूतयो बहुशौर्यसंपदः

काले कालेऽभिव्यक्तानुकूले भूतेषु प्राणिष्वभ्युदयमभिव्यक्ति यान्ति ।

कालतः प्रलयानुकूलत्वात् ॥ ७१ ॥ अस्मिन्काले अस्मत्प्रतिकूले ।

तत्राद्य रावणादिषु शत्रुषु विषयेषु । नियतिर्विधिः ॥ ७२ ॥ कालस्य

प्रातिकूल्यमेव दर्शयति—अयमन्यतम इति ॥ पेलवीकृतसज्जनः

विरलीकृतसाधुजनः । ‘घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तन्वि’त्य-

मरः । अयं कालोऽन्यतमोऽत्यन्तमन्यः । पूर्वस्मादत्यन्तं विपरीत

इत्यर्थः । वार्धकं वृद्धत्वं वार्धक इव जर्जरो वार्धकजर्जरः ऊन-

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ।

समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ७४ ॥

करिष्यामीति संश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ।

स भवान्केसरी भूत्वा मृगतामभिवाञ्छसि ॥ ७५ ॥

यदि त्वमक्षमो राजन्गमिष्यामि यथागतम् ।

हीनप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सवान्धवः ॥ ७६ ॥

तस्मिन्कोपपरीते तु विश्वामित्रे महात्मनि ।

चचाल वसुधा कृत्स्ना सुरांश्च मयमाविशत् ॥ ७७ ॥

क्रोधाभिभूतं विज्ञाय जगन्मित्रं महामुनिम् ।

धृतिमान्सुव्रतो धीमान्वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७८ ॥

इक्ष्वाकुवंशजातोऽपि स्वयं दशरथोऽपि सन् ।

न पालयसि चेद्वाक्यं कोऽपरः पालयिष्यति ॥ ७९ ॥

शुष्मदादिप्रणीतेन व्यवहारेण जन्तवः ।

मर्यादां न विमुञ्चन्ति तां न हातुं त्वमर्हसि ॥ ८० ॥

शुभं पुरुषसिंहेन गरुडेनामृतं यथा ।

कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शस्यन्ति राक्षसाः ॥ ८१ ॥

षोडशवर्षोऽपि राघवो वार्यकावस्थायामिव जर्जरो भूत्वा यत्र

यस्मिन्काले दैन्यं दीनमावं दुःखितां गतः । राघवशब्दो दशरथ-

विषय इति केचित् ॥ ७३ ॥ कौशिकः कुशिकगोत्रो विश्वामित्रः

॥ ७४ ॥ केसरी सिंहः ॥ ७५ ॥ अक्षमः असमर्थः । काकुत्स्थेति

संयोधनं साभिप्रायम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

शृतान्यभ्यस्तानि साधितानि वा अस्त्राणि येन स कृतास्त्रं न शस्यन्ति

शस्त्रा न भविष्यन्ति । धर्पयितुमिति शेषः ॥ ८१ ॥ श्रुतो रामः

वाल्मीकिरुवाच ॥

तथा वसिष्ठे भ्रुवति रामभृत्यजनान्नृपः ।

कथं कीदृक् कुतो राम इति पप्रच्छ बुद्धिमान् ॥ ८२ ॥

रामभृत्या ऊचुः ॥

रामो राजीवपत्राक्षो यतःप्रभृति चागतः ।

सविप्रस्तीर्थयात्रायास्ततःप्रभृति दुर्मनाः ॥ ८३ ॥

यत्नप्रार्थनयासाकं निजव्यापारमाह्निकम् ।

सोऽयमाम्लानवदनः करोति न करोति वा ॥ ८४ ॥

किं संपदा किं विपदा किं गेहेन किमीहितैः ।

सर्वमेवासदित्युक्त्वा तूष्णीमेकोऽवतिष्ठते ॥ ८५ ॥

वस्त्रपानाशनादानपराश्रुखतया तथा ।

परिव्राद्धमिणं राजन्सोऽनुयाति तपस्विनम् ॥ ८६ ॥

नाभिमानमुपादत्ते नाभिवाञ्छति राजताम् ।

नोदेति नास्तमायाति सुखदुःखादिवृत्तिषु ॥ ८७ ॥

नीतमायुरनायासपदसंग्राप्तिवर्जितैः ।

चेष्टितैरिति काकल्या भूयोभूयः प्रगायति ॥ ८८ ॥

आपदामेकमायासमभिवाञ्छसि किं धनम् ।

अनुशिष्येति सर्वस्वमर्थिभ्यः संग्रयच्छति ॥ ८९ ॥

उत्र राम इत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ परिव्राद्धमिणं

परिव्राजां संन्यासिनां धर्मा नैरपेक्ष्यादयो यस्य स तथोक्तस्तम्

॥ ८६ ॥ उदेति हृष्यति । अस्तमायाति विपीदतीत्येतत् ॥ ८७ ॥

अनायासपदं निर्वाणम् । काकल्या कलसूक्ष्मध्वनिना । 'काकली

तु कले सूक्ष्मे' इत्यमरः ॥ ८८ ॥ हे अर्थिन, आपदामेकं मुख्यमा-

न विद्वः किं महाबाहोस्तस्य तादृशचेतसः ।

कुर्मः कमलपत्राक्ष गतिरत्र हि नो भवान् ॥ ९० ॥

ईदृशः स्यान्महासत्त्वः क इहासिन्महीतले ।

प्राकृते व्यवहारे तं यो नियोजयितुं क्षमः ॥ ९१ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

एवं चेत्तन्महाप्राज्ञं भवन्तो रघुनन्दनम् ।

इहानयन्तु त्वरिता हरिणं हरिणा इव ॥ ९२ ॥

एष मोहो रघुपतेर्नापि नो नापि रागतः ।

विवेकवैराग्यकृतो घोष एष महोदयः ॥ ९३ ॥

एतसिन्मार्जितं युक्त्या मोहे स रघुनन्दनः ।

विश्रान्तिमेष्यति पदे तसिन्वयमिवोत्तमे ॥ ९४ ॥

निजां च प्राकृतामेव व्यवहारपरम्पराम् ।

परिपूर्णमना मान्य आचरिष्यत्यखण्डिताम् ॥ ९५ ॥

एवं मुनीन्द्रे भुवति पितुः पादाभिवन्दनम् ।

कर्तुमन्याजगामांघ्रं रामः कमललोचनः ॥ ९६ ॥

प्रथमं पितरं पश्चान्मुनी मान्यैकमानितौ ।

ततो विप्रास्ततो बन्धून् प्रणनाम ततो गुरुन् ॥ ९७ ॥

यासं निलयं धनं किं किमर्थमभिवाञ्छसि अभीच्छसीत्यनुशिष्य

अनुशासनं कृत्वा सर्वस्वमर्थिने याचकाय प्रयच्छति ददाति ॥ ८९ ॥

तादृशचेतसस्तस्य किं कुर्मो न विद्व इति संवन्धः ॥ ९० ॥ प्राकृते

व्यवहारे तं रामं निवेशयितुं यः क्षम ईदृशो महासत्त्वोऽस्मिन्महीतले

क इव स्यात्कोनु स्यादिति संवन्धः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ महानुदयः

परमानन्दाविर्भावो यस्मात्स तयोक्तः एष मोहो घोष इति मोहस्य-

तादृशस्य घोषहेतुत्वादुपचर्यते ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

जग्राह च ततो दृष्ट्या मनाद्भूमूर्ध्ना ततो गिरा ।
 राजलोकेन विहितां तां प्रणामपरम्पराम् ॥ ९८ ॥
 उत्सङ्गे पुत्र तिष्ठेति वदत्येवं महीपतौ ।
 भूमौ परिजनास्तीर्णे चासने स न्यविक्षत ॥ ९९ ॥

दशरथ उवाच ॥

पुत्र प्राप्तविवेकस्त्वं कल्याणानां च भाजनम् ।
 जडवज्जीर्णया बुद्ध्या खेदायात्मा न दीयताम् ॥ १०० ॥
 वृद्धविप्रगुरुप्रोक्तं त्वादृशेनानुतिष्ठता ।
 पदमारुह्यते पुण्यं न मोहमनुधावता ॥ १०१ ॥
 तावदेवापदो दूरे तिष्ठन्ति परिपेलवाः ।
 यावदेव न मोहस्य प्रसरः पुत्र दीयते ॥ १०२ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

राजपुत्र महाबाहो शूरस्त्वं विजितास्त्वया ।
 दुरुच्छेदा दुरारम्भा अप्यमी विषयारयः ॥ १०३ ॥
 किमतज्ज्ञ इवाज्ञानां योग्ये व्यामोहसागरे ।
 विनिमज्जसि कल्लोलबहुले जाड्यशालिनि ॥ १०४ ॥

मनाद्भूमूर्ध्ना ईपच्छिरःकम्पनेन ॥ ९८ ॥ न्यविक्षत उपवेशनम्-
 कार्पीत् । विश प्रवेशन इति धातोरुलुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् ।
 'नेर्विश' इति सूत्रादात्मनेपदम् ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ परि-
 पेलवाः प्रविरलाः । प्रसरः प्रचारः ॥ १०२ ॥ दुःखेनोच्छेदो येषां
 ते दुरुच्छेदाः । दुष्टः प्रारम्भो व्यापारो येषां ते दुरारम्भाः । यद्वा
 दुरारम्भा दुरुपक्रमाः । दुःसाध्या इत्यर्थः ॥ १०३ ॥ अतज्ज्ञ इव
 अग्रदाविदिव । कल्लोला महोर्मयः व्यामोहसागरे कल्लोलाः प्रचण्डा-

विश्वामित्र उवाच ॥

किंनिष्ठाः के च ते केन कियन्तः कारणेन ते ।

आघयः प्रविलुम्पन्ति मनो गेहमिवास्ववः ॥ १०५ ॥

यथाभिमतमाशु त्वं ब्रूहि प्राप्स्यसि चानघ ।

सर्वमेव पुनर्येन भेत्स्यन्ति त्वां तु नाघयः ॥ १०६ ॥

इत्युक्तमस्य मुमते रघुवंशकेतु-

राकर्ण्य वाक्यमुचितार्थविलासगर्भम् ।

तत्याज खेदमभिगर्जति वारिवाहे

वर्ही यथा त्वनुमिताभिमतार्थसिद्धिः ॥ १०७ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे वैराग्यो-

त्पत्तिप्रतिपादनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

पदः । सागरे जाड्यशालित्वं तु शिशिरताशालित्वम् । 'शिशिरो

जड' इत्यमरः ॥ १०४ ॥ संक्षेपेण पूर्वं प्रतिपादितस्य वैराग्यस्य

विस्तरेण प्रतिपादकोत्तरग्रन्थसन्दर्भोत्थानहेतुभूतान्विश्वामित्रप्रभा-

नुत्क्षिपति-किंनिष्ठा इति ॥ आखयो मूपका गेहमिव ये मनःपीडा-

लक्षणा आघयस्ते तव मनो विलुम्पन्ति विशेषेण छिदन्ति । ते

किंनिष्ठाः केषु विषयेषु नितरां विवृण्वन्तीति किंनिष्ठाः । के च

स्वरूपतः । केन कारणेन जाताः । कियन्तः कियत्परिमाणाः ॥ १०५ ॥

प्रभोत्तरदानस्य निष्पयोजनत्वशङ्कां शातयति-यथेति ॥ हे अनघ,

आघयो येन प्राप्तेनाभिमतेन सर्वे त्वां पुनर्न भेत्स्यन्ति यथाभिप्रेतं

तत्सर्वमेव त्वमाश्रवाप्स्यसि । ब्रूहीत्यन्वयः ॥ १०६ ॥ केतुर्ध्वजः ।

यथा रथस्य केतुरलङ्कारस्तथा रघुवंशस्यालङ्कार इत्यर्थः । उचिता-

नामर्यानां विलासो विस्तारो गर्भो यस्य तत्तथा । वारिवाहो मेघः ।

वर्ही मयूरः । अनुमिताऽभिमतस्यार्थस्य प्रयोजनस्य सिद्धिर्येन स

द्वितीयः सर्गः .

वाल्मीकिरुवाच ॥

इति पृष्टो मुनीन्द्रेण समाश्वास्य च राघवः ।

उवाच वचनं चारु परिपूर्णार्थमन्थरम् ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच ॥

भगवन्भवता पृष्टो यथावदधुनाखिलम् ।

कथयाम्यहमज्ञोऽपि को लङ्घयति सद्बचः ॥ २ ॥

अहं तावदयं जातो निजेऽस्मिन्मन्दिरे पितुः ।

क्रमेण वृद्धिं संग्राप्तः प्राप्तविद्यश्च संस्थितः ॥ ३ ॥

ततः सदाचारपरो भूत्वाहं मुनिनायक ।

विहृतस्तीर्थयात्रार्थमुर्वीमम्बुधिमेखलाम् ॥ ४ ॥

एतावता च कालेन संसारास्थामिमां हरन् ।

प्रादुर्भूतो मनसि मे विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ५ ॥

तथोक्तः ॥ १०७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य उत्तमसुख-
पूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखविरचितायां वासिष्ठचन्द्रिकायां वैरा-
ग्यप्रकरणे वैराग्यसंभूतिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

पूर्वं मंत्रोपेण प्रतिपादितं वैराग्यं विस्तरेण प्रतिपादयितुमुत्तर-
ग्रन्थमन्दर्भ इति तात्पर्यमवादिष्य । तत्रातीतसर्गान्ते किंनिष्ठा इति
प्रश्ना उपक्षिप्ताः तन्निर्णयार्थं वचनमुवाच राम इत्याह—इतीति ॥
मन्थरं मन्दगामी । गम्भीरमित्यर्थः । 'मन्दगामी तु मन्थर' इत्यमरः
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अम्बुधिः समुद्रो मेगला फाट्नी यस्याः सा
तथोक्ता नाम् ॥ ४ ॥ ईदृशो यक्ष्यमाणप्रकारः ॥ ५ ॥

किं नामेदं वद मुखं येयं संसारसंस्थितिः ।

जायते मृतये लोको म्रियते जननाय च ॥ ६ ॥

अस्थिराः सर्व एवैते सचराचरचेष्टिताः ।

सर्वापदां पदं प्राप्ता भावा विभवभूमयः ॥ ७ ॥

अयःशलाकासदृशाः परस्परमसङ्गिनः ।

क्षिप्यन्ते केवलं भावा मनःकल्पनया स्वया ॥ ८ ॥

किं मे राज्येन किं भोगैः कोऽहं किमिदमागतम् ।

यन्मिथ्यैवास्तु तन्मिथ्या कस्य नाम किमागतम् ॥ ९ ॥

येयं संसारसंस्थितिः इदं किं नाम मुखं वदेत्यन्वयः । असुरप्रकरत्वमेव
दृश्यति—जायत इति ॥ मृतये जायते । जननं मरणाविनाभूतमित्यर्थः । जननाय म्रियते च । मृतिश्चाज्ञस्यावश्यं जन्महेतुरित्यर्थः ॥ ६ ॥
सचराचरचेष्टिताः । सचराचरैः कृता इत्यर्थः । पापाः पापहेतवः
भावाः पदार्थाः विभवभूमयः ऐश्वर्यकारणानि । विभवभूमयो भावाः
सर्वापदां पदं स्थानं भवन्तीत्यन्वयः । आपदां पतय इति कचित्पाठः ॥ ७ ॥ स्वप्नसंसारवन्मनोनिर्भित एव संसार इत्याह—अय इति ॥ परस्परमसङ्गिनः स्वभावतोऽन्योन्यसंबन्धरहिताः । स्वतः-
संबन्धरहिते दृष्टान्तः—अयःशलाकेति ॥ अयोनिर्भितशङ्कुतुल्याः ।
नह्ययःशलाका जतुकाष्ठवत्परस्परं संबध्यते । भावाः पुत्रभार्यादि-
लक्षणपदार्थाः केवलं स्वया मनःकल्पनया ममायं पुत्रो ममेयं
भार्या ममायं पतिरित्यादिलक्षणया क्षिप्यन्ते संबध्यन्ते ॥ ८ ॥ कोऽहं-
मिति ॥ शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यहंकारचित्ताज्ञानचित्प्रतिबिम्बबिम्ब-
प्रेवलानां मध्ये कोऽहं कतमोऽहमागतमभिव्यक्तमिदं जगत्किं सत्य-
मुतामत्यम् । सम्यग्विचारणायां तज्जगन्मिथ्यैवास्तु । नहि मिथ्या
पदाचित्सत्यं भवति तेन कस्य किमागतं नाम । नहि मिथ्यापदार्थेना-

एवं विमृशतो ब्रह्मन्सर्वेष्वेव ततो मम ।
 भावेष्वरतिरायाता पथिकस्य मरुष्विव ॥ १० ॥
 शाम्यतीदं कथं दुःखमिति तप्तोऽस्मि चिन्तया ।
 जरद्बृक्ष इवोग्रेण कोटरस्थितवह्निना ॥ ११ ॥
 संसारदुःखपापाणनीरन्त्रहृदयो ह्यहम् ।
 निजलोकभयादेव गलद्वाष्पं न रोदिमि ॥ १२ ॥
 चिन्तानिचयचक्राणि नानन्दाय धनानि मे ।
 संप्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदामिव ॥ १३ ॥

पकार उपकारो वा कस्यचिद्भवति । नहि मरीचिकोदकेन भूमेर्भू-
 पणमभूषणं वा भवति । अधिष्ठानभूतस्यात्मनः कल्पितप्रपञ्चेन
 न किञ्चिदपि भवतीति भावः ॥ ९ ॥ एवं संसारयाथात्म्यवि-
 चारस्य किं फलमित्याह—एवमिति ॥ ततस्तस्माद्विमर्शादरतिररमणम् ।
 पथिकः पान्थः । मरुपु मरुभूमिषु ॥ १० ॥ किंनिष्ठा इत्यादिप्रभो-
 त्तरदानार्थमेवमुपोद्घातं कृत्वेदानीं तदुत्तराण्याह—शाम्यतीति ॥
 इदं संसारदुःखं कथं केनोपायेन शाम्यति नश्यतीति चिन्तया
 तप्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि । जरद्बृक्षो जीर्णवृक्षः । कोटरं निष्कुहः वृक्ष-
 च्छिद्रम् । केन कारणेनाधयः प्रलुम्पन्तीत्यस्यापि प्रभस्य संसारशा-
 न्त्युपायापरिज्ञानेन कारणेनेत्युत्तरमर्थादत्रैवोक्तमिति चेद्विदव्यम्
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्वभोग्यसमावृतस्त्वं कथं दुःखमेव वर्णयसि
 दरिद्र इवेत्यादाद्वय सर्वमनर्थकरं दुष्टमेवेति दर्शयन्नादायनेकानर्थहेतुं
 घनं निन्दति—चिन्तेति ॥ चिन्तानां निचयाः समूहा एव चक्रा-
 ण्यायुधविशेषा येषां तानि तथोक्तानि । धनैरुत्पादितो हि चिन्ता-
 निचयश्चक्रवद्विदारयति पुरुषम् । संप्रसूतकलत्राणि सम्यक् प्रकर्षेण
 कृतप्रसयानि कलत्राणि दास्यन्ते गृहेषु तानि तथोक्तानि । उग्रापदां

इयमस्मिन्स्थितोदारा संसारे परिपेलवा ।

श्रीर्मुने परिमोहाय सापि नूनं न शर्मदा ॥ १४ ॥

गुणागुणविचारेण विनैव किल पार्श्वगम् ।

राजप्रकृतिवन्मूढा दुरारूढावलम्बते ॥ १५ ॥

कर्मणा तेनतेनैषा विस्तारमनुगच्छति ।

दोषाशीविपवेगस्य यत्क्षीरं विसरायते ॥ १६ ॥

उमा आपदोयेषां पुरुषाणां त उमापदस्तेषाम् । यथा प्रवृद्धाभिराप-
द्विराक्रान्तानां कुटुम्बिनां चक्रतुल्यचिन्तासमूहजनकानि बह्वपत्यप-
रिच्युतभार्याणि गृहाणि न सुखाय भवन्ति किंतु दुःखायैव तथा
धनानीत्यर्थः ॥ १३ ॥ धननिन्दानन्तरं धनहेतुं श्रियं निन्दति—
इयमस्मिन्नित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः ॥ अस्मिन्संसारे स्थिता ।
उदारा महती । ‘उदारो दातुमहतो’ रित्यमरः । परिपेलवा परितः
समन्ताददृढा येषां श्रीः सापि शर्मदा सुखदा न भवति । नूनं
निश्चये प्रत्युत परिमोहाय भवतीति योजना ॥ १४ ॥ गुणिन-
मेवाश्रयते लक्ष्मीरिति नियमाभावात्तस्या आश्रयतो दुष्टत्वमाह—
गुणेति ॥ दुरारूढा दुःखेनारूढा । दुःखानुपङ्क्तिणीति यावत् ।
अथवा आरूढशब्देनारोहो लक्ष्यते । दुरारोहा दुःसाध्येत्यर्थः ।
गुणागुणविचारेण अस्मिन्गुणोऽस्त्यस्मिन्नगुणोऽस्तीति विचारेण विना
पार्श्वगमवलम्बते । किलेति वार्तायाम् । ‘वार्तासंभाव्ययोः किले’-
त्यमरः । राजप्रकृतिवद्राजस्वभाववत् । यथा राजस्वभावो दुर्जनं
सज्जनं वा पार्श्वगं विचारं विनावलम्बते दुरारूढश्च भवति तद्वत् ।
अथवा राजप्रकृतिरमात्यादीनाश्रयते ॥ १५ ॥ लक्ष्म्या दोष-
मुक्त्याभिपृद्धौ उमाह—कर्मणेति ॥ तेन तेन साधुना वाऽसाधुना

तावच्छीतमृदुस्पर्शः परे, स्वे वर्तते जनः । ॥ १३ ॥

वात्ययेव हिमं यावच्छ्रिया न परुषीकृतः ॥ १७ ॥

प्राज्ञाः शूराः कृतज्ञाश्च पेशला मृदवश्च ये ।

पांसुमुख्येव मणयः श्रिया ते परुषीकृताः ॥ १८ ॥

श्रीमानजननिन्द्यश्च शूरश्चाप्यविकल्थनः ।

समदृष्टिः प्रभुश्चेति दुर्लभाः पुरुषास्त्रयः ॥ १९ ॥

मनोरमा कर्पति चित्तवृत्तिं कदर्थसाध्या क्षणभङ्गुरा च ।

व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा श्वभ्रोत्थिता पुष्पलतेव लक्ष्मीः २०
कर्मणा विस्तारमभिवृद्धिमनुगच्छति । अभिवृद्धापि सान्तर्या
भवतीत्याह—दोपेति ॥ यल्लक्ष्मीरूपं क्षीरं दोपाशीविपवेगस्य
दोपा दर्पादय आशीविपा मुजङ्गमास्तेषां विपवेगस्य विसरः विस-
र्पणं तद्वदाचरति । यथा क्षीरमुरगस्य विपवेगवर्धकं भवति तथा
दोपसर्पाणां प्रभावरूपविपवेगवर्धकं लक्ष्मीरूपं क्षीरमित्यर्थः ।
यत्क्षीरं विसरायते सेपेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १६ ॥ यत् क्षीरं
विसरायत इत्युक्तं स्पष्टयति—तावदित्यादि श्लोकचतुष्टयेन ॥ शीतः
मुत्तमरो मृदुर्विनयमधुरवाक्त्वादिगुणः स्पर्शः संपर्को यस्य जनस्य
स तथा । वात्या चक्रयानः । परुषीकृतः कर्कशीकृतः । चक्रवातचलितं
हिमं यथा दुःखदस्पर्शं तथा लक्ष्म्या विपरीकृतचित्तो दुःखसंपर्को
भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्राज्ञाः पण्डिताः । कृतज्ञाः कृतोपकाराविस्म-
तारः । पेशलाः पटवः । ‘दक्षे तु चतुरपेशलपटव’ इत्यमरः । मणयो
रत्नादयः ॥ १८ ॥ जननिन्द्यो न भवतीत्यजननिन्द्यः । अविक-
ल्थनः शूरोऽहं को नाम मत्सदृशोऽसीत्येवं प्रजस्परहितः । श्रीमान-
जननिन्द्यः पुरुषो दुर्लभ इत्यस्य दृष्टान्तत्वेनात्मस्तुतिरहितः शूरा-
दिरुक्त इति श्रेयम् ॥ १९ ॥ श्वभ्रोत्थिता श्वभ्रादलक्ष्मीकादिरन्ध्रा-

आयुः पल्लवकोणाग्रलवाम्बुकणमङ्गुरम् ।

उन्मत्तमिव संत्यज्य यात्यकाण्डे शरीरकम् ॥ २१ ॥

विषयाशीविपासङ्गपरिजर्जरचेतसाम् ।

अप्रौढात्मविवेकानामायुरायासकारणम् ॥ २२ ॥

वयं परिमिताकारपरिनिष्ठितनिश्चयाः ।

संसाराभ्रतडित्पुञ्जे मुने नायुपि निर्वृताः ॥ २३ ॥

दुत्पन्ना । 'छिद्रं' निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपां शुषिं रित्यमरः ।

पुष्पलतेव पुष्पयुक्तलतेव लक्ष्मीरापातसौन्दर्यान्मनोरमासती चित्त-

वृत्तिमाकर्षति । स्वाभिमुखीकरोतीत्यर्थः । कदर्थसाध्या कदर्थेन

कुत्सितार्थेन नीचसेवादिवर्जितेन साध्या । व्यालावली गात्रविवृत्त-

देहा व्यालाः शठाः । 'भेद्यलिङ्गः शठे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयो-

रित्यमरः । तेषामावल्या पङ्क्त्या गात्रेषु विवृत्तो लुठितो देहो यस्याः

सा तथोक्ता । लतापक्षे तु व्यालावलीगात्रविवृत्तदेहा सर्पपङ्क्तिशरीरं

लुठितदेहा ॥ २० ॥ लक्ष्मीनिन्दानन्तरं लक्ष्मीभोगनिमित्तमायु-

र्निन्दति-आयुरिति ॥ पल्लवस्य कोणोऽन्यभागस्तस्याग्रे लम्बमानोदक-

लेशवद्भङ्गशीलमायुरकाण्डेऽनवसरे । 'काण्डोऽस्त्री दण्डघाणार्धवर्गा-

यसरयारिप्य'ति नामानुशासनात् । शरीरं सन्त्यज्य यातीत्यन्वयः ।

अत्र दृष्टान्तः-उन्मत्तमिवेति ॥ यथानुन्मत्तं उन्मत्तं त्यजति तद्वत् ।

अथवा उन्मत्तमिव स्थितं शरीरमिति संबन्धः ॥ २१ ॥ ननु

कचिदीर्घमायुरपि दृश्यते । सत्यम् । तदप्यात्मज्ञानानुपयोग्यमनर्थान्वे-

चेत्याह-विषयेति ॥ विषया एवाशीविषा भुजङ्गमास्तेष्व्वासङ्गेनासक्त्यां

संबन्धेन यां परिजर्जराणि प्रशिथिलानि चेतांसि येषां ते तथोक्तस्तेषाम् ।

अप्रौढोऽप्रवृद्धः आत्मविवेको येषां ते तथोक्तस्तेषाम्

॥ २२ ॥ पुनरप्यायुपोऽस्थिरत्वं प्रतिपादयति-वयमित्यादिश्लो-

युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ।
 ग्रन्थनं च तरङ्गाणामास्था नायुपि युज्यते ॥ २४ ॥
 पेलवं शरदीवाग्रमस्त्रेह इव दीपकः ।
 तरङ्गक इवालोऽलं गतमेवोपलक्ष्यते ॥ २५ ॥
 अविश्रान्तमनाः शून्यमायुराततमीहते ।
 दुःखायैव विमूढोऽन्तर्गर्भमश्वतरी यथा ॥ २६ ॥
 प्राप्यं संप्राप्यते येन भूयो येन न शोच्यते ।
 पराया निर्दृतेः स्थानं यत्तज्जीवितमुच्यते ॥ २७ ॥

त्रयेण ॥ परिमितः परिच्छिन्न आकारो यस्यानात्मनस्तस्मिन् परि-
 निष्ठितनिश्चयाः स्थिरबुद्धयो वयं संसाराभ्रतडित्पुञ्जे संसारमेघवि-
 द्युत्समूहे आयुपि न निर्वृताः न सुखिनः ॥ २३ ॥ ग्रन्थनं बन्ध-
 नम् ॥ २४ ॥ पेलवं तनु । 'पेलवं विरलं तन्वित्यमरः ॥ २५ ॥
 ननूपायविशेषेण स्थिरमायुरपि संपादयन् कश्चित्पुरुषो लोके दृश्यते ।
 सत्यम् । तदप्यब्रह्मविदस्तस्यानर्थायेत्याह—अविश्रान्तेति ॥ विमूढो
 विशेषेण मूढोऽतएव ब्रह्मण्यविश्रान्तमनाः । शून्यं व्यर्थमाततं विस्ती-
 र्णमायुर्दुःखायैवेहते चेष्टते । संपादयतीत्यर्थः । अश्वतरीनामाश्वाद्गर्द-
 भ्यामुत्पन्ना । तस्या गर्भस्त्रामेव हन्तीति प्रसिद्धम् ॥ २६ ॥
 ज्ञानानुपयोग्यायुर्विनिन्द्य तदुपयोग्यायुः स्तौति उपादेयत्वाय-
 प्राप्यमिति श्लोकत्रयेण ॥ येन जीवितेन प्राप्यं ब्रह्म संप्राप्यते । अत-
 एव येन जीवितेन जन्मान्तराप्राप्त्या भूयो न शोच्यते । यज्जीवित-
 माप्रारब्धकर्मक्षयात्पराया विषयमुराविलक्षणाया निर्दृतेः सुखस्य
 स्थानं भवति तज्जीवितमुच्यते । सज्जीवितमुच्यत इत्यर्थः । कार्य-
 स्तुतौ हि तत्कारणस्तुतिरवश्यं भवतीत्यायुषः कार्यभूतजीवितस्य

तस्वोऽपि हि जीवन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः ।

स जीवति मनो यस्य मननेनैव जीवति ॥ २८ ॥

जातास्त एव जगति जन्तवः साधुजीविताः ।

ये पुनर्नेह जायन्ते शेषां जरठगर्दभाः ॥ २९ ॥

भारोऽविवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः ।

अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वपुः ॥ ३० ॥

रूपमायुर्मनो बुद्धिरहंकारः स्थिरेहितम् ।

भारो भारवहस्येव सर्वं दुःखाय दुर्धियः ॥ ३१ ॥

दिनैः कतिपयैरेव परिज्ञाय गतादरम् ।

दुर्जनः सज्जनेनेव यौवनेन वियुज्यते ॥ ३२ ॥

प्राणधारणलक्षणस्य स्तुतिरत्र कृता ॥ २७ ॥ यस्य पुंसो मनो दुर्धा-

सनापरयशं मननेनैव घस्तुतत्त्वविषयभूतनिरूपणेनैव जीवति । मन-

नादिजनितसाक्षात्कारेण याधितमेव भवति स जीवति । सम्यग्जी-

वतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ जरठगर्दभाः जरायुक्तगर्दभाः ॥ २९ ॥

अज्ञजीवितस्य वृक्षादिजीवितबहुर्जीवितत्वं दर्शयता तच्छरीरादेरपि

दुष्टत्वमर्थोद्दिष्टं तद्विशदयति—भार इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ भारो यथा

दुर्धरः स्वाधीनो न भवति एवमविवेक्यादेः शास्त्रादिकं स्वाधीनं न

भवतीत्यर्थः । अविवेक्यत्र विवेकासमर्थो मन्दबुद्धिर्विवक्षितः ।

भारोऽनात्मविदो वपुरित्यस्य दृष्टान्ततयान्यत्सर्वमुपन्यस्तमिति ज्ञेयम्

॥ ३० ॥ नन्वात्मविदोऽपि वपुर्भार एव तत्र किमुच्यते भारोऽनात्म-

विदो वपुरिति । नैतत् । आत्मविदः शरीरस्यैवाभावात् । प्राति-

भासिके तस्मिन्पूर्ववदभिविवेशाभावात्तदीयलामोच्छेदयोरोदासी-

न्यात् । स्थिरेहितं स्थिरचेष्टितम् । स्थिरकार्यविषयत्वात्स्थिरत्वमीहितस्या।

स्थितेहितमिति कचित्पाठस्तत्रापि स एवार्थः ॥ ३१ ॥ यौवनाव-

स्थिरतया सुखभासितयानया सततमुज्झितमुत्तमफल्गुवत् ।
जगति नास्ति तथा गुणवर्जितं मरणभाजनमायुरिदं यथा ३३
मुधैवाभ्युत्थितो मोहान्मुधैव परिवर्तते ।
मिथ्यामयेन भीताः स्यो दुरहंकारवैरिणा ॥ ३४ ॥
अहंकारवशादापदहंकारादुराधयः ।
अहंकारवशादीहा नाहंकारात्परो रिपुः ॥ ३५ ॥
तमहंकारमाश्रित्य परमं चिरवैरिणम् ।
न भुञ्जे न पिबाम्यम्भः किमु भोगान्भजे मुने ॥ ३६ ॥

स्थाया रूपादिकं सुखाय भवतीत्याशङ्क्य तस्यास्थिरत्वान्मैवमित्याह-
दिनैरिति ॥ परिज्ञाय दुर्जेन इति ज्ञात्वा गतादरमिति क्रियाविशे-
षणम् ॥ ३२ ॥ आयुर्निन्दामुपसंहरति-स्थिरतयेति ॥ सुखभासितया
सुखदीपितया सुखशोभितया प्रसिद्धया स्थिरतया स्थिरत्वेन सतत-
मुज्झितं त्यक्तं उत्तमफल्गु असत्यसारं तद्वत्तुक्कम् । 'असारं फल्गु
शून्यं त्व'त्यमरः । मरणभाजनमिदमायुर्यथा गुणवर्जितं तथा गुण-
वर्जितमन्यद्वस्तु जगति नास्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आयुपोऽहंकारद्वारा-
नर्थहेतुत्वात्तन्निन्दानन्तरं तदनर्थदानस्य प्रधानद्वारमहंकारं निन्दति-
मुधैवेत्यादिभिः सप्तश्लोकैः ॥ दुष्टोऽहंकारो दुरहंकारः दुरहंकार-
ण्य वैरी दुरहंकारवैरी मोहादज्ञानान्मुधैव धृथैवाभ्युत्थितः आभि-
मुख्येनोद्वृतः । अहंकारस्योत्पत्तौ वैयर्थ्यमुक्त्वाभिष्टुद्धौ तदाह-मुधै-
वेति ॥ मिथ्यामयेन मिथ्यास्वरूपेण । अहमिति तावत्प्रथमोऽध्यास
इति एतर्थाः ॥ ३४ ॥ अहंकारस्य दुर्वैरित्वं साधयति-अहंकारव-
शादिति ॥ दुरावयो दुष्टा मनःपीडाः । ईहा वाञ्छा । पर उत्कृष्टः
॥ ३५ ॥ अहंकारस्य वैरित्वपरिज्ञानफलमाह-तमिति ॥ ३६ ॥

अहंकारवशाद्यधन्मया भुक्तं हृतं कृतम् । --

तत्तत्सर्वमवस्त्वेव वस्त्वहंकाररिक्तता ॥ ३७ ॥

ब्रह्मन्यावदहंकारवारिदः परिजृम्भते । --

तावद्विकासमायाति तृष्णाकुटजमञ्जरी ॥ ३८ ॥

निरहंकारवृत्तेर्मे मौख्याच्छोकेन सीदतः ।

यत्किंचिदुचितं ब्रह्मस्तदाख्यातुमिहार्हसि ॥ ३९ ॥

सर्वापदां निलयमधुवमन्तरस्थ-

मुन्मुक्तमुत्तमगुणेन न संश्रयामि ।

यत्तादहंकृतिपदं परितोऽतिदुःखं

शेषेण मां समनुशाधि महानुभाव ॥ ४० ॥

ननु शत्रुमाश्रितस्यापि लोके कस्यचिद्भोजनादौ प्रवृत्तिर्दृश्यते तद्वत्तय
किं न स्यादित्यत आह—अहंकारवशादिति ॥ अवस्त्वेवापरमार्थ
एव । यथा स्वप्ने भुक्त्यादिकमहंकारवशात्कृतं मिथ्यैव तद्वज्जागरेऽ-
पीत्यर्थः । अहंकाररिक्तता अहंकाररहितता । वस्तु परमार्थः ॥ ३७ ॥
अहंकारवशादित्युक्तं प्रपञ्चयति—ब्रह्मन्निति ॥ अहंकारवारिदः
अहंकारमेघः । कुटजो वत्सकाख्यो वृक्षः । ‘जयोऽथ कुटजः शत्रो
यत्सक’ इत्यमरः । तृष्णैव कुटजस्य मञ्जरी । कुटजवृक्षो हि जलदा-
गमे विकसन्मञ्जरीसंलभो भवति ॥ ३८ ॥ एवं गुर्वनुशासन-
योग्यतामात्मनो दर्शयित्वा तदनुशासनं प्रार्थयते—निरहंकारेति ॥
निरहंकारा वृत्तिर्वर्तनं यस्य स तथोक्तस्तस्य । मौख्यात् मौढ्यात् ।
‘अज्ञे मूढयथाजातमूर्खैर्वैधेयवालिशा’ इत्यमरः । सीदतः अवसी-
दतः ॥ ३९ ॥ सर्वापदामित्येतत्पूर्वस्य प्रपञ्चः । अहंकृतिपदं अहं-
चारवस्तु अहंकारस्थानं वा । ‘पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माद्विव-

दोषैर्जर्जरतां यातं सत्कार्योदार्यसेवितात् ।

चातान्तः पिच्छलववच्चेतश्चलति चञ्चलम् ॥ ४१ ॥

इतश्चेतश्च सुव्यग्रं व्यर्थमेवाभिधावति ।

दूरादूरतरं दीर्घं ग्रामे कौलेयको यथा ॥ ४२ ॥

न प्राप्नोति क्वचित्किञ्चित्प्राप्तैरपि महावनैः ।

नान्तः संपूर्णतामेति करण्डकमिवाम्बुभिः ॥ ४३ ॥

स्तुप्वि'त्यमरः । अहंकृतिपदं यन्नात्र संश्रयामीति संबन्धः ।

निलयमाश्रयः । अन्तरस्थं देहाभ्यन्तरस्थं । शेषेणाहंकारत्यागेन तत्सा-

क्षितयावशिष्टेनानिदमंशेन समनुशाधि सम्यगनुशासनं कुरु ।

अत्र ध्यनितमर्थे वदामः । अहमिति शब्दं करोत्यहंकृद्गौस्तत्र वर्तमानं

पदम् । यद्वाहंशब्दविषया कृतिः प्रयत्नो यस्या गोः साहंकृतिस्तस्याः

पदं पादः । तथाचायमर्थः—अध्रुवं चञ्चलं अन्तरस्थं कुक्षिप्रदेशस्थं

उत्तमगुणेन उत्तमरज्ज्वा उन्मुक्तं संत्यक्तं परितः समन्ततोऽतिदुःखं

प्रहारादिना अतिशयितदुःखं यस्मात्तददान्तगोष्पदं यथा विवेकी न

संश्रयते तदहंकारपदं न संश्रयामीति ॥ ४० ॥ अहंकारनिन्दान-

न्तरमहंकारकायं मनो निन्दति—दोषैरित्यादिभिरेकादशश्लोकैः ॥

चञ्चलं चेतो दोषैरागादिभिर्जर्जरतां शिथिलतां यातं सत् आर्यसे-

वितात् कार्यात् निःश्रेयससाधनानुष्ठानलक्षणाञ्चलति । अथ सत्कार्यो-

दित्येकं पदं चलनकर्तृत्वमात्रे दृष्टान्तः । चातान्तःपिच्छलववत् वायु-

मध्यस्थवर्हलेशवत् ॥ ४१ ॥ ननु सतिप्रयोजने चलनं न दोषायेत्यत

आह—इतश्चेति ॥ तरयर्थस्य दूरातिशयस्य शतयोजनादिषु पर्यवसानं

वारयितुं दीर्घमित्युक्तम् । कौलेयकः श्वा । 'कौलेयकः सारमेयः

शुङ्गुरो मृगदंशकः । शुनको भपकः श्वा स्या'दित्यमरः ॥ ४२ ॥

व्यर्थमिथानुधावतीत्यनुपपन्नं क्वचिदर्थप्राप्तेरपि दर्शनात्तत्राह—प्राप्तैर-

क्रूरेण जडतां यातस्तृष्णाभार्यानुगामिना ।

शवः कौलेयकेनेव ब्रह्मन्मुक्तोऽसि चेतसा ॥ ४४ ॥

अवान्तरनिपाताय शून्ये वा भ्रमणाय च ।

वृणं चण्डानिलेनेव दूरं नीतोऽसि चेतसा ॥ ४५ ॥

पातालाद्गच्छता पृथ्वीं पृथ्व्याः पातालगामिना ।

कूपकाष्ठं कुदाग्नेव वेष्टितोऽसि कुचेतसा ॥ ४६ ॥

मिथ्यैव स्फाररूपेण विचाराद्विसरारुणा ।

बालो वैतालिकेनेव गृहीतोसि कुचेतसा ॥ ४७ ॥

पीति ॥ करण्डकमग्नं वंशनिर्मितकण्डोलम् ॥ ४३ ॥ न केवलं चेतसः

चलनं व्यर्थमनर्थदं चेत्याह—क्रूरेणेति ॥ जडतामविवेकतां तृष्णैव

भार्या तामनुगच्छतीति तृष्णाभार्यानुगामी तेन । यथा शुनी भार्या-

मनुगच्छता शुनकापरपर्यायेण कौलेयकेन शवो मुक्तो भवति तथा

चेतसोक्तविशेषणेन मुक्तोऽसि उपद्रुतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ न केवलं

जीवतो मे दुःखकारणं चित्तं मृतस्य नरकतिर्यंगादियोनिप्रापककर्म-

बीजं चेत्याह—अवान्तरेति श्लोकद्वयेन ॥ अवान्तरनिपात आरूढ-

पातित्वम् । शून्ये भ्रमणं पुरुषार्थसाधनशून्ये तिर्यगादियोनौ भ्रमणम् ।

वृणपक्षे शून्ये भ्रमणं निराकारे गगने परिभ्रमणम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ननु 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः' इत्यात्मतत्त्वप्रति-

पादकश्रुतेस्तव चेत एव नास्ति कुतस्तत्त्वैर्यत्वमित्याशङ्क्याह—मिथ्यै-

वेति ॥ स्फाररूपेण भूरिरूपेण । विसरारुणा विसरणशीलेन । यथा

बाल आत्मच्छायादाधारोपितवेतालेन गृहीतो भवति तद्वदित्यर्थः ।

मिथ्यैव स्फारत्वं तद्विचाराद्विसरारुत्वं च चेतोवैतालिकयोः समा-

बह्वेरुण्णतरः शैलादपि कष्टतरक्रमः ।
 वज्रादपि दृढो ब्रह्मन्दुर्निग्रहमनोग्रहः ॥ ४८ ॥
 अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरुन्मूलनादपि ।
 अपि बह्व्यशनात्साधो विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ ४९ ॥
 चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्सति जगन्नयम् ।
 तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्सं प्रयत्नतः ॥ ५० ॥
 चित्तादिमानि सुखदुःखशतानि नून-
 मन्यागतान्यगवरादिव काननानि ।
 तस्मिन्निवेकवशतस्तनुतां प्रयाते
 मन्ये मुने निपुणमेव गलन्ति तानि ॥ ५१ ॥

तम् ॥ ४७ ॥ नन्वेवं दुश्चेष्टितं चेतो निगृह्यतामित्यत आह—बह्वे-
 रित्यादि ॥ कष्टतरक्रमः पादविक्षेप आरोहणं यस्य स तथोक्तः ।
 मनोग्रहः मनोभूतम् ॥ ४८ ॥ सुमेरुन्मूलनान्मेरुत्पाटनात् । बह्व्य-
 शनादग्निभक्षणात् ॥ ४९ ॥ एवं चित्तनिग्रहोऽतिदुष्करश्चेत्तर्हि
 तमुपेक्ष्यान्यदेव कर्तव्यं पुरुषार्थायेत्यत आह—चित्तमित्यादि ॥ अर्था-
 नामाकाशादिपदार्थानां चित्तं कारणमुपादानकारणम् । तथाचोक्तं
 संक्षेपशारीरके—‘मुक्तामुक्तौ विद्वद्द्वौ त्वदन्यावाकाशादिस्मायसानं
 च विश्वम् । स्वाविद्योत्थं स्वान्तनिष्पन्दनं तद्विज्ञातव्यं माप्रहीरन्य-
 धैतदि’ति । तस्मिन्चित्ते सति वर्तमाने जगन्नयं तत्कार्यमूनं वर्तते ।
 तस्मिन्कारणे क्षीणे नष्टे सति तत्कार्यं जगत् क्षीणमेव भवति ।
 अतस्तच्चित्तमेव पुरुषार्थाय प्रयत्नतो वक्ष्यमाणाश्चिकित्सं चिकित्स-
 नीयम् । गृहीतव्यमित्यर्थः ॥ ५० ॥ जगवरात्पर्वतश्रेष्ठात् । ‘शैलपृष्ठा
 नगायगावि’त्यमरः । तस्मिन् चित्ते । तनुतां कृशताम् । निपुणमेव

हार्दान्धकारशर्वर्या तृष्णयैव दुरन्तया ।
 स्फुरन्ति चेतनाकाशे दोषकौशिकपङ्क्तयः ॥५२॥
 यां यामहमवीतास्थं संश्रयामि गुणश्रियम् ।
 तां तां कृन्तति मे तृष्णा तन्त्रीमिव कुमूपिका ॥५३॥
 गन्तुमास्पदमात्मीयमसमर्थधियो वयम् ।
 तृष्णाजाले विमुह्यामो जाले शकुनयो यथा ॥ ५४ ॥
 तृष्णाभिधानया तात दग्धोऽसि ज्वालया तथा ।
 यथा दाहोपशमनमाशङ्के नामृतैरपि ॥ ५५ ॥

गलन्ति । सम्यगेव नश्यन्तीत्यर्थः । गलन्तीति मन्य इति संबन्धः
 ॥५१॥ मनसस्तृष्णाद्वारानयहेतुत्वान्मनोनिन्दातन्त्रं तृष्णां निन्दति
 हेयत्वाय—हार्देत्यादिचतुर्दशश्लोकैः ॥ हृद्गता हार्दा अन्धकारयुक्तां
 शर्वर्यन्धकारशर्वरी चन्द्रिकारहिता रात्रिः हार्दा चासायन्धकार-
 शर्वरी चेति तथा तथा हार्दान्धकारशर्वर्येति तृष्णा विशिष्यते ।
 दुरन्तया दुःखायसानया । चेतनाकाशे चेतन एवाकाशस्तस्मिन्
 दोषकौशिकपङ्क्तयः दोषाः क्रोधादयस्त एव कौशिका उल्कास्तेषां
 पङ्क्तयः । 'महेन्द्रगुग्गुल्लूकव्यालप्राहिषु कौशिक' इत्यमरः । प्रसि-
 द्धान्धकारशर्वरी प्रसिद्धाकाशउल्कपङ्क्तीनां स्फुरणहेतुरिति प्रसिद्धम्
 ॥ ५२ ॥ न केवलं दोषानेवोत्पादयति तृष्णा गुणांश्च नाशयेती-
 त्याह—यां यामिति ॥ अवीतास्थं अविगतासक्ति यथाभवति तथा ।
 गुणश्रियं गुणशोभाम् ॥ ५३ ॥ विस्तरेण तृष्णां निन्दति—गन्तुं
 मिति ॥ आत्मीयमास्पदं स्वस्वरूपम् । निरस्ताशेषपक्षेऽप्यपरमानन्दलक्ष-
 णम् । जालमानायः । शकुनिपक्षे त्वात्मीयमास्पदं स्वनीडम् ॥५४॥
 निरतिशयदुःखहेतुतया तृष्णां निन्दति—तृष्णाभिधानयेति ॥ अमृतैः

मीपयत्यपि धीरेहमन्धयत्यपि सेक्षणम् ।
 खेदयत्यपि शान्तेहं तृष्णा कृष्णेषु शर्वरी ॥ ५६ ॥
 अनावर्जितचित्तापि सर्वमेवानुधावति ।
 न चामोति फलं किञ्चित् तृष्णा जीर्णेव कामिनी ॥ ५७ ॥
 यन्न शक्नोति तत्रापि धत्ते ताण्डविनीं गतिम् ।
 नृत्यत्यानन्दरहितं तृष्णा जीर्णेव नर्तकी ॥ ५८ ॥
 पदं करोत्यलङ्घयेऽपि तृप्तापि फलमीहते ।
 चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपलमर्कटी ॥ ५९ ॥

सुधामिः असृत्तरपि यथा दाहोपशमनं नाशङ्के तथा दग्धोऽस्मीति
 संबन्धः ॥ ५५ ॥ ननु धीरस्य विचारवतस्तृष्णानुकूलव्यापाररहितस्य
 तत्र कथं तृष्णादाहकरीत्यत आह—मीपयत्यपीति ॥ धीरा धैर्ययुक्ता
 ईहा चेष्टा यस्य स धीरेहस्तं सहेक्षणेन विचाराख्येन वर्तत इति सेक्षण-
 स्तं शान्ता ईहा चेष्टा यस्य स तथा तं खेदजनकव्यापाररहितमपि खेद-
 यतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥ अन्यदपि तृष्णाया दौरात्म्यं वृद्धा सत्कामिनीदृष्टान्ते-
 नाह—अनावर्जितेति ॥ अनावर्जितमवशीकृतं चित्तं यथा सा तथोक्ता ।
 दुर्जनं सज्जनं सर्वमेवानुधावत्यनुसरति । पुरुषस्यानुधावनं तृष्णाप्र-
 युक्तमिति तृष्णानुधावतीत्युच्यते । एवमुत्तरत्रापि तृष्णायाः कर्तृत्व-
 मौपचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ ५७ ॥ प्रकारान्तरेण तृष्णां निन्दति—यन्न श-
 क्नोतीति ॥ ताण्डविनीं नर्तनवतीं गतिं धत्ते । नृत्यती गच्छतीत्यर्थः ।
 गत्यानन्दरहितं यथा भवति तथा नृत्यति । अशक्यमप्यर्थं साधयितुं
 ससंभ्रमं गच्छति । तृष्णाया विनैव सुखं कष्टं चेष्टते इत्यर्थः ॥ ५८ ॥
 असाध्येऽपि विषये जायमानत्वदुःपूरत्यासिरत्त्वलक्षणदोषान्तरा-
 प्याह—पदमिति ॥ ५९ ॥ एकत्रानवस्थानमेव दर्शयति—क्षणमिति ॥ पद-

क्षणमायाति पाताले क्षणं याति नमस्तलम् ।
 क्षणं भ्रमति दिक्कुञ्जे तृष्णा हृत्पद्मपट्टपदी ॥ ६० ॥
 सर्वसंसारदोषाणां तृष्णैका दीर्घदुःखदा ।
 अन्तःपुरस्थमपि या योजयत्यतिसङ्कटे ॥ ६१ ॥
 लोकोऽयमखिलं दुःखं चिन्तयोज्झितयोज्झति ।
 तृष्णाविपूचिकामभ्रचिन्तात्यागो हि कव्यते ॥ ६२ ॥
 रोगार्तिरङ्गनातृष्णा गम्भीरमपि मानवम् ।
 उत्तानतां नयत्याशु सूर्याशव इवाम्बुजम् ॥ ६३ ॥

पदी अलिनी ॥ ६० ॥ किं बहुना, संक्षेपेण श्रूयतां तृष्णाया दौष्ट-
 मित्यभिप्रेत्याह—सर्वेति ॥ सर्वेषां संसारदोषाणां मध्ये ॥ ६१ ॥
 कस्तर्हि तृष्णात्यागोपाय इत्यत आह—लोकोऽयमिति ॥ अयं लोको
 जनः उज्झितया त्यक्तया चिन्तया पापभूतयाखिलं दुःखमुज्झति
 त्यजतीत्यविषादम् । तत्र चिन्तात्यागो दुःखकारणभूततृष्णात्याग-
 संपादनद्वारेण दुःखस्याखिलस्य त्यागहेतुरिति युक्तं अत आह—तृष्णा-
 विपूचिकेति ॥ हिशब्दः प्रसिद्धौ । चिन्तात्यागो विषयचिन्तात्यागः
 तृष्णाविपूचिकामभ्रः कव्यते हीत्यन्वयः । तृष्णैव विपूचिकाख्यो
 रोगः तन्निवर्तनो मभ्रस्तृष्णाविपूचिकामभ्रः । विषयेषु रमणीयत्व-
 चिन्तया हि तत्र तृष्णा जायते तत्र चिन्तापरित्यागेन रागापरप-
 र्याया तृष्णा न जायते अतो युक्तमुक्तं चिन्तात्यागस्तृष्णाविपूचिका-
 मभ्र इति ॥ ६२ ॥ सर्वदोषाणां मध्ये तृष्णा दीर्घदुःखदेत्युक्तं
 द्रवयितुं पुनस्तृष्णां निन्दति—रोगार्तिरित्यादिर्योक्तप्रयेन ॥ उत्तानतां
 स्नानंयप्रसिद्धावाहमुत्तानताविरोधिनी शरीरसंख्याम् ॥ ६३ ॥

नासिधारा न वज्राग्निर्न तप्तायः कणार्चिषः ।
 तथा तीक्ष्णा यथा ब्रह्मन् तृष्णायं हृदि संस्थिता ॥ ६४ ॥
 अपि मेरूपमं प्राज्ञमपि शूरमपि स्थिरम् ।
 तृणीकरोति तृष्णैषा निमिषेण नरोत्तमम् ॥ ६५ ॥
 आर्द्राश्रितश्रीगहनो विकारी परितापवान् ।
 कायः स्फुरति संसारे सोऽपि दुःखाय केवलम् ॥ ६६ ॥
 स्तोकेनानन्दमायाति स्तोकेनायाति खेदताम् ।
 नास्ति देहसमः शोच्यो नीचो गुणविवर्जितः ॥ ६७ ॥
 कलेवरमहंकारगृहस्थस्य महागृहम् ।
 लुण्ठत्वभ्येतु वा स्थैर्यं किमनेन मुने मम ॥ ६८ ॥
 पङ्क्तिवद्वेन्द्रियपशुं चलत्तृष्णागृहाङ्गनम् ।
 चित्तभृत्यकृतानन्दं नेष्टुं देहगृहं मम ॥ ६९ ॥

वज्राग्निरग्निर्देहनः । तप्तायः कणार्चिषस्तप्तलोहकणानां ज्वालाः ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥ एवं मुधैवाभ्युत्थितो मोहादित्यादिभिरपि मेरूपमं प्राज्ञ-
 मिलेतदन्तैर्लिङ्गशरीरं सधर्मं विनिन्द्य स्थूलशरीरं तिन्दति—आर्द्रैत्या-
 दिभिर्नवभिः ॥ अङ्गाणि शिराः । आर्द्राङ्गाण्येव तद्व्यस्ताभिर्गहनो
 दुःप्रवेश आर्द्राश्रितश्रीगहनः । परितापवान् परितस्तापो दुःखं
 तद्वान् । परिपातवानिति कचित् । शिरस्तुम्बवनिवद्वैककोटिः कायः
 कुलीणादण्डवस्फुरति प्रकाशते ॥ ६६ ॥ स्तोकेनाल्पेन ॥ ६७ ॥
 कलेवरमिति ॥ कलेवरं शरीरम् । अहंकार एव गृहस्थस्तस्य लुण्ठतु
 पर्येतु नश्यत्तित्यर्थः । ममासङ्गस्यानेन कलेवरेण किं, न किमपि
 भवति ॥ ६८ ॥ पङ्क्तिवद्वेन्द्रियपशुं पङ्क्तिरूपेण यद्वा दशेन्द्रियप-
 शवो यस्मिन्सत्तया । चलत्तृष्णागृहाङ्गनं तृष्णैव गृहाङ्गना चलती

जिह्वामर्कटिकाक्रान्तवदनद्वारमीषणम् ।
 दृष्टदन्तास्थिशकलं नेष्टं देहगृहं मम ॥ ७० ॥
 किं श्रिया किं च राज्ञेन किं कायेन किमीहया ।
 दिनैः कतिपयैरेव कालः सर्वं निवृण्तेति ॥ ७१ ॥
 रक्तमांसमयस्यांस्तु संवाह्याभ्यन्तरं मुने ।
 नाशैकधर्मिणो ब्रूहि कैव कायस्य रम्यता ॥ ७२ ॥
 जराकाले जंरामेति मृतिकाले तथा मृतिम् ।
 सममेवाविशेषज्ञः कायो भोगिदस्त्रियोः ॥ ७३ ॥
 तडित्सु शरद्रेषु गन्धर्वनगरेषु च ।
 स्यैयं येन विनिर्णीतं स विश्वसतु विग्रहे ॥ ७४ ॥
 लब्ध्वापि तरलाकारे कार्यभारतरङ्गिणि ।
 संसारसागरे जन्म बाल्यं दुःखाय केवलम् ॥ ७५ ॥

गृहाङ्गना यस्मिस्तत्तथा । चित्तभृत्यकृतानन्दं चित्तमेव मृत्युस्तस्मि-
 न्नैव कृत उत्पादित आनन्दो येन तत्तथोक्तम् । यथा लोके पङ्क्ति-
 द्वाऽदान्तानेकपशुभिर्निरवकाशीकृतं परगृहगमनादीक्षया चलदङ्गनं
 भृत्यायैव दत्तानन्दं गृहं विवेकिन इष्टं न भवति तथा ममापि
 देहमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ जिह्वेति ॥ जिह्वामर्कटिकाक्रान्तवदनद्वारमी-
 षणम् । जिह्वैव मर्कटिका तथाक्रान्तेन यक्षापरपर्यायवदनद्वारेण
 मीषणं भयङ्करम् । दृष्टदन्तास्थिशकलं दन्ता एवास्थिशकलानि दृष्टानि
 दन्तास्थिशकलानि यस्मिस्तत्तथोक्तम् ॥ ७० ॥ किं श्रियेति ॥ श्रीर्ध-
 नधान्यादिसंपत्तिः । ईहा चेष्टा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ विग्रहे
 शरीरे ॥ ७४ ॥ एवं देहं विनिन्द्य तदवस्थां विनिन्दितुं प्रवर्तमानो
 बाल्यमादौ निन्दति—लब्ध्वापीत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैः ॥ अपिशब्दो

अशक्तिरापदस्तृष्णा मूकता मूढबुद्धिता ।
 गृध्रता लोलता दैन्यं सर्वं बाल्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ७६ ॥
 मनः प्रकृत्यैव चलं बाल्यं चञ्चलतापरम् ।
 तयोः संश्लिष्यतोस्तात क इवान्तः कुचापले ॥ ७७ ॥
 स्त्रीलोचनैस्तडित्पुञ्जैर्ज्वालामालैस्तरङ्गकैः ।
 चापलं शिक्षितं ब्रह्मज्ञैश्शयाक्रान्तचेतसः ॥ ७८ ॥
 स्तोकेन वशमायाति स्तोकेनैव विकारिताम् ।
 अमेध्य एव रमते बालः कौलेयको यथा ॥ ७९ ॥
 संहृष्टो भुवनं भोक्तुमिन्दुमादातुमम्बरात् ।
 याञ्छते येन मौर्ख्येण तत्सुखाय कथं भवेत् ॥ ८० ॥

गर्हायाम् । 'गर्हासमुच्चयप्रभशङ्कासंभावनास्वपी'त्यमरः । तरला-
 कारे चञ्चलाकारे कार्यभारतरङ्गिणि कार्याणां कर्तव्यानामैहलौकि-
 कपारलौकिकानां भारस्तरङ्गा यस्मिन्संसारसागरे स तथोक्त-
 स्मिन् । जन्म लब्ध्वापि वर्तमानस्येत्यध्याहारः ॥ ७५ ॥ अशक्ति-
 रिति ॥ तृष्णा अर्थमात्रविषयाकाङ्क्षा । गर्धोऽर्थविशेषविषयाभिकाङ्क्षा-
 लोलुपता ॥ ७६ ॥ मन इति ॥ संश्लिष्यतोः संमिलितयोः सतोः
 कुचापले कुत्सितचापलत्वे कोऽन्तोऽस्ति, न कोऽपि । कुचापलत्वरस्यान्त-
 र्गम्य नास्तीत्यर्थः । क इत्यत्र इवशब्दोऽयधारणे ॥ ७७ ॥ शैश-
 याक्रान्तचेतसः शैशवं शिशुत्वं तेनाक्रान्तं चेतो यस्य स तथोक्त-
 स्मादाल्यात् । यद्वा शैशयाक्रान्तं च तथेतश्च तस्मात् ॥ ७८ ॥
 श्रोपेनेति ॥ श्लोकोऽस्यः । कौलेयकः शुनकः ॥ ७९ ॥ भुवनं भोक्तुं
 यत्किंचिद्दृष्टं तद्रक्षयितुम् । अम्यरादापाशात् लयणाक्षपलशक-
 शालिदध्योदनकयलशङ्खेन्दुमादातुं च येन मौर्ख्येण याञ्छते इच्छति

शैशवे गुरुतो मीतिर्मातृतः पितृतस्तथा ।

जनतो ज्येष्ठबालाच्च शैशवं भयमन्दिरम् ॥ ८१ ॥

सकलदोषदशाभिहताशयं भवनमप्यविवेकविलासिनः ।

इह न कस्यचिदेव महामुने भवति बाल्यमिदं परितुष्टये ॥ ८२ ॥

बाल्यावस्थामथ त्यक्त्वा पुमानभिहताशयः ।

आरोहति निपाताय यौवनं संभ्रमेण तु ॥ ८३ ॥

स्वचित्तविलसंस्थेन नानाविभ्रमंदायिना ।

बलात्कामपिशाचेन विवशः परिभूयते ॥ ८४ ॥

विस्तीर्णापि प्रसन्नापि पावन्यपि हि यौवने ।

मतिः क्लृपतामेति प्रावृषीव तरङ्गिणी ॥ ८५ ॥

तन्मौल्यं मौढ्याद्यपरपर्यायं सुखाय कथं भवेत् । न कथंचित् ॥ ८० ॥

शैशवे शिशुत्वे । ज्येष्ठबालाद्वयोधिकबालात् ॥ ८१ ॥ बाल्यं दुःखाय

केवलमिति प्रतिज्ञाय प्रसाधितमुपसंहरति—सकलेति ॥ दोषा रागादयः

संकलाभिर्दोषदशाभिरभिहत उपद्रुत आशयोऽन्तःकरणं यस्मिंस्त-

तथा । अविवेकविलासिनो भवनमपि अविवेकविटस्यास्पदं च बाल्य-

मिह संसारे कस्यचिदपि पुरुषस्यालमत्यर्थं परितुष्टये परितोषाय

न भवति प्रत्युतात्यन्तदुःखायैव भवतीत्याशयः ॥ ८२ ॥ अनेक-

दोषास्पदं बाल्यं भवतु नाम दुःखाय, यौवनं तु शक्तत्वपटुवाक्त्वा-

दिगुणवत्त्वात्सुखाय भवतीत्याशयश्च सप्तभिः श्लोकैस्तन्निन्दति—

बाल्येति ॥ अमिहतः कामादिभिरुपद्रुत आशयोऽन्तःकरणं यस्य

स तथा । निपाताय यौवनाद्भ्रंशाय ॥ ८३ ॥ स्वचित्तमेव विलं

छिद्रं तस्मिन्संस्था सम्यक्स्थितिर्गस्य स तथोक्तः तेन नानाविभ्रम-

दायिना कामः स्त्रीविषयः स एव पिशाचस्तेन ॥ ८४ ॥ विस्तीर्णा

शरीरमरुतापोत्थां युवतामृगतृष्णिकाम् ।
 मनोमृगाः प्रधावन्तः पतन्ति विषयावटे ॥ ८६ ॥
 यदा यदा परां कोटिमध्यारोहति यौवनम् ।
 चलान्ति सज्वराः कामास्तदा नाशाय केवलम् ॥ ८७ ॥
 ते वन्द्यास्ते महात्मानस्त एव पुरुषा भुवि ।
 ये सुखेन समुत्तीर्णाः साधो यौवनसंकटात् ॥ ८८ ॥
 विनयभूषितमार्यजन्मस्पदं करुणयोञ्ज्वलमावलितं गुणैः ।
 इह हि दुर्लभमङ्गलयौवनं जगति काननमम्बरगं यथा ॥ ८९ ॥
 मांसपाञ्चालिकायास्तु यत्रलोलेऽङ्गपञ्जरे ।
 स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियाः किमिव शोभनम् ॥ ९० ॥

बह्व्यं दर्शिनी । कल्पतां आविलताम् ॥ ८५ ॥ शरीरमरुतापोत्थां
 शरीरमेव मरुभूमिस्तत्र कालानुगृहीतवैश्वानरतापादुत्पन्नाम् । युव-
 तामृगतृष्णिकाम् । युवतां मृगतृष्णिकामिति या पाठः । युवतां
 यौवनं तदेव मृगतृष्णिका मरीचिकोदकता ताम् । अवटो गर्तः
 ॥ ८६ ॥ यौवनस्य प्रारम्भे दोषमाख्यायाभिवृद्धौ तमाह—यदेति ॥
 परां कोटिमुपरितनं विभागं यौवनं यदायदाभिवृद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 स्वरोऽत्र कामजः । कामाः कामिनः ॥ ८७ ॥ एवं यौवनदोषाना-
 रयाय तत्प्रयुक्तकामादिनेहपरयोर्दुःखबीजं संपाद्य ततो निर्गमन्
 तन्निस्तारे महायत्नः कर्तव्यो मुमुक्षुणेति दर्शयितुम्—ते वन्द्या
 इति ॥ ८८ ॥ यौवनस्य दोषास्पदत्वमुक्त्वा गुणवैधुर्यमाह—विन-
 येति ॥ आवलितं आवेष्टितम् । इह जगतीति संवन्धः ॥ ८९ ॥
 यौवनस्य स्त्रीद्वारा प्रायेणानर्थकरत्वात्तन्निन्दानन्तरं तदनर्थकरणद्वारं
 स्त्रियं निन्दति—मांसेत्यादिना ॥ पाञ्चालिका यस्मादिकृता पुत्रिका ।

त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथक्कृत्वा विलोचनम् ।

समालोकय रम्यं चेत्किं मुधा परिमुह्यसि ॥ ९१ ॥

मेरुशृङ्गतटोल्लासिगङ्गाजलयोपमा ।

दृष्टा यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता ॥ ९२ ॥

श्मशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः ।

श्वभिरास्वाद्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥ ९३ ॥

‘पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता’ इत्यमरः । मांसपाञ्चालिकायाः मांसनिर्मितपुत्रिकायाः । स्नाय्वस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्नायवो यत्नसाः देहबन्धनानि । ‘अन्नं पुरीतद्रुत्सस्तु झीहा पुंस्यथ यत्नसा । स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे श्मे’ इत्यमरः । स्नायूनामंस्थीनां च ग्रन्थिभिः । यद्वा स्नायुभिरस्थिभिर्मांसग्रन्थिभिश्च शालते शोभते इति तथोक्ता तस्याः स्त्रिया अङ्गपञ्चरे अङ्गनीडे । कीदृशे । यन्नलोले जलयन्त्रादिवच्चञ्चले ॥ ९० ॥ ननु यस्या लोचने लोलेन्दीवररमणीये स्तनौ च परिलुठद्भवलहारवलिती कनककलशरुचिरौ तस्याः स्त्रियाः अङ्गपञ्चरे किमिव शोभनमिति कथमाक्षिप्यत इति शङ्कां श्लोकत्रयेण परिहरति—त्वगित्यादिना ॥ वाष्पाम्बु अश्रुः । त्वङ्मासेत्यादिद्वन्द्वैक-चद्भावः । त्वङ्मांसादिसमूहात्मकं हि लोचनं तत्त्वदृष्ट्या रम्यं चेत्तर्हि त्वगादिकं पृथक्कृत्य लोचनं समालोकय सम्यक्पश्य । मुधा पृथा ॥ ९१ ॥ यस्मिन्स्तने मुक्ताहारस्योल्लासशालिता मेरुशृङ्गतटो-ल्लासिगङ्गाजलयोपमा दृष्टा स ललनास्तन एव दिगन्तेषु श्मशानेषु अन्धसो लघुपिण्ड इव काले श्वभिरास्वाद्यत इति द्वितीयेनान्वयः । मेरुशृङ्गतटे उद्भसत्युदीप्यत इति मेरुशृङ्गतटोल्लासि । यद्वा मेरुशृङ्ग-तटे उल्लासि उच्चलत् गङ्गाजलं तस्य रयेण वेगेन उपमा यस्या उल्ला-

केशकज्जलधारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः ।

दुष्कृतामिश्रित्वा नायौ दहन्ति तृणवन्नरान् ॥ ९४ ॥

ज्वलतामतिदूरेऽपि सरसा अपि नीरसाः ।

स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु दारुणम् ॥ ९५ ॥

कामनाग्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसाम् ।

नायौ नरविहङ्गानामङ्गवन्धनवागुराः ॥ ९६ ॥

सशालितायाः उल्लासेनोद्गुण्ठनेन शालते शोभत इत्युल्लासशाली तस्य
भाषस्तत्ता । अन्धसोऽन्नस्य । 'भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री'
इत्यमरः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ केशेति ॥ केशकज्जलधारिण्यः केशा एव
कज्जलानि मप्यः तानि धारयन्तीति तथा दुःस्पर्शत्वात् । दुःस्पर्शाः ।
दुष्कृतामिश्रित्वाः दुष्कृतानि पापान्येवाग्नयस्तेषां शिखा ज्वालाः
॥ ९४ ॥ ज्वलतामिति ॥ स्त्रियोऽतिज्वलतां नरकाग्नीनां चारु दारु-
णमिन्धनं भवतीति संबन्धः । चारुशब्देनाद्भुतत्वमग्नौ विवक्षितम् ।
दारुणं भयङ्करम् । स्त्रीणां चार्विन्धनीभावं साधयितुं विशेषणम् ।
सरसा अपि नीरसा इति ॥ रसः सारः । भ्रान्तदृष्ट्या सरसा अपि
तदितरया नीरसा निःसारा इत्यर्थः । रसशब्देन द्रव्योऽप्युच्यते ।
इन्धनं हि लोके सरसं नीरसं वा भवति नोभयात्मकम् । स्त्रियस्तु यतः
सरसा अपि नीरसाः अतश्चार्विन्धनं भवति । यतो दूरे स्थिता
अपि नरकलक्षणाग्नीनुदीपयन्ति अतोऽपि चार्विन्धनं दारुणेन्धनं
प भवति ॥ ९५ ॥ कामनाग्नेति ॥ नायौ मुग्धचेतसां मूढचित्तानां
नरविहङ्गानां नरपक्षिणां कामनाग्ना किरातेन विकीर्णा विक्षिप्ता
अङ्गवन्धनवागुरा अयययवन्धनजालानि भवन्ति । अग्नेति संशो-
धनं या । मृगवन्धनवाचकेन वागुराशब्देनेह जालानि लक्ष्यन्ते

जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्मचारिणाम् ।

पुंसां दुर्वासनारजौ नारीवडिशपिण्डिका ॥ ९७ ॥

सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्रिकयानया ।

दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥ ९८ ॥

इतो मांसमितोरक्तमितोऽस्थीनीति वासरैः ।

ब्रह्मन्कतिपयैरेव याति स्त्री विसरारुताम् ॥ ९९ ॥

यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छां निस्त्रीकस्य क्व भोगभूः ।

स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्पुत्रं जगत्पुत्रं मुखी भवेत् ॥ १०० ॥

॥ ९६ ॥ जन्मपल्वलमत्स्यानां जन्मैव पल्वलमल्पसरः । वैशन्तः

पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिके त्यमरः । तस्य मत्स्यानां चित्तमेव

कर्ममः पङ्कस्तचारिणां पुंसां ग्रहेणाय दुर्वासनैवाविवेकाख्यकैवर्तह-

स्तस्यां रज्जुर्भवति नारी तु वडिशपिण्डिका भवति । वडिशस्य

मत्स्यवेधस्य रज्ज्वर्गवर्तिलोहादिशङ्कमनिहितमत्स्यहारपिण्डो भवती-

त्यर्थः ॥ ९७ ॥ एवं स्त्रीदोषान्प्रदर्श्य तत्परिज्ञानफलमाह—सर्वेषां-

मिति ॥ दोषा एव रत्नानि तेषां समुद्रिकया शोभनसंपुटिकया ।

‘समुद्रिकः संपुटक’ इत्यमरः । शृङ्खलया दुःखप्रदशृङ्खलारूपया

स्त्रिया अलमस्तु । अलंशब्दो धारणे । ‘अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवार-

णवाचेक’ इत्यमरः ॥ ९८ ॥ अस्थिरत्वाच्चालं स्त्रियेत्याह—इत

इति ॥ विसरारुतां विसरणशीलताम् ॥ ९९ ॥ ननु भोगेच्छायां

सत्यामलमस्तु मम स्त्रियेति कथमुच्यते तत्राह—यस्य स्त्रीति ॥ यस्य

पुंसः क्वस्ति तस्य भोगेच्छास्ति । भोगेच्छाभावे निपुणस्य तत्परिग्र-

हासंभवात् निस्त्रीकस्य स्त्रीपरिग्रहवर्जकस्य भोगभूः क्व भोगेच्छा

कुत्र, न कुत्रापि । भोगेच्छायां सत्यां तत्परिग्रहवर्जनासंभवात् ।

भवत्वेवं तथापि स्त्रीत्यागमात्रात् किं भवेत्तत्राह—स्त्रियमिति ॥ १०० ॥

आपातमात्ररमणेषु सुदुस्तरेषु

भोगेषु नाहमलिपक्षतिचञ्चलेषु ।

ब्रह्मन् रमे मरणरोगजरादिभीत्या

शाम्याम्यहं परमुपैमि पदं प्रयत्नात् ॥ १०१ ॥

अपर्याप्तं हि बालत्वं बलात्पिबति यौवनम् ।

यौवनं च जरा पश्चात्पश्य कर्कशतां मिथः ॥ १०२ ॥

अनायासकदर्थिन्या गृहीते जरया जने ।

पलाय्य गच्छति प्रज्ञा सपत्न्येवाहताङ्गना ॥ १०३ ॥

दासाः पुत्राः स्त्रियश्चैव बान्धवाः सुहृदस्तथा ।

हसन्त्युन्मत्तकमिव नरं वार्धककम्पितम् ॥ १०४ ॥

दुःप्रेक्ष्यं जरठं दीनं हीनं गुणपराक्रमैः ।

गृध्रो वृक्षमिवादीर्घं गर्धो ह्यभ्येति वार्धकम् ॥ १०५ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति—आपातेति ॥ विषयाणामिन्द्रियाणां प्रत्यापत्तमापातो विषयेन्द्रियसंबन्धः । आपातमात्रे आपातसमय एव रमयन्तीति तथा तेषु । आपातमात्रतो रमणं रतिर्येभ्यस्ते तथा तेष्विति या । दुस्तरेषु अलिपक्षतिचञ्चलेषु भ्रमरपक्षांशचञ्चलेषु । यथाहुः—‘पक्षतिः पक्षमूलं स्यात्पक्षांशश्चे’ति ॥ १०१ ॥ यौवनस्य प्रायेणानर्थकरणद्वारं स्त्रियं निन्दित्वा यौवनानन्तरभाविनीं जरामुत्तरग्रन्थसन्दर्भेण निन्दितुं प्रसूतिं बाल्यादीनां वाध्यवाधकभावं दर्शयन्—अपर्याप्तमिति ॥ अपर्याप्तमसमर्थं यौवनरक्षःसंतृप्तये बालत्वं बालभावं पिबति । यौवनं च जरा बलात्पिबति । कर्कशताम् । क्रूरतामित्यर्थः ॥ १०२ ॥ अनायामकदर्थिन्येत्यादिश्लोकाः स्पष्टार्थाः । तत्र कानिचित्पद्यानि व्याख्यायन्ते । अनायासेन कदर्थयति हृदयतीत्यनायासकदर्थिनी ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ जरठं गृध्रं गर्धोऽर्थे विशेषविषयेच्छा ॥ १०५ ॥

दैन्यदोषमयी दीर्घा हृदि दाहप्रदायिनी ।
 सर्वापदामेकसखी वार्धके वर्धते स्पृहा ॥ १०६ ॥
 कर्तव्यं किं मया कष्टं परत्रेत्यतिदारुणम् ।
 अग्रतीकारयोग्यं हि वार्धके वर्धते भयम् ॥ १०७ ॥
 गर्धोऽभ्युदेति सोल्लासमुपभोक्तुं न शक्यते ।
 हृदयं दह्यते नूनं शक्तिदौःस्थ्येन वार्धके ॥ १०८ ॥
 परिपक्वमिवा लोक्य जरा क्षारविधूसरम् ।
 शिरःकृष्माण्डकं भुङ्क्ते पुंसां कालः किलेश्वरः ॥ १०९ ॥
 मरणस्य मुने राज्ञो जरा धवलचामरा ।
 आगच्छतोऽग्रे निर्याति ह्याधिव्याधिपताकिनी ॥ ११० ॥
 जरामुधालेपसिते शरीरान्तःपुरान्तरे ।
 अशक्तिरार्तिरापच तिष्ठन्ति सुखमङ्गनाः ॥ १११ ॥
 किंतेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेण जरां गतेनापि हि जीव्यते यत् ।
 जरा जगत्यामजिता जनानां सर्वेपणास्तात तिरस्करोति ॥ ११२ ॥

स्पृहा अर्थमात्रविषया ॥ १०६ ॥ परत्रातिदारुणं कष्टं भविष्यति
 मया किं कर्तव्यमित्यग्रतीकारयोग्यं भयम् ॥ १०७ ॥ सोल्लासं स-
 संभ्रममित्यर्थः । शक्तिदौःस्थ्येन शक्तिमान्नेनेति यावत् ॥ १०८ ॥
 जरैव पलितयुक्ता क्षारं भस्म तेन विधूसरमीपत्पाण्डु । कृष्माण्डफलं
 ह्युपरिभागे भस्मसदृशवर्णेन विधूसरं भवति ॥ १०९ ॥ जरैव
 पलितयुक्ता धवलं चामरं यस्यां पताकिन्यां सा तथोक्ता पताकिनी
 सेना । आगच्छतो मरणस्य राज्ञोऽग्र इति संबन्धः ॥ ११० ॥ मुधा
 चूर्णादिविकारः ॥ १११ ॥ किं बहुना जरागतस्य जीवनादनेकया-
 तनास्पदाद्वरं मरणमेवेत्याह—किंतेनेति ॥ जरां गतेन बहुयातनापा-

कचिद्वा विद्यते येषां संसारे सुखभावना ।

आखुस्तन्तुमिवाशेषं कालस्तामपि कृन्तति ॥ ११३ ॥

न तदस्तीह यदयं कालः सकलघसरः ।

ग्रसते न जगज्जातं महाब्धिमिव घाडवः ॥ ११४ ॥

महत्तामपि नो देवः परिपालयति क्षणम् ।

कालः कवलित्तशेषविश्वो विश्वात्मतां गतः ॥ ११५ ॥

ये रम्या ये शुभारम्भाः सुमेरुगुरवोऽपि ये ।

कालेन विनिगीर्णास्ते गरुडेनेव पद्मगाः ॥ ११६ ॥

ब्रभूतेनापि जीव्यते यत् तेन दुर्जीवितदुर्ग्रहेण दुर्जीवितदुरभिनिवेशेन
किम् । दिग्बिजयिभिरप्यजिता जरा । यतः ज्ञानाद्याक्रमति । महादुः-
खदायित्वेन सर्वेपणास्तिरस्करोति । अतिमहता जरादुःखेनाकुलित-
चित्तः तदुःखनिवृत्तिमेवाशास्ते नान्यदित्याशयः ॥ ११२ ॥ एव-
मतीतग्रन्थसंदर्भेण दुःखशतसंकुले संसारे निरवद्यं सुखं कारि-
नास्तीति निर्धारितम् । संप्रति सुखाभ्युपगमेऽपि तस्य भोक्तृभोग्य-
भोगात्मकस्यानित्यत्वदोषान्न मुक्तिरस्तीत्युत्तरग्रन्थसंदर्भेण प्रतिपा-
दयति । तत्र सुखस्थानित्यत्वं तावदाह—कचिदिति ॥ वाशब्दो मता-
न्तरद्योतनार्थः ॥ ११३ ॥ ननु सुखजनकविषयजातस्य नित्यत्वे
सुखस्यापि प्रवाहरूपेण नित्यत्वं संभवेदित्यव आह—न तदिति ॥
घम्मरो भक्षणशीलः । ‘भक्षको घम्मरोऽश्चर’ इत्यमरः ॥ ११४ ॥
घराकाणां कालाद्भये सत्यपि महात्मनां न तदस्तीत्यत्राह—महतामिति
॥ ११५ ॥ रमणीयत्वसत्कर्मत्वगुणाकरत्वान्यपि कालनिवारकाणि न
भवन्तीत्याह—ये रम्या इति ॥ शुभ आरम्भो येषां ते तथा ॥ ११६ ॥

तृणं पांशुं महेन्द्रं च सुमेरुं पर्णमर्णवम् ।
 आत्मभरितया सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः ॥ ११७ ॥
 कालोऽयं भूतमशकंघुंघुमानां प्रपातिनाम् ।
 ब्रह्माण्डोदुम्वरौघानां बृहत्पादपतां गतः ॥ ११८ ॥
 प्रेक्ष्याहर्विनिमेपेण सूर्याक्ष्णा पाकत्रत्फलम् ।
 लोकपालफलान्यत्ति जगज्जीर्णवनादयम् ॥ ११९ ॥
 जगज्जीर्णकुटीकीर्णान्विक्षिपत्युग्रकोदरे ।
 क्रमेण गुणवल्लोकमणीन्मृत्युसमुद्गरे ॥ १२० ॥

नन्वनन्तपदार्थविचित्रमध्ये कालाग्रस्तं किञ्चित्संभावितमित्यत
 आह—तृणमिति ॥ आत्मभरितया स्वोदरपूरकतया । उभौ
 स्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरका वित्यमरः ॥ ११७ ॥
 सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यत इत्यनेन कालस्य सर्वसंहर्तृत्वमुक्तं प्रपञ्च-
 यति—कालोऽयमित्यादिना ॥ महाकल्पेषु राजत इत्यन्तेन ग्रन्थ-
 संदर्भेण ॥ तत्र प्रथमं प्राकृतप्रलये ब्रह्माण्डसंहर्तृत्वमाह—कालोऽय-
 मिति ॥ भूतान्वेष मशकास्तत्कृतो घुंघुमः ध्वनिर्घेषु ते तथा तेषां
 ब्रह्माण्डान्वेषोदुम्वरफलानि तेषामोघाः समूहा ब्रह्माण्डोदुम्वरौघा-
 स्तेषां बृहत्पादपतां स्थूलवृक्षताम् ॥ ११८ ॥ ब्रह्माण्डसंहर्तृत्वे काल-
 स्वाभिहिते तदन्तर्बर्ति संहर्तृत्वं यद्यपि सिद्धं तथाप्यनित्यत्वबुद्धि-
 दाढ्यार्थं पृथक् तदन्तःस्थवस्तुसंहर्तृत्वं दर्शयन्नादौ लोकपालसं-
 हर्तृत्वमाह—प्रेक्ष्येति ॥ अहि विगतो निमेपोऽस्तमयसमयलक्षणो
 यस्मात् सूर्याक्ष्णस्तदहर्विनिमेपं तेन ॥ ११९ ॥ पालकसंहर्तृत्व-
 मुक्त्वा पाल्यसंहर्तृत्वमाह—जगदित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ जगदेव जीर्ण-
 कुटी तस्यां कीर्णान्विक्षिप्तान् गुणवन्तो लोका एव मणयस्तान् उग्रः

गुणैरापूर्यते यैव लोकरत्नावेली भृशम् ।
 भूपार्थमिव तामङ्गे कृत्वा भूयो निवृन्तति ॥ १२१ ॥
 अस्वैवाचरतो दीनैर्मुग्धैर्भूतमृगव्रजैः ।
 आखेटकं जर्जरितैर्जगज्जाङ्गलजालके ॥ १२२ ॥
 एकदेशोल्लसचारुवडवानलपङ्कजा ।
 क्रीडापुष्करिणी रम्या कल्पकालमहार्णवः ॥ १२३ ॥
 कटुतिक्ताम्लभूताद्यैः सदधिक्शीरसागरैः ।
 तैरेव यैः पर्युषितैर्जगद्भिः कल्यवर्तनम् ॥ १२४ ॥

कोटरः छिद्रं यस्य समुद्रकस्य स तथा तस्मिन्मृत्युरेव समुद्रकस्तस्मि-
 न्निक्षिपति ॥ १२० ॥ स्थितिकाले तामङ्गे कृत्वा संहारकाले निवृन्तति
 ॥ १२१ ॥ प्रकारान्तरेण कालस्य लोकसंहर्तृत्वं दर्शयति—अस्वैवै-
 त्यादिना कोदण्डः परिस्फुरति सर्वत इत्यन्तेन ग्रन्थसंदर्भेण ॥
 वातभूयिष्ठदेशाभिधायकेन जाङ्गलशब्देनात्र मृगयायोग्या देशा
 लक्ष्यन्ते । जालकं समूहः । जगज्जाङ्गलजालके भूतमृगवृन्दैराखेटकं
 मृगयां चरतोऽस्वैव कालनाम्नो राजकुमारस्य कल्पकालमहार्णवः
 क्रीडापुष्करिणीत्येवमादिभिरुत्तरग्रन्थसमूहप्रतिपाद्यैरर्थैः संबन्धः ।
 वडवानल एव पङ्कजं एकदेशे उल्लसचारुवडवानलपङ्कजं यस्यां सा
 तथा ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ मृगयाचरणजनितश्रमापनोदनाय पुष्क-
 रिणीं प्रदर्शय कालराजकुमारस्य मृगयानिर्गमनात्पूर्वं भोजनं दर्श-
 यति—कट्विति ॥ कटुतिक्ताम्लानि भूतानि प्राणिन आद्यानि येषु
 तानि तथा तैः । नानारसयुक्तभूतोपदेशानां दधिक्शीरसागरोपसेच-
 नानां जगदन्नानां पर्युषितत्वे हेतुमाह—तैरिति ॥ यानि यानि कल्पाद्दी-
 स्थितानि तानि तान्येव जगन्ति कल्पान्तेऽपि तिष्ठन्तीति पर्युषितत्वम् ।

चण्डी चतुरसंचारा सर्वमातृगणान्विता ।

संसारवनविन्यस्ता व्याघ्री भूतौघघातिनी ॥ १२५ ॥

पृथ्वी करतले पृथ्वी पानपात्री रसान्विता ।

कमलोत्पलकह्वारलोलजालकमालिता ॥ १२६ ॥

विरावी विकटास्फोटो नृसिंहो भुजपञ्जरे ।

सटाविकटपीनांसः कान्तः क्रीडाशकुन्तकः ॥ १२७ ॥

अलाबुवीणामधुरः शरद्व्योमामलच्छविः ।

देवः किल महाकालो लीलाकोकिलपालकः ॥ १२८ ॥

कल्यवर्तनमुपःकालभोजनम् । 'प्रत्यूपोऽहर्मुखं' कल्यमुपः प्रत्युपसी

धपीत्यमरः ॥ १२४ ॥ मृगयामाचरतः कालस्य शुनीस्थानीयां

व्याघ्रीं दर्शयति—चण्डीति ॥ चण्डी जरा ॥ १२५ ॥ तस्य मद्य-

पानाय करतलन्यस्तां पात्रीं दर्शयति—पृथ्वीति ॥ पृथ्वी भूमिरेव

कालस्य करतले पानपात्री भवति सा चानल्पेत्याह—पृथ्वीति ॥

रसान्विता मद्यरसान्विता मद्यस्य । सौगन्ध्याय कमलोत्पलकह्वाराणां

लोलैर्न जालकेन समूहेन मालिता । संबलितेत्यर्थः । कह्वारं सौगन्धि-

कम् ॥ १२६ ॥ जगदद्व्यामाखेटकादनपटीयसः कालमहाभटस्य

प्रचण्डभुजदण्डारूढं तत्क्रीडायोग्यं पक्षिणं दर्शयति—विरावीति ॥

विरावो निर्घोपोऽस्यास्तीति तथा । संहतयोः प्रकोष्ठप्रगण्डयोः पाणि-

तलास्फालनमास्फोटः विकटो विरूपः आस्फोटो यस्य स तथा । सटा-

विकटपीनांसः सटाभिर्घोवारोमभिर्विकटो विरूपः पीनावंसौ स्कन्धौ

यस्य सः पीनांसः सटाविकटश्चासौ पीनांसश्चेति तथा । अथवा

सटाविकटो पीनांसौ यस्य स तथा । शकुन्तः पक्षी ॥ १२७ ॥

नृसिंहपद्मद्रानुचरभूतो महाकालनामा देवोऽपि कालस्य क्रीडोपक-

अजस्रस्फूर्जिताकारो वान्तदुःखशरावलिः ।

अभावनामा कोदण्डः परिस्फुरति सर्वतः ॥ १२९ ॥

कालरात्रिः स्वयं भूत्वा नृत्यत्येष निजेच्छया ।

यस्या भूषणमङ्गेषु देवलोकान्तरावलिः ॥ १३० ॥

नरकाली च मञ्जीरमाला कलकलोञ्जला ।

प्रोता दुष्कृतसूत्रेण पातालचरणे स्थिता ॥ १३१ ॥

रणमित्याह—अलाञ्छित ॥ यथाहुः क्षीरस्वामिनः—‘रुद्रानुचरो नन्दी
महाकालो भृङ्गी’ति । अलाञ्छनीणावन्मधुरो मधुरध्वनिः । मधुरध्वनि-
व्योमेति वा पाठः । कोकिलवत्तस्य काष्ण्यमाह—शरदिति ॥ १२८ ॥
जगज्जीर्णादवीं प्रविष्टस्य प्राणिभृगवधे व्यापृतस्य धनुर्दर्शयति—अज-
स्त्रेति ॥ नेन्द्रो न चन्द्रो न मेरुर्न विन्ध्य इत्यजस्रं स्फूर्जित आकारो
यस्य स तथा । दुःखान्येव शरास्तेषामावलिः पङ्क्तिः । वान्ता उद्गीर्णा
दुःखशरावलिर्येन स तथा । कोदण्डो धनुः । कालात्मनः परमेश्व-
रस्य ॥ १२९ ॥ विधान्तरेण जगत्संहारलीलां वर्णयति—कालरात्रि-
रित्यादिना ॥ महाकल्पेषु राजत इत्यनेन सर्वसंहारपटीयसी तमः-
प्रधाना शक्तिः कालरात्रिरित्युच्यते । एष कालात्मा परमेश्वरः स्वयं
कालरात्रिर्भूत्वा नृत्यतीति संबन्धः । तस्य नृत्योपकरणानि दर्शयति—
यस्या इति ॥ देवलोकान्तराणां देवलोकभेदानामावलिर्यस्या अङ्गेषु
भूषणं भवति सा कालरात्रिरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १३० ॥ नर-
काली च यस्याः पातालचरणे स्थिता मञ्जीरमाला भवतीत्यन्वयः ।
आली पङ्क्तिः । मञ्जीरो नूपुरः । मञ्जीरमाला माघम्यं संपादयति-
फलफलेत्यादिना ॥ फलफलेन कोलाहलेन उज्ज्वला दीप्ता ॥ १३१ ॥

एकस्मिञ्श्रवणे दीर्घा हिमवानस्थिमुद्रिका ।

अपरे हि महामेरुः कान्ता काञ्चनकर्णिका ॥ १३२ ॥

अत्रैव कुण्डले लोले चन्द्राकौ गण्डमण्डले ।

लोकालोकाचलश्रेणीं सर्वतः कटिमेखला ॥ १३३ ॥

पश्चात्प्रलम्बविभ्रान्तकौमारमृतवर्हिभिः ।

नेत्रत्रयवृहद्रन्ध्रभूरिक्षाङ्कारभीषणैः ॥ १३४ ॥

लम्बलोलजटाचन्द्रविकीर्णहरमूर्धभिः ।

उच्चरञ्चारुमन्दारगौरीकवरचामरैः ॥ १३५ ॥

उत्ताण्डवाचलाकारभैरवोदरतुम्बकैः ।

रणत्सशतरन्ध्रेन्द्रदेहभिक्षाकपालकैः ॥ १३६ ॥

हिमपाण्डुहिमवान्यस्या एकस्मिन् श्रवणे दीर्घा किञ्चिन्न्यूनलक्ष्यो-
जनदीर्घा अस्थिमुद्रिका भवति । कर्णिका कर्णालङ्कारविशेषः ॥ १३२ ॥
चन्द्राकौ यस्या अत्रैव कुण्डले भवत इत्यन्वयः । अत्रेति पूर्वश्लोकोक्ते
श्रवणे निर्विशेष्येते । लोले इति कुण्डलयोर्विशेषम् । गण्डमण्डले गण्ड-
मण्डलयोरित्यर्थः । श्रेणी पङ्क्तिः ॥ १३३ ॥ तस्या रूपं लोकभयाव-
हमिति किं घक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह—पश्चादिति ॥ पश्चात्प्रलम्बेत्यादीनां
खट्वाङ्गभङ्गैरित्यन्तानां पण्णां तृतीयान्तानामापूर्तिताम्बरमित्यनेन
संयन्धः । पश्चाद्भागे कवरादौ । प्रलम्बाः प्रलम्बमाना विभ्रान्ताश्च ते
कौमारमृतवर्हिणः पण्मुखमृतमयूरास्तैः ॥ नेत्रेति ॥ हरमूर्धविशे-
षाणां नेत्रत्रयस्य वृहद्रन्ध्रेषु वायुपूर्णवशात् भूरिक्षाङ्कारास्तैर्भीषणैः
॥ १३४ ॥ लम्बो लोलो जटासु चन्द्रो येषां ते लम्बलोलजटाच-
न्द्रास्ते च ते विकीर्णहरमूर्धानश्च तैः । उच्चरञ्चारुमन्दाराणि उच्चर-
ञ्चारुमन्दारपुष्पाणि यानि गौरीकवराणि तान्येव चामराणि तैः । कवरं
केशपाशम् ॥ १३५ ॥ उत्ताण्डवानि उद्धुठितानि अचलाकराणि च

शुष्कशारीरखट्वाङ्गमङ्गैरापूरिताम्बरम् ।

भीषयत्यात्मनात्मानं सर्वसंहारकारिणी ॥ १३७ ॥

विश्वरूपशिरश्चक्रचारुपुष्करमालया ।

ताण्डवेषु विवल्गन्ती महाकल्पेषु राजते ॥ १३८ ॥

एतस्मिन्नेवमेतेषां कालादीनां महामुने ।

संसारनाम्नि कैवाल्या मादृशानां भवत्विह ॥ १३९ ॥

यानि भैरवोदराणि तान्येव तुम्बकान्यलाबुफलानि तैः । अथवा उक्ता-
ण्डवेति कालरात्रिविशेषणम् ॥ रणदिति रणन्तो ध्वनन्तः सशतरन्ध्राः
शतरन्ध्रैः सह वर्तमानाश्च ये इन्द्रदेहास्त एव भिक्षाकपालास्तैः
॥ १३६ ॥ शुष्काणि यानि शारीराणि शरीरभवास्त्रीनि तान्येव
खट्वाङ्गमङ्गा मञ्चावयवखण्डास्तैः । ननु कौमारवर्हादीनामेकत्वाद्वर्हि-
भिरित्यादिवहुवचनं कथमिति चेत् मैवं । महाकल्पेषु राजत इति
अत्रैव बहुवचनेन परिहृतत्वान्महाकल्पभेदेन मयूरादीनां बहुत्वसंभ-
वात् । आपूरितमम्बरं नभो येनात्मना तम् ॥ १३७ ॥ किं बहुना
कालरात्रेः प्रभावः संक्षेपेण श्रूयतामित्यभिप्रेत्याह—विश्वरूपेति ॥
विश्वरूपस्य गीतासु प्रसिद्धस्य शिरसामनेककोटीनां चक्राणि समूहा
एव चारुपुष्करमाला तथा । विवल्गन्तीति क्वचित्तत्र ताण्डवेषु
ताण्डयावसरेऽप्यित्यर्थः । विवल्गन्तीत्यन्वयः । तत्र ताण्डवेषु नाट्येषु
कर्तव्येऽप्यित्यर्थः ॥ १३८ ॥ एवं कालादीनां वृत्तमाख्यातमनुवदंसा-
दोषपरिहानफलं विशदयति—कालादीनामेवमुक्तेन प्रकारेण एवमेत-
स्मिन्मुक्ते मतीत्यध्याहृत्य योजना । वृत्तेऽस्मिन्नेवमेतेषामिति क्वचित् ।
कालादीत्यत्रादिशब्देन चन्द्रादिर्गृह्यते । कालादीनां वृत्तमन्येषां पूर्वोक्त-

शत्रवस्त्विन्द्रियाण्येव सत्यं यातमसत्यताम् ।

प्रहरत्यात्मनात्मानं मन एव मनो रिपुः ॥ १४० ॥

वस्त्ववस्तुतया ज्ञातं दत्तं चित्तमहंकृतौ ।

अभाववेधिता भावा भावान्तो नोपलभ्यते ॥ १४१ ॥

संसारदोषाणामुपलक्षणम् ॥ १३९ ॥ ननु संसारनाश्वर्ये आस्था नास्ति चेत्तर्हि तन्निवृत्तौ परमो यत्न आस्थीयतां किं बल्वनेनेत्याशङ्क्य तन्निवृत्तिप्रतिकूलानां सौलभ्यमनुकूलानां दौर्लभ्यं चाह—शत्रव इत्यादिना भववन्धिनीत्यन्तेनग्रन्थजातेन ॥ ननु प्राप्यं सत्यज्ञानादिलक्षणं वस्तु साक्षात्प्रतिभासते चेन् किं करिष्यन्तीन्द्रियशत्रव इत्यत आह—सत्यमिति ॥ सत्यं ज्ञानादिलक्षणं वस्तु असत्यतामनृतदेहादिरूपतां यातम् । ननु मनः स्यानुकूलं चेन्नेन्द्रियशत्रुभ्यो भेतव्यमित्यत आह—प्रहरतीति ॥ द्वितीयकल्पकं मनो रिपुर्भूत्वा आत्मना स्वेन आत्मानं स्वं प्रहरति ॥ १४० ॥ मनसो रिपुत्वं साधयति—वस्त्विति ॥ कार्यकारणसंघातसाक्षिलक्षणं वस्तु अवस्तुतया कार्यकारणसंघातात्मना गृहीतम् । ननु संघातसाक्षितया वस्तुग्रहणसंभवादन्यथाग्रहणं निवर्तिष्यत इत्यत आह—दत्तमिति ॥ कामाकुलं तच्चित्तं विवेकाक्षमत्वादहंकारमेवानुधावतीति न तत्साक्षिणमित्यभिप्रायः । ननु वस्तुनावगाहते चेच्चित्तं तर्हि यानहंकारादिभावानवगाहते तत्रैव रतिर्वध्यतामत आह—अभावेति ॥ भावाः पदार्था अभाववेधिता अभावविद्धाः । अनित्या इत्यर्थः । तर्हि न विनश्यद्वस्तु कूटस्थान्तं विनश्यतीति न्यायान्नाशावधितया ज्ञायतामात्मेत्यत आह—भावेति ॥ भावानामनित्यपदार्थानामन्तोऽवसानभूमिरात्मेत्यर्थः । भवान्त इति कंचित् ॥ १४१ ॥

तप्यते केवलं साधो भतिराकुलितान्तरा ।

रागरोगो विलसति विरागी विरलो जनः ॥ १४२ ॥

यत्नेन याति युवता दूरे सज्जनसंगतिः ।

गतिर्न विद्यते काचित्कचिन्नोदेति सत्यता ॥ १४३ ॥

मनो विमुह्यतीयान्तर्मुदिता दूरतां गता ।

नोद्ध्वला करुणोदेति दूरादायाति नीचता ॥ १४४ ॥

धीरताऽधीरतामेति पातोत्पातपरो जनः ।

सुलभो दुर्जनाश्लेषो दुर्लभः सत्समागमः ॥ १४५ ॥

अनात्मनि दोषदृष्टौ सत्यामात्मनि चाप्राप्ते फलितमाह—तप्यत इति ॥
अन्तरा वस्त्यवस्तुनोरन्तराले । ननु सर्वकामनात्यागात्तापनिवृत्ति-
संभवे किमर्थं तप्यत इत्यत आह—राग इति ॥ तर्हि विरक्तसंपर्क-
द्रागो निवर्त्यतामित्यत आह—विरागीति ॥ १४२ ॥ तर्हि त्वरा न
कार्येदानीमित्यत आह—यत्नेनेति ॥ यौवने हि कार्यकारणानां पुरु-
षार्थसंपादनक्षमता न वार्धक इत्याशयः । तर्हि इदानीमेव तत्त्वविदः
सेव्यन्तामित्यत आह—दूर इति ॥ तर्ह्यन्य उपायोऽन्वेद्यतामव
आह—गतिरिति ॥ ननु कथमन्या गतिर्नास्ति तर्कबलात्स्वयमेव वा
स्वयंप्रकाश आत्मा प्रतिभास्यतीत्यत आह—कचिदिति ॥ सत्यता
सत्यभावः । सत्यस्वरूपमित्यर्थः । अथवा जगत्सत्यत्वाद्भीकारे द्वेति-
नामिवान्या गतिर्भविष्यतीत्यत आह—कचिदिति ॥ कचिदपि जग-
द्वृते पदार्थे सत्यता नोदेति । न भारतीत्यर्थः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥
संसारामजनमध्यवर्तिनः माम्यं दुर्लभमिति दर्शयितुं तत्स्थितेरस्थि-
रत्वमाह—धीरतेति ॥ पान पेय्यर्यादिभ्रंशः । उत्पातसत्प्राप्तिः । अथवा

आगमापायिनो भावा भावना भववन्धिनी ।

नीयते केवलं कापि नित्यं भूतपरम्परा ॥ १४६ ॥

दानवा अपि दीर्यन्ते ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवितः ।

अमरा अपि मार्यन्ते कैवास्था मादृशे जने ॥ १४७ ॥

दिशोऽपि हि न दृश्यन्ते देशोऽप्यन्यापदेशभाक् ।

शैला अपि विशीर्यन्ते कैवास्था मादृशे जने ॥ १४८ ॥

अद्यतेऽसत्तया द्यौश्च भुवनं चापि भुज्यते ।

धरापि याति वैधुर्यं कैवास्था मादृशे जने ॥ १४९ ॥

शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च शीर्यन्ते तारका अपि ।

सिद्धा अपि विनश्यन्ति कैवास्था मादृशे जने ॥ १५० ॥

परमेष्ठ्यपि निष्ठावान् ह्रियते हरिरप्यजः ।

भवोऽप्यभावमायाति कैवास्था मादृशे जने ॥ १५१ ॥

पातो नाश उत्पात उद्भवः ॥ १४५ ॥ भावना देहादिविषया ।

एवं पुरुषार्थानुकूलानां दुर्लभत्वं तत्प्रतिकूलानां सौलभ्यं च प्रति-

पाद्य फलितमाह—नीयत इति ॥ केवलं पुरुषार्थसाधनानुष्ठानविधुरे

कापि पुरुषार्थपरिपन्थिनि मार्गे नीयते । विधिनेति शेषः ॥ १४६ ॥

॥ १४७ ॥ प्रदीप्तशिरसो जलावगाहन इव संसारदावाग्निदग्धस्य

मम नित्यानन्दावगाहे अत्युत्कटेच्छास्तीति दर्शयितुमागमापायिनो

भावा इत्युक्तमनित्यत्वं प्रपञ्चयति—दिश इत्यादिना अश्नाव्येत्यतः

पूर्वेण ग्रन्थसंदर्भेण ॥ स च स्पष्टार्थः । कानिचित्पदानि व्याख्यायन्ते ।

अन्यापदेशभागन्यशब्दभाक् । देशोऽप्यदेशशब्दभागभवतीत्यर्थः ।

अन्योपदेशभागिति क्वचित्त्रान्यस्योपदेशमेव भजते न स्वयमेव प्रती-

यते । नष्टत्वादित्यर्थः ॥ १४८ ॥ असत्तयेति । पदच्छेदः । वैधुर्यं

असत्ताम् ॥ १४९ ॥ १५० ॥ निष्ठावान्नाशवान् । 'निष्ठानिष्पत्ति-

कालोऽपि काल्यतेऽन्येन नियतिश्चापि नीयते ।

च्योमापि लीयतेऽनन्तं कैवास्था मादृशे जने ॥ १५२ ॥

अथाव्यावाच्यतत्त्वेन दुर्दर्शज्ञानमूर्तिना ।

भुवनानि विडम्ब्यन्ते केनचिद्भ्रमदायिना ॥ १५३ ॥

अद्योत्सवोऽयमृतुरेव तथेह यात्रा

ते बान्धवाः सुखमिदं स विशेषभोगः ।

इत्थं मुधैव कलयन्सुविकल्पजाल-

मालोलपेलवमतिर्गलतीह लोकः ॥ १५४ ॥

इतस्ततो दूरतरं विहृत्य प्रविश्य गेहं दिवसावसाने ।

विवेकिलोकाश्रयसाधुवृत्तरिक्तेऽङ्घ्रि याते क उपैति निद्राम् ॥

नाशयोरित्यमरः ॥ १५१ ॥ अनेन परमात्मना काल्यते संहियते

इत्यर्थः । नियतिर्देवम् । पूर्वकर्मैत्यर्थः । सयादा वा । नियतिः ॥ १५२ ॥

कालोऽपि काल्यतेऽन्येनेत्युक्तमन्यं दर्शयति—अथाव्येति ॥ निर्विक-

ल्पतया अथाव्यावाच्यं तत्त्वं पारमार्थिकं स्वरूपं यस्य स तथा

तेन । दुर्दर्शज्ञानमेव मूर्तिः स्वरूपं यस्य तेन । 'तं दुर्दर्शं गूढमनु-

प्रविष्टमिति' ध्रुतेः । विडम्ब्यन्ते उपहास्यन्ते । तत्त्वमाच्छाद्य

कल्पितमेव दर्शयता विप्रलम्ब्यन्ते । मायाविनेत्यर्थः ॥ १५३ ॥ अधि-

ष्ठानभूतपरमात्मना दत्तं भ्रममेवावलम्ब्य भ्रामकं तमपरिज्ञाप

नश्यति लोक इत्यनुक्रोशति—अद्योत्सव इति ॥ आलोलपेलवमतिः

परिचञ्चलवनुबुद्धिर्गलति नश्यतीत्यर्थः ॥ १५४ ॥ एवमविवेकिनः

संसरतोऽनुक्रुश्य तन्मध्ये वर्तमानो मुमुक्षुरेकान्तप्रियमद्वानिष्ठसंनिधौ

श्रवणाद्यसंभयाश्रितान्ताकुलितत्वात् सहजामपि निद्रां नाद्रियत्

इत्याह—इत इति ॥ विवेकिलोका ब्रह्मविदस्य शान्तं तदधीनं यत्सा-

पुत्रांश्च दाराश्च धनं च बुद्ध्या प्रकल्प्यते तात रसायनाभम् ।
 सर्वं तु तन्नाम करोत्यथान्ते यन्नातिरम्या विपमूर्च्छनैव १५६
 विद्राविते शत्रुजने समग्रे समागतायामभितथ लक्ष्म्याम् ।
 ॥ सेव्यन्त एतानि सुखानि यावत्तावत्समायाति कुतोऽपि मृत्युः
 इतोऽन्यत्तथोपगतास्तथैव समानसङ्केतनिवद्धभावाः ।
 यात्रा समासङ्गसमा नराणां कलत्रमित्रव्यवहारमायाः १५८
 कल्पाभिधानक्षणजीविनो हि कल्पौवसंख्याकलने विरिञ्चयाः ॥
 अतः कलामालिनि कालजाले लघुत्वदीर्घत्वधियोऽप्यसत्याः
 ध्रुवत्तं श्रवणादिलक्षणं तेन रिक्ते शून्ये ॥ १५५ ॥ ननु सर्वो जनः
 पुत्रदारादिकममृतकल्पं संकल्प्य तत्र प्रवर्तते न श्रवणादौ तद्वत्तव
 प्रवृत्तिः किं न स्यादत आह—पुत्रेति ॥ नातिरम्येत्येकं पदम् । अन-
 तिरम्या विपमूर्च्छनैवेति यत्तदन्ते अन्तकाले करोतीति संबन्धः ।
 नामशब्दः क्लृप्तायाम् । यत्रातिरम्येति क्वचित्तत्रायमर्थः । यत्र
 'यस्मिन् दुःखे सति विपमूर्च्छनाप्यतिरम्यैव भवति तदुःखं करो-
 तीत्यर्थः ॥ १५६ ॥ क्वचित्तदुःखोदकमपि विषयसुखमननुभूय
 तत्संपादनप्रयासमनुभूय मृत्युग्रस्तो भवति विषयपर इत्याह—विद्रा-
 वित इति ॥ १५७ ॥ भोक्ता मृत्युबन्धमप्रविश्य यदा जीवति तदापि
 तस्य भ्रान्त्यात्मकः कलत्रादिव्यवहारोऽस्थिर इत्याह—इत इति ॥
 समानेन साधारणेन संकेतेन निवद्धो भावोऽभिप्रायो भोगादिविषयो
 यासु व्यवहारमायासु तास्तथा । अयमर्थः—फाल्गुने मासि कृष्ण-
 चतुर्दश्यां विश्वेश्वरयात्रा विधेयेति संकेतेन सर्वसाधारणेन नराणां
 यथानिवद्धाभिप्रायाः क्षणिका यात्राः समासङ्गा भवन्ति तथा
 विवाहादिकालीनेन साधारणसंकेतेन निवद्धाभिप्रायाः कलत्रादि-
 व्यवहारभ्रान्तयः क्षणिका भवन्तीति ॥ १५८ ॥ नन्वस्मदादि-

जनः कामासक्तो विविधकुक्कलाचेष्टनपरः

स तु स्वप्नेऽप्यस्मिञ्जगति सुलभो नाद्य सुजनः ।

क्रिया दुःखासङ्गा विधुरविधुरा नूनमखिला

न जाने नेतव्या कथमिव दशा जीवितमयी ॥ १६० ॥

दिवसास्ते महान्तस्ते संपदस्ताः क्रियाश्च ताः ।

सर्वं स्मृतिपथं यातं यामो वयमतः परम् ॥ १६१ ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा भूतजातयः ।

नाशमेवानुधावन्ति सलिलानीव वाडवम् ॥ १६२ ॥

आपदः क्षणमायान्ति संपदः क्षणमेव च ।

क्षणं जन्माथ मरणं मुने किमिव न क्षणम् ॥ १६३ ॥

भोक्तुर्भोक्तव्यभोगावसर एव मृत्युसंभवेऽप्यनेकसहस्रयुगजीविनां
ब्रह्मादीनां नैवमित्यत आह—कल्पेति ॥ अनादौ संसारे कल्पौघ-
संख्याकलने कल्पसमूहसंख्यागणने क्रियमाणे विरिञ्चयाः कल्पाभि-
धानक्षणजीविनो हि कल्पनामकक्षणजीविनो भवन्ति तथाप्यस्मदा-
दिलघुकालापेक्षया दीर्घजीवनो हि ब्रह्मेत्यत आह—अत इति ॥ लघु-
त्यादिकं यथा स्वप्ने मुहूर्ते यत्सरोयश्चान्तिः तद्वज्जागरेऽपीति भावः
॥ १५९ ॥ एवं संसारवृत्तमावेद्य तन्निवृत्त्युपायालाभनिमित्तं रवे-
दर्शयति—जन इति ॥ कुक्कलाः कुविद्याः किं सुजनलाभेन क्रिय-
येय पुरुषार्थः साध्यतामत आह—क्रियेति ॥ अखिला क्रिया दुःखा-
सङ्गा विधुरविधुरा भवति । दुःखैरासमन्तात्सङ्गो यस्याः सा तथोक्ता
विधुरविधुरा । पुरुषार्थेनात्यन्तं रिक्तेत्यर्थः ॥ १६० ॥ एवमनात्म-
वर्गस्यानित्यत्वं विसरेण प्रतिपादितं संक्षिप्याह—दिवसास्त इत्यादि
श्लोकरूपेण ॥ १६१ ॥ यादृवं यदवाग्निम् ॥ १६२ ॥ किमिव ।

अशूरेण हतः शूर एकेन बहवो हताः ।

प्राकृताः प्रभुतां याताः सर्वमावर्त्यते जगत् ॥ १६४ ॥

श्रीराम उवाच ॥

इति मे दोषदावाग्निदग्धे सपदि चेतसि ।

प्रस्फुरन्ति नभोगाश्च मृगतृष्णासरःखिव ॥ १६५ ॥

नाभिनिन्दामि मरणं नाभिनिन्दामि जीवितम् ।

यथा तिष्ठामि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः ॥ १६६ ॥

अथ चेत्स्वच्छया बुद्ध्या मुनीन्द्र न चिकित्स्यते ।

भूयश्चित्तचिकित्सायास्तत्किलावसरः कुतः ॥ १६७ ॥

विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते ।

जन्मान्तरभा विषया एकदेहहरं विषम् ॥ १६८ ॥

न सुखानि न दुःखानि न मित्राणि न बान्धवाः ।

न जीवितं न मरणं बन्धाय शस्य चेतसः ॥ १६९ ॥

किन्त्वित्यर्थः ॥ १६३ ॥ अशूरेणेति स्पष्टार्थः ॥ १६४ ॥ एवं

बहुधा संसारदोषाग्निरूप्य तत्फलं निरतिशयं वैराग्यमाह—इतीति ॥

॥ १६५ ॥ भोगेषु इच्छाभावेऽपि जीवनादौ प्रीतिः स्यादत आह—

नाभिनिन्दामीति ॥ १६६ ॥ ननु विषयप्रवणस्य चित्तस्य चिकित्सा

वार्धके कर्तुमुचिता यौवने किमिति क्रियत इत्यत आह—अथेति ॥

वाल्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । तत्तर्हि चित्तमिति वा । किलेत्यसंभाव-

नायाम् ॥ १६७ ॥ विषयेषु एतच्चित्तं चिकित्सनीयमेवेति कुतस्त-

त्राह—विषमिति ॥ विषयेषु वैषम्यं शोभना शोभनत्वलक्षणरागद्वेष-

हेतुभूतम् ॥ १६८ ॥ ननु ज्ञानवैराग्योपघाभ्यां चिकित्सितचित्तेन किं

फलं प्राप्तं चेन त्वया चित्तचिकित्सा क्रियत इत्यत आह—न मुखा-

आयुर्वायुविधट्टिताभ्रपटलीलोलाम्बुवद्भ्रुरं

भोगामेधवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चलाः ।

लोलो यौवनलालनाजलरयश्चेत्याकलय्याद्भुतं

मुद्रैवाद्य मयार्पिता ननु दृढा चित्ते चिरं शान्तये ॥१७०॥

नावस्थितिमुपायाति न च याति यथेप्सितम् ।

बुद्धिर्जविश्वरायत्ता कान्तेव प्रियसन्ननि ॥ १७१ ॥

अतोऽस्तुच्छमनायासमनुपाधि गतभ्रमम् ।

किं तत्स्थितिपदं साधु यत्र शङ्का न विद्यते ॥ १७२ ॥

नीति ॥ इत्थं ब्रह्मविदः ॥ १६९ ॥ चित्तचिकित्सायाः साफल्यं दर्शयित्वा फलितमाह—आयुरिति ॥ वितानमुल्लोचः । सौदामिनी विद्युत् । यौवनलालना यौवनोपलालनं सैव जलरयः जलवेगः । कचिल्लोलेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तत्र जलरय इति भिन्नं पदम् । जलरयो लोलत्वे दृष्टान्तत्वेनोच्यते । विषयधावनवारणाय विवेकलोहकारकृता वैराग्यमुद्रा चित्तेर्पितेत्यर्थः ॥१७०॥ एवं मुद्रार्पिता चेन्मृतं कृत्यमतःपरं किं तवावशिष्टं तत्राह—नावस्थितिमिति ॥ जीव एव विवेकित्वेनेश्वरो नियन्ता तदायत्ता तदधीना जीयस्येश्वरैकत्वप्रवणा वा बुद्धिर्निर्दुःखे पदे अवस्थितिं नोपयाति । कान्तापक्षे जीवेश्वरः प्राणनाथो भर्ता । सापि प्रियमद्यनि भर्तृगृहे स्वेच्छास्थितिं भयादिना नोपयाति । यथेप्सितं च वह्निर्न याति । चित्तेति कचित्तत्रापि बुद्धिरेव विवश्रिता । विमले कचित्पदे चित्तविश्रान्तिरेव शिष्टेति भावः ॥ ॥ १७१ ॥ चिन्तात्रान्म्यतिम्यानमतिवादाय गृच्छति—अत इति ॥ यतः स्थितिं न याति चित्तमतः गृच्छनीत्यध्याहारः । अतुच्छं परमार्थमद्रूपं अनायासं निर्दुःखम् । अनायामत्वे हेतुर्गतभ्रममिति ।

कथं च धीरवर्याग्रौ पततापि न दहते ।

पावके पारदेनेव वासनारसशालिना ॥ १७३ ॥

यस्मात्किल महाबाहो व्यवहारक्रियां विना ।

न स्थितिर्दग्धसंसारे विनाम्बुजलघाविव ॥ १७४ ॥

यथा जानासि भगवंस्तथा मोहनिवृत्तये ।

ब्रूहि मे साधवो येन नूनं निर्दुःखतां गताः ॥ १७५ ॥

अथवा तादृशी युक्तिर्यदि ब्रह्मन् विद्यते ।

न वक्ति मम वा कश्चिद्विद्यमानामपि स्फुटम् ॥ १७६ ॥

गतभ्रमत्वे हेतुरनुपाधीति । उपाधिर्मनः । मनो हि सर्वभ्रान्तिमूलम् । तथाच प्रागुक्तं वक्ष्यति च—‘आदौ मनस्तदनुबन्धविमोक्ष-
दृष्टी पञ्चात्प्रपञ्चरचना भुवनाभिधाने’ति । साधु शोभनम् । आनन्द-
रूपमित्यर्थः । यत्र पदे पुनर्दुःखसंबन्धशङ्का न विद्यते तदिति संबन्धः
॥ १७२ ॥ चित्तविभ्रान्तिस्थानं पृष्ट्वा चित्तविक्षेपेऽपि दुःखासंस्पर्शो-
पायं पृच्छति—कथं चेति ॥ धीरवर्येति संबोधनम् । दाहप्राप्तिं दर्श-
यितुं वासनारसशालिनेति विशेषणम् । रस्यत इति रस आज्यादिः
वासनेव रसस्तेन शालते शोभते पुरुष इति तथा तेन । अग्नौ संसा-
राख्ये पततापि पुरुषेण संसाराग्र्यर्चिर्भिः कथं न दहते केनोपायेन
न दहते । पारदो रसः । ‘क्षीराकारोऽथ चपलो रसः सूतश्च
पारद’इत्यमरः । रसेन रसशालिनेति पाठे रसेनेति पारदशब्दार्थ-
कथनम् । पारदो दुर्दाह इति प्रसिद्धिः ॥ १७३ ॥ संसारे निर्व्या-
पारतयावस्थानमेव दाहोपाय इत्यत आह—यस्मादिति ॥ अम्बु-
स्पर्शं विना समुद्रमध्ये स्थितिर्यथा न संभवति तद्वदित्यर्थः ॥ १७४ ॥
यथा जानासीत्यादिग्रन्थसमूहः स्पष्टार्थः ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

स्वयं चैव न चाप्नोमि तां विश्रान्तिमनुत्तमाम् ।
 तदहं त्यक्तसंदेहो निरहंकारतां गतः ॥ १७७ ॥
 न भोक्ष्ये न पिबाम्यमृतं नातः परिदधेऽम्बरम् ।
 करोमि नाहं व्यापारं स्नानदानाशनादिकम् ॥ १७८ ॥
 न च तिष्ठामि कार्येषु संपत्स्वापदशासु च ।
 न किञ्चिदभिवाञ्छामि देहत्यागादृते मुने ॥ १७९ ॥
 केवलं विगताशङ्कं निर्ममो गतमत्सरः ।
 मौनमेवाधितिष्ठामि लिपिकर्मस्त्रिवार्षितः ॥ १८० ॥
 वाल्मीकिरुवाच ॥

इत्युक्तवानमलशीतकराभिरामो
 रामो महत्तरविवेकविकाशिचेताः ।
 तूर्णानि बभूव पुरतो महतां घनानां
 केकारवश्रमवशादिव नीलकण्ठः ॥ १८१ ॥

इति श्रीमोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे जगदोपप्रकाशो नाम द्वितीयः सर्गः ॥२॥

तृतीयः सर्गः

वाल्मीकिरुवाच ॥

बदत्येवं महामोहविनिवृत्तिकरं वचः ।

रामे राजीवपत्राक्षे तस्मिन्नाजकुमारके ॥ १ ॥

॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ कैला मयूरध्वनिः, नीलकण्ठो
 मयूरः ॥ १८१ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिग्राजकाचार्योत्तममुत्तपूज्य-
 पादशिष्यश्रीमदात्ममुत्पकृतो वासिष्ठचन्द्रिकायां द्वितीयः सर्गः ॥२॥

अतीतग्रन्थसंदर्भेण 'नित्यानित्यवस्तुविवेकतो वैराग्यं प्रतिपादितं
 तस्य विद्वज्जनमनोहरत्वं रोचरदुर्लभत्वं चाह रामस्य स्तुत्यर्थम्-

सर्वे बभूवुस्तत्रस्था विसयोत्फुल्ललोचनाः ।
 भिन्नाम्बरा देहरुहैर्गिरः श्रोतुमिवोद्भुरैः ॥ २ ॥
 अथ तूर्णानि स्थितवति रामे राजीवलोचने ।
 साधुवादगिरा सार्धं सिद्धसङ्घसमीरिता ॥ ३ ॥
 वितानकसमा व्योम्नः पौष्पी वृष्टिः पपातह ।
 मुहूर्तस्य चतुर्भागाच्छान्ते कुसुमवर्षणे ।
 इमान्सिद्धगणालापाञ्चश्रुबुक्ते समागताः ॥ ४ ॥
 आकल्पं सिद्धसेनासु भ्रमद्भिरमितो दिवम् ।
 अपूर्वमिदमस्माभिः श्रुतं श्रुतिरसायनम् ॥ ५ ॥
 उपशमामृतसुन्दरमादरादधिगतोत्तमतापदमेव यत् ।
 कथितवानुचितं रघुनन्दनः सपदि तेन वयं प्रतियोधिताः ॥ ६ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

पावनस्याथ वचसः प्रोक्तस्य रघुकेतुना ।

निर्णयं श्रोतुमिच्छामि वक्ष्यमाणं महात्मभिः ॥ ७ ॥

वदत्येवमित्यादिसार्धैः पञ्चभिः ॥ श्रुतं श्रुतिरसायनमित्यन्त उत्तर-
 ग्रन्थसंदर्भः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ देहरुहै रोमभिः । उद्भुरैरुन्मुखैः ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीतरागोक्तिः सारार्थविषया श्रोतुं सद्यः
 फलतीत्यभिप्रायेणाह—उपशमेति ॥ उत्तमतायाः पदं स्थानं परमपु-
 रुपार्थः । अधिगतं प्राप्तं उत्तमतापदं येन वचसा तत्तथा । ज्ञाना-
 र्थिना गन्तव्याः सन्तः सद्भिश्च स सम्यक्परिग्राह्यस्तेन च सर्वा-
 नुकूल्येन तत्र वर्तितव्यमिति प्रतिपादितोऽर्थः ॥ ६ ॥ पाव-
 नस्येत्यादिः इति नादेनेत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थसमूहः स्पष्टार्थः ।
 कचिल्किचिदुर्वोधं तद्व्याख्यायते । रघुकेतुना रघस्य केतुवद्रघूणा-

वाल्मीकिरुवाच ॥

इत्युक्त्वा सा समस्तैव व्योमावासनिवासिनी ।
 तां पपात समां तत्र दिव्या मुनिपरम्परा ॥ ८ ॥
 अथास्यां सिद्धसेनायां पतन्त्यां नमसो रसाम् ।
 उच्चस्थौ मुनिसंपूर्णा तदा दाशरथी समा ॥ ९ ॥
 वसिष्ठविश्वामित्रौ तान्पूजयामासतुः क्षणात् ।
 वसिष्ठमिश्वामित्रौ ते पूजयामासुरादरात् ॥ १० ॥
 सर्वादरेण सिद्धौघान्पूजयामास भूपतिः ।
 सिद्धौघा भूपतिं चैव कुशलप्रश्नवार्तया ॥ ११ ॥
 वचोभिः पुष्पवर्षेण साधुवादेन चाभितः ।
 रामं ते पूजयामासुः पुरः प्रणतमास्थितम् ॥ १२ ॥

मुनय ऊचुः ॥

अहो वत कुमारेण कल्याणगुणशालिनी ।
 वागुक्ता परमोदारा वैराग्यरसगर्भिणी ॥ १३ ॥
 असिन्नुद्दामदौरात्म्यदैवनिर्माणनिर्मिते ।
 द्विजेन्द्रा दग्धसंसारं सारो ह्यत्यन्तदुर्लभः ॥ १४ ॥
 सकललोकचमत्कृतिकारिणोऽप्यभिमतं यदि राघवचेतसः ।
 फलति नो तदिमे वयमेव हि स्फुटतरं मुनयो हतबुद्धयः ॥ १५ ॥
 मलंकारेण ॥ ७ ॥ ८ ॥ रसां भूमिम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 उद्दामदौरात्म्यश्चासौ देवनिर्माणनिर्मितश्चेति तयोक्तस्मिन् संसारे
 दि निरुद्धेन दौरात्म्येन युक्तो भवत्यमानुषव्यापारनिर्मितश्च । देव-
 निर्माणनिर्मित इत्यनेनानिर्वाच्यत्वं सूचितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति नादेन महता वचस्युक्ते महाजनैः ।

राममग्रगतं प्रीत्या विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

न राघव तवास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर ।

स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं विज्ञातवानसि ॥ १७ ॥

भगवद्व्यासपुत्रस्य शुकस्येव मतिस्तव ।

विश्रान्तिमात्रमेवान्तर्ज्ञातज्ञेयेऽप्यपेक्षते ॥ १८ ॥

श्रीराम उवाच ॥

भगवद्व्यासपुत्रस्य शुकस्य भगवन्कथम् ।

ज्ञेयेऽप्यादौ न विश्रान्तं विश्रान्तं च धिया पुनः ॥ १९ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

आत्मोदन्तसमं राम वक्ष्यमाणमिदं मया ।

शृणु व्यासात्मजोदन्तं जन्मनामन्तकारणम् ॥ २० ॥

तस्य चिन्तयतो लोकयात्रामेवमिमां हृदि ।

तवैव किल सद्बुद्धेर्विवेक उदभूदयम् ॥ २१ ॥

तेनासौ स्वविवेकेन स्वयमेव महामनाः ।

विचार्य सुचिरं चारु यत्सत्यं तदवाप्तवान् ॥ २२ ॥

स्वयं प्राप्ते परे वस्तुन्यविश्रान्तमनाः स्थितः ।

इदं वस्त्विति विश्वासं नासावात्मन्युपाययौ ॥ २३ ॥

इति नादेनेत्यादिः आ प्रकरणसमाप्तेर्ग्रन्थः स्पष्टार्थः । तत्र कानिचित्-
त्पदानि व्याख्यायन्ते ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ज्ञेयेऽपीत्यपिशब्दो
विरोधे सर्वद्वैतशरहिते प्रमाणव्यापारात्प्रागेव स्वतःप्रकाशमानपर-
मानन्दरूपेऽपि धिया न विश्रान्तमिति विरुद्धम् ॥ १९ ॥ उदन्तो

केवलं विररामास्य चेतो विगतचापलम् ।

भोगेभ्यो भूरिमङ्गेभ्यो घराभ्य इव चातकः ॥ २४ ॥

एकदा सोऽमलप्रज्ञो मेरावेकान्तमास्थितम् ।

पप्रच्छ पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥ २५ ॥

संसाराडम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं मुने ।

कथं च प्रशमं याति कियत्कस्य कदेति च ॥ २६ ॥

इति पृष्टेन मुनिना व्यासेनाखिलमात्मजे ।

यथावदमलं प्रोक्तं वक्तव्यं विदितात्मना ॥ २७ ॥

अज्ञासिपं पूर्वमेतदहमित्यथ तत्पितुः ।

स शुकः शुभया बुद्ध्या न वाक्यं बहमन्यत ॥ २८ ॥

व्यासोऽपि भगवाञ्ज्ञात्वा पुत्राभिप्रायमीदृशम् ।

प्रत्युवाच पुनः पुत्रं नाहं जानामि तत्त्वतः ॥ २९ ॥

जनको नाम भूपालो विद्यते वसुधातले ।

यथावद्वेत्त्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ ३० ॥

पित्रेत्युक्तः शुकः प्रायात्सुमेरोर्वसुधातलम् ।

विदेहनगरीं प्राप जनकेनाभिपालिताम् ॥ ३१ ॥

आवेदितोऽसौ याष्टीकैर्जनकाय महात्मने ।

द्वारि व्यासमुतो राजञ्शुकोऽत्र स्थितवानिति ॥ ३२ ॥

जिज्ञामार्थं शुकस्यासावास्तामेवेत्यवज्ञया ।

उक्त्वा यभूव जनकस्तूष्णीं सप्तदिनान्यथ ॥ ३३ ॥

पृत्तान्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ चातको भूमिस्थोदक-

पानविमुखः पश्चिमिदोषः । घाराभ्यो वर्षघाराभ्यः चातकस्तुल्यन-

न्तरं यथा वर्षघाराभ्य उपरमतेषा तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ याष्टीकैर्यस्यायुधैः

ततः प्रवेशयामास जनकः शुक्रमङ्गणम् ।
 तत्राहानि स सप्तैव तथैवास स उन्मनाः ॥ ३४ ॥
 ततः प्रवेशयामास जनकोऽन्तःपुरं शुक्रम् ।
 राजा न दृश्यते तावदिति सप्त दिनानि तम् ॥ ३५ ॥
 तत्रोन्मदाभिः कान्ताभिर्भोजनैर्मोगसंचयैः ।
 जनको लालयामास शुक्रं शशिनिमाननम् ॥ ३६ ॥
 ते भोगास्तानि दुःखानि व्यासपुत्रस्य तन्मनः ।
 नाजहुर्मन्दपवनो वद्वपीठमिवाचलम् ॥ ३७ ॥
 केवलं सुमनाः स्वच्छो मौनी मुदितमानसः ।
 संपूर्ण इव शीतांशुरतिष्ठदमलः शुक्रः ॥ ३८ ॥
 परिज्ञातस्वभावं तं शुक्रं स जनको नृपः ।
 आनीय मुदितात्मानमवलोक्य ननाम ह ॥ ३९ ॥
 निःशेषितजगत्कार्यं ग्राप्ताखिलमनोरथ ।
 किमीहितं तवेत्याशु कृतस्वागतमाह तम् ॥ ४० ॥

शुक्र उवाच ॥

संसाराढम्बरमिदं कथमभ्युत्थितं गुरो ।
 कथं प्रशममायाति यथावत्कथयाशु मे ॥ ४१ ॥

॥ ३२ ॥ उन्मनाः जनकदर्शने सोत्कण्ठः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ वद्वपीठं वद्धाधिष्ठानम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ निःशे-
 पितेति ॥ जगति श्रेयसे यानि कार्याणि सन्ति तानि निःशेषितानि
 अनवशेषितानि येन स तथा । निरवशेषितसर्वकार्य इति वार्यः ॥ ४० ॥
 संसाराढम्बरं संसारसंरम्भः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

जनकेनेति पृष्टेन शुकस्य कथितं तदा ।

तदेव यत्पुरा श्रोक्तं तस्य पित्रा महात्मना ॥ ४२ ॥

शुक उवाच ॥

स्वयमेव मया पूर्वमेतज्ज्ञातं विवेकतः ।

एतदेव च पृष्टेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥ ४३ ॥

भवताप्येष एवार्थः कथितो चाग्विदां वर ।

एष एव च वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥ ४४ ॥

यथार्थं स्वविकल्पोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् ।

क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः ॥ ४५ ॥

तत्किमेतन्महाबाहो सत्यं ब्रूहि ममाचलम् ।

त्वत्तो विश्राममामोति चेतसा भ्रमता जगत् ॥ ४६ ॥

जनक उवाच ॥

नातः परतरः कश्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने ।

स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् ॥ ४७ ॥

अव्युच्छिन्नचिदात्मैकः पुमानस्तीह नेतरत् ।

स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पश्च मुच्यते ॥ ४८ ॥

तेन त्वया स्फुटं ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः ।

भोगेभ्योऽप्यरतिर्जाता दृश्याद्वा सकलादिह ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अव्युच्छिन्नोऽविनाशी कूटस्थः नित्यः

स चासौ चिदात्मा चेति तथा सतोऽद्वितीयोऽप्यात्मा सद्वितीयतया

स्वसंकल्पवशाद्बद्धो भवति । तथाचोक्तं सुरेश्वराचार्यैः—‘अभूताभि-

निवेशेन स्वात्मानं यद्वयत्यसौ । असत्यपि द्वितीयेऽर्थे मोमशर्म-

प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं भवता पूर्णचेतसा ।
 न दृश्ये यतसि ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं आन्तिमुत्सृज ॥ ५० ॥
 अनुशिष्टः स इत्येवं जनकेन महात्मना ।
 विश्रामं शुकस्तूर्ष्णीं स्वस्थे परमवस्तुनि ॥ ५१ ॥
 वीतशोकभयायासो निरीहश्छिन्नसंशयः ।
 जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमनिन्दितम् ॥ ५२ ॥
 तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पसमाधिना ।
 दश स्थित्वा शशामासावात्मन्यस्नेहदीपवत् ॥ ५३ ॥

व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धः

स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ ।

सलिलकण इवाम्बुधौ महात्मा

विगलितवासनमेकतां जगाम ॥ ५४ ॥

विश्वामित्र उवाच ॥

तस्य व्यासतनूजस्य मलमात्रापमार्जनम् ।

यथोपयुक्तं ते राम तावदेवोपयुज्यते ॥ ५५ ॥

मिता यथेति । निःसंकल्पश्च मुच्यते ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अनुशिष्टः ज्ञानप्राप्त्या स्वस्मिन्प्रतिविम्बकल्पे जीवेऽधिष्ठानतया
 स्थितः स्वस्थस्तस्मिन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ व्यपगतेति ॥ कलना
 संकल्पः सैव कलङ्कोऽपवादः 'कलङ्कोऽङ्कापवादयो'रित्यमरः । व्यप-
 गतः कलनाकलङ्को यस्मात्स तथा स चासौ शुद्धश्च । व्यपगतकल-
 नाकलङ्केति तूलाज्ञाननिवृत्तिरुक्ता । शुद्ध इति मूलाज्ञाननिवृत्तिः ।
 ब्रह्माप्यनाद्यागन्तुकमलद्वयरहितमित्याह—अमलात्मनि पावने इति

ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमेतद्विलक्षणम् ।

न स्वादन्ते समग्राणि भोगवृन्दानि यत्पुनः ॥ ५६ ॥

भोगभावनया याति बन्धो दाढ्यमवस्तुजः ।

तयोपशान्तया याति बन्धो जगति तानवम् ॥ ५७ ॥

वासनातानवं राम मोक्ष इत्युच्यते दुधैः ।

पदार्थवासनादाढ्यं बन्ध इत्यभिधीयते ॥ ५८ ॥

यशःप्रभृतिना यस्य हेतुनैव विना पुनः ।

भोगा इह न रोचन्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५९ ॥

रामो यदेतज्ज्ञानाति वस्त्वस्तीत्येव सन्मुखात् ।

आकर्ण्य चित्तविश्रान्तिमाप्नोत्येव मुनीश्वराः ॥ ६० ॥

अत्रास्य चित्तविश्रान्त्यै राघवस्य महात्मनः ।

युक्तिं कथयतु श्रीमान्वसिष्ठो भगवानयम् ॥ ६१ ॥

रघूणामेव सर्वेषां प्रभुः कुलगुरुः सदा ।

सर्वज्ञः सर्वसाक्षी च त्रिकालामलदर्शनः ॥ ६२ ॥

वसिष्ठ भगवन्पूर्वं क्वचित्स्रसि यत्स्वयम् ।

आवयोर्वैरशान्त्यर्थं श्रेयसे च महाधिया ॥ ६३ ॥

उपदिष्टं भगवता ज्ञानं पञ्चभुवा मुहुः ।

तदेवोपदिश्याद्य त्वं रामायान्ते निवासिने ॥ ६४ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ समग्राणि भोगवृन्दानि पुनर्न स्वादन्ते रोचन्त
इति यत्तदेतज्ज्ञातज्ञेयस्य मनसो लक्षणं हि नूनं निश्चयः । 'नूनं
तर्केऽर्थनिश्चय' इत्यमरः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ कीर्तिलाभादिना
निमित्तेन यस्मै भोगा न रोचन्ते स जीवन्मुक्तो माभूदित्याह—यशः-
प्रभृतिनेति ॥ यशःप्रभृतिना हेतुना विनैवेति ॥ ५९ ॥ ६० ॥

तज्ज्ञानं च स शास्त्रार्थस्तद्वैदग्ध्यमखण्डितम् ।
 सुशिष्याय विरक्ताय साधो यदुपदिश्यते ॥ ६५ ॥
 अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते ।
 तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वदत्ताविव ॥ ६६ ॥
 इत्युक्ते गाधिपुत्रेण व्यासनारदपूर्वकाः ।
 मुनयस्ते तमेवार्थं साधुसाध्वित्यपूजयन् ॥ ६७ ॥
 अथोवाच महातेजा राज्ञः पार्श्वे व्यवस्थितः ।
 ब्रह्मेव ब्रह्मणः पुत्रो वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ ६८ ॥
 मुने यदादिशसि मे तदविघ्नं करोम्यहम् ।
 कः समर्थः समर्थोऽपि सतां लब्धयितुं वचः ॥ ६९ ॥
 सराम्यखण्डितं सर्वं संसारभ्रमशान्तये ।
 निषधाद्रौ पुरा प्रोक्तं यज्ज्ञानं पद्मयोनिना ॥ ७० ॥
 वाल्मीकिरुवाच ॥

इति निगदितवानसौ महात्मा परिकरबन्धगृहीतवक्तृतेजाः ।
 अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै परमपदैकविधोद्यनं वसिष्ठः ॥ ७१ ॥
 इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये वैराग्यप्रकरणे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
 ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इतिर्भस्त्रा ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ आदिशसि आज्ञापयसि ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इतीति ॥
 परिकरबन्धेति ॥ अभिवदनोपयोगिनो ये परिकरास्तेषां परिकराणां
 बन्धेन बन्धनेन गृहीतं स्वीकृतं वक्तृतेजो येन सः परिकरबन्धगृही-
 तवक्तृतेजाः ॥ ७१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तम-
 सुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचन्द्रिकायां वैराग्यप्र-
 करणं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

संपूर्णमिदं वैराग्यप्रकरणम् ।

ॐ श्रीरामाय नमः ॥

मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणम्—

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥

सर्वदा सर्वमेवेह संसारे रघुनन्दन ।

सम्यक्प्रयुक्तात्सर्वेण पौरुषात्समवाप्यते ॥ १ ॥

उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति द्विविधं पौरुषं स्मृतम् ।

तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितम् ॥ २ ॥

आवाल्यादलमभ्यस्तैः शास्त्रसत्सङ्गमादिभिः ।

गुणैः पुरुषयत्नेन स्वार्थः संप्राप्यते हितः ॥ ३ ॥

श्रीराम उवाच ॥

प्राक्तनं वासनाजालं नियोजयति मां यथा ।

तथैव तिष्ठामि मुने कृपणः किं करोम्यहम् ॥ ४ ॥

पूर्वप्रकरणेन नित्यानित्यवस्तुविवेकतो वैराग्यं शमाद्यङ्कुरबीजं
मुमुक्षुफलपर्यवसायि प्राधान्येन प्रतिपादितम् । इदानीं मुमु-
क्षुव्यवहारः शमादीतिकर्तव्यताको मनननिदिध्यासनाङ्कश्रवण-
लक्षण उत्तरप्रकरणेन प्रतिपाद्यते । प्रसङ्गागतं च किञ्चित्कि-
ञ्चित् । तत्राद्यश्लोकेन दैवाधीनं सर्वं पौरुषं व्यर्थमतो विचारवि-
षयप्रयत्नपरता नाश्रयणीयेतीतरजनशङ्कागमं निमित्तीकृत्य परिहरति
भगवान्वसिष्ठः—सर्वमेवेति ॥ पौरुषं पुरुषकारः । उद्योग इत्यर्थः ।
एवमशब्दस्य समवाप्यत इत्यनेनापि संग्रहः ॥ १ ॥ पौरुषात्सर्वं
समवाप्यते चेत् अशास्त्रीयादपि पौरुषात्परमार्थप्राप्तिः स्यादतस्तदपि
मुमुक्षुणानुष्ठेयं म्यादित्याशङ्क्याह—उच्छास्त्रमिति ॥ २ ॥ परमार्थाय
शास्त्रिनमित्येतत्प्रपञ्चयति—आवाल्यादिति ॥ ३ ॥ वासनापारतन्त्र्यान्
स्यतन्प्रवृत्त्या स्वार्थः संप्राप्तुं न शक्यत इत्याक्षिपति—प्राक्तनमिति

वासिष्ठ उवाच ॥

अतएव हि हे राम श्रेयः ग्रामोपि शाश्वतम् ।

स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव नान्यथा ॥ ५ ॥

द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुमश्च ते ।

प्राक्तनो विद्यते राम द्वयोरेकतरोऽथवा ॥ ६ ॥

वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदपनीयसे ।

तत्क्रमेण शुभेनैव पदं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ७ ॥

अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयति संकटे ।

प्राक्तनस्तदसौ यत्ताज्जेतव्यो भवता स्वयम् ॥ ८ ॥

शुभाशुभाभ्यां भार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।

पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ ९ ॥

॥ ४ ॥ परिहरति—अत इति ॥ अतएव प्राक्तनवासनाया अनि-
योज्यत्वादेव । स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव पुरुषव्यापारेणैव श्रेयः
प्राप्नोति । अयमभिप्रायः—न पूर्ववासना तीव्रवायुवत्पुरुषं प्रेरयति,
किंत्विच्छोपसंहारमुखेन स्वातन्त्र्यं प्रयच्छति, तथासति स्वतन्त्रप्रवृत्त्या
स्वार्थः संप्राप्तुं शक्य इति ॥ ५ ॥ स्वप्रयत्नोपनीतेन पौरुषेणैव
श्रेयःप्राप्तिः केन प्रकारेणेत्याशङ्क्य विभागेन प्राक्तनवासनाजाल-
सद्भावं दर्शयंस्तत्रापि प्रकारं दर्शयति—द्विविध इत्यादिना ॥ शुभा-
शुभवासनासमूहयोर्मध्येऽन्यतरस्यात्यल्पत्वेनाविद्यमानकल्पकत्वा-
भिप्रायेण द्वयोरेकतरोऽथवेत्युक्तम् ॥ ६ ॥ तत्र तयोर्व्यूहयोर्मध्ये ।
तत्तर्हीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ भावशब्देन वासनौघोऽत्र विवक्षितः ।
शुभाशुभवासनासमूहयोरन्यतरेण पुंसः प्रेर्यत्वे निःश्रेयसः प्राप्तिप्रका-
रमभिधायोभाभ्यां प्रेर्यत्वेऽपि तमाह—शुभाशुभाभ्यामिति ॥ ९ ॥

अशुमेषु समाविष्टं शुमेष्वेवावतारयेत् ।

स्वं मनः पुरुषार्थेन बलेन बलिनां वर ॥ १० ॥

अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् ।

जन्तोश्चित्तं तु शिशुवत्तस्माच्चालयेद्वलात् ॥ ११ ॥

ममता सान्त्वनेनाशु न द्रागिति शनैः शनैः ।

पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥ १२ ॥

प्रागभ्यासवशाज्जातो यदा ते वासनोदयः ।

तदाभ्यासस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दन ॥ १३ ॥

उक्तमर्थं प्रपञ्चयति—अशुमेष्विति ॥ पुरुषार्थहेतुनेत्यर्थः ॥ १० ॥

शुमेष्ववतारणाय योग्यतां दर्शयशुक्तं निगमयति—अशुभादिति ॥

शुभो विषयः पौरुषमनपेक्ष्यैव स्वयमेवाशुभात्मनश्चालयति अतः

पौरुषं व्यर्थमित्याशङ्क्याहेत्येवमवतारयन्ति केचिदिमं श्लोकम् ॥ ११ ॥

चित्तस्य शिशुममत्वे सति तदुचितं चालनप्रकारं दर्शयति—मम-

तेति ॥ हे चित्तबालक, नामतोऽर्थतश्च विषादप्यधिकान् विषयान्

मा गृहाण । प्रियाप्रियविषयप्राप्तां हर्षविषादरहिततालक्षणसमतां

निरतिशयसुखप्राप्तिनामाश्रयेत्येवं ममतासान्त्वनेन । द्राक्शब्दो

द्वुतार्थः । 'मग्नो द्राक् बहु सपदि द्रुत' इत्यमरः ॥ १२ ॥ अशु-

भाशितचालनाभ्यासस्य साफल्यं कदा भवतीत्यन आह—प्रागिति ॥

अग्निप्रति जन्मन्यत्यभ्यासं पुर्वतन्मे प्रागभ्यामयशान् प्राग्जन्म-

नोऽभ्यामयशान् अथवा प्राप् पूर्णययसि आद्यान्यादलमभ्यस्येति-

त्युक्तं । द्रागिति षचिन् । नन्यग्निन्यशे न द्रागिति शनैःशनैर्गति

पूर्णस्योपेक्षं विरुध्येतेति चेन्न । चित्तनिप्राहारम्भदशापेक्षया तथा

विहितव्यात्तदुत्तरायस्यापेक्षया द्रागित्यभिधानात् ॥ १३ ॥ अशु-

सन्दिग्धायामपि भृशं शुभामेव समाहर ।

शुभायां वासनावृद्धौ तात दोषो न कथन ॥ १४ ॥

अव्युत्पन्नमना यावद्भवानज्ञाततत्पदः ।

गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचर ॥ १५ ॥

ततः पक्कपायेण नूनं विज्ञातवस्तुना ।

शुभोऽप्यसौ परित्याज्यो वासनौघो निरोधिना ॥ १६ ॥

यदतिसुभगमार्यसेवितं तच्छुभमनुसृत्य मनोज्ञभावबुद्ध्या ।

अधिगमय पदं सदा विशोकं तदनु तदप्यवमुच्य साधु तिष्ठ ॥ १७ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अपुनर्ग्रहणायान्तस्त्यक्त्वा संसारभावनाम् ।

संपूर्णौ शमसंतोषौ चादायोदारया धिया ॥ १८ ॥

भयासनायाः शुभवासनात आधिक्ये तत्सान्ये च कर्तव्यमभिधाय

तत्सन्देहेऽपि तदाह—सन्दिग्धायामिति ॥ शुभायामिति स्पष्टार्थः

॥ १४ ॥ ननु शुभवासनावृद्धौ दोषो नास्तीति कथम् । तस्या

अप्यविद्याकार्यत्वेन दोषावहत्वसंभवादित्याशङ्क्यात्मसाक्षात्कार-

पर्यन्तमादेया ततः परं त्याज्येत्याह—अव्युत्पन्नेत्यादिश्लोकत्रयेण ॥

अज्ञातं तत्पदं ब्रह्मस्वरूपं येन स तथा । तुल्यदोऽवधारणे । ‘तु

स्याद्वेदेऽवधारण’ इत्यमरः ॥ १५ ॥ पक्कपायेण दग्धरागादिना

विवेकिनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ अतिशोभनो भगो माहात्म्यं यस्य तद-

तिसुभगम् । शुभवासनाजालमनुसृत्य मनो विशोकं पदमधिगमयेति

संबन्धः । अधिगमय प्रापयेत्यर्थः । मनः ज्ञभावबुद्धेति पदच्छेदः ।

तत्र ज्ञभावो ज्ञत्वं तद्विशिष्टबुद्धेत्यर्थः । अथवा मनोज्ञभावबुद्धे-

त्येकं पदम् । मनोज्ञो मनोहरो भावोऽभिप्रायो यस्याः सा मनोज्ञभावा

सा चासौ बुद्धिश्च तथा । मनोज्ञभाव इति संबोधनं वा ॥ १७ ॥

‘गुरुशास्त्रप्रमाणैस्तु निर्णीतं तावदाचरे’त्युक्तं विवृण्वन् श्रोतव्यस्य

सुपूर्वापरवाक्यार्थविचारविषयादृतम् ।

मनः समरसं कृत्वा सानुसन्धानमात्मनि ॥ १९ ॥

शृणु राम पुरा श्रोक्तं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

सर्वदुःखक्षयकरं परमाश्वासनं धियः ॥ २० ॥

श्रीराम उवाच ॥

केनोक्तं कारणेनेदं ब्रह्मन्पूर्वं स्वयंभुवा ।

कथं च भवता प्राप्तमेतत्कथय मे प्रभो ॥ २१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अस्त्यनन्तविलासात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ।

चिदाकाशोऽविनाशात्मा प्रदीपः सर्ववस्तुषु ॥ २२ ॥

स्पन्दास्पन्दसमाकारात्ततो विष्णुरजायत ।

तस्यापि हृदयाम्भोजात्परमेष्ठी व्यजायत ॥ २३ ॥

ज्ञानशास्त्रस्य विशिष्टसंप्रदायमूलत्वं परमपुरुषार्थकरत्वं चाह—अ-
नरित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ भावनां धासनाम् । उदारया महत्या । उत्त-
मयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सुपूर्वेति ॥ शोभनो यः पूर्वापरवाक्यार्थविचारः
स एव विषयस्तस्मिन्नादृतम् । स्वपूर्वेति कचित् तत्र स्वायधारणौ
यौ पूर्वापरवाक्यार्थौ तयोर्विचारविषयादृतमित्यर्थः । मनो विचार-
विषयादृतं समरसमात्मनि सानुवन्धं च कृत्वा ॥ १९ ॥ शृण्वि-
त्यन्ययः ॥ २० ॥ केनोक्तमिति स्पष्टार्थः ॥ २१ ॥ ब्रह्मविद्यासं-
प्रदायकर्तुर्महेशो महत्त्वस्यापनाय परमकारणोत्पन्नत्यजगत्कर्तृत्वे
दर्शयन् केनोक्तमित्यादिप्रभद्वयस्योत्तरे आह—अस्त्यनन्तेत्यादिना
यन्मात्वाहं मुक्ती स्थित इत्यन्तेन ग्रन्थजातेन । अनन्तविलासात्मा
अनन्तकार्यस्वरूपमूतः सर्ववस्तुषु विषयेषु प्रदीपो भासकः ॥ २२ ॥
स्पन्दो जगद्रूपेण जृम्भणं अस्पन्दमद्विषयेयः तयोः समाकारात्स-

सोऽसृजत्सकलं सर्गं विकल्पौघं यथा मनः ।
 एतस्मिन्भारते वर्षे नानाव्यसनसंकुलम् ॥ २४ ॥
 जनस्यैतस्य दुःखं स दृष्ट्वा सकललोककृत् ।
 जगाम करुणामीशः पुत्रदुःखात्पिता यथा ॥ २५ ॥
 क एतेषां हताशानां दुःखस्यान्तो हतायुषाम् ।
 स्यादिति क्षणमेकाग्रश्चिन्तयित्वा न्वतप्यत ॥ २६ ॥
 तपो दानं जपस्तीर्थं नात्यन्तं दुःखशान्तये ।
 तत्तावद्दुःखमोक्षार्थं ज्ञानं प्रकथयाम्यहम् ॥ २७ ॥
 इति संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मा कमलसंस्थितः ।
 मनसा परिसंकल्प्य मामुत्पादितवानिमम् ॥ २८ ॥
 कमण्डलुधरो नाथः सकमण्डलुना मया ।
 साक्षमालं स्थितः पद्मे स प्रणम्याभिवादितः ॥ २९ ॥
 एहि पुत्रेति मामुक्त्वा स स्वास्त्रस्योचरे दले ।
 मां निवेद्य महाबाहो प्रोवाच भगवानजः ॥ ३० ॥
 मुहूर्तमात्रं ते पुत्र चेतो वानरचञ्चलम् ।
 अज्ञानमभ्याविशतु सवाष्पं दर्पणं यथा ॥ ३१ ॥
 इति तेनाशु शप्तः सन्विचारं समनन्तरम् ।
 अहं विस्मृतवान्सर्वं स्वरूपममलं किल ॥ ३२ ॥
 अधाहं दीनतामेत्य स्थितोऽसंगुद्वया धिया ।
 दुःखशोकाभिसंतप्तो जातो जन इवाधमः ॥ ३३ ॥

भस्वरूपात् ॥ २३ ॥ सृज्यत इति सर्गो जगत् । सृज्यस्य सत्यत्व-
 द्वाङ्मां शातयन् दृष्टान्तमाह—विकल्पौघमिति ॥ विकल्पौघो मनोरथ-
 समूहः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ साक्षमालमिति
 क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ याप्सोऽयं मुखोद्भव ऊष्मः ॥ ३१ ॥

अथाभ्ययात्स मां नाथः पुत्र किं दुःखवानसि ।
दुःखोपघातं मां पृच्छ सुखी नित्यं भविष्यसि ॥ ३४ ॥
ततः पृष्टः स भगवान्मया संसारभेषजम् ।

कथं नाथ महादुःखमयः संसार आगतः ॥ ३५ ॥

कथं च क्षीयते नाथ ततस्तेन महात्मना ।

तज्ज्ञानं सुबहु प्रोक्तं यज्ज्ञात्वाहं सुखी स्थितः ॥ ३६ ॥

ततो विदितवेधं मां निजार्थां प्रकृतौ स्थितम् ।

स उवाच जगत्कर्ता वाक्यं सकलकारणम् ॥ ३७ ॥

शापेनाज्ञापदं नीत्वा पृच्छकस्त्वं मया कृतः ।

पुत्रास्य ज्ञानसारस्य सप्तस्तजनसिद्धये ॥ ३८ ॥

इदानीं शान्तशापस्त्वं बोधं परमुपागतः ।

गच्छ वत्स महीर्षीठं जम्बूद्वीपान्तरस्थितम् ॥ ३९ ॥

साधो भारतवर्षे त्वं लोकानुग्रहहेतुना ।

तत्र क्रियाकाण्डपरास्त्वया पुत्र महाधियः ॥ ४० ॥

उपदेश्याः क्रियाकाण्डक्रमेण शमशालिना ।

विरक्तचित्ताश्च तथा महाप्राज्ञा विचारिणः ॥ ४१ ॥

उपदेश्यास्त्वया साधो ज्ञानेनानन्ददायिना ॥ ४२ ॥

इति तेन नियुक्तोऽहं पित्रा कमलजन्मना ।

इह साधोऽवतिष्ठामि यावद्भूतपरम्परा ॥ ४३ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ संप्रदायतो लब्धस्यैव ज्ञानस्य मुक्तिदत्तं
नान्यस्येति दर्शयितुं ब्रह्मविदो लोकानुग्रहं मुक्त्वान्यत्कर्तव्यं नास्तीति
शापयितुं पुरुषार्थसिद्धौ भारतवर्षस्यान्यस्माद्विशिष्टतां च दर्शयितुं
माह-तत इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ततो विदितवेधमित्यादयः कर्त-
व्यमस्तीत्यतः प्राक्तनाः श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कर्तव्यमस्ति न ममेह हि किञ्चिदेव

स्थातव्यमित्यतिमना मुवि संसितोऽसि ।

संशान्तया सततमुत्तधियैव वृत्त्या

कार्यं करोमि न च किञ्चिदहं करोमि ॥ ४४ ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥

अज्ञतानज्ञते पूर्वं वक्तुर्निर्णाय कार्यतः ।

यः करोति नरः प्रश्नं पृच्छकः स महामतिः ॥ ४५ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कल्पपर्यन्तं कर्मभूमावस्थानं
गुरोर्वाक्यं परिपालयतस्तव लोकानुग्रहार्थमेव केवलं न भवति किंतु
कृत्यशेषं कर्तुं चेत्याशङ्क्याह—कर्तव्यमिति ॥ अतिमना अतिक्रान्त-
मनाः । जितमना इत्यर्थः । अथवा अतिमनाः प्रकृष्टमनाः । अवि-
मना इति क्वचित् । तत्र विमनाः दुर्मनाः स न भवतीत्यविमनाः ।
अज्ञवत्तवापि कार्येषु प्रवृत्तिदर्शनात् कथं कृतकृत्यस्त्वं तत्राह—
समिति ॥ संशान्तया इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षविषादरहितया सततं मुमा
धीर्यस्यां वृत्तौ तया वृत्त्या वर्तनेन परमार्थदृष्ट्या प्रातिभासिकदृष्ट्या
या कार्यकर्तृत्वमुक्त्वा पारमार्थिकदृष्ट्या तदभावमाह—नचेति ॥
धियः सुप्रत्यं सत्याद्वैतविषयत्वम् । तथाचोक्तमाचार्यैः—‘सुप्रमज्जा-
प्रति यो न पश्यति द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्यतः । तथापि कुर्व-
न्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविज्ञान्य इतीह निश्चय’ इति ॥
‘अहमित्यात्मर्षीयां च ममेत्यात्मीयधीरपि । अयंशून्ये यदा यस्य स
आत्मज्ञो न चेतरे’ इति च ॥ तथाच भगवद्वचनम्—‘यस्यां जाग्रति
भूतानि सा निद्रा पश्यतो मुनेः’ इति ॥ ४४ ॥ एवं केनोक्तमन्या-
दिप्रश्नोत्तरे आख्याय प्रसङ्गागतं किञ्चिदुक्त्वा ‘शृणु राम पुरा

पूर्वापरसमाधानक्षमबुद्धावनिन्दिते ।
 पृष्टं प्राज्ञेन वक्तव्यं नाधमे पशुधर्मिणि ॥ ४६ ॥
 मोक्षद्वारे द्वारपालश्चत्वारः परिकीर्तिताः ।
 शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः साधुसंगमः ॥ ४७ ॥
 एते सेव्याः प्रयत्नेन चत्वारो द्वौ त्रयोऽथवा ।
 द्वारमुद्घाटयन्त्येते मोक्षे राजगृहे यथा ॥ ४८ ॥
 एकं वा सर्वयत्नेन सर्वमुत्सृज्य संश्रयेत् ।
 एकस्मिन्वशगे यान्ति चत्वारोऽपि वशं यतः ॥ ४९ ॥
 शास्त्रैः सज्जनसंसर्गपूर्वकैः सतपोदमैः ।
 आदौ संसारमुत्तयर्थं प्रज्ञामेवाभिवर्धयेत् ॥ ५० ॥
 दुःसहा राम संसारविपवेगविपूचिका ।
 योगगारुडमन्त्रेण पावनेन प्रशाम्यति ॥ ५१ ॥

प्रोक्तमिति वचनादभिमुखीभूताय रामाय ज्ञानं सोपायं विबुधैर्वि-
 शिष्टपृच्छकवक्तृकयोरावयोः संवादोऽवश्यं फलाय कल्पत इति
 दर्शयितुं पृच्छकवक्तारौ लक्षयति—अज्ञतेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ ४५ ॥
 शुरुतः श्रुतयोः पूर्वापरवाक्यार्थयोरनन्यततयाक्षेपे कृते तत्समा-
 धाने क्षमा समर्था बुद्धिर्यस्य तथा तस्मिन् । अत्रैवं नियमः—पूर्वापर-
 समाधानक्षमबुद्धावेव वक्तव्यं शिष्यायानिन्दितायैव वक्तव्यं पृष्ट-
 मेव वक्तव्यमिति च ॥ ४६ ॥ संवादसाफल्यस्थापनाय पृच्छकव-
 क्तृलक्षणे आप्त्यायादौ सुसुक्ष्मकृत्यमाचष्टे—मोक्षद्वारमित्यादिभिरभि-
 वर्धयेदित्यन्तैः श्लोकैः । ते च स्पष्टार्थाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 ॥ ५० ॥ अभिपृष्टया प्रज्ञया किं भवेदित्यत आह—दुःसहेति ॥
 संसार एव विपवेगविपूचिका विपवेगोत्पन्नविपूचिकाख्यरोगः ।

दुरन्तेयं किल विषयविषयविपूचिका यदि न चिकित्स्यते
तन्नितरां नरकनगरनिकरफलानुबन्धिनी तदैतत्करोति यत्र
शिलाशितासिर्शतपातोत्पलताडनम् ॥ ५२ ॥

अग्निदाहो हिमावसेचनं अङ्गावकर्तनचन्दनचर्चा निरव-
धिना एव नरकनिपातो निदाघविनोदनधारागृहशीकरवर्ष
शिरच्छेदः सुखनिद्रामूकीकरणमाननमुद्रावाधिर्यं महानु-
पचयः ॥ ५३ ॥

योगो ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानं स एव गारुडमन्त्रस्तेन । अयमेव योगश-
ब्दार्थ इति बृहद्वासिष्ठगतादेतच्छ्लोकोत्तरश्लोकात्—‘स च योगः
सज्जनेन सह शास्त्रविचारणात् । परमार्थज्ञानमयो नूनं लभ्यत एव
चेत्यस्मादवगम्यते । संसाररोगच्छेदकटवप्रज्ञायै शमाद्युपेत आत्मानं
विचारयेदित्युक्तम् ॥ ५१ ॥ इदानीमेवमात्मानमविचारतो निरति-
शयदुःखमाह—दुरन्तेयमित्यादिना ॥ विषया एव विषयविपूचिका ।
विषयविपूचिकेति कचित् । सत्र विषया एव विपूचिकेत्यर्थः । न
चिकित्स्यते यदि तत्तर्हि नितरां सुतरां नरका एव नगराणि तेषां
निकराः समूहास्त एव फलानि तैरनुपह्वो यस्याः सा नरकनगर-
निकरफलानुबन्धिनी भूत्वा तदुःखं करोति । किं तदुःखं करोती-
त्याकाङ्क्षायामाह—यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन् विषयविषयविपूचिकाज-
नितदुःखे शितानां तेजितानामसीनां शतानां पातो गात्रेऽप्युत्पलताडनं
भवति ॥ ५२ ॥ यत्रेति सर्वत्र संबध्यते । यत्राग्निदाहः शरीरे
हिमावसेचनं भवति । अङ्गावकर्तनमवयवकृन्तनं चन्दनचर्चा चन्द-
नलेपनम् । नाराचाः सर्वलोहमया वाणाः । निदाघविनोदनधारागृह-

तदेवं राम शास्त्रेणावहेलया व्यवहर्तव्यम् । अवश्यमेवं
विचारणीयम् । एवं चावबोद्धव्यम् । यथा किल शास्त्र-
विचाराद्भ्रयो भवतीति ॥ ५४ ॥

स्थानुभूतेश्च शास्त्रस्य गुरोश्चैकवाक्यता ।
यस्याभ्यासेन तेनात्मा संततेनावलोक्यते ॥ ५५ ॥

किञ्चित्संस्कृतयुद्धीनां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा ।
मौल्यापहं तथा शास्त्रमन्यदस्ति न किञ्चन ॥ ५६ ॥

शीकरवर्षणं निदाघविनोदनाय चर्मविनाशाय यन्मप्रेरितजलघात-
यति गृहे शीकरवर्षणमम्बुकणवर्षणम् । आननमुद्रा आत्मपिधान-
मित्यर्थः । उपचयोऽभिष्टुद्धिः । अयमभिप्रायः—महादुःखहेतवोऽप्य-
सिशतपातादयो यस्मिन्दुःखे दृश्यमानाः सुरहेतुवदाचरन्ति तन्नि-
रतिशयदुःखं विषयविषमविपूचिका करोतीति ॥ ५३ ॥ यस्मादेवं
तस्माद्विषयरोगचिकित्सायां प्रयतितव्यमित्याह—तदेवमिति ॥ अब-
हेला अवज्ञा लीला वा । काचिश्चिकित्सा कर्तव्या विषयरोगनिवृत्तये
तत्राह—एवमिति ॥ किलशब्दः श्रुतीतिहासपुराणप्रसिद्धिद्योतनार्थः ।
सकलानर्थनिवृत्तिपरमानन्दपदप्राप्तिकामेन शास्त्रार्थविचारः सम्य-
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ननु शास्त्रविचारात्सम्यग्ज्ञानविचारद्वारेण
भ्रयो भवति तत्सम्यग्ज्ञानं विचारकारिणां सर्वेषां किमिति न भवति
तत्राह—स्येति ॥ यस्य पुरुषस्य संततेनाभ्यासेन स्थानुमूल्यादिप्रयत्न-
वादो भवति तेन पुंसा आत्मावलोक्यते साक्षात्क्रियते नान्येन
॥ ५५ ॥ कस्य शास्त्रमन्यार्थविचारः भ्रयोऽर्थिना कर्तव्य इत्यत्र
आह—किञ्चिदिति ॥ शास्त्रं मौल्यापहमित्युक्तम् ॥ ५६ ॥ मौल्यापहं

वरं शरावहस्तस्य चाण्डालागारवीथिषु ।

मिक्षार्थमटनं राम न मौख्यं हतजीवितम् ॥ ५७ ॥

न धनान्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न शान्धवाः ।

न हस्तपादचंचलनं न देशान्तरसङ्गमः ॥ ५८ ॥

न कायक्लेशवैधुर्यं न तीर्थायः न जीवितम् ।

केवलं तन्मनोमात्रजयेनासाद्यते परम् ॥ ५९ ॥

मोक्षद्वारे द्वारपालानिमाञ्छन् यथाक्रमम् ।

संपामेकतमासक्त्या मोक्षद्वारे प्रवेश्यते ॥ ६० ॥

यानि दुःखानि या तृष्णा दुःसहा ये दुराधयः ।

तत्सर्वं शान्तचेतस्स तमोऽर्केष्विव नश्यति ॥ ६१ ॥

मातरीव परं यान्ति विपमाणि मृदूनि च ।

विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि शमशालिनि ॥ ६२ ॥

न रसायनपानेन न लक्ष्म्यालिङ्गनेन च ।

तथा सुखमवाप्नोति शमेनान्तर्यथा ज्ञेनः ॥ ६३ ॥

घश्यहेयत्यमाह—वरमिति ॥ ५७ ॥ शास्त्रार्थविचारवत्सत्त्वात् घना-

दिद्वानसपि ब्रह्मप्राप्तावभ्यर्हितीपाय इत्याशङ्कं निराकरोति—न घना-

नीत्यादिना ॥ यथा घनादिकं ब्रह्मप्राप्तिकरं न भवति एवं विचा-

रोऽपि तत्प्राप्तिकरो न भवति । विचारयतामपि बहूनां तत्प्राप्त्यद-

र्शनादित्याशङ्क्याह—केवलमिति ॥ मनोजयाभावादेव विचारवत्सु

ब्रह्मप्राप्तिर्न दृश्यत इति भावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ मोक्षद्वारे द्वार-

पाला इति ये पूर्वमुक्ताः यत्करणे पुरुषार्थ उक्तः यदकरणेऽन्य

उक्तस्तान्प्रपञ्चयितुमारभते—मोक्षद्वार इति ॥ ६० ॥ तत्रतावच्छान्ति-

फलमाहुपक्षिकमाह—यानीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा प्रात्वा शुभाशुभम् ।
 न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति कथ्यते ॥ ६४ ॥
 तुषारकरविम्बाच्छं मनो यस्य निराकुलम् ।
 मरणोत्सवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते ॥ ६५ ॥
 तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च ।
 बलवत्सु गुणाढ्येषु शमवानेव राजते ॥ ६६ ॥
 शमममृतमहार्यमार्यगुप्तं परमवलम्ब्य परं पदं प्रयाताः ।
 रघुतनय यथा महानुभावाः क्रममनुपालय सिद्धये तमेव ॥ ६७ ॥
 शास्त्रावबोधामलया धिया परमपूतया ।
 कर्तव्यः कारणज्ञेन विचारोऽनिश्चमात्मनः ॥ ६८ ॥
 ॥ ६३ ॥ शान्तेः फलमभिधाय स्वरूपमाह—श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥
 ग्लायति हर्षक्षयं करोति । विपीदतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥ तुषारकरश्चन्द्रः ।
 दृढविवेकवतो महद्वैराग्यमास्थितस्य भावितोऽपरिहार्यतां च जानतः
 पुंसः सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविपादरहितता भवति सैव शम इत्यर्थः
 ॥ ६५ ॥ शमस्यानुपद्विकं फलान्तरमाह—तपस्विष्विति ॥ ६६ ॥
 शमस्य महाफलं दर्शयन्महानुभावगृहीततया तस्यानुष्ठेयतामाह—
 शममिति ॥ हार्यमनार्यगुप्तमपरममृतमवलम्ब्य देवा अपरमेव पदं
 प्रयाताः । महानुभावास्त्वन्येनाहार्यं हर्तुमयोग्यमार्यगुप्तं विद्वद्भिर्यं
 शमाख्यं परममृतमवलम्ब्य तदनुरूपं परमेव पदं यथा प्रयाता-
 स्तथा सिद्धये परमपदप्राप्तये तमेव क्रमं शमलक्षणोपायमयवा
 शमविचारसंतोषध्यानादीनां क्रममनुपालयानुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६७ ॥
 शमादीनां मध्ये शमं विस्तरादाख्याय विचारं प्रप्तावयति—शास्त्रे-
 त्यादिपञ्चभिः श्लोकैः ॥ तत्र प्रथमं विचारं विधत्ते—शास्त्रेति ॥ आदा-
 वीश्वरार्पितकर्मभिः परमपूतया अनन्तरं निवृत्तिशास्त्रार्थावबोधेना-

विचारात्तीक्ष्णतामेत्य धीः पश्यति परं पदम् ।

दीर्घसंसाररोगस्य विचारो हि महौषधम् ॥ ६९ ॥

कोऽहं कस्य च संसार इत्यापद्यपि धीमता ।

चिन्तनीयं प्रयत्नेन संप्रतीकारमात्मना ॥ ७० ॥

अनष्टमन्धकारेषु बहुतेजःस्वजिह्वितम् ।

पश्यत्यापि व्यवहितं विचारश्चारुलोचनम् ॥ ७१ ॥

कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः ।

न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते ॥ ७२ ॥

वासिष्ठ उवाच ।

संतोषो हि परं श्रेयः संतोषः सुखमुच्यते ।

संतुष्टः परमभ्येति विश्राममरिमर्दन ॥ ७३ ॥

संतोषामृतपानेन ये शान्तास्तृप्तिमागताः ।

भोगश्रीरतुला तेषामेषा प्रतिविपायते ॥ ७४ ॥

मलया कारणज्ञेन इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति कारणाद्यभिज्ञे-
नेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ विचारफलमाह—विचारादिति ॥ ६९ ॥ विचा-

रस्य स्वरूपं दर्शयस्तत्कर्तव्यतां विशदयति—कोऽहमिति ॥ संप्रती-
कारमिति क्रियाविशेषणम् । विघ्नप्रतीकारेण सह वर्तत इति संप्र-

तीकारम् । आत्मना बुद्ध्या ॥ ७० ॥ विचारं स्तौति—अनष्टमिति ॥ चारु-
लोचनत्वसाधनायानष्टमित्यादिविशेषणत्रयम् । अनष्टं कार्यवन्न नष्टं

भवतीत्यनष्टम् । अजिह्वितमकुटिलितम् । अप्रतिहतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

विचारस्वरूपं विशदयति—कोऽहं कथमिति ॥ ७२ ॥ विचारानन्त-
रमुक्तं संतोषं प्रपञ्चयति पङ्क्तिः । तत्र श्लोकद्वयेन संतोषं स्तौति—

संतोष इत्यादिना ॥ विश्रामशब्देन विश्रान्तिर्विवक्षिता ॥ ७३ ॥
संतोषामृतपानेन तृप्तिमागता इति संबन्धः । प्रतिविपायते प्रतिवि-

अप्राप्तवाञ्छामुत्सृज्य संप्राप्ते समतां गतः ।

अदृष्टखेदाखेदो यः संतुष्टः स इहोच्यते ॥ ७५ ॥

आशावैवश्यविवशे चित्ते संतोषवर्जिते ।

म्लाने वक्रमिवादर्थे न ज्ञानं प्रतिविम्बति ॥ ७६ ॥

नाभिवाञ्छत्यसंप्राप्तं प्राप्तं भुङ्क्ते यथाक्रमम् ।

यस्तु सौम्यसमाचारः संतुष्ट इति कथ्यते ॥ ७७ ॥

समतया मतया गुणशालिनां पुरुषराडिह यः समलंकृतः ।

तममलं प्रणमन्ति नरोत्तमा अपि महामुनयो रघुनन्दन ॥ ७८ ॥

विशेषेण महाबाहो संसारोत्तरणे नृणाम् ।

सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः ॥ ७९ ॥

पवदाचरति । प्रतिकूलं विषं प्रतिविषम् ॥ ७४ ॥ संतोषस्वरूपमाह—

अप्राप्तेति ॥ अप्राप्ते इष्टे वाञ्छा अप्राप्तवाञ्छा तां । संप्राप्त इष्टे समतां

विकाररहितताम् । संप्राप्ते इष्टभोगे अल्पत्वानल्पत्वाभ्यां हर्षविपाद-

रहिततामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ संतोषाभावे ज्ञानानुत्पत्तिरतः संतोषः

कर्तव्य इत्याह—आशेति ॥ आशा वैवश्यविवशे । आशापारवश्येना-

स्वस्य इत्यर्थः । म्लानशब्देन मलिनत्वं लक्ष्यते ॥ ७६ ॥ उक्तं संतो-

पस्वरूपं पुनराह तज्ज्ञानदाढ्याय—नेति ॥ क्रम आचारक्रमस्तमन-

तिप्रम्य यतत इति यथाक्रमम् ॥ ७७ ॥ संतोपस्यातिप्रशस्तत्वं

दर्शयन्नुपसंहरति—समतयेति ॥ गुणशालिनां मतया समतया सम-

लंकृत इति संयन्धः ॥ ७८ ॥ साधुसंगमं प्रपद्यति—विशेषेणेत्या-

दिभिश्चतुर्भिः श्लोकेः ॥ तत्राद्यश्लोकेन साधुसंगमफलं कथ्यते ।

द्वितीयतृतीयाभ्यां संस्तूयते । चतुर्थेन साधुस्वरूपकथनपूर्वकं तत्त्वे-

नाभिधीयते ॥ ७९ ॥ शून्यं स्थलमावीर्णतां प्रागिसंजुडतामेतीवेति

शून्यमाकीर्णतामेति मृत्युरप्युत्सवायते ।
 आपत्संपदिवामाति विद्वज्जनसमागमे ॥ ८० ॥
 यः स्नातः शीतसितयो साधुसंगमगङ्गया ।
 किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किमध्वरैः ॥ ८१ ॥
 विच्छिन्नग्रन्थयस्तज्ज्ञाः साधवः सर्वसंमताः ।
 सर्वोपायेन संसेव्यास्ते ह्युपाया मवांम्बुधौ ॥ ८२ ॥
 चत्वार एते विमलो उपाया भवभेदने ।
 यैरभ्यस्तास्त उत्तीर्णा मोहवारिमवार्णवात् ॥ ८३ ॥
 त्वमेतया खण्डितया गुणलक्ष्म्या समाश्रितः ।
 मनोमोहहरं वाक्यं वक्ष्यमाणमिदं शृणु ॥ ८४ ॥
 मोक्षोपायकथामेतां शृण्वतामरिमर्दनं ।
 अनिच्छतामपि चलात्परो बोधः प्रवर्तते ॥ ८५ ॥
 लोभमोहादयो दोषास्तानव न्यन्त्यलं धियः ।
 मनः प्रसादमायाति शरदीवामलं सरः ॥ ८६ ॥

इवशब्दोऽत्रापि योजनीयः ॥ ८० ॥ शीता चासी सिता च तथा
 संसारतापनिवारकत्वात् । सितत्वं शुद्धत्वम् ॥ ८१ ॥ ग्रन्थिरह-
 ङ्कारः तस्यात्मानात्मग्रन्थिरूपत्वात् ग्रन्थियदुर्भेद्यत्वाच्च ॥ ८२ ॥
 चत्वार इति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ८३ ॥ मोहवारिपूर्णमवार्णवोत्तारकैरे-
 तैरहं विशिष्टः किं न वेत्यालोचयन्तं रामं प्रत्याह—त्वमिति ॥ गुण-
 लक्ष्म्यालिङ्गितेन कर्तव्यमाह—मन इति ॥ ८४ ॥ इदं शृण्वित्युपक्षि-
 माया वक्ष्यमाणज्ञानकथायाः अवणफलप्रकाशनायं मोक्षोपायेत्या-
 दिमिर्भवत्यविषयो गिरानित्यन्त उत्तरग्रन्थसन्दर्भः स च स्पष्टार्थः ।
 कचित्किंचिद्विचिच्यते ॥ ८५ ॥ तानव तनुत्वम् ॥ ८६ ॥

दैन्यदारिद्र्यदोषाढ्या दृष्टयो दर्शितान्तराः ।

न निकृन्तन्ति मर्माणि ससन्नाहमिवेषवः ॥ ८७ ॥

हृदयं नावलुम्पन्ति भीमाः संसृतिभीतयः ।

साम्यं परमुदेत्यन्तर्निर्मन्दर इवार्णवः ॥ ८८ ॥

समुद्रस्येव गाम्भीर्यं स्थैर्यं मेरोरिव स्थितिः ।

अन्तः शीतलता चेन्दोरिवोदेति विचारिणः ॥ ८९ ॥

सञ्छास्त्रसाधुवृत्तीनामविरोधिनि कर्मणि ।

रमते धीर्यथाप्राप्ते साञ्जीवान्तःपुराजिरे ॥ ९० ॥

सा जीवन्मुक्तिता तस्य जनैः परिणतिं गता ।

शान्ताशेषविशेषस्य भवत्याविषया गिराम् ॥ ९१ ॥

दृश्यते लोकसामान्यो यथाप्राप्तानुवृत्तिमान् ।

इष्टानिष्टफलप्राप्तौ हृदयेनापराजितः ॥ ९२ ॥

सुखासनोपविष्टेन यथासंभवमश्रुता ।

भोगजालं सदाचारविरुद्धेषु न तिष्ठता ॥ ९३ ॥

यथाक्षणं यथादेशं प्रविचारयता सुखम् ।

यथासंभवसत्संगमिमं मोक्षकथाक्रमम् ॥ ९४ ॥

दैन्यदारिद्र्ये एव दोषौ ताभ्यामाढ्याः दृष्टयो हेयादेयविषयविकल्पाः
दर्शितान्तराः मर्मभेदनाय प्रकाशितावसराः । ससन्नाहं सुकवचम्
॥ ८७ ॥ अवलुम्पन्ति छिन्दन्ति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ अजिरमङ्ग-
णम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ स जीवन्मुक्तः कीदृश इत्यत आह—दृश्यत
इति ॥ शास्त्रतो लोकतश्च यथाप्राप्तस्य व्यवहारस्यानुवृत्तिरनुवर्तनं
यस्य स तथा । हृदयेन मनसा ॥ ९२ ॥ मोक्षोपायः कथमित्य-
प्रोक्तं श्रवणमित्थं पुरुषेण कर्तव्यमिति दर्शयंस्तत्फलमात्मतत्त्वापरो-

आसाद्यते महान्येन बोधः संसारशान्तिदः ।
 न भूयो जायते येन योनियत्रप्रपीडनम् ॥ ९५ ॥
 एतावत्यपि ये भीताः पापा मोगरंसे स्थिताः ।
 स्वमातृविष्टाकृमयः कीर्तनीयां न तेऽधमाः ॥ ९६ ॥
 शास्त्रोपशमसौजन्यप्रज्ञातज्ञसमांगमैः ।
 अन्तरान्तरसंपन्नधर्मार्थोपार्जनक्रियः ॥ ९७ ॥
 तावद्विचारयेत्प्राज्ञो यावद्विश्रान्तिमात्मनि ।
 संप्रयात्यपुनर्नाशां शान्तिं तुर्यपदामिधाम् ॥ ९८ ॥
 तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य प्रतीपस्य भवार्णवात् ।
 जीवतोऽजीवतश्चैव गृहस्यस्पाथंवा यतेः ॥ ९९ ॥
 न कृतेनाकृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ।
 निर्मन्दर इवाम्भोधिः स तिष्ठति यथास्थितम् ॥ १०० ॥

क्षणानं दर्शयति—सुखासनेत्यादिना योनियत्रप्रपीडनमित्यन्तेन ग्रन्थ-
 संबर्णेण । स च स्पष्टार्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ शास्त्रश्रवणं मन-
 ननिदिध्यासनाङ्गशमादीतिकर्तव्यतोपेतं, कुर्वतस्तत्फलमाख्याय तद-
 कुर्वतः पुरुषान्निन्दति—एतावत्यपीति ॥ सुखासनोपवेशादिन्यायेन
 शास्त्रश्रवणादिलक्षणप्रयासे महत्फलेऽल्पेऽपि कार्य इत्यर्थः ॥ ९६ ॥
 कियत्कालं विचारोऽनुष्ठेय इति शङ्कायुक्तं सोपस्कस्मनुवदन्निराक-
 रोति—शास्त्रेत्यादिना तुर्यपदामिधामित्यन्तेन ॥ अन्तरेऽन्तरे मध्ये
 मध्ये संपन्नान्तरान्तरसंपन्ना धर्मार्थयोरुपार्जनक्रिया यस्य स तयोक्तः
 ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ व्यावर्तमानेषु विश्वतैजसप्राज्ञेषु कुसुमेषु सूत्रमि-
 वानुवर्तमानं निर्विकल्पचैतन्यं पृथक्कृत्य तुर्यत्वादपि व्युत्थाप्य विधू-
 तद्वैतजाले तस्मिन्नहंभावेन निश्चलावस्थानलक्षणतुर्यविश्रान्तियुक्तस्य

शृणु तावदिदानीं त्वं कथ्यमानमिदं मया ।
 राघव ज्ञानविस्तारं बुद्धिसारान्तरान्तरम् ॥ १ ॥
 युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।
 अन्यचृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पद्मयोनिना ॥ २ ॥
 यैर्यैः काकुत्स्थ दृष्टान्तैस्त्वं भवेहावबोधयसे ।
 सर्वे सकारणास्ते हि प्राप्यन्तु सदकारणम् ॥ ३ ॥
 ब्रह्मोपदेशदृष्टान्तो यस्तवेह हि कथ्यते ।
 एकदेशसधर्मित्वं तत्रान्तः परिगृह्यताम् ॥ ४ ॥
 एवं सति निराकारे ब्रह्मण्याकारवान्कथम् ।
 दृष्टान्त इह चोद्यन्ति मूर्खं वैकल्पिकोक्तयः ॥ ५ ॥
 ननु तार्किकतामेत्य नाशनीया प्रयुद्धता ।
 अनुभूत्यपलापान्तैरपवित्रैर्विकल्पितैः ॥ ६ ॥

कृतशेषशङ्कां शतयति—तुर्येत्यादिना ॥ प्रतीपस्य । विमुक्तस्तेत्यर्थः
 ॥ ९९ ॥ १०० ॥ संक्षेपविस्तराभ्यां वक्ष्यमाणज्ञानशास्त्रश्रवण-
 फलमाख्याय तद्वक्तुमारभमाणः श्रोतव्यस्य विस्तीर्णत्वात्तत्र चित्तं
 समाधेयमित्याह—शृण्विति ॥ विस्तीर्णेऽप्यसारे तच्चित्तं समाधेयं
 नेदं तथेत्याह—बुद्धीति ॥ बुद्धिरस्यान्तरान्तरं मध्यं मध्यं ज्ञानसार-
 मित्यर्थः ॥ १ ॥ त्वया च नास्मद्गौरवादर्थो ब्राह्मः किंतु प्रमाणानु-
 सारि युक्तयुपेतमेवेत्याह—युचीति ॥ २ ॥ प्रमादाद्गुरुक्तस्याप्यनुप-
 पन्नायं स्थानादेयत्वमारण्याय ब्रह्मोपदेशाय वक्ष्यमाणेषु दृष्टान्तेष्वप्यदे-
 यांशं दृष्टान्तद्रष्टान्तिकवैषम्यप्रदर्शनपूर्वकमाह—यैरित्यादिश्रोतृदृ-
 ष्टेन ॥ सच्छब्दो ब्रह्मविषयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ एवं सतीति स्पष्टार्थः
 ॥ ५ ॥ शून्यं प्रमत्तमूर्खैर्विकल्पास्त्यया नाशयणीयाः विज्ञानविना-
 शरुत्यात्तेषामिति लक्ष्यप्रसङ्गनिष्यान्शान्ति—नेति ॥ अनुभूतेरप-

गुणाः शमादयो ज्ञानाच्छमादिभ्यस्तथा ज्ञता ।
 परस्परं विवर्धन्ते द्वे पञ्चसरसी इव ॥ ७ ॥
 न यावत्सुसमभ्यस्तौ ज्ञानसत्पुरुषक्रमौ ।
 एकोऽपि नोऽनयोस्तावत्पुरुषस्येह सिद्धिदः ॥ ८ ॥
 इदं यशस्यमायुष्यं पुरुषार्थफलप्रदम् ।
 श्रुत्वा त्वं बुद्धिर्नैर्मल्याद्ब्रलाद्यास्यसि तत्प्रदम् ॥ ९ ॥
 विदितवेद्यमिदं हि मनो मुनेर्विवशमेव हि याति परं पदम् ।
 यदबबुद्धमखण्डितमक्रमं तदवबोधदशां न जहाति हि ॥ ११० ॥
 इति श्रीवासिष्ठविवरणे बाल्मीकीये मोक्षोपाये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

लापो अन्तो येषां ते अनुभूत्यपलापान्तास्तैरनुभवापलापपर्यवसानैः ।
 अपवित्रार्थविषयत्वेनापवित्रैः । प्रहस्य सद्वितीयमद्वितीयं वा । सद्वितीयं
 चेदपसिद्धान्तः । अद्वितीयं चेद्गुरुशास्त्राद्यभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिः । प्रहस्य
 सप्रमाणमप्रमाणं वा । सप्रमाणं चेदद्वैतक्षतिः प्रमाणरहितं चेत्प्रमेयस्य
 तस्यासिद्धिरित्यादिविकल्पितैः ॥ ६ ॥ मुमुक्षुर्कृतव्यतया शमाशुपेतो यो
 विचारः पूर्वमुक्तः स निदिध्यासनापरपर्यायज्ञानाभ्यासेन सद्द्वेषानु-
 ष्ठेयो मुमुक्षुणा न यहिर्मुखचित्तेनेतीममर्थं सोपपत्तिकमाह—गुणा
 इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ यावद्यावदन्तर्मुखः सन्नात्मतत्त्वं पश्यति ताव-
 द्तावच्छमादिमान्भवति यावद्यावदन्तर्मुखः सन् शमादिमान्भवति
 तावदात्मतत्त्वमीक्षत इत्यनुभवसिद्धत्वाग्निर्विकल्पचिदेकाकारान्तः-
 फरणवृत्त्या वृत्तिलक्षणज्ञानाभ्यासेन सद्देव सत्पुरुषक्रमशब्दितं शमा-
 शुपेतात्मविचारमायतयेदित्यर्थः । अथवा 'तच्चिन्तनं तत्कथनम-
 न्योन्यं सत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्व्या' इत्युक्तं

ज्ञानाभ्यासं शमसंतोषाभ्यासौ च समकालमेव कर्तव्याविति सोप-
पत्तिकमाह—गुणा इत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ इदं यशस्यमिति—स्पष्टा-
र्थः ॥ श्रवणादिना बुद्धिनैर्मल्यान्महावाक्यजात् ॥ ९ ॥ सकृत्तत्पदप्रा-
प्तिलक्षणज्ञाने जाते पुनस्तद्विस्मृतिर्मविष्यतीत्यत आह—विदितवेष-
मिति ॥ पदमिति द्वितीयान्तम् । एको हि शब्दोऽवधारणे । द्वितीयो
विद्वत्प्रसिद्धौ । विषयं यात्येव । एतत्साधयति—यदिति ॥ अबबुद्धं
साक्षात्कृतं अखण्डितं देशकालवस्तुतोऽपरिच्छिन्नं अतएवाक्रमं
निरावरणपरिपूर्णबोधरूपत्वात् परमात्मा विद्वन्मनोवृत्तिव्याप्यतां
न त्यजतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिभाषकाचा-
र्योत्तममुत्तपूज्यपादशिष्यश्रीमाहात्म्यमुत्तकृतौ वासिष्ठचन्द्रिकायां
मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं समाप्तम् ॥

मुमुक्षुव्यवहारप्रकरणं समाप्तम् ।

उत्पत्तिप्रकरणम्-

वासिष्ठ उवाच ॥

मुमुक्षुव्यवहारोऽयं मया ते परिकीर्तितः ।

अथेयं जागती श्रीमदुत्पत्तिः परिकीर्त्यते ॥ १ ॥

अनुभूतेर्वेदनस्य प्रतिपत्तेर्यथाभिधम् ।

प्रत्यक्षमिति नामेह कृतं जीवः स एव नः ॥ २ ॥

उत्पत्त्याख्ये प्रकरणे नवाख्यानविराजिते । आद्यमाकाशजाख्याने
लीलाख्यानमतः परम् ॥ १ ॥ कर्कट्या ऐन्दवानां च कृत्रिमेन्द्रस्य च
क्रमात् । आख्यानान्यथ चित्तस्य पटं बालस्य सप्तमम् ॥ २ ॥
ततः साम्बरीकाख्यानं ततो लवणभूमृतः ॥ आख्यानं सप्तभूमीनां
वर्णनं यत्र शोभनम् ॥ ३ ॥ तेष्व्वाख्यानेषु पूर्वेण संक्षेपाद्बोध्यमुं-
च्यते ॥ पूर्वप्रकरणवृत्तमनूद्योत्तरप्रकरणतात्पर्यमाह-मुमुक्षुव्यवहार
इति ॥ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिश्रुत्युक्तः शमादीतिकर्तव्य-
तोपेतो मनननिदिध्यासनाङ्कः श्रवणलक्षणो व्यवहारो मुमुक्षुव्यव-
हार इत्युच्यते । जागती जगत्संबन्धिनी । गगनाद्गन्धर्पनंगरोत्पत्तिरिव
अधिष्ठानादज्ञाताद्गन्धर्पो जगदुत्पत्तिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥ मुमुक्षुणा
द्रष्टव्ये भस्मात्मवत्त्वे पूर्वं प्रतिपादिते प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रकाशितप्रपञ्च-
सत्यताशङ्कया तस्य परिपूर्णताशङ्कयां तत्परिहाराय प्रपञ्चस्य कारण-
परमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं प्रतिपादयितुं तस्मात्सृष्टिः पञ्चाद्वर्णनीयेत्य-
भिप्रेत्य जीवस्वरूपे यादिविप्रतिपत्तेः स्वाभिमतजीवस्वरूपकथनपूर्वकं
तस्य भवेक्यमाह-अनुभूतेरित्यादिना स एव संविदित्यन्तेन ग्रन्थेन ॥
अथवा पेकात्म्यं विज्ञातुमिच्छतो मुमुक्षोस्तदेव पूर्वं प्रतिपादनीयं तच्छे-
पवयो सृष्टिः पञ्चाद्वर्णनीयेत्यभिप्रेत्य अनुत्सायाः आगेव तत्साक्षि-

स एव संवित्स पुमानहन्ताप्रत्ययात्मकः ।

स यदोदेति संविद्या सा पदार्थ इति स्मृता ॥ ३ ॥

तथा प्रकाशमानेन साक्षिप्रमाणमिति प्रसिद्धेनापरोक्षचैतन्यात्मकेन जीवेन तद्विरुद्धस्य परोक्षस्य ब्रह्मण एकत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य तस्यापरोक्षचैतन्यात्मतां दर्शयन् प्रत्यगैक्यमाह—अनुभूतेरिति ॥ अथवा सुसुक्ष्मजिज्ञासितजीवपरमात्मैक्यमनभिधायाजिज्ञासितजगदुत्पत्तिपरिकीर्तनप्रतिज्ञानुपपन्नेत्याशङ्क्याह—अनुभूतेरिति ॥ इह व्यवहारभूमावनुभूतिवेदनप्रतिपत्तिशब्दाभिहितापरोक्षचैतन्यस्य यथामिदं अभिधानमनतिक्रम्यानुभूतिप्रत्यक्षं वेदनप्रत्यक्षं प्रतिपत्तिप्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं नाम प्रत्येकं वादिभिः स्याभिमतविशेषणप्रक्षेपपूर्वकं कृतं स एव नोऽस्माकमौपनिषदानां जीवः । तथाच महद्भिरुक्तम्—‘अनुभूतिवेदनं च प्रतिपत्तिरितीरितम् । चैतन्यमपरोक्षं यत्स जीव इह कथ्यते’ इति । एतेन वादिभिरन्यथा कल्पितजीवस्वरूपमपास्तम् । ब्रह्मपक्षे त्वयं श्लोक एवं व्याख्येयः—अनुभूतिशब्देन ब्रह्मोच्यते । वेदनप्रतिपत्तिभ्यां तदेव विशिष्यते । वेदनमिति ब्रह्मापरोक्षज्ञानमुच्यते प्रतिपत्तेरिति । अलौकिकं प्रत्यक्षं महावाक्यजनितान्तःकरणवृत्त्यारूढं ब्रह्मैवापरोक्षज्ञानशब्दनिगद्यं भवति । चक्षुरादिजनितान्तःकरणवृत्त्यारूढं तदेव लौकिकप्रत्यक्षमुच्यते । वेदनप्रतिपत्त्यात्मिकाया अनुभूतेर्ब्रह्मणो यथाभिधमभिधां प्रत्यक्षपर्यायतामनतिक्रम्येद् मोक्षशास्त्रे प्रत्यक्षमिति नाम कृतम् । पठितमित्यर्थः । अपरोक्षादपरोक्षं चक्षुर्नेत्रमिति प्रत्यक्षार्थानां प्रतिपादकश्रुतिः । स एव प्रत्यक्षनामकं ब्रह्मैव नोऽस्माकमौपनिषदानां जीवः जीवपदलक्ष्यः । प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया लिङ्गव्यत्यय इति ॥ २ ॥ स एव संविदिति ॥ स जीवोऽपरोक्षचैतन्यात्मा संविदेव ब्रह्मैव । ननु मोक्ष-

स संकल्पविकल्पाद्यैः कृतनानाक्रमो भ्रमैः ।

जगत्तया स्फुरत्यम्यु तरङ्गादितया यथा ॥ ४ ॥

प्रागकारणमेवाशु सर्गादौ सर्गलीलया ।

स्फुरित्वा कारणं भूतं प्रत्यक्षं स्वयमात्मनि ॥ ५ ॥

कामस्य स एव संविदिति ब्रह्मैकत्वे प्रतिपादितेऽपि न मुक्तिः संभवति । परिपूर्णोत्तमानावस्थानं हि मुक्तिः । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वेन तदसंभवादित्याशङ्क्य सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्ततां दर्शयति—स पुमानित्यादिना ॥ चित्तगतचित्प्रतिबिम्बलक्षणो जीवः पुमानित्युच्यते । अहन्तया प्रतीयत इत्यहङ्कारः । स इति तच्छब्देन संविद्रूपः परमात्मा परामृश्यते । स संविद्रूपः परमात्मा स्वाविद्यया पूर्वं चित्तोपाधिकः पुमान् भूत्वा पश्चादहन्ताप्रत्ययात्मको भवति । उपलक्षणमेतत् । बुद्धयात्मको मनआत्मकश्च भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् । स एव बाह्यपदार्थरूपेणापि विवर्तत इत्याह—स इति ॥ स यथा संवित्त्वा घटपटाद्याकारयोदेति । यत्संविद्रूपेण विवर्तत इत्यर्थः । सा संविन् घटपटादिलक्षणः पदार्थ इति स्मृता । सर्वोऽपि पदार्थो मनोविलास एवेति हि शास्त्रमर्यादा ॥ ३ ॥ उक्तमर्थं स्पष्टयति—स संकल्पेति ॥ स परमात्मा संकल्पविकल्पौ भ्रमसंशयायाद्यौ येषामनिमानार्दानां तैः कृतनानाक्रमः कृतो नानाभूतोऽवस्थाक्रमो यस्य स तथा । एवं ह्यवस्थाक्रमो भवति । परिपूर्णसंविद्रूपः परमात्मा सृष्टिकाले पूर्वं सोमान्यतो दृश्यत्वावस्थानाम्प्रोति तंतश्चित्तावस्थानाम्प्रोति ततोऽङ्कारावस्थां ततो बुद्धपवस्थां ततो मनोवस्थानिति । अयं चैव क्रम उत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति ॥ ४ ॥ ननु ब्रह्मेत्यं जगत्तया दहुरति चेत्तर्हि जगत्कारणेन ब्रह्मणा तद्विपरीतस्य जीवस्यैक्य-

रूपालोकमनस्कारपदार्थव्याकुलं जगत् ।

विद्यते वेदनस्यान्तर्वातान्तः स्पन्दनं यथा ॥ ६ ॥

मनुपपन्नमित्याशङ्क्याह—प्रागिति ॥ प्रत्यक्षप्रमाणात्मकप्रत्यगभिन्न-
त्वात्प्रत्यक्षाभिधं ब्रह्म, अथवा साक्षादेव प्रत्यक्षाभिधं ब्रह्म क्रियां
कुर्वद्विकारमिति न्यायात्सृष्टेः प्राक् क्रियाभावादकारणमेव सत् ।
अथवा कारणत्वस्य मिथ्यात्वादकारणमेव सत् । सर्गादावाहु
सर्गलीलया मायामय्या सर्गार्येक्षणलीलया स्फुरित्वा यथाकारण-
निर्बाहिकयात्मनि वर्तमानस्य जगतः स्फुरित्वात्मनि संस्काररूपेण
विद्यमानस्य जगतः स्वयंकारणभूतं, अथवा सर्गादौ सृष्टिपालनाद-
वकारणं वास्तवसहकारिकारणरहितं सृष्टेः प्राक् सर्गलीलया
स्फुरित्वा मायया कारणनिर्बाहिकयात्मनि वर्तमानस्य जगतः कार-
णभूतं प्रपञ्चरूपेण विवर्तमानमायाधिष्ठानत्वं हि ब्रह्मणः कार-
णत्वम् ॥ ५ ॥ ब्रह्मण एव कारणत्वं मायाद्वारत्वमिति सूचयितुं
'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रुतिं सूचयितुं स्वयमित्युक्तं प्रपञ्चवर्ति-
रूपेति ॥ अथवा ब्रह्मणो जगत् उत्पत्तिमभिधाय तत्रैव स्थितिमाह-
रूपेति ॥ मनस्कारो मनस आभोगो मनोविस्तारः । 'चिन्ताभोगे
मनस्कार' इत्यमरः । रूपं चालोकश्च मनस्कारश्चान्ये पदार्थाश्च रूप-
लोकमनस्कारपदार्थास्तैर्व्याकुलं व्यामिश्रं, अथवा रूपस्यालोका-
प्रकाशो रूपदर्शनम् । अनेन जागरणं लक्ष्यते । मनस्कारस्यैव
मनोविस्तारात्मकः स्वप्नो विवक्षितः रूपालोकमनस्कारयोर्जागरण-
स्वप्नयोर्ये पदार्थास्तैर्व्याकुलं जगद्वेदनस्य ब्रह्मलक्षणस्यान्तः संस्कार-
रूपेण स्थूलरूपेण धान्तर्वर्तते । ब्रह्मणि सादात्म्येन जगद्वर्तते इति
शङ्कनाय दृष्टान्तमाह—वातान्तरिति ॥ ६ ॥ ननु ब्रह्म जगदुपाय-

सर्वात्मवेदनं शुद्धं यथोदेति तदात्मकम् ।

भाति प्रसृतदिकालबाह्यान्तारूपदेहकम् ॥ ७ ॥

स सर्वात्मा यथा यत्र समुल्लासमुपागतः ।

तिष्ठत्याशु तथा तत्र तद्रूप इव राजते ॥ ८ ॥

अकारणकमेवातो ब्रह्मकल्पमिदं स्थितम् ।

प्रत्यक्षमेव निर्मातृ तस्यांशास्त्वनुमादयः ॥ ९ ॥

नकारणं चेत्तर्हि घटो ब्रह्म पटो ब्रह्मेति तत्तदात्मना प्रतीयेत जल-
मिव तरङ्गाद्यात्मना । नचैतदस्ति अतो नोपादानं किंतु निमित्तमे-
वेत्यत आह—सर्वात्मेति ॥ सर्वात्मकवेदनं ज्ञानरूपं ब्रह्म यथा येन
प्रकारेण यत्कार्यस्वरूपेणोदेति विवर्तते तदात्मकं तत्कार्यस्वरूपं
सद्भाति । सन् घटः सन् पट इति हि तत्तदात्मना सद्रूपं ब्रह्म प्रका-
शते । अतो युक्तं ब्रह्मण उपादानकारणत्वमपि । प्रसृतदिकालबाह्यान्तां-
रूपदेहकम् । अन्तरित्यव्ययेनान्तरं वस्तु विवक्षितम् । विप्रसृतस्वरूप-
दिकालमुक्तबाह्यान्तराणां रूपं स्वरूपमेव देहो यस्य तत्तथा ॥ ७ ॥
उक्तमर्थं विशदयति—स सर्वात्मेति ॥ यत्र देशे यथा येन प्रकारेण
यत्कार्यात्मना समुल्लासम् । समुज्ज्वलभणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रागकारणमे-
वेत्यादिनोक्तमर्थं विशदयति—अकारणकमिति ॥ यतो मायाद्वारं विना
ब्रह्मणि कारणत्वं न विद्यते अतोऽकारणकमेव वास्तवकारणरहित-
मेवेदं जगत्सृष्टेः प्राक् ब्रह्मकल्पमनभिव्यक्तनामरूपतया ब्रह्मस्वरू-
पमिव स्थितम् । अधिष्ठानभूते ब्रह्मणि संस्कारशेषं चिलीनं जगत्त-
तोऽविभाव्यमानमेदं स्थितमित्यर्थः । सृष्टिकाले प्राप्ते जगतः प्रत्य-
क्षमेव प्रत्यक्षप्रमाणात्मकं ब्रह्मैव निर्मातृ भवति । अक्षपादादिदर्शन
इव नानपरोक्षसमचिद्रूपं निर्मातृ अपरोक्षचैतन्यमेव जीव इति

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ १२ ॥
 ऋतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ।
 कल्पिता व्यवेहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ॥ १३ ॥
 स तथाभूत एवात्मा स्वयमन्य इवोल्लसन् ।
 जीवतामुपयातीव भाविनामकदर्थिताम् ॥ १४ ॥

तेजस्तमश्च न किंतु स्तिमितगम्भीरं निश्चलापरिच्छेद्यं, अनाख्य-
 मनभिधानमिन्द्रियागोचरत्वादनभिव्यक्तं किंचिदिति निरूपणानर्हं
 सद्ब्रह्मावशिष्यते । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः ॥ १२ ॥
 अनाख्यमित्युक्तं ब्रह्मादिनामकत्वात्तस्येत्यत आह—ऋतमिति ॥ १३ ॥
 एवं सर्वप्रपञ्चस्य ज्ञातब्रह्मात्मतालयमभिधाय स्वरूपादप्रच्युतादेव
 तस्मात्सृष्टिकाले जगदुत्थानं नभसो गन्धर्वनगरोत्थानमिव दर्शय-
 न्नादौ समष्टिजीवहिरण्यगर्भोत्पत्तिमाह—स तथेति ॥ तथाभूत एव
 स्तिमितगम्भीररूप एव स परमात्मा आकाशमिव स्वच्छे जले स्वय-
 मन्य इवोल्लसन्नन्य इव जुम्भमाणो भाविनामकदर्थितां भाविजी-
 वादिनामभिः हेतितां कलुपीकृतां जीवतामुपयातीव । इयं शब्दद्वय-
 मन्यत्वादेर्मायिकत्वं द्योतयितुम् । अत्रायं सृष्टिकर्मः—सृष्टेः प्राग-
 द्वितीयः परमात्मा सृष्टिकाले पूर्वमनालिङ्गितविशेषदृश्यमात्रात्मना
 विवर्तते, ततः समष्टिचित्रात्मना, ततः समष्टिजीवात्मना, ततोऽहं-
 कारात्मना, ततो बुद्ध्यात्मना, ततो मनआत्मना, ततस्तन्मात्रभूतभौ-
 तिकात्मना विवर्तत इति । तथाच बृहद्वासिष्ठेऽभिहितम्—'पूर्वं चेत्यत्वं-
 फलनं तव श्रेयांसंचेतनात् । उदेति चित्तकलनं चितिशक्तिवचेत-
 नान् ॥ ततो जीवत्वकलनं चेत्यसंयोगचेतनात् । ततोऽहंभावकलनं

ततः स जीवशब्दार्थः कलनाकुलतां गतः ।
 मनो भवति भूतात्मा मननान्मन्थरीभवत् ॥ १५ ॥
 मनः संपद्यते नाम महतः परमात्मनः ।
 सुस्थिरादस्थिराकारं तरङ्ग इव वारिधेः ॥ १६ ॥
 तत्स्वयं स्वैरमेवाशु संकल्पयति नित्यशः ।
 तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते ॥ १७ ॥
 यथा कटकशब्दार्थः पृथक्त्वार्हो न काश्चनात् ।
 न हेम कटकात्तद्वज्रगच्छब्दार्थता परे ॥ १८ ॥

चेत्येकपरतावशात् ॥ ततो बुद्धित्वकलनमहन्तापरिणामतः । एतदेव
 मनस्त्वादिशब्दतन्मात्रकादिमर्दि'ति ॥ १४ ॥ अयमेव क्रमः सार्क-
 ल्येनानुक्तस्थलेऽपि द्रष्टव्यः । दृश्यत्वचित्तद्वारा समष्टिजीवभावमा-
 पन्नस्य परमात्मनोऽहंकारबुद्धिद्वारा समष्टिमनोभावमाह—तत इति ॥
 भूतानां कारणत्वाद्भूतात्मा स जीवशब्दार्थः कलनाकुलतां कलनेन
 संरूपेणाकुलतां क्षुब्धतां गतः सन्मनो भवति । मनोविशेषणं
 मन्यरीभवदिति । मननात्संकल्पान्मन्थरीभवत्स्थूलिभवत् ॥ १५ ॥
 वक्तुं संश्लिष्याह—मन इति ॥ नामशब्दः कुत्सने ॥ १६ ॥ मनसः
 स्वभावं दर्शयन्तेन समष्टिमनसा शब्दादिपञ्चतन्मात्राकाशादिपञ्च-
 भूतप्रमाण्वादिभौतिकलक्षणं जगदिन्द्रजालं प्रविरच्यत इत्याह—
 तदिति ॥ तेन मनसा प्रवितन्यते प्रकर्षेण विस्तार्यते ॥ १७ ॥ एवं
 समष्टिचित्तजीवाहंकारबुद्धिमनोभावमापन्नात्परमात्मन उत्पन्नं जग-
 दिन्द्रजालं सिध्या चेत्तर्हि तदभिन्नं प्रमाणं सिध्या स्यात् । प्रमाणः
 मन्यत्वात्प्रगतोऽपि सत्यता स्यादित्यत आह—यथेति ॥ कटकशब्दार्थः
 प्रमाणतात्पर्यत्वात् न भवति । नियमेन तदभावेऽमायाद्रमु-

असतैव सती तापनधेव लहरी चला ।

मनसैवेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते ॥ १९ ॥

अविद्यासंसृतिर्मोहो बन्धो माया मलं तमः ।

कल्पितानीति नामानि तस्याः सकलवेदिभिः ॥ २० ॥

बन्धस्य तावद्रूपं त्वं कथ्यमानमिदं शृणु ।

ततः स्वरूपं मोक्षस्य ज्ञास्यसीन्दुसमानन ॥ २१ ॥

द्रष्टुर्दृश्यस्य सत्ताङ्ग बन्ध इत्यभिधीयते ।

द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो दृश्याभावे विमुच्यते ॥ २२ ॥

सर्पवत् । सन्यग्न्यावृतचक्षुषा काञ्चनाद्भिन्नतयानुपलभ्यमानत्वाच्च
हेम फटकात्पृथक्स्वार्हं न भवतीति न । तदभावेऽपि भावाद्वज्जुसर्प-
वत् । यथैतद्दृष्टान्तद्वयं तद्वत्परे परमात्मनि जगच्छब्दार्थता भवति ।
परं च जगच्छब्दादिति शेषः । आरोपितस्य सत्तास्फूर्त्योरधिष्ठानापेक्ष-
त्वादधिष्ठानस्य सत्तास्फूर्त्योरारोपितानपेक्षत्वात् ब्रह्मजगतोरुक्तं वैल-
क्षण्यमेव ॥ १८ ॥ ननु मनसश्छायापिशाचवदसत्त्वाज्जगदिन्द्रजाल-
जनकत्वमनुपपन्नमिति चेत्तत्राह—असतैवेति ॥ इह संसारे तापनद्या
मरीचिनद्याश्चला लहरीचोर्मिरिवासतैव मनसा सती जगतीन्द्रजा-
लश्रीः प्रवितन्यते ॥ १९ ॥ जगतो नामकल्पनामिधानेनापि मिथ्यात्वं
हेयत्वं च साधयति—अविद्येति ॥ यस्या जगदिन्द्रजालमिय इति
नामानि कल्पितानि सा जागतीन्द्रजालश्रीरिति पूर्वेण संबन्धः ।
वक्ष्यति च—‘अविद्यासंसृतिर्वन्धो मनो मोहो मलं तमः । इति संकल्प-
जालस्य नामान्येतानि राघवे’ति । बन्धोऽयं दृश्यसद्भावादृश्याभावे
न बन्धनम् । न संभवति दृश्यं तु यथेदं शृणु कथ्यत’ इति ॥ २० ॥
अनेनोक्तं प्रपञ्चयति—बन्धस्वेत्यादिना ॥ २१ ॥ दृश्यस्य द्वैतप्रपञ्चस्य ।

जगत्त्रयमहमित्यादिसर्गात्मा दृश्यमुच्यते ॥

यावदेतत्संभवति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ २३ ॥

आनीलबह्वरीरूपं यथा पद्माक्षकोटरे ।

आस्ते कमलिनीवीजं तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥ २४ ॥

यथाङ्कुरोऽन्तर्बीजस्य संस्थितो देशकालतः ।

तनोति भासुरं देहं तनोत्येवं हि दृश्यधीः ॥ २५ ॥

अङ्गेति संबोधनम् । वध्यतेऽनेनेति बन्धः । उक्तं विशदयन् ज्ञानेन दृश्याभावे द्रष्टृत्वनिवृत्तेः कैवल्यमाह—द्रष्टुरिति ॥ २२ ॥ किं तद्दृश्यं यस्य बन्धहेतुत्वमित्यत आह—जगदिति ॥ ननु नैयायिका-
दीनामिव दृश्यसद्भावेऽपि मोक्षः किं न स्यादित्यत आह—यावदिति ॥
'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भयतीति
श्रुतेर्द्वैतिनां मुक्तिः कमठीक्षीरायते ॥ २३ ॥ यावद्दृश्यं संभवति
तावन्मोक्षो न दृश्यते चेत्तर्हि सुषुप्तिप्रलययोः सर्वदृश्यासंभवे सति
मोक्षः किं न स्यात् । सुषुप्त्यादौ श्रुत्या सर्वदृश्याभावप्रतिपादनात् ।
तत्राज्ञानसद्भावादिति चेन्न । तस्योत्पत्तातदङ्गोरगवदकिञ्चित्करत्वात्
स्थान्युपगम्यते तत्र मोक्ष इत्याशङ्क्याह—आनीलेति ॥ कमलिनीबीजं
भाविमलिन्याः पद्मिन्या बीजभूतमानीलबह्वरीरूपं आ समन्ताङ्गी-
छलतास्वरूपं पद्माक्षकोटरे पद्ममण्यभ्यन्तरावकाशे संस्काररूपेण
यथास्ते यथा द्रष्टरि दृश्यधीरास्ते । प्रातिभासिकत्वादृश्यस्य धीरि-
त्युक्तम् ॥ २४ ॥ ननु द्रष्टरि दृश्यं संस्काररूपेण प्रलयादौ वर्तते
चेत्तर्हि विविधसंस्कारविधिरादमानद्रष्टुर्दृश्याभिन्न्यक्तित्वाद्वैतं किं न
स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति—यथेति ॥ बीजस्यान्तः संस्कार-
रूपेण स्थितोऽङ्कुरो देशकालतः प्रतिनियतदेशपालतो भासुरं प्रका-

द्रव्यस्य हृद्येव चमत्कृतिर्यथा सदोदितास्त्यस्तमयोज्झितोदरे ।
द्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरिणस्तथा स्वभावभूतास्त्युदरे जगत्स्थितिः

वसिष्ठ उवाच ॥

इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ।

उत्पत्त्यारूपं प्रकरणं येन राघव बुध्यसे ॥ २७ ॥

ण्डशाखापत्रादिभिर्भासनशीलं रूपं स्थूलरूपं यथा तनोति एवं दृश्य-
धीरपि नियतदेशकालतः स्थूलरूपं तनोति । हि यस्मात् ततो न
तदेव जगदुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ २५ ॥ आनीलेत्यादिनोक्तमुपसंहरति-
द्रव्यस्येति ॥ यथा द्रव्यस्य पद्माक्षादेर्हृद्यन्तरुदितोत्पन्ना चमत्कृति-
राश्चर्यं तत्समाभाविद्रव्यस्य परमसूक्ष्मावस्थासंस्काराख्यास्तमयो-
ज्झिता सती तस्योदर एव सदास्ति, तथा चिन्मात्रशरीरिणश्चिन्मा-
त्रस्वरूपस्य परमात्मद्रव्यस्योदरेऽन्तः स्वभावभूता तत्स्वरूपाभिन्ना
जगत्स्थितिरेवेति ॥ २६ ॥ एवं तावज्जीवब्रह्मणोरेकत्वं तात्पर्येण
सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमभिधाय विरुद्धधर्माकान्ततया तयोरेक्यासंभ-
वशङ्कानिरासाय तद्व्यतिरिक्ताकाशादिपदार्थसद्भावशङ्कानिरासाय च
सर्वस्य विरुद्धधर्मजातस्याकाशादिप्रपञ्चस्य च सत्कारणस्य तज्जत्या-
दिना ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वमुक्त्वेदानीं ब्रह्मात्मैक्यापरोक्षज्ञानस्य कर्म-
सत्फलात्मकसंसारनिवृत्तिलक्षणफलं दर्शयितुं भगवान्वसिष्ठ उवाच ।
सत्र मृत्युयमसंवाद्वाक्येन विदुषि हिरण्यगर्भे विद्याफले दर्शिते सति
विद्वदन्तरेऽपि न्यायसाम्याच्चदर्शितमेव भवतीत्यभिप्रेत्याकाशजाख्या-
नमवतारयति-इदमिति ॥ अमृतार्यवादोऽयं प्राणसंवादादिवत्
भ्रान्तदृश्यैव धर्मसत्फलात्मकः संसारः तत्त्वदृष्ट्या तु नासीदस्ति
भविष्यतीत्येतदर्थप्रतिपादकमुत्पत्त्यारूपं प्रकरणम् । येनाकाशजा-

अस्तीहाकाशजो नाम द्विजः परमधार्मिकः ।
 ध्यानैकनिष्ठः सततं प्रजानां च हिते रतः ॥ २८ ॥
 स चिरं जीवति यदा तदा मृत्युरचिन्तयत् ।
 सर्वाण्येव क्रमेणाहं भूतान्यग्नि किलाव्ययः ॥ २९ ॥
 एनमाकाशजं विप्रं न कस्माद्भक्षयाम्यहम् ।
 अत्र मे कुण्ठिता शक्तिः खड्गधारा यथोपले ॥ ३० ॥
 इति संचिन्त्य तं हन्तुमगच्छत्तत्पुरं तदा ।
 त्यजन्त्युद्यममुद्युक्ता न स्वकर्मणि केचन ॥ ३१ ॥
 ततस्तत्सदनं यावन्मृत्युः प्रविशति स्वयम् ।
 तावदेनं दहत्यग्निः कल्पान्तदहनोपमः ॥ ३२ ॥
 अग्निज्वालामहामालां विदार्यान्तर्गतो ह्यसौ ।
 द्विजं दृष्ट्वा समादातुं हस्तेनैच्छत्प्रयत्नतः ॥ ३३ ॥
 न चाशक्तपुरो दृष्टमपि हस्तशतैर्द्विजम् ।
 बलयानप्यवष्टब्धुं संकल्पपुरुषं यथा ॥ ३४ ॥

ध्यानेन धृतेन बुध्यसे तदिदमाकाशजाख्यानं शृणु । 'आकाशो वै
 नामरूपयोर्निर्वहिते'ति धृतेः ॥ २७ ॥ आकाशं ब्रह्म तस्माज्जायते
 इत्याकाशजो ब्रह्मा । द्विजत्वादिकल्पना तु कथासीन्दर्यार्थम् ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ब्रह्मसदनरक्षणाय परितः प्राकाररूपेण
 सितोऽग्निरेनं मृत्युं दहति । अथवाऽकाशजेन द्विजेन बहुकालं
 शुश्रूषितः प्रीतोऽग्निरभ्यागाराग्निर्गत्वा स्वमक्षमारणोन्मुखमेनं मृत्युं
 दहति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बलयानपि मृत्युः पुरो दृष्टमपि हस्तशतै-
 रप्यवष्टब्धुं गृहीतुं नाशक्तः न ज्ञातः । शङ्क शक्तौ इति घातोर्लिङ्गः ।
 अप्यप्यंशशब्दोऽवष्टब्धुमित्यनेन संशय्यते । संकल्पपुरुषो मनोरथ-

अथागत्य स्वयं मृत्युरपृच्छत्संशयच्छिदम् ।
किमित्यहं न शक्नोमि भोक्तुमाकाशजं प्रभो ॥ ३५ ॥

यम उवाच ॥

मृत्यो न किञ्चिच्छक्तस्त्वमेको मारयितुं वलात् ।
मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तृणीति नेतरत् ॥ ३६ ॥
तस्मादेतस्य विप्रस्य मारणीयस्य यत्नतः ।
कर्माणि वीक्ष्य तेषां त्वं सहायेनैनमत्स्यसि ॥ ३७ ॥
ततः स मृत्युर्वभ्राम तत्कर्मान्वेषणादृतः ।
मण्डलानि दिगन्तांश्च सरांसि सरितो दिशः ॥ ३८ ॥
एवं भूमण्डलं भ्रान्त्वा न कुतश्चित्स कानिचित् ।
तान्पाकाशजकर्माणि लब्धवान्मृत्युरुद्धतः ॥ ३९ ॥
समपृच्छदुपागत्य धर्मं सर्वार्थकोविदम् ।
परायणं हि प्रभवः संदेहेष्वनुजीविनाम् ॥ ४० ॥
आकाशजस्य कर्माणि क्व स्थितानि वद प्रभो ।
धर्मराजोऽथ संचिन्त्य सुचिरं प्रोक्तवानिदम् ॥ ४१ ॥
आकाशजस्य कर्माणि मृत्यो सन्ति न कानिचित् ।
एष आकाशजो विप्रो जातः स्वादेव केवलात् ॥ ४२ ॥

निर्मितः पुरुषाभासः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ त्वमेको बलात्किञ्चिदपि सत्त्वं
मारयितुं न शक्तः इत्यत्र हेतुमाह—मारणीयस्येति ॥ तच्छब्दो मारण-
विषयः । इतिशब्दो हेतौ । ‘इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिष्वित्यमरः
॥ ३६ ॥ तेषां कर्मणां मध्येऽन्यतमेन सहायेन । साहाय्येनेति कश्चिन्
तत्र सहायभावेनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विद्वद्दृष्टिमव-
दन्त्याह—आकाशजस्येति ॥ तत्र हेतुमाह—एष इति ॥ केवलाद्व्यक्त-

आकाशादेव यो जातः स व्योमेवामलं भवेत् ।
 सहकारीणि नो सन्ति कारणान्यस्य कानिचित् ॥ ४३ ॥
 सहकारिकारणानामभावे यः प्रजायते ।
 नासौ स्वकारणाद्भिन्नो भवतीत्यनुभूयते ॥ ४४ ॥
 एतदाक्रमणे मृत्यो तस्मान्मा यत्तवान्भव ।
 श्रुत्वैतद्विसितो मृत्युर्जगाम निजमन्दिरम् ॥ ४५ ॥

यसहकारिकारणरहितात्सादेव परमात्मन एव विम्बात्प्रतिबिम्बतया
 जातः हि यस्मात्केवलात् ॥ ४२ ॥ परमात्मनो जातत्वेऽपि हिर-
 ण्यगर्भस्य जीवस्य कथं कर्माभावस्तत्राह—आकाशादिति ॥ वास्त-
 वसहकारिकारणरहितात्परमात्मनो यो जातः प्रतिबिम्बतयाऽभि-
 व्यक्तः सोऽमलं कर्मादिमलरहितं व्योमैव भवेत् । आकाशजः
 स्वकारणाद्वस्तुतो न भिद्यते । वास्तवसहकारिकारणरहितत्वे सति
 जातत्याजलचन्द्रयदित्यर्थः । उक्तमर्थं सार्धश्लोकेन विशदयति—सह-
 कारीणीति ॥ ४३ ॥ अनुभूयते प्रतिबिम्बादिस्थले ॥ ४४ ॥ फलित-
 माह—एतदिति ॥ यस्माच्चित्प्रतिबिम्बात्मायमाकाशजो वस्तुतः पर-
 मात्मत्वात्कर्मरहितस्तस्मादित्यर्थः । मृत्युवशगतवनिरासेन हिरण्यगर्भे
 तदविनाभूतः सर्वोऽपि सांसारिको धर्मो निरस्तो वेदितव्यः । ननु
 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते ध्रुवस्थितः । एकधा बहुधा चैव
 दृश्यते जलचन्द्रयदि'तिवचनाद्विरण्यगर्भेण सह सर्वेषामपि जीवानां
 चित्प्रतिबिम्बत्वे वस्तुतो विम्बमूतचिद्रूपत्वे कर्मतत्फलात्मकसंसार-
 रहितत्वे च समाने कं विशेषमादाय हिरण्यगर्भस्यैवाकर्म्मिणत्वादि-
 कर्मभिधीयत इति । अत्रोच्यते । हिरण्यगर्भस्य तत्त्ववित्त्वमेव वि-
 शेषमादायार्म्मित्वादिकर्मभिधीयते । तथाच श्रुतिस्तस्य तत्त्ववित्त्व-

श्रीराम उवाच ॥

ब्रह्मैष कथितो देवस्त्वया मे प्रपितामहः ।

स्वयंभूरज एकात्मा विज्ञानात्मेति मे मतिः ॥ ४६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

एवमेतन्महाबाहो ब्रह्मैष कथितस्तव ।

विवादमकरोन्मृत्युर्यमेनैतत्कृते पुरा ॥ ४७ ॥

मन्वन्तरे सर्वभक्षो यदा मृत्युरदन्त्रजाः ।

बलमेत्याब्जजाक्रान्ताचारम्ममकरोत्स्वयम् ॥ ४८ ॥

तदैव धर्मराजेन यमेनाप्यनुशासितः ।

ब्रह्मा किल पराकाशवपुराक्रम्यते कथम् ॥ ४९ ॥

मेवाह 'स ह्ययमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्माद्भु विभेमीति ।
तत एवास्य भयं वियाये'ति । शुद्धैतदित्यादि ब्रह्मा किल पराका-
शवपुरित्ततः प्राक्तनो ग्रन्थसंदर्भः स्पष्टार्थः । कचित्किंचिद्विचिच्यते
॥ ४५ ॥ प्रपितामह इत्यादिविशेषणचतुष्टयं ब्रह्मणो सहस्यरयाप-
नार्थम् । विज्ञानात्मेति स्वरूपकथनार्थम् । पितृणां पितरः पितामहाः ।
पितामहानां पिता प्रपितामहः । सर्वभूतानामादिकर्तेत्ययं । त्वया
नेऽत्र पितामह इति कचित् । तस्योत्पत्तिवैशिष्ट्यमाह—स्वयंभूरिति ॥
स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । अतएवाजः शुक्रशोणितबीजादेर्न जायत
इति । एक एवाप्नोति व्याप्नोति सर्वकार्यमिति एकात्मा । प्रधानात्मेति
वा । विज्ञानं बुद्धिरात्मा स्वरूपं यस्य स तथा ब्रह्मस्वरूप इति वा ॥ ४६ ॥
॥ ४७ ॥ ४८ ॥ यमानुशासनमेव संक्षेपत आह—ब्रह्मा किलेति । विज्ञेता-
ग्रन्थस्यासंमान्यत्वे । पराकाशः परमात्मा यपुः स्वरूपं यस्य स तथा

आकाशे स्फुरदाकारः संकल्पपुरुषो यथा ।

पृथ्व्यादिरहितो भाति स्वयंभूर्मासते तथा ॥ ५० ॥

चिद्व्योम केवलमनन्तमनादिमध्यं

ब्रह्मेति भाति निजचित्तवशात्स्वयंभूः ।

आकारवानिव पुमानिव वस्तुतस्तु

चन्ध्यातनूज इव तस्य तु नास्ति देहः ॥ ५१ ॥

आतिवाहिक एवासौ देहोऽस्त्यस्य स्वयंभुवः ।

नत्वाधिभौतिको राम देहोऽजस्योपपद्यते ॥ ५२ ॥

श्रीराम उवाच ॥

आतिवाहिक एवास्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।

सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणोऽस्त्येक एव किम् ॥ ५३ ॥

॥ ४९ ॥ ननु ब्रह्मा परब्रह्मशरीरश्चेत्कथं चतुर्मुखशरीरत्वं तस्येत्याश-
ङ्क्याह—आकाशे स्फुरदिति ॥ असिद्धाकाशे स्फुरदाकारः शिरःपाण्या-
दिमान्यस्य मनोरथकल्पितपुरुषस्य स तथा । प्रातिभासिकं ब्रह्मणः
शरीरत्यम् । वस्तुतस्तु संकल्पपुरुषपद्मास्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥ उक्तं
विशदयन्मुपसंहरति—चिद्व्योमेति ॥ निजचित्तवशात्स्वचित्तवशात् ।
ऋषिचित्तवशादित्यर्थः ॥ ५१ ॥ चिद्व्योमेति श्लोकानन्तरं विराटवस्थां
प्राप्तदिरण्यगर्भविषयो बृहद्वासिष्ठगतश्लोकोऽत्र द्रष्टव्यः—‘आतिवाहिक
एवासौ देहोऽस्त्यस्य स्वयंभुवः । नत्वाधिभौतिको राम देहोऽजस्यो-
पपद्यते’ इति ॥ ५२ ॥ ब्रह्मणो जीवत्याजीवान्तरयदाधिभौतिकदेहः
भूतो न भ्यादिति चोदयति—आतिवाहिक इति ॥ अतिवाह्यते नीयते
यं तं देशं मार्गद्वयवर्तिदिव्यामिरित्यातिवाहिकः सूक्ष्मो देहः ॥ ५३ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

सर्वेषामेव देहौ द्वौ भूतानां कारणात्मनाम् ।

अजस्य कारणासत्त्वादेक एवातिवाहिकः ॥ ५४ ॥

अन्येषां कारणं ब्रह्मप्रतिभासोत्थितं जगत् ।

अजस्य कारणं ब्रह्म तेनासावेकदेहवान् ॥ ५५ ॥

ब्रह्मा संकल्पपुरुषः पृथ्व्यादिरहिताकृतिः ।

केवलं चित्तमात्रात्मा कारणं त्रिजगत्स्थितेः ॥ ५६ ॥

स्थूलदेहारम्भकाकाशादिभूतसत्त्वासत्त्वाभ्यां जीवानां देहद्वयं हिर-
ण्यगर्भस्य च स्थूलदेहासत्त्वे इत्युत्तरमाह—सर्वेषामिति ॥ कारणा-
त्मनां कारणमुपादानलक्षणमात्मा स्वरूपं येषां तानि तथोक्तानि
तेषाम् । अनेन देहद्वयारम्भककारणसत्त्वं व्यष्टिजीवानां सूचितम् ।
अजस्य कारणासत्त्वात्स्थूलदेहारम्भककारणासत्त्वम् ॥ ५४ ॥ उक्त-
मर्थं विशदयति—अन्येषामिति ॥ ब्रह्मप्रतिभासोत्थितं ब्रह्मणो हिर-
गर्भस्य प्रतिभासेन संकल्पेनोत्थितमुत्पन्नं जगत् सूक्ष्मभूतस्थूलभूत-
लक्षणं तेन तानि देहद्वययुक्तानीति शेषः । अजस्य तु ब्रह्मपरमा-
त्मैव कारणं न भूतानि ॥ ५५ ॥ ननु सूक्ष्मभूतविकारान्मनसः
सूक्ष्मभूतादिसर्वजगदुत्पत्तिः कथं घटत इति चेन्न । मनसः सूक्ष्म-
भूतविकारत्वस्य दृष्टिसृष्टिपक्षेऽनभ्युपगमान् । प्रदर्शिता चास्माभिः
पूर्वमेव तत्र जीवसृष्टिप्रक्रिया । दृष्टिरेव सृष्टिरिति वसिष्ठसिद्धान्ते
स्थिते सूक्ष्मभूतप्रभृति सर्वस्य जगतो मनोविकारत्वे विरोधाभावान् ।
'यदा सुपुत्रः स्वप्नं न कंचन पश्यति अयास्मिन्प्राण एवैकधा भवति
तदेनं याक् सर्वैर्नामनिः महाप्येतीत्यादिभूतिरपि मनसो लये सुपुत्रो
सर्वस्य जगतः प्रलय इव लये दशेयन्तो दृष्टिमेव सृष्टिमनुजानाति ।

ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयंभुवा ।

मनोमयमतो विश्वं यन्नाम परिदृश्यते ॥ ५७ ॥

श्रीराम उवाच ॥

भगवन्मनसो रूपं कीदृशं वद मे स्फुटम् ।

यस्मात्तेनेयमखिला तन्यते दोषमञ्जरी ॥ ५८ ॥

ननु सुषुप्तौ प्रलय इव प्रपञ्चो विलीयते किंतु करणाभावेन न प्रतीयत
इत्याशयेन तथा श्रुतिराहेति चेन्न । तत्र लयाप्रतिपादने जगतः
प्रयोधसमये सृष्ट्यप्रतिपादनप्रसङ्गात् । प्रतिपादयति च श्रुतिः—‘सर्व-
सृष्टिप्रबोधे स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्रेऽर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्तृ-
लिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एषमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं
प्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः’ इति श्रुत्यन्तरं च दृष्टि-
ष्टिविषयं भवति । ‘असतोऽधि मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत
प्रजापतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं
किंचे’ति । किंच कल्पितस्य द्वैतस्य शुक्तिरजतादेरिव प्रतिभासमात्र-
शरीरस्य प्रतिभासदशायां स्वकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रातिरेकेण स्वरू-
पेणावस्थानासंभवाच्चेति विज्ञानोत्तमाचार्यवचनाद् ‘व्यात्मचित्तेन
स्पन्दितं जीवजातमाकाशादि ह्मावसानं च पश्येदिति संक्षेपशा-
रीरकवचनात् । यत्तत्त्वं चात्र बहुप्रपञ्चमिया न निगद्यते । ब्रह्मणो
मनोमात्रशरीरत्वात्तत्कृतं जगन्मनोविकारत्वात्मनोराज्यबदसदेवेत्य-
भिप्रेत्याह—अस्मां संकल्पपुरुष इत्यादिना ॥ संकल्पपुरुषः संकल्प-
पुरुषमय इत्यर्थः । संकल्पपुरुषसमत्वमेव विशदयति—पृच्छ्यादीति ॥
भ्यूहदेशारम्भकपृच्छ्यादिरहिताकार इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मनसो
विश्वकारणत्वे ब्रह्मयत्सर्वं म्यादित्यभिप्रायेण पृच्छति—भगवन्निति ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

रामास्य मनसो रूपं न किञ्चिदपि दृश्यते ।

नाममात्रादृते व्योम्नो यथा शून्यजडाकृतेः ॥ ५९ ॥

न चाद्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते मनः ।

सर्वत्रैव स्थितं ह्येतद्विद्धि राम यथा नमः ॥ ६० ॥

साधो यथैतदर्थस्य प्रतिभानं प्रयां गतम् ।

सतो वाप्यसतो चापि तन्मनो विद्धि नेतरत् ॥ ६१ ॥

यदर्थप्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते ।

अन्यत्र किञ्चिदप्यास्ति मनो नाम कदाचन ॥ ६२ ॥

संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पात्तत्र भिद्यते ।

यत्र संकल्पनं तत्र मनोऽस्तीत्यवगम्यताम् ॥ ६३ ॥

संकल्पमनसी भिन्ने न कदाचन के च न ।

अविद्यासंसृतिधित्तं मनो बन्धो मनस्तमः ॥ ६४ ॥

प्रश्नवैयर्थ्यमाशङ्क्याह—यस्मादिति ॥ ५८ ॥ वाचारम्भणशास्त्राद्वि-
कारस्य मनसो नाममात्रादृते न सत्त्वमित्युत्तरमाह—यनेत्यादि-
सार्धेन ॥ व्योम्नोऽपि पामरैर्वाचारम्भणादिशास्त्रसंस्तुतचित्तैश्च
किञ्चिदपि सद्रूपं न दृश्यत एव ॥ ५९ ॥ नन्वनयमूलं मनो नास्ति
चेतन्मूलोच्छेदाय प्रयतमाना वयं न कृतार्या इत्याशङ्क्य भ्रान्तदृ-
ष्ट्याह—सर्वत्रैवेति ॥ ६० ॥ सर्वत्र स्थितत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्यं ज्ञात-
व्यमिति श्लोकचतुष्टयेन सार्धेन—साधो इति ॥ प्रतिभानं ज्ञानम् । कीदृ-
शप्रतिभानं तत्राह—प्रथानिति ॥ प्रयां प्रसिद्धिं गतं षट्शानं षट्शान-
मिति प्रसिद्धिमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ के च नेति द्विष-
णम् ॥ ६४ ॥ एवं मनसो बन्धमूलत्वं स्वरूपविज्ञेयं चाख्याय

इति संकल्पजालस्य नामान्येतानि राघव ।
 संकल्पजाले गलिते स्वरूपमवशिष्यते ॥ ६५ ॥
 असंभवति सर्वसिन्दिग्भूम्याकाशरूपिणि ।
 प्रकाशये यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥ ६६ ॥
 त्रिजगत्त्रयमहं चेति दृश्येऽसत्त्वमुपागते ।
 द्रष्टुः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥ ६७ ॥
 अनाप्ताखिलशैलादिप्रतिविम्बे हि यादृशी ।
 स्यादर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥ ६८ ॥
 अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।
 स्यात्तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥ ६९ ॥

ज्ञानेन समूलस्य तस्य निवृत्तायात्मनः कैवल्यमाह—संकल्पेति ॥ ६५ ॥
 जगन्नाम्नि संकल्पजाले गलिते यदात्मस्वरूपमवशिष्यते तदभूतो-
 पमानेन विशदयति—असंभवतीत्यादि ॥ असंभवतीति सतिसप्तमी
 ॥ ६६ ॥ असत्त्वमिति पदच्छेदः । विग्भूम्यादिसकलप्रकाशवि-
 गमे यदि व्यापी निश्चलो विवस्वतः प्रकाशोऽवतिष्ठेत्तर्हि तस्य
 स्वरूपं कैवल्यापस्थापामात्मस्वरूपस्य दृष्टान्तो भवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥
 भूतोपमानेनापि तत्स्वरूपमावेदयति—अनाप्तेति ॥ अनाप्ता अलि-
 प्तानां शैलादिपदार्थानां प्रतिविम्बा येन तत्तथोक्तम् । दर्पणे हि धार-
 णविशेषेण प्रतिविम्बविभ्रमोचितचक्षुःसंप्रयोगाभावादगृहीतातिल-
 प्रतिविम्बं भवति तस्मिन्दर्पणे यादृशी दर्पणता कीदृशीत्यत आह—
 केवलात्मस्वरूपिणी केवलदर्पणस्वरूपिणी ॥ ६८ ॥ अवीक्षणे वीक्ष-
 णीयस्याभावादेव तद्विषयवीक्षणरहिते स्थिते द्रष्टरि साक्षिणि तादृशी
 केवलता स्यात् ॥ ६९ ॥ एवंविधाऽकैवल्यप्राप्तौ मन एव विरोध-

मनो दृश्यमयं दोषं तनोतीमं क्षयात्मकम् ।

असदेव सदाकारं स्वप्नः स्वप्नान्तरं यथा ॥ ७० ॥

स्फुरति बल्यति गच्छति याचते

अमति मज्जति संहरति स्वयम् ।

अपरतामुपयात्यपि केवलं

चलति चञ्चलशक्तितया मनः ॥ ७१ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

महाप्रलयसंपत्तावसत्तां समुपागते ।

अशेषदृश्ये सर्गादौ शान्तमेवावशिष्यते ॥ ७२ ॥

आस्तेऽनस्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः ।

सर्वदा सर्वकृत्सर्वः परमात्मा महेश्वरः ॥ ७३ ॥

तत्तद्विनाशे परमो यन्न आस्थेय इति दर्शनाय तस्य दीप्तत्वं श्लोक-
द्वयेनाह—मन इत्यादिना ॥ ७० ॥ अपरतां देहाद्यनात्मरूपताद्य-
मतामिति या । एवं चञ्चलशक्तितया केवलं मन एव चलति न
त्वात्मेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ प्रागुक्तैकैवल्यप्राप्तिः परमात्मदर्शनाद्भवतीति
चक्ष्यन्प्राकृतिकप्रलयमवलम्ब्यादौ परमात्मरूपं प्रतिपादयति—महा-
प्रलयेत्यादिना मिचते हृदयप्रन्थिरित्यतः प्राक्तेन ॥ सर्गादौ सृष्टि-
पूर्वकाले । अथवा सृज्यतेऽनेनेति सर्गः कारणं तदादौ दृश्ये । शान्त-
मेव निर्विकारं ब्रह्म ॥ ७२ ॥ ननु दृश्यासत्त्ववद्द्रष्टुरप्यसत्त्वमेव
युक्तम् । 'असद्वा इदमग्र आसीत्' । 'नासदास्तीन्नो सदासीत्तदानी'-
गिन्यादिधुतेरित्यत आह—आस इति ॥ अनन्तमितोऽज इति पाद्य-
न्तयोर्भावविकारयोर्निषेधान्मध्यवर्तिनोऽपि चत्वारो भावविकारा
निषिद्धा वेदितव्याः । तस्याजदत्त्वमाह—देव इति ॥ श्रोतमानत्वस्य

यतो वाचो निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते ।

यस्य चात्मादिकाः संज्ञाः कल्पिता न स्वभावजाः ॥ ७४ ॥

यः पुमान्सांख्यदृष्टीनां ब्रह्म वेदान्तवेदिनाम् ।

विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामेकान्तनिर्मलम् ॥ ७५ ॥

कादाचित्कत्वनिरासाय भास्वानित्युक्तम् । तस्य दुःखित्वं वारयति-
निरामय इति ॥ सर्वदा शाश्वतः प्रतिपदविशेषणं वा । तस्य पूर्ण-
त्वमाह—सर्वं इति ॥ तत्र हेतुः सर्वकृदिति ॥ सर्वरूपेण विवर्त-
इत्यर्थः । यद्वा निमित्तकारणत्वमाह—सर्वकृदिति ॥ सर्वकृत्त्वयत्स-
र्वनियामकत्वमपि तस्यैवेत्याह—महेश्वर इति ॥ ७३ ॥ ननु पर-
मात्मा सर्वकृत्सर्वेश्वरश्चेत्तर्हि कार्यानियम्यसापेक्षत्वेन सविकल्पः
स्यादित्याशङ्क्याविधकमेव सर्वकर्तृत्वादिकं वस्तुतो निर्विकल्पकमेव
तस्य स्वरूपमित्यभिप्रेत्याह—यत इति ॥ यतो वाच इत्यादिषु पञ्चदश
यच्छब्दास्तच्छब्दाभ्याहारेणास्त इति पूर्वेण योजनीयाः । तस्मिन्दृष्टे
परावर इति वक्ष्यमाणतच्छब्देन वा योजनीयाः । वागाद्यगोच-
रश्चेन्न तर्हि साक्षादुपलभ्येतेत्यत आह—यो मुक्तैरिति ॥ वागगोचरस्य
ब्रह्मणः कथमात्मेत्यादिसंज्ञास्तत्राह—यस्येति ॥ न स्वभावजाः न
स्वाभाविकाः ॥ ७४ ॥ ननु मुक्तैरनुभूयमानेऽपि तस्मिन्वागाद्यगो-
चरे नास्माकं विश्वास इत्याशङ्क्य तस्य विशिष्टकैवल्यरूपाभ्यां यथा-
संभवं सकलशास्त्रगम्यत्वान्मैवमित्यभिप्रायेणाह—य इति ॥ अथवा
उक्ते परमार्थे वादिनां विप्रतिपत्तिदर्शिनां निरालम्बनविप्रतिपत्त्ययो-
गादिप्रतिपत्तेः प्रागेव तदालम्बनतया सिद्धे तस्मिन्विश्वासः कार्य
इत्याशयेनाह—यः पुमानिति ॥ योगाचार्यमतमाह—विज्ञानेति ॥
एकान्तेन नियमेन निर्मलमेकान्तनिर्मलम् ॥ ७५ ॥ माध्यमिकमत-

यः शून्यवादिनां शून्यं भासको योऽर्कतेजसाम् ।

वक्ता मन्ता ऋतंभोक्ता द्रष्टा सर्ता सदैव यः ॥ ७६ ॥

सन्नप्यसञ्जगति यो यो देहस्थोऽपि दूरतः ।

चित्प्रकाशो ह्ययं यस्मादालोक इव भासतः ॥ ७७ ॥

प्रकृतिव्रततिर्व्योम्नि जाता ब्रह्माण्डसत्फला ।

चित्तमूलेन्द्रियदला येन नृत्यति वायुना ॥ ७८ ॥

माह—यः शून्येति ॥ वस्तुतः शून्यमेव तत्त्वमित्याशङ्कानिरासायाह—
भासक इति ॥ 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' इति श्रुतेः । अर्कतेजोभास-
कत्वेन प्राप्तं तद्विपरीतजीवान्नेदं परमात्मनो वारयति—वक्तेति ॥
ऋतंभोक्ता ऋतस्य भोक्ता । ऋतशब्देन कर्मफलमुच्यते । 'ऋतं पिय-
न्तौ सुकृतस्य लोक' इति श्रुताश्रयशब्देन कर्मफलाभिधानात् । मन्ता
ऋतमिति विसंधिकरणमार्थम् । वक्ता मन्ता स्वयं भोक्तेति कचित्
॥ ७६ ॥ सर्वव्यवहारसाधकज्योतिषोऽपि भासके प्रत्यक्षतमे तत्त्वे
कथं वादिनां विप्रतिपत्त्यवकाश इत्याशङ्क्य रागादिदूषिततया
सूक्ष्मवस्तुग्रहणासमर्थबुद्धित्यात्तदवकाशः संभवतीत्याशयेनाह—सन्न-
पीति ॥ जगति सन्नपि परमात्मा । 'दृश्यते त्वम्यया बुद्ध्या
सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रिति श्रुत्युक्तविशिष्टबुद्धिरहितानामसन्निव
भवति सत्त्वफलाभावाद्देहस्थोऽपि दूरग इव भवति । तेषां धर्ष-
सहस्रकोट्यापि तैरप्राप्यत्वात् । तस्यैव परमात्मनो जडप्रकाशक-
त्वनियामकत्वे क्रमेण श्लोकद्वयेनाह—चिदिति ॥ घटः स्फुरति पटः
स्फुरतीत्यनुभूयमानश्चित्प्रकाशो यस्माच्चिदात्मनः प्रसृतः ॥ ७७ ॥
प्रकृतिरेव व्रततिर्लता । 'बह्वी तु व्रततिर्लते'त्यमरः । ब्रह्माण्डमेव
सच्छोभनं फलं यस्यां सा तयोक्ता ॥ ७८ ॥ ननु जगद्भासकान्नियाम-

यश्चिन्मणिः प्रकचति प्रतिदेहसमुद्रके ।

यः प्रावयति संख्यं पुर्यष्टकमितस्ततः ॥ ७९ ॥

शुद्धः संविन्मयत्वाद्यः खं भवेद्भ्योमचिन्तया ।

पदार्थचिन्तयार्थत्वमिव गच्छत्याधिष्ठितः ॥ ८० ॥

आविभावतिरोभावमयास्त्रिसुवनोर्मयः ।

स्फुरन्त्यतितते यस्मिन्मराविव मरीचयः ॥ ८१ ॥

काश्च परमात्मनस्तद्विपरीतस्य जीवस्य भेदो युक्त इत्याशङ्क्य 'स एष
इह प्रविष्टः', 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा', 'रूपं रूपं प्रतिरूपो यमूवेत्या-
दिश्रुतिप्रापितं तस्यैव जीवस्वरूपेणायस्थानमाह—यश्चिदिति ॥ प्रक-
चति स्फुरति । समुद्रकः संपुटकः । प्रकृतिप्रततिरित्यनेनाभिदैवा-
भिप्रायेण नियामकत्वमुक्त्वा आध्यात्मिकाभिप्रायेणाह—यः प्रावय-
तीति ॥ इतस्ततः संख्यं संश्रुद्धं पुर्यष्टकं यः प्रावयति गमयति ।
चालयतीत्यर्थः । पुर्यष्टकस्वरूपं महद्भिरुक्तम्—'ज्ञानेन्द्रियाणि स्रु-
पञ्च तथाऽपराणि कर्मेन्द्रियाणि मनआविचतुष्टयं च । प्राणादि-
पञ्चक्रमथो वियदादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पुरिति
॥ ७९ ॥ ननु परमात्मेव शरीरमाविश्य संसरति चेत्तस्य कथं
कैवल्यमित्याशङ्क्य यस्तुतोऽसंसारिणि तस्मिन्विपरीतभावनाप्रापितस्य
तस्य संसारस्य तत्त्वभावनया निवृत्त्युपपत्तेर्घटत एव कैवल्यमि-
त्याह—शुद्धेति ॥ अविद्यातत्कार्यरहितसंविद्वत्त्वाद्भ्योमचिन्तयाकाश-
कल्पत्यचिन्तया खं भवेदाकाशकल्पं भवेत् । अथवा यो जीव-
भाविभाषणः परमात्मा स ज्योमचिन्तया ब्रह्मचिन्तया खं भवेद्ब्रह्म
भवेत् । पदार्थचिन्तया अनात्मपदार्थचिन्तया अधि संसारोपरि
मिथोऽधिष्ठितः । अथवा पदार्थचिन्तया व्यधिष्ठितो विपयीकृतः
ममार्थत्वात्पदार्थचिन्तया गच्छतीति ॥ ८० ॥ पदार्थचिन्तया

कुर्वन्नपीह जगतां महतामनन्तं

वृन्दं न किञ्चन करोति कदाचनापि ।

स्वात्मन्यनस्तमयसंविदि निर्विकल्पे

त्यक्तोदयस्थितिमतिः स्थित एक एव ॥ ८२ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्लिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८३ ॥

॥ ८३ ॥

श्रीराम उवाच ॥

इयतो दृश्यजातस्य ब्रह्माण्डस्य जगत्स्थितेः ।

मुने कथमसन्नास्ति क मेरुः सर्पपोदरे ॥ ८४ ॥

र्थत्वमिव गच्छतीत्युक्तं प्रपञ्चयति—आविर्भावेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥

अतिततेऽतिशयेन व्याप्ते यस्मिंश्चिदण्वे आविर्भावतिरोभावप्रधानाभिभुवनतरङ्गाः स्फुरन्ति स परमात्माऽस्य इति पूर्वोणान्वयः ।

‘तस्मिन्दृष्टे परावरे’ इत्युत्तरेणान्वय इत्यवादिष्य ॥ ८१ ॥ जगतां

वृन्दं समूहं मायया कुर्वन्नपि यस्तुतो न करोति । त्यक्तोदयस्थिति-
मतिः त्यक्त उदयस्थितिसंकल्पो येन स त्यक्तोदयस्थितिमतिः ।

अथवा त्यक्तोदय इति भिन्नं पदम् । त्यक्त उदय उत्पत्तिर्येन स
तथा स्थितिरस्यास्तीति स्थितिमांस्तस्मिन्निश्चल इत्येतत् । अनस्तमय-
संविदि नाशरहितचिद्रूपे स्वात्मनि स्थितः । निराधारः स्थित इत्यर्थः

॥ ८२ ॥ एवमात्मस्वरूपं प्रतिपाद्य तद्विज्ञानफलमाह—भिद्यत इति ॥
हृदयग्रन्थिरहंकारः । परावरे पर उत्कृष्टः अवरो निकृष्टरूपे

सर्वात्मनीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ परमात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पित-
त्वासंभवादद्वैतज्ञानं दुर्लभमित्याक्षिपति—इयत इति ॥ ८४ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

साधुसंगमसञ्छास्त्रपरो भवसि राम चेत् ।
 तद्दिनैरेव नो मासैः प्राप्नोषीमां परां धियम् ॥ ८५ ॥
 सर्वेषामितिहासानामयं सार उदाहृतः ।
 श्रुतेऽस्मिन्निर्मले यसाञ्जीवन्मुक्तत्वमन्ययम् ॥ ८६ ॥
 उदेति स्वयमेवान्तरिदमेव विचारय ।
 स्थितमेवास्तमायाति जगद्दृश्यं विचारणात् ॥ ८७ ॥
 नृणां ज्ञानैकनिष्ठानामात्मज्ञानविचारिणाम् ।
 सा जीवन्मुक्ततोदेति विदेहान्मुक्ततैव या ॥ ८८ ॥

श्रीराम उवाच ॥

ब्रह्मन्विदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
 ब्रूहि येन तथैवाहं यते शास्त्रगया दृशा ॥ ८९ ॥

ब्रह्मवित्सङ्गपूर्वकमद्वैतशास्त्रस्य निरन्तराभ्यासादतिमुलभमद्वैतज्ञान-
 मिति परिहरति—साध्विति ॥ ८५ ॥ किं तच्छास्त्रं यत्परः परां धियं
 प्राप्नुयादिति तत्राह—सर्वेषामिति ॥ इतिहासानां भरतादीनां मध्ये
 सारत्वे हेतुमाह—श्रुत इति ॥ जीवन्मुक्तत्वं विदेहमुक्तत्वस्योपलक्षणम्
 ॥ ८६ ॥ अद्वैतज्ञानाय द्वैतविलय एव तदुचितोपायेन कार्यः
 किं विचारेणेत्यत्राह—स्थितमिति ॥ एवमद्वैतो विचारणादित्यनेनापि
 संवध्यते । जगद्दृश्यमधिष्ठानसाक्षात्कारपर्यवसायि विचारणादेव
 छायारोपितपिशाचवदस्तमायाति न तु सुदूरप्रहारादिना तत्रापि
 यथास्थितमेवास्तमायाति नावयचक्विहेपादिद्वारा ॥ ८७ ॥ श्रुतेऽ-
 स्मिन्निर्मल इत्यादिनोक्तं विदृणोति—नृणामिति ॥ ८८ ॥ ब्रह्मन्निति
 स्पष्टार्थः ॥ ८९ ॥ जीवन्मुक्तस्य स्थानुभवैकगम्यं लक्षणमाह—

वसिष्ठ उवाच ॥

यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ।

अस्तं गतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९० ॥

नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा ।

यथाप्राप्तस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९१ ॥

यो जागर्ति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९२ ॥

रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।

योऽन्तर्व्योमवदत्यच्छः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९३ ॥

यथेति ॥ प्रतिभासमात्रेण परदृष्ट्या वा व्यवहारवतोऽपि यस्य यथा-
स्थितमिदं जगत्तत्त्वदृष्ट्याऽस्तं गतं व्योम ब्रह्मस्थितं च भवति स जीव-
न्नेव मुक्त इत्युच्यते ॥ ९० ॥ तस्य परवेद्यमपि लक्षणमाह—नोदे-
तीति ॥ यथाप्राप्ते व्यवहारे स्थितिर्यस्य स तथोक्तः ॥ ९१ ॥
पुनरपि स्वानुभवगम्यं लक्षणमाचष्टे—यो जागर्तीत्यादिरुक्त्रयेण ॥
स्वव्यतिरिक्तस्य द्वैतस्य वस्तुतोऽननुभवाजीवन्मुक्तः सुषुप्तिस्थो
भवति । यथा विषयसंनिधानादावपि निर्धिकारत्वात्सुषुप्तस्तथा द्वैता-
भासोपलब्धत्वाज्जागर्ति च । अथवा साक्षादनुभूयमानब्रह्मत्वाज्जा-
गर्ति च । तथाचोक्तं सर्वेश्वरेण—‘तस्यां जागर्ति संयमी’ति । अस्य
जाग्रज्जागरणमज्ञवन्न वर्तते निर्वासनस्तनुवासन इत्यर्थः । सकलवा-
सनाविलये जीवन्मुक्तसंभवात् ॥ ९२ ॥ रागद्वेषभयादीनां प्रारब्ध-
कर्मवेगेनोपस्थितानां रागद्वेषभयाभासादीनामनुरूपमनुगुणं यथा
तथा चरन्नपि चेष्टमानोऽपि यो विद्वानतः आत्मस्वरूपो व्योमवद-
त्यच्छोऽतिनिर्मलो भवति । यथा व्योम निर्मलमेवमेवात्मापि रागादि-

यस्य नाहंकृतो भावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते ।

कुर्वतोऽकुर्वतोऽवापि स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९४ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षमर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९५ ॥

शान्तसंसारकलोलः कलावानपि निष्कलः ।

यः सचिन्तोऽपि निश्चिन्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९६ ॥

यः समस्तार्थजातेषु व्यवहार्यपि शीतलः ।

परार्थेष्विव पूर्णात्मा स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ९७ ॥

जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ९८ ॥

मलरहित इति विजानातीत्यर्थः ॥ ९३ ॥ यस्य विदुषोऽहंकृतोऽहं-
कर्तेत्येवंविधो भावो भावना ज्ञानं न भवति इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु
चर्तन्ते नाहम् । अहं तु तद्व्यापारसाक्षी अकर्तेत्येवं पश्यतीत्येतत् ।
यस्य बुद्धिरन्तःकरणं न लिप्यते नानुशयिनी भवति । अहमिदं
निषिद्धं कृतवानिदं विहितं नाकारं तस्मान्नरके पतिष्यामीत्येवं यस्य
बुद्धिर्न लिप्यते ॥ ९४ ॥ यस्मादित्यादयो निरामयमित्यन्ताः स्पष्टार्थाः ।
एचित्तिचिद्विविच्यते ॥ ९५ ॥ कलावानपि अविशया सावय-
वोऽपि निष्कलः वस्तुतो निरवयवः । सचिन्तोऽपि चिन्ताभासेन
मह्य यतमानोऽपि निश्चिन्तो वस्तुतश्चिन्तारहितः ॥ ९६ ॥ परार्थेषु
परम्यामिक्यस्तुषु ध्ययद्वारीय शीतलस्यापरहितः रोदरहित इत्यर्थः ।
उपलक्षणमेतद्वर्परहितत्वस्य । नहि जीवन्मुक्तस्याभिमानवर्जितस्य
समस्तार्थज्ञानस्य साधन्येन वैकल्प्येन वा दृष्टो विषादो वा
संभयानि ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ न सप्तासन्न फलं न कारणमित्यर्थः

विदेहमुक्तो नोदेति नास्तमेति न शाम्यति ।

न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च वेतरः ॥ ९९ ॥

ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

अनाख्यमनमिव्यक्तं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ १०० ॥

न शून्यं नापि चाकारं न दृश्यं नापि दर्शनम् ।

नच भूतपदार्थोऽधः सदनन्ततया स्थितम् ॥ १ ॥

किमप्यव्यपदेशात्मा पूर्णात्पूर्णतराकृतिः ।

न सन्नासन्न सदसन्नाभावो भावनं न वा ॥ २ ॥

चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ।

अनादिमध्यपर्यन्तं यदनाधि निरामयम् ॥ ३ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्थितम् ।

साधो तदवधानेन तदेतदवबुध्यसे ॥ ४ ॥

॥ ९९ ॥ १०० ॥ न शून्यं न निराकारमित्यर्थः ॥ १ ॥ किमपि सद-
नन्ततया स्थितमिति संबन्धः । न सदिति सन्न भवति घटादाविव स-
त्ताजातेस्तन्नाभ्युपगमात् । सद्बुद्धप्रकाश्यत्वाद्वा असन्न भवति पर-
मार्थस्वरूपत्वात् । सदसन्न भवति विरोधाच्च । अभावोऽभवनम्
अचिन्तेत्यर्थः । न भावनं चिन्ता ॥ २ ॥ चेत्यं दृश्यम् ।
आदिमध्यपर्यन्ता न विद्यन्ते यस्मिंस्तदनादिमध्यपर्यन्तम् । अनाधि
मनःपीडारहितम् । निरामयं शरीरपीडारहितम् । यदेवंविधं चिन्मात्रं
तद्विदेहमुक्तम् । उच्यत इति शेषः ॥ ३ ॥ एवं विदेहमुक्ताख्यं पर-
मार्थरूपमाख्याय तत्साक्षात्कारोपायमाह—द्रष्टृति ॥ द्रष्टृदर्शनदृ-
श्यानि ज्ञातृज्ञानज्ञेयानि तेषां मध्ये यद्दर्शनं तेषां साक्षितया स्थितं
द्रष्टा स्फुरति दर्शनं स्फुरति दृश्यं स्फुरतीत्येवं स्फुरणरूपेण तेष्व-

श्रीराम उवाच ॥

परमार्थस्य किं रूपं तस्यानन्दचिदाकृतेः ।

पुनरेतन्ममाचक्ष्व निपुणं बोधवृद्धये ॥ ५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

महाप्रलयसंपत्तौ सर्वकारणकारणम् ।

शिष्यते तत्परं ब्रह्म तदिदं वर्ण्यते शृणु ॥ ६ ॥

नाशयित्वा स्वमात्मानं मनसो वृत्तिसंक्षये ।

सद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं तस्य वस्तुनः ॥ ७ ॥

नुगतं तद्विलक्षणं निर्विकल्पं प्रत्यक्षैतन्न्यं स्वितामित्यर्थः । तदवधानेन तस्मिंश्चित्तैकाग्र्येण । अथवा तदवधानेन तन्निश्चयेन शोधितत्वं पदार्थसाक्षात्कारेणेत्यर्थः । तदेतदवबुध्यसे । पूर्वोक्तमधुना च प्रतिपादितं परमार्थस्वरूपमवगच्छसीत्यर्थः ॥ ४ ॥ महाप्रलयसंपत्तावित्यादिना यत्परमार्थस्वरूपं प्रतिपादितं पुनश्च विदेहमुक्तरूपतपानन्तरमेव यन्निरूपितं तदिदमिति करतलामलकवद्विज्ञातुं रामः पृच्छति—परमार्थस्येति ॥ ५ ॥ परमार्थस्वरूपं शृङ्गमाहिकया पुक्त्या दर्शयितुमाह—महाप्रलयेति ॥ तदिदं वर्ण्यते इति ॥ तत्परं ब्रह्म इदं वर्ण्यते । प्रत्यक्षं वर्ण्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्र नाशयित्वेत्यादिस्तोत्रधनुष्टयेन समाप्यवस्वामवलम्ब्य परमार्थस्वरूपमाह । समाध्ययस्यायां मनसो वृत्तयो नश्यन्ति मनो न नश्यतीत्यत आह—मनसो वृत्तिसंक्षय इति ॥ मनसो वृत्तीनां शब्दाद्याकाराणां सम्यक् क्षये सति स्वमात्मानं शरीरत्रयात्मना वर्तमानं नाशयित्वाभिमानमानप्रापितं शरीरत्रयात्मत्यमात्मनः समाधायभिमाननाशे नश्यति । अत इदमभिधीयते—नाशयित्वा स्वमात्मानमिति । अत्र साध्याहारं

चित्तेर्जीवस्वभावाया यदचेत्योन्मुखं वपुः ।

चिन्मात्रं विमलं शान्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ८ ॥

अङ्गलमेऽपि वातादौ स्पर्शाद्यनुभवं विना ।

जीवतश्चेतसो रूपं यत्तत्परममात्मनः ॥ ९ ॥

अस्वप्नाया अनन्ताया अजडाया महामते ।

यद्रूपं चिरनिद्रायास्तद्रूपं परमात्मनः ॥ ११० ॥

वेदनस्य प्रकाशस्य दृश्यस्य तमसस्तथा ।

वेदनं यदनाद्यन्तं तद्रूपं परमात्मनः ॥ ११ ॥

योजना । स्वमात्मानं नाशयित्वा अवस्थाने स्वात्मनि जातिगुणक्रियादिरहितत्वाद्नाल्येयं यत्तद्रूपं वृत्तिसंक्षये साक्षिरूपमस्ति तत्तस्य ब्रह्मवस्तुनो रूपं स्वरूपमुच्यते ॥ ७ ॥ जीवः स्वभावः स्वरूपं यस्याः सा जीवस्वभावा तस्याश्चित्तेरचेत्योन्मुखमविषयोन्मुखं यद्वपुः स्वरूपमस्ति । कीदृशं तदित्याह—चिन्मात्रं विमलं शान्तमिति ॥ निर्विकल्पं चिदेकरूपं अनाद्यागन्तुकमलद्वयरहितं निर्विकारं च तत्परमात्मनो रूपं स्वरूपमुच्यते ॥ ८ ॥ अङ्गलम् इति ॥ अवयवसंगतेऽपि वाता-
तपादौ स्पर्शाद्यनुभवं स्पर्शरूपादेरनुभवं विना चेतसश्चेतउपाधिक-
जीवस्य यद्रूपमस्ति त्यक्तशरीरस्य जीवस्य स्वरूपमङ्गलमेऽपि स्पर्शा-
द्यनुभवरहितं भवति । तदर्थमाह—जीवत इति ॥ तदात्मनः परमं
संसारातीतं स्वरूपम् ॥ ९ ॥ अस्वप्नाया इति जागरितमपि दीर्घ-
स्वप्न इति स्वप्नशब्देन गृह्यते । अस्वप्नायाः स्वप्नजागरितरहितायाः ।
अजडायाः सुषुप्तिरहितायाः । अनन्तवस्तुविषयत्वादनन्तायाश्चिर-
निद्रायाश्चिरकालयोगनिद्राया यद्रूपं तद्रूपमित्यादि समम् । एतदुक्तं
भवति—तुरीयावस्थानलक्षणयोगनिद्रायां सनिर्विकल्पचिद्रूपं प्रतीयते
तत्परमात्मनः स्वरूपमिति ॥ ११० ॥ विशेषदशामवलम्ब्यापि पर-

व्यवहारपरस्यापि यत्पापाणवदासनम् ।

अव्योम्न एव व्योमत्वं तद्रूपं परमात्मनः ॥ १२ ॥

वेद्यवेदनवेत्तृत्वरूपत्रयमिदं पुरः ।

यत्रोदेत्यस्तमायाति तद्रूपं परमात्मनः ॥ १३ ॥

स्यावराणां हि यद्रूपं तच्चेद्वोधमयं भवेत् ।

मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते ॥ १४ ॥

ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवादि

शान्तौ शिवं परमेतदिहैकमास्ते ।

मात्मस्वरूपमाह—वेदनस्येत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ वेदनस्यान्तःकरणवृ-
त्तिलक्षणस्य अकाशस्यादित्यादिसंयन्धिनः दृश्यस्य शब्दादिवेशस्य
उपलक्षणमेतत्प्रकाशस्य तमसोऽज्ञानस्य यद्वेदनं साक्षिलक्षणमस्ति त-
दित्यादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥ व्यवहारपरस्येति ॥ भ्रान्ता व्यवहार-
परस्यापि जीवस्य वस्तुतृप्त्या पापाणवदासनं प्रौढशिलायन्निश्च-
लतयायस्थानम् । अव्योम्न एव मृणा सप्रपञ्चस्यैव व्योमत्वं वस्तुतो
निःप्रपञ्चत्वम् । यद्वा व्योम्न एव लौकिकदृष्ट्याऽनाकाशसदृशस्यैव
व्योमत्वं यन्तुव आकाशसदृशत्वं यच्चदित्यादि समानम् ॥ १२ ॥
वेद्यवेदनवेत्तृत्वरूपत्रयं वेद्यत्ववेदनत्ववेत्तृत्वरूपाणां त्रयं पुरः प्रत्यक्षं
रसम् यत्रापिष्ठाने उदेति उत्पद्यते अस्तमायाति नश्यति च तद्रूपम्
॥ १३ ॥ अभूतोपमानेन परमात्मन्यरूपं प्रतिपादयति—स्यावरा-
णामिति ॥ स्यावराणामचरादीनां स्वभावतो मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं
दि प्रसिद्धं यद्रूपमस्ति तद्वोधमयं बोधम्यरूपं कदाचिद्भवेद्येत्तर्हि
तन्म्यरूपं परेण परमात्मनोपमीयते । अर्थात्तत्परमात्मन उपमाननि-
रूप्यं भवति ॥ १४ ॥ उपसंहरति—ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मविष्णुहर रज-

सर्वोपाधिव्ययवशादविकल्परूपं

चैतन्यमात्रमयमुज्झितविश्वसङ्गम् ॥ ११५ ॥

इति श्रीबाल्मीकीये मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणार्थदर्शने
नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

अत्रेदं मण्डपाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ।

निःसंदेहो यथैषोऽर्थश्चित्ते विश्रान्तिमेति ते ॥ १ ॥

आसीदस्मिन्महीपीठे कुलपद्मो विकासवान् ।

पद्मो नाम नृपः श्रीमान्वहुपुत्रो विवेकवान् ॥ २ ॥

आदिगुणोपाधयः । सदाशिवो गुणसाम्यसाक्षी । आदिशब्देन
गुणसाम्योपाधिर्महेश्वरादिर्गृह्यते । शिवं मङ्गलम् । आनन्दरूपमित्यर्थः ।
अविकल्परूपं निर्विकल्पस्वरूपम् । तत्र हेतुः—सर्वोपाधिव्ययवशा-
दिति ॥ सर्वोपाधिनाशवशात् चैतन्यमात्रमयं चैतन्यमात्रस्वरूपम् ।
उज्झितविश्वसङ्गं त्यक्तसर्वसङ्गम् ॥ ११५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिश्रा-
जकाचार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचन्द्रि-
कायां उत्पत्तिप्रकरणे आकाशजात्याने नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नाकाशजात्याने चिन्मात्रस्वरूपस्य परमात्मनो मायैव मनो
भूत्वा जगत्सृजतीत्युक्तम् । इदानीं मायाया बहुदुर्घटहेतुत्वं जगन्मा-
यिकत्वनिश्चयदाढ्याय प्रपञ्चयितुं लीलाख्यानमवतारयति—अत्रेद-
मिति ॥ तथाच महद्भिरुक्तम्—‘पूर्वत्राकाशजात्याने चिन्मात्रस्य परा-
त्मनः ॥ या माया सा मनो भूत्वा सृजतीत्युपवर्णितम् ॥ लीलाख्यानेन
मायाया बहुदुर्घटहेतुता । प्रपञ्चयते मायिकत्वं जगत्सेतत्स्फुटीभवेदि’ति
ग्रन्थस्तु चित्ताकाशमित्यतः प्राक्तनः स्पष्टार्थः । कचित्किञ्चिद्विविच्यते
॥ १ ॥ कुलपद्मः कुलालंकारः । पद्मशब्दो वा पुंलिङ्गे भवति । ‘वा पुंसि

मर्यादापालनाम्भोधिर्द्विपत्तिमिरभास्करः ।
 सरः सद्गुणहंसानां दोषवृण्वाहुताशनः ॥ ३ ॥
 तस्यासीत्सुभगा भार्या लीला नाम विलासिनी ।
 सर्वसौभाग्यवलिता कमलेवोदितावनौ ॥ ४ ॥
 उद्विमे प्रोद्विग्ना मुदिते मुदिता समाकुलाकुलिते ।
 प्रतिबिम्बसमाक्रान्ता संक्रुद्धे केवलं भीता ॥ ५ ॥
 सैकदा चिन्तयामास शुभसंकल्पशालिनी ।
 प्राणेभ्योऽपि प्रियो भर्ता ममैष जगतीपतिः ॥ ६ ॥
 यौवनोद्धासवाञ्छ्रीमान्कथं स्यादजरामरः ।
 भर्तृनेन कथं साकं रमे युगशतान्यहम् ॥ ७ ॥
 ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान्विद्यावृद्धानहं द्विजान् ।
 पृच्छामि तावन्मरणं कथं न स्यान्नृणामिति ॥ ८ ॥

पद्म' इत्यमरः । विकासयान् कीर्तिमान् । अथवा मुखविकासवान्
 नित्यप्रमुदितमुख इति यावत् ॥२॥ मर्यादापालनाम्भोधिः मर्यादा-
 पालनेऽम्भोनिधितुल्यः । यथाम्भोधिर्वेलं मर्यादां नातिक्रामति तथा
 घर्णाश्रममर्यादां नातिक्रामतीत्यर्थः । द्विपत्तिमिरभास्करः शङ्ख-
 फारत्सूर्यः । सद्गुणाः शोभनगुणास्ते च हंसास्तेषां सरः । दोषवृण्वा-
 हुताशनः दोषा एव वृण्वा वृणसमूहस्तस्य हुताशनोऽग्निः । 'पाशा-
 दिभ्यो य' इति समूहार्थे वृणशब्दाद्यः प्रत्ययः ॥ ३ ॥ शोभनो
 भगः श्रीर्यस्याः मा सुभगा । कमला लक्ष्मीः उदितोत्पन्ना । अवनि-
 भूनिः । अयनावुदिता कमलेवेति मन्वन्धः ॥ ४ ॥ भर्तृयुद्विमे
 संतप्ते सति प्रोद्विग्ना प्रकर्षेण संगता भवति ॥ ५ ॥ ६ ॥ यौवनो-
 दामयान यौवनोद्रेकयान् ॥ ७ ॥ ज्ञानं प्रत्यविषयम् । विद्या देवता

इत्यानीयाथ संपूज्य द्विजान्पप्रच्छ सा नता ।
अमरत्वं कथं विप्रा भवेदिति पुनःपुनः ॥ ९ ॥

विप्रा ऊचुः ॥

तपोजपयमैर्देवि समस्ताः सिद्धसिद्धयः ।
संप्राप्यन्तेऽमरत्वं तु न कथंचन लभ्यते ॥ १० ॥
इत्याकर्ण्य द्विजमुखाच्चिन्तयामास सा पुनः ।
इदं स्वप्नज्ञयैवाशु भीता प्रियवियोगतः ॥ ११ ॥
मरणं भर्तुरग्रे मे यदि देवाद्भविष्यति ।
तत्सर्वदुःखनिर्मुक्ता संस्थास्ये सुखमात्मनि ॥ १२ ॥
अथ वर्षसहस्रेण भर्तादौ चेन्मरिष्यति ।
तत्करिष्ये यथा येन जीवो गेहान्न यास्यति ॥ १३ ॥
तद्धमद्भूर्तृजीवेऽस्मिन्निजे शुद्धान्तमण्डपे ।
भर्तावलोकित्वा नित्यं निवत्स्यामि यथासुखम् ॥ १४ ॥
अद्यैवारभ्यैतदर्थं देवीं ज्ञप्तिं सरस्वतीम् ।
जपोपवासनियमैरातोपं पूजयाम्यहम् ॥ १५ ॥

धर्माविविषया ॥ ८ ॥ इत्यानीयेत्यत्रेतिशब्दस्य चिन्तयामासेति
पूर्वेणान्वयः । हे विप्राः, मर्त्यानाममरत्वं कथं भवेदिति पुनःपुनः
पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ यमा अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
सिद्धानां सिद्धयोऽणिमादयः सिद्धसिद्धयः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्तर्हि
आत्मन्यद्वितीयानन्दस्वरूपे । संस्थास्ये सम्यक्पुनरुन्मज्जनायोग्यतया
स्थितिं करिष्ये ॥ १२ ॥ अयेति पक्षान्तरे ॥ १३ ॥ तत्तदा भ्रम-
द्भूर्तृजीवे परिभ्रमत्पतिजीवे । शुद्धान्तमण्डपे अन्तःपुरमण्डपे ॥ १४ ॥
आतोपं तुष्टिपर्यन्तम् ॥ १५ ॥ आस्थिता आश्रिता ॥ १६ ॥

इति निश्चित्य सा नाथमनुक्तैव वराङ्गना ।
 यथाशास्त्रं चकारोग्रं तपो नियममास्थिता ॥ १६ ॥
 त्रिरात्रस्य त्रिरात्रस्य पर्यन्ते कृतपाशना ।
 देवद्विजगुरुप्राज्ञविद्वत्पूजापरायणा ॥ १७ ॥
 स्नानदानतपोध्याननित्योद्युक्तशरीरका ।
 सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी क्लेशहारिणी ॥ १८ ॥
 त्रिरात्रशतमेवं मा बाला निषमशालिनी ।
 अनारतं तपोनिष्ठामतिष्ठत्कष्टचेष्टया ॥ १९ ॥
 त्रिरात्राणां शतेनाथ पूजिता प्रतिमानिता ।
 तुष्टा मगधती गौरी चार्गीशा समुवाच ताम् ॥ २० ॥
 निरन्तरेण तपसा भर्तृभक्त्यतिशायिना ।
 परितुष्टासि ते वत्से गृहाण वरमीप्सितम् ॥ २१ ॥
 राश्युवाच ॥

जय जन्मजराज्वालादाहदोषशशिप्रभे ।

जय हार्दान्धकाराघनिवारणरविप्रभे ॥ २२ ॥

प्राप्तो धर्मायभिद्वः । विद्वान् ब्रह्मविन् । देवद्विजगुरुप्राज्ञवृद्धपूजापरा-
 यणेति कश्चित् ॥ १७ ॥ स्नानदानतपोध्यानैषु नित्यमुद्युक्तं शरीरं यस्याः
 मा तपोऽहम् । सर्वास्तिक्येन सदाचारकारिणी सर्वास्तिक्यसदाचारका-
 रिणी ॥ १८ ॥ अनारतं संततं तपोनिष्ठामवलम्ब्यातिष्ठदित्यध्याहारः ।
 अथयानिष्ठदित्यन्तर्भावित्यर्थः । अस्वापयदित्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रतिमानिता
 प्रतिपूजिता । आदरातिशयचोदनाय पूजिता प्रतिमानितेत्युक्तम् ।
 प्रतिमागतेति कश्चित् ॥ २० ॥ भर्तृभक्त्यतिशायिनेति भर्तृ-
 भक्त्यतिशयितेन ॥ २१ ॥ जन्मजरा एव ज्यालास्ताभिर्दाह एव
 दोषमच्छामयशशिप्रभे । इत्संघन्धी हृद्गः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अम्य मातर्जगन्मातस्त्रायस्य कृपणामिमाम् ।
 इदं वरद्वयं देहि यदिह प्रार्थ्यते मया ॥ २३ ॥
 एकं तावद्विदेहस्य मर्तुर्जीवो ममान्तिकात् ।
 अस्मादेव हि मा यासीन्निजान्तःपुरमण्डपात् ॥ २४ ॥
 द्वितीयं तु महादेवि प्रार्थयेऽहं यदा यदा ।
 दर्शनाय वरार्थेन तदा मे देहि दर्शनम् ॥ २५ ॥
 इत्याकर्ण्य जगन्माता तथास्त्वेवमिति स्वयम् ।
 उक्त्वान्तर्धानमगमत्प्रोत्थायोर्मिरिवार्षवे ॥ २६ ॥
 अथ सा राजमहिषी परितुष्टेष्टदेवता ।
 पूर्णैवामृतवर्षेण भूभृवानन्दधारिणी ॥ २७ ॥
 पक्षमासर्तुकटके दिनारे वर्षदण्डके ।
 क्षणनामौ स्पन्दमये कालचक्रे बहत्यथ ।
 अन्तर्धिमाजगामास्याः पटुस्तचेतनं तनौ ॥ २८ ॥
 मृते तस्मिन्महीपाले शोकसंतापपीडिता ।
 निर्जला नलिनीवासौ परां म्लानिमुपाययौ ॥ २९ ॥

विदेहस्य मृतस्य ॥ २४ ॥ वरार्थेन वरप्रयोजनेन हेतुना दर्शनाय यदा
 त्यां प्रार्थये तदा दर्शनं द्वितीयं वरं मे देहीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 पक्षमासर्तुकटक इत्यादीनि पञ्च कालचक्रस्य विशेषणानि । पक्षमासर्तवः
 कटकं नाभिवलयं यस्य तत्तथा । 'भूभृन्नितम्बे वलये चक्रे च फटकोऽ-
 स्त्रियामि'त्यमरः । दिनान्यरा यस्य तत्तथा । नाभिमारभ्य नेमिपर्यन्तं
 परितः समर्पिता अयोविकारा अरा उच्यन्ते । वर्षदण्डके संवत्सराक्षके
 क्षणः । नाभिः पिण्डिका । स्पन्दमये स्पन्दस्वरूपे । रविगतेः काल-
 व्यञ्जकत्वेनोपचारात्तन्मयत्वमुक्तम् । बहतीति सतिसप्तमी ॥ २८ ॥
 इष्ट्रवियोगजं दुःखं शोकः । तापो दुःसमाश्रमः । नलिनी पद्मिनी ॥ २९ ॥

क्षिप्रमाक्रन्दिनी क्षिप्रं मौनमूका वियोगिनी ।

वभूव चक्रवाकीव मानिनी मरणोन्मुखी ॥ ३० ॥

अथ तामतिमात्रविह्वलां सकृपाकाशमवा सरस्वती ।

शफरीं हृदशोपविह्वलां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पत ॥ ३१ ॥

सरस्वत्युवाच ॥

किं स्मृतासि त्वया वत्से वत्से किमतिशोकिताम् ।

इत्युपेत्य पुरो ज्ञप्तिस्तामुवाच सरस्वती ॥ ३२ ॥

शवीभूतमिमं वत्से भर्तारं पुण्यखण्डके ।

आच्छाद्य स्थापयैनं त्वं पुनर्भर्तारमाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

पुण्याणि म्लानिमेप्यन्ति नो न वैष विनङ्गयति ।

भूयश्च तव भर्तृत्वमचिरेण करिष्यति ॥ ३४ ॥

एतदीयश्च जीवोऽसावाकाशविशदस्तव ।

न निर्गमिष्यति क्षिप्रमितोऽन्तःपुरमण्डपात् ॥ ३५ ॥

सा दिव्यां भारतीं श्रुत्वा स्थापयित्वा तथा पतिम् ।

दुःखादाह्वाययामास सोवाच समुपेत्य ताम् ॥ ३६ ॥

लीलोवाच ॥

क ममावस्थितो भर्ता किं करोत्यथ कीदृशः ।

समीपं नय मां तस्य नैका शक्नोमि जीवितुम् ॥ ३७ ॥

॥ ३० ॥ अतिमात्रविह्वलामत्यर्थपरवशाम् । शफरी मत्स्यावान्तर-

जातिः । 'ग्रेही तु शफरी द्वयोरित्यमरः । श्रुद्रमत्स्य इति केचित्

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पुण्यखण्डके पुण्यसमूहे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आह्वा-

ययामासेति निजार्थोऽप्राविवक्षितः । आनुश्रुतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ज्ञप्तिरुवाच ॥

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥ ३८ ॥

देशादेशान्तरप्राप्तौ संविदो मध्यमेव यत् ।

निमेपेण चिदाकाशं तद्विद्धि वरवर्णिनि ॥ ३९ ॥

ब्रह्मणि विदिते सति तस्मिन्निष्ठश्चिन्निरोधात्मकाद्योगादयोगिजना-
गोचरपदार्थदर्शनसामर्थ्यं संभवति यतस्ततो लीलाया अन्तः-
पुरमण्डपाकाशे वर्तमानभर्तृदर्शनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं ब्रह्मस्वरूपं प्रति-
पादयति भगवती सरस्वती—चित्ताकाशमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ ननु
यक्ष्यमाणविदूरयभार्याभूतलीलाया इव ब्रह्मप्रतिपादनादिकं विनापि
लीलायै सृष्ट्यन्तरदर्शनसामर्थ्यं कुतो न ददाति सरस्वती ब्रह्मप्रतिपाद-
नादावेव कुतः प्रवर्तते इति चेदुच्यते । लीलया लीलान्तरवत्सांसारि-
कफलाभिलाषेणानाराधितत्वादीश्वर्याः संसारान्मुक्ता भवेयमित्यभि-
संधायाराधितत्वाच्च सा तदनुकूलमेव प्रवर्तते । चित्तमेव स्वच्छत्वसू-
क्ष्मत्वादिनाकाशकल्पत्वादाकाशं चित्परमात्मैवाकाशं चिदाकाशं
आकाशं च महाभूतसंज्ञं तृतीयमस्ति स्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिना जगति
प्रसिद्धेषु तेषु त्रिषु यच्चिदाकाशं तद्वाभ्यां शून्यतरमत्यन्तशून्यं विद्धि ।
अथवा आकाशं च तृतीयकमिति व्याकृतमुच्यते द्वाभ्यां शून्यतरमि-
त्यनेन ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वमुक्तम् । चित्ताव्याकृतातिरिक्तप्रपञ्चाभावात्
॥ ३८ ॥ देशादिति ॥ संविदः चित्तस्य देशादेशान्तरप्राप्तौ विषयाद्विषया-
न्तरप्राप्तौ सत्यां निमेपेणात्यल्पकालेन प्रतीयमानं यन्मध्यमस्ति तदेव
चिदाकाशं विद्धि जानीहि । एतदुक्तं भवति—चित्तस्य पूर्ववृत्तौ नष्टाया-
मुत्तरवृत्तौ भवित्र्यां मध्ये यन्निर्विषयं संधिसाक्षिभूतं चैतन्यं स्वयं
प्रकाशते, घृत्तयोर्मध्ये प्रतीयमानत्वान्मध्यमित्युच्यमानं तच्चिदाकाशं

तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पस्थितिमेपि चेत् ।

सर्वात्मकं पदं शान्तं तदा प्राप्नोष्यसंशयम् ॥ ४० ॥

अत्यन्ताभावसंपत्त्या जगतस्त्वेतदाप्यते ।

नान्यथा मद्वरेणाशु त्वं तु प्राप्स्यसि मुन्दरि ॥ ४१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा सा ययौ देवी दिव्यमात्मीयमास्पदम् ।

लीला तु लीलैवासीन्निर्विकल्पसमाधिभाक् ॥ ४२ ॥

तत्याजाय निमेषेण सान्तःकरणपञ्जरम् ।

स्वदेहं खमियोद्गीना मुक्तनीडा विहङ्गमी ॥ ४३ ॥

विद्वीति । तथाच समभूमिकानिरूपणावसरे वक्ष्यति—‘अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः । निरस्तमननाकारा स्वरूपस्थितिरुच्यते’ इति । उक्तं च महद्भिः—‘संध्योऽखिलवृत्तीनामभावाद्भावभासिताः । निर्विकारेण येनासौ कूटस्थ इति गीयते’ इति ॥ ३९ ॥ एवं ब्रह्मात्मकं चिदाकाशं प्रतिपाद्य तद्विषयं योगं तत्फलं चाह—तस्मिन्निति ॥ निरस्तो निःशेषो निरवशेषः संकल्पोऽनात्मप्रलयलक्षणो यया सा तथोक्ता । एपि गच्छसि । इण्गताविति धातोर्लण्मध्यमपुरुषैक्यवचनम् । प्राप्नोषि । अवगतिप्राप्तिद्वारा मुच्यस इत्यर्थः । तथाचोक्तम्—‘वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं परमात्मनि । एकीकृत्य विमुच्येत योगोऽयं मुग्य उच्यते’ इति । ‘यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति । एकीभूतः परेणामौ तदा भवति केवलः’ इति च ॥ ४० ॥ सर्वात्मकपदप्राप्तावुपायमाह—अत्यन्ताभावसंपत्त्येति ॥ जगतोऽत्यन्ताभावसंपत्त्या । अत्यन्तामत्त्वनिश्चयेनेति यावत् । एतत्सर्वात्मकं पदम् । मद्वरेणाश्वित्यादिर्यया पत्युरित्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः । कचिल्किचिद्वाख्यायते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ददर्श स्वस्थं भर्तारं तस्मिन्नेवाम्बरालये ।
 संस्थितं पृथिवीपालमास्थाने बहुराजके ॥ ४४ ॥
 सिंहासनसमारूढं जय जीवेति संस्तुतम् ।
 पूर्वद्वारस्थितासंख्यमुनिविप्रर्षिमण्डलम् ॥ ४५ ॥
 पश्चिमद्वारगाशेपराजराजेशमण्डलम् ।
 उत्तरद्वारगासंख्यरथहस्त्यश्वसंकुलम् ॥ ४६ ॥
 दक्षिणद्वारगासंख्यललनालोकसंकुलम् ।
 पपाताथ महारम्भा सा तां नरपतेः समाम् ॥ ४७ ॥
 तद्देशांस्तत्समाचारांस्तथा तानेव तालकान् ।
 अथान्यानप्यपूर्वाश्च पण्डितान्सुहृदस्तथा ॥ ४८ ॥
 महानदनर्दीशैलपुरपत्तनमण्डितान् ।
 द्विरष्टवपं भूपालं प्राक्तन्या जरमोज्जितम् ॥ ४९ ॥
 सर्वमालोक्य सा राज्ञी विस्मयं परमं ययौ ।
 अथाम्युत्थाय सा राज्ञी निजान्तःपुरमागता ॥ ५० ॥
 देवीं सस्मर विज्रप्तिं ददर्श च पुरः स्थिताम् ।
 भद्रासनगतां देवीं लीलापृच्छद्भुवि स्थिता ॥ ५१ ॥
 यथा पत्युरमूर्तोऽस्मात्सर्गात्मगो भ्रमात्मकः ।
 जातस्तथा कथय मे जगद्धमनिवृत्तये ॥ ५२ ॥

तस्मिन्नेवाम्बरालये स्व एव गृहाकाश इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ जीवेति
 क्रियापदम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ पपात जगाम ॥ ४७ ॥ तच्छब्दे-
 र्लीलया प्रागनुभूतदेशादयः परामृश्यन्ते । तालका चन्दिनः ॥ ४८ ॥
 पुरं शासननगरम् । पत्तनं मूलनगरम् । राजधानीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 भद्रासनगतां सिंहासनगताम् । 'नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं
 च तदि'त्यनरः । शुभासनगतामिति ॥ ५१ ॥ पद्मनृपेण मरणान-

श्रीदेव्युवाच ॥

प्राक्स्मृतेर्भ्रान्तिमात्रात्मा सर्गोऽयमुदितो यथा ।

तथा द्वितीयः पत्युस्ते यथैतत्कथ्यते शृणु ॥ ५३ ॥

अस्ति कश्चिदिदाकाशे कचित्संसारमण्डपः ।

आकाशविशदः काचदलसंछादिताकृतिः ॥ ५४ ॥

मेरुस्तन्मस्यलोकेशपुरन्ध्रीशालभाञ्जिकः ।

कोणस्थभूतवल्मीकन्यासुपर्वतलोष्टकः ॥ ५५ ॥

न्तरक्षण एव तस्मिन्नेव गृहाकाशे दृष्टस्य प्रपञ्चान्तरस्योत्पन्नावुचि-
तदेशकालसाधनाद्यभावात्स्वप्नप्रपञ्चवन्मिथ्यात्वं निश्चित्य तदुद्धान्तेन
संभावितस्य जगन्मिथ्यात्वस्य निश्चयाय पत्युः प्रपञ्चान्तरभ्रमकारणं
यथेत्यादिश्लोकेन पृच्छति । तद्व्रमकारणे विदिते तत्कारणकस्य सर्व-
स्यापि जगतो मिथ्यात्वं निश्चेतुं शक्यत इति । मूर्तो मूर्तिमानवयवः
स न भवतीत्यमूर्तः । अमूर्तत्वे हेतुः—भ्रमात्मक इति ॥ तस्मात्स-
र्वादित्य इत्यध्याहार्यम् ॥ ५२ ॥ सर्वोऽयं प्रपञ्चो भ्रमात्मक एव
तत्र पूर्वभ्रमादुत्तरोत्तरभ्रमोत्पत्तिरिति सिद्धान्ते स्थिते त्वत्पत्युर्मरणा-
त्प्राक्तनप्रपञ्चभ्रमो यथा पूर्वजन्मसंवितादुत्पन्नस्तथा मरणानन्तर-
भाविप्रपञ्चभ्रमोऽपि पूर्वजन्मभावनयोत्पन्न इत्युत्तरमाह—प्रागिति ॥
दृष्टान्त एवासंश्रुतिष्वत्र इत्याशङ्काह—यथैतदिति ॥ यथैतत्पष्टं
भवति तथा कथ्यते ॥ ५३ ॥ पद्मलीलयोः मर्गान्तरे प्राक्षणदम्प-
नितया पूर्वमयम्यागादिकं दर्शयितुं तदीयं पूर्वसंसारं जीर्णमण्डपतया
पर्यवनि देवत्याप—अस्ति कश्चिदित्यादिना ॥ संछाद्यतेऽनेनेति संछा-
दनं आकाशमेव नीलत्वात्काचदलात्मकसंछादनं तेनाच्छादिताकृति-
राकारो यस्य स तथा ॥ ५४ ॥ मेरुरेव मन्मसस्तथा या लोकेशा-

अनेकपुत्रजरठप्रजेशब्राह्मणास्पदम् ।

वातमार्गमहावंशस्थितवैमानिकीटकाः ॥ ५६ ॥

नभोनिवासिसिद्धौघमशकाहितघुंघुमः ।

सुरासुरादिदुर्बाललीलांकलकलाकुलः ॥ ५७ ॥

तत्र कस्मिंश्चिदेकस्मिन्कोणापवरकोदरे ।

शैललोष्टतलेऽस्त्येको गिरिग्रामकर्गर्तकः ॥ ५८ ॥

नामिन्द्रादीनां पुरन्ध्रः कुटुम्बिन्यस्ता एव शालभञ्जिकाः पुत्त-
लिका यस्य स तथा । मण्डपश्चिरकालस्यो बल्मीकव्याप्तलोष्टको
भवति तथा संसारमण्डपोऽपि कोणस्थभूतबल्मीकव्याप्तपर्वतलोष्टकः ।
लोष्टं पांशुपिण्डः । पर्वतकोणेषु स्थिताः प्राणिनो भूतशब्देनोच्यन्ते ।
पर्वता एव लोष्टानि कोणस्थभूतान्येव बल्मीकानि वैव्याप्तानि पर्व-
तलोष्टानि यस्मिन्स तथा । अथवा कोणस्थानिभूतबल्मीकव्याप्तानि
पर्वतलोष्टानि यस्य स तथोक्तः ॥ ५५ ॥ जरठो जरायुक्तः । अनेके
पुत्रा मरीच्यादयो यस्य सोऽनेकपुत्रः । अनेकपुत्रो जरठश्च यः प्रजेशो
ब्राह्मणस्तस्यास्पदं स्थानम् । मण्डपो ह्यूर्ध्वभागे तिर्यगायतमहावंशस्थि-
तकीटको भवति तथा संसारमण्डपोऽपीत्याह—वातेति ॥ मेघमार्ग-
सौरमार्गयोर्मध्ये वातमार्गः प्रसिद्धः । यं मार्गमासाद्य भीमसेनेन
प्रक्षिप्त्वा अनेकसहस्रगजास्तूलायन्तेस्म । वैमानिनो विमानगामिनस्त-
एव कीटकाः । वातमार्ग एव महावंशस्तस्मिन् स्थिता वैमानिकीटा-
यस्य स तथा ॥ ५६ ॥ नभोनिवासिसिद्धौघा एव मशकास्तैराहितः
कृतो घुंघुमो घुंघुमध्वनिर्यस्मिन्स तथा । सुरादय एव दुर्बाला दुष्ट-
यालास्तेषां लीलाकलकलेन लीलाकलोलाहलेनाकुलः ॥ ५७ ॥ तत्र
कस्मिंश्चिदित्यादिरेप ते कथित इत्यन्तः प्राक्तनो ग्रन्थसदर्थः स्पष्टार्थः ।

तस्मिन्नदीशैलवनोपगूढे साग्निः सदारः श्रुतवानरोगः ।
गोक्षीरवान् राजभयानभिन्नः सर्वातिथिर्धर्मपरो द्विजोऽभूत् ॥५९॥

वित्तवेषयः कर्मविद्याविमवचेष्टितैः ।

यसिष्ठस्येव सदृशो न तु वासिष्ठचेतनः ॥ ६० ॥

यसिष्ठ इति नाम्नासौ तस्याभूदिन्दुसुन्दरी ।

नाम्ना त्वरुन्वती भार्या भूमौ व्योमन्यरुन्वती ॥ ६१ ॥

वित्तवेषयः कर्मविद्याविमवचेष्टितैः ।

समैव साप्यरुन्वत्या न तु चैतन्यवत्तया ॥ ६२ ॥

स विप्रस्तस्य शैलस्य मानौ सरलशाडले ।

कदाचिदुपविष्टः सन्ददर्शायो महीपतिम् ॥ ६३ ॥

समग्रपरिवारेण यातमासेटकेच्छया ।

तमालोक्य महीपालमिदं चिन्तितवानमौ ॥ ६४ ॥

नत्र कानिचित्पदानि विविच्यन्ते । अपवरकं गर्भगारः । शैललोष्ट-

तले पर्वतलोष्टाद्यः । गिरिग्राम इति ग्रामनाम । स च ग्रामः पर्वतस्य

निम्नप्रदेशस्य इति दर्शयितुं गर्तवज्जब्दः ॥ ५८ ॥ उपगूढे आलि-

ङ्गिते ॥ ५९ ॥ यसिष्ठस्येव सदृश इत्यत्रेव शब्दोऽवधारणे । यसि-

ष्ठस्य सदृश एव न तु वासिष्ठचेतनः नैव यसिष्ठसंयन्धी जीवः ।

प्रमिद्वयमिष्टादन्य ग्वेत्यर्थः ॥ ६० ॥ यमिष्ठ इति नाम्नासौ विख्यात

इति शेषः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सरलशाडले सरलेः पूतिकाष्ठाख्यवृक्षैः

शाडले हरिते । 'पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चेत्यमरः । यद्यपि-

'शाडलः शादहरित' इति शादेन शब्देन हरिते नीले देसे शाडल-

शब्दमाश्रमरः । पाणिनिरपि शादोऽत्यग्निप्रदेश इत्येवमर्थे 'नड-

शादोऽद्वलनि'ति द्रुल-प्रत्ययमाह, तथाहि तस्याप्यस्यानासंभवाच्छा-

डलशब्देन हरितत्वमेव विवक्षितम् ॥ ६३ ॥ आसेटके मृगया ॥ ६४ ॥

अहो नु रम्या नृपता सर्वसौभाग्यलालिता ।
 कदा स्यां दशदिक्कुञ्जपूरकोऽहं महीपतिः ॥ ६५ ॥
 पदातिरथहस्त्यथपताकाछत्रचामरैः ।
 कदा मे वायवः कुन्दमकरन्दसुगन्धयः ॥ ६६ ॥
 यास्यन्त्यन्तःपुरस्त्रीणां सुरतश्रमशीकरान् ।
 इत्थं ततःप्रभृत्येव विप्रः संकल्पवानभूत् ॥ ६७ ॥
 स्वधर्मनिरतो नित्यं यावज्जीवमतन्द्रितः ।
 हिमाशनिरिवाम्भोजं जर्जरीकर्तुमादृतः ॥ ६८ ॥
 तं तथा चिन्तयाविष्टं जरा द्विजमुपाययौ ।
 आसन्नमरणस्यास्य भार्या म्लानिमुपागता ॥ ६९ ॥
 मामप्याराधितवती सा ततस्त्वमिवाङ्गने ।
 अमरत्वं सुदुष्प्रापं बुद्धेमं सावृणोद्वरम् ॥ ७० ॥
 देवि स्वमण्डपादेव जीवो भर्तुर्मृतस्य मे ।
 मा यासीदित्यतस्तस्याः स एवाङ्गीकृतो मया ॥ ७१ ॥
 अथ कालवशाद्विप्रः स पञ्चत्वमुपाययौ ।
 तस्मिन्नेव गृहाकाशे जीवाकाशतया स्थितः ॥ ७२ ॥
 संपन्नः प्राक्तनानल्पसंकल्पवशतः स्वयम् ।
 आकाशवपुरेवोर्वीपतिः परमशक्तिमान् ॥ ७३ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ हिममेवाम्भोजनाशकत्वादशनिर्हिमाशनिः
 ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ पञ्चत्वं मणरम् । 'स्यात्पञ्चता
 कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्यय' इत्यमरः । जीवाकाशतया जीव एव
 स्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिनाकाशकल्पत्वादाकाशस्य भावसत्ता तया
 ॥ ७२ ॥ संपन्न इति स्वयमाकाशवपुरेव सन् प्राक्तनानल्पसंकल्प-

तस्मिन्निग्रे शरीरभूते शोकेनात्यन्तकर्षिता ।

सा तस्य ब्राह्मणी भार्या हृदयेन द्विधागमत् ॥ ७४ ॥

भर्ता सह शरीरभूता देहश्रुत्सृज्य दूरतः ।

आतिवाहिकदेहेन सा भर्तास्मृपाययौ ॥ ७५ ॥

तत्रास्य विप्रस्य सुता गृहाणि भूस्थावरादीनि धनानि सन्ति ।

अद्याष्टमं वासरमाप्य मृत्योर्जीवो गिरिग्रामककन्दरस्थः ॥ ७६ ॥

स ते भर्ताद्य संपन्नो द्विजो भूपत्वमागतः ।

यासावरुन्धतीनाम्ना ब्राह्मणी सा त्वमङ्गने ॥ ७७ ॥

इहेमौ कुरुतो राज्यं तौ भवन्तौ सुदम्पती ।

चक्रयाकाविव नवौ भुवि जातौ शिवाविव ॥ ७८ ॥

एष ते कथितः सर्गः प्राक्तनः संसृतिभ्रमः ।

भ्रान्तिमात्रकमाकाशमेवं सर्गो हि भासते ॥ ७९ ॥

लीलोवाच ॥

देवि त्वद्वचनं मिथ्या कथं संपन्नमीदृशम् ।

क्व विप्रजीवः स्वगृहे क्षामी वयमिह स्थिताः ॥ ८० ॥

यज्ञतः परमशक्तिमानुर्वोपतिः संपन्न इत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ कन्दरो दरी । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री'त्यमरः ॥ ७६ ॥

स ते भर्तेति ॥ स द्विजो भूपत्वमागतः सन्नद्य ते भर्ता संपन्न इत्यन्वयः ॥ ७७ ॥

शिष्यो पार्वतीपरमेश्वरो ॥ ७८ ॥ तर्हात्रियोः

प्राक्तनः संसारः सत्य इति शब्दानिरुत्तनेनोपसंहरन्ती फलितमाह-

एष इति ॥ भ्रान्तिमात्रकमिति विशेष्यमाकाशमिति विशेषणम् ।

यः सर्गोऽयमामते स एवमुक्तेन न्यायेनाकाशमयं शून्यं भ्रान्तिमा-

त्रकः इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ अनन्यवार्यतयोक्तमाश्रित्य-देवि त्वद्व-

तादृग्लोकान्तरं सा भूस्ते शैलास्ता दिशो दश ।
 कथं मान्ति गृहस्थान्तर्यत्रामी वयमासहे ॥ ८१ ॥
 मत्त ऐरावणो बद्धः सर्पपाकोणकोटरे ।
 मशकेन कृतं युद्धं सिंहौघैरणुकोटरे ॥ ८२ ॥
 पद्माक्षे स्थापितो मेरुर्निगीर्णो भृङ्गस्रनुना ।
 असमञ्जसमेवैतद्यथेदं देवि तादृशम् ॥ ८३ ॥

देव्युवाच ॥

नाहं मिथ्या वदामीदं यथावच्छृणु सुन्दरि ।
 मेदनं नियतीनां हि क्रियते नासदादिभिः ॥ ८४ ॥
 स ग्रामद्विजजीवात्मा तस्मिन्नेव स्वसद्यनि ।
 व्योमैवेदं मही राष्ट्रं व्योमात्मैव प्रपश्यति ॥ ८५ ॥

चनमित्यादिना ॥ ८० ॥ अमी वयं यत्र देशान्तरादिष्विदानीमा-
 स्महे तादृग्देशान्तरादयो वसिष्ठविप्रगृहस्थान्तः कथं मान्ति । न
 कथमपीत्यर्थः । वसिष्ठविप्रदेशापेक्षयान्तरशब्दः । कथं मान्ति गृह-
 स्थान्तर्मद्भृता येप्यवस्थितः इति क्वचित् ॥ ८१ ॥ ऐरावण ऐरा-
 वतः । 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुबहमा' इत्यमरः ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥ ईश्वर्या मम परमाप्तत्वात् । परिज्ञानविलासितमिदं चोद्य-
 मित्यभिप्रायेण परिहरति—नाहं मिथ्या वदामीत्यादिना ॥ निय-
 तीनां जगन्मर्यादानाम् ॥ ८४ ॥ ग्रामद्विजजीवात्मा गिरिग्रामनाद्य-
 णजीवात्मा व्योमात्मा । चित्तशरीरः चित्ताकाशं चिदाकाशमिति
 हि पूर्वमुक्तम् । अथवा व्योमात्मा निराकारः व्योमैवेदं मही राष्ट्रं
 निजस्वरूपमेवेदं महीसहितं राष्ट्रं स्वप्नदृगिव प्रपश्यति ॥ ८५ ॥

प्राक्तनी सा स्मृतिर्लुप्ता युवयोरुदितान्यथा ।

स्वप्ने जाग्रत्स्मृतिर्यद्भवेत्तन्मरणमङ्गने ॥ ८६ ॥

इयमन्तःस्थिता भूमिः संकल्पादर्शयोरिव ।

तस्य सत्यावभासस्य चिद्बोन्नः कोशकोटरे ॥ ८७ ॥

परमाणौ सन्ति यत्से जीवे प्रतिचिदात्मनि ।

अन्तरन्तर्जगन्तीति प्रतिभासात्मकान्युत ॥ ८८ ॥

ननु तर्ह्यययोः पूर्वसंसारविषया स्मृतिः कुतो नानुवर्तते कुत इयं तद्विपरीतप्रवृत्तिरुदितेत्यत आह—प्राक्तनीति ॥ जागरेऽनुभूतपदार्थ-
विषया स्मृतिः स्वप्नावस्थायां यथा न जायतेऽन्यथाप्रतीतिश्च जायते
तथा पूर्वजन्मन्यनुभूतपदार्थविषया स्मृतिरस्मिञ्जन्मनि लुप्ता भवति
नानुवर्तते । पूर्वजन्मनि भावनाविशेषादन्यथा प्रतीतिश्चोत्पद्यतेऽस्य
एतन्मरणं तत्र कारणमिति शेषः । मरणं हि संस्कारलक्षणं स्मृतिवीजं
विप्रविभृद्भाति अतः स्मृतिर्नानुवर्तत इति भावः ॥ ८६ ॥ कथं
मान्ति गृहस्यान्तरिति चोद्यपरिहारं विशदयति—इयमिति ॥ सत्य-
वभासावभासो यस्य स सत्यावभासस्य चिद्बोन्नः परमात्माकाशस्य
कोशो जीवत्योपाधिभूतमन्तःकरणं तस्य कोटरेऽभ्यन्तरे तत्राप्यन्त-
रियं भूमिः सशैलवनकानना स्थिता । संकल्पशब्देन मनोराग्यं
प्रवृत्ततः पुंसः संकल्पो गृह्यते । अयं यान्तःस्थिता मनसि स्थिता
अग्निन्यग्ने तन्मेत्यादेरुपरि संयन्वः ॥ ८७ ॥ जगदन्तर्वर्तत इत्ये-
वात्कपिदेव सर्वंप्रेति न मन्तव्यमिन्याह—परमाणाविति ॥ निदा-
त्मनि प्रद्वानि परमाणौ जीवे । परमसूक्ष्मान्तःकरणोपहितत्वाग्नीवम्
परमाणुवम् । 'पादाप्रक्षतभागस्य क्षतधा कन्निवम्य च । भागो
र्चापः न विष्ठेय' इति ध्रुतेः । अन्तरन्तःप्रतिभाममाप्रकारणानि

लीलोवाच ॥

अष्टमे दिवसे विप्रः स मृतः परमेश्वरि ।

गतो वर्षगणोऽस्माकं मातः कथमिदं भवेत् ॥ ८९ ॥

देव्युवाच ॥

देशदैव्यं यथा नास्ति कालदैव्यं तथाङ्गने ।

प्रतिभामात्रकादन्यच्चिद्विलासैकरूपिणः ॥ ९० ॥

यथावत्प्रतिभासस्य वत्से क्रममिमं शृणु ।

अनुभूय क्षणं जीवो मिथ्या मरणमूर्च्छनाम् ॥ ९१ ॥

विस्मृत्य प्राक्तनं भावमन्यं पश्यति सुव्रते ।

आधेयोऽहमिहाधारे स्थितोऽहमिति सुन्दरि ॥ ९२ ॥

हस्तपादादिमान्देहो ममायमिति पश्यति ।

एतस्याहं पितुः पुत्रो वर्षाण्येतानि सन्ति मे ॥ ९३ ॥

इमे मे चान्धवा रम्या ममेदं रम्यमास्पदम् ।

इति भ्रान्तिर्जगत्यत्र मृतिमोहादनन्तरम् ॥ ९४ ॥

जगन्त्येवविधानि जगन्ति सन्ति ससारस्थानादित्वात् । दृष्टेरेव
सृष्टित्वात्स्वप्नावस्थायामतिसूक्ष्मनाडीगततयाणुकल्पे जीवेऽन्तरन्त-
र्जगता दर्शनाच्च । प्रतिजीवमन्तरन्तर्जगन्ति सन्तीत्युपपन्नमुक्तम्
॥ ८८ ॥ अष्टमे दिवस इत्यादिश्लोकद्वयं स्पष्टार्थम् ॥ ८९ ॥ चिद्वि-
लासैकरूपिणश्चिद्विवर्तैकस्वरूपात् ॥ ९० ॥ कथं तर्हि प्रतिभास-
शब्दितभ्रान्तिक्रम इति तत्राह—यथावदित्यादि ॥ मरणद्वारमूर्च्छना
मरणमूर्च्छना ताम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ चिदात्मव्य-
तिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वपरिहानमात्मन आवेदयन्त्याह—अहो
इति ॥ एवमाप्तोक्त्या प्रपञ्चमिथ्यात्वं विज्ञायोक्तार्थं प्रत्यक्षीकरणा-

लीलोवाच ॥

अहो नु परमा दृष्टिर्दर्शिता देवि मे त्वया ।
इदानीमहमेतस्यां यावत्परिणता दृशि ॥ ९५ ॥
नाभ्यासेन विना तावद्भिन्वीदं देवि कौतुकम् ।
सर्गं ब्राह्मणदम्पत्योस्तं मां नय महेश्वरि ॥ ९६ ॥

देव्युवाच ॥

अचेत्याचिद्रूपमयीं परमां पावनीं दृशम् ।
अवलम्ब्येममाकारमवमुच्य भवामला ॥ ९७ ॥
एवं स्थिते तं पश्यावः सह सर्गमनर्गलम् ।
अयं तद्दर्शनद्वारे देहस्तव महार्गलः ॥ ९८ ॥
जगन्तीमान्यमूर्तानि मूर्तिमन्ति मुधाग्रहात् ।
भवद्भिरवयुद्धानि हैमानीवोर्मिकाधिया ॥ ९९ ॥

दिना तदाद्वयार्थं प्रयतते लीला—इदानीमिति ॥ अभ्यासेन विनैतस्यां
दृशि दृष्टाविदानीं यावत्परिणता पक्वा प्रौढा न भविष्यामि ताव-
दिदं कौतुकं कुतूहलं मिन्धि विदारय । सूज्यत इति सर्गः प्रपञ्च-
स्तं सर्गं नेतुं समर्था त्वमित्याह—महेश्वरीति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ लीलायाः
स्थूलशरीरेण सर्गान्तरनयनकारणकर्म पश्यन्ती भगवती ब्रह्मविद्या-
दानव्यमं तदीयं पुण्यपुष्पमाकलय्य तदनु रूपमाह—अचेत्येत्यादि ॥
चेत्या दृश्याः शब्दादयो न विद्यन्ते यस्मिन्सदचेत्यं चिद्रूपं तन्मयीं
तत्प्रधानाम् । तद्विषयामिति यावत् । दृशमवगतिम् ॥ ९७ ॥ सह संभूय
अनर्गलमवाप्यं अथवानर्गलमप्रतिबन्धकं यथा तथा पश्यावः ॥ ९८ ॥
ननु स्थूलशरीरस्य सर्गान्तरदर्शनद्वारभूतगमनप्रतिबन्धकत्वं शुभ
द्व्याशङ्कसाह—जगन्तीति ॥ अमूर्तानि मूर्च्छितावयवानि न भवन्ती-

तवाभ्यासं विना चाले नाकारो ब्रह्मतां गतः ।

स्थितः कलनरूपात्मा तेन त्वं नानुपश्यसि ॥ २०० ॥

तत्र रुद्धिमुपायाता य इमे त्वसदादयः ।

अभ्यासाद्ब्रह्मसंविन्देः यस्यामस्ते हि तत्पदम् ॥ १ ॥

त्वमूर्तानीमानि जगन्ति भवद्विरहैर्लोवैर्मुधाप्रहाद्वयर्थाभिनिवेशान्मूर्तिमन्त्यवयवमूर्च्छेनयन्त्यष्युद्धानि । यथाहुः—‘मूर्च्छेनं मूर्च्छति च मूर्तिरिति । तत्त्वविपरीतग्रहणे दृष्टान्तमाह—दैमानीति ॥ ऊर्मिकाधिया अङ्गुलीयकयुद्धा । ‘अङ्गुलीयकमूर्मिके’ त्वमरः । नहि हैममूर्मिकात्वं निपुणतरं चक्षुषा परिवीक्ष्यमाणं संस्थानविशेषापन्नेभ्यस्तेभ्यो व्यतिरिक्तमुपलभ्यते । अतस्तानि ययोर्मिकायुद्धा मूर्देर्विपरीतगृहीतानि । तथा निराकाराण्यपि जगन्ति साकारतया भ्रान्तिगृहीतानि । तस्मान्मूर्तस्य शरीरस्य मूर्त्यन्तरेण प्रसिरोधात् प्रपञ्चान्तरदर्शनद्वारभूतगमनार्गलत्वं युक्तम् ॥ ९९ ॥ न केवलं देहः सर्गान्तरद्वारगमनप्रतिबन्धकलक्ष्यज्ञानप्रतिबन्धकश्चेत्याह—तवेति ॥ तवाकार आकृतिर्बुद्ध्यमाणज्ञानाभ्यासं विना ब्रह्मतामधिष्ठानभूतब्रह्मत्वं न गतः । अधिष्ठानब्रह्मव्यतिरेकेणासन्निति न निश्चित इति यावत् । कलनरूपात्मा स्थितः कलनरूपं कल्पनास्वरूपं तदेवात्मा स्वरूपं यस्य स तथा तेन कारणेन नानुपश्यसि तद्ब्रह्मेति शेषः । तथा—‘चोक्तं बृहद्वासिष्ठे—‘यावदभ्यासयोगेन न याता भेदमीश्वर । नूनं तावदतद्रूपा न ब्रह्म परिपश्यसीति ॥ २०० ॥ तर्हि भवत्प्रभृतिभिः प्रतिबन्धके शरीरादिभ्रमे स्थिते कथं तद्ब्रह्मानुभूयत इत्याशङ्याह—तत्रेति ॥ य इमेऽसदादयो ब्रह्मसंविन्देर्ब्रह्मज्ञानस्याभ्यासात्तत्र ज्ञानाभ्यासे रुद्धिमुपायाताः प्रसिद्धिमुपागतास्ते च ये हि तस्मा-

आतिवाहिक एवायं त्वादृशैश्चित्तदेहकः ।

आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिरभावनात् ॥ २ ॥

वासनातानवं नूनं यदा ते स्थितिमेप्यति ।

तदातिवाहिको भावः पुनरेप्यति देहके ॥ ३ ॥

शुद्धसत्त्वानुपतितं चेतः प्रतनुवासनम् ।

आतिवाहिकतामेति हिमं तापादिवाञ्छुताम् ॥ ४ ॥

वासनातानवे तस्मात्कुरु यत्नमनिन्दिते ।

तस्मिन्प्रादिमुपायाते जीवन्मुक्ता भविष्यसि ॥ ५ ॥

तज्ज्ञेयं पश्यामोऽनुभवामः । अयमभिप्रायः—ब्रह्मज्ञानाभ्यासपरि-
पाकादेहाद्यात्मत्वभ्रमकारणभूतवासनालये प्रतिबन्धकाभावादस्म-
दादिभिर्ब्रह्मात्मतत्त्वं करामलकवदनुभूयत इति ॥ १ ॥ देहस्य कल-
नरूपत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह—आतिवाहिक इति ॥ अतिवाह्यते तं तं
देशमप्रतिहतया गत्या नीयत इत्यातिवाहिकः सूक्ष्मचित्तदेहकः आति-
वाहिक एव सूक्ष्म एव । स च तादृशैरज्ञैश्चिरभावनाश्चिरकालविपरी-
तभावनादाधिभौतिकया आधिभौतिकोऽयमित्येवमाकारया बुद्ध्या
गृहीतः ॥ २ ॥ तर्ह्यतिवाहिकता सहजा चित्तदेहं कदा यास्यती-
त्यत आह—वासनेति ॥ ज्ञानाभ्यासेन वासना तानवं द्वैतवासना-
त्पत्यं यदा ते नूनं स्थितिमेप्यति तदा देहके चित्तदेहके आतिवा-
हिको भावः । सूक्ष्मभाव इत्यर्थः । पुनरेप्यत्यायास्यति ॥ ३ ॥ उक्तं
विशदयति—शुद्धेति ॥ शुद्धसत्त्वानुपतितं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं
सत्त्वगुणानुगतम् । अयमर्थः—स्वप्नदशायामिव जागरेऽपि शरीरादि-
प्रपञ्चरूपेण वर्तमानं चित्तं ज्ञानाभ्यामाद्वासनातानवे सति शरीरादि-
रूपतां विहाय प्रतिभासमात्रात्मकस्थीयसूक्ष्मरूपतामेति । अतएव
जीवन्मुक्तिदशायां प्रातिभासिकं जगदित्याचक्षिरे ॥ ४ ॥ यतो

यावन्न पूरितस्त्वेष शीतलो बोधचन्द्रमाः ।

तावदेहमवस्थाप्य सर्गान्तरमवेक्ष्यताम् ॥ ६ ॥

लीलोवाच ।

अत्रोपकुरुते शृहि कोऽभ्यासः कीदृशोऽथवा ।

स कथं पोषमायाति पुष्टे तस्मिंश्च किं भवेत् ॥ ७ ॥

देव्युवाच ।

तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्मुखाः ॥ ८ ॥

यासनातानवे सति चेतसः पीनत्वं विलीयते तस्मात्तस्मिन्नेव ज्ञाना-
भ्यासलक्षणो यन्न आस्थेय इत्याह—यासनेति ॥ यासनातानवे प्रभूते
सति न फेवलं चेतसः पीनत्वं विलीयते किंत्यनुभवपर्यन्तज्ञानो-
दयाद्वन्धोऽपि लीयत इत्याह—तस्मिन्निति ॥ ५ ॥ एषं ज्ञानपरि-
पूर्युपायमभिधाय तत्परिपूर्तेः प्राक्पूर्वसर्गदर्शनाय यत्कर्तव्यं
तत्प्रारयति—यावदिति ॥ ननु बोधो यावन्न पूरितस्तथायन् स्थूल-
दैर्घमिह संस्थाप्य प्रपञ्चान्तरमवेक्ष्यतामिति वदन्त्या पूरिते बोधे
देहस्थापनं विनैव प्रपञ्चान्तरदर्शनमभ्यनुमानमिति प्रतीयते तत्रो-
पपस्यते पूर्णोपादाकाशगमनादेरनुदयेन तेनैव शरीरेण सर्गा-
न्तरदर्शनासंभवात्पूर्णज्ञानाया अपि चूडालया आकाशगमनादिसि-
द्धार्थं प्रयत्नान्तर्गम्यानदर्शनाक्षेप दोषः । ज्ञानमार्गे लीलाया आद-
रातिशयोक्तादनाय तथाभिधानान् ॥ ६ ॥ 'तथाभ्यासं विना बाले
नाशरौ प्रसृतां गत' इत्यादिनोक्तस्य बोधपूरकज्ञानाभ्यासस्य स्वरूपं
तत्प्रसारं तत्परिपाकहेतुं तत्परिपाकपट्टं च क्रमेण वृच्छति—अत्रेति ॥
अत्र बोधपूरणे योऽभ्यास उपकुरुते स क इति योजना ॥ ७ ॥ तत्रा-
भ्यासमभ्यासाह—तच्चिन्तनमिति ॥ तस्य प्रसङ्गो गुरुतः भुवस्य

उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसगर्भिणी ।

आनन्दस्यन्दिनी येषां मतिस्तेऽभ्यासिनः परे ॥ ९ ॥

अत्यन्ताभावसंपत्तौ ज्ञातुर्ज्ञेयस्य वस्तुनः ।

युक्त्या शास्त्रैर्यतन्ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनः स्थिराः ॥ २१० ॥

सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा ।

इदं जगदहं चेति बोधाभ्यासं विदुः परे ॥ ११ ॥

दृश्यासंभयबोधेन रागद्वेषादितानवे ।

रतिर्वलोदिता यासौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते ॥ १२ ॥

चिन्तनं युक्तिः पर्यालोचनं तस्यान्यस्मै शिष्याय गुणसंपन्नाय कथनं

तत्कथनम् ॥ ८ ॥ एतदेकपरत्वमिति निदिध्यासनमुक्तं, कीदृशोऽ-

भ्यास इति प्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्याह—उदितेति ॥ उदितमौदार्येण महत्त्वे-

न सौन्दर्यं यस्यां सा उदितौदार्यसौन्दर्या वैराग्यरसो वैराग्यसारो

गर्भेऽन्तर्यस्याः सा तथोक्ता उदितौदार्यसौन्दर्या चासौ वैराग्यरस-

गर्भिणी चेति तथा । आनन्दस्यन्दिनी आनन्दवर्षिणी । परे पर-

मात्मनि ॥ ९ ॥ मन्दमध्यमाधिकारिणोर्हानाभ्यासं क्रमेण श्लोकद्व-

येनाह—अत्यन्तेत्यादिना ॥ अथवा कीदृश इति प्रश्नस्योत्तरमभिप्रे-

त्येतदपि श्लोकद्वयमाह—अत्यन्तेति ॥ ज्ञेयस्य वस्तुनो दृश्यपदार्थस्य

॥ २१० ॥ इदं जगदहं च दृश्यं सर्गादौ सृष्ट्यादौ वस्तुत उत्पन्नमे-

वातम्नदृश्यं सदा नास्तीत्यभ्यासं परे परमात्मनि विषये बोधाभ्यासं

विदुः । उदितौदार्यसौन्दर्येत्यनेनोक्ता दृढविदितप्रपञ्चमिष्यात्वाग्निःप्र-

पञ्चप्रधानन्दे निमग्नचित्ता उत्तमाः । दृश्यमिष्यात्वं परिज्ञाय तदा-

द्वार्यं प्रयतमाना मध्यमाः । जगन्मिष्यात्वं परिज्ञातुं शास्त्रयुक्तिभ्यां

प्रयतमाना अधमा इति विवेकः ॥ ११ ॥ स कथं पोषमायाती-

त्यस्योत्तरमाह—दृश्येति ॥ दृश्यं द्रष्टरि कालत्रयेऽपि न संभवतीति

दृश्यासंभवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं च कथ्यते ।
तदभ्यासेन निर्वाणमित्यभ्यासो महोदयः ॥ १३ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इति संकथनं कृत्वा तस्यां निशि वराङ्गने ।
समाधिस्थानकं गत्वा तत्स्थतुर्निश्चलाङ्गके ॥ १४ ॥

निर्विकल्पसमाधानाञ्जहतुः पूर्वसंविदम् ।
तेनैव ज्ञानदेहेन चचार ज्ञप्तिदेवता ॥ १५ ॥

मानुषी मानुषं देहं त्यक्त्वा बभ्राम सा तदा ।
देहान्तरं च प्रादेशमात्रमारुह्य संविदा ॥ १६ ॥

बभूवतुश्चिदाकाशरूपिण्यौ व्योमगाकृती ॥ १७ ॥

योधेन रागद्वेषलोभादीनां तानबे कृशत्वे सति बलोदिताभ्यासबले-
नाभिव्यक्ता यासौ । रतिर्ब्रह्मानन्दलक्षणा स ब्रह्माभ्यासः परिपक्व-
ब्रह्मानाभ्यास उच्यते इति यावत् ॥ १२ ॥ दृश्यासंभवबोधस्य
परिपाकहेतुं स्तुयन् 'पुष्टे तस्मिंश्च किं भवे'दिति प्रश्नस्योत्तरमाह—दृश्या-
संभवबोधो हीति ॥ तदभ्यासेन तस्य दृश्यासंभवबोधस्याभ्यासस्त्वेन ।
तत्पूर्वकप्रज्ञानाभ्यासपरिपाकेनेति यावत् । अपरोक्षज्ञानप्राप्त्या
निर्वाणं कैवल्यं भवति । महानुदय ऐश्वर्यं ब्रह्मानन्दप्राप्तिलक्षणं
यस्मादभ्यासात् स महोदयः ॥ १३ ॥ इति संकथनमित्यादयः
एकार्णवनिबोच्छूनमित्यतः प्राक्तनाः श्लोकाः स्पष्टार्थाः कचित्किंचि-
द्विचिच्यते ॥ १४ ॥ जहतुः विससर्जतुः । पूर्वसंविदं समाधेः पूर्व-
कालं ज्ञानमहमित्येवमाकारं । ज्ञानदेहेन ज्ञानप्रधानदेहेन ॥ १५ ॥
संविदा संरूपेण चिदाकाशरूपिण्यौ व्योमगे आकाशगे आकृती
ययोस्ते व्योमगाकृती । चिदाकाशरूपिण्यौ ते संविदा व्योमगाकृती

अथ ते ललने लीलालेले ललितलोचने ।

स्वभावाचेत्यसंविचेर्नमो दूरमितो गते ॥ १८ ॥

दूरादूरमभिप्लुत्य यान्त्यौ ददृशतुर्नमः ।

एकाणवमिवोच्छ्रनं गम्भीरं निर्मलान्तरम् ॥ १९ ॥

कोमलं कोमलमरुदासङ्गसुखभोगदम् ।

मनो वेगमहासिद्धजितवातगमागमम् ॥ २२० ॥

पर्यन्तस्थितकूष्माण्डरक्षःपैशाचमण्डलम् ।

नृत्यद्भिर्डाकिनीसङ्घैस्तरङ्गितमिव क्वचित् ॥ २१ ॥

प्रवृत्तैर्योगिनीसंघैः श्रकाकोष्ट्रखराननैः ।

निरर्थं योजनशतं गत्वागच्छद्भिरावृतम् ॥ २२ ॥

बभूवतुरित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ चेत्यसंविचेर्दृश्यज्ञानस्य । चेत्य-
संवितेः स्वभावादवगतेन चिदृष्टस्वभावात् तस्य सर्वव्यापारविम-
र्दकत्वात् ॥ १८ ॥ परिच्छिन्ने ब्राह्मणदत्तमण्डपाकाशे महान्प्रपञ्चो वर्-
तत इति तन्मिथ्यात्वनिश्चयाय दर्शयितुं वर्णयति—एकाणवमित्यादिना
॥ १९ ॥ कोमलमकर्कशम् । कोमलमरुतो मन्दवायोरासमन्तात्सङ्गे-
नासङ्गेन सुखभोगदं सुखानुभवदं कोमलमरुदासङ्गसुखभोगदम् ।
मनोवेगेर्महासिद्धैर्जितौ वातगमागमौ वायुगमनागमने यस्मिंस्तत्तथा
वातगमागमजये मनोवेगत्वं हेतुः । नमसि हि वातेन सह गन्तुमा-
गन्तुं च प्रवृत्ताः सिद्धा मनोवेगत्वात्पूर्वमेव गच्छन्त्यागच्छन्ति
चेत्यर्थः ॥ २२० ॥ पिशाचानामिदं पैशाचं च कूष्माण्डमण्डलं च ।
कूष्माण्डा भूतविशेषाः । कूष्माण्डाश्च रक्षांसि च पैशाचमण्डलं
चेति तथा । पर्यन्ते स्थितानि कूष्माण्डरक्षःपैशाचमण्डलानि
यस्मिंस्तत्तथा । डाकिन्यो ग्रहविशेषाः । तरङ्गितं संजाततरङ्गम् । प्रकृष्टं
वृत्तं येषु योगिनीसङ्घेषु ते प्रवृत्तास्तैः ॥ २१ ॥ निरर्थं निष्प्रयोजनं

वातस्कन्धनिखातान्तर्वहस्त्रिपथगाजलम् ।

क्वचिन्निर्भिचि सदनं गायन्नारदतुम्बुरु ॥ २३ ॥

चित्रन्यस्तसमाकारमूककल्पान्तवारिदम् ।

क्वचिन्निरन्तरोन्मत्तमातृमण्डलमालितम् ॥ २४ ॥

अपि योजनलक्षाणि क्वचिदुःप्रापभूतकम् ।

अविनाशितमःपुञ्जैर्दृषद्भोपमं क्वचित् ॥ २५ ॥

अविनाशिद्वृहत्तेजः क्वचिदर्कानलोपमम् ॥ २६ ॥

आगच्छद्विरिति शेषः ॥ २२ ॥ वातस्कन्धेति ॥ मेघमार्गसौरमा-
र्गयोर्मध्ये वातमार्गं गच्छति तत्र स्थिता ये वातास्तेषां स्कन्धा अंसा-
स्तदूर्ध्वभागाः । अथवा वातस्कन्धा वायुप्रभेदाः । यथोक्तं कल्प-
तरौ-‘स्कन्धाः प्रभेदा’ इति । अथवा वातस्कन्धा वातसमूहाः ।
तथाच क्षीरस्वामिन आहुः-‘स्कन्धः स्कन्धेऽपि वेतसे । व्याकुर्वाणाः
समुदये’ । यथा सप्त वातस्कन्धाः । अपिशब्दात्सैन्यवाटो यथा-
‘स्कन्धव्यापारः’ ; वृक्षजपायामंसे राज्ञि समूहे बोधे चेति तेषु
निखाता, निगर्तास्तेषामन्तर्वहिः त्रिपथगाजलानि अधोमुखतया, प्रच-
हत्सुरनदीजलानि यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ २३ ॥ चित्रन्यस्तसमाकारा
चित्रार्पिततुल्याकारा मूका निःशब्दाश्च कल्पान्तवारिदाः प्रलयमेवा
यस्मिंस्तत्तथा । मातरो ग्राह्यादयः । निरन्तरोन्मत्तमातृमण्डलमालितं
निरन्तरेण निविष्टेनोन्मत्तमातृणां मण्डलेन मालितं संजातमालम् ।
मालाकारमातृमण्डलयुक्तमित्यर्थः ॥ २४ ॥ क्वचियोजनलक्षाणि
दुःप्रापाणि भूतानि प्राणिनो यस्मिंस्तत्तथा । क्वचित्सर्वतः प्राणिरहिता-
नेकलक्षणयोजनमित्यर्थः । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग’ इति सूत्रायोजन-
लक्षणीति द्वितीया । दृषद्भर्मस्य पापाणाभ्यन्तरस्योपमा यस्मिन्तदृषद्-
भोपमम् । अविनाशिद्वृहन्महत्तेजो यस्मिंस्तत्तथा । अतएवार्कानलोपमम्

उदुम्बरोदरमशककमभ्रम-

अगत्रयान्तरगतभूतसंचयम् ।

विलङ्घ्य तद्वरललने समुच्चकै-

र्महीतलं पुनरपि गन्तुमुद्यते ॥ २७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इति ते वरवर्णिन्यौ ततो ब्रह्माण्डमण्डलात् ।

निर्गत्यान्यदनुप्राप्ते यत्र तद्ब्राह्मणास्पदम् ॥ २८ ॥

ततो ददृशतुः सर्गे तत्र ते सिद्धयोपितौ ।

अदृश्ये एव लोकस्य मण्डलं ब्राह्मणास्पदम् ॥ २९ ॥

चिन्ताविधुरदासीकं वाष्पाक्लिन्नाङ्गनामुखम् ।

विध्वस्तपूर्वसंस्थानं विधुदग्धमिव द्रुमम् ॥ २३० ॥

अथ सा निर्मलज्ञानचिराभ्यासेन सुन्दरी ।

संपन्ना सत्यसंकल्पा सत्यकामा च देववत् ॥ ३१ ॥

चिन्तयामास मामेते देवीं चेमां स्वयान्धवाः ।

पश्यन्तु तावत्सामान्यललनारूपधारिणीम् ॥ ३२ ॥

॥२५॥२६॥उदुम्बरफलोदरस्था मशका उदुम्बरोदरमशकास्तत्क्रमेण

तद्वयायेन भ्रमजगत्रयान्तरगतभूतानां संचयः समूहो यस्मिंश्च तत्तथा ।

विलङ्घयेत्याद्या अहोनुपरमेत्यन्ताः प्राक्तनाः श्लोकाः स्पष्टार्थाः ।

फचिल्किचिद्विविच्यते ॥२७॥ वरवर्णिन्यौ उत्तमस्त्रियौ ॥२८॥२९॥

चिन्तया विधुरा इष्टार्थवर्जिता दास्यो यस्मिन्मण्डपे स चिन्ताविधुर-

दासीकसम् । वाष्पेणाश्रुणा क्लिन्नान्याद्राणि अङ्गनानां मुर्यानि यस्मि-

स्तत्तथोक्तम् । विध्वस्तं विहतं पूर्णस्थानं पूर्वविन्यासो यस्मिंस्तत्तथो-

क्तम् । विधुदशनिः ॥ २३० ॥ सा लीला देववत्सत्यसंकल्पा सत्य-

कामा च संपन्नेत्यन्ययः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सर्वो

ततो गृहजनस्तत्र संददर्शान्नाद्वयम् ।

लक्ष्मीगौर्योर्युगमिव समुद्भासितमन्दिरम् ॥ ३३ ॥

नमोऽस्तु वनदेवीभ्यामित्युक्त्वा कुसुमाञ्जलिम् ।

तत्याज ज्येष्ठशर्मथ सार्धं गृहजनेन सः ॥ ३४ ॥

देव्यौ च जगतां श्रेष्ठाविह ब्राह्मणदम्पती ।

सर्वातिथी कुलकरौ स्तम्भभूतौ द्विजस्थितेः ॥ ३५ ॥

तावेतौ गृहमुत्सृज्य सपुत्रपशुवान्धवम् ।

स्वर्गं गतौ नः पितरौ तेन शून्यं जगत्रयम् ॥ ३६ ॥

तदेव्यौ क्रियतां तावदस्माकं शोकनाशनम् ।

महतां दर्शनं नाम न कदाचन निष्फलम् ॥ ३७ ॥

इत्युक्तवन्तं सा पुत्रं मूर्ध्नि पस्पर्श पाणिना ।

तस्याः स्पर्शेन तेनासौ दुःखदौर्भाग्यसङ्कटम् ॥ ३८ ॥

जहौ प्राश्रवनासङ्गाद्रीप्मतापमिवाचलः ।

अथान्योऽपि जनस्तत्र जहौ शोकं मुदुष्करम् ॥ ३९ ॥

तस्मिन्निरितटे ग्रामे तस्मिन्मण्डपकोटरे ।

अन्तर्धिमापतुर्दृष्ट्वा ततस्ते सिद्धयोपितौ ॥ २४० ॥

देव्युवाच ॥

ज्ञेयं ज्ञातमशेषेण दृष्टा दृष्टान्तसंविदः ।

ईदृशीयं ब्रह्मसत्ता किमन्यद्बद्धं पृच्छसि ॥ ४१ ॥

जनोऽतिथिर्ययोस्तौ सर्वातिथी । कुलकरौ कुलवर्धकौ । द्विजस्थितेर्द्वि-
जमर्यादायाः । यद्वा द्विजस्थितेर्द्विजावस्थानस्य स्तम्भभूतावाधार-
भूतौ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ नामशब्दः प्रसिद्धौ ॥ ३७ ॥ तेन कार-
णेन दुःखमेव दौर्भाग्यसङ्कटं दुर्भगत्वसंवाधस्तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
॥ २४० ॥ दृष्टान्तसंविदः अपञ्चमिष्यात्वे दृष्टान्तस्मृतयो दृष्टाः ।

लीलोवाच ॥

मृतस्य भर्तुर्जोषोऽसौ यत्र राज्यं करोति मे ।

तत्राहं किं न तैर्दृष्टा दृष्टासीह मुतेन किम् ॥ ४२ ॥

देव्युवाच ॥

अभ्यासेन विना वत्से तदा ते द्वैतनिश्चयः ।

नूनमस्तं गतो नाभून्निःशेषं वरवर्णिनि ॥ ४३ ॥

लीलासीति विनाभ्यासं तव नास्तं गतोऽभवत् ।

यद्वा भावस्तदा सत्यसंकल्पत्वमभून्न ते ॥ ४४ ॥

अद्यासि सत्यसंकल्पा संपन्ना तेन मां सुतः ।

संपश्यत्वित्यभिमतं फलितं तव मुन्दरि ॥ ४५ ॥

इदानीं तस्य भर्तुस्त्वं समीपं यदि गच्छसि ।

तत्तेन व्यवहारस्ते पूर्ववत्संग्रवर्तते ॥ ४६ ॥

लीलोवाच ॥

अहो हन्त जगन्मातर्मया स्मृतमिहाधुना ।

ममेदं राजसं जन्म न तमो न च सात्त्विकम् ॥ ४७ ॥

लब्धा इत्यर्थः । ब्रह्मसत्ता ब्रह्मरूपभूता सत्ता ईदृशी सत्यजगद्रूपा
निष्प्रपन्ना वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ लीलासीति ॥ अभ्यासं
ज्ञानाभ्यासं विना ते तव लीलासीति भावो भावना यदास्तं गतो
नाभवत् तदा ते मत्यसंकल्पत्वं नाभूदिति संबन्धः ॥ ४४ ॥
अद्वैते ब्रह्मणि चित्तवृत्तिनिरोधात्मकयोगप्रतिबन्धभूतद्वैतनिश्चयस्य
प्रविलयादयं मत्यसंकल्पा संपन्नासि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सरस्वती-
प्रमादममामादिता स्पर्शयोगलब्धलौकिकप्रमावालीलाऽनुस्मृतपूर्वज-
न्मावलिकल्पप्रपरमनिर्वेदा संगारम्यात्मना श्रुतिरिदं हेयत्वज्ञापनाय

ब्रह्मणस्त्ववतीर्णाया अष्टौ जन्मशतानि मे ।
 नानायोनीन्यतीतानि पश्यामीवाधुना पुनः ॥ ४८ ॥
 संसारमण्डले देवि कस्मिंश्चिदभवं पुरा ।
 लोकान्तराब्जभ्रमरी विद्याधरवराङ्गना ॥ ४९ ॥
 दुर्वासनाकलुषिता ततोऽहं मानुषी स्थिता ।
 संसारमण्डलेऽन्यस्मिन्मन्त्रेश्वरकामिनी ॥ २५० ॥
 करज्जकुञ्जजम्बीरकदम्बवनवासिनी ।
 पत्राम्बरवती श्यामा शय्यहमथाभवम् ॥ ५१ ॥
 विहङ्गया वैरिविन्यस्तवागुराविपिनावनौ ।
 क्लेशेन महता छिन्ना अधमा वासना इव ॥ ५२ ॥
 कर्णिकाक्रोडशय्यासु विश्रान्तमलिना सह ।
 पद्मकुङ्कुमलकोशेषु मुक्तकिञ्चल्कया रहः ॥ ५३ ॥

पूर्वजन्मानि वर्णयति—अहो इत्यादिना ॥ हन्तेति खेदे । इदं वर्तमानं
 जन्म राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥ ४७ ॥ ब्रह्मणः कमलासनादेत-
 त्कल्पादाववतीर्णायाः ॥ ४८ ॥ मनुष्यलोकापेक्षया लोकान्तरं विद्या-
 धरस्थानं तदेवाब्जं कमलं तस्मिन्भ्रमरी लोकान्तराब्जभ्रमरी विद्या-
 धरलोकवासिनीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ २५० ॥ करजो नक्तमालाख्यो
 वृक्षः । 'चिरवित्वो नक्तमालः करजश्च करखक' इत्यमरः ॥ ५१ ॥
 विहङ्गया पक्षिण्या सत्या मया वैरिविन्यस्तवागुरा लुब्धकविन्यस्त-
 जाला । वागुरा मृगवन्धनीत्युक्तोऽर्थोऽत्रासंभवान्न गृह्यते । विपि-
 नावनौ अरण्यभूमौ ॥ ५२ ॥ कर्णिका कमलमध्यवर्ती बीजकोशः ।
 कर्णिकानां क्रोडानि मध्यप्रदेशास्तान्येव शय्याः कर्णिकाक्रोडशय्या-
 स्तासु कुङ्कुलो मुकुलः । मुक्तकिञ्चल्कया मुक्तकेसरमालिन्या मया

ततोऽस्त्रीफलदातृणां कर्मणां परिपाकतः ।

राजाहममवं श्रीमान्सुराष्ट्रेषु समाः शतम् ॥ ५४ ॥

शाद्वलीदलदोलायामान्दोलनदरिद्रताम् ।

मशकस्य मया सद्यः स्थितं मशकया सह ॥ ५५ ॥

योनिष्वनेकविधदुःखशतान्वितासु

भ्रान्तं मया बहुविमर्दसमाकुलासु ।

संसारदीर्घसरितश्चलया लहर्या

दुर्वारयाततरणीसरणक्रमेण ॥ ५६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एवमाकथयन्त्यां ते ललने ललिताकृती ।

उत्पेततुर्नमो दूरं योगचङ्क्रमणक्रमैः ॥ ५७ ॥

विनिर्गत्य ततः मर्गादाप्य सर्गं द्वितीयकम् ।

अन्तःपुरे दृष्टशतुर्लटितीव विनिर्गते ॥ ५८ ॥

विश्रान्तम् ॥ ५३ ॥ अस्त्रीत्वं पुंस्त्वं तदेव फलं तदातृणाम् । समाः

संवत्सरान् ॥ ५४ ॥ शाद्वली शप्पवती भूम्नया शृणुदलदोला

शाद्वलीदलदोला तस्या आन्दोलनेन चलनेन दरिद्रता आन्दोलनद-

रिद्रता ताम् ॥ ५५ ॥ विमर्दो विह्वलितः । लहर्या ऊर्म्या । अत्र

विषयवृत्त्यासंसारसरितो लहरी विवक्षिता । दुर्वारो यातो यस्याः

सा दुर्वारयाता मा चासौ तरणी च नीम्नम्याः मरणं गमनं तत्क्र-

मेण तस्यायेन दीर्घमरितश्चल्लोभ्यांतिविषममुखमानायाः प्रचण्ड-

वायुमध्यवर्तिनौकाया गमनन्यायेन संसारदीर्घसरितो विषयवृत्त्या-

लक्षणया लहर्या योनिष्वप्यवर्तन्त्यासु भ्रान्तमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ उत्पे-

तनुर्गोपणमण्डपादूर्ध्वं जग्मतुः । योगप्रयुक्तं चङ्क्रमणं तत्क्रमः

॥ ५७ ॥ आप्य प्राप्य । द्वितीयकं पञ्चनृपसंबन्धिनम् ॥ ५८ ॥

स्थितं पुष्पभराकीर्णं महाराजं महांशवम् ।
 ततः पुनर्विनिर्गत्य योगस्था दिव्ययोगिनी ॥ ५९ ॥
 विवेश भर्तृसंसारं लीला ज्ञप्तिमन्विता ।
 एतस्मिन्नन्तरे तस्मिन्मण्डले मण्डितावनौ ॥ २६० ॥
 चक्रेऽवस्कन्दनं कश्चित्सामन्तोद्रिक्तभूमिपः ।
 कस्मिंचिद्विततारण्ये द्वितीयाकाशमीपणे ॥ ६१ ॥
 सेनाद्वितयमक्षुब्धं सौम्याब्धिद्वितयोपमम् ।
 महारम्भघनं मध्यस्थितराजद्वयान्वितम् ॥ ६२ ॥
 युद्धसज्जं समुन्नद्धमिद्धमग्निमिवाद्भुतम् ।
 लीला च ज्ञप्तिदेवी च संदर्शय नमःस्थिता ॥ ६३ ॥
 अथ प्रवृत्तः प्रसभं प्रलयार्णवरंहसा ।
 सेनयोः शस्त्रसंपातः किरन्नलविद्युतः ॥ ६४ ॥

पुनरपि लीलासरस्वलोः प्रपञ्चमिध्यात्वनिश्चयदाहर्वापादकप्रवृत्तिग्रा-
 ण्तिप्रतिपादनाद्यर्थस्ततः पुनरित्यादिराख्यानसमाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थसंदर्भः
 प्रायेण स्पष्टार्यः । तत्र कानिचिद्विविच्यन्ते । विचित्रमहासंरम्भोऽपि
 संसारो मिथ्येति दर्शयितुं पद्मनृपतिमण्डपाकाशाभ्यन्तर्गतसंसार-
 न्तरे वृत्तस्य साटोपयुद्धस्य वर्णनीयत्वमिति ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥ २६० ॥
 अवस्कन्दनमागमनं राष्ट्रशोषणं वा । सामन्तैरुद्रिक्तोऽभिष्टुब्धः साम-
 न्तोद्रिक्तः स चासौ भूमिपश्चेति तयोक्तः ॥ ६१ ॥ सौम्यं सुन्दरं महा-
 रम्भेन महायुद्धारम्भेन हेतुना घनं निविष्टं महारम्भघनम् ॥ ६२ ॥
 युद्धार्थं सज्जं सन्नद्धं युद्धमज्रम् । इदं शीतम् ॥ ६३ ॥ रंहसा वेगेन किरन्
 विशिघ्रं जनलविद्युतः अनला एवायुधसंचट्टजा विद्युतकारत्यादि-
 शुतः ताः किरन् ॥ ६४ ॥ पवद्भिः समदमातङ्गैः यम्पितायामुच्चैः

पतत्समदमातङ्गकम्पितोर्वीचलज्जलः ।

यन्त्रपापाणचक्रौघदूरविद्रुतखेचरः ॥ ६५ ॥

दूरोद्दीनकचत्सङ्गखण्डतारकिताम्बरः ।

वज्रमुष्टिविनिष्पेषपिष्टसद्भटकङ्कटः ॥ ६६ ॥

नाराचवर्षवरवारिदवीरपूर-

मत्ताभ्रसंभ्रमविनृत्तकवन्धवर्ही ।

कल्पान्तकाल इव वेगविवर्तमान-

मातङ्गशैलवलितो रणसंभ्रमोऽभूत् ॥ ६७ ॥

चलन्ति जलानि यस्मिन् संपाते स तथा । यन्त्रप्रेरितपापाणैश्चक्रा-
णामौघैश्च दूरं विद्रुताः खेचरा देवादयो यस्मिन्स तथा ॥ ६५ ॥
दूरोद्दीनानि दूरोद्गतानि कचन्ति विकसन्ति च यानि खङ्गखण्डानि
तैस्तारकितं संजाततारकमम्बरमाकाशं यस्मिन्स तथा । वज्रमुष्टि-
मिरिति वज्रसममुष्टिभिर्ये विनिष्पेषाः संपेषणानि तैः पिष्टाश्चूर्णिताः
सद्भटकङ्कटाः साधुभटकवचा यस्मिन्स तथा । 'उरच्छदः कङ्कट-
कोऽजगरः कवचोऽग्नियामि'त्यमरः ॥ ६६ ॥ नाराचानां सर्वलो-
हमयपाणानां वर्षाण्येव वरवारीणि तानि ददतीति नाराचवर्षवर-
वारिदानि वीरपूरा वीरसमूहाः त एव मत्ताभ्राणि नाराचवर्षवर-
वारिदानि च तानि वीरपूरमत्ताभ्राणि च तेषां संभ्रमादिनृत्ताः प्र-
नर्तनाः कवन्धवर्हिणः कवन्धमयूरा यस्मिन् रणसंभ्रमे स तथा ।
अथवा मत्ताभ्रेभ्यो निमित्तेभ्यः संभ्रमेण विनृत्ताः कवन्धवर्हिणो
यस्मिन्स तथा । कवन्धो मूर्धरहितः क्रियायुक्तो देहः । 'कवन्धोऽग्री
क्रियायुक्तमपमूर्धकलेयरमि'त्यमरः । वेगेन विवर्तमानाः भ्रमन्तो
ये मातङ्गशैला गजपर्वतास्तैः वलितः मन्दः ॥ ६७ ॥ त्रिशङ्कागल

एवमत्याकुले युद्धे सास्फोटमटसंकटे ।

अष्टभागदशाशेषप्रतापमधुराकृतिः ।

शस्त्रघातहतो वीर इवार्कस्तनुतां ययौ ॥ ६८ ॥

अथ सेनादिनाथान्यां विचार्य सह मन्त्रिभिः ।

दूताः परस्परं दत्ता युद्धं संहियतामिति ॥ ६९ ॥

ततो दुन्दुभयः श्रेष्ठः प्रतिध्वनितदिङ्मुखाः ।

विनिर्गन्तुं प्रववृते रणारण्याद्वलद्वयम् ॥ १७० ॥

अथ वीर इवारक्तः कालेनास्तमितो रविः ।

ततो ध्वान्तौघनासीरे निशीथे समुपस्थिते ॥ ७१ ॥

लीलापतिरुदारात्मा किञ्चित्खिन्नमना इव ।

प्रातःकार्यं विचार्याशु मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ॥ ७२ ॥

दिनस्याष्टौ भागा यस्यासाष्टभागा अष्टभागा दशा शेषो यस्य रवेः
सोऽष्टभागदशाशेषः स चासी प्रकृष्टतापेन मधुराकृतिश्चेति तथोक्तः ।
यद्वा अष्टभागादशा विहरणावस्था सा शेषो यस्य सोऽष्टभागदशाशेषः
स चासी प्रतापश्च तेन मधुरा दर्शनीयाऽऽकृतिराकारो यस्य स
तथोक्तः । वीरपक्षे तु दूरादेव शत्रुमयजनकः प्रभावः प्रतापः ।
अष्टौ भागा यस्य सोऽष्टभागः दशा मरणदशा शेषो यस्य स दशा-
शेषः अष्टभागश्चासी दशाशेषश्चेत्यष्टभागदशाशेषः स चासी प्रताप-
मधुराकृतिश्चेति तथोक्तः । अथवा अष्टौ भागा यस्यां दशायां सी
शेषो यस्य वीरस्येति विग्रहः । यद्वा अष्टभागादशा विहरणावस्था
सा शेषो यस्य प्रतापस्य तेन मधुरा दर्शनीयाऽऽकृतिर्यस्य स तथोक्तः
॥ ६८ ॥ ६९ ॥ श्रेष्ठः शान्ताः । शत्रु उपशमन इति घातोर्लिङ्गे-
हुवचनम् ॥ १७० ॥ वीरोऽपि रुधिराक्षितत्वादारक्तो भवति । ध्वान्तौ-
घोऽन्धकारसमूह एव नासीरे सेनाग्रं यस्य निशीथराजस्य स
ल. वा. ११

निद्रां मुहूर्तमारेमे गृहे शशिकरामले ।
 ततस्ते दिव्ययोगिन्यां राज्ञो विविशतुर्गृहम् ॥ ७३ ॥
 कोमलामलमौगन्ध्यमृदुमन्दारमारुतम् ।
 तत्प्रभावेण निद्राणं नृपतेरन्तराङ्गनम् ॥ ७४ ॥
 तयोर्देहप्रभापूरैः शशिनिष्पन्दशीतलैः ।
 आह्लादितोऽमौ बुबुधे राजोक्षित इवामृतैः ॥ ७५ ॥
 आसनद्वयविश्रान्तं स ददर्शाङ्गनाद्वयम् ।
 स भूपालोऽथ संचिन्त्य सुविस्मितमनाः क्षणात् ॥ ७६ ॥
 उत्तस्यौ शयनाच्छेपादिव चक्रगदाधरः ।
 पुष्पहार इवोत्फुल्लं जग्राह कुसुमाञ्जलिम् ॥ ७७ ॥
 भूमौ विषसने शुद्धे बद्धपद्मान्नो नृपः ।
 जयतां जनदौस्थित्यदाहदोषशशिप्रमे ॥ ७८ ॥
 देव्यां बाह्यान्तरतमोविद्राघणरविप्रमे ।
 तयोरुक्त्वेति तत्याज पादयोः कुसुमाञ्जलिम् ॥ ७९ ॥

तथोक्तः ॥ ७१ ॥ तस्मिन्नुदारात्मा उत्तमचित्तः ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥ कोमलेति ॥ मृदुः कोमलो मन्दोऽमलसौगन्ध्यो निर्मल-
 मारमश्च मृदुश्च मन्दारपुष्पाणां मारुतो यस्मिन् गृहे तत्तथेति विप्रहः
 ॥ ७४ ॥ निष्पन्दोऽत्र निरणः । आह्लादितः सुखितः ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥ पुष्पाणां हारो यस्य पुष्पहारः । पुष्पाधार इति षचित् ।
 तत्र मायामार इत्यर्थः । उत्फुल्लं विस्मितम् ॥ ७७ ॥ विषमने
 विप्रमे देहे । बद्धामरणरहितदेश इत्यर्थः । जनदौस्थित्येति ॥
 जनानां दौस्थित्यं जनादिदोषदुष्टचित्तत्वं तेनाग्निना दाह इव दोषः
 गन्धामरश्चादिप्रमे ॥ ७८ ॥ बाह्यान्तरेति ॥ बाह्यान्तरपदार्थविष-

लीलायै भूपजन्माथ वक्तुं मन्त्रिणमीश्वरी ।
 बोधयामास पार्थस्य संकल्पेन सरस्वती ॥ १८० ॥
 योगिन्यौ स तु ते दृष्ट्वा प्रणम्य कुसुमाञ्जलिम् ।
 तयोः पादेषु संत्यज्य विवेश पुस्तो नतः ॥ ८१ ॥
 उवाच देवी हे राजन्कथं कस्य सुतः कदा ।
 इह जात इति श्रुत्वा स मन्त्री राक्ष्यमब्रवीत् ॥ ८२ ॥
 देव्यौ युष्मत्प्रसादोऽयं भक्त्योरपि यत्पुरः ।
 वक्तुं शक्नोमि तदिदं श्रूयतां जन्म मत्प्रभोः ॥ ८३ ॥
 आसीदिक्ष्वाकुग्रंथस्थो राजा राजीरलोचनः ।
 श्रीमान्कुन्दरथो नाम दोश्छायाच्छादितावनिः ॥ ८४ ॥
 तस्याभूदिन्दुविम्बाभः पुत्रो भद्ररथाभिधः ।
 तस्य विश्वरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो मनोरथः ॥ ८५ ॥
 तस्य विष्णुरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो बृहद्रथः ।
 तस्य सिन्धुरथः पुत्रस्तस्य शैलरथः सुतः ॥ ८६ ॥
 तस्य कामरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो महारथः ।
 अयमसत्प्रभुस्तस्य पुत्रः पूर्णामलाकृतिः ॥ ८७ ॥
 महद्भिः पुण्यसंभारैर्निर्दूरथ इति श्रुतः ।
 जातो मातुः सुमित्राया गौर्या इव गुहोष्परः ॥ ८८ ॥

याज्ञानान्धकारविद्रावकादित्यप्रभे । तयोः पादयोरिति सन्नन्ध प्रत्ये-
 काभिप्रायेण ॥ ७९ ॥ १८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ वक्तुं शक्नोमीति यत्
 अयं युष्मत्प्रसाद इति सन्नन्ध ॥ ८३ ॥ दोश्छायाच्छादितावनि-
 र्मुचच्छायासच्छादितभूमि । सम्यप्रक्षितभूमिरित्यर्थ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

पितास्य दशवर्षस्य दत्त्वा राज्यं वनं ययौ ।
 पालयामास भृषीठं ततः प्रभृति घर्मतः ॥ ८९ ॥
 इत्युक्त्वा संस्थिते तृष्णीं मन्त्रिण्यथ नृपे तथा ।
 कृताञ्जलौ नतमुखे वद्वपद्मासने स्थिते ॥ ९० ॥
 राजन्सार विवेकेन पूर्वजातिमिति स्वयम् ।
 वदन्ती मृद्धिं पस्पर्शं तं करेण सरस्वती ॥ ९१ ॥
 अथ हार्दं तमो माया राज्ञोऽस्य क्षयमाययौ ।
 सत्सारं पूर्ववृत्तान्तमन्तः स्फुरदिव स्थितम् ॥ ९२ ॥
 अन्यदेहैकराजत्वं लीलाविलसितान्वितम् ।
 उवाचात्मनि संसारे यत मायेयमावता ॥ ९३ ॥
 परिज्ञाता ग्रसादेन देव्योरिह मयाधुना ।
 हे देव्यौ किमिदं नाम दिनमेकं मृतस्य मे ॥ ९४ ॥
 गतमध्येह जातानि मम वर्षाणि सप्ततिः ।
 सराम्यनेककर्माणि मित्रघन्धुपरिच्छदान् ॥ ९५ ॥

ज्ञप्तिरुवाच ॥

राजन्मृतिमहामोहमूर्च्छायाः समनन्तरम् ।
 तस्मिँल्लोके तवातीते तस्मिन्नेव ग्रहर्तके ॥ ९६ ॥
 तस्मिन्नेव गृहे जातः सर्गः स्फुराँघविभ्रमः ।
 तदेव चेतसि तव निर्मलाकाशनिर्मले ॥ ९७ ॥
 ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ तमसो बहुदुर्घ-
 टकारित्यदर्शनाय विशेषणम्—मायेति ॥ ९२ ॥ लीलाया भार्याया
 विलसितैर्विलम्बेरन्यत्तं लीलाविलसितान्वितम् । आसमन्तात्तवा
 ध्याता आवता ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ लोष्यत इति लोको देह-
 क्षामिन् ॥ ९६ ॥ एकारोऽयम् विशदयति—वदे-

प्रतिभानमिदं जातं व्यवहारभ्रमाततम्
 वयसः समतीतानि भ्रम वर्षाणि सप्ततिः ॥ ९८ ॥
 यथा स्वप्नमुद्धर्ते तु संवत्सरशतभ्रमः ।
 तत्र मायाविलासेन तथायं जगति भ्रमः ॥ ९९ ॥
 वस्तुतस्तु न जातोऽसि न मृतोऽसि कदाचन ।
 शुद्धविज्ञानरूपस्त्वं शान्त आत्मनि तिष्ठसि ॥ २०० ॥
 पश्यस्यथैतदखिलं न च पश्यसि किञ्चन ।
 सर्वात्मकतया नित्यं प्रकचस्यात्मनात्मनि ॥ १ ॥
 यस्त्वशुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे ।
 वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सत् ॥ २ ॥
 यथा बालस्य वेवालो मृतिपर्यन्तदुःखदः ।
 असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगत् ॥ ३ ॥

वेति ॥ ९७ ॥ व्यवहारभ्रमैराततं व्याप्तं व्यवहारभ्रमाततम् । प्रति-
 भानमेव लेशतो दर्शयति—वयस इति ॥ 'शतायुर्वै पुरुष' इत्युक्तायुषः
 संवन्धीनि सप्ततिर्वर्षाणि समतीतानीति प्रतिभानं जातमिति संबन्धः
 ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ किं तर्हि वस्तुवृत्तमित्याकाङ्क्षायां तदाह—वस्तुव-
 स्त्वित्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ २०० ॥ तत्त्वदृष्टिमवलम्ब्याह—न च
 पश्यसीति ॥ प्रकचसि विस्फुरसि ॥ १ ॥ इदानीमुपन्यस्तविद्वद्दृष्टि-
 स्तुत्यर्थं तद्विपरीतदृष्टिपरिहानार्थं च विद्वद्दृष्टिं वर्णयति—यस्त्वशुद्ध-
 मतिरित्यादिना दीर्घस्वप्नमित्यतः प्राक्तनग्रन्थसंदर्भेण । वितते संव्याप्ते
 पदे वस्तुनि न रूढः प्रसिद्धः । वस्तुतोऽसदेव जगत्तस्य मूढस्य
 दृष्ट्या सत्पदमार्थसद्वज्रसारं चास्ति । ययस्य सार इव सारः
 सिरांसो यस्मिन्मयया ॥ २ ॥ वेवालोऽत्र बालेन स्वच्छायायामा-

ताप एव यथा चारि मृगाणां भ्रमतो भवेत् ।
 अमत्यमेव मत्याभं तथा मृदमतेर्जगत् ॥ ४ ॥
 अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ।
 कटकजगतिरेवान्ति न मनागपि हेमवीः ॥ ५ ॥
 तथा जस्य पुरागारनगनाग्रेन्द्रभासुरा ।
 दृश्यं दृश्यदृगेवास्ति न चान्या परमार्थदृक् ॥ ६ ॥
 दीर्घसममिदं विथं चित्ताहन्तादिसंयुतम् ।
 अत्रान्ये म्रमपुरुषा यथार्मी जाग्रतः स्थिताः ॥ ७ ॥
 अस्ति सर्वगतं शान्तं परमार्थघनं शुचि ।
 अचेत्यचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ ८ ॥

रोषितो विवक्षितः । मृत्तिपर्यन्तदुःखदो मरणपर्यवसायि दुःखं ददन्
 यथा स सत्य द्याभाति तथा मृदमतेर्जगत्सत्याभं भवति ॥ ३ ॥
 तापो मरुभूमिगतः । भ्रमतो भ्रमात् ॥ ४ ॥ कटककल्पनाया अधि-
 ष्ठानमृते कनके हेमि निपये अव्युत्पन्नस्यासंजातविज्ञानस्य कानके
 कनकमिदृते कटके कटकजगतिः कटकोऽयमिति विपरीतज्ञानमेवास्ति
 मनागपि ईषदपि हेमवीर्नास्ति । नायं कटकः किंतु हेमेवेति प्रमितित्वा-
 स्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ यथाय दृष्टान्तमथा द्रम्याधिष्ठानमज्ञानमिदं स्वैर्यं
 दृश्यदृक् दृश्यध्रान्तिरेवास्ति अन्या परमार्थदृक् नास्ति । नेदं दृश्यं
 किंतु मद्येनेति प्रमितित्वास्तीत्यर्थः । नगः पर्वतो वृक्षो वा । नागो
 गजः काटवेयो वा ॥ ६ ॥ एवं हेयामद्यदृष्टिं दर्शयित्वोपदिष्टां
 वस्तुदृष्टिं प्रपञ्चयति-दीर्घम्वप्रमित्यादिना ॥ अत्र जगति स्वप्नदृष्टि-
 रन्ये म्रमदृष्टाः पुरुषा यथा मिथ्या तथा जाग्रतः पुंमोऽन्येऽमी पुरुषा
 मिथ्येय ॥ ७ ॥ परमार्थश्च तद्वन्नं निन्तरं चेति परमार्थघनम् ।

तत्सर्वगं सर्वशक्ति सर्वं सर्वात्मकं स्वयम् ।

यत्र यत्र यथोदेति तथास्ते तत्र तत्र वै ॥ ९ ॥

तदेवमेष राजंस्त्वं लीलार्थमुपवर्णितः ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यावो दृष्टादृष्टान्तसंविदः ॥ २१० ॥

विदूरथ उवाच ॥

ममापि दर्शनं देवि मोघं भवति नार्थिषु ।

महाफलप्रदायास्तु कथं तव भविष्यति ॥ ११ ॥

अहं देहमिमं त्यक्त्वा तं देहं पद्मनामकम् ।

कदा यास्यामि वरदे तन्मे कथय तत्ततः ॥ १२ ॥

देव्युवाच ॥

असिघ्रणवरे राजन्मर्तव्यं भवताधुना ।

प्राप्तव्यं प्राक्तनं राज्यमेतत्प्रत्यक्षमेव ते ॥ १३ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

प्रस्तुतेतिकथा यावन्मिथो मधुरभाषिणोः ।

तावत्प्रविश्य संभ्रान्तमुवाचोर्ध्वस्थितो नरः ॥ १४ ॥

अचेत्यचिन्मात्रवपुरविषयचिन्मात्रस्वरूपं परमाकाशं परं ब्रह्म सर्वग-

तम् । निरङ्कुशमिति यत्तुमावतमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ सर्वं गच्छति

जानातीति सर्वगं तत्परममिति बाधायां सामानाधिकरण्यम् । सर्वा-

त्मकं सर्वेष्ट्यात्मस्वरूपमनुस्यूततया यम्य तत्सर्वात्मकम् ॥ ९ ॥

दे राजन्, एष त्वं लीलार्थं लीलायाः प्रपञ्चनिष्वात्वे दृष्टान्तसिद्धर-

थम् । अथवा लीलार्थं लीलार्थात्ययेनैवमुपवर्णितः । दृष्टान्तदृष्टयः

प्रपञ्चनिष्वात्वे दृष्टान्तविशया दृष्टाः । उच्यते इत्यर्थः ॥ २१० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पट्टिस्तु उभयतोभार-आयुधवि-

देव पडिशचक्रासिगदापरिवृष्टिमत ।
 महत्त्वरिवलं प्राप्तमेकार्णव इवोद्धतः ॥ १५ ॥
 नगरे नगसंकाशे लग्नोऽधिर्व्याप्तदिक्कतः ।
 दहंश्चटचटास्फोटैः पातयत्युत्तमान्मृहान् ॥ १६ ॥
 कल्पाम्बुदघटातुल्या व्योम्नि धूममहाद्रयः ।
 बलात्प्रोद्गीयनं कर्तुं प्रवृत्ता गरुडा इव ॥ १७ ॥
 ससंभ्रमं वदत्येवं पुरुषे पत्न्यारवः ।
 उदभूत्पूरयन्नाशा बहिः कोलाहलो महान् ॥ १८ ॥
 बलादाकर्णकृष्टानां धनुषां शरवर्षिणाम् ।
 बृंहतामतिमत्तानां कुञ्जराणां तरसिनाम् ॥ १९ ॥
 पुरे चटचटास्फोटैर्ज्वलतां ज्ञातवेदसाम् ।
 पौराणां दग्धदाराणां महाहलहलारवैः ॥ २० ॥
 अथ वातायनादेव्यौ मन्त्री राजा विदूरथः ।
 ददृशुः प्रोल्लसन्नादं महानिशि महापुरम् ॥ २१ ॥

शेषः । परिधो मूले नियद्वो लगुहः ॥ १५ ॥ नगः पर्वतः ॥ १६ ॥
 कल्पाम्बुदघटातुल्याः प्रलयमेघसमूहतुल्याः । प्रोद्गीयनं प्रकर्षणोद्ग-
 मतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ पुरुषः कर्कशः आत्ममन्ताद्रयः शब्दो बल-
 स पुरुषारयः उदभूदुद्धतः । आशा दिशः ॥ १८ ॥ बृंहतां गर्ज-
 ताम् । तरसिनां बलवताम् । 'द्रविणं तरःसहोबलवीर्याणि स्थाम शुष्मं
 चैत्यमरः । यद्वा तरसिनां जववताम् । 'रहस्तरसी तु रयः स्वदे-
 इत्यमरः ॥ १९ ॥ चटचटाहलहलेति शब्दानुकारौ । चटचटास्फो-
 टैर्हलहलारवैश्च सह धनुषां कुञ्जराणां कोलाहल उदभूदिति पूर्वोणा-
 न्वयः ॥ २० ॥ वातायनं गयाश्रमम् । 'वातायनं गयाश्रोऽस्त्री'त्य-

प्रलयानिलसंक्षुब्धसप्तैकार्णवरंहसा ।

पूर्णं परचलेनोग्रकल्पमेघतरङ्गिणा ॥ २२ ॥

कल्पान्तवह्निविगलन्मेरुमन्दरमासुरम् ।

दह्यमानं महाज्वालाजालैरम्बरपूरकैः ॥ २३ ॥

मुष्टिग्राह्यमहामेघगर्जसंतर्जनोर्जितैः ।

घोरं कलकलारावैर्मांसलैर्दस्युजल्पितैः ॥ २४ ॥

तरदुल्मुकखण्डोग्रतारातरलिताम्बरम् ।

अङ्गारराशिनिपतभरनार्युग्ररोदनम् ॥ २५ ॥

मरः ॥ २१ ॥ एकश्चासावर्णयश्चैकार्णवः । सप्त चासावेकार्णवश्च सप्तैकार्णवस्तस्य रंह इव, रंहो वेगो यस्य तत्तथा । उमा ये कल्प-
मेघाः प्रलयमेघास्तद्वत्तरङ्गाः तत्तुल्याकारा यस्मिन्परचले तदुग्रकल्प-
मेघतरङ्गि तेन ॥ २२ ॥ कल्पान्तवह्निविगलन्मेरुमन्दरमासुरं कल्पा-
न्तवह्निना दग्धत्वाद्विगलन्ती यौ मेरुमन्दरौ तद्वद्मासुरं भासनशी-
लम् ॥ २३ ॥ मुष्टिग्राह्यां ये महामेघास्तेषां गर्जा गर्जनानि तद्व-
द्यानि संतर्जनानि तैरुर्जितैरभिपृष्टैः । यद्वा मुष्टिग्राह्या महामेघग-
र्जास्तद्वद्यानि संतर्जनानि तैरुर्जितैः । कलकलारावैः कोलाहलनि-
स्सर्गैः । 'कोलाहलः कलकल' इत्यमरः । कलकलेति शब्दानुकारो वा ।
मांसलैः । सान्द्रैरित्यर्थः । कलकलारावैः दस्युजल्पितैश्च घोरमिति
संबन्धः । अथवा दस्युजल्पितैर्हेतुभिर्मांसलैः कलकलारावैः घोर-
मित्यन्वयः ॥ २४ ॥ तरदुल्मुकेति ॥ तरन्ति लहयन्ति यान्युल्मुक-
खण्डानि तान्येवोग्रतारा उग्रनक्षत्राणि ताभिस्तरलितं लुलितं अम्ब-
रमाकाशं यस्मिन्पुरे तत्तथा । यथाहुः क्षीरस्वामिनः—'प्रेहोलितस्तर-
लितो ललितो लोलितोऽपि चे'ति । अङ्गारराशिषु निपतन्नरनारीणा-

एतस्मिन्नन्तरे राजमहिषी मचयौवना ।
 अनुयाता वयस्यामिर्विवेश भयबिह्वला ॥ २६ ॥
 अथ तस्या वयस्यैका राजानं तं व्यजिज्ञपत् ।
 देव देवी समायाता पलाय्यान्तःपुरान्तरात् ॥ २७ ॥
 राजद्वाराहृतास्त्वेते बलवद्भिरुदायुधैः ।
 अन्तःपुराधिपाः सर्वे पिष्टाः शत्रुभिरुद्धतैः ॥ २८ ॥
 दूरेणाशङ्कमायातैः परैर्नः पुरमाहृतम् ।
 इत्याकर्ष्य विलोक्यासौ देव्यौ युद्धाय यासतः ॥ २९ ॥
 रक्षतां मम मार्येयं युष्मत्पादाञ्जपद्पदी ।
 इत्युक्त्वा निर्वयौ राजा कोपाकुलितलोचनः ॥ ३० ॥
 मत्तैर्भनिभिन्नघनकन्दरादिव केसरी ।
 लीला लीलां ददर्शाय स्वाकारमदृशाकृतिम् ॥ ३१ ॥
 प्रतिचिम्बमिवायातामादर्शे चारुदर्शनाम् ॥ ३२ ॥

प्रबुद्धलीलोवाच ॥

किमिदं देवि मे ब्रूहि कस्मादियमहं स्थिता ।
 या साहममत्रं पूर्वं कथं सेयमहं स्थिता ॥ ३३ ॥
 सुप्तं रोदनं यस्मिन्सलथा ॥ २५ ॥ वयस्यामिः सरसीभिः ॥ २६ ॥
 व्यजिज्ञपत् सिद्धापितरती । सा अवबोधन इति धातोर्द्ध ॥ २७ ॥
 पिष्टान्मूर्तिताः ॥ २८ ॥ न विद्यते शङ्का यस्मिन्कर्मणि तदशङ्कम् ।
 आहृतमपहनम् । देव्याविति संयोजनम् ॥ २९ ॥ पद्मपदी भ्रमरी
 ॥ ३० ॥ कन्दरादयाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इयमहं कस्मात्स्थिता ।
 इयं मत्समा कस्मात्स्थितेति यावत् । नन्वियं योगप्रभावोत्पादिता
 मानुषशरीरया इयया मृना न भवतीत्यादिद्वाराहृता सेति ॥ ३३ ॥

ज्ञप्तिरुवाच ॥

‘यादृग्भावो मृतो भर्ता तव तस्मिंस्तदा पुरे ।

तादृग्भावस्तमेवार्थं तथैवायं हि दृष्टवान् ॥ ३४ ॥

अविसंवादिसर्वार्थरूपं यत्तस्य विम्बितम् ।

तदेव तादृशं चित्तदर्पणे प्रतिविम्बति ॥ ३५ ॥

स्वप्नो जाग्रत्यमद्रूपः स्वप्ने जाग्रदसद्वपुः ।

मृतिर्जन्मन्यसद्रूपा मृत्या जन्माप्यसन्मयम् ॥ ३६ ॥

एवं न सन्नासदिदं भ्रान्तिमात्रं विजृम्भते ।

अनुभूतय एतास्तु काश्चित्पूर्वानुभूतितः ॥ ३७ ॥

आत्मान्तरे त्वद्भाषनाभावितेन त्वद्भर्ता त्वत्सदृशतया कल्पितत्वा-
लीला त्वत्समा स्थितेत्युत्तरमभिप्रेत्याह—यादृगिति ॥ तमेवार्थं तत्स-
दृशमेवार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ नन्विदं लीला कल्पिता चेत् शुक्ति-
रजतादाविद्यायां विसंवादः कथं न जायत इत्याशङ्क्याह—अविसंवा-
दीति ॥ अविसंवादिसर्वार्थरूपं व्यवहारदशायां बाधापरपर्यायविसं-
वादरहितसर्वपदार्थस्वरूपं तस्य मनसि विम्बितं त्वद्भर्तुर्मनसि
स्फुरितमभूत्, तदेव तादृशं अविसंवादि सत् चित्तदर्पणे काला-
न्तरे प्रतिविम्बति । अविसंवादितया यत्पूर्वमनुभूतं तत्संस्कारात्मनो
वर्तमानं कालान्तरे चित्तदर्पणे तथैव स्फुरतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥
ननु व्यवहारदशायां विसंवादाभावे कल्पितत्वमेवासिद्धमित्याशङ्क्य
व्यभिचारित्वेन दृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वं साधयति—सप्र इत्यादिनां
॥ ३६ ॥ जगद्भ्रान्तीनां वैचित्र्यप्रदर्शनपूर्वकमभिनवलीलायाः
सदृशभ्रान्तिगृहीतत्वं पूर्वोक्तं च विशदयति—अनुभूतय इत्यादिना ॥
काश्चिदनुभूतयो भ्रान्तयः पूर्वानुभूतितः संस्कारद्वारा जायन्ते

अपूर्वानुभवाः काश्चित्समाश्चैवासमास्तथा ।

त्वच्छीला त्वत्समाचासा त्वत्कुला त्वद्वपुः सती ॥ ३८ ॥

इति लीलेयमाप्नोति प्रतिमा प्रतिविम्बजा ।

विदूरयस्तु भर्तृप तनुं त्यक्त्वा तवाङ्गने ॥ ३९ ॥

तदेवान्तःपुरं प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति ॥ २४० ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्याकर्ष्य वचो देव्या लीला सा तत्पुरास्पदा ।

पुरः प्रह्ला स्थितोवाच वचनं विहिताञ्जलिः ॥ ४१ ॥

देवी भगवती झसिर्नित्यमेवार्चिता मया ।

सा यादृश्येष देवेषि तादृश्येव त्वमम्बिके ॥ ४२ ॥

तन्मे कृपणकारुण्याद्वरं देहि वरानने ।

रणे देहं परित्यज्य यत्र तिष्ठति मे पतिः ॥ ४३ ॥

अनेनैव शरीरेण तत्रस्याहं तदङ्गना ।

एतदस्त्विति देव्योक्ते पूर्वलीलाप्रवीक्ष्य ॥ ४४ ॥

॥ ३७ ॥ काश्चिन्नु अपूर्वानुभवा भवन्ति । पूर्वानुभवाः कारण-

त्वेन न विद्यन्ते यासां ता अपूर्वानुभवाः काश्चित्समाः सदृशाः ।

त्वच्छीला त्वत्समानशीला । त्वत्कुला त्वत्समानकुला । त्वद्वपुस्त्वत्स-

मानशरीरा ॥ ३८ ॥ प्रतिविम्बजा प्रतिविम्बत्वेन जाना त्वद्वर्तम-

तिभेयं लीलेन्यामार्ताति संयन्यः ॥ ३९ ॥ २४० ॥ तत्पुरं विदूर-

यपुरं आस्पदं स्थानं यस्याः सा नयोक्ता । विहिताञ्जलिः कृताञ्जलिः

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अत्यन्तलोभार्थं बह्वयमानं सह्ये यः स कृपणः

कृपणे कारुण्यं कृपणकारुण्यं तस्मान् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पूर्वलीलोवाच ॥

पूर्वेणैव शरीरेण किमर्थं नाहमीश्वरि ।

लोकान्तरमिदं नीता तं गिरिग्रामकं वद ॥ ४५ ॥

देव्युवाच ॥

न किञ्चित्कस्यचिदहं करोमि वरवर्णिनि ।

सर्वं संपादयत्याशु संकल्पः प्राणिनां स्वतः ॥ ४६ ॥

मां समाराधयन्त्यास्तु संकल्पोऽभूत्तवेदशः ।

मुक्ता स्यामिति तेन त्वं तैः प्रकारैः प्रबोधिता ॥ ४७ ॥

अनया त्विममेवार्थं याचिता दत्तवत्यहम् ।

एवं फलति संकल्पो नृणामस्मत्प्रसादतः ॥ ४८ ॥

। वसिष्ठ उवाच ॥

विदूरथस्तु सदनान्निर्गतः परिवारितः ।

परिवारेण महता महारत्नविभूषितः ॥ ४९ ॥

आलोकयन्वीरगणानारुरोह रथोत्तमम् ।

कूटागारसमाकारं मुक्ताभाणिक्यमण्डितम् ॥ २५० ॥

अथोदपतदुद्दामनानाभ्ररवनिर्भरः ।

शैलभित्तिप्रतिध्वानैर्दारुणो दुन्दुभिध्वनिः ॥ ५१ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ कूटं गिरिशृङ्गं कूटवत्स्थितम-
गारं कूटागारं कूटागारेण संम आकारो यस्य स तथोक्तः सम् । अद्वा
कूटागारमयोगृहं तत्सम आकारो यस्य तत् ॥ २५० ॥ उदपतत्
उत्थितः । उद्दामनानाभ्ररवनिर्भरः उद्दामान्युद्धन्धनानि यानि नाना-
भ्राणि नानामेषास्तेषां रववनिर्भरो भरः । सान्द्र इत्यर्थः । शैलभित्तिपु
पर्वतपार्श्वभित्तिपु प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिभिर्दारुणो घोरः शैलभित्ति-

किङ्किणीजालनिघ्नानैर्हेतिसंघट्टंकृतैः ।
 धनुश्चटचटाशब्दैः शरसीत्कारगीतिभिः ॥ ५२ ॥
 परस्परं भटाहानैर्वन्दीविशुब्धरोदनैः ।
 शिलाघनकृताशेषप्रह्लाण्डकुहरघ्वनिः ॥ ५३ ॥
 हस्तग्राह्योऽभवेद्भीमो दशाशाकुञ्जपूरकः ।
 अयोत्थितेन रजसा पीनेनाम्बररोधिना ॥ ५४ ॥
 भूर्सत्त्वं यौवनेनैव वनतामाययौ तमः ।
 विवेशात्रिवलं राजा क्षीराब्धिमिव मन्दरः ॥ ५५ ॥
 जज्जलुः शस्त्रसंघट्टज्वलना उल्लुका इव ।
 जगर्जुः शरधारौघान्वर्पन्तो वीरवारिदाः ॥ ५६ ॥
 निपेतुः कङ्कवत्कूरा वीराङ्गेषु च हेतयः ।
 पेतुः पटपटारावं हेतिनिष्पिष्टयोऽम्बरे ॥ ५७ ॥

प्रतिभ्यानदारुणः ॥ ५१ ॥ हेतिसंघट्टंकृतैः शस्त्रसंघट्टनजनितदं-
 मारैः । 'रवेरर्चिश्चशस्त्रं च वह्निग्नाला च हेतय इत्यमरः ॥ ५२ ॥
 वन्दी दृढापहतास्त्री । यथाहुः क्षीरम्यामिनः—'वन्दी दृढापहता स्त्री'ति ।
 शिलाघनो निविडावयवपापाणः । शिलाघनैः कृतं पूरितं शिलाघन-
 कृतं अशेषप्रह्लाण्डकुहरं येन स तथा । कुहरं सुपिरम् । अतिम-
 दता घ्वनिना सर्वतः पूरितं प्रह्लाण्डविषयः शिलाघनपूरितमिवासी-
 दित्यर्थः ॥ ५३ ॥ कुञ्जो लतादिपिहितोदरम् । दशाशा दशदिश-
 म्य कुञ्जा जगदुदरस्य तत्पूरको दशाशाकुञ्जपूरकः ॥ ५४ ॥ घनतां
 गान्द्रताम् ॥ ५५ ॥ जज्जलुः ज्वलनं चक्रुः । ज्वलता अग्नयः ।
 'शुपीटयोनिर्गलनो जानवेदाम्मनूनपादि'त्यमरः । जगर्जुः गर्जतं
 चक्रुः ॥ ५६ ॥ ऋद्धो लोहपृष्ठान्यः पक्षी । 'लोहपृष्ठं ऋद्धः

उत्तस्थुर्यमयात्रायां कर्त्तव्यनरपङ्कयैः ।

प्रशेमुः पांसवो रक्तैस्तमांस्यायुधवह्निभिः ॥ ५८ ॥

युद्धैकध्यानतः शब्दभयानि मृतिनिश्चयैः ।

अभवत्केवलं युद्धमपशब्दमसंभ्रमम् ॥ ५९ ॥

समसमरवंसंवहच्छरौघं टकिटकितारवसंपतद्भुशुण्डि ।

कणकणरवसंमिलन्महास्रं तिमिनिधिवद्रणमास दुस्तरं तत् २६०

वसिष्ठ उवाच ॥

एतस्मिन्वर्तमाने तु घोरे समरसंभ्रमे ।

लीलाद्वयमुवाचेदं देवीं भगवतीं प्रति ॥ ६१ ॥

देवि कस्मादकस्मान्नो भर्ता जयति नो रणे ।

वद त्वय्यपि तुष्टायामस्मिन्विद्रुतवारणे ॥ ६२ ॥

स्यादि'त्यमरः । पेतुः पतनं चक्रुः । पटपटारावमिति क्रियाविशेष-
णम् । निष्पिष्टयो निष्पेषाः ॥ ५७ ॥ प्रशेमुः प्रशान्ताः । तमांसि शब्द-
भयानि च क्रमेण आयुधवह्निमी रश्मिभिः ॥ ५८ ॥ युद्धैकध्याना-
न्यृतिनिश्चयैश्च प्रशेमुः । अपशब्दं निःशब्दं यथा भवति तथा ॥ ५९ ॥
समसमेति शब्दानुकारः । समसमरवं यथा भवति तथा संवहत्संप-
तब्धशरौघो यस्मिन्नणे तत्तथा । अथवा समाः समजवाः परस्परं सम-
ममवच्छब्दाः संवहन्तश्च शरौघा यस्मिस्तत्तथा । यद्वा समंसममत्युजु
यथा भवति तथा रवेण संवहन्तः शरौघा यस्मिस्तत्तथा । अथवा
समं युगपदेव समरवं यथा तथा संवहन्तः शरौघा यस्मिस्तत्तथा ।
टकिटकिटितेशब्दानुकारः कलकलेति वा । भुशुण्डीनामायुधविशेषः ।
दुस्तरत्त्वमात्रे दृष्टान्तः तिमिनिधिवत् समुद्रवत् ॥ २६० ॥ ६१ ॥
देवीति ॥ नोऽस्माकम् । नो इत्यभावे । विद्रुतवारणे प्रविलापितगले

देव्युवाच ॥

चिरमाराधिता तेन विदूरथनृपारिणा ।

अहं पुज्यौ जयार्थेन न विदूरथभूमृता ॥ ६३ ॥

तेनासावेव जयति जीयते न विदूरथः ।

अनेन मुक्त एव स्यामहमित्यसि भाविता ॥ ६४ ॥

प्रतिभारूपिणी तेन बाले मुक्तिर्भविष्यति ।

एतदीयस्त्वयं अश्रुर्जयी राज्यं करिष्यति ॥ ६५ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

एवं देव्यां वदत्यां तु चलयोर्युद्धमानयोः ।

रविर्द्रष्टुमिवाश्चर्यमाजगामोदयाचलात् ॥ ६६ ॥

भुवनं कज्जलाम्भोधेरिवोद्धृतमराजत ।

पेतुः कनकनिष्पन्दसुन्दरा रविरम्भयः ॥ ६७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे सेनाः सर्वाः संक्षयमाययुः ।

आसीद्रणाङ्गणं शून्यमिवाल्पोमयसैनिकम् ॥ ६८ ॥

प्राप्य राजा पुरः शत्रुं सिन्धुमुद्धरकन्धरम् ॥

घनुरास्फालयामास परिवादितदिदृमुखम् ॥ ६९ ॥

फलपान्तपत्रनास्फोट इवामरगिरेस्तटम् ।

विससर्जोर्जितो राजा आतर्ककरानिव ॥ ७० ॥

रण इति संबन्धः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ प्रतिभारूपिणी मनोमयी

॥ ६५ ॥ युद्धमानयोः सतोः ॥ ६६ ॥ कज्जलं मसी । कनकनिष्पन्दाः

सुवर्णशलाकाः ॥ ६७ ॥ सैनिकाः सेनायां समवेताः ॥ ६८ ॥

सिन्धुं सिन्धुनामकम् । उद्धरकन्धरं उग्रतमीपम् । घनुरास्फालयामास

घनुरास्फालयामास परिवादितानि परिनादितानि विद्मुत्तानि

मस्तिन्कर्मणि शक्तया ॥ ६९ ॥ आस्फोटोऽग्रामिदृतिः । अमरगिरिर्मरुः

तीक्ष्णाः परमदुस्पर्शाः शिलीमुखपरम्पराः ।

सिन्धोरपि तथैवासीन्मुक्तिलाघवमेव च ॥ ७१ ॥

एवं सिन्धुर्महाबाहुश्चिरं समरमूर्धनि ।

क्रीडित्वा पीडयामास शरवर्षैर्विदूरथम् ॥ ७२ ॥

छिन्नध्वजं छिन्नरथं भिन्नाश्वं भिन्नसारथिम् ।

छिन्नकार्मुकवर्माणं छिन्नमर्वाद्विमाकुलम् ॥ ७३ ॥

हृदि स्फारशिलापट्टदृढपीवरमूर्धनि ।

भिन्ना वज्रसमैर्वाणैः पातयामास भूतले ॥ ७४ ॥

हतो राजा हतो राजा प्रतिराजेन संयुगे ।

इति शब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीत्समाकुलम् ॥ ७५ ॥

भाण्डोपस्करभारौघविद्रवच्छकटव्रजम् ।

आक्रन्दार्तकलत्रौघविद्रवन्नागरोत्करम् ॥ ७६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे लीला तामुवाच सरस्वतीम् ।

श्वासावशेषमालोक्य मूढं भर्तारमग्रतः ॥ ७७ ॥

प्रवृत्तो देहमुत्सृष्टुं मद्भर्तायमिहाम्बिके ।

भर्तारमनु यास्यामि दयां कुरु महेश्वरि ॥ ७८ ॥

करान्किरणान् ॥ २७० ॥ शिलीमुखाः सायकाः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

कार्मुकं धनुः । वर्म कवचम् ॥ ७३ ॥ स्फारो विपुलो यः शिलापट्टः

तद्वदृढः पीवरः पीनश्च मूर्धा ऊर्ध्वभागो यस्य हृदस्तत्तथा ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

भाण्डोपस्करेति ॥ भाण्डानामुपस्कराणामुपकरणानां भारौघैर्विद्रवत्

शयटानां घ्रातः समूहो यस्य राष्ट्रस्य तत्तथा । आसमन्तात्क्रन्दो रोदनं

आक्रन्दस्तेनार्तो दुःखितः कलत्रौघो यस्य तत्तथा । विद्रवत् प्रधावन्

नागराणां नगरभयानामुत्करः पुञ्जो यस्य तत्तथा । 'म्यान्निपायः

पुञ्जराशी नूत्करः शूटमस्त्रियामि'त्यमरः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इत्युक्त्वा ज्ञप्त्यनुध्यानात्सा सामर्थ्यवती क्षणात् ।
 पुष्पुवे पेलवाकारा पक्षिणीव नभस्तले ॥ ७९ ॥
 मेघमार्गानथोल्लङ्घ्य वातस्कन्धानथो पुनः ।
 सूर्यमार्गाद्विनिर्गत्य तारामार्गमतीत्य च ॥ २८० ॥
 ब्रह्मादिस्थानमाक्रम्य प्राप्य ब्रह्माण्डखर्परं ।
 ब्रह्माण्डखर्परं भिक्षा जलाद्यावरणांस्ततः ॥ ८१ ॥
 समुल्लङ्घ्य पुरः प्राप महाचिद्गनान्तरम् ।
 अदृष्टपारपर्यन्तमतिवेगेन धावता ॥ ८२ ॥
 सर्वतो गरुडेनापि कल्पकोटिशतैरपि ।
 तत्र ब्रह्माण्डलक्षाणि सन्त्यसंख्यानि भूरिश्रः ॥ ८३ ॥
 तान्यन्योन्यमदृष्टानि फलानीव महावने ।
 तत्रैकस्मिन्पुरःसंस्थे विततावरणान्विते ॥ ८४ ॥
 वेधयित्वा विवेशान्तः प्रापयत्पद्मपत्तनम् ।
 तत्र तन्मण्डपं प्राप्य देवी शक्त्युपपृंहिता ॥ ८५ ॥
 प्रविश्य पुष्पगुप्तस्य शवस्य निकटे स्थिता ।
 तं दृष्ट्वा चिन्तयामास चेतसा स्फुरितात्मना ॥ ८६ ॥

पुष्पुवे शवनं चक्रे । पु गतौ इति भातोर्लिङ् । पेलवस्तनुराकारो यस्याः
 सा पेलवाकारा । 'पेलवं विरलं तन्वि'त्यमरः ॥ ७९ ॥ २८० ॥
 ब्रह्माण्डखर्परं ब्रह्माण्डकपालं स्थानम् । 'भ्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री'त्य-
 मरः ॥ ८१ ॥ महाचिदेव परमात्माश्रयगगनं तस्यान्तरं मध्यं
 महाचिद्गनान्तरम् । महात्मनोऽपि पृथिव्याद्यावरणवत्परिच्छेद-
 भाशद्वराह-अदृष्टेति ॥ ८२ ॥ गरुडेनाप्यदृष्टपारपर्यन्तमिति संबन्धः
 ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ स्फुरितात्मना चलित्रस्वरूपेण । विमयो-

एष मे भविता भर्ता नूनं वीरवराग्रणीः ।

अहं देव्याः प्रसादेन ततः प्रथममागता ॥ ८७ ॥

इति संचिन्त्य सा हस्ते गृहीत्वा चारु चामरम् ।

वीजयामास राजेन्द्रं लीला ललितयौवना ॥ ८८ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

एतस्मिन्नन्तरे राज्ञः पतितस्य महीतले ।

जीवं ददृशतुर्देव्यौ दिव्यदृष्ट्या नमोगतम् ॥ ८९ ॥

अथ जीमकला लीला ज्ञप्तिश्चेति त्रयं ततः ।

पुष्पुषे जीवलेखा तु योगिन्यां ते न पश्यति ॥ २९० ॥

तमेवानुसरन्त्यौ ते सर्गात्सर्गान्तरं गते ।

पद्मराजपुरं प्राप्य लीलान्तःपुरमण्डपम् ॥ ९१ ॥

क्षणाद्विश्रुतः सैरं जीमलेखाप्यथाग्रगा ।

ततो ददृशतुर्देव्यौ शयनार्थैकपार्श्वगाम् ॥ ९२ ॥

लीलां विदूरथस्याग्रे प्रसितां प्रथमागताम् ।

एतस्मिन्नन्तरे ज्ञप्तिर्जीवं विदूर्यं पुनः ॥ ९३ ॥

संरूपेण हरोधाय मनमः स्पन्दनं यथा ।

ततो भगवतीमाह लीला ललितलोचना ॥ ९४ ॥

देवि न प्राक्तनो देहः कथं मम न दृश्यते ॥ ९५ ॥

सुहृत्स्वरूपेणेति यावत् ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ २९० ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ विदूरथं विदूरथसंबन्धिनम् ॥ ९३ ॥ अयं जीवः

शयनार्थं ना प्रविशतु आचारो तावत्तिष्ठत्वित्येवंलक्षणेन संकल्पेन

हृदये निरोधं प्रकारः । उचिते मुन्दरे लोचने यस्याः सा तयोष्ण

॥ ९४ ॥ ९५ ॥ महानाशयोऽभिप्रायो यस्याः सा तयोष्ण तत्पुं-

आवां तावदिमे लीला पश्यत्वित्येव चिन्तिते ।

ज्ञप्तिदेव्या ततस्तत्र लीला चलविलोचना ॥ ३ ॥

गृहमालोकयामास तत्तेजःपुञ्जभासुरम् ।

गृहमालोक्य पुरतो लीलां ज्ञप्तिं विलोक्य च ॥ ४ ॥

उत्थाय सञ्च्रमवती तयोः पादेषु सापतत् ।

उपाविशद्विष्टरेषु ज्ञप्तिलीले च ते ततः ॥ ५ ॥

ज्ञप्तिर्वाच ॥

हे हंसहारिगामिन्यौ लीले ललितलोचने ।

उत्थापयावो नृपतिं श्वेतल्पादिमं पुनः ॥ ६ ॥

इत्युक्त्वा मुमुचे जीवमामोदमिव पद्मिनी ।

स समीरलवाकारस्तन्नासानिकटं ययौ ॥ ७ ॥

घ्राणाकाशं विवेशाशु वंशरन्ध्रमिवानिलः ।

अन्तस्थजीववदनं तस्य तत्कान्तिमाययौ ॥ ८ ॥

क्रमादङ्गानि सर्वाणि सरसानि चकाशिरे ।

स्फारयामास सोऽङ्गानि रसवन्ति मृदूनि च ॥ ९ ॥

उन्मीलयामास दृशा विमलालोककारिणी ।

उत्तस्यौ प्रोहसत्कायो विन्ध्याद्रिरिव जङ्गमः ॥ ३१० ॥

यावच्छब्दः ॥ २ ॥ लीलेवेमे आवां तावपश्यत्विति ज्ञप्तिदेव्या
चिन्तिते मर्तात्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ हंसहारिगामिन्यौ हंस-
धन्मनोहारिगामिन्यौ । लीले ललितलोचने इति च संशोधनप्रथमा-
द्वियचनम् ॥ ६ ॥ दूरव्याप्त्या मनो हरति यः परिमलः - सः ।
'आमोदः सोऽतिनिर्दारीत्यमरः । समीरो वायुः ॥ ७ ॥ ८ ॥
'चकाशिरे दीप्तिचक्रिरे । स्फारयामास बहुलीचकार ॥ ९ ॥ ३१० ॥

उवाच कः स्थित इति घनगम्भीरनिखनम् ।
 लीलाद्वयमथास्याग्रे प्रोवाचादिश्यतामिति ॥ ११ ॥
 का त्वं केयं कुतश्चेयमित्याह स विलोकयन् ।
 तस्मै लीलाह हे देव श्रूयतां यद्वदाम्यहम् ॥ १२ ॥
 महिला तव लीलाहं प्राक्तनी सहवर्तिनी ।
 इयं ते महिला लीला द्वितीया लीलया मया ॥ १३ ॥
 उपार्जिता त्वदर्धेन प्रतिबिम्बमयी शुभा ।
 शिरोभागोपविष्टेयं येयं हैममहासने ॥ १४ ॥
 एषा सरस्वतीदेवी त्रैलोक्यजननी शुभा ।
 इत्याकर्ण्य समुत्थाय राजा ज्ञप्तिपदाब्जयोः ॥ १५ ॥
 पपात प्रयतो भूत्वा सरस्वति नमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्तवन्तं हस्तेन स्पृष्ट्वा वाच सरस्वती ॥ १६ ॥
 सर्वापदः सकलदुष्कृतदृष्टयश्च
 गच्छन्तु वः शिवमनन्तसुखानि सम्यक् ।
 आयान्तु नित्यमुदिता जनता भवन्तु
 राष्ट्रे स्थिराश्च विलसन्तु सदा महान्तः ॥ १७ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

सरस्वती तथैत्युक्त्वा तत्रैवान्तर्धिमाययौ ।
 जयमङ्गलपुण्याहघोषधुमधर्धरः ॥ १८ ॥
 घनगम्भीरनिन्दं यथा तथा । आदिश्यतामाज्ञाप्यताम् ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ महिला यनिता । 'प्रतीपदर्शिनी यामा महिला
 धनिता तथे' लमरः ॥ १३ ॥ त्वदर्धेन त्वत्प्रयोजननिमित्तेन
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ जनता जनसमूहः ॥ १७ ॥ धुंधुमौ
 धधैर इति च शब्दानुकारः । जयघोषेण मङ्गलपुण्याहघोषेण

हृष्टपुष्टजनाकीर्णं ततोऽभून्नृपमन्दिरम् ।

ततोऽभिपिपिचुर्विप्रा मन्त्रिणो भूभुजश्च तम् ॥ १९ ॥

लीला लीला च राजा च जीवन्मुक्ता महाधियः ।

रेमिरे पूर्ववृत्तान्तकथनैः सुरतैरिव ॥ ३२० ॥

स ज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धो राजा लीलाद्वयान्वितः ।

चक्रे वर्षाद्युतान्यष्टौ तत्र राज्यमनिन्दितम् ॥ २१ ॥

जीवन्मुक्तास्त इत्येवं राज्यं निहतकण्टकम् ।

कृत्वा विदेहमुक्तत्वमासेदुः शुद्धसंविदः ॥ ३२२ ॥

इति श्रीबास्मीकीये भौक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे मण्डपोपाख्याने लीलोपा-

ख्यानं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

एतत्ते कथितं राम दृश्यदोपनिवृत्तये ।

लीलोपाख्यानमनघं धनतां जगतस्त्यज ॥ १ ॥

च धुंधुमध्वनयश्च यस्मिन्स तथा ॥ १८ ॥ १९ ॥ ३२० ॥

ज्ञप्तिज्ञानसंबुद्धः ज्ञप्तिदेव्युपदिष्टज्ञानवाक्यैः सन्यग्बुद्ध इत्यर्थः

॥ २१ ॥ ३२२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमपूज्यपा-

दशिष्यश्रीमदात्मसुरकृतौ वासिष्ठचन्द्रिकायां उत्पत्तिप्रकरणे लीलो-

पाख्यानं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

आकाशजाख्यानलीलाख्यानाभ्यां विस्तरेण प्रतिपादितमर्थं सुख-

प्रतिपत्तये संक्षेपेण वक्तुं प्रस्तावयति—एतदिति ॥ दृश्यदोपनिवृत्तये

दृश्यमेव सत्यतया प्रतीयमानं दोषस्तस्य निवृत्तये । धनतां सान्द्र-

असदाभासमच्छात्म ब्रह्मास्तीह प्रवृंहितम् ।
 बृहच्चिद्भैरवपुरानन्दाभिधमव्ययम् ॥ २ ॥
 तस्य यत्सममापूर्णं शुद्धसत्त्वमचिद्वितम् ।
 तद्विदामप्यनिर्देश्यं तच्छान्तं परमं पदम् ॥ ३ ॥
 ब्रह्मणः स्फुरणं किञ्चिदवाताम्बुधेरिव ।
 दीपस्याथाप्यवातस्य तं जीवं विद्धि राघव ॥ ४ ॥

तान्सत्यतामिति याचत् ॥ १ ॥ असतोऽनिर्वचनीयप्रपञ्चस्याभासः
 स्फुरणं यस्मात्तदसदाभासम् । यद्वा असन्नविद्यमान आभासो दृश्यो
 यस्मिन्तदसदाभासम् । अच्छात्म स्वच्छरूपम् । ब्रह्मशब्दस्यार्थद्वय-
 माह—प्रवृंहितं मायिकप्रपञ्चेनोपचितं प्रवृंहितम् । बृहन्निरङ्कुशमहत्त्व-
 संपन्नम् । तत्त्वदृष्टिविपरीतदृष्टिभ्यां बृहत्त्वप्रवृंहितत्वयोर्द्वयोरेकत्रावि-
 रोधः । चित् क्षतिस्वरूपम् । भैरवपुरभयंकरस्वरूपम् । ‘मीपास्मा-
 द्वातः पयते । मीपोदेति सूर्य’ इति श्रुतेः । ‘यद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्य-
 सपति यद्भयात् । अग्निरिद्धः सगिरिभिर्भूतं मज्जति यद्भयादिति
 भगवद्वचनात् ॥ २ ॥ नन्वेवंविधं ब्रह्मास्ति चेत्तर्हि तदिति विविच्य
 निर्दिश्यतामित्यत आह—तस्य यदिति ॥ समं दृश्योत्पत्तिनाशयोरे-
 करूपम् । यद्वा सर्वेषु भूतेषु समम् । अचिद्वितमलाञ्छितम् । विदां
 ज्ञानिनामप्यनिर्देश्यमवाच्यं क्षीरमाधुर्यवत् । शान्तं निर्विकारम् ।
 ‘तद्विष्णोः परमं पदमि’त्यादिश्रुतिप्रमाणकं तदिति सूचयति—परमं
 पदमिति ॥ ३ ॥ उक्तं ब्रह्मतत्त्वमध्यारोपापवादाभ्यां विशदयति—
 ब्रह्मणः स्फुरणमित्यादिभिः सप्तभिः । अथशब्दोऽर्थान्तरोपन्यासे ।
 अपिः समुच्ये । अवाताम्बुधेरिव अवातस्य दीपस्येवापि ब्रह्मणः किञ्चि-
 तस्फुरणं चलनमस्ति तं जीवं विद्धि जानीहि ॥ ४ ॥ तदेव तत्स्फु-

तदेव घनसंविद्या यात्यहन्तामनुक्रमात् ।
 बह्व्यणुस्त्विन्धनाधिक्यात्स्वां प्रकाशकतामिव ॥ ५ ॥
 संकल्पोन्मुखतां यातस्त्वहंकारो भवत्युत ।
 चित्तं चेतो मनो माया प्रकृतिश्चेति नामभिः ॥ ६ ॥
 परस्मात्कारणादेवं मनः प्रथममुत्थितम् ।
 मननात्मकमाभोगि तेनेदं तन्यते जगत् ॥ ७ ॥
 अपारावारविस्तारसंवित्सलिलवल्गनैः ।
 चिदेकार्णव एवायं स्वयमात्मा विजृम्भते ॥ ८ ॥
 दीर्घस्वमस्थितिं यातः संसाराख्यो मनोवशात् ।
 असम्यग्दर्शनात्स्थाणाविव पुंप्रत्ययो दृढः ॥ ९ ॥

रणमेव घनसंविद्या सान्द्रसंकल्पेन । निविडाहंकारभावनयेतिया-
 वत् । अहन्तामहंकारतां बह्व्येः सूक्ष्मोऽशो बह्व्यणुः ॥ ५ ॥
 संकल्पोन्मुखतां मनोभावनामिमुखताम् । अप्यर्थे उतशब्दः ।
 अहंकार उत संकल्पोन्मुखतां यातः सन् चित्तमित्यादिनामभिरुच्य-
 मानं वस्तु भवतीत्यध्याहृत्य योजनीयम् ॥ ६ ॥ एवमुक्तक्रमेण पर-
 स्मात्कारणाद्ब्रह्मणः प्रथममुत्थितं मनस्तच्च मननात्मकं संकल्पात्म-
 कमाभोगि च भवति । आभोगः परिपूर्णतास्यास्तीत्याभोगि स्वका-
 र्यजगद्व्यापित्वात् ॥ ७ ॥ तस्याभोगित्वमुक्तं विशदयति-अपारेति ॥
 पारं परंतीरम् । अवारं अर्वाचीरम् । 'पारावारे परार्वाची तीरे' इति
 पचनात् । अपारावारो विस्तारो येषां तान्वपारावारविस्ताराणि
 संविद् एव संकल्पापरपर्यायाः सलिलानि संवित्सलिलानि अपा-
 रावाराणि च तानि संवित्सलिलानि च तैश्चिदेकार्णव एवाय-
 मात्मा मनो भूत्वा अपारावारे विस्तारे संवित्सलिलवल्गनैः
 स्वयं जगद्रूपेण विजृम्भत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ दीर्घस्वमेति

द्वैतं यथा नास्ति चिदात्मजीवयो-
 स्तथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयोः ।
 यथैव भेदोऽस्ति न जीवचित्तयो-
 स्तथैव भेदोऽस्ति न चित्तसर्गयोः ॥ १० ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 राक्षसोक्तं महाप्रभञ्जालमावलिताखिलम् ॥ ११ ॥
 अस्ति कज्जलपङ्काद्रेस्त्रिवोग्रा शालभञ्जिका ।
 हिमाद्रेरुचरे पार्श्वे कर्कटीनाम राक्षसी ॥ १२ ॥
 स्थिरविद्युच्छतानेत्रा खर्जूरतरुजानुका ।
 वैदूर्यसूर्याग्रनखा स्याद्व्यस्थिग्रन्थिदेहिनी ॥ १३ ॥

स्पष्टार्थः । 'वाचारम्भणं विहारो नामधेयमि'त्यादिध्रुतेः ॥ ९ ॥
 चिदात्मतत्त्वयोर्जीवव्रह्मणोः कार्यकारणयोर्द्वैतं भेदो यथा नास्ति
 तथा जीवमनसोः कार्यकारणयोर्नास्ति भेदः । एवं मनःप्रप-
 ञ्चयोरपि कारणाद्यात्मनोर्न भेदः ॥ १० ॥ उक्तेऽर्थे सूच्युपा-
 ख्यानमवतारयति—अत्रैवेति ॥ कचिद्विंशतिविहाराणामपि तामसानां
 कथंचिद्विंशतिभिर्ग्रन्थिपूर्वप्रयत्नातिशयेनापवर्गसर्गाः समुदेतीति
 दर्शनार्थं चेदमाख्यानमिति ज्ञेयम् । आवलिताखिलं श्रोडीकृतसर्वम्
 ॥ ११ ॥ कज्जलपङ्काद्रेः मपीपङ्कगिरेः उत्तरस्यां दिशि शालभञ्जि-
 केय पुत्तलिकेव प्रतीयमाना ॥ १२ ॥ स्थिरे ये विमुह्यते तद्वन्नेत्रे
 यस्याः सा तथोक्ता । अमृतोपमेषा । खर्जूरतरुस्तृणप्रधानवृक्षविशेषः
 स च शीघ्रो द्दुर्दृशश्च भवति तद्वज्जानुनी यस्याः सा तथोक्ता ।
 वैदूर्यरत्नकृतसूर्यचन्द्रग्रनखानि यस्याः सा वैदूर्यसूर्याग्रनखा । वैदूर्य-
 सूर्याग्रनखेति कचिन् । स्याद्ययो घटात्ता देहदेष्टनानि स्यायूनामस्मां

तस्या विपुलकायत्वादुर्लभत्वान्निजान्धसः ।

अवृत्तोऽर्णवलेखाया इवाभूज्जाठरोऽनलः ॥ १४ ॥

न कदाचन सा वृत्तिमुपयाति महोदरी ।

वडवानलजिह्वेव चिन्तयामास चैकदा ॥ १५ ॥

जम्बुद्वीपगतान्सर्वाभिगिरामि जनानपि ।

अनारतमनुच्छ्वासं जलराशिमिवार्णवः ॥ १६ ॥

मेघेन मृगतृष्णेव तन्मे क्षुद्रुपशाम्यति ।

तपः करोमि परममखिन्नेनैव चेतसा ।

इति संचिन्त्य सा सर्वजन्तुजातजिघांसया ॥ १७ ॥

तपोऽर्थमथ सस्सार पर्वतं भूतदुर्गमम् ।

तत्र गत्वाथ सा स्नात्वा तपः कर्तुं व्यवस्थिता ॥ १८ ॥

अतिष्ठदेकपादेन चन्द्रार्कस्पन्दलोचना ।

क्रमेण दिवसाः पक्षास्तस्या मासास्ततो ययुः ॥ १९ ॥

शीतातपेष्वालीनायाः कृताया इव शैलतः ।

अष्टवर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ ॥ २० ॥

च प्रन्यिभिर्युक्तो देहो यस्याः सा स्नाय्यस्त्रिप्रन्यिदेहिनी ॥ १३ ॥

निजान्धसः स्वान्नस्य नरमांसादिलक्षणस्य अर्णवलेखाया जठरमवो

वडवानल इव तस्य जाठरोऽनल औदर्योऽग्निरवृत्तोऽभूत् ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ निगिरामि प्रस्तानि । अनारतं संततम् ॥ १६ ॥ मेघे-

नैति ॥ मृगतृष्णा हि मरुमरीचिका मेघेन सेचनेनोच्छ्राम्यति ।

तत्तर्हि सर्वजन्तुजातजिघांसया नर्वप्राणिममूहहननेच्छया ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ चन्द्रार्कयोः स्पन्देषु गतिषु लोचने यस्याः सा चन्द्रार्क-

स्पन्दलोचना । चन्द्रार्कदत्तदृष्टितया तद्वत्प्रत्यक्षानुसारिलोचनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

शैलत उपादानकारणालकृताया इव स्थितायाः ॥ २० ॥ २१ ॥

दारुणं हि तपः सिद्धयै नीचानामपि जायते ।
 मनसैव प्रणम्यैनं सा तथैव स्थिता सती ॥ २१ ॥
 को वरः क्षुच्छमायालमिति चिन्तापराभवत् ।
 आ स्मृतं प्रार्थयिष्येऽहं वरमेकमिमं विभु ॥ २२ ॥
 अनायसीवायसीव स्यामहं जीवसूचिका ।
 यथाभिमतमेतेन प्रसेयं सकलं जनम् ॥ २३ ॥
 क्रमेण क्षुब्धनाशाय क्षुब्धनाशः परं सुखम् ।
 प्राणिनामिह सर्वेषां हृदयं प्रविशाम्यहम् ।
 इति सचिन्तयन्ती तामुवाच कमलालयः ॥ २४ ॥
 पुत्रि कर्कटिके रक्षःकुलशैलाभ्रमालिके ।
 उत्तिष्ठ तव तुष्टोऽसि गृहाणाभिमतं वरम् ॥ २५ ॥

कर्कट्युवाच ॥

भगवन्भूतभव्येश स्यामहं जीवसूचिका ।
 अनायसीवायसीव विधे दास्यसि चेद्वरम् ॥ २६ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

एवमस्तिव्रति तामुक्त्वा पुनराह पितामहः ।

सूचिका सोपसर्गा त्वं भविष्यसि विपूचिका ॥ २७ ॥

अलं शक्तः ॥ आ इति स्मरणे । 'आ प्रगृह्यस्मृतौ वाक्य' इत्यमरः
 ॥ २२ ॥ अनायसीवायसीव अलोद्गम्यपि लोद्गमयीव । जीवसू-
 चिका जीवानां जीवनी स्याम् । एतेन वरेण जगद्यथाभिमतं
 क्रमेण क्षुब्धनाशाय प्रसेयमिति संवन्धः ॥ २३ ॥ सह । प्राणैः
 सहेत्यर्थः । वक्ष्यन्ति-च प्रविश्य हृदयं प्राणैरिति ॥ २४ ॥
 रक्षमां क्षुब्धमेव शैलमग्याभ्रमालिके हे रक्षःकुलशैलाभ्रमालिके
 ॥ २५ ॥ विधे हे विरिद्धे ॥ २६ ॥ कर्कट्या प्रार्थितो लो-

दुर्भोजना दुरारम्भा मूर्खा दुःस्थितयश्च ये ।

दुर्देशवासिनो दुष्टास्तेषां हिंसां करिष्यसि ॥ २८ ॥

प्रविश्य हृदयं प्राणैः पद्मप्रीहादिबाधनात् ।

वातलेखात्मिका व्याधिर्भविष्यसि विपूचिका ॥ २९ ॥

सगुणं निर्गुणं चैव जनमासादयिष्यसि ।

सगुणानां चिकित्सार्थं मन्त्रोऽयं तु मयोच्यते ॥ ३० ॥

ॐ हां ह्रीं श्रीं रां विष्णुशक्तये नमो भगवति विष्णुशक्ति एहि

एनां हरहर दहदह हनहन पचपच मथमथ उत्सादयउत्सा-

दय दूरे कुरुकुरुस्वाहा । विपूचिके त्वं हिमवन्तं गच्छगच्छ

जीव सारचन्द्रमण्डलं गतोऽसिस्वाहा ।

इति मन्त्री महामन्त्रं न्यस्य वामकरोदरे ।

मार्जयेच्चातुराकारं तेन हस्तेन संपतः ॥ ३१ ॥

सिद्धजीवसूचित्वदानात्सकलजनानामपूर्वदुःखसागरनिमजनं मा

भूदिति जगति स्वत एव विद्यमानविपूचिकाव्याधिभावमस्य दातु-

मिच्छन् प्राप्तुर्मानुसारी भगवान्पुनराह पितामहः—सूचिका सोप-

सर्गेति ॥ वीत्यनेनोपसर्गेण सह वर्तन इति सोपसर्गा सूचिका भवि-

ष्यसि । सोपसर्गसूचिकाभेद दर्शयति—विपूचिकेति ॥ २७ ॥ २८ ॥

पद्मेति ॥ पद्मो नाम रोगः प्रीहा गुल्मः पद्मप्रीहादिभिर्बाधनाद्वि-

पूचिकाव्याधिर्भविष्यसि वातलेखेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ विष्णु-

शक्ति हे विष्णुशक्ते । आतुरः संबोध्यते जीवेति । हे जीव, चन्द्रम-

ण्डलमृतमयं गतोऽसिस्वाहा । स्वयमिहागच्छतु मया हूयमानं जीवा-

त्मकं हविश्चन्द्रमण्डलं स्वयं गच्छत्वित्यर्थः । मन्त्री । महामन्त्रं मन्त्राणां

मध्ये महामन्त्रम् । वामकरोदरे वामपाण्यन्तःप्रदेशे । तस्य तल

इत्यर्थः । न्यस्य न्यासं कृत्वा । मास्त्रिंशो दक्षिणहस्तेन स्ववामपाणि-

तले मन्त्राक्षराणि लिखित्वेत्यर्थः । आतुराकारं व्याधिताकारम् ।

हिमशैलाभिमुख्येन विष्टतां तां विचिन्तयेत् ।
कर्कटीं कर्कशां कुक्षां मन्त्रमुद्गरमर्दिताम् ॥ ३२ ॥

आतुरं चिन्तयेच्चन्द्रे रसायनहृदि स्थितम् ।

अजरामरणं मुक्तं सर्वाधिव्याधिविभ्रमैः ॥ ३३ ॥

साधको हि शुचिर्भूत्वा स्वाचान्तः सुसमाहितः ।

क्रमेणानेन सकलाः प्रोच्छिन्नन्ति विपूचिकाः ॥ ३४ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्वेधास्तत्रैवान्तरधीयत ।

अथ प्रादेशमात्राभा ततोऽप्यङ्गुलरूपिणी ॥ ३५ ॥

ततो मापशमीतुल्या ततः सूची बभूव सा ।

कस्यचिद्विवशाङ्गस्य क्षीणस्य विकलस्य च ॥ ३६ ॥

प्रविश्यान्तर्वातसूची भवत्यतिविपूचिका ।

कस्यचित्तनुदेहस्य दुःस्थस्य विकलस्य च ॥ ३७ ॥

प्रविश्य जीवसूचित्वे भवत्यन्तर्विपूचिका ॥ ३८ ॥

एवं बहूनि वर्षाणि प्राणिप्राणैकधातिनी ।

देहद्वयेन बभ्राम व्योम्नि भूमितले तथा ॥ ३९ ॥

संयतो नियतः ॥ ३१ ॥ मन्त्र एव मुद्गरस्तेन मर्दिताम् ॥ ३२ ॥

रसायनहृदि अमृताभ्यन्तरे ॥ ३३ ॥ स्वाचान्तः सम्यक्कृताचमनः

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मापशमीतुल्या मापशिम्वातुल्या । मापवीजकोशसमे-

त्यर्थः । 'शमी शिम्वा त्रिपूत्तर' इत्यमरः ॥ ३६ ॥ वातसूची वाय्वा-

त्मकसूची मती । अतिविपूचिकातिशयितविपूचिकान्याधिर्भवति ।

तनुदेहस्य कृशदेहस्य । विकलस्य । अस्यस्थस्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥ जीवसूचित्व

इति निमित्तमतमी ॥ ३८ ॥ देहद्वयेनेति राक्षसीरूपदेहस्य नष्टत्वात्सूची-

रूपदेहद्वयेनेत्यर्थः । यथोक्तं बृहद्वासिष्ठे—'अन्या बभूव लघ्वी सा तथा

अथ कालेन महता कर्कटी वनराक्षसी ।

निर्वेदमन्तरगमद्विकष्टं किमिदं कृतम् ॥ ४० ॥

किमहं सूचिका जाता सूच्यां किमिव यास्यति ।

सूचीयं रक्तमांसानां कणमात्रेण पूर्यते ॥ ४१ ॥

ममान्तरनिशं हन्त वृष्णासूची सुदुर्भरा ।

क्व मे तानि विशालानि गतान्यङ्गानि दुर्धियः ॥ ४२ ॥

कालमेधविशालानि सुविशीर्णानि पर्णवत् ।

सूच्यामपि हताशयां मनागपि न भान्ति हि ॥ ४३ ॥

स्वादुमांसरसग्रासो वसा वा रक्तमेव च ।

इति संचिन्त्य चित्तस्थं संहृत्य जनमारणम् ।

तदेव हिमवच्छृङ्गं जगाम तपसे पुनः ॥ ४४ ॥

सर्वतश्चित्तमाहृत्य निर्वेदरसगर्भिणी ।

सूचीदेहेन सोद्विग्ना तेपेऽतिकठिनं तपः ॥ ४५ ॥

जीवविपूचिका । व्योमात्मिका निराहारा व्योमवृत्तिशरीरका । एव-
मस्यास्तनुर्जाता सूचिद्वयमपीह सा । नीहारांशुककार्पासं कार्पासांशुक-
पेलया । तनुद्वयेन तेनासौ प्रविश्य हृदयं नृणाम् । बाधयन्ती ततः
क्रूरा प्रवभ्राम दिशो दशे'ति ॥ ३९ ॥ निर्वेदं वैराग्यम् । धिगिति
निन्दायाम् । 'धिद्भिर्मर्त्सननिन्दयोरित्यमरः ॥ ४० ॥ किमिवेतीव-
शब्दो याक्यालंकारार्थः । यास्यति अन्तर्भविष्यति ॥ ४१ ॥ हन्तेति
विपादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयोरित्यमरः । वृष्णेव
सूची दुःखदत्तात्तृष्णासूची ॥ ४२ ॥ मनागीपत् । 'ईपन्मनागित्यमरः
॥ ४३ ॥ स्वादुमांसस्य रसोपेतो ग्रासः स्वादुमांसरसग्रासः । वसा वपा ।
'हन्मेदस्तु वपावसे'त्यमरः । जनमारणं जनमारणाभिप्रायम् ॥ ४४ ॥
निर्वेदरसो वैराग्यसारो गर्भेऽन्तर्यस्याः सा निर्वेदरसगर्भिणी ।

निःसंकल्पा निराहारा निस्तरङ्गमनोमयी ।

अथ वर्षसहस्रान्ते सा प्राप परमां दशाम् ॥ ४६ ॥

बभूव निर्मला सूची तपसा क्षीणकल्मषा ।

जाता विदितवेद्या सा स्वयमेव तया धिया ॥ ४७ ॥

ततो वर्षसहस्राणि निःसंकल्पतया तया ।

तस्यौ निखिलसंसारहेयतां हृदि कुर्वती ॥ ४८ ॥

तां वेधास्तादृशीं ज्ञात्वा पदं पद्ममास्थिताम् ।

उपेत्योवाच भगवान्पुत्रि कर्कटिराक्षसि ॥ ४९ ॥

तामेव तनुमामाद्य सुखिनी भुवने चर ।

जीवन्मुक्तासि हे वत्से हार्दं ते गलितं तमः ॥ ५० ॥

ये मूढा ये दुरारम्भा मूर्खा दुःस्थितयश्च ये ।

दुर्देशवासिनो ये च ते ते ग्रासाय सुस्थिताः ॥ ५१ ॥

इत्युपन्यान्तर्दधे वेधाः साभूतदनु राक्षसी ।

अन्तः संचेन्मयी जाता बाह्यकछोलवर्जिता

चिरं तदनु सा तस्यौ निर्विकल्पसमाधिना ॥ ५२ ॥

अथ कालेन महता चित्तस्पन्दनमेत्य सा ।

बहिर्वृत्तिमयी जाता तां ससार पुनः क्षुधाम् ॥ ५३ ॥

उद्दिग्धा संतप्ता । तेषु तपश्चक्र इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ निस्तरङ्गमनोमयी

निर्विकारमनःप्रधाना ॥ ४६ ॥ निर्मला रागादिरहिता । तत्र

हेतुः क्षीणकल्मषेति । विदितं वेद्यं ब्रह्मात्मैक्यं यया सा विदितवेद्या ।

तया प्रसिद्धया ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मूढा अज्ञविदः ।

मूर्खा दिवादिनविवेकरहिताः ॥ ५१ ॥ तदनु तदनन्तरम् । बाह्यक-

छोलवर्जिता बाह्येष्वनात्मभु प्रवृत्ता या अन्तःकरणसंचन्निवन्त्यस्ता एव

यात्रत्सत्त्वं हि देहस्य स्वभापो नापवर्तते ।।

तत्र सा चिन्तयामास ग्रासो जात्युचितो मम ॥ ५४ ॥

वेधसा कल्पितो मूढो जनस्तान्विचिनोम्यहम् ॥

इति संचिन्त्य सा तस्मादुत्थाय गिरिशृङ्गतः ॥ ५५ ॥

विवेश शैलपादस्थं किरातजनमण्डलम् ।

तत्र क्वापि महादृव्यां निवासमकरोत्तदा ॥ ५६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र किरातजनमण्डले ।

हस्तहार्यतमःपिण्डा बभूवासितयामिनी ॥ ५७ ॥

तस्यां रजन्यां भीमायां मन्त्रिणा सह भूपतिः ।

अटवीं विक्रमोदारः प्राविशद्वीरचर्यया ॥ ५८ ॥

अटव्यां कर्कटी सा तौ चरन्तौ राजमन्त्रिणौ ।

अपश्यद्भृतधैर्याथ वेतालालोकनोन्मुखौ ॥ ५९ ॥

अथ सा चिन्तयामास लब्धो भक्ष्यो ह्यहो मया ।

मूढावेतावनात्मज्ञौ भारो देहः किलानयोः ॥ ६० ॥

फल्लोला महोर्मयः तैर्वर्जिता ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यावत्सत्त्वं यावत्प्रा-

णम् । 'द्रव्यासुव्यवसायेऽपि सत्त्वमस्ती तु जन्तुष्वित्यमरः । प्रस्यते

इति ग्रास आहारः ॥ ५४ ॥ वेधसा मूढो ग्रासः कल्पित इत्यन्वयः ।

विचिनोम्यन्वेपयामि ॥ ५५ ॥ शैलस्य पादे प्रत्यन्तपर्वते तिष्ठतीति

शैलपादस्थम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वता' इत्यमरः । अथवा शैलपादस्थ

पर्वतमूलदेशस्थम् ॥ ५६ ॥ असितयामिनी कालरात्रिः ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ भृत धैर्यं यया सा भृतधैर्या ॥ ५९ ॥ अनयोरनात्म-

ज्ञयोः । आत्मतया गृहीतदेहस्यावश्यं रक्षणीयत्वात् । तस्य च सर्वतः

सोपद्रवतया रक्षणस्य दुष्करत्वाद्देहो भारः । भारबहुः सकृदित्यर्थः

इहामुत्र च नाशाय मूढो दुःखाय जीवति ।

तस्माद्विनाशनीयोऽसौ पापसंपत्तिहेतुतः ॥ ६१ ॥

आदिसर्गे च नियमः कृतः पङ्कजजन्मना ।

हिंसाणां भोजनायास्तु मूढात्मा नात्मवानिति ॥ ६२ ॥

तस्मादेतौ मयैवाद्य भोक्तव्यौ भोज्यतां गतौ ।

अमन्य एव निर्दोषं प्राप्तमर्थमुपेक्षते ॥ ६३ ॥ - - -

न कदाचिदिमौ स्यातां गुणयुक्तौ महाशयौ ।

तादृग्मूषविनाशो हि स्वभावान्मे न रोचते ॥ ६४ ॥ -

तदेतौ संपरीक्ष्येऽहं यदि तादृग्गुणान्वितौ ।

तद्भक्ष्यं न करोम्येतौ न हिंस्ये गुणिनः क्वचित् ॥ ६५ ॥

अकृत्रिमं सुखं कीर्तिमापुष्यैवाभिवाञ्छता ।

सर्वाभिमतदानेन पूजनीया गुणान्विताः ॥ ६६ ॥

अपि नङ्गयामि देहेन नैव भोक्ष्ये गुणान्वितम् ।

सुखयन्ति हि चेतांसि जीवितादपि साधवः ॥ ६७ ॥

अपि जीवितदानेन गुणिनं परियालयेत् ।

गुणवत्संगमौषध्या मृत्युरप्येति मित्रताम् ॥ ६८ ॥

यत्राहमपि रक्षामि राक्षसी गुणशालिनम् ।

तत्रान्यः को न कुर्यात्तं हृदि हारमिवामलम् ॥ ६९ ॥

॥ ६० ॥ नाशाय पुरुषार्थभ्रंशाय । सुखानाप्तय इति यावत् ॥ ६१ ॥

हिंसाणां हिंसनशीलानाम् । अनात्मवान् अजितमनाः ॥ ६२ ॥

भक्ष्याः योग्याः । यथाहुः क्षीरस्वामिनः—‘भक्ष्यो योग्य’ इति । अभ-

व्यस्ताद्विलक्षणः ॥ ६३ ॥ न कदाचिदिति ॥ अत्र यदीत्यप्याद्या-

येम् । इमौ यदि कदाचिदपि गुणयुक्तौ पादुराभौ च न स्वतः चर्हि मया

भोक्तव्यापिति शेषः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

उदारगुणयुक्ता ये विहरन्तीह देहिनः ।

धरातलेन्दवः सङ्गाद्भृशं शीतलयन्ति ते ॥ ७० ॥

मृत्तिगुणितिरस्कारो जीवितं गुणिसंश्रयः ।

फलं स्वर्गापवर्गादि जीविताद्गुणिसंश्रयात् ॥ ७१ ॥

तस्मादिमौ परीक्ष्येज्जहं कयाचित्प्रश्रलीलया ।

किंमात्रज्ञानकावेताविति तामरसेक्षणौ ॥ ७२ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अथ सा राक्षसी रक्षःकुलकाननमञ्जरी ।

तमस्वेवाभ्रलेखेव गम्भीरं विननाद ह ॥ ७३ ॥

नादान्ते समुवाचेदं हुंकारपरुषं वचः ।

गर्जितानन्तरं जातकरकाशनिशब्दवत् ॥ ७४ ॥

भोभो घोराटवीव्योमपदवीशशिभास्करी ।

महामायातमःपीठशिलाकोटरकीटकौ ॥ ७५ ॥

गुणिनोऽमानित्वादिगुणवतो ब्रह्मविदः तिरस्कारो गुणितिरस्कारः

स एव मृत्तिमरणं जीवनफलनाशकत्वात् । गुणिनः सम्यगापद्येत

संश्रयं गुणिसंश्रयः स एव जीवितं सफलपुरुषार्थमूलत्वात् । गुणिनः

संश्रयः समाश्रयो यस्य तस्माज्जीवितात्स्वर्गादिफलं भवति ॥ ७१ ॥

का मात्रा परिमाणमस्येति किंमात्रं ज्ञानं ययोस्तौ तयोक्तौ ॥ ७२ ॥

रक्षसां कुलमेव काननमरण्यं तस्य मञ्जरी ॥ ७३ ॥ हुंकारेण

परुषं फठोरं हुंकारपरुषम् ॥ गर्जितेति ॥ करका वर्षोपलाः । करका-

ण्याशनिः गर्जनानन्तरं जातो यः करकाशनेः शब्दस्त्वद्वत्प्रतीयमानं

वचः ॥ ७४ ॥ घोराटवीव्योमपदवी नभोमार्गः तस्याः शशिभास्करी ।

महामायेव तमःपीठशिलान्यकारस्यपीठात्मकशिला तस्याः कोटरं

उद्वं तत्कीटकौ हे महामायातमःपीठशिलाकोटरकीटकौ ॥ ७५ ॥

कौ भवन्तौ महाबुद्धी दुर्बुद्धी वा समागतौ ।
मद्भासपदमापन्नौ क्षणान्मरणकोचितौ ॥ ७६ ॥
राजोवाच ॥

भोभो भूतक किं स्वास्त्वं क तिष्ठसि च देहकम् ।
दर्शयास्वास्तव गिरः को विभेत्यलिनीध्वनेः ॥ ७७ ॥
राज्ञेत्युक्ते रम्यमुक्तमिति संचिन्त्य सा तयोः ।
प्रकाशायाम्यधैर्याय ननाद मुजहास च ॥ ७८ ॥
ततो ददृशतुस्तां तौ शब्दपूरितदिबुद्धीम् ।
तादृग्भासप्रभापूरदूरप्रकटिताकृतिम् ॥ ७९ ॥
कल्पान्ताशनिकाशेन घुष्टामद्रितटीमिव ।
तामवेक्ष्य महावीरौ तथैवाश्रुभितौ स्थितौ ॥ ८० ॥

मन्युवाच ॥

महाराक्षसि संरम्भः किमयं तव निष्फलः ।
लाघवं ह्यधवा कार्यं लाघवेऽप्यतिसंभ्रमः ॥ ८१ ॥
त्यज संरम्भमारम्भो नायं तव विराजते ।
विपये हि प्रवर्तन्ते धीमन्तः स्वार्थसाधकाः ॥ ८२ ॥

मद्भासपदं मद्भासस्थानम् ॥ ७६ ॥ अलिनीध्वनेः भ्रमरीध्वनेः
तत्समाया इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ तादृग्भासस्य प्रचण्डहासस्य
प्रभापूरेण दूरतत्प्रकटिता आकृतिर्यस्याः सा तयोक्ता । हासे
प्रियमाणे हि दन्तप्रभाः प्रसरन्ति यतः अतोऽभिधीयते हासप्रभेति
॥ ७९ ॥ कल्पान्ताशनिकाशेन प्रलयाशनिनिभेन । घुष्टां शब्दिताम्
॥ ८० ॥ ८१ ॥ तज मंदर । संरम्भं आदम्बरं कोपं वा ।
विपये साधयितुं योग्येऽर्थे । दिशब्दो हेतो ॥ ८२ ॥

त्वादृशीनां सहस्राणि मशकानामिवावले ।
 अस्माकं धीरतावात्याव्यूढानि तृणपर्णवत् ॥ ८३ ॥
 संरम्भज्वरमुत्सृज्य समया स्वच्छया धिया ।
 युक्त्या च व्यवहारिण्या स्वार्थः प्राज्ञेन साध्यते ॥ ८४ ॥
 कथयाभिमतं किं ते किमर्थयसि चार्थिनी ।
 अर्थी स्वप्नेऽपि नास्माकमप्राप्तार्थः पुरो गतः ॥ ८५ ॥
 इत्युक्ता सा तदा तेन चिन्तयामास राक्षसी ।
 अहो नु विमलाचारं सत्त्वं पुरुषसिंहयोः ॥ ८६ ॥
 न सामान्याविमौ मन्ये विचित्रेयं चमत्कृतिः ।
 वचोवक्त्रेक्षणान्येव वदन्त्यन्तर्विनिश्चयम् ॥ ८७ ॥
 वचोवक्त्रेक्षणद्वारैर्धर्मितामाशया मिथः ।
 एकीभवन्ति सरितां पयांसि चलनैरिव ॥ ८८ ॥
 आभ्यां प्रायः परिज्ञातो मम भावोऽनयोर्मया ।
 न विनाश्यौ मयैतौ च स्वयमेवाविनाशिनौ ॥ ८९ ॥
 तदेतौ परिपृच्छामि किञ्चित्संदेहमुत्थितम् ।
 प्राज्ञं प्राप्य न पृच्छन्ति संदेहं ते नराधमाः ॥ ९० ॥

धीरतावात्याव्यूढानि धीरतैव वात्या चक्रवातस्तया विशेषेणोढानि
 धूतानि ॥ ८३ ॥ व्यवहरतीति व्यवहारिणी तया । व्यवहारानुकूल-
 येति यावत् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ सत्त्वं बुद्धिः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥
 चलनैर्विवर्तनैः ॥ ८८ ॥ आशयानामभिप्रायाणां मिथ एकीभाव-
 मेव स्वाभिमतं दर्शयति—आभ्यामिति ॥ स्वयमेवाविनाशिनौ अवि-
 नाशिग्रहरूपत्वात् ॥ ८९ ॥ तत्तस्मात्किञ्चित्संदेहमित्यत्र किञ्चिदि-
 त्यव्ययम् । ‘किञ्चिदीपन्मनागि’त्यव्ययवर्गपठितत्वात् । संदिह्य इति

इति संचिन्त्य पृच्छायै तत्त्वानां वचनं ततः ।
 अकालकल्पाभ्ररवं हासं संयम्य साव्रवीत् ॥ ९१ ॥
 कौ भवन्तौ नरौ धीरौ कथ्यतामिति मेऽनघौ ॥ ९२ ॥

मध्नुवाच ॥

अयं राजा किरातानामस्याहं मन्त्रितां गतः ।
 उद्यतो रात्रिचारेण त्वाद्यज्जनविनिग्रहे ॥ ९३ ॥
 राजां रात्रंदिवं धर्मो दुष्टभूतविनिग्रहः ॥ ९४ ॥

राधस्युवाच ॥

राजंस्त्वमसि सन्मन्त्री दुर्मन्त्री न नृपो भवेत् ।
 सन्नृपश्च भवेन्मन्त्री राजा सन्मन्त्रिणा भवेत् ॥ ९५ ॥
 राजैर्वादां विवेकेन योजनीयः सुमन्त्रिणा ।
 तेनार्यतामुपायाति यथा राजा तथा प्रजा ॥ ९६ ॥
 प्रभुत्वं समदृष्टित्वं राज्ञः स्याद्राजविद्यया ।
 तामेव यो न जानाति नासौ मन्त्री न वा नृपः ॥ ९७ ॥

सदेहन्मम् ॥ ९० ॥ अकालकल्पाभ्रं अकालप्रलयमेघः तस्य रव
 इय रवो यस्मिन् तथोक्तम् ॥ ९१ ॥ ९० ॥ त्वाद्यज्जनविनिग्रहे
 दद्यतामिति सयन्धः ॥ ९३ ॥ रात्रंदिवमित्यव्ययम् । अहोरात्रं
 दुष्टभूतविनिग्रहो राज्ञां धर्म इत्यन्यथः ॥ ९४ ॥ दुष्टो मन्त्री यस्य स
 दुष्टमन्त्री नृपो दुर्मन्त्री न भवेत् । माधु नृपो यस्य स सन्नृपः मन्त्री च
 सन्नृपो भवेदित्यन्वयः । सन्मन्त्रिणा भवेत्संयुक्त इति शेषः ॥ ९५ ॥
 राज्ञः सन्मन्त्रिप्रभुत्वं विज्ञेयत एव द्रष्टव्यमित्यभिप्रेत्याह—राजैवेति ॥
 योजनीयो वृद्धः ॥ ९६ ॥ राजविद्यया राजनीतिपरिज्ञानेन । अथवा
 विद्यानां राजा राजविद्या मन्त्रविद्या तथा । ‘राजविद्या राजगुह्य-

भवन्तौ तद्विदौ साधू यदि तच्छ्रेय आप्स्यथः ।

नोचेदनर्थदोषः स्यात्प्रकृतेरय्यहं युवाम् ॥ ९८ ॥

एकोपायेन मत्पार्श्वद्वालकावुत्तरिष्यथः ।

मत्प्रश्नपञ्जरं सारं चेद्वि धारयथो धिया ॥ ९९ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा राक्षसी प्रश्नान्सा वक्तुमुपचक्रमे ।

कथ्यतामिति राज्ञोक्ते'तानिमाञ्जृणु राघव ॥ १०० ॥

राक्षस्युवाच ॥

एकस्यानेकसंख्यस्य कस्याणोरम्बुधेरिव ।

अन्तर्ब्रह्माण्डलक्षाणि लीयन्ते बुद्बुदा इव ॥ १ ॥

किमाकाशमनाकाशं न किञ्चित्किञ्चिदेव किम् ।

गच्छन्न गच्छति च कः कोऽतिष्ठन्नेव तिष्ठति ॥ २ ॥

कश्चेतनोऽपि पापाणः कश्च व्योमनि चित्रकृत् ।

अणौ जगन्ति तिष्ठन्ति कस्मिन्बीज इव द्रुमः ॥ ३ ॥

मि'ति स्मरणात् । अयमेवार्थोऽस्येति बृहद्वासिष्ठपद्यात्पट्टं प्रतीयते—

‘समस्तगुणजालानामध्यात्मज्ञानमुत्तमम् । तद्विद्राजा भवेद्राजा तद्वि-

न्मन्त्री च मन्त्रवि'दिति ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ तत्तर्हि । बालकाविति संबोधनम्

॥ ९९ ॥ १०० ॥ एकस्येति ॥ अम्बुधेरन्तर्बुद्बुदा अम्बुस्फोटा इव

ब्रह्माण्डलक्षाणि कस्याणोरन्तर्लीयन्ते लयं गच्छन्ति । अणुं विशिनष्टि—

एकस्यानेकसंख्यस्येति किम् ॥ १ ॥ किं वस्त्वाकाशं भवत्पाकाशं न भवति

च । किं वस्तु किञ्चिन्न भवति किञ्चिद्भवति च । कोऽतिष्ठन्नेव तिष्ठति ।

असन्नेव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २ ॥ अस्य प्रश्नवाक्यस्यायमेवार्थ इत्युत्तरमथ-

गम्यते । पापाणः पापाणसदृशः । अचेतन इत्यर्थः । एकस्मिन्वृक्षे वादा-

त्येनाप्रस्थाने दृष्टान्तो बीज इव द्रुम इति । कारणे तावत्कार्यमुत्पत्तेः

कस्मान्न किञ्चिच्च पृथक्कम्पादीव महाम्भसः ।

द्वैतमप्यपृथक्कस्माद्वर्तते च महाम्भसः ॥ ४ ॥

यद्येतान्सपदि धिया विचारयन्तौ

मत्प्रश्नान्न खलु विगाहितुं ममर्थौ ।

तद्भक्षो जठरदुताशनेन्धनत्वं

निर्विघ्नं शटिति गमिष्यथः क्षणेन ॥ ५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

महानिशि महारण्ये महाराक्षसकन्यया ।

इति प्रोक्ते महाप्रश्ने महामन्त्री गिरं ददौ ॥ ६ ॥

मञ्जुवाच ॥

भवत्या परमात्मैव कथितः कमलेक्षणे ।

अनयैव वचोमङ्गला ब्रह्मविद्बोधयोग्यया ॥ ७ ॥

अनारुह्यत्वादगम्यत्वान्मनःपष्ठेन्द्रियस्थितेः ।

चिन्मात्रमेवमात्माणुराकाशादपि सूक्ष्मकः ॥ ८ ॥

प्राक्सूक्ष्मरूपेण वर्तत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तत्र तदभावे तस्मादेव

तदुत्पत्तिरिति नियमादर्शनप्रसङ्गात् । दृश्यते च तिलेभ्य एव तैलमु-

त्पद्यते न सिकताभ्यः क्षीरादेव सर्पिर्मृद, एव घट इत्युत्पत्तिनि-

यमः । तथाचैकस्मिन्नेव बीजे स्वकुक्षिनिक्षिप्तानेकवृक्षोऽस्तीति बीज

एव द्रुम इत्युपपन्नमुक्तम् ॥ ३ ॥ किञ्चिदपि कस्मात्पृथक् न भव-

तीति भेदिनमादाय पृष्ठा भेदमादाय पृच्छति—द्वैतमिति ॥ ४ ॥

विरुद्धार्थतया प्रश्नानामसाधुत्वं व्युदस्यति—मत्प्रश्नानिति ॥ तत्तर्हि

जठरमुदरम् । जठराग्नेरिन्धनत्वं शटिति गमिष्यथः । क्षणेनेति शेषः

॥ ५ ॥ ६ ॥ सर्वेषां प्रश्नानां सामान्येनोत्तरमाह—भवत्येति ॥

मद्भोविच्छित्तिः । भाग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ 'एकमेवाद्वितीयमि'ति श्रुते-

चिदणोः परमस्थान्तः कोटिब्रह्माण्डबुद्बुदाः ।

उद्भूय स्थितिमभ्यस्य लीयन्ते शक्तिपर्ययात् ॥ ९ ॥

आकाशं बाह्यशून्यत्वादनाकाशं च चित्ततः ।

अकिञ्चिदित्यनिर्देश्यं वस्तुसत्तेति किञ्चन ॥ ११० ॥

चेतनोऽसौ प्रकाशात्मा वेद्याभावाच्छिलोपमः ।

आत्मनि व्योमनि स्वच्छे जगदुन्मेपचित्रकृत् ॥ ११ ॥

र्वास्तवमेकत्वम् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेर्मायिकमनेकत्वं च परमात्मनः सुवचमित्यभिप्रेत्याद्यप्रभभागस्योत्तरमाह—अनाख्यत्वादिति श्लोकद्वयेन ॥ अनाख्यत्वाद्वाचंकाख्यानरहितत्वान्मनः पष्टमिन्द्रियं तेषां तेषां श्रोत्रादीनां स्थितेर्मर्यादाया असाङ्ख्येण पदार्थप्रकाशनसामर्थ्यस्येति यावत् । एवमुक्तोपपत्तित आत्मा अणुवत् अणुर्निरवयवत्वाच्च आकाशवदित्याह—आकाशादिति ॥ शक्तिपर्ययात् स्थितिशक्तेरतिक्रमात् । 'पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः' इत्यमरः । एतेनाष्टमप्रभोऽपि दत्तोत्तरो वेदितव्यः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ द्वितीयं प्रभं प्रत्याह—आकाशमिति ॥ बाह्यशून्यत्वात्स्वदहिर्भूतवस्तुशून्यत्वाच्चित्ततश्चिद्रूपत्वादनाकाशं भूताकाशं न भवति । तृतीयं प्रभं प्रत्याह—अकिञ्चिदिति ॥ यद्यस्माद्ब्रह्मस्वनिर्देश्यमनभिधेयं तस्मादकिञ्चित्किञ्चिन्न भवति । सत्तेति । किञ्चन परमार्थसत्तामात्रात्मकमिति किञ्चिद्भवति तदित्यर्थः ॥ ११० ॥ पष्टं प्रभं प्रत्याह—चेतनोऽसाविति ॥ व्युत्क्रमेणोत्तरं तु राक्षसीबुद्धिपरीक्षार्थम् । असौ परमात्मा यतश्चेतन्यप्रकाशात्मा अतश्चेतनो भवति । वेद्याभावाद्ब्रह्मस्तुतो हेयाभावात्कल्पितवेद्यसंनिधावपि निर्विकारत्वाच्च शिलोपमो भवति । सप्तमं प्रभं प्रत्याह—आत्मनीति ॥ उन्मेपोऽभिव्यक्तिः

तद्भावमात्रमिदं विश्वमिति न स्यात्ततः पृथक् ।

जगद्धेदोऽपि तद्भानमिति भेदोऽपि तन्मयः ॥ १२ ॥

सर्वगः सर्वसंबद्धो गत्यभावात् न गच्छति ।

नास्त्यसावाश्रयामावात्सद्रूपत्वादथास्ति च ॥ १३ ॥

श्रुत्वैतन्मन्त्रिणो वाक्यं राक्षसी वाक्यमाददे ।

अथो नु परमार्थोक्तिः पावनी तव मन्त्रिणः ॥ १४ ॥

राजा राजीवपत्राक्ष इदानीमेव भाषताम् ॥ १५ ॥

राजोवाच ॥

जाग्रतः प्रत्ययाभावाद्यस्याहुः प्रत्ययं परम् ।

॥ ११ ॥ नवमप्रश्नस्योत्तरमाह—तद्भावमात्रमिति ॥ इदं सर्वं जग-
त्तद्भावमात्रं ब्रह्मचैतन्यमात्रं तद्ब्रह्म चैतन्यव्यतिरेकेणासंभावितस-
त्त्वमिति यावत् । अथवा तद्भावमात्रं तस्याधिष्ठानस्यान्यथाप्रतीति-
मात्रमिति हेतोस्ततस्तस्मात्पृथक् न स्यात् । दशमप्रश्नस्योत्तरमाह—
जगदिति ॥ तन्मयस्तत्स्वरूपो न ततः पृथगस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥
चतुर्थस्योत्तरमाह—सर्वग इति ॥ गम्यसंबन्धो हि गमनफलम् ।
परमात्मा च सर्वेण गम्येन संबद्धः अतः सर्वगो भवति । गत्य-
भावाद्धिमुत्वेनासंभावितगतित्वाद्धस्तुतो गन्तव्याभावाच्च न गच्छति
च । पञ्चमस्योत्तरमाह—नास्त्यसाविति ॥ जगति योऽस्ति स हि
प्रकाशो भवति संश्रयो भवति । असौ परमात्मान्याप्रकाशयत्वात्
निराश्रयत्वाद्भास्वीत्युच्यते । अथ अथापि सद्रूपत्वात्परमार्थसद्रूप-
त्वादस्ति च ॥ १३ ॥ श्रुत्वेति सार्धश्लोकः स्पष्टार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥
प्रश्नरीत्यनुसारेण मन्त्रिणोत्तरस्य दत्तत्वात्तामुपेक्ष्य रीत्यन्तरमाधि-
त्याह—जाग्रत इति ॥ यस्य ब्रह्मणः परं परमपुरुषार्थसाधनत्वात् ।

सर्वसंकल्पसंन्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः ॥ १६ ॥

यत्संकोचविकासाम्यां जगत्प्रलयसृष्टयः ।

निष्ठा वेदान्तवाक्यानामथ वाचामगोचरः ॥ १७ ॥

कोटिद्वयान्तरालस्यमथ कोटिद्वयीमयम् ।

यस्य चित्तमयी लीला जगदेतच्चराचरम् ॥ १८ ॥

प्रत्ययं ज्ञानम् । जाग्रतः विवेकिनः पुरुषस्य प्रत्ययाभावाद्वास्तवद्वै-
तप्रत्ययाभावाज्जायमानमाहुः । द्वैतं यस्तु सविति प्रत्ययस्याद्वैतज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वात् । जाग्रतोऽपि विवेकिनस्तद्भावादद्वैतज्ञानस्य
जायमानत्वं युक्तम् । जाग्रतः प्रत्ययाभाव इति क्वचित् तत्रायमर्थः ।
जाग्रतो विवेकिनो यः प्रत्ययाभावो वास्तवद्वैतप्रत्ययाभावोऽस्ति तं
यस्य प्रत्ययमाहुः तत्कारणत्वात् । अथवा जाग्रतः साक्षादीक्षमा-
णस्यापि यस्य द्वैतविषयप्रत्ययाभावो भवति । नहि द्वैतप्रत्ययरूपेण
साक्षां परिणमते कूटस्थत्वात् । यस्याहुः प्रत्ययं परमिति पूर्ववत् ।
यद्वा यस्य प्रत्ययं स्वरूपचेतन्यं परं संसारातीतमाहुः । अत्र यच्छ-
ब्दस्तच्छब्दाध्याहारेण कथ्यत इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । एषमु-
च्यतेऽपि यच्छब्दसंबन्धो ज्ञेयः । चेतसान्तःकरणेन सर्वसंकल्पसं-
न्यासः सर्वद्वैतप्रत्ययसङ्गत्यागो निर्विकल्पसमाधिरित्येतत् यत्परिग्रहो
यस्य परमात्मनः स्वीकारो भवति तद्वैतुत्वात् ॥ १६ ॥ यत्संको-
चविकासाम्याम् । यस्य संकल्पविकल्पलयोदयाभ्यामित्यर्थः । वेदा-
न्तवाक्यानां निष्ठा लक्षणावृत्त्या पर्यवसानभूमिर्भवति । अथ अथापि
शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनां अभावाद्वाचामगोचरश्च भवति ।
अथवा वाक्यजन्यवृत्तिव्याप्यत्वात्तद्गोचरत्वं तत्रान्यफलाव्यापक-
त्वात्तद्गोचरत्वम् ॥ १७ ॥ कोटिद्वयेति ॥ द्वैताद्वैतकोट्यन्तरालस्यं
ग्रह्य द्वैताद्वैतकोटिभ्यां परस्परापेक्षसिद्धत्वेन कल्पिताभ्यां विट्क्षणं

यस्य विश्वात्मकत्वेऽपि खण्ड्यते नैकपिण्डता ।

सन्मात्रं तत्त्वया भद्रे कथ्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी ।

अवबुद्धपदा तस्यौ जहौ मत्सरचापलम् ॥ १२० ॥

अन्तःशीतलतामेत्य सा विश्रान्तिमवाप तांम् ।

प्राप्ता प्राशृण्मयूरीव सज्योत्स्नेव कुमुद्वती ॥ २१ ॥

राक्षस्युवाच ॥

अहो वत पवित्रेयं भवतोर्भाति श्रेमुषी ।

अनस्तमितसारेण प्रबोधार्केण भासिता ॥ २२ ॥

अधिष्ठानतया तयोर्मध्यस्थं भवति । अथवा सदसत्कोट्यन्तरालस्थम् ।
 'न सत्तन्मासदुच्यते' इति भगवद्वचनात् । कार्यकारणकोट्यन्तरालस्थं
 वा द्रष्टृदृश्यकोट्यन्तरालस्थं वा विम्बप्रतिविम्बकोट्यन्तरालस्थं वा ।
 यद्वा बन्धमुक्तिकोट्यन्तरालस्थं वा नियम्यनियामककोट्यन्तरालस्थं
 वा सर्वेषामप्येतेषां कल्पितत्वाद्विज्ञानस्तेभ्यो विलक्षणतया तदन्तराल-
 स्थत्वमुपपन्नम् । अथ कोटिद्वयीमयं अथापि माययोक्तकोटिद्वयी-
 स्वरूपं भवति जगदस्याधिष्ठानस्य विवर्तभूतचित्तमयी लीला भवति
 ॥ १८ ॥ यस्य विश्वात्मकत्वेऽपि सर्वात्मकत्वेऽप्येकपिण्डता एक-
 स्वरूपता न खण्ड्यते । मायिकेनानेकरससर्वतादात्म्येन वास्तवत्व-
 मेकरसत्वं न विहन्यत इत्यर्थः । कथ्यते त्वयेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ब्रह्मात्म-
 तापगतिः प्रत्यक्षफलेति दर्शयितुं इति राजमुरादित्यादि श्लोकद्वयं
 स्पष्टार्थम् ॥ १२० ॥ २१ ॥ उत्पन्नविज्ञानस्य कर्मलोपाभावेऽप्यादेह-
 पातं सन्मार्गं एष रुचिर्भवतीति दर्शयितुं अहो यत्तेत्यादिनाऽऽख्यान-

विवेकिनो जगत्पूज्याः सेव्या मन्ये मवादृशाः ।

महतामेव संसर्गात्पुनर्दुःखं न वाञ्छते ॥ २३ ॥

को हि दीपशिखाहस्तस्तमसा परिभूयते ।

मयैतौ जाङ्गलं प्राप्तौ भवन्तौ भूमिभास्करौ ॥ २४ ॥

पूजनीयावतः शीघ्रमीहितं कथ्यतां शुभौ ॥ २५ ॥

राजोवाच ॥

प्रार्थये त्वामहं रक्षःकुलकाननमञ्जरि ।

भूयो भवत्या यत्प्राणा हिंसनीया न कस्यचित् ॥ २६ ॥

प्रीतार्था राक्षसी प्राह कर्कटी वनमर्कटी ।

घाढमेवं करोम्यद्यग्रभृत्यवितथं प्रभो ॥ २७ ॥

सर्वमेव न किञ्चिद्धि हिंसनीयं मयाधुना ॥ २८ ॥

राजोवाच ॥

यद्येवं फुल्लपद्माक्षि परदेहैकभोजने ।

किं स्याच्छरीरभृत्यै ते स्थिताया मत्समीहिते ॥ २९ ॥

समाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थसंदर्भः । सोऽपि स्पष्टार्थः । तत्र कानिचित्पदानि व्याक्रियन्ते । यतेति संतोषे । शेमुषी बुद्धिः । 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिरित्यमरः । अनस्तमितसारेणानष्टसामर्थ्येन ॥ २२ ॥ २३ ॥ जाङ्गलं मरुभूमिवनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ रक्षः-कुलमेव काननं वनं तस्य मञ्जरी । हे रक्षःकुलकाननमञ्जरि, भवत्या कस्यचिदपि प्राणा भूयो न हिंसनीया इति यत्तत्त्वां प्रार्थय इति पूर्वेषां संबन्धः ॥ २६ ॥ न विद्यते वितथमनृतं यस्मिन्कर्मणि तदवितथम् । 'वितथं त्वनृतं वच' इत्यमरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ फुल्लं विकसि ।

राक्षस्युवाच ॥

कालेन बहुना राजन्प्रनुद्धायाः समाधितः ।
 जाता भोजनवाञ्छा मे न तां तु गणयाम्यहम् ॥ १३० ॥
 इदानीं शिखरं गत्वा प्राक्तनध्याननिश्चला ।
 यावदिच्छं सुखेनासे सजीवा शालभञ्जिका ॥ ३१ ॥
 आमृतिं धारणां बध्वा धारयामि शरीरकम् ।
 यथेष्टमतिकालेन त्यजामीति मतिर्मम ॥ ३२ ॥
 आशरीरपरित्यागमिदानीं न मया नृप ।
 हिंसनीयाः परप्राणाः पश्यन्त्या सर्वमं शिवम् ॥ ३३ ॥
 इति संजातसौहार्दा तौ विसृज्य निशाचरी ।
 यदा गन्तुं प्रवृत्तासौ तदा राजाऽब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥
 नासत्प्रणयसौहार्दं वितथीकर्तुमर्हसि ।
 सौहार्दं सुजनानां हि दर्शनादेव वर्धते ॥ ३५ ॥
 लघु सौभाग्यसंयुक्तं कृत्वाकारं मनोहरम् ।
 आगच्छासद्दृढं मदे तत्र तिष्ठ यथासुखम् ॥ ३६ ॥

राक्षस्युवाच ॥

मुग्धस्त्रीरूपधारिण्यै दातुं शक्तोऽसि भोजनम् ।
 संतर्पयसि मां केन राक्षसीजातिधारिणीम् ॥ ३७ ॥

मृत्युं भरणाय । मत्समीहिते मद्विष्टे ॥ २९ ॥ १३० ॥ आसे उपवेशनं
 कुर्ये । शालभञ्जिका पुत्तलिका तत्सदृशीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ आमृतिमित्या-
 र्थम् । आमृतिं मृतिपर्यन्तम् । आमृतेरिति ना पाठः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ सौहार्दं गुह्यज्ञायम् । वितथीकर्तुं अनृतीकर्तुम् । व्यर्थीकर्तु-
 मित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ संतर्पयसि संप्रीणयसि ॥ ३७ ॥

रक्षोन्नमेव मे तुष्ट्यै न सामान्यजनाशनम् ।
पूर्वसिद्धस्वभावोऽयमादेहं नो निवर्तते ॥ ३८ ॥

राजोवाच ॥

हेमस्रग्दामवलिता दिनानि कतिचिन्मम ।
गृहे स्त्रीरूपिणी तिष्ठ यावदिच्छाम्यनिन्दिते ॥ ३९ ॥
ततो दुष्कृतिनश्चौरान्वध्याञ्छतसहस्रशः ।
मण्डलेभ्यः समाहृत्य ददे तुभ्यं सुभोजनम् ॥ १४० ॥
कान्तारूपं परित्यज्य गृहीत्वा तानशेषतः ।
नयस्य हिमवच्छृङ्गं तत्र भुङ्क्ष्व यथासुखम् ॥ ४१ ॥
महाशनानामेकान्ते भोजनं हि सुखायते ।
तृप्तिं निद्रां मनाकृत्वा भव भूयः समाधिभाक् ॥ ४२ ॥
समाधिविरता भूयोऽप्यागत्य पुनरन्यदा ।
नयस्वान्यान्वध्यतरान्हिसा नैषां हि धर्मतः ॥ ४३ ॥
स्वयर्मेण च हिंसैव महाकरुणया समा ।
त्वं समेप्यसि बाणश्यं मां समाधिविरागिणी ।
असतामपि संरुद्धं सौहार्दं न निवर्तते ॥ ४४ ॥

राक्षस्युवाच ॥

युक्तमुक्तं त्वया राजन्करोम्येवमहं सखे ।

सौहार्देन प्रवृत्तस्य को वाक्यं नाभिन्दति ॥ ४५ ॥

॥ ३८ ॥ हेमस्रग्भिः हेममालाभिः दामभिर्हेमसूत्रैश्च वलिता वेष्टिता
हेमस्रद्रामवलिता ॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ गन्तव्यीयत् ॥ ४२ ॥
धर्मतः क्रियमाणेति शेषः । यद्वा धर्मतो धर्मशास्त्रतः ॥ ४३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा राक्षसी तत्र संपन्ना सा विलासिनी ।
 राजन्नागच्छ गच्छाम इत्युक्त्वा नृपमन्त्रिणौ ॥ ४६ ॥
 आश्रमं स्वं प्रवृत्तौ तौ रात्रावनुससार सा ।
 अथ ते पार्थिवगृहं प्राप्य तां रजनीं मिथः ॥ ४७ ॥
 कथयैव गृहे रम्ये क्षपयामासुरादृताः ।
 प्रभातेऽन्तःपुरे तस्थौ पुरन्ध्रीजनलीलया ॥ ४८ ॥
 राक्षसी मन्त्रिराजानौ स्वव्यापारौ बभूवतुः ।
 ततो दिवसपट्नेन संचितानि महीभृता ॥ ४९ ॥
 नृपान्तरपुरेभ्योऽपि स्वमण्डलगणात्तदा ।
 ग्रीणि बध्यसहस्राणि तानि तस्यै तदा ददौ ॥ १५० ॥
 सा बभूव निशाकाले सैवोग्रा कृष्णराक्षसी ।
 तानि बध्यसहस्राणि जग्राह भुजमण्डले ॥ ५१ ॥
 ययौ राजानमापृच्छथ तदैव हिमवच्छिरः ।
 ततःप्रभृति साद्यापि किरातजनमण्डले ॥ ५२ ॥
 बध्नानागत्य गृहाति समाधेर्व्युत्थिता सती ॥ १५३ ॥

इति श्रीमोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे सूच्युपाख्यानं

नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ रजनीं रात्रिम् । रजनीं क्षपयामासुरिति
 संवन्धः । मिथोऽन्योन्यम् ॥ ४७ ॥ पुरन्ध्री कुटुम्बिनी ॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ १५३ ॥ इति श्रीमत्परमहं-
 सपरिभ्राजकाचार्योत्तममुख्यपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्ममुत्सुकृती यासि-
 ष्टचन्द्रिकायां मोक्षोपाये सूच्युपाख्यानं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं सूचीवृत्तान्तकीर्तनात् ।

आत्मैवास्ति परं सत्यं नान्याः संसारदृष्टयः ॥ १ ॥

सर्वं हि मन एवेदमित्यं स्फुरति सृष्टिषु ।

अत्रेदमैन्दवाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ॥ २ ॥

राम ते कथयिष्यामि तदाख्यानमनिन्दितम् ।

चित्तिशक्तिसमुद्भासं निश्चिनोपि जगद्यतः ॥ ३ ॥

चित्तबालो जगद्यक्षं मिथ्या पश्यत्यबोधितः ।

बोधितोऽसौ परं रूपं खं पश्यति निरामयम् ॥ ४ ॥

प्रवृत्तानुवादपूर्वकं जगतो मनोविलसितत्वप्रपञ्चनायाख्यानान्त-
रसवतारयति—एतत्ते सर्वमाख्यातमित्यादिना ॥ किं ब्रह्मणोऽन्य
आत्मैवास्ति नेत्याह—परं सत्यमिति ॥ सत्यं ब्रह्म । संसारदृष्टयः संसा-
रभ्रान्तयः ॥ १ ॥ कुतः संसारदृष्टयो न सन्तीत्यत आह—सर्वं
हीति ॥ हिशब्दो हेतौ । इदं मन एव सृष्टिषु कर्तव्यासु इत्यमेवंप्र-
कारेण सर्वं सर्वजगदात्मकं सत्स्फुरति हि । अत्र जगतो मनोविब-
र्तत्वे ऐन्दवाख्यानं इन्दुनामकब्राह्मणापत्यानां ऐन्दवानामाख्यानम्
॥ २ ॥ यत ऐन्दवाख्यानाच्छ्रुताजगच्चित्तिशक्तिसमुद्भासं निश्चि-
नोपि चित्तेः परमात्मनः शक्तिर्माया तस्या मनोभावमापन्नायाः
समुद्भासं विजृम्भणम् । विवर्त इत्यर्थः । अथवा चित्तौ ज्ञाने शक्ति-
र्यस्य तच्चित्तिशक्तीति मन उच्यते ॥ ३ ॥ आख्यानतात्पर्यं श्लो-
कद्वयेनाह—चित्तबाल इत्यादिना ॥ चित्तमेव बालः चित्तबालः ।
जगदेव यक्षो जगद्यक्षस्तुम् । यथा बालोऽबोधितः सन् आत्म-

चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितम् ।
 तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ ५ ॥
 कदाचिदखिलं सर्गं संहृत्य दिवसक्षये ।
 एकाग्रो भगवान्वेधाः सुप्तस्तामनयन्निशाम् ॥ ६ ॥
 निशान्ते संग्रबुद्धात्मा कृत्वा संध्यां यथाविधि ।
 प्रजाः स्रष्टुं दृशौ स्फारे व्योम्नि योजितवानजः ॥ ७ ॥
 अथासौ दृष्ट्वास्तत्र मनसा विततेऽम्बरे ।
 पृथक्स्थितान्महारम्भान्सर्गान्स्थितिनिर्गलान् ॥ ८ ॥
 तानालोक्य विशुद्धेन परेण स्वेन तेजसा ।
 भृशं विस्मयमापन्नः किमेतत्कथमित्युत ॥ ९ ॥
 अथालोक्य चिरं कालं मनसैव तदाम्बरे ।
 सूर्यं तस्माज्जगज्जालादेकमानीय पृष्टवान् ॥ १० ॥
 कस्त्यं कथमिदं जातं जगज्जालं महाद्युते ।
 यदि जानासि भगवंस्तदेतत्कथयानघ ॥ ११ ॥

छायां मिथ्यायक्षं पश्यति तथा चिदाभासविशिष्टं चित्तम् । अयो-
 धितं सन्मिथ्या जगत्पश्यति । बोधितं तु निरुपद्रवमधिष्ठानं समी-
 क्षत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ भवान्तः संसारान्त इति तत्साधनत्वात्क-
 थ्यते ॥ ५ ॥ कदाचिदखिलं सर्गमित्यादिराख्यानसमाप्तिपर्यन्तो
 ग्रन्थसंदर्भः स्पष्टार्थः । तत्र कानिचित्पदानि विविच्यन्ते । नैमित्ति-
 कंप्रलये महर्लोकदेवस्थानादखिलशब्दः कतिपयविषयः ॥ ६ ॥ स्फारे
 महती ॥ ७ ॥ महानारम्भो व्यापारो येषु ते तथोक्ताः । सृज्यन्त
 इति मार्गाः प्रपञ्चास्तान्स्थितौ निर्गलान्निर्वाणान्स्थितिनिर्गलान् ।
 'अथाधं तु निर्गलमि'त्यमरः ॥ ८ ॥ अथार्ये उतशब्दः ॥ ९ ॥
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मदुत्पत्तिमित्युपलक्षणं जगज्जालोत्पत्ते-

इत्युक्तो वेधसा मानुर्भक्तिप्रहेण चेतसा ।
 नमस्कृत्वाभ्युवाचेदमनिन्द्यपदया गिरा ॥ १२ ॥
 अस्य दृश्यप्रपञ्चस्य नित्यं कारणतामसि ।
 गतस्तस्मान्न जानीये किं मार्याश्चर पृच्छसि ॥ १३ ॥
 अथ मद्वाक्यसंदर्भैर्लीला चेत्तत्र सर्वग ।
 अचिन्तितां मदुत्पत्तिं तच्छृणु त्वं वदाम्यहम् ॥ १४ ॥
 तले कैलासशैलस्य जम्बुद्वीपैककोणके ।
 सुवर्णतटनाम्नाथ त्वत्पुत्रैर्जनितप्रभैः ॥ १५ ॥
 मण्डलं कल्पितं श्रीमदनल्पसुखसुन्दरम् ।
 तत्राभूदतिथर्मात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मविचमः ॥ १६ ॥
 इन्दुनामातिशान्तात्मा कश्यपस्य कुलोद्भवः ।
 तस्य प्राणसमा भार्या काचित्तस्यां महात्मनः ॥ १७ ॥
 न बभूवात्मजस्तस्य मरुभूमौ तरुर्यथा ।
 तौ ततो दम्पती खिन्नौ पुत्रार्थं तपसे गिरेः ॥ १८ ॥
 कैलासस्य समारूढौ शुचिव्रतपरायणौ ।
 भूतैरनाद्युते शून्ये तस्मिन्कैलासकुञ्जके ॥ १९ ॥
 तेषुतस्तौ तपो धोरं जलाहारौ तरुस्थितौ ।
 ततस्तुष्टोऽभवद्देवस्तयोः शशिकलाधरः ॥ २० ॥
 आजगामाथ तं देशं यत्र तौ विप्रदम्पती ।
 वरं विप्र गृहाणाशु तुष्टोऽसि तमुवाच ह ॥ २१ ॥

रपि ॥ १४ ॥ त्वत्पुत्रैर्मरीच्यादिभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ तरुवत्स्थितिर्येषोस्तौ तरुस्थितौ । जलाहारत्वं तौ प्रसिद्ध-
 मेव ॥ २० ॥ २१ ॥ भव्या योग्याः । येन दशपुत्रभवेन शोको

विग्र उवाच ॥

भगवन्देवदेवेश दश पुत्रा महाधियः ।
 मय्या भवन्तु मे भूयः शोको येन न बाधते ॥ २२ ॥
 अथैवमस्त्विति प्रोच्य जगामान्तर्धिमीश्वरः ।
 ततस्तौ दम्पती तुष्टौ वरं लब्ध्वा गृहं गतौ ॥ २३ ॥
 ततः कालेन सुपुत्रे दशपुत्राननिन्दितान् ।
 ब्राह्मणी दश ते बालाः क्रमेण प्रौढिमाययुः ॥ २४ ॥
 अथ कालेन महता तेषां तौ पितरौ तदा ।
 संजग्मतुस्तनुं त्यक्त्वा स्वां गतिं गतिकोविदौ ।
 मातापितृभ्यां रहितास्ततस्ते ब्राह्मणा दश ॥ २५ ॥
 ययुः कैलासशिखरं गृहं संत्यज्य खेदिनः ।
 तत्र संचिन्तयामासुरुद्विग्रास्ते विबान्धवाः ॥ २६ ॥
 किं स्यादिह परं श्रेयः किमिह स्याददुःखदम् ।
 कियदेतज्जनैश्चर्यं सामन्तो हि महेश्वरः ॥ २७ ॥
 सामन्तसंपत्किनाम राजानो हि महेश्वराः ।
 का नाम संपद्भूपानां संग्राडिह महेश्वरः ॥ २८ ॥
 किं नाम संपत्साम्राज्यमिन्द्रस्तेषां महेश्वरः ।
 किं नाम तन्महेन्द्रत्वं यन्मुहूर्तं प्रजापतेः ॥ २९ ॥
 मां भूयो न बाधते तदस्त्वित्यध्याहारः । यद्वा येनेति एकत्वमविषक्षितम् । येः पुत्रैः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ रोदिनो दुःस्तिनः । उद्विग्रा उद्वेगयुक्ताः । विबान्धवा विगतबान्धवाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ राजानो मण्डलेश्वराः । य आश्रया राशः शास्त्रि म संग्राहित्युच्यते । 'शास्त्रि यश्चाश्रया राशः स मग्राटि' समरः ॥ २८ ॥ साम्राज्यं किं नाम संपदिति संदन्धः ।

विनश्यति च यत्कल्पे किं तत्स्यादिह शोभनम् ॥ ३० ॥

ज्येष्ठ उवाच ॥

ऐश्वर्याणां हि सर्वेषामाकल्पान्ताविनाशि न्यत् ।

रोचते भ्रातरस्तन्मे ब्रह्मत्वमिह नेतरत् ॥ ३१ ॥

इतरे ऊचुः ॥

युक्तमुक्तं त्वया तात सर्वदुःखापमार्जनम् ।

शाधि तत्त्वं गतिर्नोऽद्य विरिञ्चित्वमवाप्नुमः ॥ ३२ ॥

ज्येष्ठ उवाच ॥

पद्मासनगतो भास्वान्ब्रह्माहमिति तेजसा ।

सृजामि संहरामीति ध्यानमस्तु चिराय च ॥ ३३ ॥

अग्रजेनेति कथिता यादं कृत्वा त उच्यते ।

ध्यानाधीनधियस्तत्र लिपिरुर्मापितोपमाः ॥ ३४ ॥

अन्तःस्थेनैव मनसा चिन्तयामासुरादृताः ।

ब्रह्माहं जगतः स्रष्टा कर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ ३५ ॥

लोकपालपुरैः सार्धं भुवनानि चतुर्दश ।

निर्मितानि भवैतानि तेषामन्तरहं स्थितः ॥ ३६ ॥

यन्महेन्द्रत्वं प्रजापतेर्मुहूर्तं वर्तते । प्रजापतेर्हि दिने चतुर्दश इन्द्रा

भवन्ति । तत्रैवैको मुहूर्तमात्रं त्रिलोक्यं शास्ति ॥ ३७ ॥ ३० ॥

भ्रातर इति सप्रोधनम् । मे मह्यम् ॥ ३१ ॥ ततैति पितृसमत्या-

ज्येष्ठः सप्रोधयते । सर्वदुःखापमार्जनं सर्वदुःखशमकम् । शाधि अनु-

शासनं कुरु ॥ ३२ ॥ भास्वान् दीप्तिमान् । तेजसा प्रभावेण तेजः प्रभावे

दीप्तौ च यत्ने शुकेऽप्यतस्त्रिपितृत्यमरः ॥ ३३ ॥ घाटनित्यव्य-

यमभ्युपगमे । त्रिपितृर्न त्रिप्रकर्म ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अथ ते ब्राह्मणा एवं बद्धब्रह्मात्मभावनाः ।
 देहान्विसस्मरुः पूर्वान्पूर्वभावनयार्पितान् ॥ ३७ ॥
 अथ ते देहकाः सर्वे पवनैरातपेन च ।
 कालेन शोषमभ्येत्य गलिताः शीर्णपर्णवत् ॥ ३८ ॥
 स तेषां दशधा सर्गप्रतिभासोज्यमुत्थितः ।
 भावनापरिपाकेन दश ते ब्रह्मतां गताः ॥ ३९ ॥
 त एते दश संस्कारा मनोव्योमनि संस्थिताः ।
 एषामन्यतमस्याहं भास्करोऽहर्निशाकरः ॥ ४० ॥
 इत्युक्त्वा वेद्यसं मानुर्जगाम निजमन्दिरम् ।
 विरञ्चिरपि देवेक्षः स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठे मोक्षोपाय उत्पत्तिप्रकरणे ऐन्दवोपाख्यानं
 नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

मनो हि जगतां कर्तुं मनो हि पुरुषः परः ।

मनःकृत् कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥ १ ॥

विसमरुर्विस्मयमाणाञ्चक्रुः । अर्पितान् । विपयीकृतानिवि यावत् ।
 अथवा अर्पितान् समर्पितान् । दत्तानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 स्वकृत्यमाह—अहर्निशाकरः भास्करो हि मेरुपर्वतेनाव्यवहितोऽहः
 करोति । तद्वत्प्रवदितस्तु निशां करोति । उक्तं च बृहद्वासिष्ठे—'अर्कः
 कुर्यप्रदोरात्रे दर्शयत्याकृतिं यथा । चितिः सदसती कुर्वन्दर्शयत्या-
 कृतिं तथा' इति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजका-
 पार्योत्तममुनिपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्ममुखाकृती वासिष्ठचन्द्रिकायां
 उत्पत्तिप्रकरणे ऐन्दवोपाख्यानं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अर्वातेनाख्यानेन तात्पर्यतः प्रतिपादितमर्थं दर्शयति—मनो हीत्या-

सामान्या ब्राह्मणा भूत्वा मनोभावनया किल ।
 ऐन्द्रया ब्रह्मतां याता मनसः पश्य शक्तिताम् ॥ २ ॥
 मनसा भाव्यमानो हि देहितां याति देहकः ।
 देहभावनया मुक्तो देहधर्मैर्न बाध्यते ॥ ३ ॥
 नान्तर्मुखतया योगी देहे वेत्ति प्रियाप्रिये ।
 इन्द्रस्याहल्यया सार्धमुदन्तोऽत्र निदर्शनम् ॥ ४ ॥

श्रीराम उवाच ॥

काहल्या भगवन्निन्द्रस्तव को चात्र संमतः ।

ययोदन्तश्रवणे पावनी दृष्टिरेति माम् ॥ ५ ॥

दिश्लोकद्वयेन । मनःकृतं मनसा कृतं सम्यक्कृतं मन्ये । मनःकृतमेव
 सार्यकं जाने इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ननु शरीरकृतकर्मणां फलव-
 द्यस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वाच्छरीरकृतं सार्यकं न भवतीत्युक्तमनुपप-
 न्नमित्याशङ्क्याह—मनसेति ॥ हि यस्मादेहको मनसा भाव्यमानः
 सन् देहितां याति देहोचितकार्यकारी भवतीति । अन्ययमुक्त्वा
 व्यतिरेकमाह—देहभावनयेति ॥ देहभावनया मुक्तः पुरुषो देहधर्मैः
 शीतोष्णमानापमानादिभिर्न बाध्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ कुत्रैतदुपल-
 भ्यत इत्यत आह—नान्तर्मुखतयेति ॥ अयमर्थः—मनोभावनायां
 सत्यां शरीरे फलपर्यवसायिभोजनादिकार्यदर्शनादसत्यां तस्यां निर्वि-
 फल्यफसमाप्प्यवस्थायां तद्दर्शनात्सप्राप्तवस्थायां मनोमात्रात्मकशरी-
 रकृतस्य कृत्यादिफलपर्यवसायिनो भोजनादेर्दर्शनाच्च प्राप्ताप्राप्तविदे-
 पेन शरीरकृतततोपलभ्यमानं फलवत्कार्यं स्वप्नशरीरकृतकार्यवन्म-
 नःकृतमेवेति । मन एव प्रियाप्रियकृत्र देह इत्येतमर्थं तन्निग्रहे प्रय-
 ज्ञानिशयविधानायाग्न्यानान्तरेण स्फुटीकृतमाह—इन्द्रस्येति ॥ इत
 कर्णमात्रात्प्राप्तव्यवस्थासिद्धिरित्येवम् । अथ सन्दर्भः स्पष्टार्थः । तत्र कानिचित्प-

वसिष्ठ उवाच ॥

श्रूयते हि पुरा राम भागधेपु महीपतिः ।

इन्द्रद्युम्न इति ख्यात इन्द्रद्युम्न इवापरः ॥ ६ ॥

तस्येन्दुविम्बप्रतिमा भार्या कमललोचना ।

अहल्या नाम तत्रासीच्छशाङ्कस्येव रोहिणी ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेव पुरे पिङ्गः पिङ्गप्रकरशेखरः ।

इन्द्रनामाऽपरः कश्चिन्नागरीणां प्रियोऽवसत् ॥ ८ ॥

साहल्याहल्यया सार्धमिन्द्रस्य यदभूत्पुरा ।

तदाकर्ण्येतिहासेभ्यस्तस्मिन्निन्द्रेऽन्वरज्यत ॥ ९ ॥

तयोर्धनतरस्तेहनिरावरणचेष्टयोः ।

स दुर्व्रिनयवृत्तान्तो राजान्तिकमुपाययौ ॥ १० ॥

एवमन्योन्यमासक्तं भावमालोक्य भूपतिः ।

चकार बहुभिर्भेदैः स तयोरनुशासनम् ॥ ११ ॥

तावुभावापि संत्यक्तौ दुर्मती सलिलाशये ।

तुष्टौ जहसतुस्तत्र न खेदमुपजग्मतुः ॥ १२ ॥

प्रथितौ गजपादेषु न तौ श्रममुपागतौ ।

कशामिस्ताड्यमानाङ्गौ नापतुः कामपि व्यथाम् ॥ १३ ॥

दानि विविच्यन्ते । उदन्तो वृत्तान्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इन्द्रद्युम्न इतीति ॥

‘स ये पूर्वमभूद्राजा पाण्डवो द्रविडसत्तमः । इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो

विष्णुव्रतपरायण’ इति पुराणप्रसिद्ध एकोऽस्ति इन्द्रद्युम्नः । अयं तु

अपर इन्द्रद्युम्न इव स्थितः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पिङ्गप्रकरशेखरः विटसमू-

होत्तमः ॥ ८ ॥ अन्वरज्यत अनुरागमकुरुत ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भेदैः प्रफारैः । प्रथितौ यदौ ॥ १३ ॥ अस मुवीति धातोर्लृण्प्रथ-

ज्वालानिर्दहमानौ तौ स्थितौ हिमशिलाखिव ।
 अपृच्छत ततो राजा खिन्नौ स्थौ न तु दुर्मती ॥ १४ ॥
 अथ तौ धरणीपालमूचतुर्मुदिताश्रयौ ।
 संस्मृत्यावामिहान्योन्यं मुखकान्तिमनिन्दिताम् ॥ १५ ॥
 आत्मानं न विजानीवो जातावन्योन्यतन्मयौ ।
 श्रुत्याद्यो न महीपाल स्वाङ्गैरपि विकर्तितैः ॥ १६ ॥
 इष्टेऽर्थे चिरमाविष्टं कापि धीरं मनःकृतम् ।
 भावं भावाः शरीरोत्था नृप शक्ता न बाधितुम् ॥ १७ ॥
 आवां तन्न विजानीवो जातावन्योन्यतन्मयौ ।
 भावितं तीव्रवेगेन मनसा यन्महीपते ॥ १८ ॥
 तदेव पश्यत्यखिलं न शरीरविचेष्टितम् ।
 न काश्चन क्रिया राजन्मुनिशापादिका अपि ॥ १९ ॥
 तीव्रवेगेन संपन्नं शक्ताश्चालयितुं मनः ।
 एककार्ये निविष्टं हि मनो धीरस्य भूयते ॥ २० ॥
 न चाल्यते मेरुरिव प्रतिघातशतैरपि ॥ २१ ॥
 राजञ्शरीरकलनानि वृथोत्थितानि
 चेतो हि कारणममीषु शरीरकेषु ।
 वारीव सर्ववनखण्डलतारसेषु
 मुख्यं शरीरमिह विद्धि मनो महात्मन् ॥ २२ ॥

मपुरुषद्विवचनं स्य इति । दुर्मती इति संबोधनम् ॥ १४ ॥ आश-
 योऽत्र चित्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 शरीरकलनानि शरीरकल्पनानि । सर्ववनखण्डलतारसेषु सर्वे च ते
 वनखण्डलतानां वनभागलतानां रसाश्च तेषु वारीवामीषु स्थूलश-

देहेऽक्षते विविधदेहगणं करोति

स्वप्राधनाविव नवं नवमाशु चेतः ।

चित्तेऽक्षते तु न करोति हि किञ्चिदेव

देहस्ततः समनुपालय चित्तरत्नम् ॥ २३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

ताभ्यां तथैवमुक्तोऽसौ राजा राजीवलोचनः ।

मुनिं भरतनामानं पार्श्वस्थं समुवाच ह ॥ २४ ॥

भगवन्सर्वधर्मज्ञ परमार्थरसस्पृशः ।

रमयन्त्येव चेतांसि गिरः कामान्धयोरपि ॥ २५ ॥

शासितौ च यथाशास्त्रमेतौ निर्वासयाम्यहम् ।

इत्युक्त्वा राजशार्दूलस्तावुभौ निरवासयत् ॥ २६ ॥

इति श्रीमोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे इन्द्रोपाख्यानं

नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

पष्ठः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

एतत्ते कथितं राम मयाख्यानकलीलया ।

मयं एव जगत्सिन्धिशरीराः शरीरिणः ॥ १ ॥

रीरकेषु चेत उपादानकारणं हि ॥ २२ ॥ ननु शरीरकेषु चेतः

कारणमिति कुतः वैपरीलं किं न स्यादित्यत आह—देहेऽक्षत इति ॥

मप्राधनो स्वप्नभूमौ ॥ २३ ॥ २४ ॥ परमार्थरसस्पृशः परमार्थ-

मारविषयाः ॥ २५ ॥ निर्वासयामि निष्कासयामि । निरवासयत्

निष्कासितवान् ॥ २६ ॥ इति श्रीवासिष्ठचन्द्रिकायां उत्पत्तिप्रकरणे

इन्द्रोपाख्यानं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अवर्तितेनाख्यानानेन विम्बरेण प्रतिपादितमर्थं संक्षिप्याह—एतत्ते

एकं मनःशरीरं तु क्षिप्रकारि चलं सदा ।
 अकिञ्चित्करमन्यच्च शरीरं मांसनिर्मितम् ॥ २ ॥
 श्रीराम उवाच ॥

विस्तरेण मम ब्रह्मज्जडस्यास्य निराकृतेः ।
 रूपमारूढसंकल्पं मनसो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ।
 संकल्पशक्तिस्त्वचितं यद्रूपं तन्मनो विदुः ॥ ४ ॥
 भावः सदसतोर्मध्ये नृणां चलति यश्चलः ।
 कलनोन्मुखतां यातस्तद्रूपं मनसो विदुः ॥ ५ ॥

कथितमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ सम्यग्विदिते हि संसार-
 रोगनिदाने मनसि तच्चिकित्सा सुकरेति मन्वानो रामः पृच्छति-
 विस्तरेणेति ॥ निराकृतेर्वस्तुतो निःस्वरूपस्य । तत्र हेतुः—जड-
 स्येति ॥ जडत्वं साधयति—अस्येति ॥ दृश्यस्येत्यर्थः । आरूढः
 संकल्पो येन तदारूढसंकल्पम् । संकल्पप्रधानमित्यर्थः । यद्वा
 आरूढः संकल्पो यस्य तत्तथा ॥ ३ ॥ अनिर्वाच्यं मनःस्वरूपं
 दर्शयंस्तन्मन आमुप्रेरामृतेस्तच्चिन्तनादिलक्षणं मोक्षोपायप्रवर्ण-
 न्पुर्यादिद्वयाद्—अनन्तस्येत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ सर्वशक्तेः सर्वकारणभूता
 माया शक्तिर्यस्य । यद्वा सर्वाः शक्तयः सर्वपदार्थनिष्ठतया प्रतीय-
 माना यस्मिन्तत्तथोक्तम् । तस्य संकल्पशक्तिसंश्लिष्टं यत्कल्पितं रूपं
 तन्मनो विदुः ॥ ४ ॥ भावः पदार्थः । यद्वा भावशब्देनाभिप्रायवा-
 चिनाभिप्रायकारणं लक्ष्यते । चलः स्वभावतो लोलो नृणां यो भावः
 स कलनोन्मुखतां संकल्पाभिमुखतां यातः सन् सदसतोर्मध्ये चलति

यतःकुतश्चिदुत्पन्नं चित्तं यत्किञ्चिदेव हि ।
 नित्यमात्मविमोक्षाय योजयेन्मुक्तियुक्तिषु ॥ ६ ॥
 अत्रेदं चित्तमाख्यानं कथयामि तवानघ ।
 यदाख्यातं भगवता पुरा पङ्कजजन्मना ॥ ७ ॥
 अस्ति रामाटवी स्फारा शून्याऽशान्तातिमीपणा ।
 योजनानि शतं यस्यां लक्ष्यते कोणमात्रकम् ॥ ८ ॥
 अस्यामेको हि पुरुषः सहस्रकरलोचनः ।
 पर्याकुलमतिभीमः संस्थितो विकृताकृतिः ॥ ९ ॥

आत्मानात्मनोर्मध्ये दोलायते । अनेकत्वधुरं दधानः मनोदर्पणमधि-
 रूढो ह्यात्मानात्मनोर्द्रष्टृदृश्यभावं भजते । मनोलये सुपुष्पावात्माना-
 त्मनोर्द्रष्टृदृश्यभावाददर्शनात् ॥ ५ ॥ यतःकुतश्चिदविचारितरमणीया-
 त्कारणादुत्पन्नमतएव यत्किञ्चिदेवाविचारितरमणीयमेव । विचा-
 र्यमाणं तु छायाकल्पितवेतालवद्विशीर्यते । हिशब्दो विद्वत्प्रसिद्धि-
 योतनार्यः । मुक्तियुक्तिषु मोक्षोपपत्तिषु तच्चिन्तनाविलक्षणमोक्षो-
 पायेषु तद्योजयेत् । एवमविचारितरमणीयं विचाराद्विशारद मन
 एव संसारकारणं तन्निवृत्तये तदेव मोक्षयुक्तिषु योजनीयमित्युक्तम्
 ॥ ६ ॥ इदानीमेतमेवार्थं चित्ताख्यानमवतार्य प्रपञ्चयति—अत्रेदं-
 मिति ॥ ७ ॥ अस्ति रामाटवी स्फारेति ॥ गूढार्थपद्यानि भगवा-
 न्यसिष्ठः मयमेव व्याकरिष्यति तथापि बुद्धिसौकर्यार्थं व्याकुर्मः ।
 अटन्त्यस्यां जीवा इत्यटवी संसारपटवी । स्फारा विस्तीर्णा । शून्या
 सर्वपदार्थयजिता । मायिकत्वात्तत्र पदार्थानाम् । अशान्तेति पद-
 श्लेष्टः । अथवा साममत्यं दर्शयितुं शून्येत्युक्तम् । मायिकत्वं दर्श-
 यितुं शान्तेति । राजसत्यं शापयितुमतिमीपणेति ॥ ८ ॥ पुरि शरीरे

स सहस्रेण बाहूनामादाय परिधान्वहन् ।
 प्रहरन्नात्मनः पृष्ठे स्वात्मनैव पलायते ॥ १० ॥
 दृढप्रहारैः प्रहरन्स्वयमेवात्मनात्मनि ।
 प्रविद्रवति भीमात्मा स योजनशतान्यपि ॥ ११ ॥
 क्रन्दन्पलायमानोऽसौ गत्वा दूरमितस्ततः ।
 श्रमवान्विवशाकारो विशीर्णचरणाङ्गकः ॥ १२ ॥
 पतितोऽवश एवाशु महत्यन्योऽन्धकूपके ।
 कृष्णरात्रितमोभीमे नमोगम्भीरकोटरे ॥ १३ ॥
 ततः कालेन बहुना सोऽन्धकृपात्समुत्थितः ।
 पुनः प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि ॥ १४ ॥
 पुनर्दूरतरं गत्वा करञ्जवनगुल्मकम् ।
 प्रविष्टः कष्टकव्याप्तं शूलमः पावकं यथा ॥ १५ ॥

शेते पुरुषो सीदत्यवसीदतीति वा पुरुषो मनः सहस्रफरलोच-
 नोऽनन्तहस्तनयनः । अत्रानन्ता विषयाकारवृत्तयः फरलोचनतया
 विवक्षिताः । यथोक्तं बृहद्वासिष्ठे 'सहस्रनेग्रहस्तत्त्वं यत्पुंसः परिवर्णि-
 तम् । तदनन्वाकृतित्वं हि चेतसः परिदर्शितम्' इति ॥ ९ ॥ बाह्वन्ति
 नानायोनीः प्रापयन्तीति बाह्वयः कुरुत्वनानि तेषां सहस्रेण । परितो
 भ्रन्तीति परिपास्तानाध्यात्मिकादिदुःसहेतूनादायत्मनः स्वस्य पृष्ठे
 प्रहरति । भ्रान्तिपरिगृहीतैराध्यात्मिकादिदुःसहेतुमिरात्मानं क्लेशय-
 तीत्यर्थः । पलायते कुरुत्वनप्रापितदुःसहेतुन्यो भिभेवीत्यर्थः ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ अन्यो विवेकरहितः । अन्यकूपे गहननरके । कुत्सितानि
 दुःसान्पुष्यन्तेऽस्मिन्निति कृपशब्दव्युत्पत्तेर्नमोगम्भीरमपरिच्छेद्यं
 कोटरं छिद्रं अभ्यन्तरायकाशो यस्मिन्स तथोक्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्मि-
 न्दूरायनगुल्मकमिति मनुष्यजन्म विवक्षितम् । नक्षमालापरपर्याय-

तस्मात्करज्जगहनाद्विनिष्क्रम्य क्षणादिव ।
 पुनः प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि ॥ १६ ॥
 पुनर्दूरतरं गत्वा शशाङ्करशीतलम् ॥ १७ ॥
 कदलीकाननं कान्तं संप्रविष्टो हसन्निव ।
 कदलीखण्डकात्तस्माद्विनिष्क्रम्य क्षणात्पुनः ॥ १८ ॥
 स्वयं प्रहारैः प्रहरन्विद्रवत्यात्मनात्मनि ।
 पुनर्दूरतरं गत्वा तमेवान्धोऽन्धकूपकम् ॥ १९ ॥
 स संप्रविष्टस्त्वरया विशीर्णात्रयवाकृतिः ।
 अन्धकूपात्समुत्थाय प्रविष्टः कदलीवनम् ॥ २० ॥
 कदलीकाननाच्छुभ्रं करज्जवनगुल्मकम् ।
 करज्जकाननात्कूपं कूपाद्भ्रम्भावनान्तरम् ॥ २१ ॥
 प्रविष्टः प्रहरन्धैव स्वयमेवात्मनि स्थितः ।
 एवंप्रतिजाचारं समालोक्य चिरं मया ॥ २२ ॥
 अवष्टम्य बलादेव मुहूर्तं प्रतिबोधितः ।
 पृष्टश्च कस्त्वं किमिदं केनार्थेन करोषि च ॥ २३ ॥
 किं च वामिमत्तं ते स्यात्किं मुधा परिधावसि ।
 इति पृष्टेन कथितं तेन मे रघुनन्दन ॥ २४ ॥

करजवनगतगुल्मशब्दितल्लुप्तोद्भिज्जत्वस्यासुखकरत्वात्कण्डकव्याप्तं
 दुःखपरिवृतमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कदलीकाननं स्वर्गस्त-
 दापातरमणीयत्वात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वसिष्ठ-
 ज्ञेन तेज उच्यते । अत्यन्तं च तेजःस्वरूपो वसिष्ठ इति वसिष्ठशब्द-
 ध्युत्पत्तेर्वसिष्ठनाशिना मयेति शब्देन परमो विवेको विवक्षितः
 ॥ २२ ॥ विवेकेन बलाशितं क्षटिन्याक्रान्तमितीममर्थमाह—अवष्टम्य
 बलादेव मुहूर्तं प्रतिबोधित इति ॥ २३ ॥ मुधा वृथा ॥ २४ ॥

नाहं कश्चिन्न चैवेदं मुने किञ्चित्करोम्यहम् ।
 त्वयाहमवभग्नोऽस्मि त्वं मे शत्रुरहो वत ॥ २५ ॥
 त्वया दृष्टोऽस्मि नष्टोऽस्मि दुःखाय च सुखाय च ।
 इत्युक्त्वा विह्वलान्यङ्गान्यालोक्य स्वान्यतुष्टिमान् ॥ २६ ॥
 रुरोदातिरवं दीनो मेघो वर्षन्निवारवी ।
 क्षणमात्रेण तत्रासाद्युपसंहृत्य रोदनम् ।
 स्वान्यङ्गानि समालोक्य जहास प्रसभं चिरम् ॥ २७ ॥
 अथाट्टहासपर्यन्ते संभ्रमात्पुरतो मम ।
 क्रमेण तानि तत्याज स्वान्यङ्गानि समन्ततः ॥ २८ ॥
 प्रथमं पतितं तस्य शिरः परमदारुणम् ।
 ततस्ते बाहवः पश्चाद्वक्षस्तदनु चोदरम् ॥ २९ ॥

विवेकं प्रति चित्तेन कवितमेव दर्शयति—नाहमित्यादिना ॥ हे मुने,
 विवेक, अविचारितरमणीयं हि चित्तं तत्कार्यादिकं विवेकमृदितमस-
 देव भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वया विवेकेन दृष्टो वशीकृतोऽहं दुःखाय
 सुखाय च नष्टोऽस्मि । मुरदुःखोत्पादनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ २६ ॥
 अर्धप्रातर्विवेकत्वाद्भोगांस्त्यक्तुमशक्यचित्तं संतापांश्चकारेत्येतमर्थ-
 माह—रुरोदेति ॥ आसमन्ताद्वयः शब्दो यस्य स आरवी पूर्णविवे-
 केन स्वान्यङ्गान्यहंकारममकारलक्षणानि बाधितान्यालोक्य प्राप्तपर-
 मानन्दतया चित्तं संतोषं चकारेत्याह—स्वान्यङ्गानि समालोक्येति
 ॥ २७ ॥ पूर्णविवेकोदये सति सवृत्तिकं चित्तविलयक्रमं श्लोकद्वये-
 नाह—अथाट्टहासपर्यन्त इत्यादिना ॥ मम पुरतो विवेकस्य समक्ष-
 मित्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्य चित्तस्य शिरोऽहंकारलक्षणं तद्य परमदा-
 रुणमतिभयंकरम् । ततोऽनन्तरं बाहवः शुक्लपनालक्षणाः पतिताः

अथ क्षणेन स पुमान्स्वान्यङ्गानि यथायथम् ।
संत्यज्य नियतेः शक्त्या कापि गन्तुमुपस्थितः ॥ ३० ॥

दृष्टवानहमेकान्ते पुनरन्यं तथा नरम् ।
ग्रहरं तं भ्रमन्तं च पर्याकुलतरान्तरम् ॥ ३१ ॥

स मया संमुखीकृत्य परिष्टुष्टस्तथैव हि ।
तेनैवासौ क्रमेणैव रुदित्वा संप्रहस्य च ॥ ३२ ॥

अङ्गैर्विशीर्णतामेत्य यथावलमलक्ष्यताम् ।
दृष्टवानहमेकान्ते तथैवान्यः कचिन्नरः ॥ ३३ ॥

पलायमानः पतितो ह्यत्यन्तान्धोऽन्धकूपके ।
तत्राहं सुचिरं कालमवसंस्तत्प्रतीक्षकः ॥ ३४ ॥

अथासौ सुचिरेणापि कृपान्नाभ्युत्थितः शठः ।
दृष्टवान्पुनरन्यं च प्रपतन्तमितस्ततः ॥ ३५ ॥

पश्चादर्थशास्त्रक्षणं यक्षआदिकं पतितम् । तथाचोक्तं बृहद्वासिष्ठे—
'यदङ्गानि विशीर्णानि गतान्यन्तर्धिमग्रतः । तत्किं तेन विनार्थाशा-
शान्यतीति प्रदर्शितम्' इति । अत्रार्थाशाहंकारकुलल्पनयोरुपलक्ष-
णानि ॥ २९ ॥ यथायथं यथापूर्वं समन्तत इत्यभिधानादिदानीं यथा-
यथमित्यभिधानाद्यायमर्थोऽयमन्यते—स्वान्यङ्गानि यथास्वं पूर्वोदि-
दिग्भ्यो बलिं विधाय गन्तुं समुद्यत इत्येवं कथासौन्दर्यार्थमुक्त-
मिति ज्ञेयम् । नियतेर्देवस्य शक्त्या विज्ञानाकारेणाभिव्यक्त्येत्यर्थः ।
गन्तुं समुद्यतो न गत इत्यभिधानाज्जीयन्मुक्तत्वं सूचितम् ॥ ३० ॥
पर्याकुलतरान्तरं अत्यन्तं पर्याकुलमन्तरमभ्यन्तरं यस्य स तयोक्त-
स्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अलमत्यर्थम् । अलक्ष्यतामदृश्यतां यथा-
वित्युक्तं विदेदमुच्छ्रयमावेदितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अथासौ सुचि-
रेणेति ॥ मदापावकयुक्तं हि मनोऽन्धकूपशब्दिते नरके पतितं सच्च-

अवष्टभ्य तथैवाशु तस्य प्रोक्तं चिरं मया ।
 दुर्मतिर्मामसौ मूढ नैव जानासि किञ्चन ।
 अपैहि दुर्मतेऽस्त्युक्त्वा स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ३६ ॥

एवं तस्मिन्महारण्ये बहवस्तादृशा नराः ।
 परिभ्रमन्तस्तिष्ठन्ति विद्यतेऽद्यापि साटवी ॥ ३७ ॥

सा भीषणा विविधकण्टकसङ्कटाङ्गी
 घोराटवी घनतमोगहनापि लोकैः ।
 आगत्य निर्धृतिमनाऽनाज्ञावबोधै-
 रासेव्यते कुसुमगुल्मकवाटिकेव ॥ ३८ ॥

श्रीराम उवाच ॥

कासौ महाटवी ब्रह्मन्कुत्र वा दृश्यतेऽनघ ।
 के च ते पुरुषास्तत्र किं वा कर्तुं कृतोद्यमाः ॥ ३९ ॥

स्मात्कूपादतिदीर्घेणापि कालेन न निर्गतमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ शुद्धिले-
 शरहितमनात्मज्ञमन्यन्मनः स्वविवेकं तिरश्चकारेत्याह—दुर्मतिरिति ॥
 दुर्मतिरसौ मामित्युक्त्वा स्वव्यापारपरोऽभवदित्यन्वयः । इतिशब्द-
 परामृष्टमाह—मूढेत्यादिना ॥ हे मूढ दुर्द्विज, किञ्चिन्न जानास्येव ।
 अपैहि अपसर मत्सफाशात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सा भीषणेति ॥
 विविधः कण्टकानां दुःखलक्षणाणां सङ्कटः संराघो येऽप्यङ्गेषु तान्य-
 ज्ञानि यस्याः सा तथोक्ता । घनतमसा निबिडाज्ञानेन गहना दुःप्रवे-
 शा । घनतमोगहनापि अनाज्ञानाज्ञावबोधैरलव्यात्मज्ञानैर्लोकैः प्राणि-
 भिरनिर्धृतिमवाप्य सुखं लब्ध्वा आसमन्तात्सेव्यते । गुल्मफानि क्षुद्रो-
 द्भिर्द्विशेषाः ॥ ३८ ॥ कासौ महाटवीत्यादिना सर्गसमाप्तेर्मन्थस-
 ल. वा. १५

वसिष्ठ उवाच ॥

रघुनाथ महाबाहो शृणु वक्ष्यामि तेऽखिलम् ।

न सा महाटवी राम दूरे नैव च ते नराः ॥ ४० ॥

सेयं संभारपदवी गम्भीरापास्कोटरा ।

तां त्वं शून्यविकाराद्यां विद्धि राम महाटवीम् ॥ ४१ ॥

तत्र ते तु महाकाराः पुर्याः प्रभ्रमन्ति हि ।

मनांसि तानि विद्धि त्वं दुःखे निपतितान्यलम् ॥ ४२ ॥

द्रष्टा योऽयमहं तेषां साविवेको महामते ।

मया तान्यवबोध्यन्ते विवेकेन मनांसि हि ॥ ४३ ॥

परं बोधं समासाद्य मत्प्रसादान्महामते ।

मनांसि कानिचित्तानि गतान्युपशमं परम् ॥ ४४ ॥

कानिचिन्नाभिनन्दन्ति मां विवेकं विमोहिताः ।

मत्तिरस्कारवशतः कूपेष्वेव पतन्त्यधः ॥ ४५ ॥

ये तेऽन्धकृपा गहना नरकास्ते रघूद्वह ।

कदलीकाननं स्वर्गः करज्जां मर्त्यमण्डलम् ॥ ४६ ॥

प्रविष्टान्यन्धकृपान्तर्निर्गतानि भयानि तु ।

महापातकयुक्तानि नरके तानि सर्वदा ॥ ४७ ॥

यत्तत्करज्जगहनं तत्कलत्ररमाविलम् ।

दुःखं कण्टकसंवाधं मानुष्यं विविधैषणम् ॥ ४८ ॥

न्दमैः स्पष्टार्थः । कचित्किञ्चिद्विविच्यते ॥ ३९ ॥ नैव च ते नरा

दूर इत्यनुवर्तते ॥ ४० ॥ शून्यविकाराद्याममत्कार्याद्याम् ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ करज्जां मर्त्यमण्डलमिति ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ उक्तं गिरिजोति—यत्तत्करज्जगहनमिति ॥ कलत्ररसापिण्डं

यैरहं पुंभिर्युधैर्दुर्द्विजेति तिरस्कृतः ।

तैर्मनोभिरनात्मज्ञैः स्वविवेकस्तिरस्कृतः ॥ ४९ ॥

त्वया दृष्टोऽस्मि नष्टोऽस्मि शत्रुर्मे त्वमिति हृतम् ।

यदुक्तं तद्विचित्तेन ममतापरिदेवितम् ॥ ५० ॥

रुदितं यन्महाक्रन्दं नराणां तत्र राघव ।

तद्भोगजालं त्यजता मनसा रोदनं कृतम् ॥ ५१ ॥

अर्धप्राप्तविवेकस्य न प्राप्तस्यामलं पदम् ।

मनसस्त्यजतो भोगान्परितापो हि जायते ॥ ५२ ॥

हसितं तु यदानन्दि पुंसां तदवबोधतः ।

परिप्राप्तविवेकेन संतोषथेतसा कृतः ॥ ५३ ॥

परिप्राप्तविवेकस्य त्यक्तसंसारसंस्थितेः ।

चेतसस्त्यजतो रूपमानन्दो हि विवर्धते ॥ ५४ ॥

यदासौ समवष्टभ्य मया दृष्टः प्रयत्नतः ।

तद्विवेको चलाचित्तमादत्त इति दर्शितम् ॥ ५५ ॥

यदान्मनि ग्रहारायैः पुमान्प्रहरति स्वयम् ।

तत्र तत्कल्पनायातैः प्रहरत्यात्मना मनः ॥ ५६ ॥

पलायते यत्पुरुषः स्वात्मानं प्रहरन्स्वयम् ।

स्ववासनाप्रहारेभ्यस्तत्र तत्र मनः स्वयम् ॥ ५७ ॥

स्त्रीरागवृत्तम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ विचित्तेन विषयचित्तेन ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तदवबोधत इति पदद्वयम् । अवबोधतोऽवबोध-

नातिव्ययः । पुंसां मानन्दि यद्विमितं तदवबोधतः परिप्राप्तविवेकेन

धेतुता संशोभः कृत इति वक्ष्येत्तन्वयः ॥ ५३ ॥ रूपं विविधां

संस्काराविवृत्तशान्तिम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

संकल्पवासनाजालैः स्वैरेवायाति बन्धनम् ।

मनो लीलामयैर्वन्धैः कोशकारकमिर्यथा ॥ ५८ ॥

एतत्ते कथितं राम चित्तोपाख्यानमुत्तमम् ।

चित्तेनैवेदमालोक्य चित्तत्यागे स्थिरो भव ॥ ५९ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे मोक्षोपाये चित्तोपाख्यानं

नाम पष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

प्रबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेदं हि नेतरत् ।

सर्वशक्ति परंब्रह्म नित्यमापूर्णमव्ययम् ॥ १ ॥

अतीतप्रकरणघटकतात्पर्यार्थमाह—संकल्पवासनाजालैरिति ॥ संकल्पा

एव वासनामूलत्वाद्वासनास्तासां जालैः स्वैः स्वीयैः । कोशकारकमिर्हि

कपित्थवृक्षादिसंलभः सन्नात्मनोऽवस्थानाय कोशं कृत्वा निर्गमनद्वा-

रस्यापि पिधानं कुर्वाणो लीलामयैर्वन्धैर्यथा बध्यते तथेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ इति श्रीवासिष्ठचन्द्रिकायां उत्पत्तिप्रकरणे चित्तोपाख्यानं

नाम पष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अतीतसर्गान्ते 'मनोबन्धनमायाति कोशकारकमिर्यथे'ति दृष्टान्तो-

पादानान्मनसस्त्यक्तव्याभिधानाच्चासत्स्यागायोगात्तस्य सत्यत्वं

प्राप्तं, तत्सत्यत्वे च तद्विकारस्य जगतः सत्यत्वमिति सर्वस्य द्वैतस्य

सत्यत्वमाशङ्क्य तस्य बालकाख्यानच्छलेन तुच्छत्वं प्रदिपादयितुं

प्रप्तावयति—प्रबुद्धानामित्यादिना ॥ प्रबुद्धानां ब्रह्मविदां इदं जगदाका-

रेण विजृम्भमाणं मनो ब्रह्मैव न ततोऽन्यदनन्यद्वा, किं तर्हि तुच्छ-

मेवेत्यर्थः । मनो ब्रह्मेति याथायां सामानाधिकरण्यम् । हिशब्दः

शून्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कुतो मनआदेर्ब्रह्मत्वावन्मात्रत्वमित्या-

न तदस्ति न तस्मिन्न्यद्विद्यते विततात्मनि ।

ययोहसति शक्त्यासौ प्रकाशं सोऽधिगच्छति ॥ २ ॥

चिच्छक्तिर्ब्रह्मणो राम शरीरेषूपलभ्यते ।

स्पन्दशक्तिश्च वातेषु दार्ढ्यशक्तिस्तथोपले ॥ ३ ॥

द्रवशक्तिरथोष्मःसु दाहशक्तिस्तथानले ।

शून्यशक्तिस्तथाकाशे नाशशक्तिर्विनांशिनि ॥ ४ ॥

यथाण्डान्तर्जले वह्निः सर्वोऽस्तीदं तथात्मनि ।

फलपत्रलतापुष्पशाखाविटपमूलवान् ।

वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ ५ ॥

इदं तत्कारणत्वात्तस्य तन्मात्रत्वं युक्तमित्याह—सर्वशक्तीति ॥ 'सर्व-
स्मिन्मनआदौ कार्ये शक्तिर्मायाख्या यस्य तत्तथोक्तम् । सर्वाः शक्तयः
सर्वकार्यविपर्यायस्मिन्निति वा । अव्ययमपक्षयरहितम् ॥ १ ॥ ननु
यिचित्रपदार्यानां मध्ये कस्यचिद्ब्रह्मकार्यस्यापि संभवात्कथं सर्वस्य
ब्रह्मतावन्मात्रत्वमित्यत आह—न तदस्तीति ॥ विततात्मनि तस्मिन्न-
धिष्ठाने यत्कार्यं न विद्यते तन्न सर्वशक्तिः परंब्रह्मेत्यत्र याः सर्वाः
शक्तयो ब्रह्मनिष्ठतयाभिहितास्तास्तत्कार्येष्ववस्पष्टमुपलभ्यन्ते इत्याह—
ययोहसति शक्त्येत्यादिना ॥ असौ परमात्मा स्वाध्यायानामनेक-
शक्तीनां मध्ये यया शक्त्योहसति विवर्तते ॥ २ ॥ सा शक्तिः
कुत्रोपलभ्यत इत्यत आह—चिच्छक्तिरित्यादिना ॥ उपले पापाने ॥ ३ ॥
शून्यशक्तिरमूर्तनिष्पादनशक्तिः ॥ ४ ॥ सर्वं द्वैतजातं प्रलयकालेऽन-
भिज्यतनामरूपतया ब्रह्मण्येव वर्तते । उत्पत्तिकाले प्राप्ते अण्डान्त-
र्जलाद्वह्निरिव नग्मादेव मायाविनः क्रमेण विजृम्भते । तत्रापि दृष्टरेव
सृष्टित्यान्मनआदिभ्रमेणैव विजृम्भते । तत्र मनआदिकं द्वैतमविचार-

कचित्कचित्कदाचिच्च तस्मादुद्यन्ति शक्तयः ।

देशकालविचित्रत्वात्स्मातलादिव शालयः ॥ ६ ॥

स आत्मा सर्वगो राम निलोदितमहावपुः ।

यन्मनाब्जननीं शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते ॥ ७ ॥

आदौ मनस्तदनु बन्धविमोक्षदृष्टी

पश्चात्प्रपञ्चरचना भुवनाभिधाना ।

इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठा-

माख्यायिका सुभगबालजनोदितेव ॥ ८ ॥

दशायां बालकोपलालनायोक्तोऽसमञ्जसकथार्य इव सत्यवत्प्रतीयमानमपि तत्त्वनिरूपणे तुच्छमेवेत्येतदर्थजातमाह—फलपत्रेत्यादिना ॥

लता कोमलशाखा । अत्र विटपशब्देनापुनरुक्ततायै वृक्षस्कन्धो गृह्यते ॥ ५ ॥ कचिदिति ॥ तस्माद्ब्रह्मण उद्यन्ति कार्यरूपेण प्रकाशन्त इत्यर्थः । स्मातलाद्भूतलात् ॥ ६ ॥ स आत्मा सर्वगो रामेति ॥

निलोदितमहावपुः सर्वदा स्वयं भाति पूर्ण आत्मा यद्यदा मना-

गीपन्मननीं मननवतीं शक्तिं धत्ते । विवर्तमानमननाच्छक्त्यव-

च्छिन्नो भवतीति यावत् । तत्तदा मन इत्युच्यते ॥ ७ ॥ आदौ

मन इति समष्टिरूपं विवक्षितम् । तदनु तदनन्तरं बन्धविमोक्ष-

दृष्टी बन्धमुक्तिज्ञाने दृश्यते । तयोरनुत्पत्तौ भोगापवर्गार्थं सृष्ट्यसं-

मयप्रमद्भात् । मय्यते भोगापवर्गार्थं सृष्टिः—‘बुद्धीन्द्रियमनःप्राणा-
श्चनानामसृजद्विमुः । मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽवत्पनाय च’
इति । आदिशब्देन चित्तादिर्गृह्यते । सुभगेति संयोजनम्, एकं पदं
या । सुभगबालजनाय मुश्रीकबालजनायोदिताख्यायिकावदित्या-
दिषा द्वैतस्थितिः प्रतिष्ठामचलतयावस्थितिं गता । अविचारकारणा-

श्रीराम उवाच ॥

किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ बालकाख्यायिकाक्रमः ।
क्रमेण कथयैतन्मे मनोवर्णनकारणम् ॥ ९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

कोऽपि मुग्धमतिर्बालो धात्रीं पृच्छति राघव ।
कांचिद्विनोदिनीं धात्रीं धात्रि संकथयाशु मे ॥ १० ॥
सा बालस्य विनोदाय धात्री तस्य महामते ।
अख्यायिकां कथयति प्रसन्नमधुराक्षराम् ॥ ११ ॥
क्वचित्मन्ति महात्मानो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ।
धार्मिकाः शौर्यमुदिता अत्यन्तासति पत्तने ॥ १२ ॥
द्वौ न जातौ तथैकस्तु गर्भ एव हि न स्थितः ।
अथाप्युत्तमलामार्धमेकदा ते शुभास्त्रयः ॥ १३ ॥
स्वकीयाच्छृण्वन्पनगरान्निर्गता विमलाशयाः ।
गच्छन्तो गगने वृक्षान्दृशुः फलशालिनः ॥ १४ ॥
तेषु विश्रम्य विश्रम्य भुक्त्वा स्वादु च तत्फलम् ।
ययुः सुखं विलासेन ते त्रयो राजसूनुवः ॥ १५ ॥

दृढसत्यबुद्धिविषयतां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥ किमुच्यत इत्यादय आमर्ग-
समाप्तेः श्लोकाः स्पष्टार्थाः । क्वचित्किंचिद्विविच्यते—मनोवर्णनकार-
णमिति ॥ मविलासं मनः तुच्छमपि विचारोद्भूतचेतसां मत्स्य-
त्प्रतीयत इत्येवंविधस्य मनोवर्णनस्य मनःस्वरूपप्रोचनस्य कारणम्
॥ ९ ॥ धात्री उपमातरम् । कथय वद ॥ १० ॥ ११ ॥ असमस्त-
सममत्तरमिद्वयं पत्तनं विशिनष्टि । अत्यन्तासति तुच्छ इत्यर्थः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ आशयोऽनिप्रायः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आमेदुराजगुः । कष्टोऽत्र

सरित्रितयमासेदुस्ततः कल्लोलमालितम् ।
 तत्रैका परिशुष्कैव मनागप्यम्बु न द्वयोः ॥ १६ ॥
 परिशुष्का भृशं यासौ तस्यां ते सक्षुरादृताः ।
 चिरं कृत्वा जलक्रीडां पीत्वा क्षीरोपमं पयः ॥ १७ ॥
 अथासेदुर्दिनस्थान्ते भविष्यन्नगरं त्रयः ।
 दूरश्रुतसमुद्रापं खेलन्नागरमण्डलम् ॥ १८ ॥
 ददृशुस्तत्र रम्याणि त्रीण्यथो भवनानि ते ।
 एकं निर्भित्तिं निस्तम्भमनुत्पन्नं गृहद्वयम् ॥ १९ ॥
 अभित्तिं मन्दिरं चारुं प्रविष्टास्ते नृपात्मजाः ।
 प्रापुः स्थालीत्रयं तत्र तप्तकाञ्चनकल्पितम् ॥ २० ॥
 तत्र खर्परतां याते द्वे एका चूर्णतां गता ।
 जगृहुश्चूर्णतां यातां स्थालीं ते शुद्धबुद्धयः ॥ २१ ॥
 तस्यां द्रोणत्रयं पक्कं न्यूनं द्रोणत्रयेण तु ।
 अन्धस्ततो द्विजैर्भुक्तं निर्मुखैर्वहुभोजिभिः ॥ २२ ॥

ऊर्मयसैर्मालितं संजातमालम् । मालाकारैः कल्लोलैर्युक्तमित्यर्थः ।
 मनागीपदपि ॥ १६ ॥ सक्षुः स्नातवन्तः । पयो जलम् ॥ १७ ॥
 समुद्रापो मिथ उद्येर्मापणम् । दूराच्छ्रुतः समुद्रापो यस्य तत्तथा दूर-
 श्रुतममुद्रापम् । खेलन्नागरमण्डलं श्रीदन्नगरमवप्राणिजातं तादृशं
 मण्डलजातं यन्मिन्नगरे तत्तथोक्तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ खर्प-
 रतां कपालताम् ॥ २१ ॥ अष्टादको द्रोण इत्युच्यते । तथाचो-
 क्तम्—‘पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुड्यन्मभतुष्टयम् । चत्वारः कुड्याः
 प्रमथशतुःप्रमथमथादकम् ॥ अष्टादको मवेद्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते’
 इति । अपिदेशे चतुरादको द्रोण इति व्यवहारः । राजपुत्रैर्यद्रोण-

विप्रभुक्तावशेषं तु भुक्तमन्धो नृपात्मजैः ।
 भविष्यन्नगरे तस्मिन्नाजपुत्रास्त्रयो हि ते ॥ २३ ॥
 सुखमेव स्थिताः पुत्र भृगयान्व्यवहारिणः ।
 धान्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा ॥ २४ ॥
 निश्चयं स ययौ बालो निर्विचारणया धिया ।
 एषा हि कथिता राम बालकाख्यायिका तव ॥ २५ ॥
 इयं संसाररचना विचारोज्झितचेतसाम् ।
 बालकाख्यायिका चेत्यमवस्थितिमुपागता ॥ २६ ॥
 संकल्पजालकलनैव जगत्समग्रं

संकल्पजालकलनात्तु मनोविलासः ।

संकल्पमात्रमलमुत्सृज निर्विकल्प-

माश्रित्य निश्चयमवाप्नुहि राम शान्तिम् ॥ २७ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे मोक्षोपाय उत्पत्तिप्रकरणे बालकाख्यायिकोपा-
 ख्यानं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अयं पदं तद्गोणत्रयेणैव न्यूनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 बालकाख्यायिका चेत्यमिति ॥ इत्थं बालकाख्यायिका चेति संयन्यः
 ॥ २६ ॥ संकल्पेति ॥ समग्रं जगत्संकल्पजालकलनैव । संकल्पपुञ्ज-
 श्रान्तिरेवेत्यर्थः । संकल्पजालकलनेति किमुच्यते तत्राह—संकल्प-
 जालकलनारिवति ॥ फलितमाह—संकल्पमात्रमिति निर्विकल्पवस्था-
 पारम् । यद्वा निर्विकल्पं निःसंशयं निश्चयं ब्रह्मात्मविषयम् । शान्तिं
 संमारोपरतिम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिश्राजवाक्योत्तम-
 मुग्गपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्ममुग्गवृत्तौ वासिष्ठचन्द्रिकायां उत्पत्तिप्र-
 करणे बालकाख्यायिके नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

स्वसंकल्पवशान्मूढो मोहमेति न पण्डितः ।

धिया विचारधर्मिण्या मोहसंरम्भहीनया ।

विचारय धिया सत्यमसत्यं हि परित्यज ॥ १ ॥

अबद्धो बद्ध इत्युक्त्वा किं मुधा परिशोचसि ।

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य किं कथं केन बध्यते ॥ २ ॥

अनन्ते चिद्वनानन्दे निर्विकल्पैकरूपिणि ।

स्थिते द्वितीयस्याभावात्को बद्धः कश्च मुच्यते ॥ ३ ॥

तस्मादुल्लासमात्रं तु मनसो बन्धतां गतम् ।

मनःप्रशमने राम मोक्ष एवावशिष्यते ॥ ४ ॥

गोप्पदं योजनव्यूहः स्वासु लीलासु चेतसः ।

कल्पं क्षणीकरोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम् ॥ ५ ॥

पूर्वस्मिन्सर्गान्तेऽभिहितनिर्विकल्पनिश्चयाश्रयणाय किं कर्तव्यमित्याशङ्क्य सत्यादिलक्षणब्रह्मविचारः कर्तव्य इति सोपपत्तिकमाह—स्वसंकल्पवशादित्यादिना सार्धेन ॥ विचार एव धर्मो धर्मवत्सदानुष्ठेयो यस्यास्तया मोहसंरम्भहीनया मोहादम्बरहीनया धिया पण्डितो मोहं नैति ॥ १ ॥ ननु बद्धोऽहं पाशबद्धश्चकुन्त इव किं कुर्यामित्यत आह—अबद्ध इत्यादिना ॥ मुधा बृथा ॥ २ ॥ ३ ॥ वस्तुतो बन्धासंभवे फलितमाह—तस्मादिति ॥ मनस उल्लासमात्रं विवृम्भणमात्रम् ॥ ४ ॥ ननु वस्तुनो बन्धरहितत्वे बन्धहेतुत्वं मनसः कथं संभयतीत्याशङ्क्य तदर्थं तस्य दुर्घटकारितामाह—गोप्पदमिति ॥ स्वासु मंथनिघनीषु लीलासु प्रयतमानस्य चेतनो योजनव्यूहो गोप्पदं

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तान्तमिममुत्तमम् ।

जागती हीन्द्रजालश्रीचित्तस्यान्तः स्थिता यथा ॥ ६ ॥

अस्त्यसिन्धुसुधापीठे नानावनसमाकुलः ।

उत्तरःपाण्डवो नाम स्फीतो जनपदो महान् ॥ ७ ॥

तत्रास्ति लवणो नाम राजा परमधार्मिकः ।

हरिश्चन्द्रकुलोद्भूतो भूमाविव दिवाकरः ॥ ८ ॥

यद्यशःकुमुमोत्तंसपाण्डुरस्कन्धमण्डलाः ।

सर्वे शैला विराजन्ते हाराः प्रोद्भूलिता इव ॥ ९ ॥

जिह्मतां यो न जानाति न दृष्टा येन गृध्रता ।

उदारता येन धृता वाचकेन यथाभिधा ॥ १० ॥

भवति । योजनसमूहोऽपि गोष्पदवत्स्फुरतीत्यर्थः । गोष्पदमपि योजनव्यूहो भवतीति द्रष्टव्यम् । दृश्यते हि स्वप्नादौ देशकालदैर्घ्यादिविभ्रमः ॥ ५ ॥ अघटमानमपि घटयति भायामयं मन इत्युक्तमयमाप्यानमवतार्य विशदयति—अत्र ते गृण्वित्यादिना ॥ जागती जगत्संयन्धिनी चित्तस्यान्तर्यथा येन प्रकारेण संस्थिता तथा ज्ञास्यसीति शेषः ॥ ६ ॥ स्फीतः समृद्धो जनपदो देशः ॥ ७ ॥ ८ ॥ उत्तंसः शेखरः । यथाहुः क्षीरस्वामिनः—‘शेते शिरसि शेखरः । उत्तंसोऽपी’ति । यस्य लवणस्य यशस्येव कुमुमोत्तंसास्तैः पाण्डुराणि शुभ्राणि स्कन्धमण्डलानि येषां ते यद्यशःकुमुमोत्तंसपाण्डुरस्कन्धमण्डलाः । प्रसिद्धं हि लोके कुमुमोत्तंसैः परागपतनात्स्कन्धमण्डलानि पाण्डुराणि भवन्तीति । प्रोद्भूलिता विमलीकृताः । दिगन्तव्याप्तरीतिरिति तात्पर्यार्थः ॥ ९ ॥ जिह्मतां कापट्यम् । गृधुरनिका-
क्षाशीलस्तस्य भावो गृध्रता । गृध्र अनिकाङ्क्षायां निति घातोः ‘त्रसि-
गृधी’त्यादिना क्लृप्तः । उदारता दातृता वा । महत्त्वं वा वाचकेन वक्ता

स कदाचित्समास्थाने सिंहासनगतोऽभवत् ।

सुखोपविष्टे तत्रासिन्नाजनीतिविदां वरे ॥ ११ ॥

सभां विवेश साटोपं कश्चिन्नामेन्द्रजालिकः ।

स ननाम महीपालं शिखरोदारकन्धरम् ॥ १२ ॥

उवाचोत्कन्धरं भूपं स पद्ममिव पद्मपदः ।

विलोक्य विभो तावदेकामिह खरोलिकाम् ।

पीठस्थ एव साश्चर्यं चन्द्रोदयमिवावनौ ॥ १३ ॥

इत्युक्त्वा पिच्छिका तेन आमिता भ्रमदायिनी ।

नानाविरचनावीजं मायेव परमात्मनः ॥ १४ ॥

तां ददर्श महीपालस्तेजोरेणुविराजिताम् ।

सभां सैन्धवसामन्तो विवेशास्सिन्क्षणे ततः ॥ १५ ॥

तं चैवानुजगामाश्वः सौम्यः परमवेगवान् ।

सामन्तोऽधमुपादाय पार्थिवं समुवाच ह ॥ १६ ॥

इदमुच्चैश्रवप्रख्यं हयरत्नं महीपते ।

प्रमुणा मम भूचक्रप्रभोः संप्रदितं तव ॥ १७ ॥

अभिधा अभिधानं अभिधात्यो व्यापारो वा ॥ १० ॥ ११ ॥

साटोपं ससंभ्रमम् । शिखरं शृङ्गं तद्गुददारा उत्तमा कन्धरा ग्रीवा

यस्य स तथोक्तः तम् ॥ १२ ॥ उत्कन्धरं उद्गतग्रीवम् । एकां प्रधा-

नाम् । खरोलिकामित्यत्र इन्द्रजालविद्याभ्यासो विवक्षितः ॥ १३ ॥

पिच्छिकात्र मयूरपत्रभारः । नानाविरचनावीजं नानानिर्माणकार-

णम् ॥ १४ ॥ ततः पिच्छिकादर्शनादनन्तरं अस्मिन्नेव क्षणे सैन्ध-

वसामन्तः मिन्धुदेशीयनृपसामन्तः सभां विवेश ॥ १५ ॥ तं

सामन्तमध्वानुजगामेति यशो भ्रान्तिर्वगूचेत्यर्थः । एषमुत्तरत्रापि

शेषम् ॥ १६ ॥ उच्चैश्रवा इन्द्रस्याश्वस्तत्परयं तत्संकाशम् । प्रदितं

राजते हि पदार्थश्रीर्महतामर्पणाच्छुभा ।

इत्युक्तवति तस्मिन्स प्रत्युवाचेन्द्रजालिकः ॥ १८ ॥

सदश्वमेनमारुह्य भुवनं विहर प्रभो ।

अश्वमालोकयामास तेनोक्त इति भूपतिः ॥ १९ ॥

अथानिमेपया दृष्ट्वा राजा चित्रोपमाकृतिः ।

वभूवालोकायन्नश्वं लिपिकर्मापितो यथा ॥ २० ॥

तस्यौ मुहूर्तयुग्मं तु घ्यानासक्त इवात्मनि ।

ततस्ते विस्रयापन्ना ययुश्चिन्तां सभासदः ॥ २१ ॥

संदेहसागरे मग्नाः स्थितास्तत्र च मन्त्रिणः ।

प्रशशाम सभास्थाने जनकोलाहलो महान् ॥ २२ ॥

विततविस्मितजिह्वितया तया

जनतया भयमोहविषण्णया ।

स्तिमितचक्षुषि भूमिपतौ स्थिते

मुकुलिताब्जवनस्य घृता द्युतिः ॥ २३ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

मुहूर्तद्वितयेनाथ प्रबुबोध महीपतिः ।

वभूवाथ प्रबुद्धोऽसावासनोपरि कम्पितः ॥ २४ ॥

संग्रेपितम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ युग्मं युगलम् । सभा-

सदः सभायां वर्तमानाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ विततं विस्मितं महा-

न्विस्मयो यस्यां जिह्वतायां ऐन्द्रजालिककुटिलतायां सा विततवि-

स्मितजिह्विता तया हेतुभूतया भूमिपतौ स्तिमितचक्षुषि स्थिते सति

भयमोहाभ्यां विषण्णया दुःखितया जनतया जनसमूहेन मुकुलि-

ताब्जवनस्य द्युतिः शोभा घृता ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पुरोगैर्धार्यमाणोऽथ पर्याकुलमतिर्नृपः ।
 अथैनं परिपप्रच्छुः सदस्या भन्निणस्तदा ॥ २५ ॥
 सम्यक्प्राप्तप्रबोधं तु सादरं विनयान्विताः ।
 मनस्ते निर्मलं कस्मात्संभ्रमेषु निमज्जति ॥ २६ ॥
 मनो मोहमुपादत्ते न महत्त्वविजृम्भितम् ।
 अथ राजाह साध्वर्यमुन्मीलितविलोचनः ॥ २७ ॥
 इदमाश्चर्यमाख्यानं शृणुताद्य सभासदः ।
 पिच्छिकामहमालोभ्य जात्मेन आमितामिताम् ॥ २८ ॥
 अथमारुढवानेनमात्मना आन्तयेतसा ।
 गन्तुं प्रवृत्तो मृगयामेकोऽहमतिरंहसा ॥ २९ ॥
 अनेनातिविलोलेन दूरे नीतोऽसि वाजिना ।
 भोगाभ्यासजडेनाज्ञो मुग्धः स्वमनसा यथा ॥ ३० ॥
 ततः प्रलयनिर्दग्धजमदास्पन्दमीषणम् ।
 निःपक्षि स्फारनीहारं निर्वृक्षमजलं महत् ।
 संप्राप्तोऽहमपर्यन्तमरण्यं श्रान्तवाहनः ॥ ३१ ॥
 तदरण्यमथासाद्य मतिर्मे खेदमागता ।
 आश्चर्यान्तं दिनं तत्र प्रक्रान्तं सीदता मया ॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ जात्मेनात्ममीक्ष्यकारिणा । 'जात्मोऽस्तमीक्ष्यकारी स्यादि'-
 त्यमरः ॥ २८ ॥ अनिरंहसा अतिवेगेन ॥ २९ ॥ भोगाभ्यासेन
 यपयिकमुग्यानुभववृत्त्या जडं ततोऽन्यपुरुषार्थानभिहं भोगाभ्यास-
 जडं तेनाज्ञोऽनात्महः । मुग्धः पशुबलैर्मित्रप्रचयापि हीनः ॥ ३० ॥
 स्फारो भूरिनीहारस्तुषारो यस्मिन्नरण्ये तत्तथोक्तम् ॥ ३१ ॥ आस-
 र्यान्तम् मूर्खान्तामयपर्यन्तमित्यर्थः । प्रक्रान्तं प्रकर्षेणादितम् ॥ ३२ ॥

तदरण्यमथातीतमतिकृच्छ्रेण खेदिना ।
 विवेकिनेव संसारं प्राप्तवानथ जाङ्गलम् ॥ ३३ ॥
 जम्बूकदम्बप्रायेषु कलालापाः पतत्रिणः ।
 यत्र स्फुरन्ति खण्डेषु पान्थानामिव बान्धवाः ॥ ३४ ॥
 तत्र जम्बीरखण्डस्य तलं संप्राप्तवानहम् ।
 आलम्बिता मया तत्र स्कन्धसंसर्गिणी लता ॥ ३५ ॥
 मयि प्रलम्बमानेऽस्यां प्रयातः न तुरंगमः ।
 गङ्गावलम्बिनि नरे यथा दुष्कृतसंचयः ॥ ३६ ॥
 चिरदीर्घाध्वगः खिन्नस्तत्र विश्रान्तवानहम् ।
 तत्र कल्पसमा रात्रिर्मोहमग्नस्य मे गता ॥ ३७ ॥
 न स्नातवान्नार्चितवान्न तदा भुक्तवानहम् ।
 केवलं तु गता रात्रिः सापदां धुरि तिष्ठतः ॥ ३८ ॥
 सह शीतार्तमदन्तपङ्क्तिटाङ्कारशीत्कृतैः ।
 सार्धं तिमिरसंधातैः सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३९ ॥
 प्रवृत्तस्तामहं स्फारां संप्रवृत्तस्ततः स्थलीम् ।
 न किञ्चिद्दृश्यते तत्र भूतं जरठजङ्गले ॥ ४० ॥

जाङ्गलं वनविशेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ जम्बीरो दन्तशठाख्यो वृक्षः ।
 लता शाखा । 'लता शाखा च शाखिनामि'त्यभियुक्तवचनात् ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सा रात्रिः । सापदामित्येकं पदं वा । धुरि भारे
 ॥ ३८ ॥ शीतार्तमदन्तपङ्क्तिटाङ्कारशीत्कृतैः शीतार्तस्य मम दन्त-
 पङ्क्तौ ये टाङ्काराः यानि च शीत्कृतानि सीत्कारासौः सह तिमिरसं-
 धातैश्च सार्धं शर्वरी रात्रिर्व्यतीयाय व्यतिक्रान्ताभूत् ॥ ३९ ॥
 भूतं प्राणिजातम् । जरठजङ्गले जीर्णवनविशेषे ॥ ४० ॥ खण्डभ्र-

अमिजातो गुणलवो यथा मूर्खशरीरके ।
 केवलं विगताशङ्कं खण्डभ्रमणचञ्चलाः ॥ ४१ ॥
 चीचीकुचीति वचना विहरन्ति विहंगमाः ।
 अथाष्टभागमापन्ने व्योम्नो दिवसनायके ॥ ४२ ॥
 दृष्टा मया प्रभ्रमता दारिकौदनधारिणी ।
 तरतारकनेत्रां तां श्यामामघवलाम्बराम् ॥ ४३ ॥
 अहमभ्यागतस्तत्र शर्वरीमिव चन्द्रमाः ।
 मह्यमोदनमाश्वेतद्वाले बलवदापदि ॥ ४४ ॥
 देहि दीनार्तिहारिण्यः स्फारितां यान्ति संपदः ।
 क्षुदन्तर्महतीयं मे बाले शुद्धिमुपेयुषी ॥ ४५ ॥
 याञ्चयापि तया मह्यमित्थं दत्तं न किञ्चन ।
 यत्प्रार्थितया लक्ष्म्या यथा दुष्कृतिने धनम् ॥ ४६ ॥
 केवलं चिरकालेन मय्यत्यन्तानुगामिनी ।
 खण्डात्खण्डे निपतति छायाभूते पुरः स्थिते ॥ ४७ ॥
 तयोक्तं हारकेयूरीं चण्डालीं विद्धि मामिति ।
 राजन्याचनमात्रेण मत्तो नाग्नोपि भोजनम् ॥ ४८ ॥

भ्रमणमसकलभ्रमणम् ॥ ४१ ॥ चीचीकुचीति शब्दानुकारः । त्रिंश-
 द्भागस्य व्योम्नोऽष्टभागं देशं दिवसनायके खयायापन्ने प्राप्ते सतीत्यर्थः
 ॥ ४२ ॥ दारिका बालिका तारकाकनीनिका नेत्रमध्यस्थकृष्णमणु-
 लक्षणम् तरतारके परिभ्रमत्कनीनिके नेत्रे यस्याः सा तथोक्ता
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्फारितां भूरिताम् उपेयुषी उपगता ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ खण्डादृक्षादीनां समूहादन्यगण्डे निपततीति महती
 ॥ ४७ ॥ हारकेयूरीति नाम ॥ ४८ ॥ कुञ्जरेषु निकुञ्जेषु फलाः

इत्युक्तवत्या गच्छन्त्या चलन्त्या च पदे पदे ।
 कुञ्जकेषु निपज्जन्त्या लीलावनितयोदितम् ॥ ४९ ॥
 ददामि भोजनमिदं भर्ता भवसि चेन्मम ।
 ग्राहयत्यत्र मे दान्ताबुधाले पुङ्गवः पिता ॥ ५० ॥
 तस्येदमन्नं भवति भर्तृत्वे दीयते स्थिते ।
 प्राणैरपि हि संपूज्या बल्लभाः पुरुषा यतः ॥ ५१ ॥
 अधोक्ता सा मया भर्ता भवामि तत्र सुव्रते ।
 केनापदि विचार्यन्ते वर्णजातिकुलक्रमाः ॥ ५२ ॥
 ततस्तयोदनादर्धं मद्यमेकं समर्पितम् ।
 जम्बूफलरसः पीतः स भुक्तः पक्वणौदनः ॥ ५३ ॥
 विश्रान्तं च मया तत्र मोहापहतचेतसा ।
 मां हस्तेनाथ सादाय प्राणं वहिरिव स्थितम् ॥ ५४ ॥
 दुराकृतिं दुराचारमाससाद मयप्रदम् ।
 पितरं पीवराकारमवीचिमिव यातनाम् ॥ ५५ ॥
 तयाहमनुपङ्गिण्या मातङ्गाय निवेदितः ।
 अयं मम भवेद्भर्ता तात हे तत्र रोचताम् ॥ ५६ ॥

दिग्विपृक्षया निपज्जन्त्या नितरां सङ्गं कुर्वन्त्या । गुञ्जकेष्विति कचिन् ।
 तत्र स्वकण्ठगतेषु यात्रेषु या गुञ्जाफलेष्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ दान्तौ
 दमयुक्तौ शिक्षितौ यन्त्रीवर्तौ । उदाले इलेनाकृष्टे क्षेत्रे भवतीनि
 मममी ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पक्वणस्तज्ज्वेन शयराज्यवाचिना
 पुष्पमृदं लक्ष्यते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पीवराकारं पीनाकृतिम् । अर्वा-
 चिर्नरपविशेषः ॥ ५५ ॥ मातङ्गश्चण्डालः । 'चण्डालपूयमातङ्ग-
 दिवारीति जनकमाः' इत्यमरः ॥ ५६ ॥ यादमित्यव्ययमर्वाकारे

स तस्या वाढमित्युक्त्वा दिनान्ते समुपस्थिते ।
 मुमोच दान्तावावद्धौ कृतान्तः किंकराविव ॥ ५७ ॥
 नीहाराभ्रकडारासु दिक्षु प्रोद्धूलितास्विव ।
 वेतालवन्धनात्तस्माद्दिनान्ते चलिता वयम् ॥ ५८ ॥
 क्षणेन पक्ष्णं ग्राप्ताः संध्यायां दीर्घजङ्गलात् ।
 विकर्तितवराहाश्चकपिकुकुटवायसम् ।
 शोपार्थप्रसृतार्द्राभ्रितञ्जीजालपतत्त्वगम् ॥ ५९ ॥
 बालहस्तस्थितक्रव्यपिण्डकणितमक्षिकम् ।
 संभ्रमोपहितानल्पकदलीदलखण्डकम् ॥ ६० ॥
 अहमास्थितवांस्तत्र नवे श्वशुरमन्दिरे ।
 श्वश्रवा मे केकराह्या तु तेनासृज्यचक्षुषा ॥ ६१ ॥

॥ ५७ ॥ नीहाराभ्रकडारासु नीहाराभ्राणि तुषारवर्षाणि संध्या-
 भ्राणि तैः कडारासु कपिलासु । 'कडारः कपिलः पिङ्ग' इत्यमरः ।
 दिक्षु प्रोद्धूलितास्विव सतीषु चलिता इति संबन्धः । वेताला बध्य-
 न्तेऽस्मिन्निति वेतालवन्धनं वेतालस्थानं वनं तस्मात् ॥ ५८ ॥ जङ्गलं
 वनविशेषः । पक्ष्णस्य लक्षणया पुष्कलालयस्य ग्रीणि विशेषणानि
 विकर्तितेत्यादीनि । विकर्तिता विविधं छेदिता वराहादयो यस्मिन्स
 तथोक्तम् । आभ्राण्यत्र शिराः । शोपणार्थं प्रसृतानि प्रक्षि-
 णानि यानि आर्द्राभ्राणि तान्येव तथ्यः शोपार्थं प्रसृतार्द्राभ्रत-
 क्रव्यस्तासां जाले पतन्तः गगनाः पक्षिणो यस्मिन्स तथोक्तम्
 ॥ ५९ ॥ क्रव्यमामिषम् । 'पल्लं क्रव्यमामिषमि'त्यमरः । बाल-
 हस्तस्थितेषु क्रव्यपिण्डेषु कणितमक्षिका यस्मिन्स तथो-
 क्तम् ॥ ६० ॥ उपहितं उपक्षिप्तम् । केकराह्यीति नाम ॥ ६१ ॥

जामातायमिति प्रोक्तं तथा तदभिनन्दितम् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन कस्मिंश्चिद्विसे ततः ॥ ६२ ॥
 दत्ता च तेन सा मह्यं कुमारी भयदायिनी ।
 सुकृष्णा कृष्णवर्णेन दुष्कृतेनेव यातना ॥ ६३ ॥
 सरभसमभितो विनेदुरत्र

प्रसृतमहामदिरासवाः श्वपाकाः ।

हतपदुपटहा विलासव्रन्तः

स्वयमिव दुष्कृतराशयो महान्तः ॥ ६४ ॥

राजोवाच ॥

ततः प्रभृति तत्राहं संपन्नः पुष्टपुक्कमः ।

सप्तरात्रोत्सवस्यान्ते क्रमान्मासाष्टकं गतम् ॥ ६५ ॥

पुष्पिता सापि संपन्ना स्थिता गर्भवती ततः ।

प्रामूत दुःखदां कन्यां विषदुःखक्रियामिव ॥ ६६ ॥

सा कन्या वष्टुधे शीघ्रं मूर्खे चिन्तेव पीवरी ।

पुनः प्रमूता सा वर्षेस्त्रिभिः पुत्रमशोभनम् ॥ ६७ ॥

अनर्थमिव दुर्युद्धिराशापाशविधायकम् ।

पुनः सा प्रमूताथ पुनरप्यर्मकं ततः ॥ ६८ ॥

॥ ६२ ॥ कृष्णवर्णेन तेनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ६३ ॥ सरभसं ससंभ्रमं
 सवेगं वा । अभितः उभयतः । विनेदुः विशिष्टं नादं चक्रुः । मदिरा
 च आसवाश्च मदिरासवाः प्रसृताः आख्याद्विगलिता महान्तो
 मदिरासवा येषां ते तयोक्ताः । आसवाः सुरामदिराः । अन्नस्यादु-
 रसा मुरा । यथाहुः क्षीरस्यानिनः—‘स्यादुरमा मदिरा’ इति । श्वपाकाः
 श्वपाकाः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ पुष्पिता संपन्ना रजस्वला जाता ॥ ६६ ॥
 पीवरी, पीला ॥ ६७ ॥ दुष्टा चासौ दुर्युद्धेति दुर्युद्धिः आशा एव

तथा सह समास्तत्र मम बह्व्योऽतिवाहिताः ।
 शीतवातातपक्लेशविवशेन दशान्तरे ॥ ६९ ॥
 कलत्रचिन्ताहतया धिया संदह्यमानया ।
 दृष्टाः कष्टसमारम्भा दिशः प्रज्वलिता इव ॥ ७० ॥
 अथ गच्छति काले तु जराजर्जरितायुषि ।
 तृणोत्पदहनज्वालासमश्मश्रुधरे मयि ॥ ७१ ॥
 तत्र दुर्भिक्षमासीद्य परिशुष्कतृणं महत् ।
 अकाण्डमरणोद्गीनचण्डचण्डालमण्डलम् ॥ ७२ ॥
 निरन्नतृणपत्राम्यु विन्ध्यकक्षं तदा ययौ ।
 न वर्पति घनव्राते दृष्टनष्टे कचिज्जने ॥ ७३ ॥
 प्रौढाङ्गाग्गणे व्योम्नि गतौ बहति मारुते ।
 अकाण्डममवद्भीममुद्दामदयपायकम् ॥ ७४ ॥

पाशा बन्धनहेतुत्वात्तेषां विधायकमुत्पादकं आशापाशविधायकम्
 ॥ ६८ ॥ ममाः सयत्सरान् । दशान्तरे कालावस्थाभेदे । दशान्तरे
 शीतवातातपक्लेशविवशेनेति सवन्धः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तृणोत्पेति ॥
 तृणोत्पन्नाग्निज्वाला हि श्वेता भवति ॥ ७१ ॥ अकाण्डमनयसरो
 दुर्भिक्षकालस्तत्प्रयुक्तं मरणं काण्डमरणं तस्मान्निमित्तात् उद्गीनमुद्गतं
 चण्डमतिशोपनम् । 'चण्डस्त्वत्यन्तशोपन' इत्यमरः । अकाण्डमरणो-
 द्गीनं च तत्रचण्डचण्डालमण्डलं चेति विग्रहः ॥ ७२ ॥ विन्ध्यकक्षं
 विन्ध्यपर्वतस्योदयवह्नुलप्रदेशम् । 'उदग्रायमनूपं स्यात्पुंसि पच्छस्त-
 याग्निव' इत्यमरः ॥ ७३ ॥ अकाण्डमनयसरो दुर्भिक्षकालः ।
 यीदृशं तदवाण्टमित्यत आह--मीममित्यादि ॥ उद्दामो विबन्धनो
 दयपायको यनाग्निर्व्यग्निमुद्दामदयपायकम् ॥ ७४ ॥ उत्पं

शोपिताशेषगहनं भस्मशेषतृणोलपम् ।
 तस्मिंस्तदा वर्तमाने कष्टे विधिविपर्यये ॥ ७५ ॥
 जनाः केचिद्विनिष्क्रम्य गतास्ते ससुहृज्जनाः ।
 शीर्णाः केचन तत्रैव प्रविष्टा अनलं परे ।
 केचिच्छ्वश्रेषु पतिताः केऽपि जाता मुमूर्षवः ॥ ७६ ॥
 अहं कलत्रमादाय कृच्छ्रात्तस्माद्विनिर्गतः ।
 सार्धं त्रिभिरपत्यैस्तु तथा च सहितः शनैः ॥ ७७ ॥
 प्राप्य तद्देशपर्यन्तं तत्र तालतरोस्तले ।
 अवरोप्य सुतान्स्कन्धात्ताननर्थानिवोल्बणान् ॥ ७८ ॥
 विश्रान्तोऽसि ततस्तत्र रौरवादिव निर्गतः ।
 अथ चण्डालकन्यायां विश्रान्तायां तरोस्तले ॥ ७९ ॥
 सुप्तायां शीतलच्छाये द्वौ समालिङ्ग्य दारकौ ।
 पृच्छको नाम तनयो ममैष पुरतःस्थितः ॥ ८० ॥
 अत्यन्तं बल्लभोऽस्माकं कनीयान्मुग्धवागिति ।
 स मामुवाच दीनात्मा बाष्पपूरितलोचनः ॥ ८१ ॥
 ताव देहाशु मे मांसं पातुं च रुधिरं क्षणात् ।
 पुनः पुनर्वदन्नेवं स बालस्तनयो मम ॥ ८२ ॥
 प्राणान्तिकीं दशां प्राप्तः साक्रन्दो हि पुनः पुनः ।
 तस्य तामार्तिमालोक्य मया दुःखातिमारिणा ॥ ८३ ॥

लता । 'लता प्रतानिनी वीरदुल्मिन्युलपमित्यपी'त्यमरः । भस्म-
 शेषाणि तृणोलपानि यस्मिंस्तत्तयोक्तम् । विधिविपर्यये भाग्यवैप-
 रीत्ये ॥ ७५ ॥ श्वश्रेषु विवरेषु ॥ ७६ ॥ कृच्छ्रादायासात् ॥ ७७ ॥
 उल्बणान्प्रव्यक्तान् । 'स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणमि'त्यमरः ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥ दारकौ बालकौ । 'दारकौ बालभेदकावि'त्यमरः ॥ ८० ॥

सोढुं तामापदं तीव्रामशक्तेन हृतात्मना ।
 मरणायातिमित्राय कृतोऽन्तर्निश्चयो मया ॥ ८४ ॥
 तत्र काष्ठानि संचित्य चितामाचितवानहम् ।
 चिता चटचटास्फोटैः स्थिता मदभिकाङ्क्षिणी ॥ ८५ ॥
 तस्यां तु यावदात्मानं चितायां निक्षिपाम्यहम् ।
 चलितोऽस्मि जवात्तावदस्मार्त्तिसहासनाश्रुपः ।
 ततस्तूर्यनिनादेन जयशब्देन बोधितः ॥ ८६ ॥
 इति शाम्बरिकेणायं मोह उत्पादितो मम ।
 अज्ञानेनेव जीवस्य दशाशतसमन्वितः ॥ ८७ ॥
 इत्युक्तवति राजेन्द्रे लवणे भूरितेजसि ।
 अन्तर्धानं जगामासौ तत्र शाम्बरिकः क्षणात् ॥ ८८ ॥
 अत्रेदमूचुस्ते सम्या विस्रयोत्फुल्ललोचनाः ।
 नायं शाम्बरिको देव यस्य नास्ति धनैषणा ॥ ८९ ॥
 दैवी काचन मायेयं संसारस्थितिवोधिनी ।
 मनोविवर्तः संसार इति यस्यां प्रतीयते ।
 सर्वशक्तेरनन्तस्य विलासो हि मनो जगत् ॥ ९० ॥

इति श्रीयोगवामिष्ठे मोक्षोपाये शाम्बरिकोपाख्यानं

नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अतिमित्राय कालोचितबन्धवे ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ शाम्बरिकेण ऐन्द्रजालिकेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥ मनोविवर्तत्वाज्जगतो मनो जगदिति सामानाधिकरण्य-
 मुपपन्नम् ॥ ९० ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तममुन्य-
 पूज्यपादश्रीमदात्ममुगुह्यतो वासिष्ठचन्द्रिकायां उत्पत्तिप्रकरणे
 शाम्बरिकाख्यानं नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

यत्कृतं मनसा नाम तत्कृतं विद्धि राघव ।

यत्त्यक्तं मनसा तावत्तत्त्यक्तं विद्धि राघव ॥ १ ॥

यस्याचपलतां यातं मनो मननवर्जितम् ।

अनुत्तमपदेनासौ ध्यानेनानुगतोऽनघ ॥ २ ॥

संयमान्मनसः शान्तिमेति संसारविभ्रमः ।

मन्दरेऽस्पन्दतां याते यथा क्षीरमहार्णवः ॥ ३ ॥

मनसो वृत्तयो या या भोगसंकल्पविभ्रमाः ।

संसारविषवृक्षाणां ता एवाङ्कुरपङ्कयः ॥ ४ ॥

एवं नानास्थानैः परमात्माश्रयमायाविवर्तभूतमनोविद्यासात्म-
कं द्वैतानर्थजातं मिथ्या तदधिष्ठानं ब्रह्मात्मतत्त्वमेव सत्यमिति प्रति-
पादितम् । इदानीमेवं प्रतिपादनादुत्पन्नपि ब्रह्मात्मतत्त्वप्रतीतिश्चि-
त्तैकाग्र्याभावादनुभवपर्यवसायिनी न भवति यतोऽतस्तद्वैकाग्र्यसि-
द्ध्यर्थं तस्य बाह्यवृत्तिनिरोधः कर्तव्य इति तत्र तत्र प्रतिपादितमपीह
विशेषतः प्रतिपादयितुमाह—यत्कृतमिति ॥ नामशब्दः प्रसिद्धौ
॥ १ ॥ अचपलतामचञ्चलताम् । अचपलतायास्तत्त्वमेवाह—मनन-
वर्जितमिति । संकल्पादिवर्जितमित्यर्थः । असौ पुमाननुत्तमपदेन
सर्वोत्तमोपायेन ध्यानेन चित्तस्य चिन्मात्रशेषतालक्षणेनानुगतो-
ऽन्वितो भवति । अतो महाफलत्वान्मनसोऽचापल्यं संपादनीयमि-
त्यर्थः ॥ २ ॥ ननु ध्यानफलेनापि मनसश्चापल्येन संसारान्मुमुक्षोः
किं भवेत्तत्राह—संयमादिति ॥ अस्पन्दतामिति छेदः ॥ ३ ॥
शब्दाद्याकाराणां चित्तवृत्तीनां सांसारिकदेहज्ञतहेतुताप्रदर्शनपूर्वकं

अस्य चित्तमहान्याघेश्चिकित्सायां परौषधम् ।

स्वायत्तं शृणु वक्ष्यामि सुसाध्यं स्वादु निश्चितम् ॥ ५ ॥

त्यजन्नभिमतं वस्तु यस्तिष्ठति निरामयः ।

जितमेव मनस्तेन बाह्यं प्रसरमुज्जता ॥ ६ ॥

स्वायत्तमेकान्तहितं स्वेप्सितत्यागवेदनम् ।

यस्य दुष्करतां यातं धिक्त्तं पुरुषकीटकम् ॥ ७ ॥

शास्त्रसंगमतीक्ष्णेन चिन्तातप्तमतापिना ।

छिन्धि त्वमायसेनायो मनसैव मुने मनः ॥ ८ ॥

तन्निरोधोपायमाह—मनसो वृत्तय इत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ भोगा

विषयसंकल्पा एव विभ्रमाः भोगसंकल्पविभ्रमास्तैर्हेतुभिर्जायमाना

या मनसो वृत्तयः शब्दादिषुत्तयः शब्दादिविषयास्ता एवेत्यन्वयः

॥ ४ ॥ औषधस्य परत्वमेव साधयति—स्वायत्तमित्यादिना ॥ लोके

किञ्चिदौषधं सहायं विना स्वेनैव साध्यं न भवति । नेदं तथेत्याह—

स्वायत्तं स्वाधीनम् । स्वेनैव साध्यमिति यावत् । स्वाधीनमपि किञ्चि-

दुःसंपादमस्ति, नेदं तथेत्याह—सुसाध्यमिति ॥ स्वायत्तं सुसाध्यमप्यु-

पयोगफाले किञ्चिदौषधं सुस्वादु न भवति नेदं तथेत्याह—स्वाद्विति ।

एवंविधमपि किञ्चिदौषधमनैकान्तिकफलं नेदं तथेत्याह—निश्चित-

मिति । फलतो निर्णोतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अभिमतमिष्टं वस्तु त्यज-

न्निरामयः पश्चात्तापरहित इत्यर्थः । बाह्यं प्रसरं मनसो बाह्यविषयेषु

संचारमुज्जता त्यजता ॥ ६ ॥ इष्टविषयत्यागे प्रोत्साहजननाय

तमकुर्याणं निन्दति—स्वायत्तमिति ॥ एकान्तहितं नियमेन हितम् ।

कदाचिदप्यहितं न भवतीत्यर्थः । स्वेप्सितत्यागः स्वेष्टविषयत्यागः

स एव वेदनं वेदनोपायत्वात् ॥ ७ ॥ इष्टवस्तुत्यागो नाम जयो-

पायश्चेत्तर्हि तत्त्यागस्य क उपाय इत्यत आह—शास्त्रेति ॥ शास्त्रसं-

स्वपौरुषैकसाध्येन स्वेप्सितत्यागरूपिणा ।

मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः ॥ ९ ॥

सर्वं सर्वगतं शान्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ।

असंकल्पनशस्त्रेण छिन्नं चित्तं गतं यदा ॥ १० ॥

तां महापदवीमेकां कामप्यधिवसंश्चिरम् ।

चित्तं चिद्भक्षितं कृत्वा चित्तादपि परो भव ॥ ११ ॥

भव भावनया मुक्तो युक्तः परमया धिया ।

धारयात्मानमव्यग्रो ग्रस्तं चित्तं ततः परम् ॥ १२ ॥

गमोऽध्यात्मशास्त्रश्रवणादिः । यद्वा संगमः साधुसंगतिः । यथा
लोहकारोऽमृततप्तमयस्तद्विपरीतेन शस्त्रसंबन्धी घर्षणपापाणादिस्त-
त्संगमेनाधारेण छेदनदक्षेण आयसा छिनत्ति तद्वद्योगक्षेमचिन्ता-
भिस्तप्तमविवेकिमनोऽतापिना चिन्ताभिरसंक्षुब्धेन विवेकशालिम-
नसा छिन्धि ॥ ८ ॥ मनोनिग्रहं विनापि पुरुषार्थप्राप्तिमाशङ्क्याह-
स्वेति ॥ स्वेप्सितत्यागसाध्यत्वादुपचारात्स्वेप्सितत्यागरूपिणा ॥ ९ ॥
कासौ शुभा गतिरित्यत आह—सर्वमिति ॥ संकल्पनं शोभनाशोभ-
नाध्यासलक्षणं तदभावोऽसंकल्पनं तदेव शस्त्रं तेन संकल्पशब्दित-
शोभनाशोभनाध्यासाभ्यां हि रागद्वेषाबुत्पद्येते सत्यागे तयोरनुद-
याश्चित्तं जितमेव भवतीत्यसंकल्पनमेव शस्त्रमित्युक्तम् ॥ १० ॥
मनोनिग्रहं विना शुभगतेरभावे तदर्थं तन्निग्रहः कार्य इत्याह—तां
महापदवीमित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ महापदवीति ब्रह्मोच्यते । सा हि
महापदवी यस्यामनन्ता जीवा युगपदेवासंवाधं संचरन्ति । काम-
प्यतर्क्यामित्यर्थः । अधिवसन्नधिरह्य वसन् । तस्यां मनो धारयन्नि-
त्यर्थः । चिद्भक्षितं चिन्ताग्रस्तं चित्तं चिन्मात्रशेषं कृत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥
आत्मानं चित्तं धारय ब्रह्मणि ततः परं चित्तं चिन्ताग्रस्तं भवति

परं पौरुषमाश्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तताम् ।

तां महापदवीमेहि यत्र नासि न चेतस्त् ॥ १३ ॥

अनुद्वेगः श्रियो मूलमनुद्वेगात्प्रवर्तते ।

जन्तोर्मनोजयो येन त्रिलोकीविजयस्तृणम् ॥ १४ ॥

ध्यानतो हृदयाकाशे चित्तिचिच्चक्रधारया ।

मनो मारय निःशङ्कं ततो यध्नन्ति नाधयः ॥ १५ ॥

यदि रम्यमरम्यत्वे त्वया संविदितं विदा ।

छिन्नान्येव तदङ्गानि चित्तस्येति मतिर्मम ॥ १६ ॥

॥ १२ ॥ मनुष्योऽहममुष्य पुत्रः कर्ता भोक्तव्यभिमन्यमानस्त्वं
यत्र नासि यस्यां पदव्यां न भवसि त्वदितरज्जगच्च नास्ति तामद्वि-
तीयां ब्रह्माभिधानमहापदवीमेवैहि गच्छ ॥ १३ ॥ अद्यापि मनो-
जयो न सिद्धेद्विक्षेपस्य तज्जयविधातकत्वात्स न कर्तव्यो मनोजये
प्रवृत्तेनेत्याह—अनुद्वेग इति ॥ तथाचोक्तं भगवता—‘स निश्चयेन
योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा’ इति । येन मनोजयेन त्रिलोकीवि-
जयस्तृणम् । त्रैलोक्यविजयोऽपि तृणयत्प्रतिभातीत्यर्थः ॥ १४ ॥
पुनरपि मनोनिग्रहोपायमाह—ध्यानत इति ॥ हृदयाकाशेऽन्तःकर-
णवृत्तीनां भाषाभाषयोः संघेश्च साक्षितया प्रतीयमानायां चित्ति
विषये ध्यानतः प्रवृत्तया चिच्चक्रधारया ज्ञानचक्रधारया ॥ १५ ॥
ननु चित्तस्य स्वभावतो बाह्यप्रवणत्वादात्मध्यानमेव न संभवती-
त्यत आह—यदीति ॥ विदा विवेकिना त्वया रम्यं रमणीयं यस्तु
अरम्यत्वेऽरमणीयतया ममतया संविदितं यदि । रमणीयता बुद्धि-
गृहीतमरमणीयतया विज्ञातं यदीत्यर्थः । तत्तर्हि रागमूलस्य विष-
येषु रमणीयतायां सस्य निवृत्त्या रागनिवृत्तेः चित्तस्याङ्गानि वृत्तय-

अयं सोऽहमिदं तन्मे एतावन्मात्रकं मनः ।

तदभावनमात्रेण दात्रेणेव विलूयते ॥ १७ ॥

छिन्नाभ्रमण्डलं व्योम्नि यथा शरदि धूयते ।

वातेनाकल्पनेनैवं तथान्तर्धूयते मनः ॥ १८ ॥

कल्पान्तपवना वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः ।

तपन्तु द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥ १९ ॥

असंकल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे ।

असंकल्पातिसाम्राज्ये तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ २० ॥

संकल्पमात्रविभवेन मनोरिणा त्वं

निर्जीयसे विविधवस्तुनिदर्शनेन ।

संतोषमात्रविभवेन मनो विजित्य

नित्योदितेन सुखमेहि निरीप्सितेन ॥ २१ ॥

दिष्टन्नान्येव भवन्ति ॥ १६ ॥ असंकल्पनशब्देन छिन्नमिति

यदुक्तं तन्मनःस्वरूपकथनपूर्वकं प्रपञ्चयति—अयमित्यादिना ॥

अयमहमस्मि सोऽहमस्मीत्यभिज्ञाप्रत्यभिज्ञे । इदं संनिहितं वस्तु

एतद्व्यपयहितं वस्तु एतदिदं वस्तु ममेत्यादि योजनीयम् । एतावन्मा-

त्रकं एतावत्परिमाणं तदभावनामात्रेणासंकल्पमात्रेण । संकल्पत्यागे-

नेतियावत् । दात्रेण लवित्रेण छेदनसाधनेन विलूयते संछिद्यते ॥ १७ ॥

अकल्पनेनासंकल्पेन ॥ १८ ॥ कल्पान्तेत्यादयः प्रायेण स्पष्टार्थाः

॥ १९ ॥ असंकल्पातिसाम्राज्ये असंकल्पो निर्विकल्पसमाधिः स

एवातिसाम्राज्यमतिशयितसाम्राज्यं तस्मिन्नवष्टब्धतत्पदोऽवलम्बित-

ब्रह्मस्वरूपः ॥ २० ॥ संतोषमात्रविभवेन भूतसा मनो विजित्य नित्यो-

दितेन स्वरूपप्रकाशत्वात्सर्वदा मातेन तुर्येणेत्यर्थः । तस्य विशेषणं

परमपावनया हिमशीतया

समतया मतयात्मविदामपि ।

शमितया मितयान्तरहन्तया

यदवशिष्टमजं पदमस्तु तत् ॥ २२ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

नहि चञ्चलताहीनं मनः कचन विद्यते ।

चञ्चलत्वं मनोधर्मो बह्वेर्धर्मो यथोष्णता ॥ २३ ॥

यैषा हि चञ्चला स्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता ।

तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडम्बरात्मिकाम् ॥ २४ ॥

यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनोऽमृतमुच्यते ।

तदेव च तपः शास्त्रं सिद्धान्तो मोक्ष उच्यते ॥ २५ ॥

तस्य चञ्चलता यैषा त्वविद्या राम सोच्यते ।

वासनापरनार्त्नीं तां विचारेण विनाशय ॥ २६ ॥

निरीप्सितेनेति निरभिलषितेन ॥ २१ ॥ संतोषवत्समसाया अपि मनोनिमग्नतां दर्शयन्नुपसंहरति—परमपावनयेति ॥ आत्मविदां मतया संमतया इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षविषादरहिततालक्षणसमतया । तत्पूर्वकध्यानाभ्यासेनेत्यर्थः । मितया परिच्छिन्नया अहन्तया अहंभावेन शमितया हेतुना मितया सत्यया यदवशिष्टं पदं तदस्त्वित्यन्यथः । समतापूर्वकध्यानाभ्यासेनाहंकारे शमिते यदनिदंरूपं नुरीयात्त्यमवशिष्टं भवति तत्तत्वास्त्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ नहि चञ्चलताहीनमित्यादयो यत्तत्सदसतोर्मध्यमित्यतः प्राक्तनाः श्लोकाः प्रायेण स्पष्टार्थाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तदेव मनसोऽमृतत्वमेव शास्त्रशास्त्रश्रवणं तत्फलत्वात्प्राप्त्याणिकत्वेनोरीष्ठतोऽर्थः सिद्धान्तः । त एव मोक्ष उच्यते तदुपायं तयात् ॥ २५ ॥ अविद्याकार्यत्वादविद्योच्यते ।

अविद्यया चासनया तयान्तश्चित्तसत्तेया ।

विलीनया त्यागवशात्परं श्रेयोऽधिगम्यते ॥ २७ ॥

यत्तत्सदसतोर्मध्यं यन्मध्यं चित्तजाड्ययोः ।

तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयदोलायिताकृति ॥ २८ ॥

जाड्यानुसंधानहृतं जाड्यात्मकतयेद्वया ।

चेतो जडत्वमायाति दृढाभ्यासवशेन हि ॥ २९ ॥

विबोधैकानुसंधानाच्चिदंशात्मतया मनः ।

चिदेकतामुपायाति दृढाभ्यासवशादिह ॥ ३० ॥

चासनामूलत्वाद्वासनापरनाम्नीम् ॥ २६ ॥ त्यागवशादभिमतवस्तु-

त्यागवशाद्विलीनया । उक्तं च पूर्वम्—‘त्यजन्नभिमतं वस्तु यस्तिष्ठति
निरामयः ।-जितमेव मनस्तेन बाह्यं प्रसरमुज्झता’ इति ॥ २७ ॥

ज्ञानाभ्यासेनैव मनसो मारणीयतां यक्षंस्तस्य स्वरूपकथनपूर्वकं

यथाभ्यासं निष्पद्यमानरूपतामाह—यत्तत्सदसतोरित्यादिश्लोकचतुष्ट-

येन ॥ सदसतोरात्मानात्मनोर्मध्यं मध्यस्थं यथा लोके मध्यस्थमु-

भयानुकूलं भवत्येवं मन आत्मानात्मानुकूलं भवति अत उपायवि-

ज्ञेयेण जेतव्यमित्यभिप्रायः । आत्मानात्मधर्मयोरपि चैतन्यजाड्य-

योरनुकूलं मन इत्याह—यन्मध्यं चित्तजाड्ययोरिति । द्वयदोलायि-

ताकृति अहमिदंवृत्तिद्वयात्मना परिणामशीलत्वादुक्तद्वये दोलायिता

आकृतिराकारो यस्य तत्तथा ॥ २८ ॥ जाड्यानुसंधानहृतं जड-

चिन्तापरवशीकृतं चेतो दृढाभ्यासवशेनेद्वया दीप्तयाभिवृद्धया

जाड्यात्मकतया जडत्वमायाति जडभावं प्राप्नोति । जडदेहादिप्रधानं

भवतीत्यर्थः । उपलभ्यते हि प्राकृतानां मनस्तादृशम् ॥ २९ ॥

विशिष्टो बोधो विबोधः साक्षी तस्मिन्नेकस्मिन्नेवानुसंधाने विबोधि-

पौरुषेण प्रयत्नेन तस्मिन्नेव पदे मनः ।

योज्यते तत्पदं प्राप्य भवत्यभ्यासतो हि यत् ॥ ३१ ॥

अतः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य चेतसा ।

विशोकं पदमालम्ब्य निरातङ्कः स्थिरो भव ॥ ३२ ॥

मन एव समर्थं हि मनसो दृढनिग्रहे ।

अराज्ञा किं समर्थः स्याद्राज्ञो राघव निग्रहे ॥ ३३ ॥

वृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवपातिनाम् ।

आवर्तैरुल्लमानानां दूरे स्वं मन एव नौः ॥ ३४ ॥

मनसैव मनश्छित्त्वा पाशं परमबन्धनम् ।

भवादुत्तारयात्मानं नासावन्येन तार्यते ॥ ३५ ॥

ययोदेति मनोनाम्नी वासनावासितान्तरा ।

तां तां परिहरेत्प्राज्ञस्ततोऽविद्याक्षयो भवेत् ॥ ३६ ॥

कानुसंधानं तस्माच्चिदंशेतिविशेषणमत्राप्याकर्षणीयम् । चिदंशोऽनि-
ष्टमंश आत्मा स्वरूपं यस्य मनसस्तच्चिदंशात्म तस्य भावस्तत्ता-
तयाहं ब्रह्मास्मीति निरन्तरानुसंधानान्मनश्चिदाकारं सञ्चितो भेदेना-
विभाव्यमानस्वरूपमवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ उक्तं विशदयति—
पौरुषेणेति ॥ पदे वस्तुनि ॥ ३१ ॥ फलितमाह—अत इति ॥
चेतसा विवेकिना चित्तेन । निरातङ्को निरामयः । निरुपद्रव इत्यर्थः
॥ ३२ ॥ चित्तादन्येनापि चित्तस्याक्रमणाशङ्कयामाह—मन एवे-
त्यादि ॥ ३३ ॥ प्राज्ञो नरकः आवर्तैर्दारायावर्तैर्दूरमूह्यमानानामिति
संयन्धः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मनसा मनश्छेदप्रकारमेव संक्षेपवि-
स्तराभ्यामाह—यथोदेतीत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ यासनेति वासनामूला
वृत्तिर्गृह्यते । यामितं संसृतमन्तरं मनःप्रदेशो यथा सा यामिता-
न्तरा । वृत्त्या हि नष्टयान्तःकरणे संस्कारो जन्यत इति वेदान्तिन

भोगैकवासनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनाम् ।

भावाभावौ ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥ ३७ ॥

एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश एव च ।

यद्यत्संविदितं किञ्चित्त्रास्याः परिवर्जनम् ॥ ३८ ॥

अनास्यैव हि निर्वाणं दुःखमास्यापरिग्रहः ।

अनेनैव प्रयत्नेन ब्रह्म संपद्यते क्षणात् ॥ ३९ ॥

अविद्याऽविद्यमानैव नष्टप्रज्ञेषु विद्यते ।

नास्त्रैवाङ्गीकृताकारा सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुतः ॥ ४० ॥

श्रीराम उवाच ॥

अविद्याविभवप्रोत्थं निविडं पुरुषस्य हि ।

नश्यत्यान्ध्यं कथमिदं भूयोऽपि भगवन्बद ॥ ४१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तावत्संसारभृगुषु स्वात्मना सह देहिनाम् ।

आन्दोलयति नीरन्ध्रदुःखकण्टकशाखिषु ॥ ४२ ॥

आचक्षते । तार्षिकास्तु वृत्त्यैव ज्ञानाख्ययेति । ततो भेदबुद्धित्या-

गात् अन्तरं भावाभावौ भेदिनौ त्यक्त्वा । तद्विषयविकल्पौ त्यक्त्वेत्यर्थः

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एष एवेत्यादिद्वयं स्पष्टार्थम् । प्रयत्नेन । विषयेषु

रमणीयताध्यासलागविषयेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नन्वविद्याया

विद्यमानत्वान्मन इव ज्ञानेन निवृत्त्यसंभवात्तन्निवर्तकज्ञानलाभार्थं

मनोनिरोधतदुपायोपन्यासो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—अविद्येति ॥ अवि-

द्यमानेति पदच्छेदः । नास्त्रैवाविद्यानास्त्रैवाभाव एव हि नाग्नौ

मुत्प्योऽर्थः ॥ ४० ॥ सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुत इत्युक्तमर्थं तावत्सं-

सारभृगुष्वित्यादिना प्रपञ्चयितुं रामस्य प्रश्नमुत्थापयति—अविद्या-

विभवप्रोत्थमिति ॥ अज्ञानैश्वर्योद्भूतम् ॥ ४१ ॥ दुःखान्येव कण्ट-

अविद्या यावदस्यास्तु नोत्पन्ना क्षयकारिणी ।

स्वयमात्मावलोकच्छा मोहसंक्षयदायिनी ॥ ४३ ॥

अस्याः परं प्रपश्यन्त्याः स्वात्मनाशः प्रजायते ।

दृष्टे सर्वगते बोधे स्वयं ह्येषा विलीयते ॥ ४४ ॥

इच्छामात्रमविद्येयं तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।

स चासंकल्पशस्त्रेण सिद्धो भवति राघव ॥ ४५ ॥

मनागपि मनोव्योम्नि वासनारजनीक्षये ।

कालिका तनुतामेति चिदादित्यप्रकाशनात् ॥ ४६ ॥

श्रीराम उवाच ॥

यावत्किञ्चिदिदं दृश्यं सार्विद्या क्षीयते च सा ।

आत्मभावनया ब्रह्मन्मात्मासौ कीदृशः स्मृतः ॥ ४७ ॥

कशाकिनः कण्टकवृक्षा नीरन्ध्राः कण्टकशाखिनो येषु ते तथोक्त-
स्तेषु संसारभृगुषु संसारसानुष्वान्दोलयति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अस्याः
शिष्टरूपेण स्थिताया अविद्याया इत्यतः परं परमात्मानम् । पूर्वार्धोक्तं
विशदयति—दृष्ट इति ॥ ४४ ॥ सर्वगतबोधशब्दितब्रह्मणो दर्शनस्य
क उपाय इत्याशङ्क्य विषयेष्विच्छायां सत्यां श्रवणादेरपि वैयर्थ्यात्तेषु
चैतृष्ण्यमेव तदुपाय इत्याशयेनाह—इच्छामात्रमिति ॥ इच्छानाशस्तर्हि
केन सिद्ध्यतीत्यत आह—स चेति ॥ विषयेषु रमणीयताध्यासः संकल्प-
स्वदभावोऽसंकल्पः स एव शस्त्रं तेन ॥ ४५ ॥ ईषद्वैराग्यमपि
फलदाय संकल्पते किमु यत्तद्व्यं पूर्णवैराग्यमित्याशयेनाह—मनागिति ॥
मनाकिञ्चिद्वामनात्र विषयेच्छा तत्प्रकरणान् । कालिका तिमिरसंहतिः ।
चामनैव रजनी रात्रिर्मन्या मनागपि क्षये सति चिदेवादित्यस्तस्य
प्रकाशनात् अविद्याकालिका तनुतां वृशतामेति ॥ ४६ ॥ यावत्कि-

वासिष्ठ उवाच ॥

चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।

यच्चित्तत्त्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥ ४८ ॥

सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यं चिद्धनमव्ययम् ।

कल्पनान्या मनोनाम्नी विद्यते नहि काचन ॥ ४९ ॥

न जायते न म्रियते किञ्चिदत्र जगत्रये ।

नच भावविकाराणां सत्ता कचन विद्यते ॥ ५० ॥

केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमक्षयम् ।

चेत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह विद्यते ॥ ५१ ॥

चिदिति स्पष्टार्थः ॥ ४७ ॥ चेत्यानुपातरहितं ह्येत्यानुगतिशून्यं यथान्तःकरणं शब्दादीब्ध्येयाननुगच्छति नैवं चित्तत्त्वं ताननुगच्छ-
सीत्यर्थः । सामान्येन समतयैव न्यूनाधिकभावं विनैव सर्वगं चित्त-
स्तत्त्वमयाधितं रूपं चित्तत्त्वं सर्वस्याभावादेव सर्वगमित्यप्यनाख्ये-
यम् । यद्वा शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावादनाख्येयम् । विषयसंनिधा-
यपि निर्विकारम् । अशेषविशेषरहितं परिपूर्णं सत्यं यच्चैतन्यं तदात्मे-
त्यर्थः । तस्य च ब्रह्मणः सकाशाद्देवं व्युदस्यति—परमेश्वर इति
॥ ४८ ॥ तस्य वस्तुपरिच्छेदं कालपरिच्छेदं च व्युदस्यति—सर्वं
च खल्विति ॥ अव्ययमित्यपक्षयं धारयति । सर्वमिदं ब्रह्मेति
वाधायामा सामानाधिकरण्यमभूदत एवाह—कल्पनान्येति ॥ सर्वापि
कल्पना मनोविलास एवेति मनोनाम्नीत्युक्तम् ॥ ४९ ॥ नन्वसतो
बन्ध्यापुत्रादेर्जन्माद्यदर्शनाज्जन्मादिपङ्क्त्याविकारवत्तयोपलभ्यमानं
जगत्कथं तत्र विद्यत इत्यत आह—न जायत इति ॥ यस्माज्जगज्ज-
न्मादिनिरूपणानहं तस्मात्सत्ता न विद्यत इति युक्तमुक्तम् ॥ ५० ॥
उपसंहरति—केवलमिति ॥ केवलमद्वितीयं केवलाभासं केवलं प्रमा-

तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरुपद्रवे ।

शान्ते समसमाभोगे निर्विकारोदितात्मनि ॥ ५२ ॥

यैषा स्वभावातिगतं स्वयं संकल्प्य धावति ।

चिचेत्यं स्वयमम्लाना मननान्मन उच्यते ॥ ५३ ॥

एतस्मात्सर्वगादेवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः ।

विभागकल्पनाशक्तिर्लहरीवोत्थिताम्मसः ॥ ५४ ॥

अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव नश्यति ।

येनैव जाता तेनैव वह्निज्वालेव वायुना ॥ ५५ ॥

णव्यापारं विनैवाभासते प्रकाशत इति केवलाभासम् । स्वयंप्रकाश-
मित्यर्थः । सर्वसामान्यं सममेव सामान्यम् । ब्रह्मादिस्त्वपर्यन्तेष्व-
न्यूनाधिकतयावस्थितमित्यर्थः । चेत्यानुपातरहितं चेत्येषु ज्ञेयेषु
शब्दादिष्वनुपातस्तदाकारपरिणामस्तेन शून्यम् ॥ ५१ ॥ उक्तस्व-
रूपमनूय तस्मिन्नधिष्ठाने तद्विपरीतद्वैतानर्थक्यकल्पकमाह—तस्मिन्नित्या-
दिना प्रयेण ॥ तते व्याप्ते समसमोऽत्यन्तं सम आभोगः परिपूर्णता
यस्य तत्समसमाभोगम् । तस्मिन्निर्विकारतयोदितो भात आत्मा स्वरूपं
यस्य तन्निर्विकारोदितात्म तस्मिन् ॥ ५२ ॥ यैवेति ॥ स्वभावं
सत्यज्ञानादिस्वरूपमतिगतमतिक्रान्तं स्वभावातिगतं स्वभावविपरीतं
जडादिरूपं चेत्यं दृश्यं संकल्प्य या चिज्जडाजडलक्षणा स्वसंकल्पितं
चेत्यमेवानुपावति नाधिष्ठानचिन्मात्रं सा स्वयमम्लाना स्वतो ब्रह्म-
रूपत्वान्मलानिरहिताप्युपद्रवरहिताप्युपाधिसंश्लेषान्मलानेव प्रतीय-
माना मन एवोच्यते । तदुपाधित्वात् । ‘मन्यानो मन’ इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥
विभागकल्पनाशक्तिः भेदकल्पनाशक्तिरुत्थिता साम्भसो मनोरूपे-
णोद्रता लहरीयोर्मिरिष ॥ ५४ ॥ एवं द्वैतानर्थमूलं प्रदर्श्य तन्मा-

नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढाद्ध्यते मनः । -- -- --

सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढान्मुच्यते मनः ॥ ५६ ॥

कृशोऽतिदुःखी बद्धोऽहं हस्तपादादिमानहम् । --

इति भावानुरूपेण व्यवहारेण वध्यते ॥ ५७ ॥

नाहं दुःखी न मे देहो बन्धः कस्यात्मनः स्थितः ।

इति भावानुरूपेण व्यवहारेण मुच्यते ॥ ५८ ॥

नाहं मांसं न वास्थीनि देहादन्यः परोऽस्म्यहम् ।

इति निश्चयवानन्तः क्षीणाविद्यो विमुच्यते ॥ ५९ ॥

कल्पितैवमविद्येयमनात्मन्यात्मभावना ।

पुरुषेणाप्रबुद्धेन न प्रबुद्धेन राघव ॥ ६० ॥

मनो यदनुसंधत्ते तत्सर्वेन्द्रियवृत्तयः ।

क्षणात्संपादयन्त्येता राजाज्ञामिव मन्त्रिणः ॥ ६१ ॥

परं पौरुषमाश्रित्य यन्नात्परमया धिया ।

भोगाशाभावनां चित्तात्समूलामेवमुद्धरेत् ॥ ६२ ॥

शोपायमाह—अत इति ॥ यत् इयं मनोनाम्नी विभागकल्पनाशक्ति-
रुचितकारणरहिता नहि ब्रह्म निर्विकारं वस्तु तदुचितं कारणं भवि-
तुमर्हति, अतः संकल्पसिद्धा प्रतिभाससिद्धा सा च संकल्पेनैव
वक्ष्यमाणेन सर्वं ब्रह्मेत्येवंरूपेण नश्यति । येनैवेत्यादयो मनो यद-
नुसंधत्त इत्यतः प्राक्तनाः श्लोकाः स्पष्टार्थाः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ न केवलं संकल्पितेन मनसो बन्धकत्वं संक-
ल्पितार्थेष्विन्द्रियप्रवर्तकतयापीत्याह—मनो यदन्विति ॥ ६१ ॥ यतः
सत्यायामेव रागवासनायां मनसोऽपि बन्धकत्वं नासत्यायामतः
सा त्याज्येत्याह—परं पौरुषमिति ॥ भोगाशाभावनां भोगवासनां मूले-

मम पुत्रा मम धनमयं सोऽहमिदं मम ।

इतीयमिन्द्रजालेन वासनैवाधिवल्गति ॥ ६३ ॥

माभवाज्ञो भव ज्ञस्त्वं जहि संसारवासनाम् ।

अनात्मन्यात्मभावेन किमज्ञ इव रोदिषि ॥ ६४ ॥

कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राघव ।

यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः परिभूयसे ॥ ६५ ॥

अहो नु चित्रं यत्सत्यं ब्रह्म तद्विस्मृतं नृणाम् ।

यदसत्यमविद्याख्यं तत्पुरः परिवल्गति ॥ ६६ ॥

तिष्ठतस्तव कार्येषु मास्तु रागानुरञ्जना ।

स्फटिकस्येव चित्राणि प्रतिबिम्बानि गृह्णतः ॥ ६७ ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना ।

विकासितान्तःकरणो रामो गिरमथाददे ॥ ६८ ॥

श्रीराम उवाच ॥

अहो विचित्रं पद्मोत्थैर्वद्वास्तन्तुभिरद्रयः ।

अविद्यमाना या विद्या तया विश्वं खिलीकृतम् ॥ ६९ ॥

नाध्यासलक्षणेन सह वर्तत इति समूला ताम् ॥ ६२ ॥ तर्ह्यभ्यासलक्षण-

भूलोद्वरणार्थं किं कार्यमित्याशङ्क्य तन्मूलवासनोद्वरणं कार्यमित्याह-

मम पुत्रा इति ॥ इन्द्रजालेनेतीत्यंभावे नृतीया । इन्द्रजालस्वरूपकथनं

मम पुत्रा इत्यर्थेन ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ कस्तवेति स्पष्टार्थः ॥ ६५ ॥

अनुक्रोशान्याजेनाविद्यानिरासाय प्रोत्साहयति-अहो न्विति ॥ ६६ ॥

अविद्यानिरासाय प्रयतमानेन अवर्जनीयानि मुक्त्यादिकार्याणि कुर्य-

तापि न तत्र रागः कार्य इत्याह-तिष्ठत इति ॥ रागानुरञ्जना रागानुपद्मः

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ पद्मोत्थतन्तुभिरद्रियन्धनतुल्यं किमप्राश्रयं दृष्टं

इदं तद्वज्रतां यातं तृणमत्र जगन्नये ।

अविद्ययापि यन्नाम सर्गो निगडवन्धनः ॥ ७० ॥

अन्यच्च संशयोऽयं मे महात्मन्हृदि वर्तते ।

लवणोऽसौ महाभागः किंनामा पदमाप्तवान् ॥ ७१ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि वृत्तान्तमिममद्भुतम् ।

लवणोऽसौ यथा जातश्चण्डालत्वं मनोभ्रमात् ॥ ७२ ॥

मनः कर्तुं फलं भुङ्क्ते न शरीरं क्रियाफलम् ।

येनैतद्बुध्यसे नूनं तदाकर्णय राघव ॥ ७३ ॥

हरिश्चन्द्रकुलोत्थेन लवणेन पुरानघ ।

एकान्तैकोपविष्टेन चिन्तितं मनसा चिरम् ॥ ७४ ॥

पितामहो मे सुमहान् राजसूयस्य थाजकः ।

अहं तस्य कुले जातस्तं यजे मनसा मयम् ॥ ७५ ॥

इति संचिन्त्य मनसा कृत्वा संभारमग्रतः ।

राजसूयस्य दीक्षायां प्रविवेश महीपतिः ॥ ७६ ॥

तत्राह—अविद्यमानेत्यादि ॥ रिलीकृतं रिक्तीकृतम् । पुरपार्थरहितं
कृतमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ सर्गः प्रपञ्चः । अपिशब्दो नामशब्दश्च वृत्तान्ते ।
अविद्ययापि सर्गो निगडवन्धन इति यन्नाम तस्यात्तृणमात्रं तदिदं
जगन्नयं वज्रतां प्राप्नोमि तन्नयः ॥ ७० ॥ अन्यच्च प्रष्टव्यमस्तीति
शेषः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ वक्ष्यामि वृत्तान्तकथनफलमाह—मन इति ॥
साभासं मन एव कर्तुं तदेव च फलं क्रियाफलं भुङ्क्ते न शरीरं
येन वृत्तेन तद्वृत्तमाकर्णय शृणु ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ मयं कर्तुं यजे
भुञ्जे इत्यन्वयः ॥ ७५ ॥ मनसेति पदं दीक्षायामित्यनेनापि संन-

ऋत्विजश्चाह्वयामास सन्मुखीकृत्य देवताः ।
 देवानामब्रयामास ज्वालयामास पावकम् ॥ ७७ ॥
 तस्येत्यं यजमानस्य मनसोपवनान्तरे ।
 ययौ संवत्सरः साग्री देवर्षिद्विजपूजया ॥ ७८ ॥
 भूतेभ्यो द्विजपूर्वेभ्यो दत्त्वा सर्वस्वदक्षिणाम् ।
 व्यबुध्यत दिनस्थान्ते स्व एवोपवने नृपः ७९ ॥
 एवं स लवणो राजा राजसूयमवाप्तवान् ।
 मनसैव हि जुष्टेन युक्तस्तस्य फलेन च ॥ ८० ॥
 अतश्चित्तं परं विद्धि भोक्तारं सुखदुःखयोः ।
 जन्मनः पावनोपाये सत्ये योजय राघव ॥ ८१ ॥
 शृणु शाम्बरिकस्याय धृत्तान्तं रघुनन्दन ।
 यदा शाम्बरिकः काले संग्राप्तो लावणीं समाम् ॥ ८२ ॥
 तदाहमवसं तत्र तत्प्रत्यक्षेण दृष्टवान् ।
 अहं सम्यैस्ततस्तत्र गते शाम्बरकारिणि ॥ ८३ ॥
 किमेतदिति यत्तेन पृष्टेन पृथिवीभुजा ।
 चिन्तयित्वा मया दृष्टा तत्र तत्कथितं वचः ॥ ८४ ॥

ध्यते । सातमी द्वितीयार्थे ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ अग्नेणाधिकेन सह
 यत्तव इति सामः । ईषदधिकः संवत्सरो गत इति । तस्य मनसि
 प्रतिभानं न यस्तुनः । सामः संवत्सरो गतः व्यबुध्यत दिनस्थान्त इति
 यद्यमाणविरोधान् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ शाम्बरिक
 ऐन्द्रजालिकः । लावणी लवणराजसंयन्धिनीम् ॥ ८२ ॥ शाम्बर-
 म्यागुरम्येदं शाम्बरमिन्द्रजालं तत्कारिणि ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ तत्

शृणु तत्ते प्रवक्ष्यामि राम शाम्बरिकेहितम् ।

राजसूयस्य कर्तारो ये हि ते द्वादशाब्दिकम् ॥ ८५ ॥

अतिदुःखं प्राप्नुवन्ति नानाकारदशमयम् ।

अतः शक्रेण गगनाद्दुःखाय लवणस्य सः ॥ ८६ ॥

प्रहितो देवदूतो हि राम शाम्बरिकाकृतिः ।

राजसूयक्रियाकर्तुस्तस्य दत्त्वा महापदम् ॥ ८७ ॥

प्रहितो देवदूतो हि राम शाम्बरिकाकृतिः ।

अगमत्स नभोमार्गं सुरसिद्धनिपेवितम् ॥ ८८ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि शृणु राम यथातथम् ।

अज्ञानभूः सप्तपदा ज्ञभूः सप्तपदैव हि ॥ ८९ ॥

कारणम् । ईहितं चेष्टितम् । नानाकारदशमयं नानाकारावस्थाप्रचुरं
द्वादशाब्दिकम् । दुःखमपि प्राप्नुवन्तीति यदुक्तं न तद्राजसूयस्य पुरुष-
हितैकप्रवृत्तवेदविहितस्य फलम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ किंतु तदानीमु-
द्बुद्धपूर्वदुरितस्यैवेत्यवगन्तव्यम् । महती चासावापञ्च महापत्ताम्
॥ ८७ ॥ ८८ ॥ एवं किं नामापदमाप्तवानिति प्राप्तज्ञिकप्रभस्यो-
त्तरमाख्यायेदानीम्—‘अविद्या विद्यमानैव नष्टप्रज्ञेषु विद्यते । नाज्ञै-
वाङ्गीकृताकारा सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुतः’ इत्यत्रोक्ता हेया विद्या ।
योपादेया विद्या तां प्रज्ञानापरपर्यायविद्यां चोदितां संक्षेपविस्तारा-
भ्यामवस्थाकथनादिना प्रपञ्चयति—अज्ञानभूः सप्तपदेत्यादिना ।
अज्ञानमेव भूः भूमिः । यथा लोके भूः स्वामिने स्वानुकूलं फलं ददाति
तथाऽज्ञानमपि भूः सा च सप्त पदानि यस्यां सन्तीति सप्तपदा ।
सप्तावस्योपेतेत्यर्थः । ज्ञभूर्ज्ञानभूमिरित्यर्थः । ज्ञस्य भूर्ज्ञभूरिति पक्षेऽपि
स एवार्थः । हिशब्दो विद्वत्प्रसिद्धौ ॥ ८९ ॥ पदान्तराण्यवान्तराव-

पदान्तराण्यसंख्यानि भवन्त्यन्योन्यमेतयोः । :

एते प्रतिपदं वद्धमूले स्वं फलतः फलम् ॥ ९० ॥

स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिस्तद्वंशोऽहन्त्ववेदनम् ।

एतत्संक्षिप्य तत्प्रोक्तं तज्ज्ञात्वा ज्ञत्वलक्षणम् ॥ ९१ ॥

शुद्धसन्मात्रसंचितेः स्वरूपान्न चलन्ति ये ।

रागद्वेषादयो भावास्तेषां नाज्ञत्वसंभवः ॥ ९२ ॥

यत्स्वरूपपरिभ्रंशश्चेत्यार्थचितिमज्जनम् ।

एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ॥ ९३ ॥

अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः ।

निरस्तमननाकारा स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ ९४ ॥

स्था इत्यर्थः । वक्ष्यति च—एकैका शतशाखात्र नानाविभवरूपिणी'ति ।

एतयोर्भूम्योः सप्तापि पदानि पृथक्पृथक्फलं प्रयच्छन्ति तानि च

प्ररूढमूलान्येव न प्रशिथिलमूलानि फलं प्रयच्छन्तीत्याह—एते इति ॥

प्रतिपदमित्येतत्फलत इति क्रियापदेनापि संबध्यते ॥ ९० ॥ भूम्योः

स्वामिनौ लक्षयति—स्वरूपेति ॥ तद्वंशः स्वरूपावस्थितिलक्षणमुक्तः

सकाशाद्वंशः । तत्स्वरूपमेवाह—अहन्त्ववेदनमिति ॥ अहम्भावज्ञा-

नम् । अहमिति भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ९१ ॥ न केवलं मुक्तिशाली

वज्रोऽहद्वारादिवन्धशाल्यज्ञ इति तयोर्लक्षणे रागादिराहित्यतत्ता-

दित्ये अपि तयोर्लक्षणे इत्याह—शुद्धेत्यादिना ॥ ९२ ॥ चेत्यर्थोऽह-

मादिशेषपदार्थः तद्विषया चिद्येत्यर्थचिदहमादिशेषपदार्थभ्रान्तिः

तस्यां मज्जनं नाम तत्परत्वम् । मोहशब्देन मोहकार्यं गृह्यते ।

अहद्वाराद्यध्यामपरत्वादन्यदतिशयितं मोहकार्यं न भूतं न भवि-

ष्यति । इदमेव परमं मोहकार्यं रागद्वेषादिमकलदोषनिदानत्वा-

दित्यर्थः ॥ ९३ ॥ चित्ते अर्थादर्थान्तरं विषयाद्विषयान्तरं याति

संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः ।

जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता ॥ ९५ ॥

अहन्तांशेक्षते शान्ते भेदे निष्पन्दचित्तता ।

अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितम् ॥ ९६ ॥

बीजजाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्रत्तथैव च ।

जाग्रत्स्वप्नस्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकम् ॥ ९७ ॥

इति सप्तविधो मोहः पुनरेव परस्परम् ।

श्लिष्टो भवत्यनेकार्थ्यः शृणु तस्य च लक्षणम् ॥ ९८ ॥

गच्छति सति मध्ये वृत्त्योः संघौ या द्रष्टुः स्थितिः । कीदृशी सेत्यत आह—निरस्तमननाकारा निरस्तविकल्पा । अयमर्थः—वृत्तिसंधिसाक्षितया यन्निर्विकल्पकं चैतन्यमस्ति तदेव स्वरूपं तदात्मनावस्थितिः स्वरूपस्थितिरिति ॥ ९४ ॥ संशान्तसर्वसंकल्पेति जागरितमोहार्थादित्यादिस्वरूपावस्थितिर्मुक्तिरित्युक्तं तत्र फासौ स्वरूपावस्थितिरित्यत आह—संशान्तेति ॥ जागरितं व्युदस्यति—जाड्यनिद्राविनिर्मुक्तेति ॥ सुषुप्तिस्वप्नौ शिलावत् । प्रकटपापाणवदित्यर्थः । अवस्थात्रयमतीत्युत्तीयतयाऽवस्थानं स्वरूपस्थितिरित्यर्थः ॥ ९५ ॥ अथ या निष्पन्दचित्तता निश्चलचित्तता तत्साश्रिभूतेत्यर्थः । प्रकचति प्रकाशते तत्स्वरूपमिति स्थितम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ वेदान्तेषु अज्ञानमूः सप्तपदेत्युक्तं विवृणोति—बीजजाग्रदित्यादिना नानाविमवरूपिणीत्यन्तेन ॥ सप्तविधः सप्तप्रकारः । सप्तावस्थो मोहोऽज्ञानापरपर्यायः परस्परं श्लिष्टः संवद्धः सन् पुनरप्यनेकार्थो भवति । सप्तानामवस्थानां यथासंभवं संभेदविशेषेण मोहः पुनरप्यनेकावस्थो भवतीत्यर्थः । तथाहि द्वयोरवस्थयोस्तिसृणां चतसृणां पञ्चानां षण्णां

प्रथमं चेतनं यत्स्यादनाख्यं निर्मलं चितः ।

भविष्यच्चित्तिजीवादिनामशब्दार्थभाजनम् ॥ ९९ ॥

धीजरूपं स्थितं जाग्रद्वीजजाग्रत्तदुच्यते ।

एषा ज्ञप्तेर्नवावस्था त्वं जाग्रत्संस्थितिं शृणु ॥ १०० ॥

नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं मम ।

इति यः प्रत्ययः स्वच्छस्तजाग्रत्प्रागभावनात् ॥ १ ॥

सप्तानां या क्षणे क्षणे व्यत्ययेन उत्पादे सति पुनरप्यनेकावस्थो
भयति ॥ ९८ ॥ प्रथममिति ॥ सुषुप्तेरुत्थाने प्रथमं चित्तौ विश्वरू-
पायाः संवन्धि यश्चेतनं प्रतिविम्बलक्षणं तद्वीजं जाग्रदित्युच्यते
इत्यन्वयः । चेतनं विशिनष्टि—अनाख्यमित्यादिना ॥ अनाख्यं
जीवाद्याख्यया तदानीमनुद्धेख्यं भविष्यच्चित्तिजीवादिनामशब्दार्थ-
भाजनं भविष्यतां चित्तिजीवचेतनादिनामात्मकशब्दानां तदर्थानां
च चित्तत्वप्राणभृत्त्वज्ञानकर्तृत्वादिलक्षणानां भाजनं पात्रमालम्ब-
नमित्यर्थः ॥ ९९ ॥ धीजजाग्रच्छब्दं विगृह्णाति—धीजरूपमिति ॥
उत्तरावस्थानां धीजरूपेण स्थितं च तज्जाग्रच्चेति धीजजाग्रदिति ।
एवेति धीजजाग्रत्परामृश्यते । विधेयावस्थानुरोधेन तस्य स्त्रीलिङ्गता ।
ज्ञप्तेर्जीवस्य नवा नूतनावस्था वृक्षस्याङ्कुरावस्थेव ॥ १०० ॥ परा-
त्परमात्मनो विम्ब्यात् नवप्रसूतस्याभिनवजातस्य जीवस्येति यः
प्रत्ययस्तज्जाग्रदिति संवन्धः । इतिशब्दपरामृष्टमाह—य इति ॥
तज्जाग्रत् कार्यकारणसंपातोऽहमस्मीदं गृहादिकं ममेत्येवंरूपो यः
प्रत्ययो जाग्रत्प्रागभावस्थान्तरं न धीजजाग्रत् । शून्यः अङ्कुरावस्थान-
न्तरभावी द्विदलावस्थेव । नापि मद्वाजाग्रत् प्रागभावात्पूर्वानुभवा-
भावात् पूर्वानुभवसंस्कारमपेक्ष्य हि प्रत्यभिज्ञारूपं मद्वाजाग्रत्प्रागव

अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः ।

पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुरन् ॥ २ ॥

अरूढमथवा रूढं सर्वथा तन्मयात्मकम् ।

यजाग्रतो मनोराज्यं जाग्रत्स्वप्नः स उच्यते ॥ ३ ॥

द्विचन्द्रशुक्तिकारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः ।

अभ्यासं जाग्रतः प्राप्य स्वप्नोऽनेकविधो भवेत् ॥ ४ ॥

अल्पकालं मया दृष्टमेतन्नो वेति यत्र हि ।

परामर्शः प्रबुद्धस्य स स्वप्न इति कथ्यते ॥ ५ ॥

चिरसंदर्शनाभावादप्रफुल्लवृहद्वपुः ।

चिरकालानुवृत्तश्च स्वप्नो जाग्रदिवोदितः ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ जातिस्मरे पुरुषे महाजाग्रदर्शयति—अयं सोऽहमिति ॥

सोऽहमिति जन्मान्तरानुभवसंस्कारादुत्पन्न इति यावत् । यद्वा पूर्व-

जन्मापेक्षया वर्तमानजन्मैव जन्मान्तरं तस्मिन्प्राक्संस्कारादुदितः

पीवरः पीनो दृढ इत्यर्थः । अस्य च महाजाग्रत्त्वं महाकालस्पर्शित-

त्वात्पीवरत्वाच्चेति ज्ञेयम् । केचित्तु जन्मान्तरोदितो वान्तरोदित इति

व्याचक्षाणाः सर्वसाधारणास्तादृशप्रत्ययो महाजाग्रदिति मन्यन्ते

॥ २ ॥ अरूढमिति ॥ अरूढं अदृष्टं निष्पन्नं रूढं दृष्टं निष्पन्नं तन्मयात्मकं

तन्मयस्वरूपम् । विषयस्वरूपमित्यर्थः । मनोराज्यशब्देनात्र प्रमारूप-

स्मृतिविलक्षणः सर्वोऽपि प्रत्ययो गृह्यते ॥ ३ ॥ अत एवाह—द्विच-

न्द्रेति ॥ पूर्वं कदाचिदपि विषयाननुभवे तद्विपर्यासायोगाद्भ्यासं

प्राप्येत्युक्तम् ॥ ४ ॥ अल्पकालमिति ॥ प्रबुद्धस्य स्वप्नादुत्थितस्य

परामर्शो यत्र यस्मिन्काले भवति तदा स स्वप्न इति कथ्यत इति

संबन्धः । इतिशब्दपरामृष्टमाह—अल्पेति ॥ एतन्नो वेति संशयः

कथमत आह ॥ ५ ॥ चिरसंदर्शनाभावाति ॥ अप्रफुल्लवृहद्वपुः

स्वप्नजाग्रदिति प्रोक्तो जाग्रत्यपि परिस्फुरन् ।
 पडवस्थापरित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥ ७ ॥
 भविष्यद्दुःखबोधाद्या सौपुषी सोच्यते गतिः ।
 जगत्तस्यामवस्थायामन्धे तमसि लीयते ॥ ८ ॥
 स्वप्नावस्था इति प्रोक्ता मया ज्ञानस्य राघव ।
 एकैका शतसंख्यात्र नानाविभवरूपिणी ॥ ९ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ ।
 नानया ज्ञातया भूयो मोहपङ्के निमज्जति ॥ ११० ॥
 वदन्ति बहुभेदेन ज्ञानिनो योगभूमिकाः ।
 मम त्वमिमता नूनमिमा एव सुखप्रदाः ॥ ११ ॥
 अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं साप्तभूमिकम् ।
 मुक्तिस्तु ज्ञेयमित्युक्ता भूमिका भूमिकान्तरे ॥ १२ ॥
 ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ।
 विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ १३ ॥

अप्रफुल्लमविस्पष्टं बृहद्बुधुः स्थूलं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । जाग्रदि-
 योदितः जागरितमिव विस्पष्टमुदितः ॥ ६ ॥ जाग्रत्यपि परिस्फुरन्
 जागरेऽविस्फुरणारूढतया स्पष्टं प्रकाशमान इत्यर्थः ॥ ७ ॥
 भविष्यद्दुःखबोधाद्या जाग्रत्त्वप्रबोधाविदुःखस्य बोधोऽनुभवः
 तदाद्या तद्बीजव्यामनोपेतत्वात्तदादर्शित्वम् । गतिरयस्या तमस्य-
 शानेऽन्तर्लीयते संस्कारक्षेपमिति शेषः ॥ ८ ॥ नानाविभ-
 वरूपिणी । विविधकार्यात्मिकेत्यर्थः ॥ ९ ॥ शभूः सप्तपदेषु हीत्युक्तं
 विष्णोनि-इमां सप्तपदमित्यादिना ॥ ११० ॥ ११ ॥ अ-
 बोधोऽयमितिः साक्षादनुभवः । साप्तभूमिकं साप्तभूमिषु भयम् । सप्ता-

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ।

पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ १४ ॥

आसामन्ते स्थिता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोचति ।

एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥ १५ ॥

किं मूढ इव तिष्ठामि प्रेक्षेऽहं शास्त्रसज्जनैः ।

वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥ १६ ॥

शास्त्रसज्जनसंपर्को वैराग्याभ्यासपूर्वकम् ।

सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ १७ ॥

विचारणाशुमेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वरक्तता ।

यत्र सा तनुताभावात्प्रोच्यते तनुमानसा ॥ १८ ॥

वस्थोपेतमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्वचनं निरुक्तिः निरु-

प्यकथनम् ॥ १५ ॥ अहं मूढ एव किमर्थं स्थितोऽस्मि । शास्त्र-

सज्जनैरुपायैः आत्मतत्त्वं प्रेक्षे । प्रकर्षेणैव इत्यर्थः । इच्छा वैराग्य-

पूर्विका शुभेच्छेत्युच्यते । इयं च प्रथमा भूमिका पुण्यकर्मफलभूत-

प्रत्यग्विविदिपारूपा । 'विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके-

ने'ति श्रुत्यादौ प्रसिद्धा । तथाच श्रुतिः—'तमेतं वेदानुवचनेन

ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेने'ति । तथाच

वार्तिकम्—'प्रत्यग्विविदिपां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः । कृतार्था-

न्यस्तमायान्ति प्रावृढन्ते घना इवे'ति ॥ १६ ॥ अध्यात्मशास्त्रवि-

चारः सदाचारप्रवृत्तिर्विचारणाप्रधानत्वाद्धिचारणेत्युच्यते इति

निर्वचनमभिप्रेत्याह—शास्त्रेति ॥ शास्त्रसंपर्कोऽध्यात्मशास्त्रविचारणा

सज्जनसंपर्को ब्रह्मनिष्ठसेवा । शास्त्रसज्जनसंपर्करूपायैर्वैराग्याभ्यासो

नाम वैराग्यहेतुभूतदृश्यमिध्यात्वदोषदर्शनाभ्यासः । एषा च

द्वितीया भूमिका ॥ १७ ॥ 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'

भूमिकात्रितयाम्यासाच्चित्ताऽर्थविरस्तेर्वशात् ।

सत्त्वात्मनि स्थितिः शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥ १९ ॥

इति श्रुत्युक्तश्रवणमननरूपां निदिध्यासनात्मिकां तृतीयां भूमिकां निर्वक्ति-विचारणेति ॥ यत्र यस्यामवस्थायां पूर्वभूमिकाभ्यां विचारणाशुभेच्छाभ्यां हेतुभ्यां इन्द्रियार्थेष्वनात्मपदार्थेष्वरक्तता विरक्ततोदिता सावस्था तनुमानसोच्यते । तनु मानसं यस्यां सा तत्र हेतुस्तनुताभायात् । सौल्यकारणरागनिवृत्त्या मानसस्य तनुत्वसद्भावाद्भूमिकाया निदिध्यासनरूपतां वक्ष्यति भगवान्वसिष्ठः-‘अनास्थयेति भावानां पदभावनमान्तरम् । लक्ष्यार्थलभमनसः सामान्योऽसावसंगमः ॥ संसारान्मुनिधेः पारे सारे परमकारणे । यन्मौनमाश्रितं शान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्गं उच्यते ॥ श्रेष्ठासंगमता शेषा तृतीया भूमिकाऽत्र हि । भवति प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः पुमानिति । एतच्च भूमिकात्रयं ब्रह्मज्ञानसाधनमेव नतु ज्ञानकोटायन्तर्भवति भेदसत्यताबुद्धेरविनष्टत्वात् । अतएवेतज्जागरणमिति वक्ष्यति वसिष्ठः-‘भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्मृतम् । यथापद्मेद-बुद्धेदं जगज्जाग्रति दृश्यत’इति । ‘भूमिकात्रितयं जाग्रदुत्थं स्वप्न उच्यते’ इति च । तथा महद्भिरप्युक्तम्-‘अत्र भूमिकात्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव नतु विद्याकोटायन्तर्भवति । भेदसत्यत्वबुद्धेरनित्यत्वात् । अतएवेतज्जागरणमिति व्यपदिश्यत’इति ॥ १८ ॥ भूमिकेति ॥ त्रितयस्य ज्ञानभूमिकात्वं तु सत्त्वात्मनि तत्साधनत्वेनोपचारादिति शेषम् । अर्थविरतिरनात्मपदार्थेष्वरुचिः । चित्ते निष्पन्नाया अर्थविरस्तेर्वशात्सत्त्वात्मनि स्थितिः सत्तामात्रस्वरूपे ब्रह्मण्यपस्थितिः । तथाच वक्ष्यति-‘सत्तायशेष एवास्ते चतुर्थी भूमिकां

दशाचतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफलाय च ।

रूढसत्त्वचमत्कारा ग्रोक्ता संसक्तिनामिका ॥ १२० ॥

भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मारामतया दृढम् ।

आभ्यन्तराणां बाह्यानां यदार्थानामभावनात् ॥ २१ ॥

गत'इति । यच्च स्वप्नारया चतुर्थी भूमिरपरोक्षज्ञानमेव न साधन-
 फोटावन्तर्भवति । यतो वक्ष्यति—'सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचन्द्रो-
 दयोपमे । निर्विभागमनाद्यन्तं योगिनो युक्तचेतसः ॥ समं सर्वं
 प्रपश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकां गता'इति । पञ्चम्याविभूमिकात्रये तु
 जीवन्मुक्तेस्तारतम्यं भवति । तत्र सप्तमी भूमिर्विदेहमुक्तिसदृशी ।
 तथाचोक्तम्—'जीवन्मुक्तेस्तारतम्यं शिष्टे भूमित्रये भवेत् । विदेह-
 मुक्तिसदृशी सप्तमी भूमिरुच्यत'इति । तास्त्रिस्रोऽसंप्रज्ञातसमाध्य-
 भ्यासकृतेन चित्तोपरतितारतम्येन सिध्यन्ति । तदप्युक्तम्—पञ्चम्या-
 दयस्त्रिस्रो भूमयो निर्विकल्पसमाध्यभ्यासकृतेन चित्तविश्रान्तितार-
 तम्येन संपद्यन्त'इति ॥ १९ ॥ दशेति ॥ दशाचतुष्टयाभ्यासादिति
 प्रागुक्तावस्थाचतुष्टयस्याभ्यासात्कारणात् रूढसत्त्वचमत्कारा रूढः
 दृढनिष्पन्नः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य चमत्कारः परमसूक्ष्मब्रह्मानन्द-
 ग्रहणवैदग्ध्यं यस्यां भूमिकायां सा तथोक्ता । यद्वा सत्त्वशब्देन
 सत्त्वगुणो गृह्यते । प्रवृद्धसत्त्वगुणचातुरी हि पञ्चमी भूमिका भवति ।
 किमर्थं रूढसत्त्वचमत्कारेत्यत आह—असंसर्गफलायासंसक्तिफलाय
 प्रातिभासिकविषयेऽपि रागाभासस्यापि वृत्तिफलायेत्यर्थः । निरति-
 शयानन्दानुभवफलाय चेति चकारार्थः । इयं च पञ्चमी भूमिः
 सुषुप्तिरित्युच्यते । तथाच वक्ष्यति—'पञ्चमीं भूमिकामेत्य सुषुप्तिपद-
 नामिकाम् । शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमात्रकः' इति । अत्र
 समाधेः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति. ॥ १२० ॥ भूमिकापञ्चकाभ्यासा-

परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोधनम् ।

पदार्थभावनी नाम पृष्ठी संजायते गतिः ॥ २२ ॥

भूमिपट्टचिराम्यासाद्भेदस्यानुपलम्भनः ।

यत्स्वभावकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ २३ ॥

विति । दृढमिति पदं आत्मारामतयाऽभावनादिति च पदद्वयेन संबध्यते । उक्तपञ्चमभूमौ निर्विकल्पात्तदा स्वयमेवोत्तिष्ठति अभावनादनुपलम्भात् परप्रयुक्तेनान्यकृतेनावबोधेन समाधेः सकाशात्स्वन्युत्थापनं अनात्मपदार्थस्य समाधौ विस्मृतस्य परप्रयत्नेन भावना पदार्थभावना सा यस्याः सा पदार्थभावनी गतिरवस्था दृढं स्वात्मारामतया हेतुनाभ्यन्तराणां सुखदुःखादीनां बाह्यानां घटादीनां पदार्थानां दृढमभावनात् ॥ २१ ॥ परप्रयुक्तेनेति ॥ चिरं परप्रयुक्तेन प्रयत्नेनावबोधनं यदा भवति तदा पृष्ठी गतिः संजायते इत्यन्वयः । केचित्तु साक्षात्कारो विशुद्धपदार्थज्ञानसाध्यो महावाक्यार्थविषयः तेन पदार्थभावनीयमवस्था आदरणीयेति वदन्तः पृष्ठी भूमिकां ब्रह्मविद्यासाधनकोटिस्थां मन्यन्ते तत्र निर्वाणप्रकरणवचनविरोधान् । 'भूमिकायां विवासनः । पृष्ठी गाढमुपुत्ताख्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् ॥ यत्र नासन्न सद्भूयो नाहं नाप्यनहंकृतिः । केवलं क्षीणमनन आस्तेऽद्वैतेक्यनिर्गतः ॥ निर्मन्थिः शान्तसंदेहो जीवन्मुक्तो विभाधनः । अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थित' इति । किंच 'शुद्धसंविन्मयानन्दभूयां भवति पञ्चमी । अर्धमुनप्रचुद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठती'ति ॥ २२ ॥ पृष्ठीभूमिकापेक्षया निरुप्रां पञ्चमी भूमिकां प्राप्तस्य जीवन्मुक्तनामभिदधता । तत उत्कृष्टायाः पृष्ठीभूमिकाया विद्याकोटिनिविष्टस्य स्वस्य मुनिरामभ्युपगतत्वाच्च स्वभावकनिष्ठत्वमिति । म्यो भायः म्यभायः स्वभावरूपसस्मिन्नेकस्मिन्नेव

एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्यावस्थेह विद्यते ।

विदेहमुक्तविषयं तुर्यातीतमतः परम् ॥ २४ ॥

ये हि राम महाभागाः सप्तमीं भूमिकां गताः ।

आत्मारामा महात्मानस्ते महत्पदमागताः ॥ २५ ॥

जीवन्मुक्ता न सज्जन्ति सुखदुःखरसस्थितौ ।

प्राकृतेनार्थकार्येण किञ्चित्कुर्वन्ति वा न वा ॥ २६ ॥

नितरां स्वतः परतो वा पुनरुत्थानं विनैव तिष्ठतीति स्वभावैकनिष्ठस्तस्य भावस्तत्त्वम् । 'सप्तमी सा परिप्रौढा विषयोऽस्यां न जीवितादि'ति निर्वाणप्रकरणवचनात् । सप्तमभूमिकां प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो वा पुनर्व्युत्थानमेव नास्तीति गम्यते । तथा महद्भिरप्युक्तम्—'तुरीयाभिधां सप्तमभूमिं प्राप्तस्य योगिनः स्वतः परतो वा व्युत्थानमेव नास्तीति' मुमुक्षुषु वर्तमानमवस्थात्रयात्मकं जागरितं चतुर्थभूम्यात्मकं स्वप्नं पञ्चमपञ्चभूमिकात्मिकां सुषुप्तिं चापेक्ष्य स्वरूपमेव तुर्यं चतुर्थं तद्रच्छतीति तुर्यंगा गतिरवस्था तुरीयावस्थेत्यर्थः ॥ २३ एषा सप्तमभूमिरूपा तुरीयावस्था जगति कचिदपि नास्त्येवेत्यत आह—एषा हीति ॥ जीवन्मुक्तेषु शुकादिषु विदेहमुक्तविषयं विदेहमुक्तगम्यम् ॥ २४ ॥ सप्तमीभूमिका सर्वोद्योगेन पुरुषधौरेयैः संपाद्येति ज्ञापयितुं तां प्राप्तां स्तौति—ये हीति ॥ महत्पदमागताः महास्थानं प्राप्ताः । महात्मतायाः पर्यवसानभूमिं प्राप्ता इत्यर्थः । महात्मपदं गता इति कचित् तत्रापि स एवार्थः ॥ २५ ॥ सप्तमीं भूमिकां प्राप्तादन्ये जीवन्मुक्ता विक्षेपदशायां कथं व्यवहरन्तीत्यत आह—जीवन्मुक्ता इत्यादि ॥ सुखदुःखरसस्थितौ सुखदुःखानुभवस्थितौ न सज्जन्ति आसक्तिं न कुर्वन्ति । हर्षविषादौ

पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतम् ।

आचारमाचरन्त्येव सुप्तबुद्धवदक्षताः ॥ २७ ॥

भूमिकासप्तकं त्वेतद्वीमतामेव गोचरम् ।

प्राप्ताज्ञानदशामेतां पशुम्लेच्छादयोऽपि ये ।

सदेहा वा विदेहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः ॥ २८ ॥

ज्ञप्तिर्हि ग्रन्थिविच्छेदस्तस्मिन्सति हि मुक्तता ।

मृगतृष्णाम्बुबुद्ध्यादिशान्तिमात्रात्मकस्त्वसौ ॥ २९ ॥

ये तु मोहाद्वनात्तीर्णास्ते प्राप्ताः परमं पदम् ।

ते स्थिता भूमिकास्वासु स्वात्मलामपरायणाः ॥ ३० ॥

न कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा आसक्तिस्तत्राभिमानस्तं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अर्थकार्येण लोकसंग्रहलक्षणप्रयोजनमर्थः स एव कार्यं तेन हेतुना

किञ्चित्कुर्वन्ति वा न वा कुर्वन्ति । आर्थकार्येणेति क्वचित्तत्रार्थ-

कार्येण विद्वत्कार्येण । अनिपिद्वकार्येणेत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ ननु ज्ञानदशाप्राप्तानां सदेहत्वे कथं मुक्ततेत्यत

आह—ज्ञप्तिर्हीति ॥ ज्ञप्तिरत्र ज्ञानदशा स एव यको ग्रन्थिस्तस्य

विच्छेदो हि अहंकारलक्षणग्रन्थेः सकारणस्य विनाशः । स हि अहं-

काराभ्यासस्य सकारणस्य निवृत्तिं विना ज्ञानदशाया एव पक्षाया

अयोगात् । ततः किं तत्राह—तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्ग्रन्थिविच्छेदे सति

मुक्तिर्हि सकारणग्रन्थिविच्छेदः । तर्हि सद्वा सदसदात्मा वा सद-

सद्विलक्षणो वा सर्वथाप्यनुपपत्तिरित्यत आह—मृगतृष्णेति ॥ यथा

मरीचिकोदकाभ्यासनिवृत्तिरधिष्ठानमात्रं तथासौ ग्रन्थिविच्छेदोऽपी-

त्यर्थः ॥ २९ ॥ ये तु मोहादित्यादिसार्धत्रयं स्पष्टार्थम् ॥ ३० ॥

एतासु भूमिषु जयन्ति हि ये महान्तो
 वन्द्यास्त एव हि जितेन्द्रियशत्रवस्ते ।
 सम्राट् स्वराडपि च यत्र तृणायते त-
 त्सार पदं जगति ते समवाप्नुवन्ति ॥ ३१ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

मनःप्रशमनोपायो योग इत्यभिधीयते ।
 सप्तभूमिः स विज्ञेयः कथितास्ताश्च भूमिकाः ॥ ३२ ॥
 एतासां भूमिकानां तु गम्यं ब्रह्माभिधं परम् ।
 त्वत्ताहन्तात्मता यत्र परता नास्ति काचन ।
 न कचिद्भेदकलना न भावाभावरञ्जना ॥ ३३ ॥
 सर्वं शान्तं निरालम्बं व्योमस्थं शाश्वतं शिवम् ।
 अनामयमनाभासमनात्मकमकारणम् ॥ ३४ ॥
 न सन्नासन्न मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च ।
 मनोवचोभिरग्राह्यं शून्याच्छून्यं सुखात्सुखम् ॥ ३५ ॥

जयन्ति सर्वोत्कृष्टतया वर्तन्ते । सम्राट् मण्डलेश्वराणां शास्ता ।
 स्वराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कीदृशं तद्ब्रह्माभिधं परं यस्तु तत्राह-
 त्वप्तेति ॥ त्वत्ताहन्ते त्वमहभावौ । आत्मतापरते आत्मभावपर-
 भावौ । भेदकलना भेदज्ञानम् । भावाभावरञ्जना भावाभावाभिनि-
 वेश इत्यादि यत्र नास्ति तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सर्वमिति ॥
 सर्वं तद्व्यतिरिक्तस्याभावात् । शान्तमविद्यारागादिमलरहितम् । निरा-
 लम्बमाधाररहितम् । सर्वाधारमित्यर्थः । तदपि माययेत्यर्थः । व्योमस्थं
 स्वमहिमस्थम् । आधारानपेक्षितमित्यर्थः । शिवं मङ्गलम् । अनामयं
 निरुपद्रवम् । अनाभासः अप्रतिबिम्बम् ॥ ३४ ॥ नेति ॥ अम-
 ध्यान्तं मध्यान्तरहितम् । न सर्वं मिथ्याभूतात्सर्वस्माद्विलक्षणम् ।

असंवेदनमाशान्तमात्मवेदनमाततम् ॥ ३६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एतत्ते कथितं राम ज्ञानं वै साक्षभूमिकम् ।
 त्वं माहात्म्यमविद्यायाः पुनः शृणु रघूद्वह ॥ ३७ ॥
 लवणोऽसौ महीपालस्तत्र दृष्ट्वा तथा अमम् ।
 द्वितीये दिवसे गन्तुं प्रवृत्तस्तौ महाटवीम् ॥ ३८ ॥
 यत्र दृष्टं मया दुःखमरण्यानीं स्मरामि ताम् ।
 चित्तादर्शगतां विन्ध्ये कदाचिल्लभ्यतेऽपि सा ॥ ३९ ॥
 इति निश्चित्य सचिवैः प्रययौ दक्षिणापथम् ।
 पुनर्दिग्विजयायैव प्राप्य विन्ध्यमहीधरम् ॥ १४० ॥
 पूर्वदक्षिणपार्थास्यमहावनतटस्थलीम् ।
 वभ्राम कौतुकात्सर्वा व्योमव्रीथीमिवोष्णगुः ॥ ४१ ॥

तर्हि घस्तुतः परिच्छेदः स्यादित्यत आह—सर्वमिति ॥ मनोवचोभिर-
 मासत्वे हेतुः—शून्याच्छून्यमिति ॥ असन्वनिराकारमित्यर्थः । शून्या-
 दपि शून्यं चेत्तर्हि गुरुपार्थवहिर्भूतं तदित्यत आह—मुग्धास्तुतं परमा-
 नन्दरूपत्वान् ॥ ३५ ॥ तर्हि वेद्यं तदित्यत आह—असंवेदनमिति ॥
 आसमन्ताच्छान्तं आशान्तम् । आत्मवेदनं स्वयंप्रकाशम् । आसमन्ता-
 त्तत्वं व्याप्तमातनम् ॥ ३६ ॥ एतत्ते कथितमित्याद्यः काकतालीयवदि-
 त्यतः प्राक्तनाः श्लोकाः प्रायेण स्पष्टार्थाः । रघूद्वह रघूणां श्रेष्ठ ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ अरण्यानीं महारण्यम् । ‘महारण्यसरण्यानी गृहाराणास्तु
 निष्कृष्टा’ इत्यमरः । आदर्शो दर्पणम् । लभ्यतेऽपीत्यविशब्दः शङ्का-
 याम् । ‘गार्हाममुखयश्चभद्रद्व्यासंभावनामयी’त्यमरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 कौतुकात् कुतूहलात् । ‘कौतुकं विषयायोगे हस्तसूत्रे कुतूहले । काने

अथैकस्मिन्प्रदेशे तां चिन्तामिव पुरोगताम् ।

ददर्शोग्रामरण्यानीं परलोकमहीमिन् ॥ ४२ ॥

स तत्र विहरंस्तां तु स्ववृत्तान्सकलानपि ।

दृष्टवान्पृष्टवांश्चैव ज्ञातवांश्च विसिस्मये ॥ ४३ ॥

तत्परिज्ञातवांश्चापि व्याधान्पुक्सजान्पुनः ।

विस्मयाकुलया बुद्ध्या भूयो बभ्राम संभ्रमी ॥ ४४ ॥

अथ प्राप महादव्याः पर्यन्ते धूमधूसरम् ।

तमेव ग्रामकं यस्मिन्सोऽभवत्पुष्टपुष्कम् ॥ ४५ ॥

तत्रापश्यज्जनांस्तांस्तान्निव्यस्तास्ताः कुटीरिकाः ॥ ४६ ॥

अन्यासु वृद्धासु सवाप्पनेत्रा स्वभर्तृयुक्तासु च वर्णयन्ती ।

वृद्धातिकान्तारविशीर्णवन्धुस्तत्रातिदीना परिरोदितीदम् ॥ ४७ ॥

हा पुत्रकाः कुत्र गताः स्य दीना दृष्टेर्ममोत्सङ्गमपास्य दूरम् ।

हा पुत्रि गुञ्जाफलदामहारे नीतासि मे दुर्विधिनातिदूरम् ॥ ४८ ॥

हा राजपुत्रेन्दुसमानकान्त संत्यज्य शुद्धान्तविलासिनीस्ताः ।

रतिं प्रयातोऽसि ममात्मजायां न सापि ते सुस्थिरतामुपेता ॥ ४९ ॥

संसारनद्या स्वतरङ्गभङ्गक्रियाविलासैर्विहितोपहासैः ।

किं नाम तुच्छं न कृतं नृपेशो यद्योजितः पुक्सकन्यकायाम् ५०

ख्याते मङ्गले चेति यादवप्रकाशः । उष्णगुः सूर्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विसिस्मये विस्मयंचके ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कान्तारं

दुर्गममार्गः । 'कान्तारं वर्त्म दुर्गममि'त्यमरः ॥ ४७ ॥ अस सुवीति

यातोर्लण्मध्यमपुरपवहुवचनम् । स्व भवथ । गुञ्जाफलदाममिर्हारो

यस्याः सा तथोक्ता । दामशब्देन मालोच्यते । दुर्विधिना दुर्दैवेन

॥ ४८ ॥ शुद्धान्तविलासिनीरन्तःपुराङ्गनाः ॥ ४९ ॥ ससारेति ॥

तुच्छमत्रासमञ्जसम् । संसारनद्या किं नाम तुच्छं न कृतमिति संयन्धः

एवं लपन्तीमवलोक्य वृद्धां दासीभिराश्वास्य नृपो निजाभिः ।
 पप्रच्छ वृत्तं किमिहासि का त्वं का ते सुता के च सुतास्तवेति ॥ ५१ ॥
 उवाच सा बाष्पविलोचनाथ ग्रामस्त्वयं पुकसपोपनामा ।
 इहाभवत्पुकसपः पतिर्मे वभूव तस्येन्दुसमा सुतैका ॥ ५२ ॥
 सा दैवयोगात्पतिमिन्द्रतुल्यमिहागतं प्राप धरातलेन्द्रम् ।
 सा तेन सार्धं सुचिरं सुखानि भुक्त्वा प्रसूता तनयां सुतौ च ॥ ५३ ॥
 केनचिच्चथ कालेन ग्रामकेऽसिञ्जनेश्वर ।
 अष्टाष्टिदुःखमभवद्भीषणं मग्नमानवम् ॥ ५४ ॥
 महता तेन दुःखेन सर्वे ते ग्रामका जनाः ।
 विनिर्गत्य गता दूरं सर्वे पञ्चत्वमागताः ॥ ५५ ॥
 तेनेमा दुःखमागिन्यः शून्ये वयमिह स्थिताः ।
 शोच्यांस्ताननुशोचन्त्यस्तिष्ठामो दुःखजीविताः ॥ ५६ ॥
 इत्याकर्ण्याङ्गनावक्राद्राजा विस्मयमागतः ।
 मन्त्रिणां मुखमालोक्य चित्रार्पित इवामवत् ॥ ५७ ॥
 तेषां समुदितैर्दानैः संमानैर्दुःखसंक्षयम् ।
 कृत्वा करुणयाविष्टो दृष्टलोकपरावरः ॥ ५८ ॥
 आजगाम गृहं पारैर्मुदितः प्रविवेश ह ।
 ज्ञाताविद्यास्वभावोऽसौ नीतो बोधं मया ततः ॥ ५९ ॥
 कैः साधनैः स्वतरङ्गमङ्गक्रियाविलासैः स्वीयतरङ्गरण्डरूपैः कर्म-
 विलामैर्विहितोपदासैरेकस्मिन्नेव जन्मनि राजत्यपुनस्तत्त्वे हेतुत्वेन
 निवेकिमिर्विहित उपदामो येषु ते सयोक्तास्तैः । यदिति हेतौ ॥ ५० ॥
 लपन्तीं विलपन्तीम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ पञ्चत्वं मरणम् ॥ ५५ ॥
 ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ समुदिनैः । सुभाषिनैः दानसंमानैः दानमत्कारैः ।
 दृष्टा द्योके परावरे दृष्टायथा भाषा येन स दृष्टलोकपरावरः

इत्येवं राघवाविद्या महती भ्रमदायिनी ।

असत्सत्तां नयत्याशु सच्चासत्तां नयत्यलम् ॥ ६० ॥

राम उवाच ॥

कथमेतद्वद ब्रह्मन्स्वमः सत्यत्वमागतः ।

संशयो भगवन्सोज्यं न मे गलति चेतसः ॥ ६१ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

सर्वमेतदविद्यायां संभवत्येव राघव ।

एतत्ते गाधिपुत्तान्ते स्फुटमग्रे भविष्यति ॥ ६२ ॥

काकतालीयवचेतोवासनावशतः स्वतः ।

समुदन्ति महारम्भा व्यवहाराः परस्परम् ॥ ६३ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ मुहूर्तद्वयेन द्वादशवार्षिको लवणस्य विभ्रमः स्वप्न इत्युच्यते—‘दुर्यटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम् । कथंचिद्वदमानत्वे ह्यविद्यात्वं न सिद्ध्यती’ति न्यायान् अघटमान-
घटनापटीयस्यामविद्यायां नासंभावितमेतदिति परिहरति—सर्वमिति॥
सिंहासन एवासीनस्य लवणराजस्य मुहूर्तद्वितयेन द्वादशवार्षिकभ्रमः
कालान्तरे तस्य च भ्रमस्याविसवादित्वं लवणप्रतिभायाः सर्वपुष्प-
सप्रतिमानां च परस्पर संरम्भ इत्येवमादिकं सर्वशब्दार्थः । गाधि-
नामा ब्राह्मणः ॥ ६२ ॥ यद्यप्यविद्यायां संभवत्येवैतत्सर्वं तथापि
काचिदुपपत्तिर्वक्तव्येत्यत आह—काकतालीयवदित्यादि ॥ काकस्य
तालतरुसंयोगसमय एव दैवात्तत्फलपतनं काकतालीयम् । चेतोवास-
नावशतश्चित्तस्य सदृशं भ्रमोत्पादकसंस्कारवशतः स्वतः स्वभावा-
न्निमित्तान्तरं विनैव व्यवहाराऽमिह्यालक्षणाः । समुदन्ति संवादं
कुर्वन्ति । समाप्तार्थमात्रो भवन्तीत्यर्थः । आरम्भत इत्यारम्भः

दृष्टं यत्पक्षणे राज्ञा तत्र शाम्बरिकेहया ।
 तत्र गोल्लसिता विद्या सैवान्येद्युरिति ध्रुवम् ॥ ६४ ॥
 तत्काले लवणेनाशु दृष्टो यः स्वप्नविभ्रमः ।
 स एव संविदं प्राप्तो विन्ध्यपुक्सचेतसाम् ॥ ६५ ॥
 लावणी प्रतिभा रूढा विन्ध्यपुक्सचेतसि ।
 विन्ध्यपुक्ससंविद्धा रूढा पार्थिवचेतसि ॥ ६६ ॥
 व्यवहारगतेस्तस्याः सत्तास्ति प्रतिमानतः ।
 सत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादृते ॥ ६७ ॥

कार्यम् । महानारम्भो येषां व्यवहाराणां ते महारम्भाः । स्मर्यते च
 भारते—‘युद्धे मृतानां वीराणां नानालोकान्प्राप्तानां धृतराष्ट्रादिशो-
 कापनोदनाथं भगवता व्यासेन तपःप्रभावात्तत्तल्लोकेभ्यः समाकृ-
 ष्टानां दुर्योधनादीनां धृतराष्ट्रेण पाण्डवैः स्त्रीभिश्च संगतानां महारम्भा
 व्यवहाराः संवादिनो जायन्ते’ इति ॥ ६३ ॥ दृष्टमिति ॥ तत्र सदसि
 स्थितेन राज्ञा शाम्बरिकेहया ऐन्द्रजालिकचेष्टया यद्यदा पक्षणे
 शबरालये दृष्टं तत्र तदा या याऽविद्योल्लासिता विवर्तते सा
 सैवान्येगुरप्युल्लासिता ॥ ६४ ॥ विन्ध्यपुक्सचेतसां संविदं
 प्राप्तः । विन्ध्यपुक्सचेतोभिः संविदित इत्यर्थः ॥ ६५ ॥
 लावणी लवणराजसंयन्धिनी प्रतिभा विन्ध्यपुक्सचेतस्यारूढा । लव-
 णस्य चेतसि यत्प्रतिभातं तादृशमेव विन्ध्यपर्वतस्थपुक्सचेतसु
 प्रतिभातमित्यर्थः । विपरीतं किं न स्यादित्यत आह—विन्ध्येति
 ॥ ६६ ॥ ध्रुवव्यवहारस्य यथं तर्हि मत्तत्त्वमित्यत आह—व्यवहा-
 रगतेरिति ॥ न केवलमन्येव व्यवहारम्यरूपस्य प्रतिभासिकं सत्त्वं
 सर्वस्यापि जगत्स्रष्टेत्याह—सत्तेति ॥ स्वप्नपदार्थानामिव जागरितेऽपि

संबन्धे द्रष्टृदृश्यानां मध्ये द्रष्टुर्हि यद्वपुः ।
 द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं परम् ॥ ६८ ॥
 देशादेशं गते चित्ते मध्ये यच्चेतसो वपुः ।
 अजाड्यसंविन्मननं तन्मयो भव सर्वदा ॥ ६९ ॥
 अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते रूपं सनातनम् ।
 अचेतनं चाजडं च तन्मयो भव सर्वदा ॥ १७० ॥

सर्वपदार्थानां संवेदनात्प्रतिभासादृतेऽन्या सत्ता नास्ति । संवेदनमेव
 सत्ता । संवेदनदशायामेव सत्तेत्यर्थः । यद्वा प्रतिभानतः संवेदनादिति
 बाधिष्ठानचैतन्यमुच्यते । तथाच कल्पितानामधिष्ठानमेव सत्तेत्यर्थः
 ॥ ६७ ॥ प्रकरणार्थं बुद्धिसौकर्यार्थमन्ते संक्षिप्याह—संबन्ध इति ॥
 संबन्धे द्रष्टृदृश्यानां द्रष्टुः शब्दादिदृश्यानां च संबन्धे द्रष्टुः दृश्य-
 भावलक्षणे जातानामनेकेषां मध्ये द्रष्टृदृश्यदर्शनानामन्तः कुसुमेषु
 सूत्रमिथानुगतस्य द्रष्टुर्यद्वपुः साक्षिणो यत्स्वरूपमस्ति । किंभूतम् ।
 द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितम् । दृश्याद्यभावेऽपि सुषुप्तिसमाध्योस्तत्सा-
 क्षिणो विद्यमानत्वात् । द्रष्टृदर्शनदृश्यफलवर्जितं तदिदं शोधितत्वं-
 पदार्थरूपं तत्पदलक्ष्य परमेव । यद्वा द्रष्टृदृश्यानां च पूर्वोक्तसंबन्धे
 भाविनि मध्ये पूर्वोत्तरवृत्त्योः संधौ द्रष्टुर्यद्वपुः जीवस्य यत्स्वरूपमस्ति
 तच्च द्रष्टृत्वेन दर्शनादिना च वर्जितं तदित्यादि समानम् ॥ ६८-॥
 देशादेशमिति ॥ चित्ते देशादेशं गते विषयाद्विषयान्तरं गते सति
 मध्ये पूर्वोत्तरविषयज्ञानयोरन्तराले चेतसस्तदुपाधिकस्य जीवस्ये-
 त्यर्थः । वपुः स्वरूपम् । किंभूतम् । अजाड्यसंविन्मननं शब्दितसुषुप्ति-
 स्वप्नजागरितवर्जितं तन्मयो भव तदात्मनिष्ठो भव ॥ ६९ ॥ अजा-
 ग्रत्स्वप्ननिद्रस्येत्यत्र निद्राशब्देन सुषुप्तिर्गृह्यते । अचेतनं चेतनधर्मभूता-

जडतां वर्जयित्वा शिलाया हृदयं हि यत् ।

अमनस्कं महाबाहो तन्मयो भव सर्वदा ॥ ७१ ॥

चित्तं दूरे परित्यज्य योजसि सोऽसि स्थिरो भव ।

भव भावनया मुक्तो युक्त्या परमयान्वितः ॥ ७२ ॥

संसारोपारधद्वेजसिन्या दृढा यत्रवाहिनी ।

रज्जुक्तां वासनामेतां छिन्धि राघव यत्नतः ॥ ७३ ॥

पूर्वं मनः समुदितं परमात्मतत्त्वा-

त्तेनाततं जगदिदं स्वविकल्पजालैः ।

शून्येन शून्यमपि तेन यथाम्वरेण

नीलत्वमुल्लसति चारुतराभिधानम् ॥ ७४ ॥

वस्थाप्रयत्नरहितत्वात् । अजडं प्रज्ञानधनत्वाभिर्विकारतासर्ववस्त्वव-
भासकत्वाच्च ॥ १७० ॥ जडतामिति ॥ अमनस्कं स्वभावतो मनो-
रहितं यच्छिलाया हृदयं पापाणस्याभ्यन्तरस्वरूपं तज्जडतामेकां
वर्जयित्वा विहाय कदाचित्तत्त्वास्यति चेत्तर्हि तन्मयो भव तन्निष्ठो
भव । तत्सदृशस्वरूपनिष्ठो भवेत्यर्थः । शिलाया बाह्यस्वरूपं पदा-
र्थान्तरसङ्घित्यादसङ्गात्मस्वरूपस्य दृष्टान्तो न भवति तदुपेक्ष्य तस्या
हृदयं गृहीतम् ॥ ७१ ॥ यस्मादविवेकात्संसारस्तस्माद्विवेक एव
यत्रः कर्तव्य इत्याह—चित्तं दूर इति ॥ भव भावनया मुक्तः संसा-
रभावनया मुक्तः । युक्त्या मूलनुकूलया परमया । अत्यन्तदृढयेत्यर्थः
॥ ७२ ॥ संसारेति ॥ संसारोपारधद्वेजसिन्या दृढा यत्रवाहिनी
॥ ७३ ॥ पूर्वमिति ॥ शून्येनाल्पेन परमात्मतत्त्वेनानिर्वचनीयेन
मनसा शून्यमनिर्वचनीयं जगदावतम् कल्पितमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

संकल्पसंक्षयवशाद्गलिते तु चित्ते
 संसारमोहमिहिका गलिता भवन्ति ।
 स्वच्छं विभाति शरदीव खमागतायां
 चिन्मात्रमेकमजमाद्यमनन्तमन्तः ॥ १७५ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उत्पत्तिप्रकरणे छद्मोपाख्यान
 नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

संकल्पेति ॥ मिहिका धूमाकारमेघाः शरद्यागतायां यमिव स्वच्छं
 चिन्मात्रं भातीत्यन्वयः ॥ १७५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजका-
 चार्योत्तमसुखपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौ वासिष्ठचन्द्रिकायां
 उत्पत्तिप्रकरणं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

उत्पत्तिप्रकरणं समाप्तम् ॥

स्थितिप्रकरणम्—

वसिष्ठ उवाच ॥

अकर्तृकमरङ्गं च गगने चित्रमुत्थितम् ।

अद्रष्टृकं स्थानुभवमनिद्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ १ ॥

साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि ।

निरर्थं प्रतिविम्बन्ति जगन्ति मुकुरे यथा ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणे जगन्मनोविलासादुत्पन्नं योगेन च मनोविलासशान्तौ
शान्त्यतीत्युक्तम् । अस्मिन्स्तु प्रकरणे मनस उत्पन्नं जगन्मनस्येव
तिष्ठति । तच्च मनः स्वकारणे आत्मनि तिष्ठतीति प्रतिपाद्यते ॥
अत्र पञ्चाख्यानानि—शुक्रो दामादयो भीमादयो दाशूर उपदेश-
श्चेति । तत्र तावन्मनोमयस्य दृश्यस्य मनसा सहात्मन्यवस्थि-
तत्वादाधारत्वेनात्मानं निरूपयितुमाधेयं दृश्यमाह—अकर्तृकमिति ॥
चित्रं हि केनचित्कर्त्रा कैश्चिद्रङ्गै रञ्जनद्रव्यैः कस्मिंश्चिद्विस्त्यादौ मूर्ते
वस्तुनि कियते । इदं तु जगद्रूपं चित्रमकर्तृकं आत्मनो निष्क्रियत्वे-
नाकर्तृत्वात् । अरङ्गं चात्मनोऽद्वितीयत्वेन रञ्जकस्य द्रव्यान्तरस्याभा-
वात् । गगने चिदाकाशे उत्थितं मूर्तस्य कस्यचिदधिकरणस्याभावात् ।
किञ्च अद्रष्टृकं स्थानुभवं यत्तत्त्वानुभूयते तत्सत्ये स्वव्यतिरिक्ते द्रष्टरि ।
इदं तु न तथा द्रष्टृदृश्ययोर्भेदाभावात् । किञ्च अनिद्रं स्वप्नदर्शनम् ।
स्वप्नदर्शनं हि सत्यां निद्रायां भवति । इदं तु न तथा जाग्रत्येव
प्रतीयमानत्वात् ॥ १ ॥ साक्षीति ॥ साक्षादीश्वर इति साक्षी ।
हृत्पत्यात्साक्षिभूते समे परिपूर्णं स्वच्छे निर्मले निर्विकल्पे भेदशून्ये
चिदात्मनि जगन्ति मुकुरे यथा दर्पणवन्निरर्थं प्रयोजनमन्तरेणैव

एतत्ते राम वक्ष्यामि कार्यकारणतां विना ।

स्थिता ब्रह्मणि विश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी ॥ ३ ॥

एकं ब्रह्मचिदाकाशं सर्वात्मकमखण्डितम् ।

इति भावय यत्नेन चेतश्चाञ्चल्यशान्तये ॥ ४ ॥

रेखोपरेखावलिता यथैका पीवरी शिला ।

तथा त्रैलोक्यवलितं ब्रह्मैकमिति दृश्यताम् ॥ ५ ॥

द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदं जगत् ।

तिष्ठति ब्रह्मणि स्फारे प्रतिभामात्ररूपधृक् ॥ ६ ॥

अत्र भार्गववृत्तान्तं कथयामि तवानघ ।

अनुत्पन्नमिदं विश्वं येन चेतसि पश्यसि ॥ ७ ॥

प्रतिबिम्बन्ति प्रतिफलन्ति । निरिच्छमिति पाठे इच्छामन्तरेणेत्यर्थः ।

तत्र जगतां जडत्वादात्मनश्चासङ्गोदासीनत्वाग्निरिच्छत्वं वेदितव्यम्

॥ २ ॥ एतदिति ॥ विश्वश्रीः कार्यकारणभावमन्तरेणैव प्रतिभामात्र-

रूपेण ब्रह्मणि तिष्ठतीत्येतद्ब्रह्ममिति भावः ॥ ३ ॥ एकं ब्रह्म

भावयेत्युक्तम् ॥ ४ ॥ भेदे प्रतीयमाने कथमैक्यमित्यत्राह—रेखेति ॥

तथाहि काचिर्पीवरी गरीयसी गिरिशिला रेखोपरेखाभिर्बलिता

व्याप्ता करितुरङ्गनरादिचित्रविचित्रदेवालयदिरूपेण प्रतीयमानतया

सत्यपि भेदस्फुरणे यस्तुत एकैव तथा त्रैलोक्यवलितं त्रैलोक्यात्मना

विवृतमपि ब्रह्म एकमेवेति दृश्यतां निश्चीयताम् ॥ ५ ॥ द्वितीयेति ॥

इदं जगद्वितीयकारणाभावाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्य कारणस्या-

भावात् भावरूपकार्यारम्भकाणां समवाय्यसमवायिनिमित्तानामसं-

भवाद्धेतोरनुत्पन्नमेव । कथं तर्हि प्रतीयत इत्याह—स्फारे ब्रह्मणि

प्रतिभामात्ररूपधृक् तिष्ठति । ब्रह्मण्यध्यस्ततया मरुमरीचिकायां तर-

ङ्गिणीव प्रातिभासिकतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ विश्वस्य प्रतिभामा-

पुरा मन्दरशैलस्य सानौ कुसुमसंकुले ।
 अतप्यत तपो घोरं कसिंश्चिद्भगवान्मृगुः ॥ ८ ॥
 तमुपास्ते स तेजसी बालः पुत्रो महामतिः ।
 शुक्रः सकलचन्द्राभः प्रकाशेनेव भास्करः ॥ ९ ॥
 विद्याविद्यादृशोर्मये शुक्रोऽप्राप्तमहापदः ।
 त्रिशङ्कुरिव रोदस्योरवर्तत तदा किल ॥ १० ॥
 निर्विकल्पसमाधिस्ये स कदाचित्पितर्यथ ।
 अव्यग्रोऽभवदेकान्ते जितारिरिव भूमिपः ॥ ११ ॥
 ददर्शाप्सरसं तत्र गच्छन्तीं नभसः पथा ।
 मन्दारमालावलितां मन्दानिलचलालकाम् ॥ १२ ॥
 कान्तामालोक्य तस्याभूदुद्धासतरलं मनः ।
 अथ तां मनसा ध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः ॥ १३ ॥
 आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेव किलोद्यताः ।
 एषा हि ललना व्योम्नि सहस्रनयनालये ॥ १४ ॥
 संप्राप्तोऽयमहं स्वर्गमालोलसुरसुन्दरम् ।
 मन्दमन्मथमातङ्ग इमास्ताः सुरयोपितः ॥ १५ ॥

प्ररूपत्वे भार्गववृत्तान्तं निदर्शयन्नाह—अत्रेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ विनेति ॥ यथाहि त्रिशङ्कुराभ राजा विश्वामित्रसद्विज्ञा
 षण्ढालदेहेनेव स्वर्गं गच्छन्देवेर्निराकृतो रोदस्योर्वावापृथिव्योर-
 न्तर्मप्य एव वर्तते । तथा शुक्रोऽप्यप्राप्तमहापदत्वादनभिगतमद्भुता-
 मत्याद्विषादष्टेरविषादष्टेश्चान्तरालेऽवर्तत ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 अथेति ॥ तामप्सरसम् ॥ १३ ॥ आरब्धवान्मनोराज्यमिति ॥
 १४ ॥ परं यक्ष्यमाणः शुक्रवृत्तान्तो मानस एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १५ ॥

देवेश्वरं निपेवन्ते वनं वनलता यथा ।

इह तावदिमं शक्रमहमास्थानसुस्थितम् ॥ १६ ॥

द्वितीयमिव त्रैलोक्यस्रष्टारमभिवादये ।

इति संचिन्त्य शुक्रेण मनसैव शचीपतिः ॥ १७ ॥

तेनाभिवादितस्तत्र द्वितीय इव खे भृगुः ।

अथ सादरमुत्थाय शुक्रः शुक्रेण पूजितः १८ ॥

स्वर्गे विहर्तुमारेभे स्वर्वासिपरिमोदितः ।

तत्र तां मृगशावाक्षीं कान्तामध्यगतामसौ ॥ १९ ॥

ददर्श सापि तं राम दृष्ट्वा परवशामवत् ।

रसाद्विकसतोर्नूनमन्योन्यमनुरक्तयोः ।

प्रातरर्कनलिन्योर्या शोभा सैव तयोरभूत् ॥ २० ॥

अथ तां तादृशीं दृष्ट्वा शुक्रः संकल्पितार्थभाक् ।

तमः संकल्पयामास संहारमिव भूतशुक् ॥ २१ ॥

अथ सर्वेषु भूतेषु गतेष्वभिमतां दिशम् ।

आजगाम भृगोः पुत्रं सा मयूरीव वारिदम् ॥ २२ ॥

ततः कल्पलताकुञ्जे तौ विश्रमन्तुः क्वचित् ।

अथ चित्तविलासेन चिरसुप्रेक्षितैः श्रुतैः ॥ २३ ॥

प्रणयैर्भार्गवस्यासीत्तुष्टये स समागमः ।

अथावसदसौ शुक्रः पुरन्दरपुरे तथा ॥ २४ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अथेति ॥ तामप्सरसं
तादृशीमात्मानुरक्तं ज्ञात्वा संकल्पितार्थभाक्तया सह संभोगः संक-
ल्पितोऽर्थः तं प्राप्तुमुद्यतः संसद्भोग्यकालकल्पनाय तमः संकल्पया-
मास । भूतशुक् रुद्रः संहारमिव ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

सुखं चतुर्युगान्यष्टौ हरिणेष्वणया सह ।
 पुण्यक्षयानुसंधानात्पपातावनिमण्डले ॥ २५ ॥
 पतितस्यावनौ तस्य स्वपुरी स्मृतिमागता ।
 जीवश्चान्द्रमसं ज्योतिर्भृगुसूतो विवेशह ॥ २६ ॥
 शालेयतामुपेत्याशु शालितामगमत्ततः ।
 शालींस्तान्भुक्तवान्फणान्दशार्णेषु द्विजोत्तमः ॥ २७ ॥
 स शुक्रः शुक्रतामेत्य तद्भार्यातनयोऽभवत् ।
 ततो मुनीनां संसर्गात्तपस्युग्रे व्यवस्थितः ॥ २८ ॥
 अवसन्मेरुगहने मन्वन्तरमनिन्दितः ।
 तत्र तस्य सप्तुत्पन्नो मृग्यां पुत्रो नराकृतिः ॥ २९ ॥
 तत्स्त्रेहेन परं मोहं पुनरप्याययौ क्षणात् ।
 पुत्रस्यास्य धनं मेऽस्तु गुणाश्चायुश्च शाश्वतम् ॥ ३० ॥
 इत्यनारतचिन्ताभिर्जहौ सत्यामवस्थितिम् ।
 धर्मचिन्तापरिभ्रंशात्पुत्रार्थं भोगचिन्तया ॥ ३१ ॥
 क्षीणायुषं तमहरन्मृत्युः सर्प इवानिलम् ।
 भौगैकचिन्तया सार्धं स समुत्क्रान्तचेतनः ॥ ३२ ॥
 प्राप्य मद्रेशपुत्रत्वमासीन्मद्रमहीपतिः ।
 अयान्यान्यपि जन्मानि समुपेत्य बहून्यपि ॥ ३३ ॥
 जातः स गङ्गातीरस्थितपस्वितनयो मुनिः ।
 अथ कालेन महता पवनात्तपजर्जरः ॥ ३४ ॥
 कायस्तस्य पपातोऽव्यां मृगुशुकप्रमुद्भवः ।
 रागद्वेषदिदीनरसदस्य पुण्याश्रमस्य तु ॥ ३५ ॥
 ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

महातपस्त्वाच्च भृगोर्न मुक्तो मृगपक्षिभिः ।

अथ वर्षसहस्रेण दिव्येन परमेश्वरः ॥ ३६ ॥

भृगुः परमसंवेधाद्विरराम समाधितः ।

नापश्यदग्रे तनयं विनयावनताननम् ॥ ३७ ॥

सीमान्ते गुणसीमायाः पुण्यं मूर्तमिव स्थितम् ।

अपश्यत्केवलं कायकङ्कालं पुरतो महत् ॥ ३८ ॥

देहयुक्तमिवाभाग्यं दारिद्र्यमिव मूर्तिमत् ॥ ३९ ॥

तापशुष्कवपुः कृत्तिरन्ध्रस्फुरिततिचिरिम् ।

संशुष्कान्तोदरगुहाच्छायाविश्रान्तदर्दुरम् ॥ ४० ॥

प्रेक्ष्य तच्छुष्ककङ्कालमालानं दुःखदन्तिनः ।

पूर्वापरपरामर्शमकुर्वन्भृगुरुत्थितः ॥ ४१ ॥

आलोक्य समकालं हि ज्ञात्वा पुत्रं मृतं भृगुः ।

कालं प्रति चकाराशु कोपं परमदारुणम् ॥ ४२ ॥

अकाल एव मत्पुत्रो नीतः किमिति कोपतः ।

कालाय शापमुत्सृष्टुं भगवानुपचक्रमे ॥ ४३ ॥

अथाकलितरूपोऽसौ कालः कलितप्रजः ।

आधिभौतिकमास्थाय वपुर्मुनिमुपाययौ ॥ ४४ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अपश्यदिति श्लोकद्वयवा-
च्यम् । कायकङ्कालं शरीरास्थिपञ्चरम् ॥ ३९ ॥ तापेति ॥ तापेनात-
पेन शुष्का या वपुःकृत्तिर्देहस्य कृत्तिस्तस्या रन्ध्रेषु स्फुरितास्त्रितिरयः
पक्षिविशेषा यस्मिन् । संशुष्का अन्ताः पर्यन्ता यस्यास्तस्या उदर-
गुहायाश्छायाया विश्रान्ता दर्दुरा मण्डूका यस्मिन् ॥ ४० ॥ प्रेक्ष्येति ॥
आलानं धन्यनस्तम्भम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

खड्गपाशधरः श्रीमान्कुण्डली कवचान्वितः ।
 पद्भुजः पण्मुखो बाह्या वृतः किंकरसेनया ॥ ४५ ॥
 स उपेत्य महाबाहो कुपितं तं महामुनिम् ।
 कल्पक्षुब्धाब्धिगम्भीरं सान्त्वपूर्वमुवाच ह ॥ ४६ ॥
 त्वमनन्ततपा विप्रो वयं नियतिपालकाः ।
 तेन संपूज्यसे पूज्य साधो नेतरयेक्षया ॥ ४७ ॥
 मा तपः क्षपयाचुद्धे कल्पकालमहानलैः ।
 यो न दग्धोऽसि मे तस्य किं त्वं शापेन घक्ष्यसि ॥ ४८ ॥
 ब्रह्माण्डावल्यो ग्रस्ता निगीर्णा रुद्रकोटयः ।
 भुक्तानि विष्णुवृन्दानि क्व न शक्ता वयं मुने ॥ ४९ ॥
 भोक्तारो हि वयं ब्रह्मन्भोजनं युष्मदादयः ।
 स्वयं नियतिरेषा हि नावयोरेतदीहितम् ॥ ५० ॥
 नेह कर्ता न भोक्तास्ति दृष्ट्वा नष्टकलङ्कया ।
 बहवश्चेह कर्तारो दृष्ट्वा दष्टकलङ्कया ॥ ५१ ॥
 पुष्पाणि तरुखण्डेषु भूतानि भुवनेषु च ।
 कर्मणायान्ति यान्तीह कल्पान्ते हेतुना विधेः ॥ ५२ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ नेहेति ॥ नष्टकलङ्कया दृष्ट्वा विशुद्धेन ज्ञानेन इह
 जगति कर्ता भोक्ता च नास्ति । आत्मनो निर्विकारतया कर्तृभोक्तृ-
 त्वासंभयादृष्टकलङ्कया दृष्ट्वा भ्रान्तिदर्शनेन तु जगति बहवः कर्तारो
 भोक्तारश्च कर्मादिभेदम्याविद्यापरिकल्पितत्वेन भ्रान्तत्वात् ॥ ५१ ॥
 पुष्पाणीति ॥ तरुखण्डेषु पुष्पाणीय भुवनेषु भूतानि प्राणिनः स्वक-
 र्मणा आयान्ति यान्ति च । कल्पान्ते तु विवेकब्रह्मणोऽपि यो हेतुः
 प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुः काल ईधरेच्छा च तेन यान्त्यायान्ति चेत्पर्यः

कासौ ज्ञानमयी दृष्टिः क महत्त्वं क धीरता ।

मार्गे सर्वप्रसिद्धेऽपि किमन्ध इव मुह्यसि ॥ ५३ ॥

स्वकर्मपरिपाकोत्थामविचार्य दशां मुने ।

किं मूर्ख इव सर्वज्ञ मुघा मां शमुमिच्छसि ॥ ५४ ॥

चित्तमेवेह पुरुषस्तत्कृतं कृतमुच्यते ।

मनो हि जीवनाजीवो निश्चायकतया तु धीः ।

अहंकारोऽभिमन्तृत्वान्नानातां स्वयमेति हि ॥ ५५ ॥

तन्मनस्तत्र पुत्रस्य समाधौ त्वयि संस्थिते ।

प्रयातं वैबुधं सन्न संत्यज्यौशनसं वपुः ॥ ५६ ॥

असेवत मुने तत्र विश्वार्चीं देवसुन्दरीम् ।

अथ विप्रो दशार्णेषु कोसलेषु महीपतिः ॥ ५७ ॥

धीवरोऽथ महाटव्यां हंसस्त्रिपथगातटे ।

सूर्यवंशे नृपः पौण्ड्रः शौरः शाल्वेषु देशिकः ॥ ५८ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ शृङ्गोः पुत्रस्य चित्तमयं सत्सार निरूप-
यितुं कालश्चित्तस्य महिमान् तावदाह सार्धेन श्लोकेन—चित्तमे-
वेति ॥ पुरुषो जीवः । कथं जीव इत्यत्राह—मनो हीति ॥ मन एव
जीवनात्प्राणधारणाजीव इत्युच्यते । निश्चायकतया निश्चयहेतुत्वात्
धीर्बुद्धिः । निश्चयात्मिका बुद्धिरिति लक्षणात् । अभिमन्तृत्वाद् अहं-
माभिमानहेतुत्वाद् अहंकारोऽपि ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अथेत्यादिना सार्ध-
श्लोकपञ्चकेन स्वर्गभोगानन्तरभाविनो जन्मभेदानाह—तत्र प्रथमा-
न्तानि पदानि जन्मभेदपराणि सप्तम्यन्तानि तु देशभेदपराणीति
द्रष्टव्यम् ॥ ५७ ॥ धीवरो मत्स्यादिघातकः । देशिक आचार्यः

कल्पं विद्याधरः श्रीमान्वीमानथ मुनेः सुतः ।
 सौवीरेषु च सामन्तस्त्रिगते शैवदेशिकः ॥ ५९ ॥
 वंशगुल्मः किरातेषु हरिणश्रीश्च जाङ्गले ।
 सरीसृपस्तालतले तमाले वनकुट्टः ॥ ६० ॥
 अन्यास्त्रापि विचित्रासु वासनावशतः स्वतः ।
 विपमास्त्रेव पुत्रस्ते चचारान्तरयोनिषु ॥ ६१ ॥
 वासुदेवाभिधानोऽसौ मुने विप्रकुमारकः ।
 तपश्चरति ते पुत्रः समङ्गासरितस्तटे ॥ ६२ ॥
 जटावानक्षबलयी जितसर्वेन्द्रियभ्रमः ।
 तत्र वर्षशतान्यष्टौ संस्थितस्तपसि स्थिरे ॥ ६३ ॥
 यदीच्छसि मुने द्रष्टुं तं स्वप्नाभं मनोभ्रमम् ।
 तत्तत्तुन्मीलय ज्ञाननेत्रमाशु विलोकय ॥ ६४ ॥
 इत्युक्ते जगदीशेन कालेन समदृष्टिना ।
 मुनिः स चिन्तयामास ज्ञानात्तत्तनयेहितम् ॥ ६५ ॥
 ददर्श च मुहूर्तेन प्रतिमानवशादसौ ।
 पुत्रोदन्तमशेषेण शुद्धिदर्पणविम्बितम् ॥ ६६ ॥
 पुनर्मन्दरसानुस्यां कालाकाराग्रसंस्थिताम् ।
 समङ्गायास्तटादेत्य विवेश स्वतनुं शृगुः ॥ ६७ ॥

॥ ५८ ॥ मामन्तो मण्डलेश्वरः ॥ ५९ ॥ वंशगुल्मो वेषुलम्बः ।
 हरिणश्रीः हरिणरूपः । सरीसृपः सर्पः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ पुनरिति ॥ कालाकाराग्रसंस्थितां
 कालशक्तिपुरोभागवर्तिनीम् । शृगुर्ध्यानदृष्ट्या समङ्गावतं गत्या पुन-

विस्मयसेरया दृष्ट्या कालमालोक्य कान्तया ।
 वीतरागमुवाचेदं वीतरागो मुनिर्वचः ॥ ६८ ॥
 भगवन्भूतभव्येश बाला वयमनुज्वलाः ।
 त्वादृशमेव धीर्देव त्रिकालमलदर्शिनी ॥ ६९ ॥
 इत्युक्तो भगवान्कालो हसन्निव जगद्गतिः ।
 हस्तं हस्तेन जग्राह भृगुमिन्दुमिवांशुमान् ॥ ७० ॥
 अथ कालभृगू देवौ मन्दराचलकन्दरात् ।
 गन्तुं प्रवृत्तायनौ समङ्गासरितस्तटे ॥ ७१ ॥
 क्षणादेवापतुस्तत्र तौ समङ्गां तरङ्गिणीम् ।
 ददर्शथ तटे तस्याः कस्मिंश्चित्तनयं भृगुः ॥ ७२ ॥
 शान्तेन्द्रियं समाधिस्यमचञ्चलमनोमृगम् ।
 समालोक्य भृगोः पुत्रं कालः संकल्पवानभूत् ॥ ७३ ॥
 विबुध्यतामयमिति समाधेर्विरराम सः ।
 उन्मील्य नेत्रे सोऽपश्यदग्रे कालभृगू प्रभू ॥ ७४ ॥
 कदम्बलतिकापीठादथोत्थाय ननाम तौ ।
 मिथः कृतसमाचाराः शिलायां समुपाविशन् ॥ ७५ ॥
 अथोवाच वचः शान्तं स समङ्गातटे द्विजः ।
 भवतोर्दर्शनेनाहमद्य निर्वृतिमागतः ॥ ७६ ॥
 यो न शास्त्रेण तपसा न ज्ञानेन न विद्यया ।
 विनष्टो मे मनोमोहः क्षीणोऽसौ दर्शनेन वाम् ॥ ७७ ॥
 न तथा सुखयन्त्यन्तर्निर्मलामृतदृष्टयः ।
 यथा प्रहर्षयन्त्येता महतामेव दृष्टयः ॥ ७८ ॥

रेत्य स्वतनुं विवेशेत्यन्वयः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

चरणाम्यामिमं देशं भवन्तौ भूरितेजसौ ।
 कौ पवित्रितवन्तौ नः शशाङ्कार्काविबाम्बरम् ॥ ७९ ॥
 इत्युक्तवन्तं प्रोवाच भृगुर्जन्मान्तरात्मजम् ।
 सरात्मानं प्रबुद्धोऽसि नाज्ञोऽसीति रघूद्वह ॥ ८० ॥
 प्रबोधितोऽसौ भृगुणा जन्मान्तरदशां निजाम् ।
 मुहूर्तमात्रात्ससार ध्यानोन्मीलितलोचनः ॥ ८१ ॥
 अधासौ विसयस्सेरमुखो मुदितमानसः ।
 वितर्कमन्थरां वाचमुवाच वदतांबरः ॥ ८२ ॥
 अहो भ्रममयी दृष्टिर्जृम्भते कापि चेतसि ।
 यद्वशादिदमाभोगि जगज्जालं प्रवर्तते ॥ ८३ ॥
 ज्ञातं ज्ञातव्यमधुना दृष्टं द्रष्टव्यमक्षतम् ।
 विश्रान्तोऽसि चिरं श्रान्तश्चिन्मात्राभास्ति किञ्चन ॥ ८४ ॥
 उत्तिष्ठ तात गच्छामः पश्यामो मन्दरस्थिताम् ।
 तां तनुं नियतेर्द्रष्टुं कौतुकं विहराम्यहम् ।
 न समीहितमस्तीह नासमीहितमस्ति मे ॥ ८५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

विचारयन्तस्तत्त्वज्ञा इति ते जागतीर्गतीः ॥ ८६ ॥
 समद्वायाग्नयः प्रापुः क्षणान्मन्दरकन्दरम् ।
 ददर्श मार्गस्तत्र पूर्वजन्मोद्भवां तनुम् ॥ ८७ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ उत्तिष्ठेति सार्धसौको
 षाक्ष्यम् । नियतेर्देवगतेः कौतुकं विलास द्रष्टुं विहरामि गच्छामि ।
 मे समीहितं दृष्टं मेऽस्तीहितमस्ति च नास्ति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

उवाच चेदं हे तात शुष्का तनुरियं हि सा ।
 या त्वया सुखसंभोगैः पुरा समभिलालिता ॥ ८८ ॥
 पश्य विश्रान्तसंदेहं विगताशेषकौतुकम् ।
 निरस्तकल्पनाजालं कथं शेते सुखं वने ॥ ८९ ॥
 सर्वाशाज्वरसंमोहमिहिकाशरदागमे ।
 विचित्तत्वं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जन्तुषु ॥ ९० ॥
 त एव सुखसंभोगसीमानं समुपागताः ।
 महाधियः प्राप्तधियो ये याता विमनस्कताम् ॥ ९१ ॥
 सर्वदुःखदशामुक्तां संस्थितां विगतज्वराम् ।
 दिष्ट्या पश्याम्यमननां वने तनुमिमामहम् ॥ ९२ ॥
 अथाक्षिप्य वचस्तस्य कालः प्रोवाच भार्गवम् ।
 प्रविशेमां तनुं सांधो नगरीमिव पार्थिवः ॥ ९३ ॥
 गुरुत्वं मसुरेन्द्राणां कर्तव्यमनया त्वया ।
 कल्याणमस्तु वां यामो वयं त्रभिमतं दिशम् ॥ ९४ ॥
 इत्युक्त्वा मुञ्चतोर्वाप्यं तयोः सोऽन्तरधीयत ।
 गते तस्मिन्भगवति भार्गवो नियतेर्धशः ॥ ९५ ॥
 विवेश तां तनुं हित्वा समद्गाद्विजभावनाम् ।
 तस्यां प्रविष्टजीवायां पुत्रतन्वां महामुनिः ॥ ९६ ॥
 चकाराप्यायनं मर्ध्नः स कमण्डलुवारिमिः ।
 सर्वा नाट्यस्ततमनन्यस्तस्याः पूर्णा विरेजिरे ॥ ९७ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषामाशानिमित्तानां ज्वर-
 संमोहानां दुःखसंमोहानानेव मिहिकानां प्रालेयानां शरदागमं निव-
 र्त्तकम् । विचित्तत्वं विमनस्कताम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

अथ शुक्रः समुत्तस्यौ वहत्प्राणसमीरणः ।
 पुरोऽभिवादयामास पितरं पावनाकृतिम् ॥ ९८ ॥
 ततस्तौ कानने तस्मिन्पावने भृगुमार्गवौ ।
 संस्थितौ मननोन्मुक्तौ निस्तरङ्गाविव हृदौ ॥ ९९ ॥
 एवं ते मार्गवाख्यानं वर्णितं रघुनन्दन ।
 विचार्य मुहुरं चित्ते यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १०० ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे मोक्षोपाधे स्थितिप्रकरणे मार्गवोपाख्यानं
 नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

जन्तोः कृतविचारस्य विगलद्भृत्तिचेतसः ।
 मननं त्यजतो नित्यं किञ्चित्परिणतात्मनः ॥ १ ॥
 दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः ।
 द्रष्टारं पश्यतो नित्यमद्रष्टारमपश्यतः ॥ २ ॥

॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ इति
 संसारवर्णीनाम्नि वासिष्ठविवरणस्थितिप्रकरणे शुक्रोपाख्यानं नाम
 प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

पूर्वं मार्गवाख्याने चित्तमयः ससार इति दर्शितम् । अत्र तु
 षामागुपाख्याने स चित्तमयः ससारो विवेकेन चित्तशान्तौ शाम्यति
 विवेकामाये नु वर्धते इति प्रतिपाद्यते । तत्र चित्तप्रसादे सामग्री-
 मुपदर्शयितुमाह—जन्तोः इति साधेन श्लेषपञ्चकेन ॥ विगलद्भृत्तिचे-
 तसः विगलन्त्यो मलिना वृत्तयो यस्माचेतसस्त्रादृशं चेतो यस्य
 तस्य । मननं सकल्पम् ॥ १ ॥ उपादेयं दृष्ट्वाग्रम् । द्रष्टारमात्मानम्

निज्ञातव्ये परे तत्त्वे जागरूकस्य जीवतः ।
 सुप्तस्य घनसंमोहमये संसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥
 अत्यन्तपक्ववैराग्यादरसेषु रसेष्वपि ।
 संसारवासनाजाले खगजाल इवास्तुना ।
 श्रोदिते हृदयग्रन्थौ श्लथे वैराग्यरंहसा ॥ ४ ॥
 कातकं फलमासाद्य यथा चारि प्रसीदति ।
 तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदति ॥ ५ ॥
 नीरागं निरुपासङ्गं निर्द्वन्द्वं निरुपाश्रयम् ।
 विनिर्याति मनो मोहाद्विहगः पञ्चरादिव ॥ ६ ॥
 शान्तसंदेहदौरात्म्यं गतकौतुकविभ्रमम् ।
 परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥ ७ ॥

॥ २ ॥ सुप्तस्य अनुसन्धानरहितस्य ॥ ३ ॥ सुप्तत्वे हेतुः—अत्यन्त-
 पक्ववैराग्यादिति ॥ अरसेषु अल्पसुखास्वादेषु ऐहिकविषयेषु रसेषु
 सुखास्वादभूयिष्ठेषु पारलौकिकविषयेषु आस्तुना मूषिकेण खगानां
 जाले वागुरायामिथ वैराग्यरंहसा संसारवासनाजाले श्रोदिते छेदिते
 सति हृदयग्रन्थौ अहंकाररूपेण पर्वणि च श्लथे सति ॥ ४ ॥ कातकं
 फलमासाद्य वारीय विज्ञानवशतः स्वभावः स्वरूपं संप्रसीदतीत्य-
 न्वयः । यद्रजःसंपर्कात्कलुषं जलं प्रसन्नं भवति तत्कातकं फलम्
 ॥ ५ ॥ नीरागमिति ॥ राग इच्छाविशेषस्तद्रहितं नीरागम् । अतएव
 निरुपासङ्गं विषयासङ्गरहितम् । अतश्च निर्द्वन्द्वं सुखदुःखमेदानुसंधा-
 नविरतम् । ततश्च निरुपाश्रयं निरालम्बनं सन्नमो मोहादज्ञानवन्धा-
 म्निर्याति । विहगः पञ्चरादिवेति ॥ ६ ॥ शान्तेति ॥ शान्तं संदेहानां
 दौरात्म्यं दुष्टता यस्य । गतः कौतुकानां संकल्पानां विभ्रमो विलासो

विचारेण परिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः ।

अनुकम्प्या भवन्तीह ब्रह्माविष्ण्वन्द्रशंकराः ॥ ८ ॥

कोऽहं कथमिदं चेति यावन्नान्तर्विचारितम् ।

संसाराडम्बरं तावदन्यकारोपमं स्थितम् ॥ ९ ॥

आत्मानमितरं चैव दृशा नित्याविभिन्नया ।

सर्वं चिज्योतिरेवेति यः पश्यति स पश्यति ॥ १० ॥

सर्वशक्तिरनन्तात्मा सर्वभावान्तरस्थितः ।

अद्वितीयश्चिदित्यन्तर्यः पश्यति स पश्यति ॥ ११ ॥

नाहं न चान्यदस्तीति ब्रह्मैवास्ति निरामयम् ।

इत्थं सदसतोर्मध्यं यः पश्यति स पश्यति ॥ १२ ॥

यस्मात् ॥ ७ ॥ विचारेणेति ॥ परिज्ञातस्वभावस्य साक्षात्कृतात्म-

तत्त्वस्य अतएवोदितात्मनः परिपूर्णस्वरूपस्य ब्रह्मादयोऽप्यनुकम्प्या

भवन्ति । हन्त संततमेते दुःखिन इति शोचनीया भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अविचारे दोषमाह—कोऽहमिति ॥ कोऽहमित्यात्मविषयो विचारः ।

कथमिदमिति जगद्विषयः । अन्तः अन्तःकरणे ॥ ९ ॥ विचारस्वरूपं दर्शयति श्लोकत्रयेण—आत्मानमिति ॥ यः स्वात्मानमितरं पुर्यं

नित्याविभिन्नया सर्वदा भेदशून्यया दृशा ज्ञानेन पश्यति विचार-

यति सर्वं जगच्चिज्योतिरेवेति चैतन्यमात्रमेवेति पश्यति स विचार-

रपरः पुमान् पश्यति । तत्त्वं साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ सर्वेति ॥

सर्वभावान्तरस्थितः सर्वपदार्थान्तर्यामी पुरुषः सर्वशक्तिः । अनन्ता-

त्माऽपरिच्छिन्नस्वरूपः । अतएवाद्वितीयः स्वव्यतिरिक्तवस्तुभावान्

चिचिन्मात्ररूप इति च यः पश्यति ॥ ११ ॥ नेति ॥ अहं अह-

न्तापरिच्छिन्नं उपहितं यस्तु नास्ति अन्यत्स्वव्यतिरिक्तं दृश्यं च

नास्ति किंतु निरामयं निर्विकारं ब्रह्मैवास्ति इत्थमनेन प्रकारेण

अयत्नोपनतेष्वक्षि दिग्द्रव्येषु यथा पुनः ।
 अरागमेव पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ १३ ॥
 परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये ।
 विज्ञाय सेवितश्चैरो मैत्रीमेति न चौरताम् ॥ १४ ॥
 अशङ्कितोपसंप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाध्वगैः ।
 प्रेक्ष्यते तद्वदेव ज्ञेर्भोगश्रीरवलोक्यते ॥ १५ ॥
 मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोऽल्पकोऽपि यः ।
 तमेवालब्धविस्तारं क्लिष्टत्वाद्बहु मन्यते ॥ १६ ॥
 बन्धयुक्तो महीपालो ग्रासमात्रेण तुग्यति ।
 परैरयद्वोऽनाक्रान्तो न राज्यं बहु मन्यते ॥ १७ ॥

सदसतोः आत्मानात्मनोर्मध्यं द्रष्टृत्वदृश्यत्वोपाधिरहितं चिन्मात्र-
 त्वम् ॥ १२ ॥ अयत्नेति ॥ दिग्द्रव्येषु दिक्षु स्थितेषु द्रव्येषु अक्षि
 चक्षुरिन्द्रियं अयत्नेनैवोपनतेषु प्राप्तेषु संत्सु तद्विषयो मनोरथोऽनु-
 रागस्तं चिन्मैव पतति तद्वद्वीराणां ब्रह्मविदामपि धीर्युद्धिः कार्येषु
 अवश्यकर्तव्येषु रागरहितमेव प्रवर्तते ॥ १३ ॥ परिज्ञायेति ॥
 अयमिह ज्ञानिनो भोगविशेषः यत्परिज्ञायोपभुक्तो भोगः तुष्टये
 भवति न पुनः श्रेयायेति । यथाहि । चौरः संसेव्यमानोऽपि
 विज्ञातारं नैव बाधते प्रत्युत मित्रभावेनोपकरोति तद्वदिति ॥ १४ ॥
 अशङ्कितेति ॥ अध्वगैः पुरुषैः अशङ्कितमतर्वितमेवोपसंप्राप्ता ग्राम-
 यात्रा ग्रामस्य विगाहादिमहोत्सवपरिकल्पिता यात्रा गच्छज्वनसंघो
 यथा प्रेक्ष्यते तद्वदेव ज्ञेर्भोगश्रीर्निरासद्भमेवावलोक्यते
 ॥ १५ ॥ मनस इति ॥ निगृहीतस्य प्रत्याहारादिभिर्योगाद्गतिरुद्धस्य
 मनसोऽल्पकोऽपि यो लीलाभोगः अनादरेणोपभोगः तमेव भोगं
 क्लिष्टत्वाभिरुद्धत्वादलब्धविस्तारं मनो बहु मन्यते ॥ १६ ॥ अत्र

हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विवर्ण्य च ।

अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ।

मनसो विजयान्नान्या गतिरस्ति भवार्णवे ॥ १८ ॥

एतावति धरणितले सुमगास्ते साधुचेतसः पुरुषाः ।

पुरुषकथासु च गण्या न जिता ये चेतसा स्वेन ॥ १९ ॥

हृदयविले कृतकुण्डल उल्बणकलनाविपो मनोभुजगः ।

यस्योपशान्तिमागतमुदितं [चिचं] तमव्ययं वन्दे ॥ २० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

महानरकसाम्राज्ये भक्ता दुष्कृतवारणाः ।

आशाशरशलाकाद्या दुर्जया हीन्द्रियारयः ॥ २१ ॥

प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विषः ।

पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः ॥ २२ ॥

सायन्निशीधवेताला चलन्ति हृदि वासनाः ।

एकतत्त्वदृढाभ्यासाधावल्ल विजितं मनः ॥ २३ ॥

दृष्टान्तमाह—यन्वेति ॥ आसमात्रेण अन्नपानप्रदानमात्रेण ॥ १७ ॥

मनोनिग्रहोपायमाह—हस्तमिति ॥ हठयोगेन पवनजयद्वारा स्वकं

मनो जयेदिति सात्विकम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ महानरकेति ॥

महान्तो नरका एव साम्राज्यं इन्द्रियादीनां भोगस्थानत्वात् ।

दुष्कृतान्येव भक्ता वारणाः इन्द्रियाणां प्रवृत्तिहेतुत्वात् । आशा

मनोरथा एव शरशलाकाः शलाकरूपाः शरास्त्रैः प्रवर्त्यमानत्वात्

॥ २१ ॥ चित्तोपशमन्येन्द्रियजयस्य च फलमाह—प्रक्षीणेति ॥

भोगयामनाः पुनःपुनर्मोहाशाः ॥ २२ ॥ सायविति ॥ एकतत्त्वद-

ृढाभ्यामा एकस्मिन्मात्रमवस्थे दृढो रूढमूलो यो ध्यानाभ्यासस्तस्मात्

भृत्योऽभिमतकर्तृत्वान्मन्त्री सत्कार्यकारणात् ।

सामन्तश्चेन्द्रियक्रान्त्या गुरुर्विद्याप्रदानतः ॥ २४ ॥

लालनात्स्निग्धललना पालनात्पावनः पिता ।

सुहृदुक्तं च विश्वासान्मनो मन्ये मनीषिणाम् ॥ २५ ॥

स्वालोकिताः शास्त्रदशा स्वबुद्ध्या स्वानुभावितः ।

प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वात्मानं मनःपिता ॥ २६ ॥

सुदृष्टः सुदृढः स्वच्छः सुकान्तः सुप्रबोधितः ।

स्वगुणेनोर्जितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः ॥ २७ ॥

एवं मनोमणिं राम बहुपङ्ककलङ्कितम् ।

विवेकवारिणा सिद्ध्यै प्रक्षाल्यालोकवान्भव ॥ २८ ॥

॥ २३ ॥ वशीकृत मनो बहुप्राणिनामुपकरोतीत्याह श्लोकद्वयेन—

भृत्य इति ॥ मनो भृत्यादिकार्यकरणात् भृत्यादिरूपतामापद्यत

इत्यर्थः । सतां हितानां कार्याणां स्वत एव करणान्मन्त्री इन्द्रियाणां

ज्ञानकर्मकरणानामाक्रान्तेर्नियोजकत्वाद्बहुविधाधिकारिपुरुषप्रवर्तकः

सामन्त इव ॥ २४ ॥ २५ ॥ स्वालोकिता इति ॥ शास्त्रदशा

विचारसिद्धेन शास्त्रीयज्ञानेन स्वालोकिताः सुष्ठु पर्यालोकिताः स्वबुद्ध्या

स्वानुभवेन स्वानुभावितः सुष्ठु निश्चयं प्रापितः मनः पिता 'पालनात्

पावनः पिते'त्युक्तत्वात् मन एव पिता आत्मानं त्यक्त्वा स्वयं

विलीय परां सिद्धिं कैवल्यं प्रयच्छति । क इत्युपकरिष्यतीति

भावः ॥ २६ ॥ सुदृष्ट इति ॥ सम्यग्दृष्टः अत एव सुदृढः संश-

यविपर्ययरहितत्वाद्प्रकम्प्यः अतश्च स्वच्छो निष्कलङ्कः सुकान्तः

शुभेच्छायुक्तः सुप्रबोधितः समीचीनं प्रबोधं प्रापितः स्वगुणेन

शमादिना ऊर्जित उत्कृष्टः सन्मनोमणिर्हृद्यो भातीति ॥ २७ ॥

एवमिति ॥ बहुपङ्ककलङ्कितं बहुभिर्नलिनपात्रनाभिः संजातकलङ्कं

विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च ।

इन्द्रियारीनलं तीर्त्वा तीर्णो भव भवार्णवात् ॥ २९ ॥

अयमहमिति निश्चयो वृथा य-

स्तमलमपास्य महामते स्वबुद्ध्या ।

यदितरदबलम्व्य तत्पदं त्वं

ब्रज पिव शुद्धं न वध्यसेऽमनस्कः ॥ ३० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ।

भीमभासद्वदस्थित्या तदास्त्वतिविशोकता ॥ ३१ ॥

श्रीराम उवाच ॥

दामव्यालकटन्यायो भीमभासद्वदस्थितिः ।

ब्रह्मन्किमुक्तं भवता भवतापापहारिणा ॥ ३२ ॥

एतं मनोमणिं विवेकवारिणा विचारजन्यं विज्ञानं विवेकस्तेनैव
वारिणा प्रक्षाल्य सिद्धौ केवलयायालोकवान् तत्त्वज्ञो भव ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ अयमिति ॥ अयमहमिति यः परिच्छिन्नाकारविषयो

पृथानिश्चयो विपरीतपरिच्छेदः तं स्वबुद्ध्या अलमपास्य इतरद्यत्पदं

अहंतानयच्छिन्नं यथैतन्नं तदबलम्व्य अमनस्कः सन् यथेच्छं

व्यपहर । तथासति न वध्यसे इत्यर्थः ॥ ३० ॥ दामेति ॥ दामो

व्यालः कटश्चेति दैत्या वध्यन्ते । तेषां न्यायो विवेकशून्यो व्यप-

हारस्ते मा भवतु । भीमो नाम्नो रद्व इति च दैत्याः तेषां स्थित्या

मथ पिशोकताम्नु ॥ ३१ ॥ दामेति ॥ भवतापाः संसारदुःखानि

तानपहन्तुं शीलमस्येति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तस्येति ॥

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥

दामव्यालकटन्यायं मीममासदृढस्थितिम् ।
 शृणु राघव तच्छ्रुत्वा यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ३३ ॥
 आसीत्पातालकुहरे सर्वैश्वर्यमनोहरे ।
 शम्बरो नाम दैत्येन्द्रो मायामणिमहार्णवः ॥ ३४ ॥
 तस्यादिदेवदेवस्य कठिनोद्दामराकृतेः ।
 बभूव विपुलं सैन्यमासुरं सुरनाशनम् ॥ ३५ ॥
 तस्मिन्मायाबले सुप्ते देशान्तरगते तथा ।
 तत्सैन्यं तरसा जमुश्छिद्रं प्राप्य किलामराः ॥ ३६ ॥
 अथ शम्बरदैत्येन मुण्डिकाङ्गद्वमादयः ।
 रक्षार्थं मन्त्रिसामन्ताः स्वसेनासु नियोजिताः ॥ ३७ ॥
 तानप्यन्तरमासाद्य जमुर्देवा भयानकान् ।
 स्वयं कोपादथायासीच्छम्बरः सुरपत्तनम् ॥ ३८ ॥
 तस्य मायानलान्द्रीताः सुरास्तेऽन्तर्धिमाययुः ।
 मेरुकाननकुक्षेषु भयमारावयन्त्रिताः ॥ ३९ ॥
 क्रन्दरक्षुद्रामरणं वाष्पह्निभ्राङ्गनामुरगम् ।
 शून्यं ददर्श स स्वर्गं कल्पक्षीणजगत्प्रमम् ॥ ४० ॥
 विहृत्य कुपितस्तत्र दोर्दण्डमदघूर्णितः ।
 लोरुपालपुरीं दग्ध्वा जगामात्मीयमालयम् ॥ ४१ ॥

आदिदेवाः पूर्वदेवा देव्याः तेषां देवो जातस्तस्य कठिनोद्दामरा
 भयंकरा च आकृतिर्यस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अथेति ॥ मुण्डिकाङ्ग-
 द्वमादयः मुण्डिकाङ्गो ह्यस्य आदिर्येषां ते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वासनेति ॥

एवं दृढतरीभूते द्वेपे दानवदेवयोः ।

देवाः स्वर्गं परित्यज्य दिक्षु जग्मुरदर्शनम् ॥ ४२ ॥

अथ शम्बरदैत्येन ये ये सेनाधिनायकाः ।

क्रियन्ते यत्नतस्तांस्ताञ्जमुर्त्यत्नपराः सुराः ॥ ४३ ॥

यावदुद्वेगमापन्नः शम्बरः कोपवान्भृशम् ।

ससर्ज मायया घोरानसुरांस्त्रीन्महाबलान् ॥ ४४ ॥

निर्मिता मायया मीमाः पक्षक्षुब्धा इवाद्रयः ।

उदगुक्ते महामाया दामो व्यालः कटस्तथा ॥ ४५ ॥

वासनात्माभिमानाभ्यां हीनास्ते प्रथमोद्वताः ।

नाभिपातं न वापातं न विदुस्ते पलायनम् ॥ ४६ ॥

न जीवितं न मरणं समरे न जयाजयौ ।

केवलं सैनिकानग्रे दृष्ट्वा ते हननोद्यताः ॥ ४७ ॥

शम्बरश्चिन्तयामास परितुष्टमनास्तदा ।

इष्टानिष्टाभिरेते हि वासनाभिर्यदुज्झिताः ॥ ४८ ॥

तदेते न पलायन्ते देवैरभिहता अपि ।

इति निर्णय दैत्येन्द्रो दामव्यालकटान्विताम् ॥ ४९ ॥

सेनां संप्रेषयामास देवेन्द्रबलघातिनीम् ।

दैत्याः सागरकुञ्जेभ्यः कन्दरेभ्यश्च सायुधाः ॥ ५० ॥

उदगुर्मीमनिर्हृदाः सपक्षगिरिलीलया ।

अयोत्तस्युर्निर्कुञ्जेभ्यः कन्दरेभ्यः सुरा बलात् ॥ ५१ ॥

वासनात्माभिमानाभ्यां लोकवासनया देहाभिमानेन च हीनाः । यतः

प्रथमोद्वताः मायायज्ञात्परम्मादात्मन एवोद्वताः । अतएव अभिपातं

शत्रून्प्रत्यभियानं आपातं शत्रूणामागमनं च न विदुः न जानन्ति

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

प्रयान्त इव शैलेन्द्रा भीमाः स्वर्वासिनां गणाः । — ५२

देवासुरपताकिन्योस्तद्युद्धमभवत्तयोः ॥ ५२ ॥

अकालोल्वणकल्पान्तभीषणं भुवनान्तरे ।

तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरसंग्रमे ॥ ५३ ॥

पतिताङ्गायुधानीहं प्रस्रवद्गुधिराणि च ।

पर्यासीव विशीर्णानि देवसैन्यानि दुद्रुवुः ॥ ५४ ॥

दामव्यालकटास्तानि चिरमन्तर्हितान्यपि ।

अनुजग्मुर्लम्बादमिन्धनानीव पावकाः ॥ ५५ ॥

अन्निप्यन्तोऽपि यत्नेन नालमन्तासुराः सुरान् ।

अलब्धेष्वमरौघेषु दामव्यालकटास्तथा ॥ ५६ ॥

जग्मुः पातालकोशस्थं प्रभुं प्रमुदिताश्रयाः ।

अथ देवा विपण्णास्ते क्षणमाश्वास्य वै ययुः ॥ ५७ ॥

दामादिभिश्च विजिता ब्रह्माणममितौजसम् ।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा रक्तो रक्तासनच्छविः ॥ ५८ ॥

प्रणमुस्ते सुरास्तसौ तत्परं शम्बरोहितम् ।

सम्यक्प्रकथयामासुर्दामव्यालकटक्रमम् ॥ ५९ ॥

समाकर्ण्यारिखिलं ब्रह्मा विचार्य स विचारमान् ।

उवाचेदं सुरानीकमाश्वासनपरं वचः ॥ ६० ॥

ब्रह्मोवाच ॥

हन्त वर्षमहस्रान्ते शम्बरस्य रणे सुराः ।

जैतव्या समरे सेना तावत्कालं प्रतीक्ष्यताम् ॥ ६१ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

दामव्यालकटानेतान्युध्यध्वममरेश्वराः ।

योधयन्तः पलायध्वं युद्धार्थं पुनरेव च ॥ ६२ ॥

युद्धाम्यासवलादेपा मुकुराणामिवाशये ।

अहङ्कारचमत्कारः प्रतिविम्बमुपैष्यति ॥ ६३ ॥

गृहीतवासना ह्येते दामव्यालकटासुराः ।

सुजेया वो भविष्यन्ति लग्नजालाः खगा इव ॥ ६४ ॥

आस्थामात्रमनन्तनां दुःखानामाकरं विदुः ।

अनास्थामात्रममितः सुखानामाकरं विदुः ॥ ६५ ॥

वासनातन्तुवद्भोऽयं लोको हि परिवर्तते ।

सा प्रवृद्धातिदुःखाय सुखायोच्चेदमागता ॥ ६६ ॥

धीरोऽप्यतिबहुज्ञोऽपि प्रवृद्धोऽपि महानपि ।

तृष्णाया चध्यते जन्तुः सिंहः शृङ्गलया यथा ॥ ६७ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तर्धिमाययौ ।

सुरास्त्याकर्ण्य तद्वाक्यं जग्मुश्चाभिमतं दिशम् ॥ ६८ ॥

चक्रुर्दुन्दुमिनिर्घोषं प्रलयाभ्ररवोपमम् ।

अथ देत्यैर्महाव्योम्नि तैः पातालवलोत्थितैः ॥ ६९ ॥

कालक्षेपकरं धोरं पुनर्युद्धमवर्तत ।

पुनः पलायनं चक्रुर्युध्यन्त पुनः सुराः ॥ ७० ॥

एवं ते कालहरणं युद्धेन सुस्पृङ्गवाः ।

चक्रुर्नानाविधोपायैर्देत्यव्यामोहकारणात् ॥ ७१ ॥

॥ ६२ ॥ युद्धेति ॥ युद्धाम्यासवलात्पुनःपुनर्युद्धप्रवर्तनान् । मुकुराणां

दर्पणानां आशये अभ्यन्तरे इव अहङ्काररूपश्चमत्कारः प्रत्ययविशेषः

प्रतिविम्बमुपैष्यतीत्यन्वयः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

एतावता च कालेन दृढाम्यासादहंकृतेः ।
 दामादयोऽहमित्यास्थां जगृहुर्युक्तचेतसः ॥ ७२ ॥
 भववासनया ग्रस्ता मोहवासनया युताः ।
 आशापाशनिबद्धास्ते ततः कृपणतां गताः ॥ ७३ ॥
 स्थिरो भवतु मे देहः सुखायास्तु धनं मम ।
 इति वृद्धधियां तेषां धैर्यमन्तर्धिमाययौ ॥ ७४ ॥
 अतस्तस्मिन् रणे दैत्याः सापेक्षत्वमुपाययुः ।
 मरिष्यामो मरिष्याम इति चिन्ताहताशयाः ॥ ७५ ॥
 अथ प्रम्लानसत्त्वास्ते हन्तुमग्रगतं भटम् ।
 न शेकुरिन्धने क्षीणे हविर्दग्धमिवाग्नयः ॥ ७६ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन मरणाद्भीतचेतसः ।
 पलायनैकशरणा नष्टास्ते त्रिदशारयः ॥ ७७ ॥
 अहमेतत्प्रबोधाय वच्मि राम महामते ।
 दामव्यालकटन्यायो मा भवत्विति लीलया ॥ ७८ ॥
 अविवेकानुसंधानाच्चित्तमापदभीदशीम् ।
 अनन्तमवदुःखाय परिगृह्णाति हेलया ॥ ७९ ॥

राम उवाच ॥

कथं दामकटव्यालाः समुत्पन्नाः परात्पदात् ।
 इति मे संशयं ब्रह्मन्यथानच्छेत्तुमर्हसि ॥ ८० ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

यथा दामादयो राम प्रतिभामात्ररूपिणः ।
 तथैवेमे वयमिति न वहिः कापि संस्थिताः ॥ ८१ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ययेति ॥ दामादयो

अलीकमेव त्वद्भावो मद्भावोऽलीकमेव च ।

दामव्यालकटादीनां सद्भावोऽलीकमेव च ॥ ८२ ॥

प्रतिभासमयी काचिज्जीवशक्तिः परात्मनः ।

शम्बरध्यानविशुब्धा त्रिघोष्ठासमवाप सा ॥ ८३ ॥

तस्मान्नेमे वयं सत्या न च दामादयः क्वचित् ।

सत्यं संवेदनं शुद्धं बोधाकाशं निरञ्जनम् ॥ ८४ ॥

सत्यं सर्वगतं शान्तमस्त्यनस्तमनोदयम् ।

तस्य शक्तिसमुद्भासमात्रं जगदिति स्थितिः ॥ ८५ ॥

सर्वत्र सर्वमिदमस्ति यथानुभूतं

नो किञ्चन क्वचिदिहास्ति न चानुभूतम् ।

यथा प्रतिभामात्ररूपिणः मायापरिकल्पितत्वात्प्रातिभासिकदेहाः ।

इमे वयमपि तथैव प्रतिभामात्ररूपिणः बहिःश्रिदाकाशाद्बहिः कापि

न संस्थिताः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ प्रतीति ॥ परात्मनः सकाशात्प्रति-

भासमयी सा काचिज्जीवशक्तिः शम्बरध्यानेन विशुब्धा सती त्रिधा

दामादिरूपेण उद्भासमवाप ॥ ८३ ॥ तस्मादिति ॥ भेदः प्रपञ्चः

सर्वोऽप्यमलः । चिदाकाशमात्रं शुद्धं संवेदनमेव सत्यम् ॥ ८४ ॥ तस्य

चिन्मात्रस्य शक्तिरमुद्भासमिदं जगत्स्थितमिति श्लोकद्वयाभिप्रायः

॥ ८५ ॥ सर्वत्रेति ॥ यथानुभूतं अनुभवानुसारेण सर्वं सर्वत्रास्ति

न चानुभूतम् । चशब्दभेदार्थे । न चेदनुभूतं तर्हि किञ्चन क्वचि-

त्रास्ति । शान्तं मद्रूपमेकं वस्तु इत्यमातवं व्याप्तं सदिदं विश्व-

मात्रे जगद्रूपेण भानि अतः कारणात्त्वं संत्यक्तशब्दं अभेदं वा

म्यशब्दं भेदं च विहाय मुगं विष्टेय्ययः ॥ ८६ ॥ इति श्रीमदहा-

ल्लगूरिमुनिना पदयाम्यप्रमाणपारावारदृशना श्रीमुम्मटिदेवविद्वदा-

शान्तं सदेकमिदमाननमित्यमास्ते

संत्यक्तशङ्कमपभेदमतस्त्वमास्त्व ॥ ८६ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे दामाशुपाख्यानं

नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

इदं मे स्यादिदं मे स्यादिति बुद्धिर्महामते ।

स्येन दौर्भाग्यदन्येन न सत्यमुपतिष्ठति ॥ १ ॥

वेत्ति नित्यमुदारात्मा त्रैलोक्यमपि यस्तृणम् ।

तं त्यजन्त्यापदः सर्वा मृगा इव जरत्तृणम् ॥ २ ॥

परिस्फुरति यस्यान्तर्नित्यं सत्यचमत्कृतिः ।

ब्राह्मण्डमिवाखण्डं लोकेशाः पालयन्ति तम् ॥ ३ ॥

चार्यविरचिते संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे दामाशुपाख्याने

नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

पूर्वं दामाशुपाख्याने विवेकादहंममाभिमानाभ्यां संसारो वर्धत

इत्युक्तम्, इदानीं भीमाशुपाख्याने देहादावहंकारराहित्यं पुरुषार्थाय

प्रकल्पत इति प्रतिपाद्यते । तत्रादौ हितमुपदिशति—इदमिति ॥ सर्वं

जगदात्मन्येव वर्तते । सर्वात्मकश्चात्मा । एवं च सति स्येनैव दौर्भा-

ग्यदन्येन दुर्भगोऽहमिति दीनभावेन इदं पुत्रादिकं मे स्यात् इदं

क्षेत्रादिकं च मे स्यादिति या बुद्धिः तस्या हेतोः सत्यं ब्रह्म नोपति-

ष्ठति न संनिधत्ते । न प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १॥२॥ परीति ॥ यस्यान्तः

सत्यचमत्कृतिः सत्यस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनुसंधानं नित्यं परिस्फुरति, तं

पुरुषं ब्रह्मगर्भत्वान् ॥ ब्रह्माण्डमिव लोकेशाः पालयन्ति । बहुमन्यन्त

येषां गुणेषु संतोषो रागो येषां श्रुतं प्रति ।
 सत्यव्यसनिनो वे च ते नराः पशवोऽपरे ॥ ४ ॥
 अथापदि दुरन्तायां नैव गन्तव्यमक्रमम् ।
 रादुरप्यक्रमेणैव पिवन्नप्यमृतं मृतः ॥ ५ ॥
 अक्षया वक्ष्यतां यान्ति यान्ति सर्वापदः क्षयम् ।
 अक्षयं भवति श्रेयः क्रीतं येन गुणैर्यशः ॥ ६ ॥
 परमं पौरुषं यत्तमास्थायादाय सूद्यमम् ।
 यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न सिध्यति ॥ ७ ॥
 यथाशास्त्रं विहरता त्वरा कार्या न सिद्धिषु ।
 चिरकालं परा पक्का सिद्धिः पुष्टफला भवेद् ॥ ८ ॥
 वीतशोकमयायासमगर्वमपयन्नम् ।
 व्यवहारो यथाशास्त्रं क्रियतां मा विनश्यताम् ॥ ९ ॥
 अनर्थायार्थसंपत्तिर्भोगौघो भवरोगदः ।
 आपदः संपदः सर्वाः सर्वत्रानादरो जयः ॥ १० ॥

आचारचारुचरितस्य विविक्तवृत्तेः

संसारसौख्यफलदुःखदशास्त्रगृह्णोः ।

आधुर्यशांतिं च गुणाश्च सहैव लक्ष्म्या

कृच्छन्ति माधवलता इव सत्फलाय ॥ ११ ॥

इत्यर्थः ॥ ३ ॥ येषामिति ॥ ते उक्तगुणयुक्ता एव नराः पुरुषाः ।
 अपरे पशव इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ययेति ॥ चिरकालं
 परा सिद्धिः पुष्टफला सती परा उत्कृष्टा भवेदित्यन्वयः ॥ ८ ॥
 वीतेति ॥ अगर्भं अनाकाङ्क्षम् । गृधुः अभिकाङ्क्षायामित्यस्माद्धातोः ।
 अपयन्नम् अपगतकीटित्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

न तपांसि न तीर्थानि न शास्त्राणि जपन्ति हि ।

संसारसागरोत्तारे सज्जनासेवनं विना ॥ १२ ॥

लोभमोहरूपां यस्य तनुतानुदिनं भवेत् ।

यथाशास्त्रं विहरति स्वकर्मसु स सज्जनः ॥ १३ ॥

अहमर्थोऽपरिज्ञातः परमार्थाम्बरेऽमलः ।

परिज्ञातोऽहमर्थस्तु परमार्थाम्बरं भवेत् ॥ १४ ॥

चिज्योत्स्ना यावदेवान्तरहंकारयनाधृता ।

विकासयति नो तावत्परमार्थकुमुद्वती ॥ १५ ॥

अहंभावोऽङ्कुरो जन्मवृक्षाणामक्षयात्मनाम् ।

ममेदमिति विस्तीर्णास्तेषां शाखास्त्यसत्फलाः ॥ १६ ॥

राम उवाच ॥

किमाकृतिरहंकारः कथं संत्यज्यते प्रभो ।

सशरीरोऽशरीरश्च त्यक्ते तस्मिंश्च किं भवेत् ॥ १७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

त्रिविधो राघवास्तीह सोऽहंकारो जगद्यये ।

द्वौ श्रेष्ठावितरस्त्याज्यः नृणु ते कथयाम्यहम् ॥ १८ ॥

अहमिति ॥ अपरिज्ञातोऽहंशब्दार्थः ॥ परमार्थाम्बरे चिदाकाशे

मलः फलद्व इव परिज्ञातः श्रेष्ठ एवाहमर्थः परमार्थाम्बरं भवेत् ।

जीवप्रज्ञजोरैक्यादिति भावः ॥ १४ ॥ चिज्योत्स्रेति ॥ परमार्थ-

कुमुद्वती परमार्थैवत्यम् ॥ १५ ॥ अहमिति ॥ जन्मनामेव

वृक्षाणां अहंभाव एवाङ्कुरः ममेदमिति भावः । तेषां जन्मवृक्षाणां

असत्फलाः दुःखफलाः शाखाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमच्युतः ।

नान्यदस्तीति संचिन्त्य परमा सा ह्यहंकृतिः ॥ १९ ॥

एषा सा नैव बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ।

सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं बालाग्रशतकल्पितः ॥ २० ॥

इति या संविदेयासौ द्वितीयाहंकृतिः शुभा ।

मोक्षायैषा न बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ २१ ॥

पाणिपादादिमात्रोऽयमहमित्येष निश्चयः ।

अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौकिकस्तुच्छ एव सः ॥ २२ ॥

वर्ज्य एष दुरात्मासौ कन्दः संसारसंततेः ।

अनेनाभिहतो जन्तुरधोऽधः परिधावति ॥ २३ ॥

अनया दुरहंकृत्या भावात्संत्यक्तया चिरम् ।

शिष्टाहंकारवाञ्छन्तुर्मवत्याशु विमुक्तये ॥ २४ ॥

प्रथमौ द्वावहंकारावद्भौतकृत्यातिलौकिकौ ।

तृतीयाहंकृतिस्त्याज्या लौकिकी दुःखदायिनी ॥ २५ ॥

एषा तावत्परित्याज्या त्यक्त्यैनां दुःखदायिनीम् ।

यथायथा पुमांस्तिष्ठेत्परमेति तथातथा ॥ २६ ॥

अहंकृतिदृशावेते पूर्वोक्ते भाग्यन्यदि ।

तिष्ठत्यभ्येति परमं तत्पदं पुरुषोऽनघ ॥ २७ ॥

अयं ते अपि संत्यज्य सर्वाहंकृतिर्जितः ।

स तिष्ठति तथात्युच्चैः पदमेवाधिरोहति ॥ २८ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनयेति ॥ अनया शरीरपरि-
मितात्मविषयतया दुरहंकृत्या भावादभिप्रायाद्विरं संत्यक्त्या सत्या
शिष्टादंकारवान् मर्यात्पुण्ड्रं मर्यातीनोऽहमिति च यौ द्वावहंकारौ
शिष्टौ तद्वाञ्छन्तुमुंक्षतां याति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

शरीरावस्था महापुण्या दुरहंकृतिवर्जनात् ।

अत्यन्तं परमं श्रेय एतदेव परं पदम् ॥ २९ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अथ ते शृणु वक्ष्यामि दामादिषु गतेष्वपि ।

देवनिर्जितसैन्योऽसौ शम्भरो दृप्तमानसः ॥ ३० ॥

पुनर्देववधोपायं चिन्तयामास दानवः ।

दामादयो ये रचितास्ते मया मायया पुरा ॥ ३१ ॥

मोहात्तैर्भाविता बुद्धिर्मिथ्यैवान्तरहंकृतिः ।

इदानीं संसृजाम्यन्यान्दानवान्माययोत्तमान् ॥ ३२ ॥

तानप्यध्यात्मशास्त्रज्ञान्सविवेकान्करोम्यहम् ।

ततस्तत्त्वपरिज्ञानान्मिथ्याभावनयोज्झिताः ॥ ३३ ॥

नाहंकारं प्रयास्यन्ति विजेष्यन्ते च ते सुरान् ।

इति संचिन्त्य दैत्येन्द्रस्तादृशान्दानवान्धिया ॥ ३४ ॥

माययोत्पादयामास बुद्बुदानि च वारिधिः ।

सर्वज्ञा वेद्यवेत्तारो वीतरागा गतैनसः ॥ ३५ ॥

याथाप्राप्तैककर्तारो भावितात्मान उत्तमाः ।

मीमो भासो दृढ इति नामभिः परिलाञ्छिताः ॥ ३६ ॥

जगत्तृणमिनाशेषं पश्यन्तः पावनाशयाः ।

तैर्दैत्येन्द्रवचः प्राप्य छादयामासुग्म्वरम् ।

अयुध्यन्त समं देवैरपि वर्षगणान्वहन् ॥ ३७ ॥

शरीरेति ॥ दुरहंकृतिवर्जनादुरहंकारं पूर्वोक्तं वर्जयित्वा 'या
शरीरावस्था सा महापुण्या महतः पुण्यस्य हेतुः योगसाधन-
त्वात् परमं श्रेयः । परं पदमित्यपि एतदेव नान्यत् सत्साधनत्वात्
॥ २९ ॥, ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तेषां यावदुदेत्यन्तर्ममेदमिति वासना ।
 चावत्कोज्यमहन्तेति विचाराद्यात्यसत्यताम् ॥ ३८ ॥
 ततस्तैर्निर्हंकारैर्जरामरणनिर्भयैः ।
 आप्तार्थकारिभिर्वैरैर्वर्तमानानुवर्तिभिः ॥ ३९ ॥
 चीतरागैर्गतद्वेषैः सततं समदृष्टिभिः ॥ ४० ॥
 सा दैवी दानवैः सेना भीमभासदृढादिभिः ।
 हता भुक्ता क्षता प्लुष्टा स्वान्नश्रीरिव मोक्षुभिः ॥ ४१ ॥
 भीमभासदृढभुण्णा ततो गीर्वाणवाहिनी ।
 परिदुद्राव वेगेन गङ्गेव हिमवच्च्युता ॥ ४२ ॥
 सा सुरानीकिनी देवं क्षीरोदार्षवशायिनम् ।
 जगाम क्षरणं शैलं घातार्तेवाभ्रमालिका ॥ ४३ ॥
 अथ देवेन ते दैत्याः सङ्गरे भृशदारुणे ।
 चक्रामिज्ज्वालनिर्दग्धाः प्रापिता वैष्णवीं पुरीम् ॥ ४४ ॥
 तस्माद्वासनया यदं मुक्तं निर्वासनं मनः ।
 राम निर्वासनीभावमाहराशु विवेकतः ॥ ४५ ॥
 सम्यगालोकनात्सत्याद्वासना प्रविलीयते ।
 वासनाविलये चेतः शाम्यत्यस्नेहदीपवत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठमारे स्थितिप्रकरणे श्रीमाधुपाल्यार्यं

नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तेषामिति ॥ तेषां भीमादीनां यावन्ममेदं अयमहमिति च यास-
 नान्तरुदेति चावत्कालं सा यासना विचारात् स्वस्वरूपविचाराद्देवोः
 असत्यता याति तेषां ब्रह्मविष्वादिदमहन्ते न स्थिरे इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

चतुर्थः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

अस्य संसारदुःखस्य सर्वोपद्रवकारिणः ।

उपाय एक एवास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः ॥ १ ॥

श्रूयतां ज्ञानसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

भोगेच्छामात्रको बन्धस्तस्यागो मोक्ष उच्यते ॥ २ ॥

किमन्यैः शास्त्रसन्दर्भैः क्रियतामेतदेव तु ।

यद्यत्स्याद्विह तत्सर्वं दृश्यतां विषवद्विबत् ॥ ३ ॥

विषया विषमाभोगाः प्रविचार्य पुनः पुनः ।

मनसा संपरित्यज्य सेव्यमानाः सुखावहाः ॥ ४ ॥

मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ।

ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृङ्खला ॥ ५ ॥

इति श्रीमदहालसूरिसत्तुना पदवाक्यप्रमाणपारावारपारदृशना श्रीमु-
 ष्मडिदेवविद्वदाचार्यविरचिते संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविषरणे
 स्थितिप्रकरणे मीमाद्युपाख्यानं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

पूर्वं मीमाद्युपाख्याने अहंकारपरित्यागः पुरुषार्थाय कल्पत इत्यु-
 च्यम् । इदानीं तदुपपादनाय जगत्स्थितेर्मायिकत्वं विशदं प्रतिपा-
 द्यते । तत्र तावदुपायमुपदिशति-अस्येति ॥ संसारदुःखस्य दुःख-
 यतीतिदुःखम् । दुःखहेतुरित्यर्थः । संसाररूपस्य दुःखहेतोरिति यावत् ।
 दुःखत्वे हेतुः सर्वोपद्रवदायिन इति । उपायः निवृत्त्युपाय इत्यर्थः
 ॥ १ ॥ २ ॥ किमिति ॥ इदं जगति यद्वस्तु स्वादु मनसः प्रियं प्रसीयते
 तत्सर्वं विषवद्विबन्ध दृश्यतां संतापहेतुत्वादद्वितमिति विचार्यताम्
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ मनस इति ॥ मनसः अभ्युदयः अमित दृश्यः । विस्तार

नानन्दं न निरानन्दं न चलं नाचलं स्थिरम् ।
न सत्तासन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानिमनो विदुः ॥ ६ ॥

श्रीराम उवाच ॥

यथेदं संस्थितं विश्वं विश्वातीते चिदात्मनि ।
तन्मे कथय हे ब्रह्मन्पुनर्वोधविवृद्धये ॥ ७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

यथा सर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलक्ष्यते ।
तथा निरंशश्चिद्भावः सर्वगोऽपि न लक्ष्यते ॥ ८ ॥
सर्वसंकल्परहिता सर्वसंज्ञाविवर्जिता ।

सैषा चिदविनाशात्मा स्वात्मेत्यादिकृताभिधा ॥ ९ ॥

इत्यर्थः । स मनोऽभ्युदयो नाशः स्वरूपादर्शनहेतुत्वात् । मनोना-
शस्तु आत्मनो महोदयः निःश्रेयसहेतुत्वात् । ज्ञस्य ज्ञानिनो मनोना-
शमभ्येति अज्ञस्य तु मन एव शृङ्खला ॥५॥ नेति ॥ ज्ञानिनो मनो
निर्वासनत्वाद्वयवहारहेतुत्वाच्च किमित्यपि निरूपयितुं न शक्यते ।
तथाहि । न तावदानन्दात्मकं जडत्वात् । न च निरानन्दं आन-
न्दानुभवहेतुत्वात् । न चलं आत्मैकनिष्ठत्वात् । नाचलं स्थिरं
नियतं यथा भवति तथा बहिरपि स्फुरणात् । न सत् संकल्पादेस्त-
त्कार्यस्याभावात् । नासत् इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवर्तनात् । न
चैतेषामानन्दनिरानन्दादीनां मध्यं परस्परविरोधे पक्षान्तरानुद-
यात् । तस्मादनिर्वचनीयं ज्ञानिमनो विदुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥
विश्रम्य विवर्तभावेन चिदात्मनायस्थानेन हि दर्शयितुं चित्स्वरूप-
निरूपणाय दुर्लक्ष्यत्वं तावदाह-ययेति ॥ चिदाभामश्चित्प्रकाशयो
भूताकाशः, सौक्ष्म्याग्निरवयवत्वाद्यया नोपलक्ष्यते तथा चिद्भाव-
श्चिद्वपुः पदार्थः सर्वगोऽपि निरंशत्वाग्नोपलक्ष्यते ॥ ८ ॥ सर्वेति

आकाशशतभागच्छा ज्ञेषु निष्कलरूपिणी ।

सकलामलसंसारस्वरूपैकात्मदर्शिनी ॥ १० ॥

तरङ्गादिमयी स्फारा नानाता सलिलार्णवे ।

तस्मान्न व्यतिरेकेण यथा भाति विसारिणी ॥ ११ ॥

त्वत्तामत्तामयी स्फारा नाना सेयं चिदर्णवे ।

चिन्मात्रा व्यतिरेकेण तथैवेत्यं प्रकाशते ॥ १२ ॥

अज्ञेयसत्त्वभावाग्रसंसारगणगर्भिणी ।

ज्ञेषु प्रकाशरूपैव सकलैकात्मिका सती ॥ १३ ॥

श्लोकद्वयं वाक्यम् । वस्तुतः सर्वसंज्ञाविवर्जितापि सैषा चित् स्वात्मे-
त्यादिकृताभिधा । स्वमित्यात्मेति चेतन इत्येवमादिभिः शब्दैः कल्पि-
तसंज्ञेत्यर्थः ॥ ९ ॥ आकाशात् शतेन भागैरच्छा शतगुणाच्छेत्यर्थः ।

ज्ञेषु ज्ञानिषु निष्कलरूपिणी निष्कलङ्कस्वरूपा । सकलाहनिष्टायाः
पूर्वमभिधानादज्ञेषु सकलङ्का अतएव मलसंसारस्वरूपैकात्मदर्शिनी
सलमज्ञानं संसारस्तथा कार्यं तयोः स्वरूपेण सह गुरुः ऐक्या-
पन्नो य आत्मा तथाभूतं आत्मानं दर्शयन्ती अज्ञानतत्कार्याभ्याम-
भिन्नमात्मानं दर्शयन्तीत्यर्थः । मलसंसारस्वरूपेणात्मदर्शिनीति
प्राठेऽपि स एवार्थः । मलसंसारयोः स्वरूपेण अभिन्नं आत्मानं
दर्शयतीति ॥ १० ॥ तरङ्गेतिश्लोकद्वयं वाक्यम् । अर्णवे तरङ्गफे-
नपुद्गुदादिस्वरूपा गतिवशाद्विसारिणी नानारूपता यथा तस्मादर्ण-
वाद्व्यतिरेकेण प्रकाशते ॥ ११ ॥ तथा त्वत्तामत्तामयी स्फारेयं
नाना मता अपि चिदर्णवे चिन्मात्राव्यतिरेकेणैव प्रकाशत इत्य-
न्ययः ॥ १२ ॥ अज्ञेयविति श्लोकत्रयं वाक्यम् । अज्ञेषु अमत्त्व-
भावा रागद्वेषादिकादुप्याहुः स्वभावभावा अतएवाग्रसंसारगणगर्भिणी

अनुभूतिवशान्नित्यं कर्मादीनां प्रकाशिनी ।

स्वादिनी सर्वभावानां भावनी भवभोगिनाम् ॥ १४ ॥

नास्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति ।

न च याति न चायाति न चेह न च नेह चित् ॥ १५ ॥

सैषा चिदमलाकारा स्वयमात्मनि संस्थिता ।

राघवेयं प्रपञ्चेन जगन्नाम्ना विजृम्भते ॥ १६ ॥

तत्स्वभावेन चिन्नाम्ना सर्वगेनोदितात्मना ।

प्रकाशेनाप्रकाशेन निरंशेनांशधारिणा ॥ १७ ॥

घोरेण संसृतिसमूहेन गर्भयती । संसारपरम्पराहेतुरित्यर्थः । शेषे
 तु प्रकाशरूपा विशुद्धज्ञानरूपैव सकलैकात्मिका सर्वत्राभिन्नस्वभावा
 सती ॥ १३ ॥ अनुभूतीति ॥ अनुभूतियशात्तत्तद्विषयानुभववशात्
 कर्मादीनां कार्यकारकाणां प्रकाशनी सर्वभावानां सर्वेषां भोग्यव-
 स्तूनां स्वादिनी रसज्ञानहेतुः । भवभोगिनां संसारिणां भावनी प्रवृत्ति-
 हेतुः पर्यभूता चित् ॥ १४ ॥ नास्तमेति न चोदेति नित्यत्वात् ।
 नोत्तिष्ठति न तिष्ठति निर्यिकारत्वात् । न च याति न चायाति
 निष्क्रियत्वात् । न चेह वर्तते निराधारत्वात् । न च नेह वर्तते
 परिपूर्णत्वात् ॥ १५ ॥ सेति ॥ सैषा पूर्वोक्ता चिन्निर्मलाकारा स्वात्म-
 न्येय संस्थिता इत्थं जगन्नाम्ना प्रपञ्चेन विजृम्भते ॥ १६ ॥ तदिति
 सार्धश्लोकप्रयं वाक्यम् । तत्पूर्वोक्तं चिद्रूपं परं यस्तु सर्वगेन परि-
 पूर्णेन उदितात्मना अनन्तमितरूपेण प्रकाशेनाप्रकाशेन शानाशान-
 रूपेण निरंशेनांशधारिणा निरवयवमायययरूपेण स्वकृत्पनायोगात्
 स्वगंकन्यवशात् अयमेव अनन्तपदं मय्यस्यायस्थानमुदाता अय-
 मर्जीति भावेन उपदिताकाराभिमानेन अक्षपदं जीवभाषं गच्छता

स्वयं स्वकल्पनायोगादनन्तं पदमुज्झता ।

अयमस्मीति भावेन गच्छता ज्ञापदं शनैः ॥ १८ ॥

नानातायां प्रवृद्धायामस्यां संसृतिपूर्वकम् ।

भावामावग्रहोत्सर्गपदे स्थितिमुपागते ।

पुर्यष्टकं स्पन्दशतैः करोति न करोति च ॥ १९ ॥

इत्थं स्थिरबलाकाराः संसारावलयोगमितः ।

स्वभावाद्ब्रह्मणः सर्वाः पुनरायान्ति यान्ति च ॥ २० ॥

व्योमन्मेव निदाभासे निदाघात्सरितो यथा ।

लक्ष्यन्ते तद्वदेवेमाधित्तत्वे सृष्टिदृष्टयः ॥ २१ ॥

यथा मदवशादात्मा अन्यवत्प्रतिभासते ।

तथैव चित्त्वाविद्यातः स एवाऽस इति स्थितः ॥ २२ ॥

येन शब्दं रसं रूपं गन्धं जानासि राघव ।

सोऽयमात्मा परंब्रह्म सर्वमापूर्य संस्थितः ॥ २३ ॥

चिन्नाम्ना स्वभावेन संसृतिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ नानातायां

प्रवृद्धायां सत्यां भावाभावमहोत्सर्गपदे इदं भावरूपमिदमभावरू-

पमिदं गृहीतमिदमुत्सृष्टमित्येवंरूपे भेदपदे स्थितिमुपागते सति

स्पन्दशतैर्विकल्पगतैः पुर्यष्टकं वक्ष्यमाणलक्षणं सूक्ष्मशरीरं करोति

न करोति च । वस्तुतः कारणाभावात् ॥ १९ ॥ २० ॥ व्योम-

नीति ॥ यथा निदाघानन्तरं व्योम्नि सरितो वृष्टयो लक्ष्यन्ते

तद्वन्निराभासे निष्कलङ्के चित्तत्वे सृष्टिरूपा दृष्टय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यथेति ॥ यथा ह्यात्मा मदवशात्संमोहानन्दसंभेदो मदिराकृतो मदः

तद्वशात्सत्त्वादन्यवत्प्रतिभासते तथैव चित्तस्याविद्यातः चित्तस्वरू-

पाक्षानाद्धेतोः स एवात्मा अस इव तस्मादन्य इव स्थितः ॥ २२ ॥

येनेति ॥ आग्नेन्द्रियप्रणालिक्रिया वह्निः प्रसूतेन येन चैतन्येन शब्द-

ब्रह्मैवेदं स्थितं नाम्ना मलमस्तीह नेतरत् ।

तरङ्गोप्रगणैरम्भः सिन्धोः स्फुरति नो रजः ॥ २४ ॥

द्वितीया कल्पनैवेह न रघूद्वह विद्यते ।

ब्रह्ममात्रादृते ब्रह्मवौष्ण्यमात्रादृते यथा ॥ २५ ॥

आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः क्षिप्यं प्रबोधयेत् ।

पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥ २६ ॥

अज्ञस्यार्थप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।

महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ २७ ॥

प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिपः ।

नास्त्यविद्यामलमिति त्वादृशस्यैव गोचरः ॥ २८ ॥

दीन्विषयाजानासि सोऽयं तादृशचेतन्यरूपोऽयमात्मा परं ब्रह्म स
 यवात्मा सर्वमापूर्य सस्थितः ॥ २३ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मैव नाम्ना
 वियदादिनामभेदेन इदं जगत्स्थितम् । जगद्रूपेण स्थितमित्यर्थः । इह
 मलं अविद्यातत्कार्यरूपं इतरत् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं किञ्चिन्नास्ति ।
 तथाहि ॥ सिन्धोस्तरङ्गोप्रगणैः अम्भ एव स्फुरति नो रजः । रज
 इत्युपलक्षणम् । न यस्त्यन्तरं स्फुरतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ द्वितीयेति ॥ यथा
 ब्रह्मवौष्ण्यादृते द्वितीया कल्पना न विद्यते एवमिह जगति सवि-
 दानन्दात्मकं यद्ब्रह्मरूपं तन्मात्रादृते द्वितीया कल्पना नास्ति ॥ २५ ॥
 इत्थं चेतनाचेतन प्रपञ्चस्य चिद्विवर्ततया तदभेदं निरूप्याधिकारि-
 ण्मादृशस्यैवायमर्थः परिस्फुरतीति दर्शयितुमाह—आदाविति ॥
 आदौ शमादिसाधनचतुष्टयसम्पत्तिं परीक्ष्य पश्चादधिकारिणं बोध-
 येदित्यर्थः ॥ २६ ॥ अनधिकारिवोधे ॥ महान्प्रत्ययाय इत्याह—अज्ञ-
 स्येति ॥ मः अज्ञः तेन । बोधयेन ॥ २७ ॥ प्रबुद्धेति ॥ निराशिपः
 निःसकन्पस्य त्वादृशस्यैव अविद्यामल नास्तीति बोधो गोचरः

सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव चासरः ।
 सति पुष्प इवामोदश्चिति सत्यां जगत्तथा ।
 प्रतिभासत एवेदं न जगत्परमार्थतः ॥ २९ ॥

राम उवाच ॥

क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलामलदीप्तिभिः ।
 तद्योक्तिभिर्विचित्राभिर्गम्भीराभिः प्रबोधितः ॥ ३० ॥
 क्षणमान्ध्यमिवाप्नोमि क्षणं यामि प्रकाशताम् ।
 शीतातपलवप्रावृद्धलोलान्न इव चासरः ॥ ३१ ॥
 अनन्तस्याप्रमेयस्य सर्वस्यैकस्य भास्वतः ।
 अनस्तमितसारस्य कलना कथमागता ॥ ३२ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

यथाभूतार्थवाक्यार्थाः सर्वा एव समोक्तयः ।
 नासमर्था विरूपार्थाः पूर्वापरविरोधतः ॥ ३३ ॥
 योग्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥ सतीति ॥ दीपालोकादिविचित्रजगत्तोरपि
 कार्यकारणत्वात् न परस्परं वियोगो ऽयुतभावः(?) ॥ २९ ॥ क्षीरोदेति
 श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ शीतलवैरातपलवैश्चोपलक्षितः प्रावृद्धलो-
 लान्नः प्रावृषि वर्षाकाले लोलान्यभ्राणि यस्मिन्त चासर इव
 क्षणमान्ध्यमवाप्नोमि क्षणं प्रकाशतां यामीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 अनन्तस्येति ॥ सर्वस्य सर्वात्मकस्य एकस्याद्वितीयस्य भास्वतः नित्यं
 प्रकाशमानस्य अनस्तमितसारस्य अनष्टशक्तेः कलना घन्धहेतुरविद्या
 पृथमागता तेजसस्तिमिरावरणासंभवादिति भावः ॥ ३२ ॥ अथेति ॥
 समोक्तयः सर्वा एव यथाभूतार्थवाक्यार्थाः विसंवादिवाक्यार्था एव ।
 असमर्था असंगतार्थास्तु न भवन्ति पूर्वापरविरोधतो विरूपार्था
 ल. भा. २१

ज्ञानदृष्टौ प्रसन्नायां प्रबोधे विततोदये ।

यथावज्ज्ञास्यसि स्वस्थो मद्वाग्दृष्टिवलावलम् ॥ ३४ ॥

अविद्ययैवोत्तमया स्वात्मनाशोधमोत्थया ।

विद्या सा प्राप्यते राम सर्वदोषापहारिणी ॥ ३५ ॥

शाम्यति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मलः ।

शमं विषं विपेणैति रिपुणा हन्यते रिपुः ॥ ३६ ॥

ईदृशी भूतमायेयं या स्वनाशेन हर्षदा ।

न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ॥ ३७ ॥

नास्त्येषा परमार्थेनेत्येवं भावनयेद्भया ।

ज्ञो भूत्वा ज्ञेयसंप्राप्त्या ज्ञास्यस्यस्यास्त्वमाशयम् ॥ ३८ ॥

यावत्तु न प्रबुद्धत्वं तावन्मद्वचसैव ते ।

निश्चयो भवतूहामो नास्त्यविद्येति निश्चलः ॥ ३९ ॥

विपरीतार्थाश्च न भवन्ति ॥ ३३ ॥ यद्येवं तर्हि किमिति तथा न प्रतीयत इत्यग्राह-ज्ञानेति ॥ मद्वाग्दृष्टिवलावलं मम वाचां तन्मूलभू-
ताया दृष्टेर्ज्ञानस्य च वलावलं प्रामाण्याप्रामाण्यं च ॥ ३४ ॥ अविद्य-
येति ॥ उत्तमया परिपक्वया स्वात्मनाशोधमोत्थया स्वस्वरूपनाशाय च
उद्यमसेनोदितया चरमसाक्षात्काररूपया अप्यविद्यया विद्यापरिणा-
मरूपत्वादविद्यायाः स्वात्मनाशोधमोत्थत्वं चेदित्यव्यम् ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ईदृशीति ॥ भूतमाया प्राणिनामविद्या । भवमायेतिपाठे
भयः संसारः तन्मूलभूतमायया ईदृशी या स्वनाशेन स्वयं नष्टा
सती हर्षदा प्रज्ञानन्ददायिनी । अस्याः स्वरूपं ॥ लक्ष्यते द्रष्टुं न
शक्यते । यतः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति अमल्यत्यादिति भावः ॥ ३७ ॥
नास्तीति ॥ ज्ञेयसंप्राप्त्या ज्ञेयस्य प्रज्ञात्मैक्यस्य संप्राप्त्या । अस्या
अविद्यायाः । आशयं न्यभावम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अविद्येति ॥

सर्वं ब्रह्मेति यस्यान्तर्भावना स हि मुक्तिमाक् ।

भेददृष्टिरविद्येयं सर्वथा तां विवर्जयेत् ॥ ४० ॥

अविद्यासरितः पारमात्मलाभादते किल ।

राम नासाद्यते तद्वि पदमक्षयमुच्यते ॥ ४१ ॥

कुतो जातेयमिति ते राम मास्तु विचारणा ।

इमां कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा ॥ ४२ ॥

अस्तं गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि राघव ।

यत एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्यगण्डितम् ॥ ४३ ॥

तदस्या रोगशालाया यत्तं कुरु चिकित्मने ।

यथैषा जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ४४ ॥

आत्मन्येनात्मना व्योम्नि यथा सरति मारुतः ।

तथात्मा स्वात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येनेति लोलताम् ॥ ४५ ॥

आत्मलाभादते स्वरूपसाक्षात्कारमन्तरेण अविद्यासरितः पारं

नासाद्यते । अविद्यानिवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात्तत्

सत् अविद्यापारमेव अक्षयं पदं कैवल्यमुच्यते ॥ ४१ ॥ कुत इति

श्लोकाग्रयं वाक्यम् । इयमविद्या कुतो जातेति विचारणा मास्तु निष्प्र-

योजनत्त्वान् । एषा अविद्या भूयो जन्मदुःखेषु यथा त्वां न नियो-

क्ष्यति तथा इमामविद्यां कथं हन्मीत्येषैव विचारणा तेऽस्तु अस्या

ण्य सप्रयोजनत्त्वान् ॥ ४२ ॥ सप्रयोजनत्वमेवाह—अस्तमिति ॥

अस्यामविद्यायां क्षीणायामस्य गतायां मत्तां एषा अविद्या यत उद्धृता

स्वरूपेण च यथा भूता यथा च नष्टेत्यागण्डितं अखिलं क्षाम्यसि

॥ ४३ ॥ तत्तस्मात्कारणाद्रोगशालाया रोगादीनां आस्पदमूलाया

अस्या अविद्यायाश्चिकित्मने यत्तं कुर्विन्यन्वयः ॥ ४४ ॥ आत्मनीति ॥

व्योम्नि मारुतो यथा आत्मन्येव नामयान्तरेण आत्मनैव न हेत्यन्त-

स्वात्मनि स्वपरिस्पन्दैः स्फुरत्यच्छास्त्रिदर्णवः ।

एकात्मकमखण्डं तदित्यन्तर्भाव्यतां दृढम् ॥ ४६ ॥

किञ्चित्क्षुभितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे ।

तन्मय्येव स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवार्णवे ॥ ४७ ॥

क्षणं स्फुरन्ती सा देवी सर्वशक्तितया तथा ।

देशकालक्रियाशक्तीर्वयस्याः संप्रकर्षति ॥ ४८ ॥

स्वस्वभावं विदित्वोच्चैरप्यनन्तपदे स्थिता ।

रूपं परिमितेनासौ भावयत्यविभाविता ॥ ४९ ॥

यदैवं भावितं रूपं तया परमकान्तया ।

तदैवैनामनुगता नामसंख्यादिका दृशः ॥ ५० ॥

रेण सरति गच्छति तथा आत्मापि स्वात्मशक्त्यैव स्वाभिप्राया चिच्छ-

क्त्यैव स्वात्मन्येव लोलतां जगद्रूपतामेति । आत्मैव जगतोऽधिकरणमु-

पादानं निमित्तं चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ स्वात्मनीति ॥ चिदर्णवः स्वपरिस्पन्दैः

स्वरूपविक्षेपैः आत्मन्येव स्फुरति अतः कारणात्तद्वस्तु एकात्मकम-

खण्डं चेत्यन्तर्दृढं भाव्यतां विचार्यताम् ॥ ४६ ॥ किञ्चिदिति ॥

चिन्महार्णवे सा अविद्यारूपा चिच्छक्तिः किञ्चित्क्षुभितरूपा सती

तन्मय्येव चिद्रूपेव तत्रैव स्फुरति अर्णवे ऊर्मिरिवेति ॥ ४७ ॥

क्षणमिति ॥ सा चिद्रूपा देवी सर्वशक्तितया अनन्तशक्तितया-

क्षणं तथा स्फुरन्ती वयस्याः सरसीरिव सहचारिणीदेशकाल-

क्रियाशक्तीः संप्रकर्षति प्रेरयति सृष्ट्यर्थं प्रयतयति ॥ ४८ ॥

म्यमिति ॥ अगौ चिदेवी म्यस्वभावं म्यम्यरूपं विदित्वा उर्गेकप्रते

अनन्तपदे फेयत्यपदे स्थितापि अविभाविता प्रमत्ता विचाररहिता

सती रूपं म्यरूपं परिमितेन परिच्छिन्नेनात्मना भावयति ॥ ४९ ॥

यदेति ॥ परमकान्तया देव्या यदा रूपमेवं परिमितत्वेन भाविनं

विकल्पकल्पिताकारं देशकालक्रियास्पदम् ।

चितो रूपं महाबाहो क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥ ५१ ॥

वासनाः कलयन्सोऽपि यात्यहंकारतां पुनः ।

अहंकारो विनिर्जेता कलङ्की बुद्धिरुच्यते ॥ ५२ ॥

बुद्धिः संकल्पकलिता प्रयाति मननास्पदम् ।

मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शनैः ।

पाणिपादादिमदेहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः ॥ ५३ ॥

एवं जीवो हि संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः ।

दुःखजालपरीतात्मा क्रमादायाति नीचताम् ॥ ५४ ॥

इति शक्तिमयं चेतो घनाहंकारतां गतम् ।

कोशकारकमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥ ५५ ॥

तदैवैनां देवीं नामसंख्यादिका दृशो दृष्टयोऽनुगता भवन्ति ॥ ५० ॥

नामसंख्यादिभेदमेव प्रपञ्चयितुमाह सार्धेन श्लोकत्रयेण—विकल्पेति ॥

विकल्पकल्पिताकारं संकल्पविकल्पाद्युपहिताकारं देशकालक्रियास्पदं

देशकालादिभिरवच्छिन्नं चितो रूपं क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते । क्षेत्रज्ञो

जीवः ॥ ५१ ॥ स क्षेत्रज्ञोऽपि वासनाः कल्पयन्भावयन्नहंकारतां

याति । अहंकारोऽपि वासनाभिः कलङ्की भूत्वा विनिर्जेता निश्चेता सन्

बुद्धिरुच्यते 'निश्चयात्मिका बुद्धि'रितिर्वचनात् ॥ ५२ ॥ बुद्धिरपि

संकल्पादिभिः कलिता मननास्पदं स्पन्दनं प्रयाति । मनश्च घनवि-

कल्पं निविडविकल्पं सदिन्द्रियतां बाह्येन्द्रियत्वं गच्छति ॥ इन्द्रि-

याणि च पाणिपादमयं देहं विदुः । इन्द्रियाण्येव देह इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवमिति ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः सन् जीव

एव दुःखजालपरीतात्मा क्रमान्नीचतामायाति ॥ ५४ ॥ इतीति ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण संकल्पशक्तिमय विचित्रशक्तिकं चेतः चिदेव

स्वसंकल्पिततन्मात्रं जालाभ्यन्तरवर्ति च ।
 परां विवशतामेति शृङ्खलावद्धसिंहवत् ॥ ५६ ॥
 कचिन्मनः कचिदुद्धिः कचिज्ज्ञानं कचित्क्रिया ।
 कचिदेवेत्यहंकारः कचित्पुरुष्यष्टकं स्मृतम् ॥ ५७ ॥
 कचित्प्रकृतिरित्युक्तं कचिन्मायेति कल्पितम् ।
 कचिन्मलमिति प्रोक्तं कचित्कर्मेति संस्थितम् ॥ ५८ ॥
 कचिद्वन्ध इति प्रोक्तं कचिच्चित्तमिति स्फुटम् ।
 प्रोक्तं कचिदविद्येति कचिदिच्छेति संमतम् ॥ ५९ ॥
 इमं संसारमखिलमाशापाशविधायकम् ।
 दधदन्तः फलैर्हीनं वटधाना वटं यथा ॥ ६० ॥
 चिन्तानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्वितम् ।
 कामाब्धिकल्लोलहृतं विस्मृतात्मापितामहम् ।
 समुद्धर मनो राम मातङ्गमिव कर्दमात् ॥ ६१ ॥

घनाहंकारं सत् कोशकारकमिवत्स्वेच्छयैव बन्धनं याति ॥ ५५ ॥
 स्येति ॥ तदेव चेतः स्वेन संकल्पितानां तन्मात्राणां शब्दादीनां
 जालाभ्यन्तरवर्ति च भूत्या शृङ्खलावद्धसिंहवत् परां विवशता-
 मेति ॥ ५६ ॥ कचिदिति श्लोकत्रयं वाक्यम् । नानाशक्तिपूक्तमेत-
 देव चैतन्यं मनोबुद्ध्यादिरूपेण नानात्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥
 ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इममिति सार्धश्लोकद्वयं वाक्यम् । वटधाना
 वटपीजं कर्तुं वटमिव आशापाशविधायकं फलैर्हीनं नश्वरफलं इमं
 संसारमन्तरभ्यन्तरे दधत् ॥ ६० ॥ चिन्तामिरेयानलशिखामिदं
 कोपेन पाजगरेण सर्पेण चर्वितं भक्षितं कामैरेवाब्धिकल्लोलैर्हृतं
 विस्मृत आत्मा पितामहश्च येन तथामृतं मनो मातङ्गमिव कर्दमात्सं-

ज्वलज्जरामरणविषादमूर्च्छिते

शुभाशुभं प्रसरपराहताकृतौ ।

दयेह न स्वमनसि यस्य जायते

नराकृतिर्जगति स राम राक्षसः ॥ ६२ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनयेहिताः ।

ब्रह्मणः कल्पिताकारा लक्षशोऽप्यथ कोटिशः ॥ ६३ ॥

संख्यातीताः पुरा जाता जायन्तेऽद्यापि चाभितः ।

उत्पत्स्यन्तेऽपि चैवान्ये जलौघा इव निर्झरात् ॥ ६४ ॥

केचित्प्रथमजन्मानः केचिज्जन्मशताधिकाः ।

केचिच्चासंख्यजन्मानः केचिद्विब्रिभवान्तराः ॥ ६५ ॥

केचित्किन्नरगन्धर्वविद्याधरमहोरगाः ।

केचिर्देकेन्दुवरुणव्यक्षाघोषजपमृजाः ॥ ६६ ॥

साररूपात्सकाशात्समुद्धर ॥ ६१ ॥ ज्वलदिति ॥ ज्वलद्भिर्जरामरण-
विषादैर्मूर्च्छिते शुभाशुभयोः पुण्यपापयोः प्रसरेण पराहता आकृति-
र्यस्य तस्मिन् स्वमनसि यस्य दया उद्धर्तुमिच्छा न जायते स नरा-
कृती राक्षस एव ॥ ६२ ॥ एवमिति नवभिः श्लोकैर्व्याख्यम् ॥ निर्झरा-
त्प्रवाहाज्जलौघा इव कल्पिताकारान्मायासहिताद्ब्रह्मणः सकाशाद्भव-
भावनया संसारवासनया सहिताः जीवरूपाश्रितो भावा विलासा
लक्षशः कोटिशः ॥ ६३ ॥ संख्यातीताश्च पुरा जाताः अद्यापि जाय-
न्ते उत्पत्स्यन्तेऽपि च ते च जन्मकालपौर्यापर्यात्पुण्यपापतारतम्यात्
ज्ञानवैचित्र्याच्च प्रथमचरमभावेन मुरनरतिर्यगादिभावेन जडभावेन
च बहुधा भिद्यमानाः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

केचिद्राक्षणभूपालवैश्यशूद्रगणाः स्थिताः ।
 केचित्पुण्यौषधीपत्रफलमूलपतङ्गकाः ॥ ६७ ॥
 केचित्कदम्बजम्बीरशालतालतमालकाः ।
 केचिन्महेन्द्रमलयाः सह्यमन्दरमेरवः ॥ ६८ ॥
 केचित्क्षारदधिसीरधृतेक्षुजलराशयः ।
 केचिद्विशालाः ककुभः केचिन्नद्यो महारयाः ॥ ६९ ॥
 विहरन्त्युष्कैः केचिन्निपतन्त्युत्पतन्ति च ।
 कन्दुका इव हस्तेन मृत्युनाविरतं हताः ॥ ७० ॥
 भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंकटे ।
 पतन्ति केचिदबुधाः संप्राप्याप्यविवेकिताम् ॥ ७१ ॥
 अविरतमियमातता स्थितौघै-
 र्भवति विनश्यति वर्धते मुधैव ।
 त्रिभुवनरचनाविमोहमाया
 परमपदे लहरीव वारिराशौ ॥ ७२ ॥
 राम उवाच ॥
 जीवो मनःपदं प्राप्य वैरञ्चं पदमागतः ।
 यथा ब्रह्मस्तथा सर्वं विस्तरेण वदाशु मे ॥ ७३ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

ब्राह्मं शृणु महाबाहो शरीरग्रहणक्रमम् ।
 निदर्शनेन तेनैव ब्राह्मसे जागर्ती स्थितिम् ॥ ७४ ॥
 ॥ ६९ ॥ ७० ॥ संसारसंकटे पवन्तीति ममुदायार्थः ॥ ७१ ॥ अवि-
 रणमिति ॥ वारिराशौ लहरीव परमपदे ब्रह्मणि त्रिभुवनरचनारूपा
 विमोदयन्ती माया मुधैव भवति वर्धते विनश्यति चेतन्ययः

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः ।

लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः ॥ ७५ ॥

तदेतज्जीवपर्यायं वासनावशतः परम् ।

मनः संपद्यते लोलं कलनाकलनोन्मुखम् ॥ ७६ ॥

कलयन्ती मनःशक्तिरादौ भावयति क्षणात् ।

आकाशभावनामच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीम् ॥ ७७ ॥

ततस्तद्धनतां यातं घनस्पन्दक्रमान्मनः ।

भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शबीजरसोन्मुखम् ॥ ७८ ॥

ताभ्यामाकाशवाताभ्यां दृढाभ्यासवशाद्यतः ।

शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संघर्षाज्जायतेऽनलः ॥ ७९ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ दिक्कालेति श्लोकद्वयं वाक्यम् । दिक्काला-
दिभिरनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं कर्तुं लीलयैव स्वशक्तितो हेतोः दिक्का-
लकलितं यद्वपुरादत्ते स्वीकरोति ॥ ७५ ॥ जीवपर्यायं जीवशब्द-
पर्यायवाच्यं तदेतद्रूपं वासनावशतः परं वासनावशादेव केवलं
लोलं मनः सपद्यते ॥ ७६ ॥ कलयन्तीति ॥ मनोरूपा शक्तिः
कलयन्ती विचारयन्ती सती आदावच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीं शब्द-
एव बीजम् शब्दतन्मात्रमित्यर्थः । तद्विषयो रसस्तद्वाचना तदुन्मुखीं
तत्सापेक्षाम् । तत्पूर्विकामित्यर्थः । तादृशीमाकाशभावनां भावयति ।
पूर्वं शब्दतन्मात्रं भावयित्वा पश्चादाकाशभावनां भावयति स्मेत्यर्थः ।
शब्दतन्मात्रस्याकाशनिदानत्वात् ॥ ७७ ॥ तत इति ॥ ततोऽनन्तरं
तन्मनो घनतां यातं सत् घनस्पन्दक्रमात् स्पर्शबीजरसोन्मुखं स्पर्श-
तन्मात्रभावनापूर्वकं अनिलस्पन्दं वायोश्चलनं भावयति ॥ ७८ ॥
ताभ्यामिति ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां आकाशवाताभ्यां सह दृढा-

मनस्तादृग्गुणगतं रसतन्मात्रवेदनम् ।

क्षणाद्येतत्प्राप्तं शैत्यं जलसंविचिंत्य भवेत् ॥ ८० ॥

ततस्तादृग्गुणगतं मनो भावयति क्षणात् ।

गन्धतन्मात्रमेतस्माद्भूमिसंविचिंत्य भवेत् ॥ ८१ ॥

अथेत्यंभूततन्मात्रैर्वेष्टितं तनुतां जहत् ।

वपुर्वह्निकणाकारं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति ॥ ८२ ॥

अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितम् ।

तत्पुण्यप्रकृतमित्युक्तं भूतहृत्पद्मपदम् ॥ ८३ ॥

तस्मिन्तत्तीव्रसंवेगाद्भावायन्मासुरं वपुः ।

स्थूलतामेति पाकेन मनो विल्वफलं यथा ॥ ८४ ॥

भ्यासवशात् यः संघर्षः तस्माद्धेतोर्मन एवानलो जन्यते । अग्निं

भावयित्वा तद्रूपं भवतीत्यर्थः । वशात्तत इति पाठे ततो मनसः

अनलो जन्यत इत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ मन इति ॥ तादृग्गुणगतं

शब्दस्पर्शरूपगुणयुक्तं मनो रसतन्मात्रवेदनं रसतन्मात्रं भावयन्

क्रमादप्राप्तं शैत्यं चेतति भावयति ततो भावनाजलसंविद्भवेत् ॥ ८० ॥

तत इति ॥ तादृग्गुणगतं शब्दस्पर्शरूपरसयुक्तं मनो गन्धतन्मात्रं

भावयति । ततोऽनन्तरमेतस्माद्भावनान्भूमिसंविद्भवेत् ॥ ८१ ॥ अथेति ॥

अथ महामभूतसृष्ट्यनन्तरं इत्यमनेन प्रकारेण भूतैस्तन्मात्रैश्च वेष्टितं

अतएव तनुतां सूक्ष्मतां जहत्यजन्मनः कर्तुं क्रमाद्व्योम्नि स्फुरितं

वह्निकणाकारं वपुः पश्यति भावयति ॥ ८२ ॥ अहमिति ॥ अहं-

कारकलायुक्तं अहंकारांशैरेकादशभिरिन्द्रियैर्युक्तं बुद्धिबीजसम-

न्वितं बुद्ध्या तन्मात्रैश्च समन्वितं तद्व्योम्नि स्फुरितं वपुर्भूतम् इत्य-

प्रपदपदं भूतानां हृत्पुण्डरीके वर्तमानं पुण्यप्रकृतमित्युक्तम् ॥ ८३ ॥

तस्मिन्निधि ॥ तस्मिन्पुण्यप्रकृते स्थित्या मनस्वीग्रसंवेगात्तीव्रवासना-

मूपास्यद्रुतहेमामं स्फुरितं विमलाम्बरे ।
 संनिवेशमथादत्ते तत्तेजः स्वस्वभावतः ॥ ८५ ॥
 ऊर्ध्वं शिरःपिण्डमयमधः पादमयं तथा ।
 पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानं मध्ये चोदरधर्मिणम् ॥ ८६ ॥
 कालेन स्फुटतामेत्य भवत्यमलविग्रहः ।
 बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंस्थितः ॥ ८७ ॥
 स एव भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
 अवलोक्य वपुर्ब्रह्मा कान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥ ८८ ॥
 चिन्तामभ्येति भगवांस्त्रिकालामलदर्शनः ।
 एतस्मिन्परमाकाशे चिन्मयैकात्मरूपिणि ॥ ८९ ॥

योगाद्वेतोर्भासुरं वपुर्भाषयत् पाकवशाद्विल्यफलवत्स्थूलतामेति
 ॥ ८४ ॥ मूपेति श्लोकद्वयं वाक्यम् । अथ अनन्तरं मूपास्यद्रुतहे-
 मामम् मूपा नाम, प्रतिमादिनिर्माणार्थं विरचिता अन्तः सान्तराला
 मृन्मयी आकृतिः तत्स्थं द्रवीभूतं यद्वेम तत्सदृशं विमलाम्बरे
 स्फुरितं तत्पुरुषप्रकरूपं तेजः स्वस्वभावत एव ॥ ८५ ॥ ऊर्ध्वमुपरि
 शिरःपिण्डमयं अधः पादमयं पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानं मध्ये उदरधर्मिणं
 च संनिवेशमादत्ते ॥ ८६ ॥ कालेनेति सार्धश्लोकं वाक्यम् । स
 पूर्वोक्तः संनिवेश एव कालेन स्फुटतामेत्य अमलविग्रहः बुद्ध्यादि-
 युक्तः सर्वलोकपितामहो भगवान्ब्रह्मा भवतीत्यन्वयः । तद्बुद्धिस्ता-
 त्कालिकी कार्याकार्यहेतुर्मनीषा सत्त्वं व्यवसायः । बलं शरीरसाम-
 र्थ्यम् । उत्साहो लोकोत्तरकार्येषु स्वेच्छया यत्नः । विज्ञानं विशिष्ट-
 मीश्वरसाक्षात्काररूपं ज्ञानं । ऐश्वर्यमणिमादि तेषु संस्थितः प्रतिष्ठितः
 ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ सृष्टि-

अदृष्टापारपर्यन्ते प्रथमं किमभूदिति ।

इति चिन्तितवान्ब्रह्मा सद्योजातोऽमलात्मदृक् ॥ ९० ॥

संपश्यन्सर्ववृन्दानि समतीतान्यनेकशः ।

स्मरत्यथो स सकलान्सर्वधर्मगुणक्रमान् ॥ ९१ ॥

लीलया कल्पयत्येष चित्राः संकल्पजाः प्रजाः ।

नानाचारसमारम्भा गन्धर्वनगरं यथा ॥ ९२ ॥

तासां स्वर्गापवर्गार्थं धर्मकामार्थसिद्धये ।

अनन्तानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत् ॥ ९३ ॥

सृष्टिरेवमियं राम सर्गेऽसिन्स्थितिमागता ।

विरञ्चिरूपान्मनसः पुष्पलक्ष्मीर्मधोरिव ॥ ९४ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

स्वसंकल्पकृताः सर्वे देवासुरनरामराः ।

स्वसंकल्पोपशमने शाम्यन्त्यस्नेहदीपयत् ॥ ९५ ॥

आकाशसदृशं सर्वं कल्पनामात्रजृम्भितम् ।

जगत्पश्य महाबुद्धे सुदीर्घस्वप्नमुत्थितम् ॥ ९६ ॥

न जायते न म्रियते इति किञ्चित्कदाचन ।

परमार्थेन सुमते मिथ्या सर्वं तु विद्यते ॥ ९७ ॥

कोशमाशामुज्जानां संसाराडम्बरं त्यज ।

असदेतदिति ज्ञात्वा माऽत्र भावं निवेशय ॥ ९८ ॥

गन्धर्वनगरस्थार्थे भूपिते दूपितेऽथ वा ।

अविद्यांशसुताद्यैर्वा कः क्रमः सुखदुःखयोः ॥ ९९ ॥

रिति ॥ सर्गे जगति । सृष्टिः सृज्यमानः प्रपद्यः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

॥ ९६ ॥ ९७ ॥ कोशमिति ॥ माऽत्र भावं निवेशय अत्र संसा-

राडम्बरे भावं सात्पर्यं मा निवेशय ॥ ९८ ॥ गन्धर्वेति ॥ गन्धर्व-

घनदारेषु घृद्धेषु दुःखं युक्तं न चेष्टतः ।

घृद्धायां मोहमायायां कः समायासवानिह ॥ १०० ॥

यैरेव जायते रागो मूर्खस्याधिकतां गतैः ।

तैरेव भोगैः प्राज्ञस्य विराग उपजायते ॥ १ ॥

अतो राघव तत्त्वज्ञो व्यवहारेषु संस्थितः ।

नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राप्तं प्राप्तमुपाहर ॥ २ ॥

अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।

आगतानां च संभोग इति पण्डितलक्षणम् ॥ ३ ॥

यस्य स्यादिदमित्यास्या निवृत्ता सर्ववस्तुषु ।

क्रोडीकरोति सर्वज्ञं नाविद्या तमवास्तवी ॥ ४ ॥

शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बुद्ध्यावलम्ब्य च ।

सबाह्याभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण विमुञ्च मा ॥ ५ ॥

यस्य नेच्छा न वानिच्छा ज्ञस्य कर्मणि तिष्ठतः ।

न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्रमिवाम्बुभिः ॥ ६ ॥

नगरशब्दस्यार्थे भूषिते दूषिते वा यथा न सुखं न दुःखं वा तद्वद-

विद्याकल्पिते सुतादावपि सुखदुःखयोरक्रमः ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यस्येति ॥ यस्य सर्ववस्तुषु इदं स्यादित्यास्या

निवृत्ता तं सर्वज्ञमवास्तवी अविद्या न क्रोडीकरोति नावृणोति ॥ ४ ॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं निष्कलङ्कं सदसतोः कार्यकारणभूतयोश्चिच्छेद्ययोः

मध्यं कार्यकारणात्मकं चिन्मात्ररूपं पदं वस्तु बुद्ध्यावलम्ब्य सबा-

ह्याभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण मा विमुञ्च । उपेक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ यस्येति ॥

कर्मणि अवश्यकर्तव्ये तिष्ठतः प्रवर्तमानस्य ज्ञस्य ज्ञाननिष्ठस्य

विषयेषु इच्छा न प्रवर्तते इष्टसाधनात् । अनिच्छा च न । अनिष्ट-

यदि ते नेन्द्रियार्थश्रीः स्वदत्ते हृदि राघव ।
 तदसि ज्ञातविज्ञानः समुत्तीर्णो भवार्णवात् ॥ ७ ॥
 उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासनामणात् ।
 पुष्पाद्गन्धमिवोदारं चेतो राम पृथक्कुरु ॥ ८ ॥
 संसाराम्बुनिधावसिन्वासनाम्बुपरिप्लुते ।
 ये प्रज्ञानावमारूढास्ते तीर्णा दुःखिताः परे ॥ ९ ॥
 न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्भवम् ।
 सर्वमेवानुवर्तन्ते पारावारविदो जनाः ॥ ११० ॥
 ते शून्येऽपि न सिद्ध्यन्ते ते देवोद्यानसङ्गिनः ।
 नियतिं च न मुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ ११ ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

इत्थंगिरा विमलया विमलाशयस्य
 रामो मुनेः सपरिपुष्ट इवावभासे ।
 ज्ञानानृतेन मधुरेण विचारितातः
 पूर्णं शशाङ्क इव शीतलतां जगाम ॥ १२ ॥

साधनयुद्धवभावात् तस्य प्रज्ञा पद्मपत्रमम्बुभिरिव हर्षविषादादि-
 भिर्न लिप्यते न संक्षिप्यते ॥ ६ ॥ यदिति ॥ स्वदत्ते स्वादनं करोति
 ॥ ७ ॥ उच्चैरिति ॥ उच्चैःपदाय कैवल्याय प्रज्ञया प्रज्ञाप्रकर्षेण हेतुना
 वासनाजालाशेतः समुद्धरेत्यर्थः ॥ ८ ॥ संसारेति ॥ प्रज्ञायामना-
 रूढायो षट्पादपि संसारान्नोत्तरणमिति भावः ॥ ९ ॥ नेति ॥
 पारावारविदः संसारमागम्य पारं उत्तरणे हेतुर्विना अव्यारं संसा-
 रोत्तरयिष्यात् तद्विद इत्यर्थः ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

राम उवाच ॥

सृष्टिरेकविधा किं स्यात्किं वा बहुविधा वद ।
तद्विज्ञानेन मायाया रूपं स्फुटतरं भवेत् ॥ १३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

कदाचित्सृष्टयः शार्व्यः कदाचित्पञ्चजोद्भवाः ।
कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मुनिनिर्मिताः ॥ १४ ॥
कदाचिद्व्रजो ब्रह्मा कदाचित्सलिलोद्भवः ।
अण्डोद्भवः कदाचित्तु कदाचिज्जायतेऽम्बरात् ॥ १५ ॥
कदाचिद्भूरभूत्सृष्टौ नीरन्ध्रतरुसंकटा ।
कस्यांचिन्ननीरन्ध्रा कस्यांचिद्भूधरावृता ॥ १६ ॥
कदाचिन्मृन्मयी भूमिः कदाप्यासीदृषन्मयी ।
कदाचित्काञ्चनमयी कदाचिन्मांसमय्यभूत् ॥ १७ ॥
कदाचित्प्रथमं व्योम प्रतिष्ठाभधिगच्छति ।
कदाचित्प्रथमं पृथ्वी कदाचित्प्रथमं पयः ।
कदाचित्प्रथमं तेजः कदाचित्प्रथमं मरुत् ॥ १८ ॥
निदर्शनार्थं सृष्टेस्तु मयैकस्य प्रजापतेः ।

भवेत कथितोत्पत्तिर्न त्वयं नियमः क्वचित् ॥ १९ ॥

कदाचिदित्यादिना सार्धेन श्लोकपट्टेन सृष्टिप्रमत्त्यानियमं दर्शयति ।
तत्र कर्तुरनियममाह—कदाचिदित्यनेन ॥ शार्व्यः शिवसंरन्ध्रन्यः ।
पञ्चजोद्भवाः ब्राह्मण्यः । वैष्णव्यो विष्णूद्भूताः । मुनिनिर्मिताश्च
कदाचित् ॥ १४ ॥ प्रादुर्भाजस्यानमपि न नियतमित्याह पञ्चदशेन
॥ १५ ॥ पृथिवीस्वरूपमप्यनियतमित्याह षोडशसप्तदशभ्याम्
॥ १६ ॥ १७ ॥ वियदादेः पौर्वापर्यमप्यनियतमित्याह सार्धेनाष्टा-
दशेन ॥ १८ ॥ उक्तस्यानियमस्योपसंहार एकोनविंशेनेति विवेकः

पुनः कृतं पुनस्त्रेता पुनश्च द्वापरः कलिः ।
 पुनःपुनरिदं सर्वं तत्रास्ति न पुनस्तु यत् ॥ १२० ॥
 जगन्मायास्वरूपस्य वर्णनाव्यपदेशतः ।
 दाशूराख्यायिकां राम वर्ण्यमानां मया शृणु ॥ २१ ॥
 अस्त्यसिन्वसुधापीठे विचित्रकुसुमद्रुमः ।
 मागधो नाम विख्यातः श्रीमाञ्जनपदो महान् ॥ २२ ॥
 कदम्बवनविस्तारितालावलितजङ्गलः ।
 विचित्रविहगव्यूहसर्वाश्चर्यमनोहरः ॥ २३ ॥
 तत्रैकसिन्निरितटे कर्णिकारसमाकुले ।
 कदलीखण्डनीरन्ध्रनीपगुल्मविराजिते ॥ २४ ॥
 कश्चित्परमधर्मात्मा मुनिरासीन्महातपाः ।
 दाशूरनामा महता तपोयोगेन संयुतः ॥ २५ ॥
 शरलोमेति विख्यातः पिता तस्य यभूव ह ।
 रामापर इव अद्या तस्मिन्नेवावसद्गिरौ ॥ २६ ॥
 तस्यासावेकपुत्रोऽभूत्कचो देवगुरोरिव ।
 येन सायं ॥ पुत्रेण नीतवाङ्गीकृतं यने ॥ २७ ॥
 अथासौ शरलोमात्रं सुक्त्वा युगगणान्ययौ ।
 त्यक्त्वा देहं गुगमारं त्यक्त्वा नीतः गुगो यथा ॥ २८ ॥

॥ १५ ॥ पुनरिति ॥ चत्वारिंशति युगानि पुनः पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ।
 इत्थं चत्वारिंशत् पुनःपुनरावर्तन्त एव । यस्तु पुनरिति काला-
 न्तेऽपि तपोवाचिष्ठेनेनादितं कृतं निमित्तं यस्तु नास्ति ॥ १२० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

एक एव वने तस्मिन्दाशूरः प्ररुरोदह ।
 दशापनीतपितृकः कलुषं कुरो यथा ।
 मातापितृवियोगेन शोकसंतापिताशयः ॥ २९ ॥
 म्लानिमम्याययौ नूनं हेमन्त इव पङ्कजम् ।
 बालोऽसावथ दीनात्मा वनदेवतया वने ॥ १३० ॥
 इत्थमाश्वासितो राम तदादृश्यशरीरया ।
 अपिपुत्र महाप्राज्ञ किमज्ञ इव रोदिषि ॥ ३१ ॥
 संसारस्य न कसाच्च स्वरूपं वेत्ति चञ्चलम् ।
 सर्वदैवेदृशी साधो संसारस्य स्थितिश्चला ॥ ३२ ॥
 जायते जीव्यते पश्चादवश्यं च विनश्यति ।
 तदर्थं मा कृथा व्यर्थं विपादं मरणे पितुः ॥ ३३ ॥
 अवश्यभाव्योऽस्तमयो जातस्याहर्षतेरिव ।
 अशरीरामिति श्रुत्वा गिरमारक्तलोचनः ॥ ३४ ॥
 धैर्यमामादयामाम शिरण्डी स्तनितादिब ।
 उत्थायानश्यकं कृत्वा पाश्चात्त्यं पितुरादृतः ।
 चकार तपसे पुद्धिं दृढामुत्तमसिद्धये ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मेण कर्मणा तस्य विपिने चरतस्तपः ।
 अनन्तसंकल्पमयं श्रोत्रियत्वं बभूव ह ॥ ३६ ॥

दशेति ॥ दशापनीतपितृकः दशा जीवितकालस्य चरमावस्था तया
 अपनीतः पिता यस्य । कुरुर उत्क्रोशनामा पक्षिविशेषः ॥ २९ ॥
 ॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ उत्थायेति ॥ पाश्चा-
 त्यमौर्ष्यदैहिकं कर्म ॥ ३५ ॥ ब्राह्मेणेति ॥ अनन्तसंकल्पमयम् । तपसे
 प्रज्ञादशेन विशुद्धेन स्थानेन भवितव्यम् । एवमेवैवैश्च पावनेः साय-

अज्ञातज्ञेयबुद्धेस्तु सुत्रोत्रियतया तया ।

न विशत्राम चेतोऽस्य पवित्रेऽपि घरातले ॥ ३७ ॥

केवलं सर्वमेवेदं सुविशुद्धं घरातलम् ।

अशुद्धमेव पश्यन्स नारमत्कचिदेव हि ॥ ३८ ॥

अथ संकल्पनेनैव संकल्पमनसैव सः ।

बुद्धाग्रमेव संशुद्धं स्थितिरत्रोचिता मम ॥ ३९ ॥

अथेदानीं तपस्तप्यं तपसोग्रेण शाखिषु ।

खगवत्स्थितिमाप्नोति शाखासु च दलेषु च ॥ १४० ॥

इति संचिन्त्य संज्वालय हुताशमतिभास्वरम् ।

जुहाव तस्मिन्प्रोत्कृत्य मांसं स्वस्कन्धमित्तितः ॥ ४१ ॥

अथ गीर्वाणवृन्दस्य समग्रा गलमित्तयः ।

मन्मुखस्थेन मा यान्तु विप्रमांसेन भक्षताम् ॥ ४२ ॥

इति संचिन्त्य भगवान्सप्तार्चित्तस्य देवता ।

पुरो बभूव दीप्तांशुर्दीप्तांशुर्वान्पतेरिव ॥ ४३ ॥

उवाच वचनं विप्रकुमाराऽभिमतं वरम् ।

गृहाण स्थापितं साधो कोशस्थं सन्मणिं यथा ॥ ४४ ॥

इत्युक्तवन्तं तं देवमर्घपुष्पोपशोभितम् ।

संपूज्य स्तुतिवादेन ग्राह्यं विप्रकुमारकः ॥ ४५ ॥

भगवन्भूतपूर्णाया भुवः पावनमण्डलम् ।

नामोमि तेन वृक्षाणामुपरि स्थितिरस्तु मे ॥ ४६ ॥

इत्युक्ते ह्युनिपुत्रेण सर्वदेवमुखं शिखी ।

एवमस्तु तथेत्युक्त्वा जगामान्तर्धिभीश्वरः ॥ ४७ ॥

नैर्भवितव्यमित्यनन्तसंकल्पप्रचुरम् । श्रोत्रियत्वं छान्दसत्वम् ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तसिन्नन्तर्हिते देवे क्षणात्सान्ध्य इवाम्बुदे ।

अथ काननमध्यस्थं चुम्बिताम्बुदमण्डलम् ॥ ४८ ॥

कदम्बं रोदसीस्तम्भमारुरोह द्विजोत्तमः ।

तत्रासौ व्योमलग्नायाः शाखायाः प्रान्तपल्लवे ॥ ४९ ॥

विवेश विगताशङ्कमेकाग्रतपसि स्थितः ।

अथोपविश्य मृदुनि तत्र पल्लवविष्टरे ॥ १५० ॥

क्षणमालोकितास्तेन दिशः कौतुकलीलया ।

सरिदेकावलीरम्याः शैलेन्द्रस्तनकुञ्जालाः ॥ ५१ ॥

निर्मलाकाशकचरा लोलनीलाम्बुदालकाः ।

तस्मिंश्छतागृहे स्थित्वा विलोक्य ककुभः क्षणम् ॥ ५२ ॥

दृढं पद्मासनं बद्धा दिग्भ्यः प्रत्याहृतात्मना ।

अज्ञातपरमार्थेन क्रियामात्रे च तिष्ठता ॥ ५३ ॥

फलकार्पण्ययुक्तेन चेतसा सोऽकरोन्मग्नम् ।

तत्रासौ दश वर्षाणि मनसैवायजत्सुरान् ॥ ५४ ॥

गवाश्चनरमेधाद्यैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।

कालेनामलतां याते वितते तस्य चेतसि ॥ ५५ ॥

चलादवततारान्तर्ज्ञानमात्मप्रसादजम् ।

ततो विशीर्णावरणो विगलद्वासनामलः ।

संददर्शकदा तस्यां लतायामग्रतः स्थिताम् ॥ ५६ ॥

चनदेवीं विशालाक्षीमालोलकुसुमाम्बराम् ।

तामुवाचानवद्यार्द्धी स भुनिर्विनताननाम् ॥ ५७ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥

का त्वमुत्पलपत्राक्षि कान्तिविक्षोभितसरे ।
 इत्युक्ते मृगशावाक्षी गौरी पीनपयोधरा ॥ ५८ ॥
 मुनिमाह मनोहारि मुग्धाक्षरमिदं वचः ।
 यानि यानि दुरापाणि वाञ्छितानि महीतले ॥ ५९ ॥
 प्राप्यन्ते तानि तान्याशु महतामेव याञ्जया ।
 अहमत्र द्रुमाकीर्णे त्वत्कदम्बाभ्यलंकृते ॥ ६० ॥
 लतालीलालये ब्रह्मन्विपिने वनदेवता ।
 यथैत्रसितपक्षस्य त्रयोदश्यां सरोत्सवे ॥ ६१ ॥
 बभूव वनदेवीनां समाजो नन्दने वने ।
 तत्राहमगमं नाथ त्रैलोक्यललनासदः ॥ ६२ ॥
 तत्र दृष्टा मया सर्वा वयस्या मदनोत्सवे ।
 अपुत्रया पुत्रयुक्तास्तेनाहं दुःखिता भृशम् ॥ ६३ ॥
 त्वयि सर्वार्थिसार्थस्य बृहत्कल्पतरौ स्थिते ।
 अनाथेव कथं नाथ किल शोचाम्यपुत्रिका ॥ ६४ ॥
 देहि मे भगवन्पुत्रं नो चेद्देहमिहाग्रये ।
 प्रकरोम्याहुतिं पुत्रदुःखदाहोपशान्तये ॥ ६५ ॥
 तामित्युक्तवतीं तन्वीं विहस्य मुनिपुङ्गवः ।
 प्रादाद्वस्तगतं पुष्पं तस्यै प्रेम्णा दयान्वितः ॥ ६६ ॥
 गच्छ तन्यङ्गि मासेन पूजार्हमलिलोचने ।
 प्रमोष्यसे मुतं कान्तं प्रसन्नमित्र सह्यता ॥ ६७ ॥
 किन्त्वसौ मरणावेशोपायिन्या यस्त्वया मुतः ।
 याचितः कृच्छ्रसंप्राप्तज्ञानस्ते न भविष्यति ॥ ६८ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

इत्युक्त्वा स मुनिस्तन्वीं प्रसन्नमुखमण्डलाम् ।
 परिचर्यां करोमीति प्रार्थनोक्तां व्यसर्जयत् ॥ ६९ ॥
 सा जगामात्मसदनं मुनिः स्वार्थपरोऽभवत् ।
 अवहत्क्रमशः कालं ऋतुसंवत्सराङ्कितम् ॥ १७० ॥
 अथ दीर्घेण कालेन सैवोत्पलविलोचना ।
 द्वादशाब्दमुपादाय सुतं मुनिमुपाययौ ॥ ७१ ॥
 सा प्रणम्योपविश्याग्रे मुनिमिन्दुसमानना ।
 उवाच कलया वाचा चूतद्रुममिवालिनी ॥ ७२ ॥
 अयं स भगवन्भव्यः कुमारः पुत्र आवयोः ।
 कृतो मया समग्राणां कलानां किल कोविदः ॥ ७३ ॥
 प्रभो केवलमेतेन ज्ञानं नाधिगतं शुभम् ।
 तेन संसारयन्त्रेऽसिन्नशः परिपीड्यते ॥ ७४ ॥
 ज्ञानं त्वमेवास्य विभो कृपयोपदिशाधुना ।
 एवं वदन्तीं स मुनिर्मच्छिष्यमबले सुतम् ॥ ७५ ॥
 इहैव स्थापयैनं त्वमित्युक्त्वा तां व्यसर्जयत् ।
 तस्यां गतायां स पितुरन्तेवासितयात्तया ॥ ७६ ॥
 अतिष्ठत्संयतो धीमानर्कस्येवारुणः पुरः ।
 तदर्थप्राप्यविज्ञानं ततश्चित्राभिरुक्तिभिः ॥ ७७ ॥
 चिरकालमसौ तत्र मुनिः पुत्रमबोधयत् ।
 आख्यायिकाख्यानशतैर्दृष्टान्तैर्दृष्टिकल्पितैः ॥ ७८ ॥

इतीति ॥ प्रार्थनोक्ता प्रार्थनारूपमुक्तं वचनं यस्यास्ताम् ॥ ६९ ॥
 ॥ १७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तद-
 र्थेति सार्धश्लोकद्वयवाक्यम् । आख्यायिकाऽऽख्यानशतैः । अथशत

तथेतिहासवृत्तान्तैर्वेदवेदान्तनिश्चयैः ।

अनुद्वेगतया नित्यं विस्तरेण यथाक्रमम् ॥ ७९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

कदाचिदार्यमार्गेण तेन कैलासवाहिनीम् ।

अहं स्नातुमदृश्यात्मा व्योमवीथीं गतः पुरा ॥ १८० ॥

निर्गत्य नभसस्तत्र मुनिमण्डलकोदरात् ।

रात्रौ प्राप्तोऽसि सुमते दाशूरतरुमुन्नतम् ॥ ८१ ॥

यावच्छृणोमि विटपकुहरात्कानने वचः ।

कुञ्जलाम्भोजसद्वस्थपदपदस्येव निखनम् ॥ ८२ ॥

दाशूर उवाच ॥

शृणु पुत्र महाबुद्धे वस्तुनोऽस्य समामिमाम् ।

वर्णयामि महाश्र्वर्यामेकामार्यायिकां तव ॥ ८३ ॥

अस्ति राजा महावीर्यो विख्यातो भुवनत्रये ।

नाम्ना स्योत्थ इति श्रीमाञ्जगदाक्रमणे क्षमः ॥ ८४ ॥

यस्यानुशासनं सर्वे भुवनेष्वपि नायकाः ।

शिरोभिर्धारयन्त्युच्चैश्चूडामणिमिवोत्तमम् ॥ ८५ ॥

यः साहसैकरसिको नानाश्र्वर्यविहारवान् ।

केनचिन्निषु लोकेषु न महात्मा वशीकृतः ॥ ८६ ॥

उपलब्धार्था आर्यायिका । परोक्षवृत्तान्तमाख्यानम् । दृष्टिकल्पितैः

स्वप्नानकल्पितैः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ १८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ शृण्विति ॥

अस्य वस्तुनो वृत्तान्तस्य समां सदृशीमिमामार्यायिकां वर्णयामी-

ष्वन्वयः ॥ ८३ ॥ अस्तीति ॥ स्योत्थ इत्यादिभिः नामान्तरेर्गोपि-

तार्यामार्यायिकां पुत्रप्रभानन्तरं दाशूरः स्वयमेव विवरिष्यति ।

तथापि तत्र किञ्चिदुच्यते ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

यस्यारम्भसहस्राणि सुखदुःखप्रदान्यलम् ।
 संख्यातुं केन शक्यन्ते कल्लोला जलधेरिव ॥ ८७ ॥
 यस्य वीर्यं सुवीर्यस्य न शस्त्रैर्न च पावकैः ।
 केनचिद्भवने क्रान्तमाकाशमिव मुष्टिना ॥ ८८ ॥
 यदीयां विततारम्भलीलां निर्माणमामुराम् ।
 न मनागनुकुर्वन्ति शक्रोपेन्द्रहरा अपि ॥ ८९ ॥
 त्रयस्तस्य महाबाहोर्देहदिग्भरणक्षमाः ।
 जगदाक्रम्य तिष्ठन्ति उत्तमाधममध्यमाः ॥ १९० ॥
 व्योमन्येवातिचित्ते जातोऽसौ त्रिशरीरकः ।
 तत्रैव च स्थितिं यातः शब्दपातश्च पक्षिवत् ॥ ९१ ॥
 तत्रैवापारपर्यन्ते नगरं तेन निर्मितम् ।
 चतुर्दशमहारथ्यं विभागत्रयभूषितम् ॥ ९२ ॥
 वनोपवनमालाढ्यं श्रीढाशिखरिसुस्थितम् ।
 मृत्कालताधवलितं वार्पीसप्तकभूषितम् ।
 शीतलोष्णात्मकाक्षीणदीपद्वयविराजितम् ॥ ९३ ॥

॥ ८९ ॥ त्रय इति ॥ तस्यैव स्रोत्यस्य दिग्भरणक्षमाः दिशां पूरणे
 क्षमाः शक्तान्नयो देहाः सत्त्वादिगुणरूपाः ॥ १९० ॥ व्योमनीति ॥
 असौ स्रोत्यः त्रिशरीरकः त्रीणि सत्त्वादिरूपाणि शरीराणि यस्य
 तादृशः । व्योमन्येव चिदाकाश एव जातः तत्रैव स्थितिं यातः ।
 शब्दपातश्च शक्यतेऽस्मिन्निति शब्दो व्योम तत्रैव पततीति शब्द-
 पातश्च पक्षिवत् । यथाहि पक्षी व्योमन्येवाविर्भवति तिष्ठति लीयते
 च तद्वदित्यर्थः ॥ ९१ ॥ तत्रैवेति सार्धश्लोकद्वयं याक्यम् ॥ नगर-
 मिति ॥ मृत्काले । चतुर्दशनुवनान्येव महारथ्या यस्मिन् । विभागत्र-
 यभूषितं ऊर्ध्वाधोमध्यलोकेभेदेन त्रिधा विभक्तम् ॥ ९२ ॥ श्रीढा-

तस्मिन्नेवातिविपुले पत्तने तेन भूभृता ।
संचारिणा विरचिता मुग्धापवरका गणाः ॥ ९४ ॥

ऊर्ध्वं केचिदधः केचिन्मध्ये केचिन्नियोजिताः ।
असिताच्छादनाच्छन्ना नवद्वारविभूषिताः ॥ ९५ ॥

अनारतवहद्वातबहुवातायनान्विताः ।
दीपपञ्चकसालोकास्त्रिस्थूणाः शुक्लदारवः ॥ ९६ ॥

मसृणालेपमृदवः प्रतोलीकुलसंकुलाः ।
मायया रचितास्तेन राज्ञा तेषु महात्मना ॥ ९७ ॥

रक्षितारो महापक्षा नित्यमालोकमीरवः ॥ ९८ ॥
अथापवरकौघेषु चलत्सु स महीपतिः ।

करोति विविधां क्रीडां नीडेष्विव विहंगमः ॥ ९९ ॥
त्रिशरीरः स तेष्वन्तस्तैर्यक्षैः सह पुत्रक ।

लीलालसमुपित्वाशु पुनर्निष्क्रम्य गच्छति ॥ २०० ॥

शिवरिणो मेरुमन्दरादयसैः सुस्थितम् । मुक्तालताः सरितस्ताभिः
धवलितम् । वाप्यः समुद्रास्तासां सप्तकेन भूषितम् । शीतलोष्णात्मक-
मक्षीणं च दीपद्वयं चन्द्रार्कौ तेन विराजितम् ॥ ९३ ॥ तस्मि-
न्निति सार्धश्लोकत्रयं वाक्यम् । अपवरका देहरूपाण्यभ्यन्तरगृ-
हाणि ॥ ९४ ॥ असितमाच्छादनं नाम केशरूपं कृणम् । नव
द्वाराणि श्रोत्रादीनि ॥ ९५ ॥ वातायनानि नासिकाविचरादीनि ।
दीपपञ्चकं तिस्रः स्थूणास्तम्भाः धातपित्तकफरूपास्तेषां देहधारकत्वा-
च्छुष्ठानि दारुण्यस्थीनि ॥ ९६ ॥ मसृण आलेपो मृष येपाम् । तत्र
आलेपो वाह्यत्वक् । मृन्मांसम् । प्रतोत्यो मुजाघद्वरूपा वीर्यः ॥ ९७ ॥
महापक्षाः अहंकाराः । तेषामालोकमीरत्वं तत्त्वज्ञाननियत्यत्वात्
॥ ९८ ॥ ९९ ॥ २०० ॥ तस्येति ॥ भविष्यन्निर्माणं पुरं भाविदेहान्तरम्

तस्येच्छा जायते वत्स कदाचिच्चलचेतसः ।
 पुरं भविष्यन्निर्माणां किञ्चिद्यामीति निश्चला ॥ १ ॥
 भूताविष्ट इवावेगात्तत उत्थाय धावति ।
 पुरं तदप्यब्रामोति गन्धर्वैरिव निर्मितम् ॥ २ ॥
 तस्येच्छा जायते वत्स कदाचिच्चलचेतसः ।
 विनाशं संप्रयामीति तेनाशु स विनश्यति ॥ ३ ॥
 पुनरुत्पद्यते तूर्णं सान्महोर्मिरिवाम्भसः ।
 व्यवहारं तनोत्युच्चैः पुनरारम्भमन्धरम् ।
 स्वयैव व्यवहृत्यामौ कदाचित्परिदूयते ॥ ४ ॥
 किं करोम्यहमज्ञोऽस्मि दुःस्वितोऽस्मीति शोचति ।
 मुदमेत्य कदाचिच्च स्वयमायाति पीनताम् ॥ ५ ॥

पिपति गच्छति बल्गाति जृम्भते

स्फुरति माति च भ्रासुररूपधृरु ।

मुत महामहिमा म महीपतिः

पतिरपामिव वातरयाकुलः ॥ ६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अथापृच्छत्सुतस्तत्र जम्बूद्वीपे महानिधि ।

कदम्बद्रुमपर्णस्थं पितरं पापनाशयः ॥ ७ ॥

कोऽस्मां स्योन्येति विख्यातो भूपस्तातोत्तमाकृतिः ।

कथितं च किमेतन्मे त्वयेति श्रद्धि तत्त्वतः ॥ ८ ॥

दाशरु उवाच ॥

शृणु पुत्र यथाभूतमेतत्ते कथयाम्यहम् ।

येन संमारचक्रस्य तत्त्वमस्यावबुध्यसे ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ २१० ॥ ११ ॥

असदभ्युत्थितारम्भमवस्तुमयमाततम् ।

संसारसंस्थानमिदमेवमाकथितं मया ॥ २१० ॥

परमान्नभसो जातः संकल्पः स्वोत्थ उच्यते ।

जायते स्वयमेवासौ स्वयमेव विलीयते ॥ ११ ॥

तत्स्वरूपमिदं सर्वं जगदाभोगि विद्यते ।

जायते तत्र जाते तु तस्मिन्नेष्टे विनश्यति ॥ १२ ॥

ब्रह्मविष्ण्वन्द्रुद्रादींस्तस्यैवावयवान्विदुः ।

शून्ये व्योमनि तेनेदं निर्मितं त्रिजगत्पुरम् ॥ १३ ॥

प्रतिभासानुसन्धानमात्रेणैति विरञ्चिताम् ।

यत्रैते वितता लोकालोककोशाश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

वनोपवनमालाश्च यत्रोद्यानपरम्परा ।

क्रीडाशिखरिणो यत्र सह्यमन्दरमेखः ॥ १५ ॥

शीतोष्णदीप्तौ चन्द्रार्कौ दीपौ चण्डानिलाक्षतौ ।

सूर्याशुकवदालोलत्तरङ्गोचुङ्गमौक्तिकाः ॥ १६ ॥

बहन्ति सरितो यत्र सन्मुक्तावलयश्चलाः ।

इक्षुक्षीरादिसलिला मणिरत्नविषाङ्कुराः ॥ १७ ॥

और्वानलाम्बुजा यत्र वाप्यः सप्तमहार्णवाः ।

तस्मिन्नेव जगत्प्रासिन्पुरे संकल्पभूभृता ॥ १८ ॥

क्रीडार्थमात्मनश्चित्रा देहापवरकाः कृताः ।

केचिद्दीर्घाणनामान ऊर्ध्व एव नियोजिताः ॥ १९ ॥

नरनागादयः केचिन्मध्येऽधश्च नियोजिताः ।

प्राणयन्त्रप्रवाहेण चलन्तो मांममृन्मयाः ॥ २२० ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सितास्यदारवः स्निग्धत्वग्लेपमसृणामलाः ।
 केचित्केशोलपोह्यासरचिताच्छादनश्रियः ॥ २१ ॥
 कर्णाक्षिनासाग्रमुखैर्द्वारैर्नवभिरन्विताः ।
 कर्णनासास्यताल्वादिवातायनगणान्विताः ॥ २२ ॥
 भुजाद्यङ्गप्रतोलीकाः पञ्चेन्द्रियकदीपकाः ।
 मायया रचितास्तेषु संकल्पेन महामते ॥ २३ ॥
 अहंकारमहायक्षाः परमालोकभीषणाः ।
 देहापवरकस्यान्तर्महाहंकारपक्षकैः ॥ २४ ॥
 सहितः क्रीडतेऽत्यर्थं तस्मिन्नेवासदुत्थितैः ।
 क्षणमभ्युदयं याति क्षणं शाम्यति दीपवत् ॥ २५ ॥
 देहगेहेषु संकल्पस्तरङ्गः सागरोपिव ।
 भविष्यन्नेव निर्माणमवाप्नोति तदा पुरम् ॥ २६ ॥
 यदा संकल्पितं वस्तु क्षणादेव प्रपश्यति ।
 असंकल्पनमात्रेण स्येनैवाशु विनश्यति ॥ २७ ॥
 अनन्तायात्मदुःखाय नानन्दाय कदाचन ।
 इदं स्फारं जगद्दुःखं प्रतनोत्यात्मसत्तया ॥ २८ ॥
 असत्तया नाशयति घनं सांध्यं यथा तमः ।
 स्वयैव दुःखदायिन्या चेष्टया परिरोदिति ॥ २९ ॥
 संकल्पितानन्दलवस्तिष्ठत्युत्तरकन्धरम् ।
 त्रयस्तस्यामतेर्देहा अधमोत्तममध्यमाः ॥ ३० ॥
 तमःसत्त्वरजःसंज्ञाः कारणं जगतः स्थितेः ।
 तमोरूपो हि संकल्पो नित्यं प्राकृतचेष्टया ॥ ३१ ॥

परां कृपणतामेत्य प्रयाति कृमिकीटताम् ।
 सत्त्वरूपो हि संकल्पो धर्मज्ञानपरायणः ॥ ३२ ॥
 अदूरकेवलीभावः साम्राज्य इव तिष्ठति ।
 रजोरूपो हि संकल्पो लोकसंव्यवहारवान् ॥ ३३ ॥
 परितिष्ठति संसारे पुत्रदारानुरञ्जितः ।
 त्रिविधं तु परित्यज्य रूपमेतन्महामते ॥ ३४ ॥
 संकल्पः परमायाति पदमात्मपरिक्षये ।
 सर्वा दृष्टीः परित्यज्य नियम्य मनसा मनः ॥ ३५ ॥
 सबाह्याभ्यन्तरस्थस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु ।
 यदि वर्षसहस्राणि तपंश्चरसि दारुणम् ॥ ३६ ॥
 पातालस्यश्च भूस्थश्च स्वर्गस्थश्चापि तत्तव ।
 नान्यः कश्चिदुपायोऽस्ति संकल्पोपशमादृते ॥ ३७ ॥
 अनावाधेऽविकारे च सुखे परमपावने ।
 संकल्पोपरमे यत्नं पौरुषेण परं कुरु ॥ ३८ ॥
 संकल्पतन्तावसिला भावाः प्रोताः किलानघ ।
 छिन्ने तन्तौ न जाने ते क्व यान्ति विश्वरायः ॥ ३९ ॥
 निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव ।
 चिदचित्योन्मुखत्वं हि याति संकल्पसंक्षये ॥ २४० ॥

अधिगतपरमार्थतामुपेत्य

प्रमममपास्य विकल्पजालमुच्चैः ।

अधिगमय पदं तदद्वितीयं

विततगुल्फाय गुणुत्तचित्तवृत्तिः ॥ ४१ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ २३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पुत्र उवाच ॥

कीदृशस्तात संकल्पः कथमुत्पद्यते प्रभो ।

कथं वा वृद्धिमायाति कथं चैष विनश्यति ॥ ४२ ॥

दाशरू उवाच ॥

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सत्तासामान्यरूपिणः ।

चित्तश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तत्संकल्पाङ्कुरं विदुः ॥ ४३ ॥

लेशतः प्राप्तसत्ताकः स एव घनतां शनैः ।

याति चित्तत्त्वमापूर्य दृढं जाड्याय मेघवत् ॥ ४४ ॥

भावयन्ती चित्तिश्चेत्थं व्यतिरिक्तमिवात्मनः ।

संकल्पतामिवायाति बीजमङ्कुरतामिव ॥ ४५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ २४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अनन्तस्येति ॥ सत्तासामान्यरूपिणः सर्वात एवानन्तस्यात्मतत्त्वस्य स्वरूपभूतचित्तश्चेतन्यस्य यथेत्योन्मुखत्वं यहिर्मुखत्वं तदेव संकल्पस्याङ्कुरं सूक्ष्मरूपं विदुः ॥ ४३ ॥ लेशेति ॥ लेशतः सूक्ष्मांशेन प्राप्तसत्ताको लब्धस्वरूपः स एव चित्तेत्योन्मुखीभावरूपः संकल्पाङ्कुर एव शनैश्चित्तत्वं चितः स्वरूपं दृढमापूर्य जाड्याय जडात्मकप्रपञ्चभावेन परिणतये घनतां घनीभावं याति मेघवत् । यथा हि मेघः प्रथमं लेशतः प्राप्तसत्ताकः शनैराकाशमापूर्य जाड्याय जडाविर्भावाय घनतां याति तद्वदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ भावयन्तीति ॥ चित्तिरात्मनश्चेतन्यं चेत्थं दृश्यं आत्मज्ञो व्यतिरिक्तमिव विभावयन्ती सती संकल्पतामायातीव बीजमङ्कुरतामिव । चितः स्वव्यतिरिक्ततया चेत्यभावनं संकल्प इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ आयातीत्यनेन भ्रान्तिमात्रकल्पितमेतत् न परमार्थत इति दर्शयति संकल्पन-

संकल्पनं हि संकल्पः स्वयमेव प्रजायते ।

वर्धते सत एवाशु दुःखाय न सुखाय तु ॥ ४६ ॥

मा संकल्पय संकल्पं भावं भावय मा स्थितौ ।

एतावतैव भावेन भव्यो भवसि भूतये ॥ ४७ ॥

संकल्पनाशने यत्नो न भूयाननुगच्छति ।

भावनाभावमात्रेण संकल्पो जीयते ह्ययम् ॥ ४८ ॥

सुमनःकुसुमामर्दे किञ्चिद्व्यतिकरो भवेत् ।

सुसाध्याऽभावमात्रेण न तु संकल्पनाशने ॥ ४९ ॥

संकल्पेनैव संकल्पं मनसैव मनो मुने ।

छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करम् ॥ २५० ॥

मिति ॥ हि यस्मात्कारणात् संकल्पनमसत्कल्पनमेव संकल्पस्तस्मात्तस्य निमित्तान्तरानपेक्षत्वात् स्वयमेव प्रजायते प्रादुर्भवति सत एव चाशु वर्धते किंतु ससंकल्पो दुःखाय केवलं नतु कदाचिदपि सुखाय अतो हेय एवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तस्य हानोपायमुपदिशति—मेति ॥ संकल्पं मा संकल्पय मा प्रवर्तय । स्थितौ जगत्स्थितौ भावं तात्पर्यं मा भावय मा कुरु । एतावता निःसंकल्पेन जगत्स्थितौ निरादरेण च भावेनाभिप्रायेणैव भूतये मुक्तये भव्यो भवसि योग्यो भविष्यसि ॥ ४७ ॥ संकल्पेति ॥ संकल्पनाशने भूयान्प्रयत्नो नानुगच्छति । हि यस्मात्कारणात्संकल्पः भावनायाः संकल्पनायाः अभावमात्रेणाप्रवर्तनेनैव ॥ ४८ ॥ सुमन इति ॥ सुमनःकुसुमं मालतीपुष्पं तस्य आमर्दे ईषन्मर्दनेऽपि किञ्चिद्व्यतिकरः अल्पो यत्नभेदो भवेत् । संकल्पनाशने तु न कश्चिद्व्यतिकरः न कोऽपि यत्नभेदः । कुतः । सुसाध्याभावमात्रेण सुग्रसाध्यस्यापि कार्यस्याभावात् उपेक्षामाप्रतिषत्यत्यात्संस्कल्पस्येति ॥ ४९ ॥ संकल्पेनेति ॥

यथैवेदं नमः शून्यं जगच्छून्यं तथैव हि ।
 असन्मयविकल्पोत्थे उभे एते तते यतः ॥ ५१ ॥
 तन्दुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा ।
 नश्यति क्रियया पुत्र पुरुषस्य तथा मलः ॥ ५२ ॥
 जीवस्य तन्दुलस्येव मलं सहजमप्यलम् ।
 नाश्यत्येव न संदेहस्तस्मादुद्यमवान्मव ॥ ५३ ॥
 मम गुरुविभवोऽञ्जला विलासा
 इति तव मास्तु वृथैव विभ्रमोऽन्तः ।
 त्वमपि च वितताश्च ते विलासा
 विलसति सर्वमिदं चिदात्मतत्त्वम् ॥ ५४ ॥

तत्रान्तर्मुखेन संकल्पेन बहिर्मुखस्य संकल्पस्य छेदः । शास्त्रसंगमधीरे-
 णातप्तेन मनसा चिन्तासंतप्तस्य मनसश्छेद इति विवेकः ॥ २५० ॥
 संकल्पस्य बहिर्मुखत्वनिवृत्तये जगतो व्योमवच्छून्यतामाह—यथेति ॥
 यतः कारणात् एते उभे जगन्नभसी असन्मयविकल्पोत्थे अज्ञान-
 मयाद्विकल्पादेयोत्थिते सती तते विलीर्णे । अतः कल्पितत्वाविशे-
 षादुभयोः शून्यत्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ननु स्वाभाविकस्य मलस्य कथं
 पौरुषेण निवृत्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तमुत्तेनोपपादयन्नाह—तन्दुलस्येति ॥
 अत्र यथावहननादिक्रियया तन्दुलस्य चर्मनाशः । अग्लवणादिभिः
 क्षालनया ताम्रस्य कालिमानाशः । तथा श्रवणमननादिक्रियया
 पुरुषस्याज्ञानरूपमलविनाश इति विवेकः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ममेति ॥
 गुरुणां महतां विभवानां संपदां उञ्जलाविलासा ममेति मदीया
 इति अन्तःकरणे वृथैव विभ्रमो मास्तु । त्वमपि विततास्ते विलासा
 अपि च सर्वमिदं तदात्मतत्त्वमेव विलसति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्याकर्ण्य तदा तत्र रात्रावालयनं द्वयोः ।
 अहं रघुबुलाकाशशशङ्क रघुनन्दन ॥ ५५ ॥
 पतितः स्वात्कदम्बाग्रे पत्रपुष्पफलाकुले ।
 मामप्यालोक्य संप्राप्तं दाशूरोऽयं सपर्यया ॥ ५६ ॥
 वितीर्णविष्टरे पत्रे परया पर्यपूजयत् ।
 आवयोस्तत्र चित्राभिः कथाभिरितरेतरम् ॥ ५७ ॥
 शर्वरी सा व्यतीयाय गृह्णत इव कान्तयोः ।
 अहं विसृज्य दाशूरं ततोऽमरनदीं गतः ॥ ५८ ॥
 दाशूराख्यायिकैषा ते कथिता रघुनन्दन ।
 दाशूराख्यायिकेवेदं जगदित्येव भाव्यताम् ॥ २५९ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे मोक्षोपाये स्थितिप्र० दाशूसप्तान

नाम चतुर्थे सर्गे ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

अपर्यन्तस्य कालस्य कियानंशः शरच्छतम् ।
 तावन्मात्रमहायुर्यः किमास्यां सोऽनुधावति ॥ १ ॥
 ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ २५९ ॥ इति श्रीमदल्लालसूरिसूनुना पदयाक्यप्र-
 माणपारावारपारदृश्वना श्रीमुम्महिदेवविद्वदाचार्येण विरचिते सप्ता-
 रतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे स्थितिप्रकरणे दाशूरोपाख्यान नाम
 चतुर्थं सर्गं ॥ ४ ॥

पूर्वं दाशूराख्यायिकाया जगत्स्थितेर्मायिकत्वमुक्तम् । इदानीं
 स्थितिप्रकरणनात्पर्यं समग्रं प्रतिपाद्यते-अपर्यन्तस्येति ॥ शरच्छतं

अन्तरास्यां परित्यज्य भावश्रीर्भावनामयीम् । -

योऽसि सोऽसि जगत्सिंहलीलया विहरानव ॥ २ ॥

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथाऽऽलोकः प्रवर्तते । -

सत्तामात्रेण देवे तु तथैवायं जगद्गणः ॥ ३ ॥

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । -

निरिच्छत्वाद्कर्तासौ कर्ता संनिधिमात्रतः ॥ ४ ॥

ते द्वे आत्मनि विद्येते कर्तृताकर्तृतेऽनघ । -

यत्रैव ते चमत्कारस्तामाश्रित्य स्थिरो भव ॥ ५ ॥

सर्वत्राहमकर्तेति; दृढभावनयानया । -

प्रवाहपतितं कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६ ॥

याति नीरसतां जन्तुरप्रवृत्तेः स्वचेतसः ।

तस्मान्नित्यमकर्ताहमिति भावनयेद्दया ।

परमामृतनाम्नी सा समतैश्चाश्लिष्यते ॥ ७ ॥

वर्षशतं कियान् अल्पस्तावन्मात्रं वर्षशतमेव महायुर्यस्य सः । किमुस्यां

कां वा आस्यां आददानः अनुधायति अनुसरति ॥ १ ॥ अन्तरिति ॥

अन्तःकरणे भावश्रीः सत्तारूपं भावं श्रयतीति तयाभूतः सन्

भावनामयी संकल्पमयी आस्थां परित्यज्य निर्मनस्कतया योऽसि य-

द्भोऽग्रशिष्यसे सोऽसि तद्रूपस्त्वमित्यर्थः ॥ २ ॥ निरिच्छे इति ॥

प्रवर्ततामितीच्छाशून्येऽपि संस्थित आलोको यथा प्रवर्तते तथैव

देवे परमात्मनि निरिच्छे संस्थितेऽपि तत्संनिधिमत्तामात्रेण जगद्-

ग्नोऽयं प्रवर्तते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ते द्वे इति ॥ ते यत्रैव चमत्कारो-

ऽभिरतिः तां कर्तृतामकर्तृतां वा आश्रित्य स्थिरो भव ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ यातीति सार्धश्लोको वाक्यम् । स्वचेतसोऽप्रवृत्तेर्हेतोरन्तर्ना-

अथ सर्वं करोमीति महाकर्तृतया तथा ।
 यदीच्छसि स्थितिं राम तत्तामप्युत्तमां विदुः ॥ ८ ॥
 अहं यत्र करोमीमं समग्रं जागृतं भ्रमम् ।
 रागद्वेषक्रमस्तत्र कुतोऽन्यस्याप्यसंभवात् ॥ ९ ॥
 यदन्येन शरीरं मे दग्धमन्येन लालितम् ।
 सोऽस्मदारम्भ एवातः कः खेदोल्लासयोः क्रमः ॥ १० ॥
 मत्सुखानुखविस्तारे जगज्जालक्षयोदये ।
 अहं कर्तेति मत्त्वान्तः कः खेदोल्लासयोः क्रमः ॥ ११ ॥
 खेदोल्लासविलासेषु स्वात्मकर्तृतयैकया ।
 स्वसंकल्पे लयं याते समतैवावशिष्यते ॥ १२ ॥

रसतां रसो विषयेष्वौत्सुक्यं तद्रहितत्वं याति । तस्मात्कारणादक-
 र्ताहमिति नित्यसिद्धया भायनया सा परमान्मृतरूपा समतैवावशि-
 ष्यते ॥ ७ ॥ अथेति ॥ तत्तर्हि । तामपि महाकर्तृतामहंकृतिमपि
 ॥ ८ ॥ अहमिति ॥ यत्र यस्यां महाकर्तृतायां इमं समग्रं जागृतं
 भ्रमं अहमेव करोमीत्यभिमानस्तत्र रागद्वेषादयः कुतः । अन्यस्य
 कर्तुरसंभवात् ॥ ९ ॥ यदिति ॥ मे शरीरं अन्येन मातापित्रादिना
 लालितं अन्येन पुत्रादिना दग्धमिति यत् स जन्ममृद्धिक्षयादिरूपः
 अस्मदारम्भ एव अस्मत्कर्मविपाक एव । अतः कारणान् खेदस्योद्भ-
 वस्य च कः क्रमः कोऽवकाशः ॥ १० ॥ मदिति ॥ ममेव सुखा-
 नुखयोर्विस्तारे प्रपञ्चरूपे जगज्जालस्य क्षयोदये अहमेव कर्तेत्यन्त-
 र्मत्या खेदोल्लासयोः कः क्रमः ॥ ११ ॥ खेदेति ॥ खेदोल्लासविला-
 सेषु स्वात्मनो या कर्तृता तथा एकया सर्वग्रागण्डितया मया
 स्वस्य संकल्पे एषं कर्तव्यमित्यादिरूपे लयं याते सति समतैव उपे-

समता सर्वभावेषु यासौ सत्यपरा स्थितिः ।

तस्यामवस्थितं चित्तं न भूयो जन्मभाग्भवेत् ॥ १३ ॥

अथवा सर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं च राघव ।

सर्वं त्यक्त्वा मनः पीत्वा योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥ १४ ॥

अयं सोऽहमयं नाहं करोमीदमिदं तु न ।

इति भावानुसंधानमयी दृष्टिर्न तुष्टये ॥ १५ ॥

सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ।

सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥ १६ ॥

सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ।

स्मर्यया सा न भव्येन श्रमांसेनेव पुङ्गवी ॥ १७ ॥

तया मुदूरोज्झितया दृष्टौ पटललेखया ।

उदेति परमा दृष्टिर्ज्योत्स्नेव विगताम्युदा ।

तयाम्युदितया राम तीर्यतेऽयं भवार्णवः ॥ १८ ॥

क्षायुद्धिरेवावशिष्यते ॥ १२ ॥ समतेति ॥ सर्वभावेषु या

समता असौ सत्यपरा ब्रह्मपरा स्थितिः । तस्यां समतायामवस्थितं

चित्तं भूयो न जन्मभाग्भवेत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अयमिति ॥ अयं

यत्तदुक्तस्त्वहं न । इदमेव परिमितं कार्यं करोमि इदं तु

यत्तदुक्तादिकर्तृकं कार्यं न करोमि इति भेदे भावानुसंधानमयी

दृष्टिस्तुष्टये ब्रह्मानन्दाय न कल्पत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ सेति ॥

कालसूत्रं महावीचिरसिपत्रमिति च नरकविशेषाः ॥ १६ ॥

सेति ॥ सा देहात्मभायना । भव्येन मुमुक्षुणा । पुङ्गवी पण्डाली

॥ १७ ॥ तयेति साधेश्वरो वाक्यम् । पटललेखया पटलं दृष्टिप्रतिब-

कर्ता नास्मि न चायमस्मि स इति ज्ञात्वैवमन्तः स्फुटं
कर्तव्यास्मि समग्रमस्ति तदिति ज्ञात्वायवा निश्चितम् ।
कोऽप्येवास्मि न कश्चिदेवमिति वा निर्णयः सर्वोत्तमे
तिष्ठत्वं स्वपदे स्थिताः पदविदो यत्रोत्तमाः साधवः ॥ १९ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

बन्धो हि वासनाबन्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।
वासनां त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ २० ॥
मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ।
मैत्र्यादिभावनानाग्रीर्गृहाणामलवासनाः ॥ २१ ॥
ता अप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
अन्तः शान्ततमलो भव चिन्मात्रवासनः ॥ २२ ॥

बन्धो नेत्ररोगः ॥ १८ ॥ कर्तेति ॥ नाहं कर्ता नापि परिच्छिन्न
इत्येका भावना । सर्वकर्ता सर्वात्मकश्चाहमिति । द्वितीया । एवं कर्तुं
त्वानुपलक्षितः कश्चिदपि न भवामि किं तर्हि सर्वधिकल्पातीतः
कोऽप्येवास्मीति तृतीया । तत्रान्यतमामाश्रित्य त्वं सर्वोत्तमे स्वपदे
तिष्ठ । यत्र च पदविदो ज्ञानिनः साधवः स्थिता इति ॥ १९ ॥
बन्ध इति ॥ मोक्षार्थित्वमपि त्यजेति तस्यापि वासनाविशेषत्वान्
॥ २० ॥ मानसीरिति ॥ विषयवासितास्तन्मयीकृताः मानसीर्वा-
मनाः पूर्वं त्यक्त्वा मैत्र्यादिनाग्रीरमलवासना गृहाण । तथा सति
चित्तप्रसादो भवति । यथाह भगवान्पुनश्चलिः—‘मैत्रीकरुणामुरितो-
पेक्षाणां मुमुक्षुःप्रपुण्यापुण्यविषयाणां भावना तच्चित्तप्रसादनमिति
॥ २१ ॥ ना अपीति ॥ नाभिमैत्र्यादिभिर्व्यवहरन्नपि अन्तः
अपि परित्यज्य शान्ततमलोऽहः निवृत्तसर्वेच्छः सन् चिन्मात्रवासनो

तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ।

शेषेऽस्थिरसमाधानो येन त्यजसि तं त्यज ॥ २३ ॥

चिन्मनःकलनाकारप्रकाशतिमिरादिकम् ।

वासनां वासितारं च प्राणस्पन्दनपूर्वकम् ॥ २४ ॥

समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योममौम्यः प्रशान्तधीः ।

यस्त्यं भवसि सद्बुद्धे स भवानस्तु तत्ततः ॥ २५ ॥

हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामते ।

यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ २६ ॥

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।

हृदयेनास्तसर्वास्यो मुक्त एतत्तमाशयः ॥ २७ ॥

नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोऽस्ति कर्मभिः ।

न समाधिजपाभ्यां वा यस्य निर्वासनं मनः ॥ २८ ॥

भव ॥ २० ॥ तामपीति ॥ मनोबुद्धिसमन्विता तामपि चिन्मात्र-
वासनामपि परित्यज्य शेषे सर्ववासनाविनिर्मुक्ते चिद्रूपे स्थिरसमा-
धानो भूत्वा येन यत्रविशेषेण त्यजसि तमपि त्यज ॥ २३ ॥ चिदिति
श्लोकद्वयं वाक्यम् । चिदेवा मन एतदित्यादिरूप चिदादिविकल्प
तद्विषया वासनां वासितार वासनाहेतु च प्राणस्पन्दनपूर्वक प्राण-
स्पन्दन च समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योमवत्सौम्यः प्रशान्तधीश्च मन-
स्यं यो भवसि चादृशो भवसि भवान्पूज्यस्त्वं तत्ततः सोऽसि तादृ-
शोऽसीत्यर्थः । तत्र चित् स्वरूपचेतन्यम् । मनः अन्तःकरणम् । कलना
अविद्या । आकारः । प्रपञ्चः । प्रकाशस्तेजः । तिग्मं तमः । आदिशब्दा-
द्वाट्टादयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ समाधिमिति ॥ समाधिं मा करोतु ।
वा अथ कर्माणि च मा करोतु करोतु वा यः परं हृदयेन अस्तसर्वास्यः
परित्यक्तमर्षदृश्यादरः स उत्तमाशयो मुक्त एव ॥ २७ ॥ नैष्क-
र्म्येणेति ॥ यस्य मनो निर्वासनं तस्य नैष्कर्म्यादिभिः न विचित्र-

विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्राहितं मिथः ।
 संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं परम् ॥ २९ ॥
 दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा दिशो दश ।
 जनाः कतिपया एव यथावस्त्ववलोकिनः ॥ ३० ॥
 ये केचन समारम्भा ये जनस्थाक्रियाक्रमाः ।
 ते सर्वे देहमात्रार्था आत्मार्थं तु न किञ्चन ॥ ३१ ॥
 सर्वत्र पञ्चभूतानि पष्टं किञ्चिन्न विद्यते ।
 पाताले भूतले स्वर्गे रतिमेतु क धीरधीः ॥ ३२ ॥
 युक्त्या वै चरतस्तस्य संसारो गोप्यदाकृतिः ।
 दूरसंत्यक्तयुक्तेस्तु महावर्तार्णवोपमः ॥ ३३ ॥
 न केचन जगद्भावास्तच्चक्षुं रञ्जयन्त्यमी ।
 नागरं नागरीकान्तं कुग्रामललना इव ॥ ३४ ॥
 स्फारत्रक्षामलाम्भोयेः फेनाः सर्वे कुलाचलाः ।
 चिदादित्यमहातेजो मृगतृष्णा जगच्छ्रियः ॥ ३५ ॥

योजनमित्यर्थः । नेष्टुर्न्यं कान्यकर्मपरित्यागः ॥ २८ ॥ विचारितमिति ॥ शास्त्रमलं विचारितं मिथ एकान्ते उद्राहितं समुद्राग उत्प्रेक्षितं च संत्यक्तवासनान्मौनात्तूष्णीम्भावाद्दृते उत्तमं परं यस्तु नास्ति ॥ २९ ॥ ३० ॥ य इति ॥ आत्मार्थं आत्मनो धन्यमोश्चर्यम् ॥ ३१ ॥ सर्वत्रेति ॥ प्रपञ्चः सर्वत्र भूतपञ्चात्मरूपः । तानि च भूतानि नक्षराणि जहानि च । अतो धीरस्य विवेकिनो धीः कः पा रतिं विश्रान्तिमेतु । आत्मस्वरूप एव रन्तुमर्हमीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ युक्त्येति ॥ युक्त्या परिपूर्णब्रह्मावधारणरूपेण महायोगेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्फारेति ॥ जगच्छ्रियः चिदादित्यं यन्महत्तेजः

अत्रैव वस्तुन्युदिताः शृणु राघव पूर्वजाः ।

कचेन गाथा या गीता बार्हस्पत्येन पावनीः ॥ ३६ ॥

“कचः कदाचिदुत्थाय समाधेः प्रीतमानसः ।

एकान्ते समुवाचेदमेको गद्गदया गिरा ॥ ३७ ॥

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

आत्मना पूरितं विश्वं महाकल्पाम्बुना यथा ॥ ३८ ॥

सबाह्याभ्यन्तरे देहेऽप्यथ ऊर्ध्वं च दिक्षु च ।

इत आत्मा त्वतश्चात्मा नास्त्यनात्ममयं क्वचित् ॥ ३९ ॥

न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न यन्मयि ।

किमन्यदमिवाञ्छामि सर्वं संविन्मयं स्थितम्” ॥ ४० ॥

इति कचगाथाः ॥ वसिष्ठ उवाच ॥

ये हि राघव सच्चस्या जाता भुवि महागुणाः ।

ते नित्यमेवाम्युदिता मुदिताः ख इवेन्दवः ॥ ४१ ॥

नापदि ग्लानिमायान्ति निशि हेमाम्बुजं यथा ।

नेहन्ते प्रकृतादन्यद्रमन्ते शिष्टवर्त्मनि ॥ ४२ ॥

आतपः तत्र स्फुरन्त्यो मृगतृष्णाः मरीचिकाः । नर्वाण्यपि जगन्ति
चिद्विलासमात्रकल्पितानीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अत्रवेति ॥ बार्हस्पत्येन
शृङ्गस्तेरपत्येन ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ न तदस्तीति ॥ यत्र
यस्तुनि अहं नासं तन्नान्ति । ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति सर्वत्रा-
त्मनोऽनुप्रवेशान् । यत्र वस्तु नयि नास्ति तत्रास्ति । सर्वस्य प्रप-
श्रम्यात्मन्यध्यस्तत्त्वान् । अतः सर्वं संविन्मयं ततोऽन्यत्किममिवा-
ञ्छानि ॥ ४० ॥ ये हीति सार्धलोकप्रसक्तं वाक्यम् । तत्रस्थाः
शाननिद्राः । मरणो गुणाः समादयो येषां ते ॥ ४१ ॥ प्रकृताद-

नित्यमापूर्णतामन्तरक्षुब्धामिन्दुसुन्दरीम् ।

आपद्यपि न शुञ्चन्ति शशिनः शीततामिव ॥ ४३ ॥ -

आकृत्यैव विराजन्ते मैत्र्यादिगुणकान्तया ।

समाः समरसाः सौम्याः सततं साधुवृत्तयः ॥ ४४ ॥ -

अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति मितताशयाः ।

अतस्तेषां महानाहो पदमापदवीक्षितम् ॥ ४५ ॥

सर्वदेवानुगन्तव्यं मन्तव्यं नापदर्शये ।

मोऽहं कथमिदं चेति संसारमलमाततम् ॥ ४६ ॥ -

प्रविचार्य प्रयत्नेन ब्राह्मेन सह साधुना ।

नानर्मसु निमद्रक्तव्यं नानार्येण सहानसेत् ॥ ४७ ॥ -

द्रष्टव्यः सर्वसंहर्ता न मृत्युरवहेलया ।

शरीरमस्थिमांसं च त्यक्त्वा रक्ताद्यशोभनम् ॥ ४८ ॥ -

भूतमुक्तावलीतन्तु चिन्मात्रमग्लोरुयेत् ।

यैव चिद्गगनाभोगभूषणे व्योम्नि भास्वरे ॥ ४९ ॥

धराविनरमोक्षस्थे सैव चित्कीटकोदरे ।

वक्ष्येकतव्यात् अन्यत्रेहन्ते नापेक्षन्ते ॥ ४२ ॥ शशिन इति षट्-

वचनम् ॥ ४३ ॥ मैत्र्यादिगुणकान्तया मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाल-

क्षणगुणे कान्तया । समा रागद्वेषरहिताः । समरसाः सम सर्वगत

प्रसन्नरसो येषां ते तथा ॥ ४४ ॥ आपदवीक्षित आपद्भिरवीक्षित-

मिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ द्रष्टव्य इति श्लोकत्रय वाक्यम् ।

अवहेलया अनादरेण । शरीरमिति अस्थिमांसरक्तादिरूप अत-

न्नाशोभन शरीर त्यक्त्वेत्यन्यथः ॥ ४८ ॥ भूतमुक्तावलीतन्तु सर्व-

भूतानुगन्तव्यम् ॥ ४९ ॥, ५० ॥ इति श्रीमद्बालसरस्वतना पदवा-

तामसीं राजसीं चैव जातिमन्यामपि स्थिताः ।

स्वप्रयत्नवशाद्यान्ति सन्तः सात्विकजातिताम् ॥ ५० ॥

इति श्रीवाल्मीकीये योगवासिष्ठसारे मोक्षपाये स्थितिप्रकरण

उपदेशार्यान नामपञ्चम सर्गः ॥ ५ ॥

कथप्रमाणपारावारदृशना श्रीमुम्मडिदेवविद्वदाचार्यविरचिते ससा-
रतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे स्थितिप्रकरण उपदेशोपाख्यान नाम
पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

॥ समाप्तमिदं स्थितिप्रकरण चतुर्थम् ॥

उपशमप्रकरणम्

प्रथमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

दीर्घसंसारमायेयं राम राजसतामसैः ।

धार्यते मानवैर्नित्यं सुस्तम्भैरिव मण्डपः ॥ १ ॥

सत्त्वस्थजातिभिर्धैरेस्त्वादृशैर्गुणवृंहितैः ।

हेलया त्यज्यते पक्वा मायेयं त्वगिवोरगैः ॥ २ ॥

समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमाततम् ।

अहमन्य इदं चान्यदिति भ्रान्तिं त्यजानय ॥ ३ ॥

तते ब्रह्मघने नित्ये संभवन्ति न कल्पनाः ।

विच्छिन्नतयः पयोराशौ यथा राम न सन्मयाः ॥ ४ ॥

पूर्वं जगदुत्पत्तिस्थितोर्मन एव कारणमित्युक्तम् । इदानीं तदु-
पशमार्थमिदं प्रकरणमारभ्यते । तत्र दशाख्यानानि भवन्ति-
जनकः पुण्यपावनौ बलिः ब्रह्मादः गाधिः उद्दालकः सुरधुः भास-
विलासौ वीतहव्यः जीवन्मुक्तस्याकाशगमनाद्यभावश्चेति । तत्र प-
जनकवृत्तान्तमवतारयितुं पीठिकामाचरति-दीर्घेत्यादिना ॥ राजस-
तामसै रजस्तमःप्रधानैः । रजःप्रभृतीनां लक्षणम् 'सत्त्वं लघु प्रकाश-
कमिष्टमयष्टम्भकं चलं च । रजः गुरु । आवरणकमेव तमः' इति सां-
ख्ये । 'सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रजो मिश्रमुदाहृत'मिति गीतासु(?)॥१॥
सत्त्वेति ॥ सत्त्वस्था सत्त्वगुणप्रधाना जातिर्जन्म येषां तैर्गुणवृंहितैः
गुणा मैत्र्यादयः तैर्वृंहिता वर्धिताः सैः । हेलया लीलया । त्वक्श्रुकः
॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति ॥ ब्रह्मघने घनीभूते ब्रह्मणि विच्छिन्नतयः
सरदादिभेदरचनाः सन्मयाः सन्तः परमार्थमन्तः सन्तश्च तै मया

न शोकोऽस्ति न मोहोऽस्ति न जन्मास्ति न जन्मवान् ।

यदस्तीह तदेवास्ति विज्वरो भव राघव ॥ ५ ॥

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ।

अद्वितीयो विशोकात्मा विज्वरो भव राघव ॥ ६ ॥

समः स्वस्थः स्थिरमतिः शान्तः शान्तमना मुनिः ।

मौनी चरमणिस्वच्छो विज्वरो भव राघव ॥ ७ ॥

यथाप्राप्तानुभवनात्सर्वत्रानभिवाञ्छनात् ।

त्यागादानपरित्यागाद्विज्वरो भव राघव ॥ ८ ॥

यस्येदं जन्म पाश्चात्त्यं तस्य चैव महामते ।

विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेषुमिवोत्तमम् ॥ ९ ॥

विक्षेपाश्चेति सन्मयाः । डुमिञ् प्रक्षेपणे । अन्यथा मयट्टित्वात्

सन्मय्य इति भवितव्यम् ॥ ४ ॥ नेति ॥ इह यदस्ति यच्चिन्मात्रं

यस्तु परमार्थतोऽस्ति तदेवास्ति तदेव सत्तया प्रतीयते । अतो

विज्वरो विगततापत्रयो भव ॥ ५ ॥ निर्द्वन्द्व इति ॥ निर्द्वन्द्वः शीतो-

ष्णादेर्द्वन्द्वान्निष्क्रान्तः । नित्यं सत्त्वगुणनिष्ठः । निर्योगक्षेमः इष्टसाधनं

योगः अनिष्टनिवारणं क्षेमः तद्रहितः । आत्मवान् अप्रमत्तचित्तः ।

अद्वितीयो भेदभावनारहितः । विशोकात्मा । विनष्टानुशोचनचित्सुखः

॥ ६ ॥ सम इति ॥ शान्तः प्रवृत्तिमार्गादुपरतः । शान्तमनाः उप-

शान्तचित्तः मुनिर्मनननिष्ठः चरमणिस्वच्छः आकरजो मणिरिव

निर्मलः ॥ ७ ॥ यथेति ॥ यथाप्राप्तस्य प्रारब्धफलस्यानुभवनात् अप्राप्ते

सर्वत्र अनभिवाञ्छनाच्च हेतोस्त्यागादानपरित्यागी विज्वरो भव

॥ ८ ॥ यस्येति ॥ पाश्चात्त्यं चरमम् । इतः परं जन्मान्तराभावाद्विद्याः

ज्ञानहेतवः ॥ ९ ॥ तान्येवाह-आर्यतेति ॥ आर्यता सदाचारप-

आर्यता, हृद्यता मैत्री सौम्यता भुक्तता ज्ञता ।
 समाश्रयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवाङ्गनाः ॥ १० ॥
 पेशलाचारमधुरं सर्वे वाञ्छन्ति तं जनाः ।
 वेषु मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव ॥ ११ ॥
 एष तावत्क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्वजन्तुषु ।
 इममन्यं विशेषं त्वं शृणु राजीवलोचन ॥ १२ ॥
 अस्मिन्संसारसंस्मरे जातानां देहधारिणाम् ।
 अपवर्गक्षमौ राम द्वाविमावुचमौ क्रमौ ॥ १३ ॥
 एकस्तावद्गुरुप्रोक्तादनुष्ठानाञ्छनैः शनैः ।
 जन्मना जन्मभिर्वापि सिद्धिदः समुदाहृतः ॥ १४ ॥
 द्वितीयः स्वात्मनैवाशु किञ्चिद्भुत्पन्नचेतसः ।
 भवति ज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् ॥ १५ ॥
 नमःफलनिपातामे ज्ञानसंप्रतिपत्तये ।
 अत्रेमं शृणु वृत्तान्तं प्राक्तनं कथयामि ते ॥ १६ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

अस्त्यस्तमितसर्वापदुद्यत्संपदुदारधीः ।
 विदेहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 कल्पवृक्षोऽर्थिसार्थानां मित्राङ्गानां दिवाकरः ।
 स कदाचिन्मर्धौ मत्तकोकिलोद्धासशालिनि ।
 ययावुपवनं कान्तं नन्दनं यासवो यथा ॥ १८ ॥

रम्यस्त्वम् । हृद्यता सर्वसंमतत्वम् । मैत्री सर्वभूतानुकम्पा । सौम्यता
 अन्तःशीतलता । भुक्तता निःसङ्गत्वम् । ज्ञता ज्ञाननिष्ठता ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ एष इति ॥ एषः पूर्वोक्तः क्रमो मुक्तिक्रमः सर्वजन्तुषु
 सामान्यः साधारणः । इमं यक्ष्यमाणम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तस्मिन्नुपवने रम्ये केमरामोदमोदिते ।

दूरस्थानुचरः सोऽथ कुञ्जेषु विचचार ह ॥ १९ ॥

अथ शुश्राव कस्मिंश्चित्तमालवनगुल्मके ।

सिद्धानामप्रदृश्यानां स्वप्नसङ्गादुदाहृताः ॥ २० ॥

विविक्तवासिनां नित्यं शैलकन्दरचारिणाम् ।

इमाः कमलपत्राक्ष गीता गीतात्मभावनाः ॥ २१ ॥

द्रष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानन्दनिश्चयः ।

यस्तं स्वमात्मैतत्त्वोत्थं निःस्पन्दं समुपासहे ॥ २२ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।

दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपासहे ॥ २३ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथेति श्लोकद्वयं वाक्यम्

॥ २० ॥ गीता उपनिषदर्थसंग्राहकाः श्लोकाः । गीतात्मभावनाः

गीता वर्णिता आत्मभावनाः स्वानुसन्धानप्रकारो यासु ताः । गीतायां

निरूपितो योऽयमात्मा तस्य भावनं स्वरूपनिरूपणं यासु ताः

॥ २१ ॥ तत्र प्रथमः सिद्ध आह—द्रष्टृत्विति ॥ द्रष्टृदृश्यसमायोगात्

द्रष्टुः पुरुषस्य दृश्येन दृष्टिप्रियेण वस्तुना समायोगात् सन्नेपाद्धेतोर्यः

प्रत्ययानन्दनिश्चयः प्रत्यये बुद्धावानन्दावभासः । आत्मतत्त्वोत्थं

आत्मनो जीवस्य, तत्त्वेन ब्रह्मभावेनोत्थमाविर्भूतं तादृगानन्दात्मक

स्वमात्मानमेव देवं, निःस्पन्दं निश्चलमुपासहे भावयामः । वाञ्छि-

तार्थप्राप्तौ चरितार्थतया चेतस्युपरते सत्यात्मन्युदित आनन्दो ब्रह्मा-

नन् एवेति भावः ॥ २२ ॥, द्वितीय आह—द्रष्टृदर्शनदृश्यानि द्रष्टा

अहर्कर्ता आत्मा दर्शनं चक्षुरादिव्यापारोपहितं वृत्तिज्ञानं दृश्यं

तद्विषयः तानि त्रीण्यपि तद्भासनया सहैव त्यक्त्वा यो दर्शनप्रथ-

द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्तिनास्तीति पक्षयोः ।

प्रकाशनं प्रकाशानामात्मानं समुपास्महे ॥ २४ ॥

सशिरस्कं हकारादिमशेषाकारसंस्थितम् ।

अजस्रमुचरन्तं स्वमात्मानं समुपास्महे ॥ २५ ॥

संत्यज्य हृद्दृष्टेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये ।

ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्त्वा हस्तस्थकौस्तुभम् ॥ २६ ॥

सर्वाशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते ।

येनाशाविपवल्लीनां मूलमाला विलयते ॥ २७ ॥

बुध्वाप्याद्यन्तवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ।

बध्नाति भावनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः ॥ २८ ॥

माभासो दर्शनात् पृच्छिन्नानाम् प्रथममाभासते तं सर्वस्मात्पूर्वं भावं
स्वभासेव सर्वमवभासयन्तमात्मानं समुपास्महे ॥ २३ ॥ तृतीय
आह—द्वयोरिति ॥ अस्तिनास्तीति पक्षयोर्द्वयोरपि मध्यगतं सद्रूप-
त्वादि निराकारत्याग्य नास्तीति पक्षद्वयसाधारणं प्रकाशानां सौर-
चान्द्रवैशुतादीनां जडप्रकाशानां प्रकाशनं प्रतीतिहेतुं आत्मानं समु-
पास्महे ॥ २४ ॥ चतुर्थ आह—सशिरस्कमिति ॥ अशेषाकारसं-
स्थितं मुरनरतिर्यगादिशरीरेषु सर्वेष्वन्तर्यामितया स्थितं सशिरस्कं
सशब्दान्तं हकारादि ह्रस्वमश्रमजस्रमुचरन्तं स्वमात्मानमुपास्महे
॥ २५ ॥ २६ ॥ मयेति ॥ येन मुमुक्षुणा सर्वाशाः ऐहिषामुष्नि-
कपिपयान्सर्पानपि मनोरथान्संत्यज्य एतदात्मोपासनरूपं फलमवा-
प्यते । येनात्मोपासनेन आशा एव विपवह्यः संतापहेतुवत्त्वात्
गामां मूलमाला मूलभूताज्ञानसंतानो विलयते तिष्ठते ॥ २७ ॥
बुध्वापीति ॥ दुर्मतिरित्युद्धियः पदार्थेष्वप्याद्यन्तवैरस्यं आद्यन्तयोः

उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियारीन्पुनः पुनः ।

हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन् ॥ २९ ॥

हस्तं हस्तेन संपीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च ।

अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ ३० ॥

उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं

शमवशतः शममेति साधु चेतः ।

प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे

भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय ॥ ३१ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इति सिद्धगणोद्गीर्णां गीतां श्रुत्वा महीपतिः ।

विपादमाजगामाशु मीरू रणरवादिब ॥ ३२ ॥

परिवारमशेषेण विसृज्य स्वं स्वमालयम् ।

एक एवाविशद्राजा मृगेन्द्र इव भूधरम् ॥ ३३ ॥

तत्र प्रोढ्यनालोलखगपक्षतिवञ्चलाः ।

आलोकयंल्लोकगतीर्विललापेदमातुरः ॥ ३४ ॥

हा कष्टमिति कष्टासु लोललोकदृशा स्वयम् ।

पापाणेष्विव पापाणमालुठामि अमादहम् ॥ ३५ ॥

प्राग्भावप्रध्वंसाभावयोर्वैरस्यं निःसारत्वं बुध्वापि भूयो भावनां
वासनां मग्नान्ति असौ नरो गर्दभो नेति न ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

उपशमेति ॥ सुमुखः पूर्वं पवित्रं निर्दोषं उपशमसुखमाहरेत्संपादयेत् ।

ततः शमवशत उपशमसुखसामर्थ्यात् विषयसुखेषु चेतः साधु
शममुपशममेति । ततश्च प्रशमितमनसः पुरुषस्य स्वके स्वरूपे सुखे
उत्तमा स्थितिः चिराय भवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अपर्यन्तस्य कालस्य कोऽप्यंशो जीव्यते मया ।
 तस्मिन्मात्रं निवध्नामि धिङ्ग्रामधर्मचेतसम् ॥ ३६ ॥
 कियन्मात्रमिदं नाम राज्यमाजीवितं मम ।
 किमेतेन वृथा ह्यस्मिंस्तिष्ठामि हतधीर्यथा ॥ ३७ ॥
 यद्वस्तु यच्च वा रम्यं यदुदारमकृत्रिमम् ।
 किञ्चित्तिदिह नास्त्येव किंनिष्ठेयं धृतिर्मम ॥ ३८ ॥
 अथ ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।
 हन्त चित्तमहत्तायां कैषा विश्वस्तता वत ॥ ३९ ॥
 ते महाविभ्रामोभास्ते सन्तः स्निग्धनान्धवाः ।
 सर्वं स्मृतिपथं प्राप्तं वर्तमानेऽत्र का धृतिः ॥ ४० ॥
 क्व धनानि महीपानां ब्रह्मणः क्व जगन्ति वा ।
 प्राकृतानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता मम ॥ ४१ ॥
 कोटयो ब्रह्मणां याता गताः स्वर्गपरम्पराः ।
 प्रयाताः पासुनद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥ ४२ ॥
 संसाररात्रिदुःस्वप्ने शून्ये देहमये भ्रमे ।
 आस्थां चेदनुगन्नाति तन्ममास्तु धिगाम्यतिम् ॥ ४३ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कियदिति ॥ कियन्मात्रम् । अत्यल्पमित्यर्थः । अत्र
 कारणदेतेन राज्येन किम् । न किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । हतधीर्यथानष्ट
 बुद्धिरियं कृथंयाम्मिन् राज्ये तिष्ठामि ॥ ३७ ॥ यदिति ॥ यद्वस्तु
 तात्त्विकं रम्यं निर्दोषं उदार उत्कृष्ट अकृत्रिममवलम्बितं तत्किंतिदिह
 जगति नास्त्येव । मम धृतिः प्रीतिः निश्चिन्ता किमालम्ब्यता ॥ ३८ ॥
 अप्येति ॥ चित्तेति सम्बोधनम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 समासेति ॥ समास एव रात्रिः समोभयत्यात् सत्र दुःस्वप्नयदुःस्वप्न-

अजसमुपयातास्ते यान्ति चाद्यापि वासराः ।
 अविनष्टैकसद्वस्तुर्दृष्टो नाद्यापि वासरः ॥ ४४ ॥
 यन्मध्ये यच्च पर्यन्ते यच्चापाते मनोरमम् ।
 सर्वमेवापवित्रं तद्विनाशमेध्यदूषितम् ॥ ४५ ॥
 श्वःश्वः पापीयसीमेव श्वःश्वः क्रूरतरामपि ।
 श्वःश्वः खेदकरीमेति दशमिह जडो जनः ॥ ४६ ॥
 अन्नानैकहतो बाल्ये यौवने वनिताहतः ।
 शेषे कलत्रचिन्तार्थः किं करोतु कदा जडः ॥ ४७ ॥
 मतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि मूर्ध्नि रम्येऽप्यरम्यता ।
 सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम् ॥ ४८ ॥
 येषां निमेषणोन्मेषौ जगतां प्रलयोदयौ ।
 तादृशाः पुरुषाः सन्ति मादृशां गणनैर का ॥ ४९ ॥
 संपदोऽपि विचित्रा यास्ताश्चेचित्तेन समताः ।
 तत्ता अपि महारम्भा हन्त मन्ये महापदः ॥ ५० ॥

मयो देहरूपो भ्रमस्तत्र चेदास्यामनुनम्राति तत्तर्हि मम अस्तित्वम-
 मर्यादां धिगस्तु । ममेयमस्तितिः कष्टेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यदिति ॥
 मध्ये यौवने मनोरमं देहादि । पर्यन्ते मनोरमं चूतफलादि । आपाते
 प्रयमं मनोरमं मालतीकुसुमादि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सत्
 इति ॥ सतो विद्यमानस्य वस्तुनः । मूर्ध्नि पर्यन्ते ॥ ४८ ॥ येषा-
 मिति ॥ येषां ब्रह्मादीनाम् । निमेषणोन्मेषौ निद्राप्रबोधौ ॥ ४९ ॥
 संपद इति ॥ विचित्राः संपदोऽपि पुत्रवियोगादिना दुःखितम्य
 चित्तेन समताश्चेत्तर्हि महारम्भाः । ता अपि संपदो महत्य आपद
 इति मन्ये । दुःखिते मनसि सर्वमसह्यमिति न्यायात् ॥ ५० ॥

आपदोऽपि विचित्रा यास्ताश्चेन्मनसि संमताः ।
 तच्चा अपि महारम्भा मन्ये मनसि संपदः ॥ ५१ ॥
 संसार एव दुःखानां सीमान्तः किल कथ्यते ।
 तन्मध्यपतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ ५२ ॥
 सहस्राङ्कुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः ।
 अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमिति स्थितम् ॥ ५३ ॥
 संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तु ।
 शोषयामि यथा शोषमेति संसारपादपः ॥ ५४ ॥
 प्रबुद्धोऽसि प्रबुद्धोऽसि दृष्टश्चैरो मयात्मनः ।
 मनोनामेह हन्म्येनं मनसासि चिरं हतः ॥ ५५ ॥
 एतावन्तमिमं कालं मनोमुक्ताफलं मम ।
 अविद्धमासीदधुना विद्धं तु गुणमर्हति ॥ ५६ ॥
 विबुधैः साधुभिः सिद्धैरहं साधु प्रबोधितः ।

आत्मानमनुगच्छामि परमानन्दसाधनम् ॥ ५७ ॥

अयमहमिदमाततं ममेति स्फुरितमपास्य बलादसत्यमन्तः ।
 रिपुमतियलिनं मनो निहन्मि प्रशममुपैमि नमोऽस्तु ते विवेक ५८
 आपद इति ॥ विचित्रा आपदोऽपि महाभ्युदयशिरस्कृतया चित्ते-
 न संमताश्चेत्तर्हि वा अपि सकलसंपदो मन्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
 सहस्रेति ॥ सहस्रसंख्यैरङ्कुरादिभिः शालते यस्तस्य । तत्र अङ्कुर
 रागद्वेषादयः । शारदाः पुत्रादयः । आत्मा देह एव स्कन्धः । फलानि
 सुखदुःखानि । पल्लवास्तदेतवः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ एतावन्त-
 मिमि ॥ अविद्धमशिक्षितं विद्धं मुक्तिक्षितम् । गुणं शमादिकम् । अन्यत्र
 विद्धं छिद्रितं गुणं प्रयनतन्नुम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अयमिति ॥ अय-
 मदिदं ममेतादममाभिमानाभ्यां बलादन्तः स्फुरितमाततमसत्यम-

वासिष्ठ उवाच ॥

इति संचिन्त्य जनकस्तूष्णीमेव बभूव ह ।

शान्तचापलचेतस्त्वाह्निपिकर्मार्पितोपमः ॥ ५९ ॥

तूष्णीमथ चिरं स्थित्वा जनको जनजीवनः ।

व्युत्थितश्चिन्तयामास मनसा शमशालिना ॥ ६० ॥

जनक उवाच ॥

किमुपादेयमस्तीह यत्तात्संसाधयामि किम् ।

यतः स्थिरस्य शुद्धस्य चितः का मेऽस्ति कल्पना ॥ ६१ ॥

नाभिवाञ्छाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहम् ।

स्वच्छ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्तु तदस्तु मे ॥ ६२ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इति संचिन्त्य जनको यथाप्राप्तक्रियामसौ ।

असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्यथा ॥ ६३ ॥

भविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिन्तयत्यसौ ।

वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते ॥ ६४ ॥

स्वविचारवशेनैव तेन तामरसेक्षण ।

प्राप्तं प्राप्यमशेषेण राम नेतरयेहया ॥ ६५ ॥

पात्य अतिमलिनं रिपुं मनो निहन्मीत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

किमिति ॥ स्वत एव शुद्धस्य निष्कलङ्कस्य स्थिरस्य चितः सद्रूपस्य

मे का कल्पनास्ति । न किञ्चित्कल्पनीयमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ स्वेति ॥ तेन हेतुना अशेषेण सर्वेणापि मुमुक्षुणा

स्वत्विनादशेषेणैव प्राप्तं चरं वस्तु प्राप्तम् । इतरथा ईहया न क्रिया-

सुन्दर्या निजया बुद्ध्या प्रज्ञयैव वयस्यया ।

पदमासाद्यते राम न नाम क्रिययान्यया ॥ ६६ ॥

य एव यत्नः क्रियते बाह्यार्थोपार्जने जनैः ।

स एव यत्नः कर्तव्यः पूर्वं प्रज्ञाविवृद्धये ॥ ६७ ॥

सीमानं सर्वदुःखानामापदां कोशमुत्तमम् ।

बीजं संसारवृक्षाणां प्रज्ञामान्द्यं विनाशयेत् ॥ ६८ ॥

चिन्तामणिरियं प्रज्ञा हृत्कोशस्या विवेकिनः ।

फलं कल्पलतेवैषा चिन्तितं संप्रयच्छति ॥ ६९ ॥

विवेकिनमसंमूढं प्राज्ञमाशागणोत्थिताः ।

दोषा न परिबाधन्ते संनद्धमिव सायकाः ॥ ७० ॥

पिधानं परमार्कस्य जडात्मा विततोऽसितः ।

अहंकाराम्बुदो मत्तः प्रज्ञावातेन पात्यते ॥ ७१ ॥

पदमतुलमुपैतुमिच्छतोच्चैः

प्रथममियं मतिरेव लालनीया ।

फलमभिलपता कृपीवलेन

प्रथमतरं ननु कृष्यते धरैव ॥ ७२ ॥

इति श्रीमोक्षोपाय उपशमप्रकरणे जनकोपाख्यानं

नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

न्तरेण न प्राप्तम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीसंसारतरुणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे उप-
शमप्रकरणे जनकोपाख्यानं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

मुष्टयो मोहवीजानां दृष्टयो विविधापदाम् ।

कुदृष्टयः क्षयं यान्ति दृष्टे तस्मिन्परावरे ॥ १ ॥

नित्यमन्तर्विचारस्य पश्यतश्चञ्चलं जगत् ।

जनकस्येव कालेन स्वयमात्मा प्रसीदति ॥ २ ॥

न दैवं न च कर्माणि न धनानि न बान्धवाः ।

शरणं भवमीतानां स्वप्रयत्नादृते नृणाम् ॥ ३ ॥

अयमेवाहमित्यस्मिन्संकोचे विलयं गते ।

समस्तश्रुवनव्यापी विस्तार उपजायते ॥ ४ ॥

अयमेवाहमित्यस्या निशाया उदिते क्षये ।

स्वयं सर्पगतः स्फारः स्वालोकः संप्रवर्तते ॥ ५ ॥

उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविमर्जनम् ।

यदेतन्मनसो राम तं बन्धं विद्धि नेतरत् ॥ ६ ॥

पूर्वमाकाशफलपातयदाकस्मिन्सिद्धगीताकर्णनाञ्जनकस्य चित्तो-
पशान्तिरुत्ता । इदानीमतीतानेकजन्मानुस्मरणद्वारेणात्मावयोधना-
शित्तस्योपशमः पुण्यपावनाख्यानेन निरूप्यते । तत्र तावच्चित्तोपश-
मोपायानुपदिशति—मुष्टय इत्यादिना ॥ मुष्टयो बीजायापहेतवः
कुशिताकुलयः कराः । दृष्टयो दर्शनहेतवः । कुदृष्टयो भ्रान्तयः ।
मुष्टयो दृष्टय इति च पदद्वयमपि कुदृष्टिविशेषणं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अयनिति ॥ अयं देहपरिमित एवाहमित्येवं-
रूपा या अहंश्रुतिः सैव निशा तमोमयत्वान् । तस्याः क्षये उदिते
सति सर्पगतः स्फारः स्वालोकः आत्मवत्प्रज्ञानं संप्रवर्तते ॥ ५ ॥
उपादेयेति ॥ अत्र पामरदृष्ट्या हेयोपादेयविभाग इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

मा खेदं मज हेयेषु नोपादेयपरो भव ।
 हेयादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्थः सुस्थिरो भव ॥ ७ ॥
 निराशता निर्भयता नित्यता समता ज्ञता ।
 निरीहता निष्क्रियता सौम्यता निर्विकल्पता ॥ ८ ॥
 धृतिर्मेत्री मनस्तुष्टिर्मृदुता मृदुभाषिता ।
 हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञे तिष्ठन्त्यपवासनम् ॥ ९ ॥
 गृहीतवृष्णाशफरिवासनाजालमाविलम् ।
 संसारवारिप्रसृतं चिन्तातन्तुभिराततम् ॥ १० ॥
 अनया तीक्ष्णया तात छिन्धि बुद्धिशलाकया ।
 वात्ययाम्बुदजालं च छित्त्वा तिष्ठ पदे तते ॥ ११ ॥

मेति ॥ शेषस्थः समदृष्टौ स्थितः ॥ ७ ॥ समदृष्टौ स्थितस्य लिङ्ग-
 भूतान् गुणानाह ॥ निरिति श्लोकद्वयं वाक्यम् । निराशता इदं मे
 भूयादिति भाविष्यपयवृष्णानिवृत्तिः । निर्भयता सर्वभूताभयप्रदा-
 नात् स्वस्य भयनिवृत्तिः । नित्यता देहातिरिक्तनित्यात्मभावः । समता
 परिपूर्णदृष्टिः । ज्ञता ज्ञाननिष्ठता । निरीहता उपादेयेऽपि अप्रवृत्तिः ।
 निष्क्रियता अनिष्टस्यापि अचिकित्सा । सौम्यता आष्ठावकरत्वम् ।
 निर्विकल्पता गूढप्रचित्तत्वम् ॥ ८ ॥ धृतिरचञ्चलत्वम् । मेत्री
 सर्वत्र मित्रभावः । मनस्तुष्टिः यथात्मपरितुष्टता । मृदुता अनिष्ट-
 चिन्तत्वम् । मृदुभाषिता प्रियंवदत्वम् ॥ ९ ॥ गृहीतेतिश्लोकद्वयं
 वाक्यम् । संसारवारिणि संसाराख्ये जले प्रसृतम् । चिन्ताभिरेव
 तन्तुभिराततं विसृतम् । गृहीता वृष्णा एव शफर्यो येन तद्वासना-
 जालम् ॥ १० ॥ तीक्ष्णया बुद्धिशलाकया छिन्धि । वात्यया वात-
 समूहेन आम्बुदं अम्बुदसंघनिजं जालं समूहमिव छित्त्वा च तते

मनसैव मनश्चित्त्वा कुठारेणेव पादपम् ।

पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो भव ॥ १२ ॥

तिष्ठन्नाच्छन्स्वपञ्जाग्रन्निश्चसन्नुत्पतन्पतन् ।

असदेवेदमित्यन्तर्निश्चित्यास्यां परित्यज ॥ १३ ॥

मनः प्रकृत्यैव जडं चित्तत्वमनुधावति ।

मांसगर्धेन मार्जारो वने मृगपतिं यथा ॥ १४ ॥

सिंहवीर्यवशाच्छब्दं मांसं भुङ्क्तेऽनुगो हरेः ।

संविद्वीर्यवशात्प्राप्तं दृश्यमाश्रयते मनः ॥ १५ ॥

दृश्यमाश्रयसीदं चेत्तत्त्वचित्तोऽसि बन्धवान् ।

दृश्यं संत्यजसीदं चेत्तदचित्तोऽसि मोक्षवान् ॥ १६ ॥

नाहं ज्ञेयमिति ध्यायंस्तिष्ठ त्वमचलः सदा ।

अनन्ताकाशसंकाशहृदयो हृदयेश्वरे ॥ १७ ॥

आत्मनो जगतश्चान्तर्द्रष्टृदृश्यदशान्तरे ।

दर्शनारूपे स्वमात्मानं सर्वदा भावयन्मम ॥ १८ ॥

पदे तिष्ठेति संवन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तिष्ठन्निति त्रिभिः सखाव-

स्थास्यपि जगतोऽसत्तां निश्चित्य वप्रास्यां परित्यजेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मन इति ॥ इति द्विषं सिंहं मांसलोभात् चित्स्वरूपमनुपापतीत्यर्थः

॥ १४ ॥ सिंह इति ॥ यथा स्वतोऽसनयोरपि शृगालादिः सिंहम-

नुसरन् मांसं भुङ्क्ते तद्वन्मनः स्वयं जडमपि चिच्छायासंक्रान्त्या

विषयग्रहणमभ्यर्थं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ दृश्यमिति ॥ दृश्याश्रय

गव सचित्तत्वं बन्धहेतुश्च । दृश्यत्वात् एवाचित्तत्वं मोक्षहेतुत्वं

चेत्यर्थः ॥ १६ ॥ नेति ॥ आत्मनोऽपरिच्छिन्नतां जगतोऽस्तरत्वं च

ध्यायन् गिरिरिष स्थिरो भूत्वा अनन्ताकाशवर्धिर्महद्दृश्यो हृदये-

श्वरे तिष्ठ स्वम् ॥ १७ ॥ आत्मन इति ॥ आत्मनो जगद्वश

स्वाद्यस्वादकसंत्यक्तं स्वाद्यस्वादकमध्यगम् ।

स्वादनान्तःस्थितं ध्यायन्नित्यमात्ममयो भव ॥ १९ ॥

रागानुभवनीयस्य सदानुभवितुः स्वयम् ।

अवलम्ब्य निरालम्बं मध्यं मध्ये स्थिरो भव ॥ २० ॥

एतामहंभावमयीमपुण्यां

छित्त्वानहंभावशलाकयैव ।

स्वभावनां भाव्य भवान्तभूमौ

मयाभिभूताखिलभूतभूतिः ॥ २१ ॥

श्रीराम उवाच ॥

अतिगम्भीरमेवैतद्भगवन्वचनं तव ।

यदहंकारवृष्णां त्वं मा गृहाणेति वक्षि माम् ॥ २२ ॥

अन्तर्मध्ये यदर्शनं तद्द्रष्टृदृश्यदशान्तरे वर्तते द्रष्टृदशां दृश्यदशां
वा प्राप्य चिन्मात्ररूपेण वर्तते तादृग्दर्शनस्वरूपं स्वमात्मानं सर्वदा
भाययन् भवतिष्ठ ॥ १८ ॥ अमुमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह श्लोकद्वयेन-
स्वाद्येति ॥ स्वाद्यं रसनीयं पानादि । स्वादको रसयिता । तयोर्म-
ध्यं मध्यगताभ्यां कर्तृकर्मभ्यां संत्यक्तं केवलमनुपहितं यत्स्वादनं
रसानुभयरूपं यस्तु तद्व्यायन् परमात्ममयो भव ॥ १९ ॥ रागेति ॥
अनुभवनीयस्योपभोग्यस्य कान्तादेरनुभवितुरुपभोक्तुश्च निरालम्बं
कर्तृकर्मभावासंस्पृष्टं मध्यमनुभयरूपमवलम्ब्य तत्र मध्ये स्थिरो भव
॥ २० ॥ एतामिति ॥ अहंभावमयीमेतां स्वस्य भायनामनहंभाव-
शलाकया नादमिति यो भायः तथैव शलाकया छित्त्वा प्रशान्ता-
पिलभूतभूतिः सन्मयान्तभूमौ संसारस्य पारे भव ॥ २१ ॥ २२ ॥

यद्यहंकारसंत्यागं करोमि तदिमं प्रभो ।
 त्यजामि देहनामानं संनिवेशमशेषतः ॥ २३ ॥
 अहंकारक्षये देहः किलावश्यं विनश्यति ।
 मूले ककचसंल्लने सुमहानिव पादपः ॥ २४ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

सर्वत्र वासनात्यागो राम राजीवलोचन ।
 द्विविधः कथ्यते तज्ज्ञैर्ध्येयो ज्ञेयश्च नामतः ॥ २५ ॥
 अहमेपां पदार्थानामेते च मम जीवितम् ।
 नाहमेमिर्विना कश्चिन्न मयैते विना किल ॥ २६ ॥
 इत्यन्तर्निश्चयं त्यक्त्वा विचार्य मनसा सह ।
 नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ॥ २७ ॥
 अन्तःशीतलया बुद्ध्या कुर्वतो लीलया क्रियाः ।
 यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः ॥ २८ ॥
 सर्वं समस्तया बुद्ध्या यं कृत्वा वासनाक्षयम् ।
 जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥ २९ ॥

यदीति ॥ आभिमानीकृत्वादेहबन्धस्याकारपरित्यागे देहत्याग
 एव स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ध्येयज्ञेयनाम्नोर्वा-
 सनात्यागयोर्मध्ये प्रथमस्य लक्षणमाह श्लोकत्रयेण—अहमिति ॥
 आत्मनो देहादिभिः परस्परसंयन्धाभिमानरूपमहंकारं विचारपूर्वकं
 मनसा सह त्यक्त्वा देहादेः पदार्थस्य मम च न कश्चित्संबन्ध इति
 भाविते सति ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्तःशीतलया रागद्वेषरहितया
 बुद्ध्या क्रियाः कुर्वतो यो वासनात्यागः सोऽयं ध्येयः प्रकीर्तितः
 ॥ २८ ॥ द्वितीयं वासनात्यागं लक्षयति—सर्वमिति ॥ समस्तया

अहंकारसखीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।
 तिष्ठति ध्येयसंत्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३० ॥
 निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः समं गतः ।
 ज्ञेयत्यागमयं विद्धि मुक्तं तं रघुनन्दन ॥ ३१ ॥
 द्वावेतौ राघव त्यागौ समौ मुक्तपदे स्थितौ ।
 द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेतौ विगतज्वरौ ॥ ३२ ॥
 आपतत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतम् ।
 न हृष्यति ग्लायति यः स मुक्त इति कथ्यते ॥ ३३ ॥
 ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्वस्तुदृष्टिषु ।
 सुप्तवद्यश्चलति स मुक्त इति कथ्यते ॥ ३४ ॥
 हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ।
 न परामृश्यते योजन्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३५ ॥

सुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिना

स्थितं सदा जाग्रति तेन चेतसा ।

कलान्वितो विधुरिव यः सदा मुदा

निपेन्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ ३६ ॥

भेदरहितया बुद्ध्या यं वासनाक्षयं कृत्वा निर्ममो निर्गताहंममावः
 समं स्थूलसूक्ष्मकारणभेदेन त्रिविधमपि देहं जहाति त्यजति अस्मै
 वासनात्यागो ज्ञेय इत्युच्यते ॥ २९ ॥ उक्तं त्यागद्वयमपि जीवन्मु-
 क्तिविदेहमुच्योर्विभजते श्लोकद्वयेन—अहमित्यादिना ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ आपत्स्वित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन जीवन्मुक्तलक्षणमाह
 ॥ ३३ ॥ पस्तुदृष्टिषु इष्टानिष्टदर्शनेषु ॥ ३४ ॥ अमर्षोऽग्राहान्ति-
 रूपेभ्यो । क्रोधः परस्तिरस्कारादिमिर्ममतमः प्रज्वलनम् । कामोऽभि-
 लाषः । कार्पण्यं दैन्यम् ॥ ३५ ॥ तेन सुमुमुक्षुणा जामदग्या-

वासिष्ठ उवाच ॥

वाह्यार्थवासनोद्भूता वृष्णा बद्धेति राघव ।
 सर्वार्थवासनोन्मुक्ता वृष्णा मुक्तेति कथ्यते ॥ ३७ ॥
 इदमस्तु ममेत्यन्तर्यैषा राघव भावना ।
 तां वृष्णां शृङ्खलां विद्धि कलनां च महामते ॥ ३८ ॥
 तामेतां सर्वभावेषु सत्स्वसत्सु च सर्वदा ।
 संत्यज्य परमोदारपदमेति महामनाः ॥ ३९ ॥
 बन्धास्यामथ मोक्षास्यां सुखदुःखदशामपि ।
 त्यक्त्वा सदसदास्यां च तिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत् ॥ ४० ॥
 जन्वध्वं राम भ्रान्तिं दुस्त्यस्य विनाशिनः ।
 जायते निश्चयः साधो स्फाराकारश्चतुर्विधः ॥ ४१ ॥
 आपादमस्तकमहं मातृपितृविनिर्मितः ।
 इत्येको निश्चयो राम बन्धायासद्विलोकनात् ॥ ४२ ॥
 अतीतः सर्वभावेभ्यो बालाग्रादप्यहं तनुः ।
 इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो जायते सताम् ॥ ४३ ॥

मपि सुपुत्रावस्थायामिव प्रशमितभाववृत्तिना निवृत्तहर्षविपादा-
 दिभाववृत्तिना चेतसा उपलक्षितेन स्थितमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥
 याह्येति ॥ वाह्यार्थवासनोद्भूता वाह्यवस्तुवासनाभिर्भूयिष्ठा ॥ ३७ ॥
 वृष्णास्वरूपमाह—इदमिति ॥ तां वृष्णां शृङ्खलां विद्धि । कलनां चेति
 सैव भावना वृष्णा सैव बन्धो बन्धहेतुश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 ॥ ४० ॥ अन्यश्चेत्यादिर्योऽपदेन चतुर्विधमहंकारमाह ॥ ४१ ॥
 चर आपादमस्तकमेवाहमिति प्रथमः ॥ ४२ ॥ सार्वातीतः परम-

जगज्जालपदार्थात्मा सर्वमेवाहमक्षयः ।

तृतीयो निश्चयोऽप्येवं मोक्षायैव रघूत्तम ॥ ४४ ॥

जगच्चासदिदं शून्यं शून्यव्योमसमं सदा ।

एवमेव चतुर्थोऽपि निश्चयो मोक्षसिद्धये ॥ ४५ ॥

एतेषां प्रथमः प्रोक्तस्तृष्णाया बन्धयोग्यया ।

शुद्धतृष्णास्त्रयः स्वच्छा जीवनमुक्तविलासिनः ॥ ४६ ॥

सर्वमात्माहमेवेति निश्चयो यो महामते ।

तमादाय विपादाय न भूयो याति ते मतिः ॥ ४७ ॥

शून्यं प्रकृतिर्मायेति ब्रह्मविज्ञानमित्यपि ।

शिवः पुरुष ईशानो नित्यमात्मेति कथ्यते ॥ ४८ ॥

द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्जगन्निर्माणलीलया ।

परमात्ममयी शक्तिरद्वैतैव विजृम्भते ॥ ४९ ॥

सूक्ष्मोऽहमिति द्वितीयः ॥ ४३ ॥ सर्वात्मकोऽहमिति तृतीयः ॥ ४४ ॥

अहमिति जगदिति च सकलं शून्यमेव अतो व्योमवत्सर्वविकल्पा

तीतोऽहमिति चतुर्थः ॥ ४५ ॥ एतेषां मध्ये प्रथमो बन्धयोग्यतृ-

ष्णाप्रोतत्वाद्बन्धायैव । अन्ये तु त्रयः शुद्धतृष्णान्वितत्वाजीवन्मु-

क्तेष्वेव विलसन्ति ॥ ४६ ॥ उपादेयेष्वपि त्रिषु सर्वात्माहमिति

निश्चयः श्रेयानित्याह—सर्वमिति ॥ सर्वमहं चात्मेवेति यो निश्चय

इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ शून्यवादशङ्कानिरासाय शून्यमित्यादयः शब्दाः

कथंचिदात्मपर्याया इत्याह—शून्यमिति ॥ तत्र निराकारत्वात् शून्यं

परोक्षत्वात् जगदुपादानत्वात् प्रकृतिः विविधविशेषहेतुत्वान्माया

शृङ्खणाद्ब्रह्म विशुद्धज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानं कल्याणरूपत्वाच्छिवः पूर-

णत्वात्पुरुषः ईशितृत्वादीशानः इत्येवमात्मेव नित्यं कथ्यते ॥ ४८ ॥

द्वेतेति ॥ द्वयोर्भायो द्विना द्वितैव द्वैतं भेद इति यावत् । द्वैतं च

आत्मीये परकीये वा सर्वसिन्नेव सर्वदा ।

नष्टे चोपचिते कार्ये सुखदुःखे गृहाण मा ॥ ५० ॥

सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दुशिशिराशयः ।

नोद्वेगी न च तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ ५१ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च दयादाक्षिण्यसंयुतः ।

प्राप्तकर्मकरो नित्यं संसारे नावसीदति ॥ ५२ ॥

नाभिनन्दति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

ईहितानीहितैर्मुक्तः संसारे नावसीदति ॥ ५३ ॥

सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमान् ।

आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नावसीदति ॥ ५४ ॥

अद्वैतं च तयोर्मेळनं च तैः प्रकारैः या जगन्निर्माणरूपा
लीला तथेत्यंभूता परमात्ममयी शक्तिः चिच्छक्तिरद्वैतैव सर्वत्र
सन्निदानन्दात्मनः स्वरूपस्याविच्छेदादभिज्ञैव विजृम्भते प्रकाशते ।
तद्व्याप्तिवैचित्र्येऽपि समुद्रस्यैक्यमिवेति भावः । तत्र कार्यकार-
णयोः कचिद्वैतमेव प्रतीयते यथा गोमयादृश्चिको जायते इत्यत्र ।
कचिदद्वैतम् यथा मुषणात्कटककुण्डलमुकुटादि । कचिद्वैताद्वैते
यथा क्षीरादप्यादि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ नेति ॥
यः सलु मुमुक्षुः प्राप्तं मुखं तत्साधनं च नाभिनन्दति नानु-
मोदते । दुःखं च तत्साधनं च प्राप्तं द्वेष्टि । इष्टे विनष्टे न शोचति ।
अप्राप्तमिष्टं न काङ्क्षति । तस्मादीहितानीहितैरिष्टानिष्टैर्मुक्तः स पुमान्सं-
सारे नावसीदति जन्मादिदुःखैर्न रिच्यते ॥ ५३ ॥ सयंस्येति ॥
स्वभावात् पेशलोक्तिमान् मृदुभाषी । चोदितः किर्माहितमिति परे-
ऽचोदितः । सर्वस्यैक्यमभिमतं वचितमेव यथा । वाच्छीलिकः कन्ध-

पूर्णां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासिनीम् ।

जीवन्मुक्ततया स्वस्यो लोके विहर राघव ॥ ५५ ॥

अन्तः संत्यक्तसर्वांशो वीतरागो विवासनः ।

बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ ५६ ॥

बहिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः ।

कर्ता बहिरकर्तान्तर्लोके विहर राघव ॥ ५७ ॥

त्यक्ताहङ्कतिरासुप्तमतिराकाशशोभनः ।

अगृहीतकलङ्काङ्को लोके विहर राघव ॥ ५८ ॥

उदारपेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् ।

अन्तः सर्वपरित्यागी लोके विहर राघव ॥ ५९ ॥

त्ययः । तेन 'न लोकाव्यय—' इति कथो गलक्षणयाः पष्ठया निषेधाद्-
 भिमवमिति द्वितीया युज्यते । अभिमतत्त्वनिश्चयः कथमित्यत्राह—
 आशयश्च भूतानामिति । आशयोऽभिप्रायः ॥ ५४ ॥ पूर्णा-
 मिति श्लोकरूपेण जीवन्मुक्तव्यवहारमाह—ध्येयत्याग इति ॥ पूर्वो-
 क्ताहङ्काररूपवासनात्यागो ध्येयत्यागः तेन विलासिनीं परिस्फुरन्तीं
 पूर्णां दृष्टिम् । ब्रह्मदृष्टिमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ अन्तरिति ॥ अनागत-
 आशा । वर्तमाने रागः । भूते वासना । तत्रितयरहितः ॥ ५६ ॥ बहि-
 रिति ॥ कृत्रिमसंरम्भः कल्पितरागद्वेषादिविकारः । हृदि संरम्भव-
 र्जितः निर्वात्मनत्वाभिर्विकारः ॥ ५७ ॥ त्यक्तेति ॥ अगृहीतकलङ्काङ्कः
 अगृहीताः कलङ्का अङ्काश्च येन । तत्र कलङ्का मनोदोषाः । अङ्कालु-
 प्यावृत्तिहेतयो लाघ्वनानि ॥ ५८ ॥ उदारेति ॥ पेशलाचारः
 गृह्यन्यद्वारः । सर्वाचारानुवृत्तिमान् सर्वेषामाचारमनुवर्तमानः ।
 अनुमोदमान इत्यर्थः । 'जोषयेत्सर्वकर्मणि विद्वान्युगः समाचरन्'

अन्तर्नैराश्यभादाय बहिराशोन्मुखेहितः ।

बहिस्तप्तोन्तरा शीतो लोके विहर राघव ॥ ६० ॥

अयं बन्धुः परश्चायमयं चाहमयं भवान् ।

इति मिथ्यादृशो राम विगलन्तु तवाधुना ॥ ६१ ॥

अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ६२ ॥

विविधजन्मशताहितसंभ्रमे जगति बन्धुरबन्धुरितीक्षणम् ।

भ्रमदशैव विभाति न वस्तुतस्त्रिभुवनं चिरबन्धुरबन्ध्वपि ॥ ६३ ॥

इति न्यायात् ॥ ५९ ॥ अन्तरिति ॥ बहिराशोन्मुखेहितः आशानुकूल-

चेष्टितः ॥ ६० ॥ अयमिति ॥ अयं बन्धुः अयं तु परः । अयमे-

वाहं अयं तु भवान् । इति या मिथ्यादृशो भेददृष्टयः ता अधुना

विगलन्तु अधुना प्रयुद्धस्य तव विगलन्तु विनश्यन्तु ॥ ६१ ॥ अय-

मिति ॥ लघुचेतसां लघुनि परिच्छिन्ने स्वस्य जीवस्यात्मत्वेन गृहीते

देहे चेतो येषां तेषामेवायमेव बन्धुरयं नेति गणना भवेत् ।

उदारचरितानामुदारे महति परिपूर्णे ब्रह्मणि चरितं निष्ठा येषां

तेषां ब्रह्मनिष्ठानां पुनर्वसुधैव प्रपद्यः सर्वोऽपि कुटुम्बकम् । भोगो-

पकरणद्रव्यमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ विविधेति ॥ विविधैः मुरनर-

तिर्यगादिरूपैः जन्मशतैराहितसंभ्रमे विरचितविपर्यये अस्मि-

जगति बन्धुरयमिति वायं पुनरबन्धुरिति ईक्षणं भ्रमदशैव

केवलं विभाति भ्रान्तदशात्फुरणमेव । वस्तुतस्तु विचार्यमाणं

बन्धुरपि स्यात् अबन्धुरपि स्याज्जन्मभेदात् । जन्मभेदापेक्षया

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

आत्रोस्त्रिपथगातीरे संवादं मुनिपुत्रयोः ॥ ६४ ॥

अस्त्यस्य जम्बूद्वीपस्य कस्मिंश्चिदिदङ्गिकुञ्जके ।

वनव्यूहमहोत्तंसो महेन्द्रो नाम पर्वतः ॥ ६५ ॥

तस्यैकदेशे वितते रत्नसानौ मनोरमे ।

आसीदभ्युदितज्ञानस्तपोराशिरुदारधीः ॥ ६६ ॥

मुनिदीर्घतपा नाम तपोमूर्तिरिवास्थितः ।

मुनेर्बभूवतुस्तस्य पुत्रौ द्वाविन्दुसुन्दरौ ॥ ६७ ॥

पुण्यपावननामानौ द्वौ कचाविव चाक्षपतेः ।

स ताम्यां सह पुत्राभ्यां चिरकालमुवास ह ॥ ६८ ॥

अथ काले तयोस्तस्य पुत्रयोर्ज्ञानवानभूत् ।

पुण्यनामा तयोज्येष्ठो गुणज्येष्ठश्च राघव ॥ ६९ ॥

पावनोऽर्धप्रबुद्धोऽभूत्पूर्वसंघ्याम्बुजं यथा ।

मौर्ख्यादतिगतोऽनाप्तपदो दोलामिवास्थितः ॥ ७० ॥

ततो बहृत्यकलिते काले कलितकारणे ।

रतिमुत्सृज्य संसाराजराजर्जरजीवितः ॥ ७१ ॥

कलनापक्षिणीनीढं देहं दीर्घतपा मुनिः ।

जहौ गिरिगुहागेहे भारं वैवधिको यथा ॥ ७२ ॥

संयन्यानामनियमादिति भावः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पावन इति ॥ पूर्वसंघ्याम्बुजं प्रमात-

संघ्यायाम्बुजं तद्वदर्थप्रबुद्धः मौर्ख्यान् अत्यन्तामायात् अतिगतः

अतिक्रान्तः । अनाप्तपदः अप्राप्तपदपदनिष्ठः ॥ ७० ॥ ततः इति

श्लोकद्वयं याक्यम् । कलितकारणे कलितानि प्रेरितानि जन्मादिका-

रणानि येन तस्मिन् ॥ ७१ ॥ कलनापक्षिणीनीढं कलना अदृष्टतिः

प्रशान्तकलनारम्भं चेत्यमुक्तचिदास्पदम् ।
 पदं जगाम नीरागं पुष्पगन्ध इवाम्बरम् ॥ ७३ ॥
 पितर्युपरते तस्मिन्नौर्ध्वदैहिककर्मणि ।
 पुण्य एव स्थितोऽव्यग्रः पावनो दुःखमाययौ ॥ ७४ ॥
 शोकोपहतचित्तोऽसौ अमन्काननवीथिषु ।
 न्यायांसमनवेक्ष्यैव पावनो विललाप ह ॥ ७५ ॥
 अथौर्ध्वदैहिकं कृत्वा पितुः परमधार्मिकः ।
 आययौ विपिने पुण्यः पावनं शोकलालसम् ॥ ७६ ॥

पुण्य उवाच ॥

किं पुत्र दृढतां शोकं नयस्थान्धैककारणम् ।
 पिता तव महाप्राज्ञ गतः प्रज्ञावतां वरः ॥ ७७ ॥
 स्वामेव परमामात्मपदवीं मोक्षनामिकाम् ।
 स्वमायमभिसंपन्ने किं पितर्यनुशोचसि ॥ ७८ ॥
 मातापितृसहस्राणि समतीतानि ते सुत ।
 पुत्रयान्धववृन्दानि जन्तोर्जन्मनि जन्मनि ॥ ७९ ॥
 शोचनीया यदि स्नेहान्मातापितृमुताः सुत ।
 तदतीता न शोच्यन्ते किमजस्रं सहस्रशः ॥ ८० ॥

सैव पक्षिणी तस्या नीढं स्थानम् । वैवधिकः विरधः भारयष्टिः
 तद्वादकः ॥ ७२ ॥ प्रशान्तेति ॥ प्रशान्तकलनारम्भं कलना धन्य-
 हेतवः संकल्पादयः । प्रशान्तः कलनानामारम्भो यस्मिन् । चेत्य-
 मुक्तचिदास्पदं चेत्यमुक्तायाश्चित आस्पदं प्रतिष्ठा रूपं नीरागं पदं
 रागादिरहितं कैवल्यं जगाम पुष्पगन्धोऽम्यरमिड । पुष्पगन्धो हि
 मुमुल्लषन्धामिगतः अम्बरं व्याप्नोति ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

अज्ञानविस्तीर्णमरौ विलोलं शुभाशुभस्पन्दमयैस्तरङ्गैः ।
स्ववासनातापमरीचिवारि परिस्फुरत्येतदनन्तरूपम् ॥ ८१ ॥

बन्धुमित्रसुतस्नेहद्वेषमोहदशमयः ।

स्वसंज्ञामात्रकेणैव प्रपञ्चोऽयं वितन्यते ॥ ८२ ॥

बन्धुत्वे भावितो बन्धुः परत्वे भावितः परः ।

विषामृतदशेवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनी ॥ ८३ ॥

एकत्वे विद्यमानस्य सर्वगस्य किलात्मनः ।

अयं बन्धुः परश्चायमित्येषा कलना कुतः ॥ ८४ ॥

रक्तमांसादिसंघातादेहादेवास्थिपञ्जरात् ।

कोऽहं स्यामिति चित्तेन स्वयं पुत्र विचारय ॥ ८५ ॥

दृष्ट्वा तु पारमार्थिक्या न कश्चित्त्वं न चाप्यहम् ।

मिथ्याज्ञानमिदं पुण्यः पावनश्चेति वल्गाति ॥ ८६ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ अज्ञानेति ॥ अज्ञानमेव विस्तीर्णो
मरुदेशः तत्र स्ववासनातापमरीचिवारि स्ववासनैव तापः आतपः
तेन कल्पितं मरीचिरूपं यारि एतज्जगच्छुभाशुभस्पन्दमयैस्तरङ्गैर-
नन्तरूपं सत्परिस्फुरति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ बन्धुत्व इति ॥ विषामृत-
दशेव । तत्र परत्यापरत्वभावनारूपा स्थितिर्विषयदशेव । बन्धुत्वभाव-
नारूपा स्वमृतदशेव । भावनिबन्धिनी भावो भावना तथा निषध्यत
इत्यर्थः ॥ ८३ ॥ एकत्व इति ॥ विद्यमानस्य परमार्थस्य सतः
सर्वगस्यात्मन एकत्वे अद्वितीयत्वे सति अयं बन्धुरयं पर इत्यसौ
कलना कल्पना कुतः ॥ ८४ ॥ रप्तेति ॥ यद्यपि नायं देह एवात्मा
रक्तमांसादिसंघातरूपत्वात् तथापि तथाभूतादेहादेवारभ्य कोऽहं
स्यामिति विचारयेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ आस्त्रामय विचारप्रयासः । इय-
मिदं पारमार्थिकी दृष्टिरालम्ब्यतामिताह—दृष्टेति ॥ पारमार्थिक्या

बभूवुस्ते सुपुण्यासु स्थलीषु मृगयोनिषु ।
 बहवो बन्धवो मार्गास्तान्कथं नानुशोचसि ॥ ८७ ॥
 बभूवुस्ते महाश्रेषु शिखरेषु महीभृताम् ।
 बहवो बान्धवाः सिंहाः किं तानपि न शोचसि ॥ ८८ ॥
 बभूवाथ दशार्णेषु कपिलो वनवानरः ।
 राजपुत्रस्तुषारेषु पुण्ड्रेषु वनवायसः ॥ ८९ ॥
 हैहयेषु च मातङ्गस्त्रिगर्तेष्वथ गर्दभः ।
 शाल्वेषु सरमापुत्रः पतत्री सरलद्रुमे ॥ ९० ॥
 एतास्वन्यासु चान्यासु बह्वीषु जनयोनिषु ।
 जातोऽसि जम्बूद्वीपेऽसिन्पुरा शतमहस्रशः ॥ ९१ ॥
 अनन्ताः पितरो यान्ति यान्त्यनन्ताश्च मातरः ।
 इह संसारिणां पुंसां वने पादपपर्णवत् ॥ ९२ ॥
 भावाभावविनिर्मुक्तं जरामरणवर्जितम् ।
 संसारात्मानमव्यग्रो मा विमूढमतिर्भव ॥ ९३ ॥

सर्वैषणामयकलङ्कविवर्जितेन

स्वच्छात्मभावकलितेन हृदयमप्ये ।

पुत्रात्मनात्मनि महामतिनामुनैव

संत्यज्य संभ्रममलं परितोषमेहि ॥ ९४ ॥

पर्यालोचनप्रवणया तु दृष्ट्या परामृश्यमाने त्वमिति न कश्चित्पदार्यः
 अहमित्यपि न कश्चित् । किं तर्हि मिथ्याज्ञानमेवेदं पुण्य इति पावन
 इति च यत्नाति स्फुरति । पुण्योऽहं पावनस्त्वमिति मिथ्याज्ञानक-
 त्पित्तत्वाद्भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥ बभूवुरिति ॥ मार्गो मृगसंघ-
 न्निधनः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥
 सय्येति ॥ एषणाः पुत्रकलत्रादिविषयेच्छाः तन्मयकलङ्कविवर्जितेन

वसिष्ठ उवाच ॥

एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनः ।

प्रबोधमाप आकाशं प्रभातं इव भूतलम् ॥ ९५ ॥

उभावपि ततः सिद्धौ ज्ञानविज्ञानपारगौ ।

विचेरतुर्वने तस्मिन्याद्यदित्यमनिन्दितौ ॥ ९६ ॥

एवं प्राग्भुक्तदेहानामनन्ता जनवन्धुजाः ।

किमाशा गृह्यते ताभ्यः किं वा संत्यज्यतेऽनघ ॥ ९७ ॥

चिन्तनेनैघते चिन्ता त्विन्धनेनेव पावकः ।

नश्यत्यचिन्तनेनैव विनेन्धनमिरानलः ॥ ९८ ॥

ध्येयत्यागरथारूढः करुणोदारया दृशा ।

लोकमालोकयन्दीनमातिष्ठोत्तिष्ठ राघव ॥ ९९ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः स्वस्था निःकामा विगतामया ।

एनां प्राप्य महाबाहो विमूढेऽपि न मुह्यति ॥ १०० ॥

स्वच्छात्मभावफलितेन स्वच्छभावयुक्तेन आत्मनान्तःकरणेन स-

भ्रमं संत्यज्य आत्मन्येव परितोपमेहीत्यन्वयः ॥ ९४ ॥ एवमिति ॥

प्रभाते भूतलं वर्तते । आकाशं प्रकाशमानतयम् ॥ ९५ ॥

उभाविति ॥ ज्ञानविज्ञानपारगौ ज्ञानविज्ञाने परोक्षापरोक्षप्रज्ञाने

॥ ९६ ॥ एवमिति ॥ प्राग्भुक्तदेहानां पूर्वजन्मानुभूतदेहसमन्वित्यो

जनवन्धुजाः अनन्ता आशास्ताभ्यः किं गृह्यते इति बुद्धिप्रदानायानुजं

पृच्छति—विमत्र युक्तमाशाया ग्रहणं त्यागो वेति । त्याग एव युक्त

इति भावः ॥ ९७ ॥ चिन्तनेति ॥ कथमिष्टसिद्धिरिति विचारश्चिन्ता ।

दृष्टार्यानां पुनःपुनरनुस्मरणं चिन्तनम् ॥ ९८ ॥ ध्येयेति ॥ आतिष्ठ

मुग्धमात्र । उत्तिष्ठ जीवन्मुक्त्यर्थं उन्मत्तं गुरु ॥ ९९ ॥ १०० ॥

एकं विवेकं सुहृदमेकां प्रौढसखीं धियम् ।

आदाय विहरन्नेवं संकल्पेषु न मुह्यति ॥ १ ॥

विनिवारितसर्वार्थादपहस्तितवान्धवात् ।

न स्वधैर्यादृते किञ्चिदभ्युद्धरति संकटात् ॥ २ ॥

वैराग्येणाथ शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ।

यत्नेनापद्विधातार्यं स्वमेवोन्नमयेन्मनः ॥ ३ ॥

न तन्निभुवनैश्वर्यान्न कोशाद्रन्नधारिणः ।

फलमासाद्यते चित्ताद्यन्महत्त्वोपबृंहितात् ॥ ४ ॥

पूर्णे मनसि संपूर्णे जगत्सर्वं सुधाद्रवैः ।

उपानद्ब्रूढपादस्य ननु चर्मास्तृतेव भूः ॥ ५ ॥

वैराग्यात्पूर्णतामेति मनो नाशावशानुगम् ।

आशया रिक्ततामेति शरदीव सरोजलम् ॥ ६ ॥

॥१॥ विनिवारितेति ॥ विनिवारिताः सर्वेऽर्थाः सांसारिकप्रयोजनानि
येन तस्मात् अपहस्तिता हस्तेनापसारिता बान्धवा येन तथामृतात्
स्वधैर्यादृते स्वस्य विवेकवैराग्यधैर्यं विना किञ्चिदपि संकटात् संसारा-
न्नोद्धरतीत्यन्वयः ॥ २ ॥ स्वधैर्यमेव संकटादुद्धरतीत्युक्तम् । इदानीं
धैर्यसंपादनप्रकारमाह—वैराग्येणेति ॥ आपद्विधातार्यं संसारनियुक्तये
वैराग्यादिभिः साधनैः स्वयमेव मन उन्नमयेत् । धैर्ययुक्तं कुर्यादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ नेति ॥ महत्त्वोपबृंहितान्महत्त्वादिगुणैरुन्नतीकृता-
चित्ताद्यत्फलं कैवल्यरूपमासाद्यते । तन्निभुवनैश्वर्यादिभिरपि नासा-
द्यत इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ पूर्णं इति ॥ मनसि पूर्णे संतुष्टे सति सर्वं
जगत्सुधाद्रवैरमृततरसैः पूर्णमेव मुखाय जायत इत्यर्थः ॥ ५ ॥
कथं मनसः पूर्णतेत्यत्राह—वैराग्यादिति ॥ वैराग्यादेव मनः पूर्ण-
तामेति । आशावशानुगं ॥ न कदाचित्पूर्णतामेति । यदाह पाप-

हृदयं शून्यतामेति प्रकटीकृतकोटरम् ।

अगस्त्यपीतार्णववदाशाविप्रशचेतमाम् ॥ ७ ॥

न तथा भाति पूर्णेन्दुर्न पूर्णः क्षीरसागरः ।

न लक्ष्मीवदनं कान्तं स्पृहाहीनं यथा मनः ॥ ८ ॥

यथाभ्रलेखा शशिनं सुधालेपं मयी यथा ।

दूषयत्येवमेवान्तर्नरमाशापिशचिरा ॥ ९ ॥

प्रशमितसकलैषणो महात्मा

भयं भयवन्धमपास्य मुक्तचित्तः ।

मनसि निगडरज्जवः कदाशाः

परिगलितासु च तासु को न मुक्तः ॥ १० ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उपशमप्रकरणे पुण्यपावनोपाख्यान

नाम द्वितीय सर्गः ॥ २ ॥

शरः—‘न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्ण-
वर्त्मव भूय एवाभिवर्धते’ इति ॥ ६ ॥ हृदयस्य प्रकटीकृतकोटरत्वं
नाम हृष्णाविशयप्रकाशनम् ॥ ७ ॥ नेति ॥ पूर्णेन्दुप्रसृतीना क्षय-
पृद्धिसंभवादित्या शोभा । निःस्पृहस्य तु मनसः कदाचिदपि हर्षवि-
पादाभाषाज्ञित्या शोभेति तात्पर्यार्थः ॥ ८ ॥ यथेति ॥ अभ्रलेखा
मेघपङ्क्तिः । सुधालेपं चूर्णादिद्रव्यलेपम् ॥ ९ ॥ प्रशमितेति ॥ प्रश-
मितसकलैषणः सन्भववन्धमपास्य मुक्तचित्तो भव । यतः कारणा-
न्मनसि वर्तमानाः कदाशाः पुत्रकलत्रैषणादिरूपाः कुत्सिता आशाः
निगडरज्जवः शृङ्खला रज्जुवद्वन्धनहेतवः । अतः कारणात्तासु परिग-
लितासु को न मुक्तः । सर्वोऽपि मुच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ इति
श्रीसंभारतरणिनाम्नि यासिष्ठविवरण उपशमप्रकरणे पुण्यपावनो-
पाख्यानं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

अथवा रघुवंशाख्यनमःपूर्णनिशाकर ।

बलिवद्बुद्धिमेदेन ज्ञानमाप्तादयामलम् ॥ १ ॥

श्रीराम उवाच ॥

बलिवज्ज्ञानसंप्राप्तिं पुनर्मद्वोधवृद्धये ।

विभो कथय खिद्यन्ते सन्तो नावनतं प्रति ॥ २ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अस्त्यसिञ्जगतः कोशे कस्मिंश्चिदिद्विकुञ्जके ।

पातालमिति विख्यातो लोको भूमेरधः स्थितः ॥ ३ ॥

तस्मिन्नसुरदोःस्तम्भधार्यमाणमहाभरे ।

बभूव दानवो राजा विरोचनसुतो बलिः ॥ ४ ॥

लीलानिर्जितनिःशेषभुवनामोगभूषणः ।

दशकोटीः स वर्षाणां दैत्यराज्यं चकार ह ॥ ५ ॥

अथ गच्छत्स्वनल्पेषु युगेष्ववर्तयुत्तिषु ।

सुरासुरमहाधेषु प्रोत्पतत्सु पतत्सु च ॥ ६ ॥

अजस्रमुपभुक्तेषु त्रैलोक्योदरवर्तिषु ।

भोगेष्वभजदुद्वेगं बलिर्दानवनायकः ॥ ७ ॥

पूर्यमतीतानेकजन्मानुस्मरणद्वारा स्वरूपज्ञानेन चित्तोपशान्ति-
रुत्ता । इदानीं पुण्यप्रकर्षात्कुरचिद्वैषयिकमपि सुखं चित्तोपशान्तये
भवतीति घत्सुपाख्यानानि निरूप्यते । तत्र चित्तोपभोगाद्भोगेष्वरु-
चिरुत्पन्नेत्याह—अयेत्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ आचर्तयुत्तिषु । ‘स्वादायतोऽम्भसां भ्रमः’ । तस्य वृत्तिरिष्य
वृत्तिर्येषां तेषु ॥ ६ ॥ उद्वेगमरुचिम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुनरिति ॥

एकदा चिन्तयामासः प्रासादशिखरस्थितः ।

महता मम राज्येन त्रैलोक्याद्भुतकारिणा ॥ ८ ॥

किं वा भवति भुक्तेन भूरिभोगातिभारिणा ।

आपातमात्रमधुरमावश्यकपरिक्षयम् ।

भोगोपभोगमात्रं मे किं नामेदं सुखावहम् ॥ ९ ॥

पुनरालिङ्ग्यते कान्ता पुनरेव च भुज्यते ।

सेयं शिशुजनक्रीडा लज्जायै महतामिह ॥ १० ॥

तमेव भुक्तविरसं व्यापारौघं पुनःपुनः ।

दिवसे दिवसे कुर्वन्प्राज्ञः कसान्न लज्जते ॥ ११ ॥

पुनर्दिनं पुनरात्रिः पुनः कार्यपरम्परा ।

पुनःपुनरहं मन्ये प्राज्ञस्येयं विडम्बना ॥ १२ ॥

कृतयाप्यनया नित्यं क्रियया कृतकार्यया ।

कोऽर्थः स्यात्तादृशो येन पुनः कर्म न विद्यते ॥ १३ ॥

भोगादृते किमन्यत्तत्स्याद्रव्यमविनाशि यत् ।

एतत्संचिन्तयाम्याशु दध्यौ मत्वेत्यसौ बलिः ॥ १४ ॥

लज्जायै । महतामुच्छिष्टस्य पुनर्भोगानर्हत्वादिति भावः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ पुनरिति ॥ पुनःपुनरहं मन्ये इति येषां पुनःपुनः प्रवृत्तिः

इयं प्राज्ञस्य विडम्बनेति अहं मन्ये इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ कृतयेति ॥

कृतकार्यया कृतप्रयोजनयाप्यनया क्रियया नित्यं कृतया तादृशः

कोऽर्थः स्यात् येनार्थेन पुनः कर्म न विद्यते । कृतकृत्यताहेतुः क्वपि

क्रिया नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ भोगादिति ॥ भोगादृते भोगरूपं

विषयमुखं भुक्त्वा यदन्यदविनाशि द्रव्यं तत्किं स्यादिति एतद्वस्तु

संचिन्तयानीति मत्वा निश्चित्य बलिर्दध्यौ बलित्वान्वयः ॥ १४ ॥

अथाभ्युवाचासुरराट् आः संस्मृतमिति क्षणात् ।

स्वात्मन्येव मनस्यर्थं सभ्रूमङ्गं निवेशयन् ॥ १५ ॥

पुरा किलेह भगवान्पृष्टोऽभूत्स विरोचनः ।

पिता मयात्मतच्चज्ञो दृष्टलोकपरावरः ॥ १६ ॥

पितः सकलदुःखानां सुखानां च महामते ।

यत्र सर्वे भ्रमाः शान्ताः कोऽसौ सीमान्त उच्यताम् ॥ १७ ॥

कोपशान्तो मनोमोहः क्रांतीताः सकलैषणाः ।

विरागरहितं कुत्र तात विश्रमणं चिरम् ॥ १८ ॥

यत्रातिवित्तानन्दसुन्दरं किञ्चिदेव मे ।

तादृक्कथय तत्रस्थधिरं विश्रान्तिमेम्यहम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ अथानन्तरमसुरराट् बलिर्भनसि विचारितमर्थं सभ्रूमङ्गं
 स्वात्मन्येव स्वबुद्धावेव निवेशयन्स्थापयन् क्षणात् क्षणादुपरि आः
 संस्मृतमित्यभ्युवाच । सभ्रूमङ्गमिति विचारदृष्टमभिनयः । आः इति
 स्मृतिद्योतकमव्ययम् ॥ १५ ॥ स्मृतमनुवदति—पुरेत्यादिना ॥ दृष्ट-
 लोकपरावरः । परं पर्यवसानहेतुः । अवरमादिकारणम् ॥ १६ ॥
 स्वप्रभप्रकारमनुवदति—पितरिति ॥ हे पितः, सकलदुःखानां सुखानां
 च वैषयिकाणां सीमान्तः परमावधिः कोऽसावुच्यताम् ॥ १७ ॥
 सर्वभ्रमाणां शान्तिमेव प्रपद्यति—येति श्लोकद्वयं वाक्यम् । यत्र
 यस्तुनि विरागरहितं अरुचिविनिर्मुक्तं चिरं विश्रमणं विश्रान्तिमुखं
 संभवति । यत्र यस्तुनि मे मदीयं रूपं अतिवित्तानन्दसुन्दरं
 सत्किञ्चिदेव अव्यपदेश्यमेव भवति तादृग्वस्तु कथय । तत्रसोऽहं
 चिरं विश्रान्तिमेमीन्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वपितुरुधरमनुभाषते—

मत्पितोवाच ॥

अस्ति पुत्रातिविततो देशो विपुलकोटरः ।

त्रैलोक्यानां सहस्राणि यत्र भान्ति बहून्यपि ॥ २० ॥

यत्र पृथ्वी न नाकाशं सागरा न च नाद्रयः ।

न वनानि न तीर्थानि न नद्यो न सरांसि च ॥ २१ ॥

एक एवास्ति सुमहांस्तत्र राजा महाद्युतिः ।

सर्वकृत्सर्वगः सर्वः स च तूष्णीं व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

तेन संकल्पितो मन्त्री सर्वतो मन्त्रणोन्मुखम् ।

अघटं घटयत्याशु घटं विघटयत्यलम् ॥ २३ ॥

भोक्तुं न किञ्चिच्छक्नोति न च जानाति किञ्चन ।

राज्यार्थं केवलं सर्वं करोत्यविरतोदयम् ॥ २४ ॥

स एव सर्वकार्यककर्ता तस्य महीपतेः ।

राजा केवलमेकान्ते स्वस्य एवावतिष्ठति ॥ २५ ॥

बलिरुवाच ॥

आधिब्याधिविनिर्मुक्तः कः स देशो महामते ।

कथमासाद्यते वापि केन बाधिगतः प्रभो ॥ २६ ॥

मत्पितेत्यादिना ॥ देशो मोक्षः राजा आत्मा मन्त्री मन इति ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ यलिप्रश्नानन्तरं विरोचन एव बह्व्यति ॥ २२ ॥ तेनेति

श्लोकद्वयं वाक्यम् । तेन राजा संकल्पितः 'स ऐश्वर्यं लोकाद्भु सृजा

इती'ति सिसृक्षामात्रकल्पितो मन्त्री मन्त्रणोन्मुखं विचारपूर्वकं तत्सर्वं

राजकार्यमघटं दुर्घटमपि घटयति । घटं सुघटितमपि कार्यमनमिमत्तं

चेद्विघटयति । नाशयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ किञ्चिदपि भोक्तुं न शक्नोति ।

किञ्चन न च जानाति । मनमः अचेतनत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

कः स तादृग्विधो मन्त्री राजा वापि महाबलः ।
हेलालूनजगज्जालैर्योऽस्माभिरपि नो जितः ॥ २७ ॥

विरोचन उवाच ॥

स तत्र मन्त्री बलवान्देवासुरगणैः सुत ।
समेतैर्लक्षगुणितैरपि नाक्रम्यते मनाक् ॥ २८ ॥
तत्रासिमुसलप्रासवज्रचक्रगदादयः ।
हेतयः कुण्ठतां यान्ति दृषदीवोत्पलाहतिः ॥ २९ ॥
स मन्त्री केवलं तत्र तेनैव प्रभुणा यदि ।
जीयते तत्सुजेयोऽसावन्यथा त्वचलाचलः ॥ ३० ॥
पुत्र युक्त्या गृहीतोऽसौ क्षणादायाति वश्यताम् ।
युक्तिं विना दहत्येव आग्नीविष इवोद्धतः ॥ ३१ ॥
मृणु यः पुत्र देशोऽसौ पूर्वं प्रकटयामि ते ।
देशनाम्ना भयोक्तस्ते मोक्षः सकलदुःखहा ॥ ३२ ॥
राजा तु तत्र भगवानात्मा सर्वपदातिगः ।
तेन मन्त्री कृतः प्राज्ञो मनो नाम महामते ॥ ३३ ॥
विषयान्प्रति मोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा ।
अनास्था परमा क्षेपा सा युक्तिर्मनसो जये ॥ ३४ ॥
एषैव परमा युक्तिरन्यैव महामदः ।
स्वमनोमत्तमावद्भो द्रागित्येव विद्वन्मते ॥ ३५ ॥
चित्तस्य मोगर्द्धो भागौ शास्त्रेणैकं प्रपूरयेत् ।
गुरुशुश्रूषया भागमच्युत्पन्नस्य मत्क्रमे ॥ ३६ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चित्तजयक्रमं अधिकारिभेदेन त्रिभिः
श्लोकेषां—चित्तस्तेति ॥ चित्तस्य व्यवहारफलं चतुर्णां विभज्य

किञ्चिद्व्युत्पत्तियुक्तस्य भागं भोगैः प्रपूरयेत् ।

गुरुशुश्रूपया भागौ भागं शास्त्रार्थचिन्तया ॥ ३७ ॥

व्युत्पत्तिमनुयातस्य पूरयेच्चेतसोऽन्वहम् ।

द्वौ भागौ शास्त्रवैराग्यैर्द्वौ ध्यानगुरुपूजया ॥ ३८ ॥

प्रज्ञाविचारवशतः शममेव सदा सुत ।

आत्मावलोकनं कृष्णासंत्यागं च समाहरेत् ॥ ३९ ॥

विचारो भोगगर्हातो विचाराद्भोगगर्हणम् ।

अन्योन्यमेते पूर्येते समुद्रजलदाविव ॥ ४० ॥

सत्क्रमे ज्ञानाभ्यासे अव्युत्पन्नस्याशिक्षितस्य चित्तस्य प्रथमं भोगै-
र्विषयभोगैर्द्वौ भागौ पूरयेत् । कालद्वयं नयेदित्यर्थः । शास्त्रेण अध्या-
त्मशास्त्रेणैकं भागं पूरयेत् । गुरुशुश्रूपया चतुर्थं भागं पूरयेत् ॥ ३६ ॥
किञ्चिदिति ॥ किञ्चिद्व्युत्पत्तियुक्तस्य भोगैरेकं कालं गुरुशुश्रूपया
कालद्वयं शास्त्रार्थचिन्तया चतुर्थं कालं नयेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ व्युत्प-
त्तिमिति ॥ सम्यग्व्युत्पन्नस्य चित्तस्य द्वौ व्यवहारकालौ शास्त्रवैरा-
ग्यैरध्यात्मशास्त्रविचारैर्विषयाणां हेयत्वविचारैश्च द्वौ च कालौ
ध्यानसहितया गुरुपूजया च पूरयेत् ॥ ३८ ॥ प्रहेति ॥ इत्थं
प्रज्ञाविचारवशतः प्रज्ञावशाद्विचारवशाच्च शमं चित्तोपशमं कृष्णायाः
संत्यागमात्मावलोकनं च समाहरेत्संपादयेत् ॥ ३९ ॥ विचार
इति ॥ भोगगर्हातः विषयसुरतानां दोषदर्शनात्पुरुषार्थविचारः पूर्यते ।
पुरुषार्थविचाराच्च भोगानां गर्हणं अपुरुषार्थत्वात्कुत्सितार्थत्वं च
पूर्यत इत्येवमेते विचारभोगगर्हणे अन्योन्यं पूर्येते । यथा समुद्रो
जलदादृष्टिद्वारा पूर्यते समुद्रोदकाच्च जलदास्तद्वदित्यर्थः ॥ ४० ॥

देशक्रमेण धनमल्पविगर्हणेन
 तेनाङ्ग साधुजनमर्जय मानपूर्वम् ।
 तत्संगमोत्थविषयाद्यवहेलनेन
 सम्यग्निचारविभवेन तत्रात्मलामः ॥ ४१ ॥

बलिरुक्ताच ॥

एतन्मे कथितं पूर्वं पित्रा चारुविचारिणा ।
 इदानीं संस्मृतं दिष्ट्या संप्रबोधमहं गतः ॥ ४२ ॥
 अद्येयं मम संजाता भोगान्प्रत्यरतिः स्फुटम् ।
 दिष्ट्या शममुखं स्वस्थं विशाम्यमृतशीतलम् ॥ ४३ ॥
 अहो नु खलु रम्येयं शमभूः शीतलान्तरा ।
 सर्वा एव समं यान्ति सुखदुःखदृशः शमे ॥ ४४ ॥
 कोऽहं तानदयं किं स्यादात्मेत्यात्मानलोकिनम् ।
 पृच्छाम्युशनसं नाथं नूनमज्ञानशान्तये ॥ ४५ ॥

वत्सिष्ठ उवाच ॥

इति संचिन्त्य बलमान्वलिरामीलितेक्षणः ।
 दृष्ट्यौ कमलपत्राक्षः शुक्रमात्राशमन्दिरम् ॥ ४६ ॥

देशेति ॥ अल्पविगर्हणेन स्वल्पदोषेण देशक्रमेण देशाचारक्रमेण धन-
 मर्जय । तेन च धनेन मानपूर्वं सत्कारपूर्वकं साधुजनमर्जय । तत्संग-
 मोत्थविषयाद्यवहेलनेन साधुसंगमसंजातविषयवैराग्येण सम्यग्नि-
 चारविभवेन च तव आत्मलाभो भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ४१ ॥
 एतदिति ॥ पित्रा मे पूर्वं कथितमेतदिदानीं संस्मृतमित्यन्वयः
 ॥ ४२ ॥ दिष्टेत्यन्वयमानन्दे ॥ ४३ ॥ अहो इति ॥ शमभूः शम-
 दश ॥ ४४ ॥ कोऽहमिति ॥ आत्माबलोकिननुशनसं नाथं गुरुं

अथ सर्वगतानन्तचिदात्मा भार्गवः प्रभुः ।

आनिनाय सदेहं खं रत्नवातायनं बलेः ॥ ४७ ॥

अथ रत्नार्थदानेन मन्दारकुसुमोत्करैः ।

पादामिवन्दनेनैनं पूजयामास भार्गवम् ॥ ४८ ॥

बलिरुवाच ॥

भार्गव त्वत्प्रसादोत्था प्रतिभेयं पुरस्तत् ।

नियोजयति मां वक्तुं कार्यं कर्तुमिवार्कभाः ॥ ४९ ॥

किमिहास्ति कियन्मात्रमिदं किमयमेव वा ।

कोऽहं कस्त्वं किमेते वा लोका इति वदाशु मे ॥ ५० ॥

शुक्र उवाच ॥

बहुनात्र किमुक्तेन खं गन्तुं यत्नवानहम् ।

सर्वदानवराजेन्द्र सारं संक्षेपतः शृणु ॥ ५१ ॥

चिदिहास्ति हि चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।

चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति संग्रहः ॥ ५२ ॥

भव्योऽसि चेत्तदेतस्मात्सर्वमामोपि निश्चयात् ।

नोचेत्तद्वह्मपि श्रोक्तं त्वयि भस्मनि ह्यते ॥ ५३ ॥

चिचेत्यकलिता बन्धस्तन्मुक्ता मुक्तिरुच्यते ।

चिदचेत्या किलात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः ॥ ५४ ॥

कोऽहं अयमात्मा किं स्यादित्यहंशब्दार्थमात्मस्वरूपं च पृच्छामी-

त्यन्ययः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अथेति ॥ अथ स भार्गवः खं देहं बलेत्प-

स्थानप्रदेशभूतं रत्नवातायनमानिनाय । तत्राजगामेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ चिदिति ॥ चिन्मात्रं चिद्रूपम् । चिन्मयं

चित्प्रकृतिरूपम् । चिद्रूपतिरेकेण न किंचिदस्मीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

चिदिति ॥ चेत्यकलिता चिदेव बन्ध उच्यते । चेत्यं मुक्त्वा तु चिन्मु-

एवं निश्चयमादाय विलोक्य धियेद्वया ।

स्वयमेवात्मनात्मानमनन्तपदमाप्स्यसि ॥ ५५ ॥

खं ब्रजाम्यहमत्रैते मुनयः सप्त संगताः ।

केनापि सुरकार्येण वस्तव्यं तत्र वै मया ॥ ५६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा भगवाञ्छुक्र आरुरोह नमस्तलम् ।

बलिस्तु चिन्तयामास चिदात्मकमिदं जगत् ॥ ५७ ॥

बलिरुवाच ॥

युक्तमुक्तं भगवता चिदेवेदं जगन्नयम् ।

चिदहं चिदिमे लोकाश्चिदाशाश्चिदियं क्रिया ॥ ५८ ॥

दृश्यदर्शननिर्मुक्तः केवलामलरूपवान् ।

नित्योदितो निराभासो द्रष्टासि परमेश्वरः ॥ ५९ ॥

चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं विष्वग्बिम्बावपूरकम् ।

संशान्तसर्वसंवेद्यं संविन्मात्रमहं महत् ॥ ६० ॥

क्तिरिति । अचेत्या चेत्यासंस्पृष्टा चिदेवात्मेति संप्रहः ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दृश्येति ॥ दृश्यदर्शननिर्मुक्तः ।

दृश्यानि भूतानि भौतिकानि च । दर्शनानि ज्ञानसाधनानि । तेभ्यो
निर्मुक्तो व्यतिरिक्तः । अतश्च केवलामलरूपवान् । नित्योदितो

नित्यप्रकाशः । निराभासो भासकान्तरनिरपेक्षः । द्रष्टा सर्वसाक्षी
परमेश्वरोऽस्मीति ॥ ५९ ॥ चेत्येति ॥ चेत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं विशुद्ध-

चिदात्मकम् । विष्वग्बन्तर्बहिश्च सर्वतो बिम्बावपूरकम् । संशान्तसर्व-
संवेद्यम् उपरतसर्वविषयवासनम् । महत्परिपूर्णम् । संविन्मात्रमह-

इति संचिन्तयन्नेव बलिः परमकोविदेः ।

ॐकारादर्धमात्रार्थं भावयन्ध्यानमास्थितः ॥ ६१ ॥

संशान्तसर्वसंकल्पः प्रशान्तकलनागणः ।

निःशङ्कमतिदूरास्तचेत्यचिन्तकचिन्तनः ॥ ६२ ॥

ध्यातृध्येयध्यानहीनो निर्मनाः शान्तवासनः ।

बभूवावातदीपाभो बलिः प्राप्तमहापदः ॥ ६३ ॥

प्रशमितैषणया परिपूर्णया मननदोषदशोज्झितयैतया ।

बलिरराजत निर्मलसत्तया विघनमच्छतयेव शरन्नभः ॥ ६४ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अथ ते दानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा ।

तद्गृहं स्फाटिकं सौधमुच्चैरारुरुहुः क्षणात् ॥ ६५ ॥

निर्विकल्पसमाधाने स्थित्वा चिरमुदारधीः ।

व्ययुध्यत बलिस्तत्र पुरस्तेषां महामते ॥ ६६ ॥

अथ वैरोचनिस्तत्र ध्येयत्यागमयात्मना ।

मनसा सकलान्येव राजकार्याणि संव्यधात् ॥ ६७ ॥

आपदं संपदं दृष्ट्वा समयैव स पश्यति ।

नास्तमेति न वोदेति तत्प्रज्ञा सुरसदुःखयोः ॥ ६८ ॥

महि ॥ ६० ॥ इतीति ॥ ॐकारादर्धमात्रार्थं प्रणवाग्निष्टव्य

अर्धमात्रायमेव परमद्वारूपं भावयन्ध्यानमास्थितः ॥ ६१ ॥ संशा-

न्तेति श्लेषद्वयं वाक्यम् । निःशङ्कं यथा तथा अतिदूरे अस्मिं क्षिप्तं

चेत्यं चिन्तकं चिन्तनं चेति त्रयं येनेत्यनेन यदिगुणविक्षेपराहित-

गुणम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ध्यातृध्यानध्येय-

हीन इत्यनेन अन्तर्गुणोऽपि न विक्षेप इत्याह—अथेति ॥ ध्येयत्याग-

मयात्मना अहंममतादियासनात्यागो ध्येयत्यागः नन्मयस्वरूपेण

ऊहापोहसहस्राणि भावाभावशतानि च ।

बलिना परिदृष्टानि क समाश्वासमेत्यसौ ॥ ६९ ॥

धावमानमिहामुत्र लुठितं लोकवृत्तिषु ।

संस्थापय निरुच्यैतन्मनो हृदयकोटरे ॥ ७० ॥

येषु येषु प्रदेशेषु मनो भ्रजति चालिवत् ।

तेभ्यस्तेभ्यः समुद्धृत्य तद्धि तच्चे नियोजयेत् ॥ ७१ ॥

एवमभ्यसताभ्यासं मनोमत्तमतङ्गजम् ।

निग्रह्य सर्वभावेन परं श्रेयोऽधिगम्यते ॥ ७२ ॥

इति श्रीमोक्षोपाय उपशमप्रकरणे बन्धुपाख्यानं

नाम तृतीय सर्ग ॥ ३ ॥

मनसा । इत्थंमूतो राजकार्याणि संव्यधात् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ऊहेति ।

इष्टसाधनोत्प्रेक्षणमूहः । अनिष्टनिरासोत्प्रेक्षणमपोहः । तेषां सहस्राणि

पदार्थानां भावाभावशतानि च बलिना परिदृष्टानि तथापि असौ

बलिः क वा समाश्वासं विश्वासमेति । न कापीत्यर्थः । असक्त एव

राज्यं चकारेति यावत् ॥ ६९ ॥ श्रीरामं प्रति हितमुपदिशति—

धावमानमिति ॥ इहास्मिन्लोके अमुत्र परलोके च धावमानं विप-

चमुपवाञ्छया वेगेन गच्छत् लोकवृत्तिषु अर्थार्जनादिषु लौकिकव्या-

पारेषु लुठितमासक्तं एतच्चेतो निरुध्य विवेकवैराग्यादिभिः निरुध्य

हृदयकोटरे हृत्पुण्डरीके संस्थापय । आत्मानुसंधानतत्परं कुर्वित्यर्थः

॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीसंसारतरंगिनासि वासिष्ठविवरणे

ततस्ततः प्रभृत्येव ग्रहाद्रः परमेश्वरम् ।
 तथैव त्रयहं भक्त्या पूजयामास पूर्णया ॥ १७ ॥
 अथ तस्मिन्पुरे दैत्यास्ततः प्रभृति वैष्णवाः ।
 सर्व एवाभवन्मक्त्या राज्ञा ह्याचारकारणम् ॥ १८ ॥
 जगाम वार्ता गगनं देवलोकमथारिहन् ।
 विष्णोर्द्वेपं परित्यज्य भक्त्या दैत्याः श्रिता इति ॥ १९ ॥
 देवा विस्मयमाजग्मुः शकाद्याः समरद्वयाः ।
 गृहीता वैष्णवीभक्तिर्दैत्यैः किमिति राघव ॥ २० ॥
 क्षीरोदे भोगिभोगस्थं विबुधा विस्मयाकुलाः ।
 जगदुन्म्वरमुत्सृज्य हरिमाहवशालिनम् ॥ २१ ॥

देवा ऊचुः ॥

किमेतद्भगवन्दैत्या विरुद्धा ये सदैव ते ।
 ते हि त्वन्मयतां याता विस्मयो नो विजृम्भते ॥ २२ ॥
 क्व किलात्यन्तदुर्वृत्ता दानवा द्रलिताद्वयः ।
 क्व पाश्चात्त्यमहाजन्मलम्बा भक्तिर्जनार्दने ॥ २३ ॥
 प्राकृतो गुणवाञ्छात इत्येषा भगवन्कथा ।
 अकालपुष्पमालेवासुखायोद्वेजनाय च ॥ २४ ॥
 कायमः प्राकृतारम्भो हीनकर्ममतिः सदा ।
 वराको दानवस्तुच्छजातिर्मक्तिः क्व वैष्णवी ॥ २५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

विबुधा सा विष्ण्याः स्य ग्रहादो भक्तिमानिति ।
 पाश्चात्त्यं जन्म तस्येदं मोक्षार्होऽसावविन्दमाः ॥ २६ ॥
 गुणवाग्निर्गुणो जात इत्यनर्थक्यं विदुः ।
 निर्गुणो गुणवाञ्छात इत्याहुः सिद्धिदं क्रमम् ॥ २७ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

आत्मीयानि विचित्राणि भुवनान्यमरोत्तमाः ।
 प्रयात नासुखायैषा ग्राह्यादी गुणितोद्भवा ॥ २८ ॥
 इत्युक्त्वा भगवांस्तत्र क्षीरोदार्णववीचिषु ।
 अन्तर्धानं ययौ देवस्तटतापिच्छगुच्छवत् ॥ २९ ॥
 सोऽपि संपूजितहरिः सुरौघोऽब्रजदम्बरम् ।
 ग्रहादं प्रतिं गीर्वाणास्ततः स्निग्धत्वमाययुः ॥ ३० ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

प्रत्यहं पूजयामास देवदेवं जनार्दनम् ।
 मनसा वर्मणा वाचा ग्रहादो भक्तिमानिति ॥ ३१ ॥
 अथ पूजापरस्यास्य दृश्ये स्थल इवाञ्जिनी ।
 न विश्रामं चेतोऽस्य भोगत्यागानुरङ्गतः ॥ ३२ ॥
 त्यक्तभोगादिकथनं विश्रान्तिमनुपागतम् ।
 चेतः केवलमस्यासीदोलायामिव योजितम् ॥ ३३ ॥
 ग्राह्यादीं तां स्मितिं कृष्णो देवः क्षीरोदमन्दिरात् ।
 विवेद सर्वगतया धिया परमकान्तया ॥ ३४ ॥
 अथ पातालमार्गेण विष्णुरोहादिताग्रगः ।
 देवपूजागृहं तस्य ग्रहादस्य समाययौ ॥ ३५ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ आत्मीयानीति ॥ ग्राह्यादीं ग्राहादसंबन्धिनी । गुणिता गुणवत्तोद्भवोत्कृष्टप्रभावा ॥ २८ ॥ इतीति ॥ तापिच्छगुच्छवत्तमालपुष्पस्तवकवत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ग्राह्यादीमिति ॥ क्षीरोदमन्दिरात्क्षीरोदमन्दिरे स्थित्वैव सर्वगतया धिया विवेदेत्यन्वयः । मन्दिरादिति 'अधिकरणे' चोपसंख्यानम् इति त्यज्योपे पञ्चमी ॥ ३४ ॥ अयेति ॥

विज्ञायाभ्यागतं देवं पूजया द्विगुणेद्वया ।

दैत्येन्द्रः पुण्डरीकाक्षमादरात्प्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥

पूजागृहगतं देवं प्रत्यक्षावस्थितं हरिम् ।

प्रह्लादः सुपरिग्रीतो गिरा तुष्टाव पुष्टया ॥ ३७ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

त्रिभुवनभवनाभिरामकोशं सकलकलङ्कहरं परं चकास्ति ।

अशरणशरणं शरण्यमीशं हरिमजमच्युतमीश्वरं प्रपद्ये ॥ ३८ ॥

कुवलयदलशैलसंनिकाशं शरदमलाम्बरकोटरोपमानम् ।

अमरतिमिरकज्जलाञ्जनाभं सरसिजचक्रगदाधरं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

विमलमलिकलापकोमलाङ्गं सितदलपङ्कजकुञ्जलामशङ्कम् ।

श्रुतिरणितविरिञ्चिचञ्चरीकं स्वहृदयपद्मजलाशयं प्रपद्ये ॥ ४० ॥

सितनखतरतारकावकीर्णं सितधवलाननपीवरेन्दुविम्वम् ।

हृदयमणिमरीचिजालगङ्गं हरिशरदम्बरमानतं प्रपद्ये ॥ ४१ ॥

विष्णुः पातालमार्गेण तस्य देवपूजागृहं समाययौ । क्षीरोदे निमज्ज्य

तस्य देवपूजागृहादुन्ममज्जेत्यर्थः । आह्लादिताम्रगः । भक्तानुमहोदय-

प्रवया परितोपितपरिवार इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ जया-

ष्टभिः श्लोकैः प्रह्लादो विष्णुं स्तौति-त्रिभुवनेति ॥ त्रिभुवनमेव

भयनं तस्याभिरामः कोशोऽयौ च इव सर्वैरुपजीव्यत्वात्तादृशम्

॥ ३८ ॥ कुवलयेति ॥ कुवलयदलानां शैलः शैलाकारो राशिसत्सं-

निकाशम् । अमरतिमिरकज्जलाञ्जनाभं कज्जलरूपमञ्जनम् । अञ्जनस्य

नयनप्रेसाददेतोः द्रव्यस्य बहुविधत्वाद्विशेषणोपादानम् ॥ ३९ ॥

विमलेति ॥ श्रुतिभिर्वेदे रणितो मुग्गरितो विरिञ्चिरेव चञ्चरीको

अमरो यस्मिंस्तम् । स्वहृदयस्य प्रह्लादहृदयस्यैव पद्मस्य जलाशयमिवा-

त्रयममृतम् ॥ ४० ॥ सितेति ॥ हृदयमणिमरीचिजालगङ्गं यक्षसि

त्रिभुवननलिनीमितारविन्दं तिमिरसमानविमोहदीपमग्र्यम् ।
 स्फुटतरमजडं चिदात्मतत्त्वं जगदखिलार्तिहरं हरिं प्रपद्ये ॥४२॥
 नवविकसितपद्मेणुगौरस्फुटकमलानपुषोपभूषिताङ्गम् ।
 दिनशमसमयारुणाङ्गरागं कनकनिभाम्बरसुन्दरं प्रपद्ये ॥४३॥
 अविरतकृतविश्वसर्गलीलं सततमजातमवर्धनं विशालम् ।
 युगशतजरठामिजातदेहं तरुदलशायिनमर्मरुं प्रपद्ये ॥ ४४ ॥
 दितिसुतनलिनीतुषारपातं मुरनलिनीसततोदितार्कविम्वम् ।
 कमलजनलिनीजलावपूरं हृदि नलिनीनिलयं विशुं प्रपद्ये ॥४५॥

स्थितानां मुक्तामणीनां मरीचिजालमेव गङ्गा मन्दाकिनी यस्य तम्
 ॥४१॥ त्रिभुवनेति ॥ त्रिभुवनमेव नलिनी सरसी तस्यां सितारवि-
 न्दम् । सितत्वं च नरासिंहाद्ययताराभिप्रायेण । तिमिरसमानविमोह-
 दीपं ज्ञानप्रतियन्यवत्वात्तिमिरसमानस्य मोहस्य दीपमिव निर्वर्त-
 कम् ॥ ४२ ॥ नवेति ॥ नवविकसितपद्मेणुवद्गौरेण कमलाया
 चक्षुःस्थलस्थितायाः श्रियो वपुषा उपभूषितानि अङ्गानि यस्य । दिनश-
 मसमयः संध्या तद्वद्गुणोऽङ्गरागो यम्य ॥ ४३ ॥ अविरतेति ॥
 अत्र अविरतकृतविश्वसर्गलीलस्य सततमजातत्वं अवर्धनस्य विशा-
 लत्वं जरठस्य अभिजातदेहत्वं अर्मरुत्वं च विरुद्धमिति विरोधा-
 भामः प्रतीयते । अवर्धनं विशालम् । असत्येव वर्धने विपुलं
 स्वभावात्तत्रैव व्यापनत्वान् । युगशतजरठामिजातदेहं युगशतेषु जरठो
 जीर्णोऽप्यभिजातो रम्यो देहो यस्य तम् । तरुदलशायिनं वटपत्रशा-
 यिनम् ॥ ४४ ॥ दितिसुतेति ॥ दितिसुता एव नन्दिन्यः तासां
 तुषारपातः संहारहेतुत्वात् । वनलज्जो प्रह्ला स एव नलिनी अनेक-
 मुग्धपद्मपुष्पत्वात् तस्या जलावपूरो जलाशयः तम् । इदि नलिनी-

इति गुणबहुलाभिर्वाग्भिरभ्यर्चितोऽसौ
हरिसुरविनाशी श्रीनिषण्णांसदेशः ।

जलद इव मयूरे श्रीतिमान्ग्रीयमाणं
कुवलयदलनीलः प्रत्युवाचासुरेन्द्रम् ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

वरं कुलनिधे दैत्यकुलानर्घ्यमहामणे ।
गृहाणाभिमतं भूयो जन्मदुःखोपशान्तये ॥ ४७ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

सर्वसंकल्पफलदः सर्वलोकान्तरस्थितः ।
यदुदारतमं वेत्ति तदेवादिश मे विमो ॥ ४८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

सर्वसंभ्रमसंशान्त्यै परमाय फलाय च ।
ब्रह्मविश्रान्तिपर्यन्तो विचारोऽस्तु तवानघ ॥ ४९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा दितिपुत्रेन्द्रं विष्णुस्तरधीयत ।
कृतघर्षरनिर्दादस्तरङ्गस्तोयधेरिन ॥ ५० ॥

विष्णावन्तर्हिते देवे पूजायै वसुमाञ्जलिम् ।
पाश्चात्त्यं दानवस्त्यक्त्वा मणिरत्नपरिष्कृतम् ॥ ५१ ॥

पद्मासनस्योऽपि मुदा ह्युपविष्टोऽघरासने ।

स्तोत्रपाठविधिप्रान्ते चिन्तयामास चिन्तया ॥ ५२ ॥

निटयम् । नलिनीशब्दोऽत्र पद्ममात्रवाची । इति यद्यसि या नलिनी
यत्पुण्डरीकं तन्निटयम् ॥ ४९ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
॥ ५० ॥ विष्णाविति ॥ पाश्चात्त्यं पश्चाद्भयम् । उद्भासनाद्भूतानि-
त्यर्थः । मणिरत्नपरिष्कृतं मणिधैर्यैरलंकृतम् ॥ ५१ ॥ यमेति ॥ पद्मा-

विचारवानेव भवान्भवत्प्रति भवारिणा ।

देवेनोक्तोऽसि तेनान्तः करोम्यात्मविचारणम् ॥ ५३ ॥

किमहं तावदेव स्यां योऽसिन्भुवनडम्बरे ।

वच्मि गच्छामि तिष्ठामि प्रयते विहरामि च ॥ ५४ ॥

जगत्तावदिदं नाहं सवृक्षवृणवीरुधम् ।

यद्वाह्यं जडमत्यन्तं तत्स्यां कथमहं किल ॥ ५५ ॥

असन्नभ्युत्थितो मूकः पवनेनैव विस्फुरन् ।

कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः ॥ ५६ ॥

जडया कर्णशङ्कुल्या कल्पमानः क्षणस्यया ।

शून्याकृतिः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः ॥ ५७ ॥

त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्योऽप्राप्योऽयमन्यथा ।

चित्प्रसादोपलब्धात्मा, स्पर्शो नाहमचेतनः ॥ ५८ ॥

समं तु—‘ऊर्ध्वोरुपरि विप्रेन्द्र’ कृत्वा पादतले उभे । पद्मासनं भवे-
देतत्सर्वेषामपि पूजितम्’ इत्युक्तलक्षणम् । स्तोत्रपाठविधावत्र पूर्वोक्त-
स्तोत्रविषये ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ किमिति ॥ वच्मीत्यादि सर्वेन्द्रिय-
व्यापारोपलक्षणम् । वच्मीत्यादिरूपेण सर्वेन्द्रियव्यापाराभिमानो
अहं किं स्यामिति विचारोपक्रमः ॥ ५४ ॥ इदं जगदहं न । वाह्य-
त्वाजटत्वाद्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥ असन्निति ॥ वस्तुतोऽसन्नेवाभ्युत्थितः
कल्पितः । भूतेन्द्रियसंघातस्य देहव्यपदेशादेहो नाहं अचेतनत्वाज-
डत्वात् । कुतश्चाचेतनत्वम् असदभ्युत्थित्यान्मूकत्वात्पवनप्रेर्यत्वाच्चे-
त्यर्थः ॥ ५६ ॥ जडयेति ॥ शून्याकृतिः अमूर्तत्वात् । शून्यभवः
आकाशप्रभवत्वात् । अत्रापि पूर्ववत्साध्यसाधनभावो योन्यः ॥ ५७ ॥
त्वचेति ॥ त्वचा, त्वगिन्द्रियेण प्राप्यः प्रकारान्तरेण त्वप्राप्यत्वात्

लब्धात्मा जिह्वया तुच्छो लोलक्षणिकसत्तया ।

स्वल्पस्पन्दो द्रव्यनिष्ठो रसो नाहमचेतनः ॥ ५९ ॥

दृश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयिक्षणविनाशिनोः ।

केवले द्रष्टरिं क्षीणं रूपं नाहमचेतनम् ॥ ६० ॥

नासया गन्धजडया क्षयिणा परिकल्पितः ।

पेलयो नियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ॥ ६१ ॥

निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ।

शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः ॥ ६२ ॥

चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेवावभासकः ।

सबाह्याभ्यन्तरव्यापी निष्कलामलसन्मयः ॥ ६३ ॥

चित्प्रसादेन इन्द्रियप्रवर्तकतया बहिः प्रसृतेन । उपलब्धात्मा प्रका-
शितस्वरूपः ॥ ५८ ॥ लब्धेति ॥ लोला क्षणिका सत्ता यस्या-
स्तया ॥ ५९ ॥ दृश्येति ॥ दृश्यं घटादि दर्शनं चक्षुस्तयोर्लीनं सम-
चेतम् । केवले द्रष्टरि क्षीणमविद्यमानम् । केवलग्रहणमुपहितनिवृत्त्य-
र्थम् ॥ ६० ॥ नासयेति ॥ गन्धजडया गन्धवत्या जडया चेत्यर्थः ।
पेलयो विरलः । अनियताकारः क्षणान्तरे गन्धान्तरस्य प्रादुर्भा-
यात् ॥ ६१ ॥ तर्हि कस्त्वमित्यत्राह—निर्मम इति ॥ तत्र गतपञ्चे-
न्द्रियभ्रमः इत्यनेन चक्षुरादीन्द्रियतादात्म्यं वारयति । अमनन
इति मनोरूपता । मननं हि मनोव्यापारः । निर्मम इत्यनहंकार-
त्वम् । ममेत्यव्ययम् । निर्गतो ममेत्यभिमानो यस्मात् । कलाकलन-
वर्जित इति मायासंयन्धरहित इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ जीवभावं च
पारयति—चेत्येति ॥ निष्कलामलसन्मयः निष्कलं निरंशं अमलं च

आ इदानीं स्मृतं सत्यमेतच्चदखिलं मया ।

निर्विकल्पचिदाभास एष आत्मासि सर्वगः ॥ ६४ ॥

मयैव चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः ।

सूर्यान्ता अवभासन्ते दीपेनोत्तमतेजसा ॥ ६५ ॥

मयैवैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः ।

तेजसान्तःप्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥ ६६ ॥

विरिञ्चिसदनात्पारे कल्पान्तेऽप्याहरत्पदम् ।

प्रसरत्येव मे रूपमद्यापि न निवर्तते ॥ ६७ ॥

अयं नामाहमित्यन्तः कुतो निरवलम्बनः ।

अपर्यन्ताकृतेरेषा किलासीत्खल्पता मम ॥ ६८ ॥

अनन्तानन्दसंभोगा परोपशमशालिनी ।

शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥ ६९ ॥

यत्सद्वस्तु तद्रूपः ॥ ६३ ॥ आ इति ॥ आ इति स्मृतिद्योतकम-

व्ययम् । सत्यमखिलं सर्वात्मकं चैतद्रूपं मया स्मृतमित्यन्वयः

॥ ६४ ॥ तदेव रूपं निर्विकल्पेत्यादिना दर्शयति—मयैवेति ॥ मयैव

दीपेन चेतनेनेमे घटपटादयः सूर्यान्ता अवभासन्ते । 'तस्य भासा

सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः ॥ ६५ ॥ मयैवेति ॥ एषा विचित्रा

इन्द्रियवृत्तयोऽपि अन्तःप्रकाशमानेन मयैव तेजसा स्फुरन्ति अन्त-

र्गतामयः काष्ठशलाका इवेति ॥ ६६ ॥ विरिञ्चीति ॥ मे रूपं

चैतन्यं विरिञ्चिसदनात्सत्यलोकात्परतोऽपि कल्पान्तेऽपि पदं स्थान-

माहरत् संपादयत् प्रसरत्येव अद्यापि न निवर्तते । देशकाला-

भ्यामपरिच्छिन्नत्वात्सर्वत्र परिपूर्णं मे स्वरूपमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

अयमिति ॥ अपरिच्छिन्नत्वात्मनोऽयमिति परिच्छेदो निरालम्बो

विद्येत्यर्थः ॥ ६८ ॥ अनन्तेति ॥ प्रकृतोपशमशालिनी इयं मदीया

सर्वभावान्तरस्थाय चेत्यमुक्तचिदात्मने ।

प्रत्यक्चेतनरूपाय महामैव नमोनमः ॥ ७० ॥

विचित्राः शक्तयः स्वच्छसमया निर्विकारया ।

चिता क्रियन्ते परया कलङ्कमलमुक्तया ॥ ७१ ॥

कालत्रयमुपेक्षिण्या हीनायाश्चेत्यन्नन्धनैः ।

चित्तश्चेत्यमुपेक्षिण्याः समतैवावशिष्यते ॥ ७२ ॥

सा हि वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् ।

नैरात्म्यसिद्धान्तदशामुपयातेव तिष्ठति ॥ ७३ ॥

ईहानीहमयैरन्तर्या चिदावलिता मलैः ।

सा हि नोत्पितितुं शक्ता पाशवद्वेव पक्षिणी ॥ ७४ ॥

दृष्टिः अखिलदृष्टिषु समसायस्तुदर्शनेषु अनन्तमानन्दमनुभवती

चिन्मयी जयतीत्यन्वयः ॥ ६९ ॥ सर्वेति ॥ 'आत्मैव' देवताः

सर्वा' इति श्रुतेः आत्मनश्चाद्वितीयत्वात् स्वस्यैव नमस्कारो युज्यते ।

सर्वपदार्थान्तर्यामिणे विषयासंसृष्टसद्रूपाय प्रत्यगात्मने मह्यं नमः

॥ ७० ॥ विचित्रेति ॥ स्वच्छया समया निर्विकारया च परया चित्तैव

कलङ्कमलमुक्तया विचित्राः शक्तयो जगत्सृष्ट्याद्यनुकूला ब्रह्मादि-

रूपा मूर्तयः क्रियन्ते ॥ ७१ ॥ कालेति ॥ अतीतमनागतं वर्त-

मानं च कालमुपेक्षते नानुसंधत्ते या चित्ता चेत्यन्नन्धनैः हर्षकिं-

पादादिभिः हीयते । तस्याश्च चेत्यं दृश्यभेदमुपेक्षमाणायाश्चिद-

समतैव पूर्णवैषावशिष्यते । उपेक्षिण्या इति वृत्तन्तात् 'ऋमेभ्यो

ङीप्' इति ऋषि रूपम् ॥ ७२ ॥ सा हीति । सा हि समतामा-

पन्ना चिदावागम्यत्वाच्च व्यपदेश्यत्वात् शाश्वती समतामुपगतेव

नैरात्म्यसिद्धान्तदर्शा शून्यपादिसिद्धान्तावस्था शून्यरूपतामुपयाते-

षावशिष्यते ॥ ७३ ॥ ईहेति ॥ ईहानीहमयैः रागद्वेषमूलैर्मलैः

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः ।

धराविवरलग्नानां क्रीटानां समतां गताः ॥ ७५ ॥

आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।

लोकालोकमणे देव चिरेणाधिगतोऽस्म्यहम् ॥ ७६ ॥

परामृष्टोऽसि लब्धोऽसि प्रोदितोऽस्यचिराय त्र ।

उद्धृतोऽसि विकल्पेभ्यो योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ ७७ ॥

मह्यं तुभ्यमनन्ताय तुभ्यं मह्यं शिवात्मने ।

नमो देवाधिदेवाय पराय परमात्मने ॥ ७८ ॥

गतघनमिव पूर्णमिन्दुविम्वं

गतकलनावरणं स्वमेव रूपम् ।

स्ववपुषि मुदिते स्वयं स्वसंस्थं

स्वयमुदितं स्ववशं स्वयं नामामि ॥ ७९ ॥

मनोद्वेषैर्घ्नां चिदायलिता वेष्टिता भवति सा चित् पाशवद्धा पक्षिणीष

वत्पतितुं मुक्ता भवितुं न शक्ता ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ आत्मन इति ॥

लोकालोकमणे लोकानालोकयति प्रकाशयतीति लोकालोकः स

चासौ मणिश्च तस्यामक्षणम् ॥ ७६ ॥ परामृष्ट इति ॥ परामृष्टः

श्रुत्याचार्यवाक्यैः सम्यग्विचारितोऽसि । ततो विकल्पेभ्यः कल्पि-

ताकारेभ्य उद्धृतोऽसि । ततश्च प्रोदितोऽसि कृपणेन सत्यज्ञाना-

नन्दादिलक्षणेन स्वरूपेण प्रादुर्भूतोऽसि । ततश्च लब्धोऽसि ऐक्येन

सोऽहमित्यपरोक्षमनुभूतोऽसि । इत्थं पूर्वं योऽसि यद्रूपोऽसि तद्रूप

एवेदानीमसि कल्पिताकारनिवृत्त्या स्वरूपेणैवावस्थितोऽसि तद्या-

भूताय ते नमोऽस्त्वित्यन्वयः ॥ ७७ ॥ मह्यमिति ॥ जीवमरमा-

त्मनोरैक्यान्मह्यं मद्रूपाय तुभ्यं नमः । तुभ्यं त्वद्रूपाय मह्यं नमः ।

देवानामधिदेवाय पराय परमात्मने नमः ॥ ७८ ॥ गतेति ।

गतकलनावरणं निवृत्त्याविद्यावरणम् । अतश्च गतघनं पूर्णमिन्दु-

तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
 शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ८० ॥
 मनांसि क्षोभयत्येष पल्लवानिव मारुतः ।
 बाहयत्यक्षपङ्क्तिं स्वामश्वालीमिव सारथिः ॥ ८१ ॥
 एष एव सदान्वेष्यः स्तुत्यो ध्यातव्य एव च ।
 जरामरणसंमोहादनेनोत्तीर्य गम्यते ॥ ८२ ॥
 सुलभश्चायमत्यन्तं मुजेयश्चासन्नधुवत् ।
 शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामिव पट्पदः ॥ ८३ ॥
 न मे भोगस्थितौ चाञ्छा न मे भोगविवर्जने ।

यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत् ॥ ८४ ॥

विम्बमिव स्थितम् । मुदिते आनन्दात्मके स्वप्नपुपि स्वरूपे न पुनः
 स्वव्यतिरिक्त आधारेः स्वयमात्मनेव न कारणान्तरेण । स्वसंख्यं
 स्वस्वरूपभूतं नतु क्रियारूपा संस्था स्थितिर्यस्य तम् । स्वयमेव उदितं
 आविर्भूतम् । स्वप्नं अनन्याधीनं स्वमेव रूपं नमामि ॥ ७९ ॥ तिष्ठ-
 न्निति ॥ निष्क्रियत्वात्तिष्ठन्नपि आसीनो न भवति । अवस्थित-
 देहानभिमानात् । गच्छन्नपि देशान्तरं व्याप्नुवन्नपि न गच्छति
 गमनक्रियाया देहनिष्ठत्वात् । आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तत्वात् ।
 शान्तोऽपि निर्विकारचित्तोऽपि व्यवहारस्थः सर्वेन्द्रियप्रवर्तक-
 त्वात् । इत्थं कुर्वन्नपि व्यवहरन्नपि आत्मा न लिप्यते पुण्यपापैर्न
 लिप्यते अहंकारस्य निवृत्तत्वात् ॥ ८० ॥ मनांसीति ॥ मनांसि
 मनोबुद्धादीन्यन्तःकरणानि । अक्षपङ्क्तिं बाह्येन्द्रियगणम् ॥ ८१ ॥
 एष इति ॥ एष आत्मैव सदान्वेष्यः । 'मोऽन्वेष्टव्यः स
 विजिज्ञातव्यः' इति श्रुतेः । एवं च सति अनेनात्मना जरा-
 मरणसंमोहात्संसारोदुत्तीर्य स्वल्पं गम्यते ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

एतावन्तमहं कालमज्ञानरिपुणामुना ।

हृत्वा विवेकसर्वस्वमेकान्तमवपोथितः ॥ ८५ ॥

मनसा मनसि छिन्ने निरहंकारतां गते ।

भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः ॥ ८६ ॥

निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितम् ।

केवलास्पन्दशुद्धात्मन्यवतिष्ठति मे वपुः ॥ ८७ ॥

तृष्णारजुगणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् ।

न जाने क्व गतोऽङ्गीय दुरहंकृतिपक्षिणी ॥ ८८ ॥

विद्यमानापि वस्तुश्रीर्न स्थिता त्वयि न स्थिरे ।

वनितारूपलाघव्यसत्तेव गतचक्षुषः ॥ ८९ ॥

जय प्रोङ्गामराकार जय शान्तिपरायण ।

जय सर्वागमातीत जय सर्वागमास्पद ॥ ९० ॥

जय जात जयाजात जय क्षत जयाक्षत ।

जय भाव जयाभाव जय जेय जयाजय ॥ ९१ ॥

॥ ८४ ॥ एतावन्तमिति ॥ एकान्तं परैरविज्ञातं यथा तथा ।

अवपोथितो हिंसितः ॥ ८५ ॥ मनसेति ॥ मनसा शास्त्र-

संस्कृतेन मनोवृत्तिविशेषेण मनसि संसारवासिते चेतसि छिन्ने निर-

हंकारतां गते सति भावेन ब्रह्माद्वैतविषयेण तात्पर्येण संसाराल-

म्बिनि भावे गलिते सति केवलः स्वच्छः तिष्ठामि ॥ ८६ ॥ निर्भा-

वमिति ॥ निर्भावमित्यादि तिष्ठतिक्रियाविशेषणम् । भावः संसार-

वासना ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ जयेति श्लोकद्वयेनात्मानं स्तौति ।

प्रोङ्गामरो भयंकरो भैरवाद्याकारो यस्य । सर्वागमातीतनामजात्याद्य-

भावात् । सर्वागमास्पद सर्वोपनिषत्समन्वयगम्यत्वात् सर्वात्मकः

वसिष्ठ उवाच ॥

इति संचिन्तयन्नेव ग्रहादः परवीरहा ।

निर्विकल्पपरानन्दसमाधिं समुपाययौ ॥ ९२ ॥

निर्विकल्पसमाधिस्थश्चित्रार्पित इवावभौ ।

पञ्चवर्षसहस्राणि पीनांसोऽतिष्ठदेकदृक् ॥ ९३ ॥

एतावता च कालेन तद्रसातलमण्डलम् ।

बभूवाराजकं तीक्ष्णं मात्स्यन्यायकदर्शितम् ॥ ९४ ॥

अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेहवान् ।

क्षीरोदसागरे शेषशय्यासनगतो हरिः ॥ ९५ ॥

इदं संचिन्तयामास त्रैलोक्याम्भोरुहांशुमान् ।

ग्रहादे पदविश्रान्ते पाताले गतनायके ॥ ९६ ॥

कष्टं सृष्टिरियं प्रायो निर्देत्यत्वमुपागता ।

दैत्याभावे सुरश्रेणी निर्जिगीषुपदं गता ।

शममेप्यत्यपद्वन्द्वं मोक्षार्थं पदमाप्स्यति ॥ ९७ ॥

दैवौघे शान्तिमायाते भुवि यज्ञतपःक्रियाः ।

भविष्यन्त्यफलाः सर्वाः शममेप्यन्त्यसंशयम् ॥ ९८ ॥

त्यात् जाताजातादिरूपत्यम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ एता-

यतेति ॥ तीक्ष्णं हिंसाभूयिष्ठम् । मात्स्यन्यायो नाम घलवता दुर्ब-

लस्य बाधः । मत्स्या हि महान्तः स्वल्पान्मत्स्यानिालन्ति ॥ ९४ ॥

अयेति ॥ अखिलानां जगतो जालस्य तत्क्रमस्य घर्णाश्रमधर्ममर्या-

दायाश्च पालनाय देहवान् ॥ ९५ ॥ अष्टभिः श्लोकैर्भगवतश्चिन्ता ।

इत्थं च चिन्तायाः क्रमः—ग्रहादस्य म्यपदविश्रान्तत्वात् पाताले

गतनायके सति तत्रत्यानामनायकत्वात् अये ॥ ९६ ॥ सुरमेणीवि-

जिगीषां विष्णुशेषशय्या, मत्सी, मुमुक्षुः ॥ ९७ ॥ एतादृशोपशमः

क्रियास्वथोपशान्तासु भूलोकोऽस्तमुपैष्यति ।

असंसारप्रसङ्गोऽथ शेषेऽप्यर्थे भविष्यति ॥ ९९ ॥

ततोऽहमपि शून्येऽसिन्नचन्द्रार्कतारके ।

चेतःप्रशान्तिमाधाय स्थितिमेष्यामि तत्पदे ॥ १०० ॥

अकाण्ड एवमेवं हि जगत्पुण्यशमं गते ।

नेह श्रेयोऽनुपश्यामि मन्ये जीवन्तु दानवाः ॥ १ ॥

दैत्योद्योगेन विबुधास्ततो यज्ञतपःक्रियाः ।

तेन संसारसंस्थानमसंसारक्रमोऽन्यथा ॥ २ ॥

आकल्पमिह वस्तव्यं देहेनानेन तेन च ।

एवं हि नियतिदैवी निश्चिता पारमेश्वरी ॥ ३ ॥

इति संचिन्त्य सर्वात्मा निर्गत्य क्षीरसागरात् ।

प्रह्लादनगरं प्राप्य प्रासादतलमाविशत् ॥ ४ ॥

वैनतेयासनस्थोऽसौ लक्ष्मीविधुतचामरः ।

स्वायुधादिपरीवारो देवर्षिभुनिवन्दितः ॥ ५ ॥

महात्मन्संप्रबुध्यस्वेत्येवं विष्णुरुदाहरन् ।

पाञ्चजन्यं प्रदध्मानो ध्वनयन्ककुमां गणम् ॥ ६ ॥

स्वर्गस्याभावाद्भुवि यज्ञतपःप्रमुखानि स्वर्गफलानि सत्कर्माण्युच्छिद्ये-

रन् ॥ ९८ ॥ ततो धर्मस्याप्रवृत्तेः भूलोकस्याप्युपरतौ असंसारप्र-

सङ्ग सति पालनीयस्याभावात् ॥ ९९ ॥ अहमपि स्वपदे विश्रान्ये-

यम् ॥ १०० ॥ ततश्चाकाण्ड एव प्रलयः स्यादिति दानवानां जीव-

नमेव वरं मन्ये ॥ १ ॥ ततो दैत्योद्योगेन विबुधानां विजिगीषायां

यज्ञादिक्रियाप्रवृत्तौ संसारस्य स्थितिर्नान्ययेति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

महता तेन शब्देन वैष्णवप्राणजन्मना ।

बभूव स प्रबुद्धात्मा दानवेशः शनैःशनैः ॥ ७ ॥

ब्रह्मरन्ध्रकृतोत्थाना प्राणशक्तिरथासुरम् ।

शनैराक्रमयामास नाडीभ्यः सर्वतोमुखम् ॥ ८ ॥

प्राणेषु रन्ध्रवक्त्रेषु प्रवृत्तेष्वथ तस्य चित् ।

चेत्योन्मुखी बभूवान्तःप्राणदर्पणविम्बिता ॥ ९ ॥

चेतनीयोन्मुखी चेत्यचिन्मनस्तामुपाययौ ।

द्वित्वं मुकुरसंक्रान्ता मुखश्रीरिव राघव ॥ ११० ॥

किञ्चिदङ्कुरिते चित्रे नेत्रे विकसनोन्मुखे ।

शनैर्वभूवतुस्तस्य प्रान्तनीले यथोत्पले ॥ ११ ॥

प्राणापानपरामृष्टनाडीविवरसंविदः ।

वातार्तस्येव पद्मस्य स्पन्दोऽस्य समजायत ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ महतेति ॥ वैष्णवप्राणजन्मना विष्णुसंघन्धप्राणवायु-
जनितेन ॥ ७ ॥ ब्रह्मरन्ध्रेति ॥ अथ प्रयोधानन्तरं प्राणशक्तिश्चैत-
न्यशक्तिः ब्रह्मरन्ध्रकृतोत्थाना पूर्वं समाधिसमये तत्रैव ब्रह्मरन्ध्रे
स्थितेति तत उत्थिता सती सर्वाभ्यो नाडीभ्यः शनैरसुरमाक्रमया-
मास व्याप्तवती ॥ ८ ॥ प्राणेप्स्यति ॥ रन्ध्रवक्त्रेषु नयकेषु तप-
सु रन्ध्रेषु प्राणेप्स्यिन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु सत्सु तस्य चित् अन्तःप्राणदर्प-
णविम्बिता अन्तःप्राणे अन्तरिन्द्रिय एव दर्पणे प्रतिविम्बिता
चेत्योन्मुखी बभूव ॥ ९ ॥ चेतनीयेति ॥ चेतनीयं चेत्यं दृश्यमिति
पर्यायाः । चेतनीयोन्मुखी चेत्यचित् अन्तःकरणप्रतिविम्बितत्वाच्चे-
त्यमृता सा चित् मनसां मनोरूपतामुपाययौ । मुखश्रीर्मुग्धशोभा
मुकुरसंक्रान्ता दर्पणप्रतिफलित्वा द्वित्वं रूपान्तरमिवेति ॥ ११० ॥
॥ ११ ॥ प्राणेति ॥ प्राणापानपरामृष्टनाडीविवरसंविदः प्राणापा-

निमेषान्तरमात्रेण मनः पीवरतां ययौ ।

अथासौ विकसन्नेत्रमनःप्राणवपुर्वमौ ॥ १३ ॥

प्रफुल्लनयनं जातं मानसं पीवरं स्मृतम् ।

उवाचैनां त्रिलोकेशः पर्जन्य इव वर्हिणम् ॥ १४ ॥

साधो सर महालक्ष्मीमात्मीयां सर चाकृतिम् ।

अकाण्ड एव किं देहविरामः क्रियते त्वया ॥ १५ ॥

हेयोपादेयसंकल्पविहीनस्य शरीरगैः ।

भावामावैस्तानर्थः कस्तिष्ठोत्तिष्ठ संप्रति ॥ १६ ॥

जीवन्मुक्तेन भवता राज्य एव हि तिष्ठता ।

क्षेपणीया गतोद्वेगमाकल्पान्तमियं तनुः ॥ १७ ॥

नोदिता द्वादशादित्या न विलीनाः शिलोच्चयाः ।

न जगज्जलितं साधो तनुं त्यजसि वै मुधा ॥ १८ ॥

कृशोऽतिदुःखी मूढोऽहमेताश्चान्याश्च भावनाः ।

मर्तिं यस्यावलुम्पन्ति मरणं तस्य राजते ॥ १९ ॥

आशापाशनिबद्धोऽन्तरितश्चेतश्च नीयते ।

यो विलोलमनोऽवृत्त्या मरणं तस्य राजते ॥ २० ॥

नाभ्यां परामृष्टा प्रयोधिता नाडीविवरेषु संविद्येतना यस्य तस्य चातेरि-
तपद्मस्यैव स्पन्दः समजायतेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ हेयेति॥

हेयोपादेयविषयसंकल्पविहीनस्य तव शरीरगैर्भावामावैः इष्टानिष्टैः

कोऽनर्थः का हानिः । तस्माज्जीवन्मुक्तपदे तिष्ठ समाचेरुत्तिष्ठ ॥ १६ ॥

जीवन्निति॥क्षेपणीया प्रवर्तनीया । गतोद्वेगं विगतभयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

कृश इति ॥ दारिद्र्यादिदुःखवासनाविन्दुप्रधैर्यस्यैव मरणं शोभतं

इत्यर्थः ॥ १९ ॥ आसेति ॥ अन्तः अन्तःकरणे आशापाशनिब-
द्धत्वात् विलोलमनोऽवृत्त्या पशुवदितस्ततो नीयमानस्य सुखलेश-

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥ २१ ॥

योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया ।

साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥ २२ ॥

येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुक्तताः ।

चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥ २३ ॥

ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणशान्तिरुदेत्यलम् ।

स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते ॥ २४ ॥

तदुत्तिष्ठानुराधीश सिंहासनमुपाश्रय ।

यावदाश्वमिपेकं ते स्वयमेव ददाम्यहम् ॥ २५ ॥

पाञ्चजन्यरथं श्रुत्वा य इमे समुपागताः ।

सिद्धाः साध्याः सुरीषाश्च कुर्वन्तु तव मङ्गलम् ॥ २६ ॥

अथैनं हरिराहूतैः क्षीरोदाद्यैर्महान्धिभिः ।

गङ्गादिभिः सरित्पूरैः सर्वतीर्थजलैस्तथा ॥ २७ ॥

भायान्मरणमेव वरमित्यर्थः ॥ १२० ॥ जीवन्मुक्तस्य तु जीवितमेव शोभत इत्याह त्रिभिः—यस्येति ॥ यस्य भावोऽन्तःकरणवृत्तिः नाहंकृतः देहादायहंममाभिमानशून्यः बुद्धिश्च हर्षविषादादिभिः न लिप्यते न एष्टयते यश्च सर्वभूतेषु समः समदर्शी तस्य जीवितं शोभते ॥ २१ ॥ २२ ॥ येनेति ॥ सम्यक्परिज्ञाय । आत्मतत्त्वमिति शेषः । चित्तस्यान्ते चित्तलयस्थाने स्वात्मन्येव चित्तमर्पितम् । तदायत्तं श्रुतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ग्राह्येति ॥ ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे ग्राह्यादिभेदप्रतीतिरिति निवृत्तायां वा शान्तिः चित्तस्य निर्विकारता इति सैव स्थितिमभ्यागतासती मोक्ष इत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुरासुरैः स्तूयमानं स्तूयमानः सुरासुरैः ।
 अमिपिक्तमुवाचेदं ग्रहादं मधुसूदनः ॥ २८ ॥
 यावन्मेरुर्धरा यावद्यावच्चन्द्रार्कमण्डलम् ।
 अखण्डितगुणश्लाघी तावद्राजा भवानघ ॥ २९ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः सनरामरकिंनरः ।
 द्वितीय इव संहारस्तत्रैवान्तर्धिमाययौ ॥ १३० ॥

राम उवाच ॥

परे पदे परिणतं पाञ्चजन्यस्वनैर्मनः ।
 कथं प्रबुद्धं भगवन्प्रहादस्य महात्मनः ॥ ३१ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अष्टबीजोपमा भूयो जन्माङ्कुरविवर्जिता ।
 हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा वसति वासना ॥ ३२ ॥
 पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी ।
 आत्मध्यानमयी नित्यं सुपुस्तस्त्वेव तिष्ठति ॥ ३३ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ १३० ॥ परेपद इति ॥ परे पदे
 प्रह्लादि परिणतं तादात्म्यमापन्नम् ॥ ३१ ॥ अष्टेति ॥ अष्टबीजोपमा
 अतएव भूयो जन्मरूपेणाङ्कुरेण विवर्जिता शुद्धा वासना जीवन्मु-
 क्तानां हृदि वसति ॥ ३२ ॥ तामेव विस्मिनष्टि-पावनीति ॥
 पावनी पापलेषामायान् । परमोदारा केवल्यमुग्रप्रदत्त्वान् । शुद्ध-
 सत्त्वानुपातिनी रजस्तमोभ्यामसंमिश्रं मत्तगुणमेवानुवर्तमाना
 आत्मध्यानमयी सा शुद्धवासना जीवन्मुक्ते सुपुस्तस्त्वामनाषमि-

अपि वर्षसहस्रान्ते तयैवान्तरवस्थया ।

सति देहे प्रबुध्यन्ते कुतोऽत्युच्छ्रयनया शनैः ॥ १३४ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उपशमप्रकरणे प्रह्लादोपाख्यानं

नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

रामापर्यवसानेयं माया संसृतिनामिका ।

आत्मचित्तजयेनैव वश्यमायाति नान्यथा ॥ १ ॥

जगन्मायाप्रपञ्चस्य वैचित्र्यप्रतिपत्तये ।

इतिहासमहं वक्ष्ये शृणुष्वान्वहितोऽनघ ॥ २ ॥

अस्त्यसिन्यसुधापीठे कोसलो नाम मण्डलम् ।

तत्राभृद्वाङ्मणः कश्चिद्गुणी गाधिरिति श्रुतः ॥ ३ ॥

किमप्यधिगतं कार्यं विनिधाय स चेतसि ।

बन्धुवृन्दादिनिष्क्रम्य तपस्तप्तुं वनं ययौ ॥ ४ ॥

उत्फुल्लकमलं प्राप सरस्तत्र स विप्रराट् ।

आकण्ठमम्युनिर्मग्नस्तपस्तत्र चकार सः ॥ ५ ॥

लीना तिष्ठति ॥ ३३ ॥ अपीति ॥ अन्तरवस्थया अन्तरवस्था

यस्यास्तया कुतोऽपि कारणात् शनैरुच्छ्रयनया प्रबुद्धया तयैव यास-

नया देहे सति वर्षसहस्रान्तेऽपि प्रबुध्यन्ते ॥ १३४ ॥ इति संसा-

रतरणिनाग्नि यासिष्ठविवरण उपशमप्रकरणे प्रह्लादोपाख्यानं

नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पूर्वमीश्वरानुमहद्देवात्मतत्त्वाययोधेन संमाराग्योपशान्तिरुक्ता ।

इदानीं चित्तजयमन्तरेण जगन्माया नोपशाम्यतीति दर्शयितुं

मायावैचित्र्यप्रतिपादनाय लवणवृत्तान्तवद्वाधिवृत्तान्तो निरूप्यते ॥

ययौ भासाष्टकं तस्य मग्नस्य सरसोऽम्भसि ।

अथैनं तपसा तप्तमाजगामैकदा हरिः ॥ ६ ॥

श्रीमगवानुवाच ॥

विप्रोत्तिष्ठ पयोमध्याह्नाभिमतं वरम् ।

अभीप्सितफलोपेतो जातस्ते नियमक्रमः ॥ ७ ॥

गाधिरुवाच ॥

असंख्येयजगद्भूतहृत्पद्मकुहरालिने ।

जगन्नयैकनलिनीसरसे विष्णवे नमः ॥ ८ ॥

मायामिमां त्वद्रचितां भगवन्पारमात्मिकीम् ।

द्रष्टुमिच्छामि संसारनाम्नीमाश्चर्यकारिणीम् ॥ ९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इमां द्रक्ष्यसि मायां त्वं ततस्त्यजसि चेत्यज ।

इत्युक्तवान्तर्दधे विष्णुर्गान्धर्वमिव पत्तनम् ॥ १० ॥

गते विष्णौ समुत्तस्यौ जलात्स ब्राह्मणेश्वरः ।

बभूव परितुष्टात्मा दर्शनेन जगत्पतेः ॥ ११ ॥

अथास्य कतिचित्तस्मिन्दिवसानि ययुर्वने ।

हरिसंदर्शनानन्दवतो ब्राह्मणकर्मणा ॥ १२ ॥

एकदारब्धवान्ज्ञानं सरस्युदितपङ्कजे ।

चिन्तयन्वैष्णवं वाक्यं महर्षिरिव मानसे ॥ १३ ॥

रामेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ असं-

ख्येयेति ॥ सर्वभूतान्तर्यामिणे सर्वजगदधिष्ठानाय चेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मायामिति ॥ पारमात्मिकीं परमात्मसंबन्धिनीम् ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ एकदेति ॥ मानसे मानसाख्ये सरसि महर्षिरिव

जलस्यान्ते विधावन्तर्जलमेव चचार ह ।

अन्तर्जलविधौ तस्मिन्विस्मृतध्यानमन्त्रधीः ॥ १४ ॥

मृतमात्मानमात्मीये सदनेऽपश्यदातुरः ।

प्राणापानप्रवाहेण मुक्तमन्तर्धिमागतम् ॥ १५ ॥

आवृतं चन्दुभिः खिन्नैर्भार्यया पादयोः श्रितम् ।

मात्रा गृहीतं चिबुके नवव्यजनलाञ्छिते ॥ १६ ॥

अथ तत्कालकल्लोलप्रलापाकुलचेष्टितैः ।

नीतं श्मशानमास्थानं वसापङ्ककलङ्कितम् ।

तत्र ते ज्वलने दीप्ते चक्रुस्तं भस्मसाच्छवम् ॥ १७ ॥

अथापश्यदसौ गाधिः स्वाधिपीवरया धिया ।

हूणमण्डलपर्यन्तग्रामोपान्तनिवासिनाम् ॥ १८ ॥

श्वपचानां स्त्रियो गर्भे स्थितमात्मानमाकुलम् ।

शूनैः पुकसया काले प्रसृतं मेचकच्छविम् ॥ १९ ॥

संपन्नं श्वपचागारे शिशुं श्वपचवल्लभम् ।

द्वादशाब्दिकतां त्यक्त्वा संस्थितं षोडशाब्दिकम् ॥ २० ॥

पीवराङ्गमुदारांसं पयोदमिव मेदुरम् ।

तमाललतयेवाथ घृतं श्वपचकान्तया ॥ २१ ॥

॥ १३ ॥ जलस्येति ॥ तस्मिन्विधौ स्नानविधौ ॥ १४ ॥ १५ ॥

आवृतमिति ॥ नवव्यजनलाञ्छिते नवयौवनेन प्रत्यमशममुचि-

क्षिते चिबुके यक्षस्याधोभागे यात्सल्यान्मात्रागृहीतमित्यन्वयः

॥ १६ ॥ अयेति ॥ अष्टभिः श्लोकैः गर्भप्रवेशमारभ्य गाधेरुत्तरे-

शरायस्थानदर्शनम् ॥ १७ ॥ अयेति ॥ म्याधिपीवरया स्वमनोदु-

स्तरयूलया ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्तनस्तवकशालिन्या नवपल्लवहस्तया ।
 विश्रान्तं वनकुञ्जेषु सुप्तं गिरिदरीषु च ॥ २२ ॥
 निलीनं पत्रकुञ्जेषु गुल्मकेषु कृतालयम् ।
 प्रसूतमथ शैलेषु पुत्राभिजकुलाङ्कुरान् ॥ २३ ॥
 कलत्रवन्तं संपन्नं स्थितं प्रक्षीणयौवनम् ।
 संस्थितं मठिकां पर्णैः कृत्वा दूरे मुनीन्द्रवत् ॥ २४ ॥
 जराजरठतां यान्तं स्वदेहमनु पुत्रकम् ।
 अथापश्यदसौ गाधिर्यावत्तस्य कलत्रिणः ॥ २५ ॥
 तत्कलत्रमशेषेण नीत्तमाहृत्य मृत्युना ।
 ततः शोकपरीतात्मा प्रलापविकलाननः ॥ २६ ॥
 तं विहाय निजं देशं विगतः साश्रुलोचनः ।
 विजहार बहून्देशान्दुःखितश्चिन्तयान्वितः ॥ २७ ॥
 एकदा प्राप कीराणां मण्डले श्रीमतीं पुरीम् ।
 सामन्तैर्ललनामिश्र नागरैश्च निरन्तरम् ॥ २८ ॥
 स्वर्गमार्गोपमं राजमार्गमस्यामवाप सः ।
 मणिरत्नकृतद्वारं तत्र भङ्गलहस्तिनम् ॥ २९ ॥
 ददर्शामलशैलेन्द्रमिव संसारचञ्चलम् ।
 मृते राजनि राजार्यं विहरन्तमितस्ततः ॥ ३० ॥
 आलोकयन्तमादाय तं करेण मुचारुणा ।
 स्रक्पण्ठे योजयन्मेरुतटैर्जमित्र सादरम् ॥ ३१ ॥
 तस्मिन्कण्ठगते नेदुर्जयदुन्दुभयोऽमितः ।
 पूरिताशोऽयर्ना राजा जयतीति जनस्वनः ।
 उघयो संप्रयुद्धानां विहगानामिवारवः ॥ ३२ ॥

तं तत्र वरयामासुर्मण्डनार्थं वराङ्गनाः ।
 तादृशं तमुपाजग्मुः सर्वाः प्रकृतयस्ततः ॥ ३३ ॥
 एवं स श्वपचो राज्यं प्राप कीरपुरान्तरे ।
 कीरीकरतलाम्भोजप्रमृष्टचरणाम्बुजः ॥ ३४ ॥
 परिविसृतनृपौजाः सर्वदिक्स्थिताश्चः
 कतिपयदिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः ।
 प्रकृतिभिरलमूढाशेषराजत्वभारः

स गवल इति नाम्ना तत्र राजा बभूव ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

विलासिनीभिर्वलितो मन्त्रिमण्डलपूजितः ।
 वन्दितः सर्वसामन्तैश्छत्रचामरशोभितः ॥ ३६ ॥
 कीरेषु श्वपचो राज्यं वर्षाण्यष्टौ चकारह ।
 यदृच्छयैकदा योऽसावतिष्ठत्यक्तभूषणः ॥ ३७ ॥
 एक एवाजिरं घ्राह्यं तादृग्वेषः स निर्पयौ ।
 तत्रापश्यद्वनश्यामं पीनं श्वपचपेटकम् ॥ ३८ ॥
 धुनानं बल्लरीं तन्त्रीं करपल्लवलीलया ।
 एकस्तप्तात्समुत्तस्थौ जरावात्रकलोचनः ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ परीति ॥ परिविसृतनृपौजाः सर्वतः प्रसूतरा-
 जतेजाः । कतिपयदिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः कतिपयैरल्पैरेव दिवसै-
 रीहासिद्धा ग्रेच्छामात्रेणैव सिद्धा देशव्यवस्था देशमर्यादा यस्य
 सः । प्रकृतिभिरमात्यादिभिः उद्धोऽशेषो राज्यत्वस्य राज्यस्य भारो
 यस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तत्रेति ॥ श्वपचपेटकः श्वपच-
 समूहः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भो कटञ्जेति सहसा वदन्कीरमहीपतिम् ।
 उवाचेदं स कीरेशं हे बन्धो भो कटञ्जक ॥ ४० ॥
 क्व नु स्थितोऽसि दिष्ट्याद्य दृष्टोऽसि चिरवान्धव ।
 क्वासि विश्रान्तवान्कालमेतावन्तं वनान्तरे ॥ ४१ ॥
 श्वपचोऽग्रे वदत्येवं राजा यावत्तया तथा ।
 चकार तत्कालतया चेष्टयैवावधीरणम् ॥ ४२ ॥
 तावद्वातायनगताः कान्ताः प्रकृतयस्तथा ।
 श्वपचोऽयमिति ज्ञात्वा म्लानतामलमाययुः ॥ ४३ ॥
 सत्वरं प्रविवेशान्तःपुरमाम्लानमानवम् ।
 मन्त्रिणो नागरा नार्यस्ततस्त्वेनं महीपतिम् ॥ ४४ ॥
 नास्प्राक्षुरपि तिष्ठन्तं गृह एव शवं यथा ।
 एक एव बभूवासौ जनमध्यगतोऽपि सन् ॥ ४५ ॥
 सार्थादिगणनिर्मुक्तः परदेश इवाध्वगः ।
 अथ सर्वे वयं दीर्घकालं श्वपचदूषिताः ॥ ४६ ॥
 प्रायश्चित्तैर्न शुद्ध्यामः प्रविशामो हुताशनम् ।
 इति निर्णय नगरे नागरा मन्त्रिणस्तथा ॥ ४७ ॥
 अमितो ज्वालयित्वाग्निं विविशुः सह बन्धुभिः ।
 राजा सज्जनसंपर्कपवित्रीकृतधीरधीः ॥ ४८ ॥
 एकलश्विन्तयामास शोकव्याकुलचेतनः ।
 मदर्थमित्यनर्थोऽयं देशेऽस्मिन्स्थितिमागतः ॥ ४९ ॥
 किञ्च जीवितदुःखेन मरणं मे महोत्सवः ।
 इति निश्चित्य गवलो ज्वलिते ज्वलने पुरः ॥ ५० ॥

पतद्भवदनुद्वेगमकरोदाहुतिं वपुः ।

अत्रान्तरेऽनलक्षुब्धो गाधिमोहादबुध्यत ॥ ५१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

मुहूर्तद्वितयेनासौ गाधिरासीद्गतभ्रमः ।

कोऽहं किमिव पश्यामि किमकार्षमहं किल ॥ ५२ ॥

एवं विचारयंश्चित्रमुदस्यादुदकान्तरात् ।

नित्यमेवमनन्तासु भ्रमदृष्टिषु देहिनाम् ॥ ५३ ॥

चेतो भ्रमति शार्दूलो वनराजिष्विवोन्मदः ।

अवधार्येति तं चित्तमोहं गाधिर्निनाय सः ॥ ५४ ॥

दिनानि कतिचित्तस्मिन्स्वक एवाश्रमे तदा ।

एकदा गाधिमागच्छत्कश्चित्प्रियतरोऽतिथिः ॥ ५५ ॥

परमां वृत्तिमानीतः फलपुष्परसाशनैः ।

अथ वन्दितसंध्यौ तौ कृतजप्याबुभावपि ॥ ५६ ॥

क्रमाच्छयनमासाद्य चक्रतुः पावनीः कथाः ।

तं पप्रच्छातिथिं गाधिः प्रसङ्गापतितं वचः ॥ ५७ ॥

किं ब्रह्मन्संकुशाङ्गस्त्वं किमिति भ्रमवानसि ॥ ५८ ॥

अतिथिरुवाच ॥

अस्त्यसिन्धुमुधापीठे उत्तराशानिरुज्जके ।

कीरो नामेति विख्यातः श्रीमाञ्जनपदो महान् ॥ ५९ ॥

तत्राहमयसं भासं पूज्यमानः पुरे जर्नः ।

एकदैकेन तत्रोक्तं कथाप्रस्तावतः क्वचित् ॥ ६० ॥

॥ ५२ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

इहाभूच्छ्वपचो राजा वर्षाण्यष्टौ द्विजेति मे ।
 स एवान्तो परिज्ञातः प्रविष्टो ज्वलनं जवात् ॥ ६१ ॥
 ततो द्विजशतानीह प्रविष्टानि हुताशनम् ।
 इति तस्य मुखच्छ्रुत्वा तस्मान्निर्गत्य मण्डलात् ॥ ६२ ॥
 प्रयागे स्नानजप्यादि प्रायश्चित्तमहं द्विज ।
 कृत्वा चान्द्रायणस्यान्ते तृतीयस्याद्य पारणम् ॥ ६३ ॥
 इहाहमागतस्तेन श्रान्तोऽस्म्यतिकृशोऽसि च ॥ ६४ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

इति विप्रमुखाच्छ्रुत्वा विस्मयोद्भुरया धिया ।
 गाधिः संचिन्तयामास मद्वृत्तान्तोऽयमीदृशः ॥ ६५ ॥
 तदात्मश्वपचोदन्तं द्रष्टुं गच्छाम्यखिन्नधीः ।
 निर्गत्याथ महाबुद्धिर्देवानुलङ्घ्य भूरिशः ॥ ६६ ॥
 तत्तादृशसमाचारं हूणमण्डलमासदत् ।
 तेनैव संनिवेशेन निजं श्वपचमन्दिरम् ॥ ६७ ॥
 तथाऽपश्यदधान्यांश्च संनिवेशानितस्ततः ।
 एवं जाताः सरन् गाधिः प्राक्तनीः श्वपचक्रियाः ॥ ६८ ॥
 विस्मयोत्कम्पितशिरा धातुश्रेष्ठां परामुशत् ।
 हूणमण्डलमुत्सृज्य कीरमण्डलमाययौ ॥ ६९ ॥
 अथात्मनानुभूतानि दृष्टान्यासेवितानि च ।
 स्थानानि नगरेऽपश्यज्जनेभ्यः श्रुतवांस्तथा ॥ ७० ॥
 एषा हि माया महती तेन मे चक्रधारिणा ।
 दर्शितेत्यधुना साधु मया स्मृतमखण्डितम् ॥ ७१ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

इति संचिन्त्य निर्गत्य तस्माद्गाधिर्जनास्पदात् ।
 कन्दरां प्राप्य शैलस्य तस्थौ तत्र च सिंहवत् ॥ ७२ ॥
 तत्र संवत्सरं सार्धमपश्रुलुकभोजनः ।
 तपश्चक्रे महातेजास्तुष्टये शार्ङ्गधन्वनः ॥ ७३ ॥
 अथाजगाम शैलेन्द्रकन्दरे द्विजमन्दिरे ।
 पयोधरवदच्छात्मच्छविश्रक्रगदाधरः ॥ ७४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

विप्रवर्य त्वया दृष्टा माया मम गरीयसी ।
 तपो गिरितटे कुर्वन्किमन्यदमिवाञ्छसि ॥ ७५ ॥
 दत्तार्थं कीर्णकुसुमं प्रणम्याङ्गप्रदक्षिणैः ।
 विष्णुमाह द्विजो वाक्यमम्मोदमिव चातकः ॥ ७६ ॥
 गाधिरुवाच ॥

देव एषा त्वया माया दर्शितातितमोमयी ।
 तस्या मर्म न जानामि भ्रमः सत्योऽभवत्कथम् ॥ ७७ ॥
 श्रीभगवानुवाच ॥

विप्र पृथ्व्यादि चित्तस्थं न बहिःस्थं कदाचन ।
 स्वमभ्रमपदार्थेषु सर्वैरेवानुभूयते ॥ ७८ ॥
 यत्रानन्तजगज्जालं संस्थितं तेन चेतसा ।
 श्वपचत्वं प्रकटितं यदि तद्विम्बयोऽत्र किम् ॥ ७९ ॥

॥ ७७ ॥ विप्रेति ॥ पृथ्व्यादि पृथिव्यादिरूपं जगच्चित्तस्थं चित्त-
 स्थैय जगन्निदानत्वात्तत्रैव तिष्ठति न बहिःस्थं बहिस्तु पशुतो
 नाम्नीत्यर्थः । अयं चार्थः म्यप्राप्यस्थानु मयैरनुभूयत एव म्यप्रा-
 प्त्यु चित्तगतस्थैय प्रपद्यम्य परित्युत्तरणात् ॥ ७८ ॥ यप्रेति ॥
 यत्र चेतसि अनन्तजगज्जालं संस्थितं तेन सर्वप्रपद्यपरिधारिणा

अवबुद्धा श्वपचता प्रतिभासवशाद्यथा ।

तथैवातिथिरायातो दृष्टवानसि संभ्रमे ॥ ८० ॥

तथैवोत्थाय गच्छामि प्राप्तोऽहं हूणमण्डलम् ।

तथैवेदं कटञ्जस्य प्राक्तनं संचितं गृहम् ॥ ८१ ॥

तथैव कीरनगरं प्राप्तोऽसि कथितं च मे ।

कीरे श्वपचराजत्वं दृष्टवान्विगतभ्रमम् ॥ ८२ ॥

काकतालीययोगेन चेतसि श्वपचस्थितिः ।

सर्वेषां हूणकीराणां तथैव प्रतिबिम्बिता ॥ ८३ ॥

कदाचित्प्रतिभैकैव बहूनामपि जायते ।

काकतालीयस्थितिवद्विचित्रा हि मनोगतिः ॥ ८४ ॥

योऽसौ कटञ्जको नाम श्वपचो हूणमण्डले ।

तेनैव सन्निवेशेन स तथैवाभनत्पुरा ॥ ८५ ॥

तथैव विधिवैधुर्यं प्राप्य देशान्तरं गतः ।

बभूव कीरनृपतिः प्रविवेशानलं ततः ॥ ८६ ॥

तवाभूत्केवलं चित्ते स्वसंवन्धितया तदा ।

प्रतिभाया तथाभूता कटञ्जाचारसंस्थितिः ॥ ८७ ॥

अयं सोऽहमिदं तन्म इति मञ्जत्यनात्मवान् ।

सर्वमेवाहमेवेति तच्चक्षो नावसीदति ॥ ८८ ॥

चेतसा श्वपचत्वमेकं चेत्यकटितं को नामात्र विस्मयः ॥ ७९ ॥

अवबुद्धेति ॥ प्रतिभासवशाद्भ्रान्तिवशाच्छ्वपचता यथावबुद्धा तथै-

वातिथिरायात इति अहमखिलं भ्रमं दृष्टवानिति च प्रतिभासव-

शादेवावबुद्धमित्यर्थः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ काकेति ॥ यथा

त्वचेतसि श्वपचस्थितिस्तथा यदृच्छया सर्वेषां हूणकीराणां चेतस्यपि

श्वपचस्थितिः प्रतिबिम्बिता । भ्रान्तेर्विचित्रत्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

विप्रापर्यवसानेयं माया संसृतिनामिका ।

आत्मचिन्तनयैवेयं क्षयमायाति नान्यथा ॥ ८९ ॥

न गृह्णाति पदार्थेषु विभागानर्थभावनाम् ।

तेनासौ भ्रममोहेषु तत्त्वज्ञो नावसीदति ॥ ९० ॥

ज्ञानस्यापरिपूर्णत्वान्न शक्नोति मनोभ्रमम् ।

विनिवारयितुं तेन तेनैवाक्रम्यसे क्षणात् ॥ ९१ ॥

चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ।

स्थीयते चेत्तदाक्रम्य तन्न किञ्चित्प्रवाधते ॥ ९२ ॥

त्वमुत्तिष्ठ गिरेः कुञ्जे दश वर्षाणि खिन्नधीः ।

तपः कुरु ततो ज्ञानमनन्तं समवाप्स्यसि ॥ ९३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ अयमिति ॥ अयमहं सोऽहं

इदमेतन्म इति भेदं भाषयन् अनात्मयाननात्मज्ञो मज्जति संसार-

सागरे मग्नो भवति । तत्त्वज्ञस्तु सर्वमेवाहं अहमेव सर्वमिति

अद्वैतं भाषयन्संसारे नावसीदति ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ नेति ॥ यस्मा-

त्तत्त्वज्ञः पदार्थेषु विभागानर्थभावनां विभागविषयामनर्थकितुं भाव-

नां न गृह्णाति तेन हेतुना असौ तत्त्वज्ञो भ्रमहेतुषु मोहेष्वज्ञानेषु

नावसीदति ॥ ९० ॥ ज्ञानस्येति ॥ ज्ञानस्यात्मतत्त्वज्ञानस्यापरि-

पूर्णत्वात् परिच्छिन्नविषयत्वात् मनोभ्रमं विनिवारयितुं न शक्नोति

तेनैव हेतुना तेनैव मनोभ्रमेणाक्रम्यसे परिभूयसे ॥ ९१ ॥ चित्त-

मिति ॥ अस्य जगद्रूपस्य मायाचक्रस्य चक्रमित्र भ्रमणहेतोर्माया-

प्रपञ्चस्य चित्तमेव नाभिर्मध्यगतविवरं फिळ प्रसिद्धं चक्रप्रवृत्ति-

हेतुत्वात् तत्तादृशं मायाचक्रनाभिभूतं चित्तं कर्म सर्पतः सर्वत्रा-

क्रम्य निरुध्य स्थीयते चेन्निर्यिकारमयस्थीयते चेत्तर्हि तन्मायाचक्रं

वृत्ते किञ्चिदर्पीपदपि नापवाधते ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 गाधिर्विवेकवशजं चैराग्यं परमं गतः ॥ ९४ ॥
 जगाम करुणार्द्रात्मा नियमायावनीधरम् ।
 निरस्ताशेषसंकल्पस्तीव्रं तत्राकरोत्तपः ॥ ९५ ॥
 दश वर्षाणि तेनासावात्मज्ञानमवाप ह ॥ ९६ ॥

अरमत तदनु स्वां प्राप्य सत्तां महात्मा
 व्यपगतभयशोको भोगभूमावनिच्छः ।

सततविततजीवन्मुक्तरूपः प्रशान्तः

सकल इव शशाङ्कोऽघूर्णितापूर्णचेताः ॥ ९७ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उपशमप्रकरणे गाधिदृष्टान्तकथनं
 नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

एवमेपातिवितता दुर्ज्ञाना रघुनन्दन ।

महामोहकरी माया विपमा पारमात्मिकी ॥ १ ॥

॥ ९६ ॥ अरमतेति ॥ स्वां परिपूर्णं सत्तां महासत्तां प्राप्य अर-
 मत । आत्मन्येवेति शेषः । अघूर्णितापूर्णचेताः अघूर्णितमभ्रान्तम्
 ॥ ९७ ॥ इति श्रीसंसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविररण उपशमप्रक-
 रणे गाध्युपाख्यानं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

पूर्वं चित्तोपशान्तये मायावेचित्त्र्यमुक्तम् । इदानीं दृढभूमेर्यो-
 गाभ्यासाच्चञ्चलमपि चित्तमुपशाम्यतीति उद्दालकोपाख्यानेन निरु-
 प्यते—एवमित्यादिना ॥ पारमात्मिकी परमात्मसंग्रन्धिनी तच्छ-
 लः, वा. २८

अतो वच्मि महाबाहो मायेयं विषमान्वहम् ।
 असावधानमनसं संयोजयति संकटे ॥ २ ॥
 चित्ताक्रमणमात्रात्तु परमादौपधादते ।
 प्रयत्नेनापि संसारमहारोगो न शाम्यति ॥ ३ ॥
 वर्तमानं क्रमायातं भजद्वाह्यधिया क्षणम् ।
 भूतं भविष्यदभजधाति चित्तमचित्तात् ॥ ४ ॥
 संकल्पाशानुसन्धानवर्जनं चेत्प्रतिक्षणम् ।
 करोपि तदचित्तत्वं प्राप्त एवासि पावनम् ॥ ५ ॥
 चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते ।
 निर्मनस्कस्वभावं तु न तत्र कलनामलः ॥ ६ ॥
 सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमात्मिकी ।
 सर्वज्ञता सा सा तृप्तिर्ननु यत्र मनः क्षतम् ॥ ७ ॥

किरूपत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वर्तमानमिति ॥ क्रमायातं
 यर्णाश्रमक्रमवशादागतं वर्तमानमेव कार्यं बाह्यधिया अनादरया
 बुद्ध्या क्षणमात्रमनुसंदधत् भूतं भविष्यच्च कार्यमभजत् अननु-
 संधानं चित्तमचित्तां निर्विकल्पतां याति ॥ ४ ॥ संकल्पेति ॥
 एवमेव करिष्यामीति मानसं कर्म संकल्पः । इदं मे स्यादिति
 प्रार्थनमाशा । अतीतानुस्मरणमनुसन्धानम् ॥ ५ ॥ चेतनमिति ॥
 चित्तरिक्तं विकल्पविहीनं चेतनं चैतन्यं प्रत्यक्चेतनं प्रत्यगात्मस्वरूप-
 चैतन्यमुच्यते । नत्र प्रत्यक्चेतन्ये निर्मनस्कस्वभावत्वात् कलनामलः
 अविद्याश्रुतः कलहो नास्ति ॥ ६ ॥ सेति ॥ यत्र यस्यां दशायां
 मनः क्षतं विनष्टं सैव दशा सत्यता निर्विकारता । जीयन्मुक्ततेति
 यायत् । सैव शिवता विदेहमुक्ता । सैव पारमात्मिकी अयम्भा ।

अविवेकादुपाहृत्य चेतः सोद्यमनिश्चयैः ।

बलात्कारेण संयोज्यं शास्त्रसत्पुरुषक्रमैः ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्मृद्भुन्मिषन्मिषन्नापि ।

निरस्तमननोऽनन्ते संविन्मात्रपरो भव ॥ ९ ॥

ममेदं तदयं सोऽहमिति संत्यज्य वासनाः ।

एकनिष्ठतयान्तस्थसंविन्मात्रपरो भव ॥ १० ॥

मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मलयन्परम् ।

आशापाशानलं छित्त्वा स्वसंविच्चिमयो भव ॥ ११ ॥

अशुभाशुभसंकेतः संशान्ताशाविपूचिकः ।

नष्टेष्टानिष्टदृष्टिस्त्वं संवित्सारपरो भव ॥ १२ ॥

सैव च सर्वज्ञता । सैव वृप्तिः आनन्दरूपता चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अविवेकादिति ॥ सोद्यमनिश्चयैः उद्यम उत्साहः तत्सहितै-

र्निश्चयैः आत्मानात्मविवेकहेतुभिः प्रमाणतर्कैश्चेतः कर्म अविवेका-

दात्मनो देहादायभिमानादुपाहृत्य उद्धृत्य बलात्कारेण पुरुषप्रयत्नेन

शास्त्रसत्पुरुषक्रमैरध्यात्मशास्त्रैरात्मविदामाचारक्रमैश्च संयोज्यम्

॥ ८ ॥ अथ पञ्चभिः श्लोकैरात्मानुसंधानमुपदिशति—प्रलपन्निति ॥

प्रलापादिषु संनिधिमात्रेण तत्प्रवर्तके सर्वसाक्षिणि निर्विकल्पे

अनन्ते संविन्मात्र एव तात्पर्यवान्भव ॥ ९ ॥ ममेति ॥ इदं मम

जन्म सोऽहं अयमहमिति भेदवासनाः संत्यज्य एकनिष्ठतया सर्वा-

धिष्ठानमेकमेव ब्रह्मेति निश्चयेन अन्तस्थे संविन्मात्रे तात्पर्यवान्मय

॥ १० ॥ मलमिति ॥ आशारूपान्पाशानलं छित्त्वा संवेद्यं दृश्य-

मेव मलमुत्सृज्य मनः परं निर्मलयन्स्वसंविच्चिपरो भव ॥ ११ ॥

अशुभेति ॥ अशुभाशुभसंकेतः अविद्यमानः शुभमशुभमिति च

अतो यच्चि महाबाहो मायेयं विपमान्वहम् ।
 असावधानमनसं संयोजयति संकटे ॥ २ ॥
 चित्ताक्रमणमात्रात्तु परमादौषधादृते ।
 प्रयत्नेनापि संसारमहारोगो न शाम्यति ॥ ३ ॥
 वर्तमानं क्रमायातं भजद्वाह्यधिया क्षणम् ।
 भूतं भविष्यदभजद्याति चित्तमचित्तात् ॥ ४ ॥
 संकल्पाशानुसन्धानवर्जनं चेत्प्रतिक्षणम् ।
 करोपि तदचित्त्वं प्राप्त एवासि पावनम् ॥ ५ ॥
 चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते ।
 निर्मनस्कस्वभावं तु न तत्र कलनामलः ॥ ६ ॥
 सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमात्मिकी ।
 सर्वज्ञता सा सा तृप्तिर्ननु यत्र मनः क्षतम् ॥ ७ ॥

किरूपत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वर्तमानमिति ॥ क्रमायातं
 वर्णाश्रमक्रमवशादागतं वर्तमानमेव कार्यं बाह्यधिया अनादरया
 बुद्ध्या क्षणमात्रमनुसंदधत् भूतं भविष्यच्च कार्यमभजत् अननु-
 संदधानं चित्तमचित्तां निर्विकल्पतां याति ॥ ४ ॥ संकल्पेति ॥
 एषमेव करिष्यामीति मानसं कर्म संकल्पः । इदं मे सादिति
 प्रार्थनमाशा । अतीतानुस्मरणमनुसन्धानम् ॥ ५ ॥ चेतनमिति ॥
 चित्तरिक्तं विकल्पविहीनं चेतनं चैतन्यं प्रत्यक्चेतनं प्रत्यगात्मस्वरूप-
 चैतन्यमुच्यते । तत्र प्रत्यक्चेतन्ये निर्मनस्कस्वभावत्वात् कलनामलः
 अविद्याकृतः कलङ्को नास्ति ॥ ६ ॥ सेति ॥ यत्र यस्यां दशानां
 मनः शतं विनष्टं सैव दशा सत्यता निर्विकारता । जीवन्मुक्तेति
 प्रायत् । सैव शिवता विदेहमुक्ता । सैव पारमात्मिकी अवस्था ।

अविवेकादुपाहृत्य चेतः सोद्यमनिश्चयैः ।

बलात्कारेण संयोज्यं शास्त्रसत्पुरुषक्रमैः ॥ ८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मिषन्निमिषन्नपि ।

निरस्तमननोऽनन्ते संविन्मात्रपरो भव ॥ ९ ॥

ममेदं तदयं सोऽहमिति संत्यज्य वासनाः ।

एकनिष्ठतयान्तस्थसंविन्मात्रपरो भव ॥ १० ॥

मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मलयन्परम् ।

आशापाशानलं छित्त्वा स्वसंविच्चिमयो भव ॥ ११ ॥

अशुभाशुभसंकेतः संशान्ताशाविपृचिकः ।

नष्टेष्टानिष्टदृष्टिस्त्वं संवित्सारपरो भव ॥ १२ ॥

सैव च सर्वज्ञता । सैव वृत्तिः आनन्दरूपता चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अविवेकादिति ॥ सोद्यमनिश्चयैः उद्यम उत्साहः तत्सहितै-

र्तिश्चयैः आत्मानात्मविवेकहेतुभिः प्रमाणतर्कैश्चेतः कर्म अविवेका-

दात्मनो देहादायभिमानादुपाहृत्य उद्धृत्य बलात्कारेण पुरुषप्रयत्नेन

शास्त्रसत्पुरुषक्रमैरध्यात्मशास्त्रैरात्मविदामाचारक्रमैश्च 'संयोज्यम्

॥ ८ ॥ अथ पञ्चभिः श्लोकैरात्मानुसंधानमुपदिशति-प्रलपन्निति ॥

प्रलापाविषु संनिधिमात्रेण तत्प्रवर्तके सर्वसाक्षिणि निर्विकल्पे

अनन्ते संविन्मात्र एव तात्पर्यवान्भव ॥ ९ ॥ ममेति ॥ इदं मम

जन्म सोऽहं अयमहमिति भेदवासनाः संत्यज्य एकनिष्ठतया सर्वा-

धिष्ठानमेकमेव ब्रह्मेति निश्चयेन अन्तस्थे संविन्मात्रे तात्पर्यवान्भव

॥ १० ॥ मलमिति ॥ आशारूपान्माशानलं छित्त्वा संवेद्यं दृश्य-

मेय मलमुत्सृज्य मनः परं निर्मलयन्स्वसंवित्तिपरो भव ॥ ११ ॥

अशुभेति ॥ अशुभाशुभसंकेतः अविद्यमानः शुभमशुभमिति च

आत्मतापरस्ते त्यक्त्वा निर्विभावो जगत्स्थितौ ।
 यज्ञस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थिरो भव ॥ १३ ॥
 तदा संक्षीयते मोहः संसारश्रमकारणम् ।
 निर्मलायां निराशायां स्वसंविच्चौ यदा स्थितिः ॥ १४ ॥
 स्वभावमालोकयतः स्वानन्दमयसंस्थितेः ।
 रसायनमपि स्यादु राम प्रतिविषायते ॥ १५ ॥
 दूरादात्मज्ञतायाति चित्ते पीवरतां गते ।
 आलोकलक्ष्मीरभितो महामेघ इवोत्थिते ॥ १६ ॥
 अनात्मन्यात्मभावेन देहमात्रास्थया धिया ।
 पुत्रदारकुटुम्बैश्च चेतो गच्छति पीनताम् ॥ १७ ॥

सकेतो भेदोहेतो यस्य संशान्ता आशारूपा विपूचिका यस्य तद्वा
 दृष्टदृष्टिः अनिष्टदृष्टिश्च यस्य तादृशस्त्वं सवित्सारपरो भव ॥ १२ ॥
 आत्मतेति ॥ चेतनाचेतनात्मके प्रपञ्चे भेदभावनां परित्यज्यात्मा-
 नमेव केवलमनुसंधानो यज्ञस्तम्भवत्स्थिरो निर्विकल्पो भव ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ स्वभावमिति ॥ स्वभावमात्मस्वरूपमवलोकयतः साक्षा-
 द्बुध्नवतः अतएवानन्दमयी सस्थितिर्यस्य तस्य पुंसः स्यादु मधुरमपि
 रसायनं रमयद्वस्तु प्रतिविषायते प्रतिकूलं विषमिव भवति । 'एत-
 स्यैवानन्दस्यान्यानि मूतानि मात्रागुपजीवन्ती'ति श्रुतेः ॥ १५ ॥
 दूरादिति ॥ चित्ते पीवरतां संसारवासनाभिः स्थूलतां गते सति
 आत्मज्ञता दूराद्याति । अभितो महामेघ उत्थिते आलोकलक्ष्मीरिव
 प्रकाशसंनिधित्वेन्यवयः ॥ १६ ॥ चित्तस्य कथं पीवरत्वमित्यापाहायां
 पद्मभिः श्लोकैः पीनतामाह—अनात्मनीत्यादिना ॥ अनात्मनि देहादा-
 मात्मभावेन हेतुना देहमात्रे आस्था आदरो यस्यास्तथा धिया पुत्रदार-

अहंकारविकारेण भमतामललीलया ।

इदं ममेति भावेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ १८ ॥

आधिव्याधिविलासेन समाश्वासेन संसृतौ ।

हेयादेयविभागेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ १९ ॥

स्नेहेन धनलोभेन लाभेन मणियोपिताम् ।

आपातरमणीयेन चेतो गच्छति पीनताम् ॥ २० ॥

दुराशाक्षीरपानेन भोगानिलवलेन च ।

आश्वासनेन चारेण चित्ताहिर्याति पीनताम् ॥ २१ ॥

उद्दालकवदाल्ढनं विशीर्णं पञ्चभूतकम् ।

कृत्वा कृत्वा धिया धीर धीरयान्तर्विचारय ॥ २२ ॥

राम उवाच ॥

केन क्रमेण भगवन्मुनिनोद्दालकेन तत् ।

भूतपञ्चकमाल्ढनं कृत्वान्तःप्रविचारितम् ॥ २३ ॥

विभिः कुटुम्बैः पोष्यवर्गैश्चेतः पीनता स्थूलता गच्छति ॥ १७ ॥

अहंकारेति ॥ अहंकाररूपविकारेण इदं ममेत्येवरूपेण भावेन प्रवृत्ता या

भमतारूपस्य मलस्य लीला हेला तथा चेतः पीनतां गच्छति ॥ १८ ॥

आधीति ॥ समाश्वासेन शुभनिश्चयेन ॥ १९ ॥ स्नेहेनेति ॥ पुन-

दारादिस्नेहेन आपातरमणीयेन अविचारितरम्येण मणियोपितां

लाभेन प्रवृत्तो यो धनलोभस्नेहेन च चेतः पीनता गच्छति ॥ २० ॥

दुराशेति ॥ अहिः क्षीरपानेन अनिलप्रचारवलेन सम्यक्क्षीरपीत्या-

श्वासनेन स्वैरचारेण पीनतां याति तद्वच्चित्तं दुराशादिभिरित्यर्थः

॥ २१ ॥ उद्दालकवदिति ॥ आल्ढनं विशीर्णं आसमन्ताद्भूतं छिन्नं

च तद्विशिर्णं विक्षिप्तं चेति तथा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

शृणु राम यथा पूर्वं भूतवृन्दविचारणात् ।
 उद्दालकेन संप्राप्ता परमा दृष्टिरक्षता ॥ २४ ॥
 गन्धमादनशैलेन्द्रनाम्नः काचित्किल स्थली ।
 विद्यते कीर्णकुसुमा कर्पूरद्रुमधूसरा ॥ २५ ॥
 तत्र कस्मिंश्चिदुचिते सानौ सफलपादपे ।
 उद्दालको नाम मुनिरासीदुद्दामतापसः ॥ २६ ॥
 प्रथमं तु बभूवासावल्पप्रज्ञोऽविचारवान् ।
 ततः क्रमेण तपसा शास्त्रार्थैर्नियमैर्यमैः ॥ २७ ॥
 विवेकमाजगामैनमधेदं समचिन्तयत् ।
 किं तत्प्राप्यं प्रधानं स्याद्यद्विश्रान्तौ न शोचति ॥ २८ ॥
 कदाहं त्यक्तमनने पदे परमपावने ।
 चिरं विश्रान्तिमेप्स्यामि मेरुशृङ्ग इवाम्बुदः ॥ २९ ॥
 कदा क्षममुपैष्यन्ति भमान्तर्भोगसंविदः ।
 इदं कृत्वेदमप्यन्यत्कर्तव्यमिति चञ्चलाः ॥ ३० ॥
 कदाहं बहुकल्लोलां नावा परमया धिया ।
 परितोषो भविष्यामि मर्चा वृष्णातरङ्गिणीम् ॥ ३१ ॥
 इन्दितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ।
 कदाहं स्वस्तिमेप्स्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः ॥ ३२ ॥
 कदोपशान्तमननो धरणीधस्कन्दरे ।
 समेप्स्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना ॥ ३३ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

निरंशध्यानविश्रान्तमूकस्य मम मूर्धनि ।
 कदा तार्णं करिष्यन्ति कुलायं वनपुत्रिकाः ॥ ३४ ॥
 इति चिन्तापरवशो वन उद्दालको द्विजः ।
 पुनःपुनस्तूपविश्य ध्यानाभ्यासं चकार ह ॥ ३५ ॥
 विषयैर्नोयमाने तु चित्ते मर्कटचञ्चले ।
 न स लेभे समाधानप्रतिष्ठां प्रीतिदायिनीम् ॥ ३६ ॥
 कदाचिद्बाह्यसंस्पर्शपरित्यागादनन्तरम् ।
 तस्यागच्छचित्तकपिरान्तरस्पर्शसंचयान् ॥ ३७ ॥
 कदाचिदान्तरस्पर्शाद्बाह्यं विषयमाददे ।
 तस्योद्गीय मनो याति कदाचित्रस्तपक्षिवत् ॥ ३८ ॥
 कदाचिदुदितार्कभं तेजः पश्यति विस्तृतम् ।
 कदाचित्केवलं व्योम कदाचिन्निचिदं तमः ॥ ३९ ॥
 इति पर्याकुलस्वान्तः स लुठन्ध्यानवृत्तिषु ।
 अतिपर्याकुलमना विजहारारतिर्गिरौ ॥ ४० ॥
 समग्रजनदुःप्रापामेकदा प्राप्य कन्दराम् ।
 संशान्तमर्वसंचारां मुनिर्मोक्षदशामिव ॥ ४१ ॥

निरंशेति ॥ निरंशध्यानविश्रान्तमूकस्य निरंशध्यानं निर्विकल्पकस-
 माधिः । तार्णं वृणमयम् । कुलायं नीडम् । वनपुत्रिका वनपत्तनिकाः
 यत्कृतं मधु पौत्रिकमुच्यते ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कदाचिदिति ॥
 स्पृशन्तीति स्पर्शा विषयाः । बाह्यस्पर्शपरित्यागाद्बाह्यविषयपरित्यागा-
 दान्तरस्पर्शसंचयान्मनोरथपरिकल्पितान्यविषयचयान् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 कदाचिदिति ॥ रजस उद्रेके उदितार्कभं विस्तृतं तेजः पश्यति ।
 सत्योद्रेके तु केवलं व्योम । तमस उद्रेके तु निचिदं तम इति विवेकः

स तां विवेश धर्मात्मा गन्धमादनकन्दराम् ।

चकारासनमम्लानैः पत्रैरन्तस्यगुच्छकम् ॥ ४२ ॥

तस्य प्रस्तारयामास पृष्ठे चारु मृगाजिनम् ।

तत्रोपाविशदावेशाचेतः स तनुतां नयन् ॥ ४३ ॥

बुधवत्सुहृदं बध्वा पद्मासनमुदञ्चुखः ।

पार्णिभ्यां वृषणौ धृत्वा चकार ब्राह्ममञ्जलिम् ॥ ४४ ॥

वासनाभ्यः समुद्धृत्य मनोमृगमुपप्लुतम् ।

निर्विकल्पसमाध्यर्थं चकारेमां दिचारणाम् ॥ ४५ ॥

अयि मूर्ख मनः कोऽर्थस्तव संसारवृत्तिभिः ।

धीमन्तो न निपेवन्ते पर्यन्ते दुःखदां क्रियाम् ॥ ४६ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ बुधवदिति ॥ इदमत्र
पद्मासनमभिप्रेतम् । यदुक्तमगस्त्यसंहितायाम्—‘पादद्वयं समं सम्य-
गङ्गमूलद्वयोपरि । कृतं पद्मासनं होतृप्रशस्तं सर्वकर्मसु’ इति ।
अतएव पार्णिभ्यां पादपृष्ठभागाभ्यां वृषणौ धृत्वा नियम्येतदु-
पपद्यते । चकार ब्राह्ममञ्जलिमिति । ब्रह्ममञ्जलिर्नाम ब्रह्मानुध्यानस-
मये परस्पराभिमुखयोरुत्तानयोः पाण्योः संनिवेशः स चास्य
पद्मासनस्याङ्गम् । यदुक्तमागमान्तरे—‘उत्तानं यामचरणं दक्षिणोरुणि
विन्यसेत् । उत्तानं सव्यचरणं वामोरुणि निवेशयेत् ॥ तन्मध्य
ऊर्ध्वगोचानौ यामवामेतरो करौ । निवेशयेदित्यनुपपन्नः । स्थित्वा
निश्चलदृष्टिभ्यां नासाग्रमवलोकयेत् ॥ इदं पद्मासनं प्राहुर्मुख्यं
ध्यानादिकर्मसि’ति । तथाच कालिदासः—‘पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृ-
ज्यायतासन्नमितोमयांसम् । उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्प्रफुल्लराजीव-
मियाङ्गमध्ये’ इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अनुधायतीति ॥

अनुधावति यो भोगांस्त्यक्त्वा शमरसायनम् ।
 संत्यक्तमन्दारवनः प्रयाति विषजाङ्गलम् ॥ ४७ ॥
 यदि यासि महीरन्ध्रं ब्रह्मलोकमथापि वा ।
 तन्न निर्दृतिमाप्नोषि विनोपशमनामृतम् ॥ ४८ ॥
 इमा विचित्राः कलना भावाभावमयात्मिकाः ।
 दुःखायैव भयोप्राय न सुखाय कदाचन ॥ ४९ ॥
 शब्दादिगाभिरेताभिः किं मूर्ख हतवृत्तिभिः ।
 यस्मात्किञ्चिदवाप्नोषि यस्मिन्बहसि निर्दृतिम् ।
 तस्मिन्निचशमे मूर्ख नानुधावसि किं पदम् ॥ ५० ॥
 आगत्य श्रोत्रतां मूर्ख व्यर्थोत्थानोपष्टंभिताम् ।
 धिया शब्दानुसारिण्या मृगवन्मा क्षयं व्रज ॥ ५१ ॥
 त्वत्त्वमागत्य दुःखाय स्पर्शोन्मुखतया तया ।
 मूर्ख मा वध्यतामेहि गर्जालुब्धगजेन्द्रवत् ॥ ५२ ॥

विषजाङ्गलं विषवृक्षभूयिष्ठमरण्यम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इमा इति ॥
 कलनाः कल्पनाः । भावाभावमयात्मिकाः सदसद्वस्तुविषयत्वाद्भावा-
 नयः अभावमयश्चात्मा स्वरूपं यासां ताः । भयोप्राय भयेनोप्राय
 ॥ ४९ ॥ शब्दादीति ॥ शब्दादिगाभिः शब्दादीन्विषयान् गच्छ-
 न्तीति शब्दादिगाः ताभिः । यस्मादिति । यस्माच्छमात्किञ्चित्प्र-
 योजनं कैयत्यरूपं अवाप्नोषि । यस्मिन्निति । यस्मिन् शमे सति
 निर्दृतिं स्वरूपमुगं बहसि प्राप्नोषि तस्मिन् शमे सिमिति पदं नानु-
 धावसि नानुपप्रासि ॥ ५० ॥ आगत्येति ॥ शब्दानुसारिण्या
 श्रयणेऽप्युत्था शब्दमनुसरन्त्या धिया बुद्धिपृच्छा व्यर्थोत्थानोपष्टंभितां
 निःप्रयोजनेनैषोपनेन वर्धितां श्रोत्रतां श्रयणेन्द्रियत्वनागम्य मृग-
 यदुप्यपगतास्तच्छृण्वत्सक्षयं मा व्रज ॥ ५१ ॥ त्वत्त्वमिति ॥

रसनाभावमागत्य गर्धेनान्धदुरन्धसाम् ।

मा नाशमेहि वडिशपिण्डीलम्पटमत्स्यवत् ॥ ५३ ॥

चाक्षुर्पीं वृत्तिमाश्रित्य प्रभारूपचयोन्मुखीम् ।

मा गच्छ दग्धतां मूर्ख कान्तिलुब्धपतङ्गवत् ॥ ५४ ॥

घ्राणमार्गमुपाश्रित्य शरीराम्भोजकोटरे ।

गन्धोन्मुखतया बन्धं मा समाश्रय भृङ्गवत् ॥ ५५ ॥

कुरङ्गालिपतङ्गेभमीनास्त्वेकैकशो हताः ।

सर्वैरेतैरनर्थैस्तैर्व्याप्तस्याज्ञ कुतः सुखम् ॥ ५६ ॥

हे चित्त वासनाजालं बन्धाय भवतोऽभितः ।

यदि शाम्यसि तत्त्यक्त्वा तदानन्तो जयस्तव ॥ ५७ ॥

तया तादृश्या स्पर्शोन्मुखतया स्पर्शाहिसुरसानुभवेच्छया दुःसाय
केवलं त्यक्तत्वं त्वगिन्द्रियत्वमागत्य गजीलुब्धगजेन्द्रवद्धृत्यतां मा
एहि ॥ ५२ ॥ रसनेति ॥ दुरन्धसां दुरज्जानां गर्धेन आस्वादना-
काद्वया रसनेन्द्रियत्वमागत्य वडिशपिण्डीलम्पटमत्स्यवन्मा नाश-
मेहि । वडिशं मत्स्यवेधनम् । पिण्डी तद्रतोऽल्पो मांसपिण्डः
॥ ५३ ॥ चाक्षुर्पीमिति ॥ प्रभारूपचयोन्मुखीं प्रभावतो लावण्य-
युक्तस्य रूपस्य चये ग्रहणे उन्मुखीं सावधानाम् ॥ ५४ ॥ घ्राणेति ॥
गन्धोन्मुखतया घ्राणमार्गमुपाश्रित्य शरीराम्भोजकोटरे बन्धं मा
समाश्रयेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥ कुरङ्गेति ॥ एकैकशः एकैकेन शब्दा-
दिविषयेण ॥ ५६ ॥ हे चित्तेति ॥ हे चित्त, भवतो बन्धायैषा-
भितो वामनाजालं प्रवर्तते । तद्वासनाजालं त्यक्त्वा यदि शाम्यसि
तत्तर्हि तव अनन्तो निरवधिको जयो विजयः स्यात् ॥ ५७ ॥

करोम्येप किमर्थं वा तवैतदनुशासनम् ।

विचारणावतः पुंसश्चित्तत्वमपि नास्ति यत् ॥ ५८ ॥

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य तन्वी मनसि संस्थितिः ।

न संभवति विल्वान्तर्वासिता दन्तिनो यथा ॥ ५९ ॥

पादाङ्गुष्ठाच्छिरो यावत्कणशः प्रविचारितम् ।

न लब्धोऽसावहं नाम कः स्यादहमिति स्थितः ॥ ६० ॥

भरिताशेषदिक्कुञ्जं पश्याम्येकं जगन्नये ।

संवेदनमसंवेद्यं सर्वत्र विततात्मकम् ॥ ६१ ॥

दृश्यते यस्य नेयत्ता न नाम परिकल्पना ।

नैकता न च नानाता स्थूलता न च नाणुता ॥ ६२ ॥

करोमीति ॥ विचारणावतः आत्मव्यतिरेकेण चित्तं नाम किमिति विचारयतः पुंसः चित्तमेव नास्ति । अविचारसिद्धत्वादिदन्तया न स्फुरतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अनन्तस्येति ॥ यथा हि दन्तिनो विल्व-
फलाभ्यन्तरयासित्वं न संभवति तथा देशकालादिभिरपरिच्छिन्न-
स्यात्मतत्त्वस्य सूक्ष्मे मनसि स्थितिर्न संभवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥
पादेति ॥ पादाङ्गुष्ठमारभ्य शिरःपर्यन्तं कणशो मया प्रविचारितम् ।
तत्र पादादिकेशान्ते देहे अहंशब्दार्थो न लब्धः । अहमिति स्थितः
पदार्थः कः स्यादिति चित्तं प्रति विचारः ॥ ६० ॥ भरितेति श्लोक-
द्वयं वाक्यम् ॥ यस्य वस्तुनः इयत्तादयो न दृश्यन्ते तादृशमसं-
वेद्यं प्रकाशान्तराप्रकाश्यं संवेदनमेकमेव भरिताशेषदिक्कुञ्जं पश्या-
मीत्यन्वयः ॥ ६१ ॥ इयत्ता परिच्छिन्नत्वम् । एकता एकत्वसंख्या-
योगः । नानाता भेदः । स्थूलता महत्ता च परिमाणभेदः ॥ ६२ ॥

वेदनत्वात्सुसंवेद्ये मयि त्वं दुःस्वकारणम् ।
 विवेकजेन बोधेन तदिदं हन्यसे मया ॥ ६३ ॥
 इदं मांसमिदं रक्तमिमान्यस्थीनि देहके ।
 इमे ते श्वासमरुतः कोऽसावहमिति स्थितिः ॥ ६४ ॥
 मांसमन्यदसृक्कान्यदस्थीन्यन्यानि चित्त हे ।
 बोधोऽन्यः स्पन्दनं चान्यत्कोऽसावहमिति स्थितिः ॥ ६५ ॥
 इदं घ्राणमियं जिह्वा त्वगियं श्रवणे इमे ।
 इदं चक्षुरयं स्पन्दः कोऽसावहमिति स्थितिः ॥ ६६ ॥
 अहमेव हि सर्वत्र नाहं किञ्चिदपीह वा ।
 इत्येवं सन्मयी दृष्टिर्नेतरो विद्यते क्रमः ॥ ६७ ॥
 चिरमज्ञानधूर्तेन पोथितोऽस्मीत्यहन्तया ।
 शूकेन दृष्टेनाटव्यां पशुपोतो यथा तथा ॥ ६८ ॥

वेदनत्वादिति ॥ वेदनत्वाज्ज्ञानरूपत्वात्स्वसंवेद्ये स्वयंप्रकाशे मयि
 हे चित्त, त्वं दुःस्वकारणं जायसे तत्तस्मात्कारणादिदं त्वं विवेक-
 जेन बोधेन मया हन्यसे ॥ ६३ ॥ इदमिति ॥ इदन्तया गृह्यमा-
 णेषु मांसादिषु कोऽसावहंशब्दार्थः न कोऽपि । इदन्ताहन्तयोर्विरोधा-
 दिति ॥ ६४ ॥ मांसमिति ॥ मांसादीनामात्मनोऽन्यत्वेन प्रतीय-
 मानत्वादहन्ता नोपपद्यत इत्यर्थः । तत्र बोधो ज्ञानेन्द्रियव्यापारः
 ॥ ६५ ॥ इदमिति ॥ घ्राणादीन्यपीदन्तया प्रतीयमानत्वान्नाहंश-
 ब्दार्थ इत्यर्थः । तत्र स्पन्दो नाम क्रियाहेतुः कर्मेन्द्रियगणः ॥ ६६ ॥
 अहमिति ॥ इह जगति सर्वत्र प्रतीयमानोऽहमेवेति वा इह प्रती-
 यमानं किञ्चिदपि अहं नेति वा या दृष्टिः सैव सन्मयी वास्तवी ।
 इतरक्रमः परिच्छिन्नविषयाहंप्रत्ययरूपो न विद्यते । न वास्तव
 इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ चिरमिति ॥ इत्येवमज्ञाननाम्ना धूर्तेन चिरमह-

दिष्ट्येदानीं परिज्ञातो मयैपोऽज्ञानतस्करः ।

पुनर्न संश्रयाम्येनं स्वरूपार्थापहारिणम् ॥ ६९ ॥

वासनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः ।

प्रवर्तते वहिः स्वार्थं वासना नात्र कारणम् ॥ ७० ॥

तस्मान्मूर्खाणीन्द्रियाणि त्यक्त्वान्तर्वासनां निजाम् ।

कुरुष्वं कर्म हे सर्वं न दुःखं समवाप्स्यथ ॥ ७१ ॥

तृष्णयैव विनष्टाः स्थ व्यर्थमिन्द्रियबालकाः ।

कोशकाराः कुरुमयस्तन्तुनेव स्वयंभुवा ॥ ७२ ॥

हे चित्त सर्वेन्द्रियकोश तस्मात्सर्वेन्द्रियैरेक्यमुपैत्य नूनम् ।

आलोक्य चात्मानमसत्स्वरूपं निर्वाणमेकामलबोधमास्व ॥ ७३ ॥

विषयविषविषूचिकामनन्तां

निपुणमहंस्थितिवासनामपास्य ।

न्तया परिच्छिन्नाहंकारेण पोथितोऽस्मि हिंसितोऽस्मि । दृष्टेन दृष्टेन
अटव्यां पशुपोतो गवादेः पशोः शिशुर्यथा तथा । तद्वदित्यर्थः ॥ ६८ ॥

दिष्ट्येति ॥ इदानीं मयैपोऽज्ञानरूपस्तस्करः परिज्ञातो दिष्ट्या फलितं

भाग्येनेत्यर्थः । स्वरूपार्थापहारिणं स्वरूपमेवार्थः तदपहारिणं एत-

मज्ञानतस्कर पुनर्न संश्रयामि ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तृष्णयै-

वेति । स्वयंभुवा स्वोत्पन्नेनैव तन्तुना कोशकारकमय इव स्वयंभुवा

तृष्णयैव व्यर्थं विनष्टाः स्थ ॥ ७२ ॥ हे चित्तेति ॥ सर्वेन्द्रियकोश

सर्वेन्द्रियकोशदिभिः कोशबहुपजीव्य हे चित्त, तस्मात्पूर्वोक्ताद्वेतोः

सर्वेन्द्रियैः ऐक्यमुपैत्य आत्मानं स्वीयं रूपं असत्स्वरूपं अविद्य-

मानस्वभावमालोक्य विचार्य एकामलबोधं एकः केवलः अमलश्च

बोधो यथा स्यात्तथा निर्वाणमुपरतन्यापारमास्व तिष्ठ ॥ ७३ ॥

विषयेति ॥ हे चित्त, अनन्ता विषयविषविषूचिकां विषयरूपा विषय-

अभिमतपरिहारमन्नयुक्त्या

भव विभवो भगवान्मियामभूमिः ॥ ७४ ॥

उद्दालक उवाच ॥

संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनम् ।

विततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् ॥ ७५ ॥

पदं तदनुयातोऽसि केवलोऽसि जयाम्यहम् ।

निर्वाणोऽसि निरंशोऽसि निरीहोऽसि निरीप्सितः ॥ ७६ ॥

स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता ।

आनन्दितोपशमिता मानिता मुदितोदिता ॥ ७७ ॥

जन्यविपूचिकां अहंस्थितियासनां च अभिमतपरिहारमन्नयुक्त्या
इष्टवस्तुपरित्यागरूपमन्नयोगेन निपुणमपास्य विभवो विगतसंसारो
भियां भयानामभूमिः भगवान्भव ॥ ७४ ॥ संकल्पेति ॥ संकल्पा
एव पादपा यस्मिंस्तृष्णा एव लता यस्मिंस्तन्मनोवनं छित्त्वा विततां
भुवं चिदाकाशरूपामासाद्य यथासुखं विहरामि ॥ ७५ ॥ पदमिति ॥
यतः केवलोऽसि निर्मनस्कत्वात् अतस्तत्पदं ब्रह्मभावमनुयातोऽसि ।
अतस्तापत्रयशान्त्या निर्वाणोऽसि । परिपूर्णत्याग्निरंशोऽसि । अत-
श्चावाप्तकामत्याग्निरिरीप्सितोऽसि ततो निरीहोऽसि ततो जयामीति
संबन्धः ॥ ७६ ॥ स्वच्छतेति श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ स्वच्छतादयः
शान्ता मम हृदयबहुभाः व्युत्थानदशायां हृदयं विनोदयन्तीत्यर्थः ।
तत्र स्वच्छता मनोमलराहित्यम् । ऊर्जितता देन्याभावः । सत्ता सद्र-
पता । हृद्यता सर्वप्रियत्वम् । सत्यता अवाच्यत्वम् । ज्ञता ज्ञानिता ।
आनन्दिता आनन्दस्वरूपता । उपशमिता निर्विकारता । सदोदिता
मुदिता च पुण्यकर्मसु प्रीतिः । पूर्णता व्याप्तता । सत्या वास्तव्य-

पूर्णतोदारता सत्या कान्तिमच्चैकता मता ।

सर्वैकता निर्भयता क्षीणद्वित्वविकल्पिता ॥ ७८ ॥

एता नित्योदिताः स्वस्थाः सुन्दर्यः सुभगोदयाः ।

ममैकात्मरतेर्नित्यं कान्ता हृदयवल्लभाः ॥ ७९ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इति निर्णय स तया धिया धवलया मुनिः ।

बद्धपद्मासनस्तस्यावर्धोन्मीलितलोचनः ॥ ८० ॥

ओंकारमकरोच्चारस्वरमूर्ध्वगतध्वनिम् ।

सम्यगाहृतलाङ्गलं घण्टाकुण्डमिवारवम् ॥ ८१ ॥

ओमुच्चारयतस्तस्य संवित्तत्त्वे तदुन्मुखे ।

यावदोंकारमूर्ध्वस्थे वितते विमलात्मनि ॥ ८२ ॥

सार्धव्यंशात्ममात्रस्य प्रथमंशे स्फुटारवे ।

प्रणवस्य समाधुब्धप्राणे रणितदेहके ॥ ८३ ॥

दारता उत्कृष्टता । कान्तिमत्ता ब्रह्मचित्तामिव्यखिका मुखकान्तिः ।

एकता भेदाभावः । मता संमता । सर्वैकता सर्वात्मकत्वम् । निर्भ-
यता विश्रम्भः । क्षीणद्वित्वविकल्पिता द्वित्वादिविकल्पाभावः ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ओंकारमिति ॥ सम्यगाहृतं ताडितं

लाङ्गलं मध्यलम्बिदण्डो यस्य । अतएव आरवं आसमन्ताद्भवो यस्य

सादृशं घण्टाकुण्डमिव कुण्डवन्मण्डलाकारां घण्टामिव तारस्वरमों-

कारमूर्ध्वगतध्वनिं ब्रह्मरन्ध्रव्याप्तं नादमकरोत् ॥ ८१ ॥ ओमिति

श्लोकत्रयं वाक्यम् । ओमित्युच्चारयतस्तस्योदालकस्य संवित्तत्त्वे

स्वरूपचैतन्ये तदुन्मुखे ओंकारानुसारिणि यावदोंकारं ओंकारानुवृ-

त्तिपर्यन्तं ऊर्ध्वस्थे ऊर्ध्वमुखे विमलात्मनि वितते व्याप्ते सति ॥ ८२ ॥

सार्धव्यंशात्ममात्रस्य अर्धेन सहित्वाक्योऽस्मात् आत्मा स्वरूपं वातां

रेचकाख्येऽखिलं कायं प्राणनिष्क्रमणक्रमः ।

रिक्तीचकार पीताम्बुरगस्त्य इव सागरम् ॥ ८४ ॥

अतिष्ठप्राणपवनश्चिद्रसापूरिताम्बरे ।

हृदयाग्निर्ज्वलज्वालो ददाह मलिनं वपुः ॥ ८५ ॥

यावदिच्छमवस्थैषा प्रणवप्रथमे क्रमे ।

बभूव न हठादेव हठयोगो हि दुःखदः ॥ ८६ ॥

ताः सार्धत्र्यंशात्मानः ता मात्रा यस्य तादृशस्य । अर्धमात्राधिक-
त्रिमात्रस्येत्यर्थः । प्रणवस्य ओंकारस्य समाक्षुब्धप्राणे समः एक-
प्रकारः अक्षुब्धश्च प्राणः प्राणवायुर्यस्मिन्तादृशे प्रथमेऽंशे अकारा-
त्मके प्रथमभागे स्फुटारवे व्यक्तध्वनौ रणितवद्देहके मुखरितशीरके
सति ॥ ८३ ॥ रेचकेति ॥ रेचकाख्यः प्राणनिष्क्रमणक्रमः पीता-
म्बुरगस्त्यः सागरमिवाखिलं कायं रिक्तीचकार । एतच्च प्रणवस्य
सार्धत्रिमात्रत्वं अथर्वशिरसायां उपनिषदि—‘चतुष्पादिदमक्षरं परं
ब्रह्मे’त्यादिना प्रपञ्चितम् । ‘वर्णत्रयात्मिका ह्येते रेचपूरककुम्भकाः’
इति याज्ञवल्क्यवचनात् रेचकादीनां प्रणवांशभूताकारोकारमका-
रात्मनां प्रवृत्तिर्युक्तैत्यनुसंधेयम् ॥ ८४ ॥ अतिष्ठदिति ॥ चिद्रसेन
चैतन्येनापूरिताम्बरे प्राणपवनः अतिष्ठत् । रेचकेन रेचितः प्राणोऽ-
म्बरे निरुद्धस्तथैवातिष्ठदित्यर्थः । हृदयाग्निश्च रेचकेन संप्रक्षितो
ज्वलज्वालः सन्मलिनं पापरूपं वपुर्ददाह ॥ ८५ ॥ यावदिति ॥
एषा प्रणवस्य प्राणायामस्य प्रथमे क्रमेऽवस्था रेचकरूपा यावदिच्छं
इच्छानुवृत्तिर्यावत्तावदेव बभूव नतु हठाद्वलात्कारादेव । कुतः । हि
गमात्कारणाद्धठयोगो दुःखदः । हठयोगो नाम महामुद्रादिभिर्व-

अथेतरांशावसरे प्रणवस्य समास्थितौ ।

निष्पन्दः कुम्भको नाम प्राणानामभवत्क्रमः ॥ ८७ ॥

न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वं नाशासु तत्र ते ।

संक्षोभमगमन्प्राणा इव संस्तम्भिता दत्तौ ॥ ८८ ॥

दग्धदेहपुरो वह्निः अशामाशनिवत्क्षणात् ।

अदृश्यत सितं भस्म शरीरं हिमपाण्डुरम् ॥ ८९ ॥

यत्र कर्पूरशय्यायां सुप्तानीव सुखोचितम् ।

शरीरास्थीनि दृश्यन्ते निष्पन्दानि सितानि च ॥ ९० ॥

लात्प्राणनिरोधद्वारा मनोनिरोधः ॥ ८६ ॥ अथेति ॥ अथ प्राण-
पवनस्य चिद्रसापूरिताम्बरनिरोधानन्तरं समास्थितौ समा चित्तस्य
स्थितिर्यस्मात्तस्मिन् प्रणवस्य इतरांशावसरे उकारात्मनो द्वितीयां-
शस्य मूर्तिध्यानावसरे ओमुच्चारयतस्तस्योद्दालकस्य निष्पन्दो
निष्कम्पः कुम्भकः प्राणानां क्रमोऽभवत् । पूर्वं चिद्रसापूरितेऽम्बरे
निरुद्धस्य प्राणवायोः तत्रैवान्तरे तत्प्रयत्नवशात्कुम्भकरूपः क्रमोऽ-
भवदित्यर्थः । अत्र च प्रणवस्य अकारादिवर्णत्रयात्मकत्वाच्च तेषां
ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपत्यात्तत्तन्मूर्तिध्यानपूर्वकं प्रणवजपेन रेचकादिः
प्राणायामक्रमः प्रतिपाद्यत इत्यनुसंधेयम् ॥ ८७ ॥ तदेव कुम्भकस्य
निष्पन्दत्वमाह—नेति॥वहिः शरीराद्वहिरभ्यन्तरे शरीराभ्यन्तरे । अथ
ऊर्ध्वमिति । यस्मिन्नाकाशदेशे प्राणनिरोधस्तस्माद्ध ऊर्ध्वं चेत्यर्थः । तत्र
कुम्भके । दत्तौ चर्मभस्त्रिकायाम् ॥ ८८ ॥ दग्धेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥
दग्धं देहरूपं पुरं येन स वह्निः क्षणादशनिवच्छताम ॥ ८९ ॥
यत्र सिते भस्मनि कर्पूरशय्यायां सुखोचितं सुप्तानीव शरीरास्थीनि
ल. पा. २९.

तद्भस्म वायुना नीतं सास्थि वायुरयोजयत् ।

तच्चण्डपवनोद्धृतमावृत्य गगनं क्षणात् ।

शरद्वाभ्रमिहिका कापि भस्मास्थिमद्ययौ ॥ ९१ ॥

यावदिच्छमवस्थैया प्रणवस्थापरे क्रमे ।

बभूव न हठादेव हठयोगो हि दुःखदः ॥ ९२ ॥

ततस्त्वृतीयावसरे प्रणवस्योपशान्तिदे ।

पूरणात्पूरको नाम प्राणानामभवत्क्रमः ॥ ९३ ॥

तस्मिन्नवसरे प्राणाश्चेतनामृतमध्यगाः ।

व्योम्नि शीतलतामीयुर्हिमसंस्पर्शसुन्दरीम् ॥ ९४ ॥

क्रमाद्गगनमध्यस्थाश्चन्द्रमण्डलतां ययुः ।

धूमा गगनकोशस्थाः शीतलाम्बुदतामिव ॥ ९५ ॥

दृश्यन्ते तादृशं शरीरं भस्मेवादृश्यतेत्यन्वयः ॥ ९० ॥ तदिति ॥ तद-
स्थिमद्भस्म चण्डपवनेनोर्ध्वं नीतं सत् शरदि अब्रमिहिकेव प्रालेय-
युतो मेघ इव गगनमावृत्य क्षणात्कापि ययौ ॥ ९१ ॥ यावदिति ॥
प्रणवस्य प्रणवात्मकस्य प्राणायामस्थापरे कुम्भकरूपे क्रमे एपावस्था
यावदिच्छमेव बभूव ॥ ९२ ॥ तत इति ॥ ततः कुम्भफानन्तरं
उपशान्तिदे चित्तस्योपशान्तिहेतौ प्रणवस्य ओंकारस्य तृतीयावसरे
मकारात्मकस्य तृतीयांशस्य मूर्तिध्यानावसरे ओमुच्चारयत्तस्य पूर-
णाद्धेतोः पूरको नाम प्राणानां क्रमोऽभवत् ॥ ९३ ॥ तस्मिन्निति ॥
तस्मिन्नवसरे पूरकावसरे प्राणाः प्राणवायवो व्योम्नि चेतनामृतम-
ध्यगाः चेतनैवामृतं तस्य मध्यगताः सन्तो हिमसंस्पर्शेन सुन्दरी
शीतलतामीयुर्गतवन्तः ॥ ९४ ॥ क्रमादिति ॥ गगनमध्यस्थास्ते
प्राणाः क्रमाश्चन्द्रमण्डलतां ययुः धूमा गगनकोशस्थाः शीतलाम्बु-

कलाकलापसंपूर्णे ते तस्मिंश्चन्द्रमण्डले ।

रसायनमहाधाराः सम्पन्नाः प्राणवायवः ॥ ९६ ॥

सा पपाताम्बराद्वारा शेषे शरीरभस्मनि ।

रसायनी हरशिरःपतितेव पुरापगा ॥ ९७ ॥

उदभूदिन्दुविम्बामं चतुर्बाहुधरं शुभम् ।

उद्दालकशरीरं तन्मारायणतयोदितम् ॥ ९८ ॥

रसायनमयाः प्राणास्तच्छरीरमपूरयन् ।

ततः कुण्डलिनीमन्तः पूरयामासुरादृताः ॥ ९९ ॥

अथ पद्मासनगतः कृत्वा देहस्थितिं दृढाम् ।

आलानमिव मातङ्गं निवद्धेन्द्रियपञ्चकम् ॥ १०० ॥

चिन्तया हृदयाम्भोजे चेतो भ्रमरचञ्चलम् ।

चलात्संरोधयामास सेतुर्जलमिव द्रुतम् ॥ १ ॥

निमिमील दृशावर्धं परिपक्ष्मलपक्ष्मके ।

निष्पन्दतारामधुरे संध्याकाल इवाम्बुजे ॥ २ ॥

सौम्यतामनयन्मौनी प्राणापानजवं मुखे ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः पृथक्क्रे प्रयत्नतः ॥ ३ ॥

दत्तामिव ॥ ९५ ॥ कलेति ॥ ते प्राणवायवो रसायनस्यामृतस्य

महत्यो धाराः संपन्नाः । मुधाधारारूपतां प्राप्ता इत्यर्थः । धाराया

एकत्वेऽपि प्रकृतिभूतप्राणप्राधान्यविवक्षया संघीभवन्ति प्राद्वणा

इतिवत्सम्पन्ना इति बहुवचनम् ॥ ९६ ॥ सेति ॥ रसायनी अमृत-

मयी धारा अम्बरात्पुरा पूर्वं हरशिरःपतिता आपगा भार्गीरधीय

शेषे अवशिष्टे शरीरभस्मनि पपात ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ सौम्यतेति ॥ मौनी सन्मुखे प्राणापानजवं

वाह्यान्स्पर्शनिशेपेण जहौ दूरे स धीरधीः ।
 विलीनानान्तरांश्चक्रे स्पर्शानुज्झितदर्शनात् ॥ ४ ॥
 रुरोध गुदसंकोचान्नवद्वारानिलानथ ।
 मुखसंस्थगितः कुम्भो रन्ध्रकोशानिवेतरान् ॥ ५ ॥
 आत्मतत्त्वप्रकाशाख्यां स्पष्टां कुमुमलाञ्छनाम् ।
 दधार कन्धरां वीरो मेरुभृङ्गशिखामिव ॥ ६ ॥
 वभार हृदयाकाशे मनः संयममागतम् ।
 विन्ध्यस्वात इवोन्मत्तगजं युक्तिवशीकृतम् ॥ ७ ॥
 शरन्नभोवदासाद्य विमलामतिसौम्यताम् ।
 दुधावाथ विकल्पौघान्प्रतिभासमुपेयुषः ॥ ८ ॥
 अगच्छतो यथाकामं प्रतिभासान्पुनःपुनः ।
 अच्छिनन्मनसा शूरः खड्गेनेव रणे रिपून् ॥ ९ ॥
 विकल्पौघे परे लूने सोऽपश्यद्दृढयान्तरे ।
 तमश्छन्नविवेकार्कं लोलकज्जलमेचकम् ॥ ११० ॥

उच्छ्वासनिःश्वासरूपं सौम्यतां प्रशान्तत्वमनयत् । इन्द्रियार्थेभ्यः
 इन्द्रियाणि पृथक्क्रे । प्रत्याजहारेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बाह्येति ॥ स्पर्शान्वि-
 पयान् । दर्शनं वृत्तिज्ञानम् ॥ ४ ॥ रुरोवेति ॥ अथ गुदसंकोचा-
 न्नवद्वारादिना मूलाधारनिरोधात् नवद्वारानिलान् रुरोध । मुरेति ॥
 मुखे संस्थगितः आवृतः कुम्भः इतरान् रन्ध्रकोशानिव । मुखे
 स्थगिते कुम्भस्य सूक्ष्मरन्ध्रेषु वायुर्यथा निरुध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ वभारेति ॥ संयमं शिक्षामागतं प्राप्तं मनः हृदयाकाशे
 दधारये वभार दधार । युक्तिमिरुपायेर्वशीकृतमुन्मत्तं गजं
 विन्ध्यस्य गते विल इव ॥ ७ ॥ शरदिव दुधाव निरसयान् ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ विकल्पेति ॥ तमो विकल्पहेतुभूतमज्ञानं लोलकजलयन्म-

तदप्युच्छेदयामास सम्यक्स्वान्तर्विवस्वता ।

तमस्युपरते कान्तं तेजःपुञ्जं ददर्श सः ॥

तल्लुलाव स्थलाब्जानां वनं बाल इव द्विषः ॥ ११ ॥

तेजस्युपरते तस्य घूर्णमानं मनो मुनेः ।

निशाब्जवदगात्रिद्रां तामप्याशु लुलाव सः ॥ १२ ॥

निद्राव्यपगमे तस्य व्योमसंवित्समुधयौ ।

व्योमसंविदि नष्टायां मूढं तस्याभवन्मनः ॥

मूढमप्येव मनसस्तं ममार्ज महाशयः ॥ १३ ॥

ततस्तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जिताम् ।

कामप्यवस्थामासाद्य विश्राम मनः क्षणम् ॥ १४ ॥

विश्राम्याशु पपाताङ्गसंविदं विश्वरूपिणीम् ।

सेतुरुद्धं सरोवारि प्रतीपं स्वमिवास्पदम् ॥ १५ ॥

द्विंशमपीवन्मेचकं मलिनवर्णम् ॥ ११० ॥ तदपीति ॥ तत्तमोऽपि

स्वान्तःकरणगतविवेकत उत्सादयामास । ततस्तमस्युपरते तेजः

प्रकाशरूपां सत्त्वगुणवृत्तिं ददर्श । दृष्ट्वा च तदपि तेजो लुलाव

चिच्छेद ॥ ११ ॥ तेजसीति ॥ तेजसि सत्त्ववृत्तावुपरते तस्य

मनो घूर्णमानं विश्रान्तिमलभमानं पुनरपि निद्रां तामसी वृत्तिम-

गात् । सत्त्वादिगुणानां परस्पराभिभवेन परिणममानत्वात् ।

यदुक्तं सांख्ये—‘प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा’ इति ॥ १२ ॥

निद्रेति ॥ व्योमसंविच्छून्याकारा संवित्मूढं अप्रतिपत्तिजडम् ॥ १३ ॥

तत इति ॥ तेजस्तमोनिद्रामोहादिपरिवर्जितां तेजःप्रमृतीनां सत्त्वा-

दिगुणपरिणामिरूपत्वात्तद्रहितां कामप्यवस्थां निर्विकल्पां समाध्यव-

स्थामासाद्य मनो विश्राम आत्मनि तस्थौ ॥ १४ ॥ विश्राम्येति ॥

चिरानुसंधानवशात्स्वादनाच्च स्वसंविदः ।

मनश्चिन्मयतामागाद्धेमनूपुरतामिव ॥ १६ ॥

चित्तत्वमथ संत्यज्य चित्तं चित्तत्त्वमागतम् ।

अन्यदेव बभूवाशु पङ्कः कुम्भस्थितो यथा ॥ १७ ॥

चेत्यं संत्यज्य चिच्छुद्धा चित्सामान्यमथाययौ ।

त्यक्तवीच्यादिभेदोऽब्धिर्वाःसामान्यमिवैकधीः ॥ १८ ॥

त्यक्तभोगौघमननं ततो विश्वम्भरं महत् ।

चिदाकाशं ततः शुद्धं सोऽभवद्बोधमागतः ॥ १९ ॥

विश्वरूपिणीं सर्वात्मिकां । अङ्गसंविदं स्वस्वरूपचैतन्यपूर्णाम् । ब्रह्मात्मै-
क्यसंविदमित्यर्थः । सेतुना रुद्धं सरोवारि प्रतीपं प्रत्यावृत्तं सत्
स्वमास्पदं मूलस्थानभूतं सर इव ॥ १५ ॥ चिरेति ॥ चिरं स्वरू-
पानुसंधानवशात्स्वसंविदः स्वरूपानन्दसंविदः स्वादनादास्वादनाच्च
हेमनूपुरतामिव मनश्चिन्मयतामागात् ॥ १६ ॥ चित्तत्वमिति ॥
अथानन्तरं चित्तं कर्तुं चित्तत्वं चित्तरूपतां संत्यज्य चित्तत्वं चितः
पारमार्थिकं रूपं आगतं सत् अन्यदेव बभूव । चिदेव बभूवेत्यर्थः ।
कुम्भस्थितः पङ्को यथा कालातिश्रमाज्जलविलये सति पङ्करूपं परि-
त्यज्य कुम्भाकारं लोष्टतां याति तद्वदिति ॥ १७ ॥ चेत्यमिति ॥
चित्कर्त्री चेत्यं संत्यज्य शुद्धा सती चित्सामान्यं सर्वानुवृत्तिचिन्मा-
त्ररूपमाययौ त्यक्तवीच्यादिभेदत्वात् । एकधीरेकाकारबुद्धिगोचरः
सन्नद्भिः याःसामान्यं शुद्धजलभावमिव ॥ १८ ॥ त्यक्तेति ॥
बोधं स्वरूपमाशात्कारं आगतः त्यक्तभोगौघमननं संत्यक्तवाहान्त-
रिन्द्रियवृत्तिकं विश्वम्भरं शुद्धं महच्चिदाकाशमभवत् ॥ १९ ॥

तत्र प्रापदधानन्दं दृश्यदर्शनवर्जितम् ।
 अनन्तमुत्तमास्वादं रसायनमित्रार्णवम् ॥ १२० ॥
 शरीरात्समतीतोऽसौ कामप्यवनिमागतः ।
 सत्तासामान्यरूपात्मा बभूवानन्दसागरः ॥ २१ ॥
 द्विजचेतनहंसोऽसावानन्दसरसि स्थिरः ।
 अतिष्ठच्छरदच्छे खे कलापूर्णं श्वोडुपः ॥ २२ ॥
 बभूवाघातदीपाभो लिपिकर्मर्षितोपमः ।
 अवीच्यम्युनिधिग्रह्यो वृष्टमूकाम्बुदस्थितिः ॥ २३ ॥
 अथैतस्मिन्महालोकेऽतिष्ठदुहालकधिरम् ।
 अपश्यद्वयोमगान्सिद्धानमरानपि भूरिशः ॥ २४ ॥
 आगतानि विचित्राणि सिद्धिजालानि चामितः ।
 तानि नादरयांचके सिद्धिवृन्दानि स द्विजः ॥ २५ ॥
 सिद्धिसार्थमनादृत्य तस्मिन्स्थानन्दमन्दिरे ।
 अतिष्ठदथ षण्मासानद्रिकृष्टं श्वोत्तरे ॥ २६ ॥
 जीवन्मुक्तपदं तनु यत्स संप्राप्तवान्द्विजः ।
 तत्र सिद्धाः सुराः साध्याः स्थिता ब्रह्महरादयः ॥ २७ ॥

तत्रेति ॥ तत्र चिदाकाशे रसायनममृतरूपमणंघनिव दृश्यदर्शनवर्जित-
 तमुत्तमास्वादमनन्तमानन्दं प्रापत् ॥ १२० ॥ शरीरादिति ॥ शरीरा-
 त्समतीतः जीवभावादुत्तीर्णः कामप्यवनिं चिदाकाशरूपाम् ॥ २१ ॥
 द्विजेति ॥ द्विजचेतनहंसः परमात्महंसमायमापन्न उहालकद्विजरू-
 पश्चेतन इत्यर्थः । उडुपश्चन्द्रमाः ॥ २२ ॥ वमूयेति ॥ वृष्टमूका-
 म्बुदस्थितिः वृष्टो मुष्यवर्षो मूको निःशब्दश्च योऽम्बुदमस्येय स्थिति-
 र्यस्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ आनन्देति ॥

आनन्दपरिणामित्वादनानन्दपदं गतः ।

आनन्दे न निरानन्दे ततस्तत्संविदावभौ ॥ २८ ॥

तत्पदं सा गतिः शंभोस्तच्छ्रेयः शाश्वतं शिवम् ।

तत्पदं साधवः प्राप्य क्षणं वर्षशतं च वा ॥ २९ ॥

दृश्यदृष्टिं समायान्ति न पुनर्भवकारिणीम् ॥ ३० ॥

उद्दालकोऽत्र षण्मासान्दूरोत्सारितसिद्धिभूः ।

उपित्वोन्मिषितोऽपश्यत्सिद्धांश्चन्द्रवपुर्धरान् ॥ ३१ ॥

विद्याधरीभिर्वलितान्विद्याधरपतीनपि ।

ते तमृचुर्महात्मानमुद्दालकमुनिं तदा ॥ ३२ ॥

प्रसादेन प्रणामान्ते भगवन्नवलोकय ।

आरुह्येदं विमानं त्वमेहि त्रैविष्टपं पुरम् ॥ ३३ ॥

स्वर्ग एव हि सीमान्तो जगत्संभोगसंपदाम् ।

आकल्पमुचितान्भुङ्क्ष्व भोगानभिमतान्विभो ॥ ३४ ॥

यतः कारणात्स उद्दालकः आनन्दपरिणामित्वादानन्दरूपेण परिणतत्वात् अनानन्दपदं स्वरूपव्यतिरिक्तानन्दरहितं पदं गतस्ततः कारणात्तत्संविद् उद्दालकस्य संविन्निरानन्दे आनन्दविषयानायभौ न भातिस्व । स्वरूपातिरिक्तस्यानन्दस्याभावात् निरानन्दे निरानन्दवस्तुविषया च नायभौ । स्वरूपस्यैवानन्दात्मना सर्वत्रायभासमानत्वात् ॥ २८ ॥ तत्पदमिति ॥ तत्पदं जीवन्मुक्तिरूपम् ॥ २९ ॥ दृश्येति ॥ पुनर्भवकारिणी संसारहेतुं दृश्यदृष्टिं प्रपद्यन्तुरणाम् ॥ ३० ॥ उद्दालक इति ॥ अत्र समाधौ दूरोत्सारितसिद्धिभूः दूरमुत्सारिता निरुद्धा सिद्धिभूः मय्यर्गदियेन । चन्द्रवपुर्धरांश्चन्द्रवन्मनोहरान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एवं कथयतः सिद्धानतिथीनित्यसौ मुनिः ।

परिपूज्य यथान्यायमतिष्ठद्गतसंभ्रमम् ॥ ३५ ॥

नाभ्यनन्दत तत्याज तां विभूतिं स धीरधीः ।

भोः सिद्धा व्रजतेत्युक्त्वा स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ३६ ॥

अथ स्वकर्मनिरतं भोगेष्वरतिमागतम् ।

तमुपास्य ययुः सिद्धा दिनैः कतिपयैः स्वयम् ॥ ३७ ॥

जीवन्मुक्तः स च मुनिर्विजहार यथासुखम् ।

यावदिच्छं वनान्तेषु मुनीनामाश्रमेषु च ॥ ३८ ॥

कदाचिदह्ना मासेन कदाचिद्वत्सरेण च ।

कदाचिद्वत्सरौघेण ध्यानासक्तो व्यबुध्यत ॥ ३९ ॥

चित्तत्वेक्यनाभ्यासान्महाचित्तमुपैत्य सः ।

चित्तामान्यचिराभ्यासात्सत्तासामान्यमाययौ ॥ १४० ॥

समरसपदलाभप्राप्तिसंशान्तचेता

गलितजनविलापः क्षीणसंदेहदोलः ।

शरदिनमिव शान्तं व्याततं चोर्जितं च

स्फुटममलमचेतस्तद्वपुः स्वं वमार ॥ ४१ ॥

राम उवाच ॥

आत्मज्ञानदिनैर्कार्क मत्संशयवृणानल ।

अज्ञानदाहशीतांशो सत्तासामान्यमीश किम् ॥ ४२ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चित्तत्वेति ॥ चित्तत्वेक्यनाभ्यासान् चित्त-
त्यस्य एकस्यैव घनो निरन्तरो योऽभ्यासोऽनुसंधानं सन्मान्महा-
पित्तं परिपूर्णपिनो भावं चिदिति सत्तासामान्यं यमप्रमानन्तरं
स्वप्नेष पश्यति ॥ १४० ॥ ममेति ॥ समरसपदं जीवन्मुक्तिपदम्

वासिष्ठ उवाच ॥

यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्तभावनात् ।

चित्तासामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥ ४३ ॥

नूनं चेत्यांशरहिता चिद्यदात्मनि लीयते ।

असद्रूपवदत्यच्छा सत्तासामान्यता तदा ॥ ४४ ॥

यदा सर्वमिदं किञ्चित्सबाह्याभ्यन्तरात्मकम् ।

अपलप्य वसेचेतः सत्तासामान्यता तदा ॥ ४५ ॥

कूर्मोऽङ्गानीव दृश्यानि लीयन्ते स्वात्मनात्मनि ।

अभावितान्येव यदा सत्तासामान्यता तदा ॥ ४६ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यदेति ॥ अभावात्यन्तभावनात् अनुसंधानात्
कालत्रयेऽपि दृश्यं यस्तुतो नास्तीति श्रुतियुक्त्यनुभवैः निरन्तरमनु-
संधानाद्धेतोः यदा चित्तं सम्यक्क्षीयते विलीयते तदा चित्तासा-
मन्यस्वरूपस्यात्मनः सत्तासामान्यता संपद्यते । विक्षेपहेतोश्चित्तस्या-
भावादात्मनः स्वरूपसत्तैवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ नूनमिति ॥
यदा मनोविलये सति चिच्चित्तवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं चेत्यांशरहिता
घटकस्य चित्तस्याभावात् चेत्यसंबन्धरहिता सती अत्यच्छा अस-
द्रूपवदविद्यमानरूपवदात्मनि लीयते तदा आत्मनो घनीभूतचितः
सत्तासामान्यता संपद्यते ॥ ४४ ॥ यदेति ॥ सबाह्याभ्यन्तरात्मकं
इदं सर्वं किञ्चिदपि अपलप्य निर्हृत्य । नास्तीति निश्चित्येत्यर्थः ।
चेतः कर्तुं यदा आत्मनि वसेत् लीयते तदा सत्तासामान्यता ॥ ४५ ॥
श्रूमेति ॥ दृश्यानि चित्तम्यान्तर्मुग्यत्वादभावितान्येव अननुसंहिता-
न्येव मन्ति । यदा श्रूर्मोऽङ्गानीय आत्मनि स्वात्मनैव प्रयत्नं विनैव

दृष्टिरेषा हि परमा सदेहादेहयोः सदा ।

मुक्तयोः संभवत्येव तुर्यातीतपदामिधा ॥ ४७ ॥

व्युत्थितस्य भवत्येषा समाधिस्थस्य चानघ ।

ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भवत्येव बोधजा ॥ ४८ ॥

अस्यां दृष्टौ स्थिताः सर्वे भुवि मुक्ता महारसाः ।

अस्मत्प्रभृतयः सर्वे नारदाद्याश्च राघव ॥ ४९ ॥

ब्रह्मविष्ण्वीश्वराद्याश्च दृष्टावस्थां व्यवस्थिताः ।

एतामालम्ब्य पदवीं समस्तभयनाशिनीम् ॥ १५० ॥

उद्दालकोऽसाववसधावदिच्छं जगद्गृहे ।

अथ कालेन महता बुद्धिस्तस्य बभूव ह ॥ ५१ ॥

विदेहमुक्तस्तिष्ठामि देहं त्यक्त्वेति निश्चला ।

एवं चिन्तितवानद्रेर्गुहायां पल्लवासने ॥ ५२ ॥

बद्धपद्मासनस्तस्यावधोन्मीलितलोचनः ॥ ५३ ॥

संयम्य गुदसंरोधाद्वाराणि नव चेतसा ।

मात्रास्पर्शान्निचिन्वानो भावितस्वात्मचिद्धनः ॥ ५४ ॥

लीयन्ते तदा सत्तासामान्यता ॥ ४६ ॥ दृष्टिरिति ॥ तुर्यातीत-

पदामिधा एषा परमा दृष्टिर्ज्ञानावस्था । सदेहादेहयोर्मुक्तयोः

संभवत्येव । जाम्बदाद्यवस्थात्रयेऽनुष्ठितं साक्षिचैतन्यं तुर्यं विश्वै-

जसम्प्राज्ञरूपजाम्बदाद्यभिमानिचैतन्यापेक्षया चतुर्यमित्यर्थः । इयं तु

ज्ञानदशा तथतुष्ट्यातीतत्वान्तुर्यातीतशब्दवाच्या ॥ ४७ ॥ व्युत्थि-

तस्येति ॥ एषा पूर्वोक्ता अवबोधजा स्वरूपज्ञानजनिता दृष्टिर्ज्ञस्य

व्युत्थितस्य समाधिस्थस्य च केवलं भवति । अज्ञस्य तु न भवत्येव

॥ ४८ ॥ अस्यामिति ॥ भुवि रसाः पद्मा इय ॥ ४९ ॥ १५० ॥

॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ संयम्येति सादेहोत्पत्त्युद्देशं ध्यायन् ॥

संरुद्धप्राणपवनः समसंस्थानकन्धरः ।

तालुमूलान्तरालग्रजिह्वामूलोल्लसन्मुखः ॥ ५५ ॥

न बहिर्नान्तरे नाधो नोर्ध्वमर्थे न शून्यके ।

संयोजितमनोदृष्टिर्दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ॥ ५६ ॥

प्राणप्रवाहसंरोधसमस्वच्छाननच्छविः ॥ ५७ ॥

अङ्गचित्संविदुत्थानरोमकण्टकिताङ्गभूः ।

अङ्गचित्संविदाभ्यासाचित्सामान्यमुपाददे ॥ ५८ ॥

मात्रास्पर्शान् मीयन्ते आमिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि स्पृशन्त
इति स्पर्शा विषयाः मात्राश्च स्पर्शाश्च तानिन्द्रियाणि विषयाश्च
विचिन्वानः प्रत्याहरन् भावितस्वात्मचिद्धनः भावितः स्वात्मा स्वस्व-
रूपभूतः चिद्धनो येन ॥ ५४ ॥ समसंस्थानकन्धरः सममकुटिलं
संस्थानं संनिवेशो यस्यास्तादृशी कन्धरा ग्रीवा यस्य । तालुमूलान्त-
रालग्रजिह्वामूलः तालुमूलयोः काकुदमूलदेशयोः आन्तरे लग्नं आलग्नं
जिह्वामूलं यस्येत्यनेन नभोमुद्रा दर्शिता । या हि खेचरीत्युच्यते ।
तदुक्तं विवेकमार्तण्डे—‘महामुद्रां नभोमुद्रामुद्रियानं जलन्धरम् ।
मूलबन्धं च यो वेत्ति स योगी सिद्धिभाजन’मित्युपक्रम्य—‘कपाल-
कुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । ध्रुवोरन्तरगा दृष्टिर्मुद्रा भवति
खेचरी’ इति ॥ ५५ ॥ न बहिरिति ॥ विषयान्तरेण संयोजिते मनो-
दृष्टी येन तादृशः सन्नर्थे भाविरूपे शून्ये अभावरूपे च । दन्तैर्दन्ता-
नसंस्पृशन्नित्यपि खेचर्या आनुगुण्यमुक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अङ्ग-
चित्संविदुत्थानरोमकण्टकिताङ्गभूः अङ्गचित्सस्वरूपचैतन्यं तस्याः
संवित्साक्षात्कारः तस्या उत्थानमुदयस्तेन रोमकण्टकिता संजात-
रूपो अङ्गभूः शरीरं यस्य । स्वस्वरूपसाक्षात्कारद्वयेण रोमाश्रित-

तदभ्यासादवापान्तरानन्दस्पन्दमुत्तमम् ।

तदास्वादनतो लीनचित्सामान्यदशाक्रमम् ॥ ५९ ॥

विश्वभरमनन्तात्म सत्तासामान्यमाययौ ।

शुद्धचित्संविदभ्यासाच्चित्सामान्यमुपाययौ ॥ १६० ॥

तस्यौ समशमाभोगः परां विश्रान्तिमागतः ॥ ६१ ॥

अनानन्दशमानन्दमुग्धमुग्धमुखश्रुतिः ।

संशान्तानन्दपुलकः पदं प्राप्यामलं तदा ॥ ६२ ॥

चिरकालपरिक्षीणमननादिभवभ्रमः ।

बभूव स महासच्चो लिपिकर्मापितोपमः ॥ ६३ ॥

गात्र इत्यर्थः । अङ्गचित्संविदाभ्यासात्स्वरूपानुसंधाननैरन्तर्यामि-
त्सामान्यं सर्वानुवृत्तं चिन्मात्रमुपाददे ॥ ५८ ॥ तदित्यर्थं वाक्यम् ॥
तदभ्यासाच्चित्सामान्यानुसंधानात् ॥ तदेति ॥ तदास्वादनतः परा-
नन्दानुभवात् लीनचित्सामान्यदशाक्रमं विलीनचिद्वृत्तिस्फुरणम्
॥ ५९ ॥ विश्वभरं परिपूर्णं अनन्तात्म अपरिच्छिन्नं सत्तासामान्य-
माययौ ॥ १६० ॥ तस्याविति अर्धमेकं वाक्यम् । समशमाभोगः
एकाकारशमविस्तारः ॥ ६१ ॥ अनानन्देति सार्धश्लोकरुद्वयं वाक्यम् ॥
अनानन्दशमानन्दमुग्धमुग्धमुखश्रुतिः अनानन्दस्य निरानन्दस्य
यस्तुनः शमादुचिता आनन्दमुग्धा आनन्दमयी मुग्धा मनोहरा
मुखच्छविर्यस्य । आनन्दजा मुखच्छविरपि रोमहर्षाद्यानन्दवि-
काराभावादानन्दजन्येति न ज्ञायत इत्यर्थः । सानन्दमपि मुक्तं
निर्विकारतया निरानन्दमिवाभूदिति यावत् । लिपिकर्मापितोपम
इति निर्विकारत्वे दृष्टान्तः । शरदिन्दुना सम इति तु प्रकाशानन्द-

उपशशाम शनैर्दिवसैरसौ

कतिपयैः स्वपदे विमलात्मनि ।

तरुरसः शरदन्त इवामले

रविकरौजसि जन्मदशातिगः ॥ ६४ ॥

गतसकलविकल्पो निर्विकाराभिरामो

निखिलभयविनाशोपाधिनिर्मुक्तमूर्तिः ।

विगलितमुखमाद्यं तत्सुखं प्राप यस्मिन्-

स्वृणमिव जलराशावृक्षते शकलक्ष्मीः ॥ ६५ ॥

अपरिमितनभोऽन्तर्व्यापिदिग्व्यापि पूर्णं

भुवनभरणशीलं भूरिभव्योपसेव्यम् ।

कथितगुणमतीतं सत्यमानन्दमाद्यं

सुखममृतमनन्तं ब्रह्मणोऽसौ बभूव ॥ १६६ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उपशमप्रकरण उद्दालकोपाख्यानं

नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

मयत्वे ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ उपशशामेति ॥ असौ उद्दालकः जन्मद-

शातिगः संसारदशामतिक्रान्तः सन् विमलात्मनि स्वपदे स्वस्वरूप

पद्मोपशशाम । शरदन्ते शरत्कालावसाने तरुरसः अमले रविकरौ-

जसीय सूर्यतेजसीय । 'आदित्याजायते वृष्टि'रिति स्मरणात् । तरु-

रसस्य आदित्यतेजसि स्वकारणे लयो युज्यते ॥ ६४ ॥ गतेति ॥

यस्मिन्मुखे शकलक्ष्मीरपि जलराशौ वृणमिव तुच्छत्वेनोद्धते उत्प्रे-

क्षते तदाद्यं सुखं प्राप ॥ ६५ ॥ अपरिमितेति ॥ पूर्वश्लोके सुखं

प्रापेति भेदप्रतीतेरपरितोषात् इह श्लोके स ब्रह्मणः पूर्णं सुखं बभू-

वेत्यभेदः प्रतिपाद्यते ॥ १६६ ॥ इति श्रीवासिष्ठरामायणे मोक्षोपा-

य उपशमप्रकरणे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

क्रमेणानेन विहरन्विचार्यात्मानमात्मना ।

विश्रान्तिमेहि वितते पदे पद्मदलेक्षण ॥ १ ॥

शास्त्रार्थगुरुचेतोभिस्तावत्तावद्विचार्यते ।

सर्वदृश्यक्षयाभ्यासाद्यावदासाद्यते पदम् ॥ २ ॥

वैराग्याभ्यासशास्त्रार्थप्रज्ञागुरुयमक्रमैः ।

पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञयैवैकयाथवा ॥ ३ ॥

संप्रबोधवती तीक्ष्णा कलङ्करहिता मतिः ।

सर्वसामग्र्यहीनापि प्राप्यं प्राप्नोति शश्वतम् ॥ ४ ॥

राम उवाच ॥

भगवन्भूतमव्यञ्ज कश्चिज्जातसमाधिकः ।

प्रशुद्ध इव विश्रान्तो व्यग्रहारपरोऽपि सन् ॥ ५ ॥

पूर्वं योगाभ्यासदाल्येन चित्तविश्रान्तिः स्यात्सैव समावेरुत्त-
मावस्थेत्युक्तम् । इदानीं सैव चित्तविश्रान्तिः जीवन्मुक्तिर्सीमेति

सुरूपारत्यानेन प्रतिपाद्यते । तत्र तावद्विस्तृतमुपदिशति—क्रमेणेत्या-
दिना ॥ अनेन क्रमेण पूर्वोक्तनोदालकसमाचारक्रमेण ॥ १ ॥ २ ॥

वैराग्येति ॥ वैराग्यं वैतृण्यं अभ्यासः सर्वदृश्यक्षयानुसंधानं
शास्त्रार्थः अप्यात्मशास्त्रतत्त्वज्ञानं प्रज्ञा त्रैकालिनी वस्तुनिरूपणी

गुरुगुरुरूपदेशः यमक्रमः यमनियमादिक्रमः तैः । प्रज्ञयैवेति । परि-
पक्वान्तःकरणेन प्रज्ञयैकया परं पदमासाद्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रज्ञ-
यैवेत्येतदुपपादयितुमाह—संप्रबोधेति ॥ तीक्ष्णा यस्तुम्वरूपपरिरुष्टे-

दिवा । मयंसामर्थ्यं नाम पूर्वोक्तं वैराग्यादिकम् ॥ ४ ॥ भगवन्निति
श्लोकद्वयेन प्रथमः । षष्ठिन्मुमुक्षुः जातसमाधिकः कदाचित्प्रानममा-

कश्चिदेकान्तमाश्रित्य समाधिनियमस्थितः ।

तयोस्तु कतरः श्रेयानिति मे भगवन्वद ॥ ६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः ।

अन्तःशीतलता यासौ समाधिरिति कथ्यते ॥ ७ ॥

दृश्यैर्मम न संवन्ध इति निश्चित्य शीतलः ।

व्यवहारे स्थितः कश्चित्कश्चिद्ध्यानव्यवस्थितः ॥ ८ ॥

द्वावेतौ राम सुखिनावन्तश्चेत्परिशीतलौ ।

अन्तःशीतलता या स्यात्तदनन्ततपःफलम् ॥ ९ ॥

समाधिस्थानसंस्थस्य चेतश्चेद्वृत्तिचञ्चलम् ।

तत्तस्य यत्समाधानं सममुन्मत्तताण्डवैः ॥ १० ॥

धिसुखः प्रबुद्ध इव सुप्रोत्थित इव व्यवहारपरोऽपि सन् विश्रान्तः
 स्यात्मन्येषाभिरमते ॥ ५ ॥ कश्चित्पुनरेकान्तमाश्रित्य समाधौ
 नियमस्थितः तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानित्येतद्वद ॥ ६ ॥ इममिति ॥
 गुणसमाहारं सत्त्वादिगुणसमुदायरूपं इमं प्रपञ्चमनात्मत्वेन पश्यतः
 पुरुषस्य यान्तःशीतलता अमृतसागरनिमग्नस्येव या संतापनिवृत्तिः
 असौ समाधिरिति कथ्यते ॥ ७ ॥ दृश्यैरिति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥
 यस्मात्कारणादन्तःशीतलतैवानन्तस्य तपसः फलं तस्मादन्तःशीत-
 लत्वे मति द्वयोः सामान्यमेवेति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥
 चित्तविश्रान्तेरेव शीतलतारूपायाः प्राधान्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 श्लोकद्वयेनाह—समाधीति ॥ वृत्तिचञ्चलं हर्षविषादादिभिः क्षुभितं
 तत्तर्हि । यदुक्तं भगवता—‘कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
 गारन् । इन्द्रियार्थान्निमृडात्मा मिथ्याचारः स उच्यते’ इति ।

उन्मत्तताण्डवस्थस्य चैतश्चेत्क्षीणवासनम् ।
 तदस्योन्मत्तनृत्यं तु समं बुद्धसमाधिना ॥ ११ ॥
 व्यवहारी प्रबुद्धो यः प्रबुद्धो यो वने स्थितः ।
 द्वावेतौ सुसमौ नूनमसन्देहपदं गतौ ॥ १२ ॥
 अकर्तुं कुर्वदप्येतच्चेतः प्रतनुवासनम् ।
 दूरंगतमना जन्तुः कथासंश्रवणे यथा ॥ १३ ॥
 अकुर्वदपि कर्त्रेव चेतः प्रघनवासनम् ।
 निष्पन्दाङ्गमपि स्वप्ने श्वभ्रपातस्थिताविव ॥ १४ ॥
 चेतसो यदकर्तृत्वं तत्समाधानमुत्तमम् ।
 तं विद्धि केवलीभावं सा शुभा निर्गतिः परा ॥ १५ ॥
 चैतश्चलाचलत्वेन परमं कारणं स्मृतम् ।
 ध्यानाध्यानदृशोक्तेन तदेवानङ्कुरं कुरु ॥ १६ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ व्यवहारीति ॥ प्रबुद्धः अयमतात्मतत्त्वः ।
 असंदेहपदं असंदिग्धमात्मतत्त्वम् । 'छिद्यन्ते सर्वसंशयाः' इति
 श्रुतेः ॥ १२ ॥ अकर्तुं इति ॥ चेतः प्रतनुवासनं चेत्कुर्वदपि
 शरीरेन्द्रियाणि प्रवर्तयदपि अकर्त्रेव । कथासंश्रवणे दूरंगतमना
 जन्तुर्यथा । स हि पुराणकथामासन्नतया शृण्वन्नपि न शृणोत्येव
 ॥ १३ ॥ अकुर्वदिति ॥ चेतः प्रघनवासनं चेदकुर्वदपि कर्त्रेव ।
 यथा स्वप्ने श्वभ्रपातस्थितौ श्वभ्रे पुराणकृपादौ पतामीत्येवंप्रतीतौ
 निष्पन्दाङ्गमपि शरीरे क्रियामनुत्पादयदपि चेतः कर्त्रेव भयकम्पा-
 दिहेतुत्वात् तद्वदिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ चेत इति ॥ चेत एवाचल-
 लत्वेन ध्यानदृशः कारणम् । चञ्चलत्वेनाध्यानदृशः कारणमित्यर्थः ।
 पाठकमादर्शक्रमो बलीयानिति न्यायात् । अनङ्कुरं निर्वासनम्

अवासनं स्थिरं श्रोतुं मनोध्यानं तदेव च ।
 स एव केवलीभावः शान्ततैव च तत्सदा ॥ १७ ॥
 तनुवासनमत्युच्चैःपदायोद्यतमुच्यते ।
 अवासनं मनः कर्तुं पदं तस्मादवाप्यते ॥ १८ ॥
 घनवासनमेतत्तु चेतःकर्तृत्वभावनम् ।
 सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् ॥ १९ ॥
 चेतसा संपरित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम् ।
 यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं तथा शैले गृहेऽथवा ॥ २० ॥
 गृहमेव गृहस्थानां सुसमाहितचेतसाम् ।
 शान्ताहंकृतिदोषाणां विजना वनभूमयः ॥ २१ ॥
 यथा विपणिगा लोका विहरन्तोऽप्यसत्समाः ।
 असंयन्धात्तथा ज्ञस्य ग्रामोऽपि विपिनोपमः ॥ २२ ॥

॥ १६ ॥ अवासनमिति ॥ शान्ततैव च तत्सदा तदेव स्थिरं मनः
 शान्तता चेत्यर्थः । 'उद्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरैक्यमापादयन्ति
 सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गभास्त्रि भवन्ती'ति न्यायेन स एव केव-
 लीभाव इत्यत्र विधेयलिङ्गोपादानं, तदेव शान्ततैत्यत्रोद्दिश्यलिङ्गोपा-
 दानमिति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ तनुवासनमिति श्लोकद्वयेन । वासना-
 तानयं चित्तकर्तृत्वभावं कर्तृत्वं भाषयत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ चेत-
 सेति ॥ सर्वभावात्मभावनां सर्वभावात्मिकां वासनाम् ॥ २० ॥ २१ ॥
 यथेति ॥ विपणिगाः पण्यवीथिगताः लोका जनाः विहरन्तोऽपि
 देशान्तरादागतस्य पान्यस्य यथा असत्समाः असन्त इव नोपपु-
 र्णन्ति । मुक्तः । असंयन्धात् तैः सह संयन्धाभावात् । तथा ज्ञस्य
 ज्ञानिनो ग्रामोऽपि विपिनोपमः । अरण्यमिव न विशेषहेतुरित्यर्थः

अन्तर्मुखमना नित्यं सुप्तो बुद्धो ब्रजन्नटन् ।

पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव पश्यति ।

सर्वमाकाशतामेति नित्यमन्तर्मुखस्थितेः ॥ २३ ॥

अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं जगत् ।

अन्तस्तृष्णोपवृत्तानां दावदाहमयं जगत् ॥ २४ ॥

भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिःस्थितम् ।

द्यौः क्षमा वायुराकाशं पर्वताः सरितो दिशः ।

अन्तःकरणवत्त्वस्य भागा बहिरिव स्थिताः ॥ २५ ॥

यस्त्वात्मरतिरेवान्तः कुर्वन्कर्मन्द्रियैः क्रियाः ।

न वशो हर्षशोकाभ्यां स समाहित उच्यते ॥ २६ ॥

आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।

स्वभावादेव न भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

अथैव मृतिरायातु कल्पान्तो निश्चयेन वा ।

नासौ कलङ्कमामोति हेम पङ्कगतं यथा ॥ २८ ॥

॥ २२ ॥ अन्तरिति सार्धश्लोको वाक्यम् ॥ यस्मादन्तर्मुखस्थितेः सर्वमाकाशतामेति तस्मादसौ पुरादिकं सर्वमरण्यमिव पश्यतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ अन्तरिति ॥ चित्ते शीतले जगच्छीतलत्वं तप्तेऽनुत्तप्तत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तदेवोपपादयितुमाह—भवतीत्यर्थत्रयमेकं वाक्यम् । यस्मादखिलजन्तूनां अन्तर्यद्वर्तते तदेव बहिः स्थितं भवति । द्यौरित्यादयोऽपि अन्तःकरणवत्त्वस्य भागा एव बहिरिव स्थिताः । तस्मादन्तःकरणवृत्तिरेव प्रधानमित्यर्थः । द्यौः स्वर्लोकः । आकाशमन्तरिक्षम् ॥ २५ ॥ यस्त्विति ॥ यस्तु इन्द्रियैः कर्म कुर्वन्नपि आत्मरतिरात्मनिष्ठ एव हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां न वशस्तत्साधनार्थीनो न भवति स समाहित इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादिमध्य-

माभास्वरं स्वदनमात्रमचिन्त्यचित्तम् ।

सर्वं प्रशान्तमिति शब्दमयी तु दृष्टि-

बोधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥ २९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

किरातेशस्य सुरघोर्धृत्तान्तं विस्मयास्पदम् ॥ ३० ॥

हिमाद्रेः शृङ्गमस्तीह कैलासो नाम पर्वतः ।

तस्य हेमजटा नाम किराताः संस्थितास्तले ॥ ३१ ॥

आसीत्तेषामुदारात्मा राजा परपुरंजयः ।

सुरघुर्नाम बलवान्सुरयोधादिदर्पहा ॥ ३२ ॥

स चक्रे राजकार्याणि निग्रहानुग्रहक्रमैः ।

तज्जाम्यां सुखदुःखाम्यां मतिस्तस्याभ्यभूयत ॥ ३३ ॥

किमत्र पीडयाम्येवं तिलान्यन्त्रमिवौजसा ।

सर्वेषामेव भूतानां भूमैर्पार्तिः प्रजायते ॥ ३४ ॥

अथ वा निग्रहं प्राप्तं करोम्येतेन वै विना ।

सर्वमिति ॥ आभास्वरं सर्वत्र प्रकाशमानं स्वदनमात्रं सर्वरसास्वाद-

हेतुः । पूर्वार्धविशेषणैर्बहुभिरभिसंबन्धात् अद्वैतभङ्गमाशङ्क्याह ।

सर्वं प्रशान्तमित्यादिभिर्विशेषणैर्या भेदोद्देरिनी शब्दमयी दृष्टिः सा

बोधार्थमेव कल्पिता हि । ततो हेतोर्मुधैव । तत्तस्मादिदं सर्वमो-

मित्येव वक्तव्यम् । ओंकारस्यैव परब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वात् ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ किमयमिति ॥ एवं लोके यन्त्र-

मिष तैलाकर्षणाय कल्पितं तिलयन्त्रमिव ॥ ३४ ॥ अथेति ॥

वर्तते न प्रजा चेयं विना चारि सरिद्यथा ॥ ३५ ॥

इति दोलायितं चेतो न विशश्राम भूपतेः ।

अथैकदा गृहं तस्य माण्डव्यो मुनिराययौ ॥ ३६ ॥

तमसौ पूजयामास पप्रच्छ च महामुनिम् ।

भवदागमनेनास्मि मुने निर्वृतिमागतः ॥ ३७ ॥

अद्य तिष्ठाम्यहं नाथ धन्यानां धुरि धर्मतः ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ चिरं विश्रान्तवानसि ॥ ३८ ॥

तदमुं संशयं छिन्धि ममार्कस्तिमिरं यथा ।

महतां संगमेनार्तिः कस्य नाम न नश्यति ॥ ३९ ॥

संदेहं तु परामार्तिमाहुरार्तिविदो जनाः ।

सन्निग्रहानुग्रहजा मद्भृत्यनपुपि स्थिताः ॥ ४० ॥

कर्पन्ति मामलं चिन्ता गजं हरिनखा इव ।

तद्यथा समतोदेति स्रयांशुरिव सर्वगः ॥ ४१ ॥

त्वत्तो मम मुने मान्यो नान्योऽस्ति करुणां कुरु ॥ ४२ ॥

माण्डव्य उवाच ॥

स्वयत्नेन स्वसंस्थेन स्वेनोपायेन भूपते ।

एषा मनःपेलवता हिमन्तप्रविलीयते ॥ ४३ ॥

अथवा प्राप्तं निग्रहं करोमि । यस्य यो दण्डो धर्मः शास्त्रे योग्य-
तया निरूपितः तस्य तं दण्डं करोमीत्यर्थः । यस्माद्धेतोरनेन निग्र-
हेण विना सरिद्धा कर्त्री चारि विनेव प्रजा स्वमार्गे न वर्तते । काम-
क्रोधादिभिः परस्परबाधार्थं प्रवृत्तत्वात् । यदाह कामन्दकः—‘जग-
देतन्निरानन्दं कामलोभादिभिर्वलात् । निमज्जमानं निरये राज्ञा
दण्डेन धार्यते’ इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

स एव भगवानात्मा तन्तुर्मुक्ताखिव स्थितः ।
 चिच्छक्तिरमला सैषा चेत्यामयविवर्जिता ।
 भरिताशेषदिक्कुम्भा भैरवाकारधारिणी ॥ ५९ ॥
 सर्वभावगता सूक्ष्मा भावाभावविवर्जिता ।
 आब्रह्मभुवनान्तःस्था सर्वशक्तिसमुद्रिका ॥ ६० ॥
 सर्वं किञ्चिदिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्गतम् ।
 चिन्निष्पन्दांशमात्रं तन्नान्यत्किञ्चन शाश्वतम् ॥ ६१ ॥
 विगतरञ्जननिर्विषयस्थिति-
 र्गतभवभ्रम ईहितवर्जितः ।
 स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततः
 शमसमं निवसाम्यहमात्मनि ॥ ६२ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इति हेमजटाधीशो लेभे पदमनुत्तमम् ।
 विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गाधिजः ॥ ६३ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ सर्वमिति ॥ जगति दृश्यमानं
 सर्वमपि चिन्निष्पन्दांशमात्रम् । चितोनिष्पन्दः स्फूर्तिः तदंश एव ।
 अन्यच्छाश्वतं किञ्चन यस्तु नास्ति ॥ ६१ ॥ विगतेति ॥ विगत-
 रञ्जननिर्विषयस्थितिः रज्यते येन तद्रञ्जनं वासनाजातं विगतं रञ्जनं
 यस्मात्सः । अतएव निर्विषया विषयेभ्यो निर्गता स्थितिर्यस्य विगत-
 रञ्जनश्चासौ निर्विषयस्थितिश्चेति तथा । स्थिरसुषुप्तकलाभिगतो गाढ-
 सुषुप्तदशां प्राप्तः । शमेन सममात्मनि स्वरूपे निवसामि ॥ ६२ ॥
 इतीति ॥ गाधिजो विद्यामित्रः । स हि वसिष्ठेन स्पर्धमानः तपो-
 भिरंघ्रयित्यमेव लब्धवानिति रामायणादौ प्रपञ्चितम् ॥ ६३ ॥

सुपुत्रपदधर्मिण्या चित्तवृत्त्या व्यराजत ॥ ६४ ॥
 न निर्घृणो दयावान्नो न द्वन्द्वी नाप्यमत्सरी ।
 न सुधीर्नासुधीर्नार्थी नानर्थी स बभूव ह ॥ ६५ ॥
 शृणु तस्याथ सुरघोः प्रबुद्धस्य सतस्तदा ।
 पर्णादस्य च राजर्षेः संवादमिममद्भुतम् ॥ ६६ ॥
 बभूव पारसीकानां पार्थिवः परवीरहा ।
 परिघो नाम विख्यातः परिघः स्यन्दने यथा ॥ ६७ ॥
 स बभूव परं मित्रं सुरघो रघुनन्दन ।
 कदाचित्परिघस्यासीदकाण्डं मण्डलं महत् ॥ ६८ ॥
 विनेशुर्जनतास्तत्र ब्रह्मचरः क्षुत्क्षतजीविताः ।
 तदुःखं परिघो दृष्ट्वा प्रतीकारेष्वशक्तिमान् ॥ ६९ ॥
 स तत्याजाखिलं राज्यं जगाम तपसे वनम् ।
 तपश्चरन्शान्तमतिः शुष्कपर्णान्पभक्षेयत् ॥ ७० ॥
 ततः प्रभृति पर्णाद इति ख्यातिमसौ ययौ ।
 ततो वर्षसहस्रेण तपसा दारुणात्मना ॥ ७१ ॥

॥ ६४ ॥ सुपुत्रदशावन्निर्विकारया चित्तवृत्त्या व्यराजतेत्युक्तं । तदेव
 निर्विकारत्वमाह—नेति॥सः सुरघुः निर्घृणः क्रूरो नच बभूव दयायांश्च
 न । दयायाः परदुःखप्रहाणेच्छारूपत्वात् तस्य च रागादिरहितत्वात् ।
 अतएवामत्सरः द्वेषरहितः सुधीरसुधीश्च न शुभाशुभसर्वबुद्धिरहित-
 त्वात् । अर्थी न अनर्थी च न रागद्वेषयोरसत्त्वात् । अतो द्वन्द्वहीनो
 बभूवेति योज्यम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ बभूवेति ॥ परिघः स्यन्दने
 यथा । परिघो नामायुधविशेषः परितो हन्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या यथा
 स्यन्दने रथे परान्वीरान्दन्तीति विख्यातस्तद्वदसावपीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

प्रापदभ्यासवशतो ज्ञानमात्मप्रसादजम् ।

बभूव विगतद्वन्द्वो नीरुजः समदर्शनः ॥ ७२ ॥

विजहार यथाकामं त्रिलोकीमठिकामिमाम् ।

एकदा तस्य सदनं हेमचूडापतिर्ययौ ॥ ७३ ॥

ते तत्र प्राक्तने मित्रे अन्योन्यमिदमूचतुः ।

परमानन्दमायातं चेतस्त्वद्दर्शनेन मे ।

अहो नु वत कल्याणैः फलितं मम पावनैः ॥ ७४ ॥

परिघ उवाच ॥

ज्ञानमेतन्मया प्राप्तं त्वया ज्ञानं यथानघ ।

कश्चित्करोपि सुधिया सुप्रसन्नगभीरया ॥ ७५ ॥

दृष्ट्वा सुभग कार्याणि कर्माण्येव नराधिप ।

आधिव्याधिविहीनेयं कश्चित्कायलता तव ॥ ७६ ॥

आपातरमणीये तु कश्चिद्भोगे न मज्जसि ।

कश्चित्संकल्परहितं परविश्रमणास्पदम् ॥ ७७ ॥

परमोपशमं श्रेयः समाधिमनुतिष्ठसि ॥ ७८ ॥

सुरघुरुवाच ॥

योऽज्ञो महात्मन्सततं तूष्णीं व्यवहरंश्च वा ।

अममादितचित्तोऽसौ कदा भवति मे वद ॥ ७९ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ य इति ॥ यः पुमानशः आत्मशो न

भयति सोऽग्नौ तूष्णीं तिष्ठन् व्यवहरंश्च वा कदा ममादितचित्तो

भयति । न वदामीत्यर्थः । अगम्य ममाधिरेय न संभयतीति

भाषः । अगमादितचित्त इति पाठे योऽज्ञ इत्यत्र श इति पद-

नित्यप्रबुद्धचित्तत्वात्कुर्वन्तोऽपि जगत्क्रियाः ।

आत्मैकतत्त्वतन्निष्ठाः सदैव सुसमाधयः ॥ ८० ॥

यद्वपद्मासनस्यापि कृतब्रह्माञ्जलेरपि ।

अविश्रान्तस्वभावस्य कः समाधिः कथं च वा ॥ ८१ ॥

तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशावृणपावकः ।

प्रोक्तः समाधिश्चन्देन न च तूष्णीमवस्थितिः ॥ ८२ ॥

समाहिता नित्यवृत्ता यथाभूतार्थदर्शिनी ।

साधो समाधिश्चन्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥ ८३ ॥

अक्षुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वेष्वननुपातिनी ।

प्रोक्ता समाधिश्चन्देन मेरोः स्थिरतरा स्थितिः ॥ ८४ ॥

च्छेदः । ज्ञः कदा असमाहितचित्तो भवति । न कदापीत्यर्थः ।

ज्ञानिनः सर्वदा समाधिरेवेति भावः ॥ ७९ ॥ एतदेवान्वयव्यति-

रेकाभ्यामुपपादयति—नित्येत्यादिना । आत्मैकतत्त्वतन्निष्ठाः आत्मना

स्यात्मना एकमेक्यापन्नं तत्त्वं यस्य तादृशे तच्छब्दप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि

निष्ठा येषां ते । ‘ओतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः’ इति

गीतोक्तेः ॥ ८० ॥ यद्वेति ॥ यद्वपद्मासनस्यापि यद्वं पद्मासनं येन

तस्यापि । यद्वपद्मासनस्येत्येति पाठे कृतब्रह्माञ्जलेरपीति न संग-

च्छेत् । यद्वपद्मासनस्य हस्तयोरङ्गुष्ठग्रहणे विनियोगात् । यथाह

याज्ञवल्क्यः—‘ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्रं कृत्वा पादतले उभे । अङ्गुष्ठौ

य निवर्त्तनीयाद्वस्त्राभ्यां व्युत्क्रमेण तु । पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि

पूजितम्’ इति । केवलपद्मासनस्य ब्रह्माञ्जलेश्च लक्षणमुक्तं पुरस्तात्

॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ अक्षुब्धेति ॥ मेरोरिति पद्मम्यन्तम् ।

तत्रापि स्थिरतरा या चेतनस्य स्थितिः सैव मनाधिरिति प्रोक्ता

यो नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।
 नित्यं चिदनुसंधानः स न शोकेन बाध्यते ॥ २ ॥
 आशापाशशतैर्वद्धं भोगोलपमुलालसम् ।
 व्यूढदुःखमहाभारं मोहपल्लवशायिनम् ॥ ३ ॥
 रोगदंशावलीदष्टं कृष्टं वृष्णावरत्रया ।
 कुकर्मकर्ममालिप्तं संसारारण्यचारिणम् ॥ ४ ॥
 अलब्धशीतलच्छायं गमागमपिपासितम् ।
 राम जीववलीचर्दभिर्दं संसारपल्लवात् ॥
 परमं यत्नमास्थाय चिरमुत्तारयेद्बलात् ॥ ५ ॥
 महानुभावसंपर्कात्संसारार्णवलङ्घने ।
 युक्तिः संप्राप्यते राम स्फुटा नौरिव नाविकात् ॥ ६ ॥
 यस्मिन्देहे गिरौ तज्जो नास्ति सज्जनपादपः ।
 सफलः शीतलच्छायो न तत्र निवसेद्बुधः ॥ ७ ॥

अध्यात्मशास्त्रं तन्मयस्तदनुसंधानपरः ॥ २ ॥ आशेति श्लोकत्रयं
 चान्यम् ॥ भोगोलपमुलालसं भुज्यन्त इति भोगा विषयाः त एवो-
 लपानि प्रतानयन्ति वृणानि तेषु मुलालसं समुत्सुकम् । रोगा एव
 दंशावली तथा दष्टम् । वृष्णावरत्रया वृष्णेषु धरत्रया चर्ममयी रज्जुः
 तथा कृष्टमारुष्टम् । कुकर्म पापं तदेव कर्ममः पङ्कजेन लिप्तं । मोहपल्ल-
 वशायिनं मुह्यत्यस्मिन्निति मोहः संसारः स एव पल्लवं अल्पं
 सरः तच्छायितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अलब्धशीतलच्छायं अप्राप्तयि-
 श्रान्तिस्थानं इमं जीवरूपं वलीचर्दं अनद्धाहं ओघादिगुणयोगात्परमं
 यत्नं पर्योत्तमास्थाय संसारपल्लवादुत्तारयेत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

न धनानि न मित्राणि न शास्त्राणि न धान्धवाः ।

नराणामुपकुर्वन्ति मग्नस्वात्मसमुद्धृतौ ॥ ८ ॥

मनोमात्रेण सुहृदा सदैव सहवासिना ।

सह किञ्चित्परामृश्य भवत्यात्मा समुद्धृतः ॥ ९ ॥

एतावतैव देवेशः परमात्मावगम्यते ।

काष्ठलोष्टसमत्वेन देहो यदवलोक्यते ॥ १० ॥

परिपूर्णार्णवप्रख्यो न वाग्गोचरमेति सः ।

नोपमानमुपादत्ते नानुधारति रञ्जनम् ॥ ११ ॥

केवलं चित्प्रकाशांशकलिता स्थिरतां गता ।

तुर्या चेत्प्राप्यते दृष्टिस्तत्तया सोपमीयते ॥ १२ ॥

नेति ॥ मग्नस्वात्मसमुद्धृतौ संसारे निमग्नस्य स्वात्मनः समुद्धरणे देहेन्द्रियादौ तादात्म्यमापन्नस्य स्वरूपस्य विविक्षिततया निश्चये धनादीनि नोपकुर्वन्ति ॥ ८ ॥ किं तर्ह्युपकरोतीत्यत्राह—मनोमात्रेणेति ॥ किञ्चित्परामृश्य षोडशमित्यादिविचार्यान्मा समुद्धृतो भवति ॥ ९ ॥ एतावतेति ॥ देहस्य काष्ठादिवदनात्मत्वनिश्चयेनैवात्मनः परमात्मत्वमवगम्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ परीति ॥ नोपमानमुपादत्ते । 'न तत्त्वमश्नाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति ध्रुतेः । नानुधारयति रञ्जनं रञ्जकं संस्कारं यस्तु नापेक्षते ॥ ११ ॥ किञ्चित्सादृश्यादुपमानमपि संभवतीत्याह—येनलनिति श्लोकरयं वाक्यम् ॥ मनोदंष्ट्रागविलये मति सर्वभावान्तरस्थिता परानन्दा पारमेश्वरी या तनुः स्वरूपं समुदेति सा तनुः चित्प्रकाशांशकलिना चित्तश्चैतन्यस्य प्रकाशरूपेणोपांशेन कलिना प्रकाशस्य लक्षणेनांशान्तरेण कलिना स्थिरतां गता तुर्या दृष्टिः प्राप्यते चेत्तत्तर्हि तया दृष्ट्या उपमीयते । गगनधी-

अदूरगतसादृश्या सुषुप्तिः सोपलक्ष्यते ।

सावस्थ्या भरिताकारा गगनश्रीरिवातता ॥ १३ ॥

मनोहंकारविलये सर्वभावान्तरस्थिता ।

समुदेति परानन्दा या तनुः पारमेश्वरी ॥ १४ ॥

सा स्वयं योगसंसिद्धा सुषुप्ताऽदूरभाविता ।

न गम्या वचसां राम हृद्येवेहानुभूयते ॥ १५ ॥

अखिलमिदमनन्तमात्मतत्त्वं

दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितोऽन्तः ।

बहिरुपशमिते चराचरात्मा

स्वयमनुभूयत एव देवदेवः ॥ १६ ॥

तदनु विषयवासनाविनाश-

स्तदनु शुभः परमस्फुटप्रकाशः ।

रिव आतता भरिताकारा पूर्णाकारा सा परमात्मभावदशा सुषु
प्तावस्थया अदूरगतसादृश्यान्निर्विकारचिन्मात्रतया ईपत्सादृश्या
पलक्ष्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सेति ॥ सा पूर्वोक्ता परमात्म
दशा योगेन समाधिना संसिद्धा सुषुप्ताऽदूरभाविता सुषुप्तावस्थया
अदूरत्वेन सादृश्येन भाविता हृद्येवानुभूयते । वचसां न गम्या
॥ १५ ॥ अखिलमिति ॥ अखिलं जगदनन्तमात्मतत्त्वं आत्मस्य
रूपमेव । यस्मात्कारणादृढपरिणामिनि वासनाभूयिष्ठतया प्रगाढ
विचित्रविकारे चेतसि ममाधिवशात्प्रशमिते सति अन्तःस्थितः सर्वो
न्तर्यामितया स्थितो देवदेवो बहिरपि चराचरात्मा स्वयमनुभूयत एव
मयं प्रकाशतण्डव परिच्छेदकस्य चेतसो विलयादिति ॥ १६ ॥ तदः
अन्तर्यदिश्य परमात्मदृष्टानन्तरं विषयवासनानां विषयसंस्काराणां
विनाशः १. यदनु विषयवासनाविनाशानन्तरं शुभः परमस्य परमा

तदनु च समतावशात्स्वरूपे

परिणमनं महतामचिन्त्यरूपम् ॥ १७ ॥

मनसैव मनश्छित्त्वा यद्यात्मा नावलोक्यते ।

तन्न नश्येजगदुःखं मनश्छेदे सुखात्मधीः ॥ १८ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संवादं सुहृदोः सह्यसानौ भासविलासयोः ॥ १९ ॥

अत्युत्सेधजिताकाशः पीठेन जितभूतलः ।

तलेन जितपातालः सह्यो लोकोचरो गिरिः ॥ २० ॥

तत्रोत्तरनदे सानागानमत्फलपादपे ।

अत्रेरस्त्याश्रमः श्रीमान्सिद्धश्रमहरो महान् ॥ २१ ॥

महत्याश्रयाश्रमे तस्मिंस्तापसौ द्वौ बभूवतुः ।

कौचिदेव नमोमार्ग इव शुक्रवृहस्पती ॥ २२ ॥

त्मनः स्फुटं यथा तथा प्रकाशस्तदनु च समतावशात्स्वरूपे अचि-
न्त्यरूपे परिणमनम् । स्वस्यैव परमात्मभावात्स्वरूपनिष्ठैव संपद्यत
इत्यर्थः ॥ १७ ॥ मनसेति ॥ मनसैव शास्त्रसंस्कृतेन विवेकिना
मनसैव मनः संसारसकं चित्तं छित्त्वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ अत्यु-
त्सेधेति ॥ उत्सेधः औन्नत्यम् । जितं व्याप्तम् । पीठं नाम भूमेरुप-
रितनो विस्तीर्णः पर्वतप्रदेशः येन भूतलं व्याप्नोति । तलं
नाम भूम्यां निमग्नः पर्वतमूलभागः । सह्यो नाम कुलाचलः ।
तदुक्तं वैष्णवे—‘महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्वताः’ इति ॥ २० ॥ २१ ॥

तयोरथैकास्पदयोस्तत्राभूतां सुताबुभौ ।
 विलासभासनामानौ वृद्धिमाययतुः क्रमात् ॥ २३ ॥
 आस्तामन्योन्यसुखिगधौ सुरक्ताविव दम्पती ।
 एकं द्वित्वमिवापन्नं सममासीत्तयोर्मनः ॥ २४ ॥
 जग्मतुर्देहमुत्सृज्य ततस्तु पितरौ तयोः ।
 तत्रौर्ध्वदैहिकं कृत्वा चक्राते परिदेवनम् ॥ २५ ॥
 विरक्तौ विपिने कालं क्षपयामासतुः पृथक् ।
 तपसा शुष्कसर्वाङ्गावनास्थामागतौ पराम् ॥ २६ ॥
 जग्मुर्दिनानि मासाश्च वर्षाण्यपि तयोस्तथा ।
 तावेकदा संघटिताविदमन्योन्यमूचतुः ॥ २७ ॥

विलास उवाच ॥

जीविताउयद्गुमफल हृदाश्चासामृताम्बुधे ।
 जगत्यस्मिन्महाबन्धो भास स्वागतमस्तु ते ॥ २८ ॥
 एतावन्तो दिनानल्पा मद्वियोगवता त्वया ।
 चद क्व क्षपिताः साधो कश्चित्ते सफलं तपः ॥ २९ ॥
 कश्चित्ते विज्वरा बुद्धिः कचिज्जातस्त्वमात्मवान् ।
 कश्चित्फलितविद्यस्त्वं कश्चित्कुशलवानसि ॥ ३० ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ जगतीति ॥
 जगति सति । महाबन्धो विश्रामसहाय ॥ २८ ॥ एतावन्त इति ॥
 दिनानल्पाः दिनैरनल्पाः भूयिष्ठाः एतावन्तो वत्सराः क्व क्षपिता
 इत्यर्थः । जग्मुर्दिनानि मासाश्च वर्षाण्येवामितयत्सरपर्यन्तस्य
 फलस्य प्रस्तुतत्वात्प्रभस्य दिनविषयत्वे तु दिनानल्पा इति नोप-
 पत्तेः । दिनशब्दस्य गुरुत्वत्वात् पुंस्त्वाभ्युपगमेऽपि संदिताया

मास उवाच ॥

साधो स्वागतमद्याङ्ग दिष्ट्या दृष्टोऽसि मानद ।
 कुशलं च कुतोऽस्माकं संसारे तिष्ठतामिह ॥ ३१ ॥
 यावन्नाधिगतं ज्ञेयं यावत्क्षीणा न चित्तभूः ।
 यावत्क्षीर्णो न संसारस्तावन्नः कुशलं कुतः ॥ ३२ ॥
 आशा यावदशेषेण न लूनाश्चित्तसंभवाः ।
 वीरुधो दात्रकेणेव तावन्नः कुशलं कुतः ॥ ३३ ॥
 यावन्नाधिगतं ज्ञानं यावन्न समतोदिता ।
 यावन्नाभ्युदितो बोधस्तावन्नः कुशलं कुतः ॥ ३४ ॥
 आत्मलामं विना साधो विना ज्ञानमहौषधम् ।
 उदेति पुनरेवेयं दुःसंस्तुतिविपूचिका ॥ ३५ ॥

बहुविधसुखदुःखमध्यपाती

विततजरामरणप्रपातभग्नः ।

जगदुदरगिरौ लुठञ्जनोऽयं

गतरसपर्णवदेति जर्जरत्वम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उपशमप्रकरणे भासत्रिलाससंवादो
 नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अयोगात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आशा इति ॥ वीरुधः
 प्रतानिन्यो लताः । अत्र किल चित्रम् ॥ ३३ ॥ यावदिति ॥ ज्ञानं
 शास्त्रजन्यं परोक्षं विज्ञानम् । बोधः साक्षात्कारः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 बह्विति ॥ विततेषु जरामरणदुःखेष्वेव प्रपातेषु भृशेषु भग्नं
 प्राप्तवान् । जगदुदर एव गिरौ लुठन् परिभ्रमन् गतरसपर्णवच्छुष्क-
 पर्णवत् ॥ ३६ ॥ इत्युपशमप्रकरणे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

एवं तौ कुशलप्रश्नं कृतवन्तौ परस्परम् ।
 कालेनासाद्य विमलं ज्ञानं मोक्षमवाप्तुः ॥ १ ॥
 अतो वन्मि महाबाहो यथा ज्ञानेतरा गतिः ।
 नास्ति संसारतरणे सङ्गबद्धस्य चेतसः ॥ २ ॥
 असक्तं निर्मलं चित्तं युक्तं संसार्यपि स्फुटम् ।
 सक्तं तु दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबन्धवत् ॥ ३ ॥
 अन्तःसंसक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान् ।
 बहिः कुर्वन्नकुर्वन्वा कर्ता भोक्ता नहि क्वचित् ॥ ४ ॥

राम उवाच ॥

कीदृशो भगवन्सङ्गः कश्च बन्धाय वा नृणाम् ।
 कश्च मोक्षाय कथितः कथं चैव चिकित्सते ॥ ५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावनात् ।
 देहमात्रे तु विश्वासः सङ्गो बन्धार्ह उच्यते ॥ ६ ॥

पूर्वं चित्तविश्रान्त्यभावे बहुविधः प्रयास इत्युक्तम् । इदानीं
 चित्तविश्रान्तिसिद्धौ सङ्गत्यागः प्राणनिरोधः समाध्यभ्यासश्च
 कर्तव्य इति बीतहृन्व्योपाख्यानेन निरूप्यते ॥ १ ॥ २ ॥ तत्र
 सङ्गत्यागं प्रप्नोति-असक्तमिति ॥ सङ्गासङ्गौ बध्यमाणलक्षणी ॥ ३ ॥
 अन्तरिति ॥ मधुरवृत्तिमान् मधु पुष्परसं राति आदत्त इति मधुरो
 मधुकरः तस्य वृत्तिमान् । स हि पुष्पेषु यथालाभं मधु गृह्णन् असक्त
 एव सुगमं विहरति तद्वद्वृत्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ देहेति ॥ देह-
 देहिविभागैकपरित्यागेन यो देहः यो वा देहीति विवेकमेकं परित्य-

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सपर्यन्तत्वनिश्चये ।

यः सुखार्थित्वमन्तः स सङ्गो बन्धार्ह उच्यते ॥ ७ ॥

सर्वमात्मेदमखिलं किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।

इत्यसङ्गस्थितिं विद्धि जीवन्मुक्तत्वमुत्थिम् ॥ ८ ॥

नाहमस्ति न चान्योऽस्ति मा भवन्तु भवन्तु वा ।

सुखान्त्यसक्त इत्यन्तः कथ्यते मुक्तिमाङ्गुरः ॥ ९ ॥

नाभिनन्दति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुरुध्यते ।

सुसमो यः फलत्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ १० ॥

सर्वकर्मफलादीनां मनसैव न कर्मणा ।

निपुणो यः परित्यागः सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ११ ॥

ज्येत्यर्थः । देहमात्रे तु विश्वासः देह एवाहंममाभिमानः सङ्गः ।

स च बन्धार्ह उच्यते ॥ ६ ॥ अनन्तस्य देशकालादिभिरपरि-

च्छिन्नस्य आत्मतत्त्वस्य सपर्यन्तत्वनिश्चये देहपरिमितत्वनिश्चये

सति अन्तः अन्तःकरणे यत्सुखार्थित्वं वैषयिकसुखेच्छा सङ्गः स च

बन्धार्हो बन्धहेतुरुच्यते ॥ ७ ॥ सर्वमिति ॥ इदं जगदहं च सर्व-

मात्मैव । तथा सति किं वाञ्छामि किं वा त्यजामि इत्येव हेयो-

पादेयमुत्तया स्थितिर्न सङ्गस्थितिः । सा च जीवन्मुक्तेषु तिष्ठतीत्यर्थः

॥ ८ ॥ नेति ॥ नाहमस्ति अहंशब्दवाच्यं वस्तु नास्ति आत्मनोऽ-

परिच्छिन्नत्वात् । अहन्तायाश्च परिच्छिन्नविषयत्वात् । नचान्योऽस्ति

आत्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽसत्त्वात् । अतः कारणात् सुखानि मा

भवन्तु भवन्तु वेत्येवमन्तरसक्तो मुक्तिमाकथ्यते ॥ ९ ॥ नेति ॥

नैष्कर्म्यं कर्मत्यागम् । सुसमः सिद्धसिद्धोः सुष्ठु समः । फलत्यागी

कर्मफलनिःस्पृहः ॥ १० ॥ सर्वेति ॥ सर्वकर्मफलादीनां कर्मणि

ज्योतिष्टोमादीनि फलानि स्वर्गादीनि । आदिशब्देनोपासनाफलानां

असंसङ्गेन सकलाश्रेष्टा नानाविजृम्भिताः ।

चिकित्सिता भवन्त्यङ्ग श्रेयः संपादयन्ति च ॥ १२ ॥

कृमिकीटत्वमायान्ति जायमानाः पुनःपुनः ।

यदिमा जनता जीर्णास्तत्संसक्तिविजृम्भितम् ॥ १३ ॥

भूतानि यदनन्तानि तरङ्गिणि तरङ्गवत् ।

उत्पद्योत्पद्य लीयन्ते तत्संसक्तिविजृम्भणम् ॥ १४ ॥

संसक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता बन्ध्या बन्ध्या च राघव ।

बन्ध्या सर्वत्र मूढानां बन्ध्या तत्त्वविदां निजा ॥ १५ ॥

आत्मतत्त्वावबोधेन हीना देहादिवस्तुजा ।

भूयः संसारदा सक्तिर्दृढा बन्ध्येति कथ्यते ॥ १६ ॥

यमाद्यष्टाङ्गावान्तरफलानां तत्संनिधौ बैरत्याग इत्यादीनां च ग्रह-
णम् । तेषां सर्वेषां कर्मफलादीनां मनसैव यो निपुणः परित्यागो
न कर्मणा सः असक्त इति स्मृतः । परितस्त्यागो यस्येति व्युत्पत्त्या
परित्यागशब्देन तद्वान्पुरुषोऽभिधीयते । अन्यथा असंसक्तशब्देन
सामानाधिकरण्यासंभवात् । तत्र मनसा परित्यागो नाम फलाभिस-
न्धिराहित्यं । कर्मणामपि परित्यागस्तु फलसाधनभूतस्य कर्मणोऽननु-
ष्ठानादिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ असंसङ्गेनेति ॥ नानाविजृम्भिताः
नानाप्रकारं विजृम्भितं विलासो यासां ताः सकलाश्रेष्टा असंसङ्गेन
पूर्वोक्तेन चिकित्सिता भवन्ति श्रेयः कैवल्यं संपादयन्ति ॥ १२ ॥
सङ्गस्य बन्धहेतुत्वमुदाहृत्य दर्शयति द्वाभ्याम्—कृमीति ॥ जनताः
जनसमूहाः । संसक्तिः सङ्गः ॥ १३ ॥ तरङ्गिणि समुद्रे । पूर्व
बन्धहेतुरेव सङ्गो निरूपितः ॥ १४ ॥ इदानीं मोक्षहेतुं सङ्गं निरूप-
यितुमाह—संसक्तिरिति ॥ बन्ध्या निष्फला । बन्ध्या मुक्तिप्रदत्पा-
न्मुक्ता ॥ १५ ॥ तत्र पूर्वोक्तो बन्ध्याहः सङ्ग एव बन्ध्या राघव-

आत्मतत्त्वावबोधेन सत्यभूता विवेकजा ।

वन्द्या हि कथ्यते सक्तिर्भूयः संसारवर्जिता ॥ १७ ॥

शङ्खचक्रगदाहस्तो देहो विविधयेहया ।

वन्द्यसंसक्तिवशतः परिपाति जगन्नयम् ॥ १८ ॥

विज्ञानगतयः सिद्धा लोकपालास्तथैव च ।

वन्द्यसंसक्तिवशतस्तिष्ठन्ति जगतां गणे ॥ १९ ॥

मनः पतति भोगेषु गृध्रो मांसलवेष्मिव ।

वन्द्यसंसक्तिवशतो व्यर्थया रम्यशङ्कया ॥ २० ॥

वन्द्यसक्तिमतामेता रम्यान्तःपुरभूमयः ।

। रचिता रौरवावीचिकालसूत्रादिनामिकाः ॥ २१ ॥

च्यते । तस्याः स्वरूपं निरूपितमपि भङ्ग्यन्तरेणाह—आत्मेति ॥

दृढा चिरकालभाविता ॥ १६ ॥ आत्मेति ॥ आत्मतत्त्वावबोधेन

आत्मस्वरूपनिश्चयेन हेतुना । विवेकजा आत्मानात्मविवेके सति

जाता । सत्यभूता सत्यमवाध्यमात्मतत्त्वं वन्द्या प्राप्ता तद्विषयेति

यावत् । भू प्राप्तावित्यस्य स्वरूपम् । एवंविधा भूयः संसारवर्जिता

सक्तिर्वन्द्येति कथ्यते ॥ १७ ॥ देहारामता वन्द्यासक्तिः । आत्मा-

रामता तु वन्द्येति विवेकः । प्रत्यासत्त्या वन्द्यसंसक्तिं तावदुदाह-

रति—शङ्खेति ॥ शङ्खचक्रगदाहस्तो देहो नाम श्रीविष्णुमूर्तिः । विवि-

धया ईहया मत्स्याद्यवतारप्रवर्तितया चेष्टया ॥ १८ ॥ विज्ञानेति ॥

विज्ञानगतयः विज्ञानात्मकं ब्रह्मैव गतिर्निष्ठा विश्रान्तिपदं येषां ते ।

जगतां गणे तिष्ठन्तीत्यनेन सर्वेष्वपि जगत्स्वप्रतिहता गतिर्येषां ते

॥ १९ ॥ अथ वन्द्यसंसक्तिमुदाहरति—मन इति ॥ भोगेषु विष-

येषु रम्यशङ्कया रम्या इत्युत्प्रेक्षया । रम्यत्वकल्पनयेति यावत्

॥ २० ॥ वन्द्येति ॥ रौरवं अवीचिः कालसूत्रमिति नरकभेदाः ।

बन्ध्यसक्तिं जनं दुःखशुष्कमिन्धनसंचयम् ।

ज्वलतां नरकाग्नीनां विद्धि तेन ज्वलन्ति ते ॥ २२ ॥

विद्यादृशि प्रोदयमागतेन

क्षयं त्वविद्याविषये गतेन ।

सर्वत्र संसक्तिविवर्जितेन

स्वचेतसा तिष्ठति यः स मुक्तः ॥ २३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वेण सह तिष्ठता ।

सर्वकर्मकरेणापि मनः कार्यं विजानता ॥ २४ ॥

बेहाराणां नरका एव विश्रान्तिभूमय इत्यर्थः ॥ २१ ॥
 बन्ध्येति ॥ बन्ध्यसक्तिं बन्ध्या सक्तिर्यस्य तं जनं नरकाग्नीनां
 इन्धनसंचयं विद्धि । यस्मात्ते नरकाग्रयः तेनेन्धनेन ज्वलन्ति
 ॥ २२ ॥ विद्येति ॥ विद्यादृशि ब्रह्मविद्याविषये प्रोदयमागतेन
 प्रबुद्धेन अविद्याविषये प्रपञ्चे क्षयं गतेन अनुसन्धानरहितेन अत-
 एव सर्वत्र दृश्यवस्तुनि संसक्तिविवर्जितेन स्वचेतसा इत्यंभूतो
 यस्तिष्ठति । तदुक्तं गीतासु—‘या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति
 संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः’ इति ॥ २३ ॥
 सर्वदेत्यष्टभिः श्लोकैर्योक्तम् ॥ विजानता ज्ञानिना पुरुषेण सर्व-
 संस्थेन सर्वाः संस्थाः क्षयनाशनादयोऽवस्था यस्य तेन सर्वेण
 ज्ञानिना मूर्खेण वा सह तिष्ठता सर्वकर्मकरेणापि नित्यनैमित्तिका-
 दिकं सर्वं कर्म कुर्वतापि सत्वा मनः चेष्टादिषु विविधेषु विषयेषु
 सक्तं न कार्यं किंतु किंचिदीष्येत्यायलभ्यपि तन्मनः केवलं चित्ति-
 चिन्मात्रे विश्रम्य सर्वत्र वस्तुनि नीरसं सत् आत्मरसं स्वरूपान-
 न्दाम्यादृशं तिष्ठतु । यथैवं तिष्ठति तथा कार्यमित्यन्वयः ॥ २४ ॥

न सक्तमिह चेष्टासु न चिन्तासु न वस्तुषु ।
 नाकाशे नाप्यधो नोर्ध्वं न दिक्षु विततासु च ॥ २५ ॥
 न वहिर्विपुलाभोगे न चैवेन्द्रियवृत्तिषु ।
 नाभ्यन्तरे न च प्राणे न मूर्धनि न तालुनि ॥ २६ ॥
 न भ्रूमध्ये न नासान्ते न मुखे न च तारके ।
 नान्धकारे न चाभासे न चासिन्हृदयाम्बरे ॥ २७ ॥
 न जाग्रति न च स्वप्ने न सुप्ते न च निर्मले ।
 नासिते न च वा पीते रक्तादौ शबले न च ॥ २८ ॥
 न चले न स्थिरे नादौ न मध्ये नेतरत्र च ।
 न दूरे नान्तिके नाग्रे न पदार्थे न चात्मनि ॥ २९ ॥
 न शब्दस्पर्शरूपेषु न मोहमदृष्टिषु ।
 न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ॥ ३० ॥
 केवलं चित्ति विश्रम्य किञ्चिच्चेत्यावलम्ब्यपि ।
 सर्वत्र नीरसमिव तिष्ठत्वात्मरसं मनः ॥ ३१ ॥
 तत्रस्थो विगतासङ्गो जीवोऽजीवत्वमागतः ।
 व्यवहारमिमं सर्वं न करोतु करोतु वा ॥ ३२ ॥

तत्र न वस्तुष्वित्येतस्यैव विवरणं नाकाश इत्यादि ॥ २५ ॥ अभ्य-
 न्तरं शरीराभ्यन्तरम् । तस्यैव प्रपञ्चो न च प्राण इत्यादिना ॥ २६ ॥
 तारके अक्षणि । तारका कनीनिका अस्यास्तीति ‘अर्शआदिभ्योच्’
 -इत्यचि तारकशब्दोऽक्षिपर्यायः । अन्यथा कनीनिकायां तारकश-
 ब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तारके इति नोपपद्येत । आभासे चित्प्रतिविम्बे
 ॥ २७ ॥ निर्मले शुद्धे वस्तुनि ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 तत्रेति ॥ तत्रस्थ आत्मनिष्ठः । अजीवत्वं जीवन्मुक्ततामागतः व्यव-

अकुर्वन्नापि कुर्यन्वा जीवः स्वात्मरतिः क्रियाः ।
क्रियाफलैर्न संबन्धमायाति खमिवाम्बुदैः ॥ ३३ ॥

अथवा तमपि त्यक्त्वा चेत्यांशं शान्तचिद्धनः ।
जीवस्तिष्ठतु संशान्तो ज्वलन्मणिरिवात्मनि ॥ ३४ ॥

आत्मारामा महात्मानः प्रबुद्धाः परमोदयाः ।
बहिः पिच्छाग्रतरला अन्तर्मेरुरिवाचलाः ॥ ३५ ॥

चित्ते चेत्यदशाहीने या स्थितिः क्षीणचेतसाम् ।
सोच्यते शान्तकलना जाग्रत्येव सुपुप्तता ॥ ३६ ॥

एषैव राम सौषुप्ती स्थितिरभ्यासयोगतः ।
प्रौढा सती तुर्यमिति कथिता तच्चकोविदैः ॥ ३७ ॥

हारं सर्वं मा करोतु करोतु वा । करणाकरणयोर्नास्ति विशेष इत्यर्थः
॥ ३२ ॥ विशेषाभावमाह—अकुर्वन्निति ॥ क्रियाः विहितनिपिद्ध-
रूपाः । क्रियाफलैः स्वर्गनरकादिभिः ॥ ३३ ॥ अथवेति ॥ तमपि
चेत्यांशं किञ्चित्तेत्यावलम्ब्यपीति । पूर्वमभ्युपगतमपि चेत्यसंबन्धमि-
त्यर्थः । शान्तचिद्धनः निर्विकारचिद्रूपः ॥ ३४ ॥ आत्मारामा
इति ॥ आत्मन्येवारमन्ति विश्रान्म्यन्तीत्यात्मारामाः तादृशा महा-
त्मानः । बहिः बाह्येन्द्रियव्यापारे पिच्छाग्रवत्तरला लक्ष्यन्ते ।
अन्तः अन्तःकरणे तु मेरुरिवाचलाः आत्मनिष्ठत्वात् ॥ ३५ ॥
चित्त इति ॥ चित्ते चेत्यदशाहीने चेत्यसंबन्धिनीमिर्धृतिमी रिते
सति क्षीणचेतसां क्षीणवृत्तीनां या स्थितिः शान्तकलना प्रशान्त-
यामना सैव स्थितिः जाग्रत्येव सुपुप्तसोच्यते ॥ ३६ ॥ एषेति ॥
एषैव सौषुप्ती स्थितिः अभ्यासयोगात्प्रौढा सती तुरीयावस्थेति
कथिता । जाग्रदादिविडग्धत्वेन तद्विषयोपेक्षया तुर्यत्वात् ॥ ३७ ॥

अस्यां तु तुर्यावस्थायां स्थितिं प्राप्त्वाविनाशिनीम् ।

आनन्दैकान्तशीलत्वादनानन्दपदं गतः ॥ ३८ ॥

अनानन्दमहानन्दकलातीतस्ततोऽपि हि ।

मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्यातीतपदं गतः ॥ ३९ ॥

परिगलितसमस्तजन्मपाशः

सकलविलीनतमोमयाभिमानः ।

परमरसमयीं प्रयाति सत्तां

जलगतसैन्धवखण्डवन्महात्मा ॥ ४० ॥

अस्यामिति श्लोकद्वयं याक्यम् । अस्यां पूर्वोक्तायां तुर्यावस्थायां
अविनाशिनीं निरपायां स्थितिं प्राप्य आनन्दैकान्तशीलत्वात् आनन्द
एव एकान्तं नियतं शीलं स्वभावो यस्य, आनन्दमेवैकान्तं शीलयति
अभ्यस्यति वा यः तस्य भावान् निरन्तरमानन्दात्मकत्वात् अना-
नन्दपदं स्वस्वरूपानन्दरहितं पदं ब्रह्मभावं गतः सन् ॥ ३८ ॥
ततोऽनन्तरं अनानन्दमहानन्दकलातीतः अनानन्दो ब्रह्मानन्दानुभ-
वरहितः महानन्दः तद्वदुभयकक्षामतिक्रान्तः निर्विकल्पकतया ब्रह्मा-
नन्दे समरसीभावात् । तस्मात्तादृशो योगी तुर्यातीतपदं गतो मुक्त
इत्युच्यते । तुर्यातीतो मुक्त इत्युच्यत इत्यर्थः । तुर्यस्तुर्यातीत इति
च सविकल्पकनिर्विकल्पकसमाधिमाजोर्जीबन्मुक्तयोर्नामनी । तत्र
जाग्रदाद्यवस्थात्रयं तदभिमानिनश्च विश्वतैजसप्राज्ञरूपाङ्गीवान्
स्वव्यतिरिक्ततया पश्यन्सत्साक्षिणि चित्तमेवात्मस्वरूपमनुसंदधान-
स्तुर्य उच्यते । तद्विकल्परहितस्तु चिन्मात्ररूपस्तुर्यातीत इति ॥ ३९ ॥
परिगलित इति ॥ परिगलिताः समस्ता जन्महेतवः पाशाः मलक-
मादयो यस्मात्सकला विलीनास्तमोमया अज्ञानजनिता अभिमाना

वसिष्ठ उवाच ॥

जडाजडदृशोर्मध्ये यत्तत्त्वं पारमात्मिकम् ।

तदेव बहुशः प्रोक्तं बृहदारण्यकादिषु ॥ ४१ ॥

दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं पारमार्थिकम् ।

अनुभूतिमयं तस्मात्सारं ब्रह्मेति कथ्यते ॥ ४२ ॥

दृश्यदर्शनसंबन्धे सुखसंविदनुत्तमा ।

दृश्यसंवलित्वा बन्धस्तन्मुक्ता मुक्तिरुच्यते ॥ ४३ ॥

देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमाना यस्मिन्स महात्मा परमरसमयीं पर-
मानन्दरूपां सत्तां प्रयाति जलगतसैन्धवखण्डवत् । स हि सैन्धवो
लवणघनो जलस्यान्तर्निहितः सन्परभामुत्कृष्टां रसमयीं द्रवरूपां सत्तां
स्वरूपसत्तां प्रयाति तद्वदिति ॥ ४० ॥ जडेति ॥ जडाजडदृशोः इदमिति
दृश्यविषया संवित् जडदृष्टिः । अहमिति द्रष्टृविषया संविदजडदृष्टिः ।
तयोर्मध्ये यत्तत्त्वमस्ति इदन्तया अहन्तया वा तदुभयानुवृत्तं यच्चि-
न्मात्ररूपं वस्तु प्रकाशते तदेव पारमात्मिकं परमात्मसंश्रन्धि तत्त्वं
स्वरूपमिति बृहदारण्यकादिपूषनिपत्सु बहुशः प्रोक्तम् ॥ ४१ ॥ दृश्येति ॥
दृश्यानां रस्यवस्तूनां दर्शनेन वृत्तिमानेन संबन्धे सति यत्पारमा-
र्थिकं परमार्थं स्वात्मनि संभूतमनुभूतिमयं अनुभवात्मकं स्वत-
ण्डानुभूयमानं सुखमस्ति तदेव सारं सुखं ब्रह्मेति कथ्यते । पुनः ।
तस्मात्पूर्वोक्ताद्वेतोः पूर्वमानन्दात्मकस्य चिन्मात्रस्यैव परमात्मस्व-
रूपत्वेनाभिधानादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तर्हि विषयमुखस्यापि स्वात्मरूपत्वे
बन्धमोक्षविभागो न स्यादित्यत आह—दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसं-
बन्धे दृश्यदर्शनयोः संबन्धे या अनुत्तमा सुखसंविता दृश्यसं-
लिप्ता चेन् दृश्योपदिता चेद्बन्ध इत्युच्यते । तन्मुक्ता दृश्यासंस्पृष्टा

दृश्यदर्शनसंबन्धे यानुभूतिरनामया ।

तामवष्टम्य तिष्ठ त्वं सौपुत्रीं भज ते स्थितिम् ॥ ४४ ॥

सैव तुर्यत्वमायाति तस्यां दृष्टौ तु राघव ।

नात्मा स्थूलो न चैमाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतः ॥ ४५ ॥

न चेतनो न च जडो न चैषोऽसन्न सन्मयः ।

नाहं नान्यो न चैवैको न वानेकोऽपि राघव ॥ ४६ ॥

यदिदं दृश्यतां प्राप्तं मनःपष्टेन्द्रियाश्रयम् ।

सर्वातीतं पदं राम यन्न किञ्चिदिवेह तत् ॥ ४७ ॥

तत्सुखसंविन्मुक्तिरिति ॥ ४३ ॥ दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे
 अनामया निरुपद्रवा सुखमयानुभूतिः तामेवानुभूतिमवष्टभ्याव-
 लम्ब्य तिष्ठ तस्यामेवानुभूतौ विश्रान्तो भव । सौपुत्रीं पूर्वोक्तां ते
 स्थितिं भज ॥ ४४ ॥ सैवेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ सैव सौपुत्री स्थिति-
 रेव तु यत्र तुर्यावस्थात्यमायाति तस्यां तुर्यात्मिकायां दृष्टौ तु । आत्मा
 स्थूलो न अमूर्तत्वात्, अणुश्च न परिपूर्णत्वात्, प्रत्यक्षो न इन्द्रियाग-
 म्यत्वात्, इतरः परोक्षश्च न अपरोक्षतया प्रकाशमानत्वात् ॥ ४५ ॥
 चेतनो न चैतन्याश्रयत्वात् स्वयमेव चैतन्यरूपत्वात् । चैतन्या-
 श्रयो हि चेतन उच्यते शौक्याश्रयः शुक्ल इति यत् । नहि वेदान्तिनां
 मते चैतन्याद्भिन्नमात्मनः स्वरूपमस्ति । जडश्च न सर्वप्रकाशक-
 त्वात्, असन्न सद्रूपत्वात्, सन्मयो न अस्तीति प्रतीत्यविषयत्वात्,
 अहंशब्दवाच्यो न देहेन्द्रियादिभिरपरिच्छिन्नत्वात्, अन्यो न
 सर्वात्मकत्वात्, एकः एकत्वसंख्याश्रयो न निर्गुणत्वात्, संख्या-
 याश्च गुणरूपत्वात् अनेकश्च न ॥ ४६ ॥ यदिति ॥ मनःपष्टेन्द्रि-
 याश्रयं मनः पष्टं येषामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां तेषामाश्रयं विषय-

न मोक्षो नमसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
 सर्वाशासंक्षये चेतःक्षयो मोक्ष इतीष्यते ॥ ४८ ॥
 मोक्षो मेऽस्त्विति चिन्तान्तर्जाता चेदुत्थितं मनः ।
 मननोत्थे मनस्युच्चैर्वन्धः सांसारिको दृढः ॥ ४९ ॥
 आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वरूपेऽथवा तते ।
 को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु ॥ ५० ॥
 अध्यात्ममतिराशान्तः पूर्णः पावनमानसः ।
 निर्मृष्टकामपङ्काङ्कश्छिन्नबन्धनिजभ्रमः ॥ ५१ ॥
 इन्द्रदोषभयान्मुक्तस्तीर्णसंसारसागरः ।

प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्लब्धालम्ब्यपदस्य हि ॥ ५२ ॥

भूतं दृश्यतां प्राप्तं यदिदं जगत्तज्जगदतीतं अतिक्रान्तं तद्विलक्षणं
 यस्मात् तत्पदमात्मतत्त्वं तत्तस्मात्कारणात्तदात्मतत्त्वं इह जगति
 किञ्चिदिव न भवति । केनापि नोपमीयत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ नेति ॥
 बन्धनिवृत्तिर्हि मोक्षो नाम । स च चेतसो बन्धरूपत्वात् तन्निवृत्ति-
 रूपमेवेति भावः ॥ ४८ ॥ मोक्ष इति ॥ मोक्षो मेऽस्तु भूयादिति
 चिन्ता अन्तर्जाता चेन्मन उत्थितं स्यात् । मनसि च मननेन संक-
 ल्पेनोत्थिते सति सांसारिकः संसारहेतुर्वन्धो दृढः स्यात् ॥ ४९ ॥
 आत्मनीति ॥ आत्मनि सर्वस्मादतीते विश्वविलक्षणे अथवा सर्व-
 रूपे सर्वात्मके तते व्याप्ते वा सति को बन्धः कश्च मोक्षः । प्रप-
 श्चातीतत्वे प्रपञ्चात्मकत्वे वा बन्धमोक्षयोरभावात् । तस्मान्मननं
 संकल्पं निर्मूलं कुरु ॥ ५० ॥ मननस्य मूलनाशे सति तस्याप्तं प्र-
 सौति त्रिभिः श्लोकैः—अध्यात्मेति ॥ अध्यात्ममात्मनि रतिर्यस्य ।
 आशान्तः प्रशान्तः । पूर्णः परिपूर्णदृष्टिः । पावनमानसः पावनमात्म-
 शाननिर्धूतपापत्वाद्विशुद्धं मानसं यस्य ॥ ५१ ॥ प्राप्ता अनुत्तमा

अनिवृत्तपदं प्राप्तः कर्मणा मनसा गिरा ।

संवाप्तिवाञ्छितारम्भो न किञ्चिदभिवाञ्छति ॥ ५३ ॥

आपत्करञ्जपरशुं पराया निर्वृतेः पदम् ।

पुष्पगुच्छं शमत्तरोरालम्बस्व निराशताम् ॥ ५४ ॥

गोः पदं पृथिवी मेरुः स्थाणुराशाः समुद्रिकाः ।

वृणं त्रिभुवनं राम नैराश्यालंकृताकृतेः ॥ ५५ ॥

शरीराद्व्यतिरिक्तं ज्ञं पश्यतः प्रविवेकिनः ।

विकर्तिताङ्गकस्यापि न किञ्चित्प्रविकर्तितम् ॥ ५६ ॥

अनुभूतो गुडः स्वादुरपि दाहविकर्तनैः ।

न शक्यतेऽन्यथा कर्तुं तत्त्वालोकस्तथात्मनः ॥ ५७ ॥

आत्मनि विश्रान्तिर्यस्य स तादृशो न किञ्चिदभिवाञ्छति ॥ ५२ ॥

॥ ५३ ॥ आपदिति ॥ पुष्पगुच्छं पुष्पस्तवकम् ॥ ५४ ॥ गोः

पदमिति ॥ आशा दिशः । समुद्रिकाः संपुटिकाः ॥ ५५ ॥ नैरा-

श्येऽप्यात्मानुसंधानमेव हेतुरित्याह—शरीरादिति ॥ ज्ञं चेतनमात्मानं

विकर्तिताङ्गकस्य विवृत्तावयवस्य शरीरातिरिक्ते सुरस्वरूपे स्वात्मनि

विज्ञाते सति शरीरेऽपि किलानादरः किमुत माह्वार्थेऽप्यिति भावः

॥ ५६ ॥ अनुभूत इति ॥ स्वादुर्गुडोऽनुभूतः सन्दाहविकर्तनैरपि

देहसंतापनच्छेदनादिभिरपि दुःखसाधनैरन्यथा कर्तुं यथा न शक्यते

अनुभूतस्य गुडस्य स्वादुत्वैवानुसन्धीयमानत्वात् तथा आत्मनः

स्वत्त्वावलोक्योऽप्यनुभूतोऽन्यथा कर्तुं न शक्यते स्वरूपमुत्पस्य विस्म-

र्तुमशक्यत्वात् । अतिशयितस्य च सुखान्तरस्याभावात् । यदाह

सर्वशयोगी—‘यत्सङ्घिसंगतिपरम्परयापि लोकः प्रेमास्पदीभवति

सातिशयोपयोगात् । निर्द्वैतकानतिशयानवधि स्वयाम किं वर्ण्यते

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।

तदेवास्वादयत्यन्तर्नवसङ्गरसायनम् ॥ ५८ ॥

एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।

तदेवास्वादयत्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि ॥ ५९ ॥

असंसर्गात्पदार्थानामन्तःशान्तिर्विमुक्तता ।

सत्यसत्यापि देहे सा संभवत्यनघाकृतेः ॥ ६० ॥

यो जीवति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते ।

सस्नेहजीवितो बद्धो मुक्त एव तृतीयकः ॥ ६१ ॥

अम निजं तदखण्डसौख्यम्' इति ॥ ५७ ॥ एतदेव दृष्टान्तं समुप-
पादयन्नाह—परेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ यथा हि परव्यसनिनी
परपुरुषासक्ता स्वेरिणी नारी गृहकर्मणि स्वीये गृहकार्ये व्यग्रापि
व्यासक्तापि तदेव पूर्वानुभूतमेव नवसङ्गरसायनं नूतनसंभोगसौख्यं
आस्वादयति अनुसंधत्ते ॥ ५८ ॥ एवं परे तत्त्वे विश्रान्तिमागतो
धीरोऽपि बहिर्देहादौ व्यवहरन्नपि व्यवहारयुक्तोऽपि अन्तश्चित्ते
तदेव परं तत्त्वमास्वादयति । तत्त्वनिष्ठस्य बहिर्व्यवहारो न समा-
धिभङ्गायेति भावः ॥ ५९ ॥ असंसर्गादिति ॥ पदार्थानामसं-
सर्गाद्वेतोः अन्तः शान्तिः चित्तस्यात्मनि लय एव मुक्तता । सा च
देहे सत्यसत्यापि वा अनघाकृतेः निष्पापस्यैव संभवति ॥ ६० ॥
य इति ॥ यो गतस्नेहो बाह्यवस्तुन्यनासक्तः स्वात्मरतिरेव जीवति
न जीवन्मुक्त उच्यते । सस्नेहजीवितो बाह्यवस्तुनिष्ठस्तु बद्ध उच्यते ।
तृतीयकः यो गतस्नेहजीवितो न भवति स स्नेहजीवितश्च न विग-
तस्नेहत्वाद्विदेहत्वाच्च । स तु मुक्त एव निरुपपदेनैव मुक्तशब्देनो-
च्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ नेति श्लोकपट्टमेकं वाक्यम् ॥ भाविभव-

नापीक्षते भविष्यच्च वर्तमाने न तिष्ठति ।

न संसरत्यतीतं च सर्वमेव करोति च ॥ ६२ ॥

अनुबन्धपरे जन्तावसंसक्तमनाः सदा ।

भक्ते भक्तसमाचारः शठे शठ इव स्थितः ॥ ६३ ॥

बालो बालेषु वृद्धे वृद्धो घीरेषु घैर्यवान् ।

युवा यौवनवृत्तेषु दुःखितेषु स दुःखधीः ॥ ६४ ॥

धीरधीरुदितानन्दः पेशलः पुण्यकीर्तनः ।

प्राज्ञः प्रसन्नमधुरो दैन्यादपगताशयः ॥ ६५ ॥

अपि शीतरुचावर्के सुतप्तेऽपीन्दुमण्डले ।

अप्यधः प्रसरत्यग्नौ जीवन्मुक्तो न विस्मयी ॥ ६६ ॥

चिदात्मन इमा इत्थं प्रसरन्तीह शक्तयः ।

इत्यस्याश्चर्यजालेषु नाभ्युदेति कुतूहलम् ॥ ६७ ॥

यथा जलपरिस्पन्दाद्ध्यतिरिक्त इवाम्भसः ।

दृश्यते वर्तुलावर्तश्चित्तस्पन्दात्तथा जगत् ॥ ६८ ॥

यथा व्योम्नीक्षणस्पन्दात्पिच्छमौक्तिकमण्डलम् ।

दृश्यते सदिवासत्यं चित्तस्पन्दात्तथा जगत् ॥ ६९ ॥

ऋतेषु अनासक्तो व्यवहरन् भक्तशठबालवृद्धादिषु वत्तश्चेष्टामनुकुर्व-
न्धैर्यादिगुणयुक्तो जीवन्मुक्तोऽर्भकादिषु विपरीतस्वभावेऽपि विस्म-
यादिविकारं न प्राप्नोति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

कस्मात्कारणात् इमाश्चिदात्मनः शक्तय इत्थं बहुधा स्फुरन्तीति
चिच्छक्तिविलासमनुसंदधतोऽस्य जीवन्मुक्तस्य आश्चर्यजालेषु कुतू-
हलं नाभ्युदेतीति संबन्धः ॥ ६७ ॥ यथेति ॥ जलस्य परिस्पन्दा-
त्परितः पलनाद्वेतोर्बर्तुल आवर्तोऽम्भसो व्यतिरिक्त इव दृश्यते
॥ ६८ ॥ तथा चित्तस्य स्पन्दाच्चिदाकाशे जगदसत्यमपि सदिवा

राम उवाच ॥

येन प्रस्पन्दते चित्तं येन न स्पन्दतेऽथवा ।
तद्ब्रह्मन्ब्रूहि मे येन चिकित्सेयं तदेव हि ॥ ७० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

यथा शौक्ल्यं हिमं राम तिले तैललवो यथा ।
दृष्टौ राघव संसृष्टौ चित्तस्पन्दौ तथैव हि ॥ ७१ ॥
द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय योगो ज्ञानं च राघव ।
योगस्तद्वृत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ ७२ ॥
चित्तं प्राणपरिस्पन्दमाहुरागमभूषणाः ।
तस्मिन्संरोधिते नूनमुपशान्तं भवेन्मनः ॥ ७३ ॥
मनःस्पन्दोपशान्त्यायं संसारः प्रविलीयते ।
सूर्यालोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा ॥ ७४ ॥

राम उवाच ॥

अनिशं चरतां देहगेहे गहनगामिनाम् ।

दृश्यते ॥ ६९ ॥ येनेति ॥ चित्तं येन कारणेन स्पन्दते येन वा न स्प-
न्दते तत्स्पन्दकारणमस्पन्दकारणं च मे ब्रूहि । येन त्वदुक्तेन प्रकारेण
तदेव चित्तं चिकित्सेयं स्पन्दरहितं विदध्याम् ॥ ७० ॥ चित्तस्पन्द-
निवृत्त्युपायमुपदिदिक्षुः चित्तस्पन्दनिवृत्तिरेव चित्तनाश इति दर्शयितुं
चित्तस्पन्दयोरभेदमाह—यथेति ॥ हिमशौक्ल्ययोरिव तिलतैलयोरिव
च चित्तस्पन्दयोरपि विभागो न दृश्यत इत्यर्थः ॥ ७१ ॥ द्वाविति ॥
क्रमादुपायौ तद्वृत्तिरोधश्चित्तवृत्तिनिरोधः । यथा च पातञ्जलं
सूत्रम्—‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’ इति ॥ ७२ ॥ चित्तमिति श्लोकद्वयं
याक्यम् ॥ प्राणपरिस्पन्दं प्राणेन परिस्पन्दो यस्य तत् । प्राणाधीनस्प-
न्दमित्यर्थः । तस्मिन् प्राणवायौ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ अनिशमिति ॥

प्राणादीनां परिस्पन्दो वायुना रोध्यते कथम् ॥ ७५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यासयोगतः ।

अनास्थायां कृतास्थायां पूर्वं संसारवृत्तिषु ॥ ७६ ॥

यथामिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात् ।

एकतत्त्वधनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ७७ ॥

पूरकाद्यनिलायामादृढाभ्यासादखेदजात् ।

एकान्तध्यानयोगाच्च प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ७८ ॥

गहनगामिनां दुर्बोधगमनानाम् । प्राणादीनामित्यादिशब्देन प्राणापा-
नादिसंग्रहः ॥ ७५ ॥ अथैकादशभिः श्लोकैः प्राणस्पन्दनिरोधप्रकारो
निरूप्यते—शास्त्रेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ शास्त्रं अध्यात्मशास्त्रम् ।
सज्जनसंपर्को ब्रह्मवित्सङ्गः । वैराग्यं विषयेष्वरतिः । अभ्यासः
समाध्यभ्यासः त एव योगा उपायाः तेभ्यो हेतुभ्यः पूर्वं प्रथमं संसा-
रवृत्तिषु सांसारिकव्यवहारेषु अनास्थायामनादरे कृतास्थायां दृढायां
सत्याम् ॥ ७६ ॥ चिरमेकतयोदितात् एकप्रकारतया उद्भूतात् यथा-
मिवाञ्छितध्यानात् । अभिवाञ्छितमभिवाञ्छा तामनतिक्रम्य
ध्यानात् । यत्र यत्र सरसवाहिन्यभिवाञ्छा तस्य तस्य ध्यानाद्धेतोः य
एकतत्त्वधनाभ्यासः एकस्यैव वस्तुस्वरूपस्य निरन्तरं पुनःपुनरनुसं-
धानं तस्मादुपायात्प्राणस्पन्दः प्राणवायोश्चाश्चत्यं निरुध्यते ॥ ७७ ॥
पूरकेति ॥ दृढाभ्यासादृढं यथातथा पुनःपुनः परिशीलनाद्धेतोः ।
अखेदतोऽप्रयासजन्यः केवलकुम्भकसिद्धिपर्यन्तो यः पूरकाद्यनि-
लायामः पूरककुम्भकरेचकप्रकारः प्राणायामः तस्माद्धेतोरेकान्तध्या-
नयोगाच्च विविक्तप्रवर्तितध्यानयोगाच्च प्राणस्पन्दो निरुध्यते । यथाच

ओंकारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् ।

सुषुप्ते संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ७९ ॥

तालुमूलगतां यक्षाजिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम् ।

ऊर्ध्वरन्ध्रगते प्राणे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८० ॥

याज्ञवल्क्यः केवलं कुम्भकं प्रक्रम्याह—‘एष प्राणजयोऽपायः सर्वमृत्यूपघातकः’ इति ॥ ७८ ॥ ओंकारस्येति ॥ प्रणवोच्चारणे सति प्रान्ते पर्यन्ते यच्छब्दतत्त्वं तस्यानुभावनात् अनुसंधानाद्धेतोः संविदो बहिर्मुखायाश्चित्तवृत्तेः सुषुप्ते निलीने जाते सति प्राणस्पन्दो निरुध्यते । अत्र तु नादानुसंधानस्य मनोलयहेतुत्वात्तद्वारेण प्राणलयहेतुत्वमुक्तं हठप्रदीपिकायाम्—‘नासनं सिद्धसदृशं न कुम्भः केवलोपमः । न खेचरीसमा मुद्रा न नादसदृशो लयः’ इति । ‘काष्ठे प्रवर्तितो बहिः काष्ठेन सह शाम्यति । नादे प्रवर्तितं चित्तं नादेन सह लीयते ॥ विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्मनः । एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते’ इति ॥ ७९ ॥ तालुमूलेति ॥ जिह्वामूलस्योपरितनौ वक्त्रान्तर्भागी तालुनी तयोर्मूलं मध्यभागः वद्वतां तत्र स्थितां घण्टिकां लम्बिकां सूक्ष्मजिह्वारूपेण लम्बमानं मांसरसण्डं यक्षात्प्रयत्नविशेषात् जिह्वया साधनभूतया आक्रम्य प्राणे ऊर्ध्वरन्ध्रं गते ऊर्ध्वरन्ध्रं कपालबुद्धरे यद्धि सुषुम्नाया उपरितनं द्वारमुच्यते । यदाह धृतिः—‘अन्तरेण तालुके य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते व्यपोष्य शीर्षकपाले’ इति । वाटशमूर्ध्वरन्ध्रं गते सति प्राणस्पन्दो निरुध्यते । अनेन च लम्बिकायोगः प्रदर्शितः । यः खेचरीति नमोमुद्रेति चोच्यते । एतदुक्तं विवेकमार्तण्डे—‘कपालबुद्धरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । ध्रुवो-

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलाम्बरे ।

संविदृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८१ ॥

अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण ताल्ध्वंद्वादशान्तगे ।

प्राणे गलितसंविचौ प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८२ ॥

रन्तरगा दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी’ इति । अत्र च प्रयत्नादित्यनेन जिह्वाया दैर्घ्यसिद्धये चालनदोहनादिरूपो यत्नविशेष उक्तः । तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम्—‘छेदनचालनदोहैः कलां क्रमेण प्रवर्धयेत्तावत् । सा यावद्धूमर्ध्यं स्पृशति तदानीं हि खेचरीसिद्धिः’ इति । कला जिह्वा तस्याश्छेदनं नाम ऊर्ध्वगमनप्रतिबन्धकस्याधोभागस्थितस्य चर्मणश्छेदः । चालनं पुनरार्द्रवस्त्रखण्डवेष्टिताया जिह्वायाः पाणिभ्यां दृढं गृहीत्वा सव्यापसव्यं भ्रामणम् । दोहनं तु पाणिभ्यां पर्यायेण शनैःशनैराकर्षणम् ॥ ८० ॥ द्वादशेति ॥ नासाग्रे नासिकाया अग्रभागे द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रमारभ्य द्वादशाङ्गुलपरिमिते विमलाम्बरे निर्मलनभोभागे दृशोर्लक्ष्यभूते संविदृशि वृत्तिज्ञाने प्रशाम्यन्त्यां लीयमानायां सत्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते । तथाच याज्ञवल्क्यः—‘नासाग्रे धारणं गार्गि वायोर्विजयकारणम्’ इति ॥ ८१ ॥ अभ्यासादिति ॥ अभ्यासाद्योगशास्त्रेषु निरूपितात्पवननिरोधाभ्यासात् ऊर्ध्वरन्ध्रेण सुपुत्रामार्गेण प्राणे प्राणवायौ ताल्ध्वं द्वादशान्तगे । तालुशब्देन पोद्दशारं विशुद्धाल्यं चक्रमुच्यते । ऊर्ध्वशब्देन मक्षरन्ध्रम् । द्वादशान्तमित्यनाहृताख्यं द्वादशारं चक्रम् । तथाच तालुगे ऊर्ध्वगे द्वादशान्तगे वा सति गलितसंविचौ विगलितबहिर्मुखसंविदि सति प्राणस्पन्दो निरुध्यते । तत्रच ऊर्ध्वरन्ध्रेण कपालबुद्धरेण प्राणे ताल्ध्वंद्वादशान्तगे तालुस्यानादूर्ध्वं द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं

भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते ।

चेतने केतने चद्वे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८३ ॥

ब्रह्मरन्ध्रं गते सतीति व्याख्यानम् । तालुमूलगतामित्यादिना पूर्वो-
क्तेन खेचरीयोगेन पुनरुक्तमित्युपेक्षितम् । अत्रच ताल्वादीनां
प्राणमर्मस्थानत्वात्तद्गतस्य प्राणस्य सत्र लयो युज्यत इत्यनुसंधेयम् ।
यदाह याज्ञवल्क्यः—‘पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्यौ तथैव च ।
स्फिजोर्मूले च जानू च मध्यावूरुद्वयस्य च॥ पायुमूलं ततः पञ्चान्मध्यौ
देहस्य मेढूकम् । नाभिश्च हृदयं गार्गि कण्ठकूपं तथैव च ॥ तालु-
मूलं च नासाया मूलं चाक्ष्णोश्च मण्डले । भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च
मूर्धा च मुनिसत्तमे ॥ मर्मस्थानानि चैतानि’ इति । अत्र चाभ्यास-
शब्देन जितेन्द्रियस्य विविक्तदेशवर्तिनो हितमितमेध्याशिनो गुरुप-
दिष्टमार्गेण धौतवस्तिप्रमुखैर्मूर्धाधःशोषनैः करणैर्विशुद्धदेहस्य आस-
नप्राणायामाभ्यां शोधितनाडीकस्य सुपुत्रायां प्राणसंचारहेतुर्महामु-
द्राद्यभ्यासो विवक्षितः । ताश्च महामुद्रादयो दश मुद्राः । तदुक्तं
हठप्रदीपिकायाम्—‘महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च खेचरी ।
उड्डियानं मूलबन्धो बन्धो जालबन्धराभिधः ॥ करणी विपरीताख्या
पञ्जोली शक्तिचालनम् । मुद्राणां दशकं चेदं गोपनीयं प्रयत्नतः’ इति ।
‘तिलापि मध्यमानाडी दृढाभ्यासेन योगिनाम् । आसनप्राणसंया-
ममुद्राभिः सरला भवेत्’ इति च । महामुद्रादिलक्षणं तु ग्रन्थविल-
रमयाग्नेह लिखितं तद्रन्थान्तराद्बोध्यम् ॥ ८२ ॥ भ्रूमध्य इति ॥
भ्रुवोर्मध्ये द्वयसं व्योमचक्रं तद्वि चिन्मयस्य ज्योतिष उपलब्धिस्था-
नम् । तदुक्तम्—‘भ्रूयुगमध्यगतं सच्चिद्विबिद्युत्सूर्यवज्रगद्गाति ।
पेगांचित्पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः’ इति ॥ तद्यदा लक्षणं

झटित्येव यदुद्धृतं ज्ञानं तस्मिन्दृढायिते ।

असंस्पृष्टविकल्पांशे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८४ ॥

चिरकालं हृदैकान्तव्योमसंवेदनान्मुनेः ।

अवासनमनोध्यानात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८५ ॥

विधीयते तदा तत्रैव तारकालोकशान्तौ । तारकाक्ष्णः कनीनिका ।
 तारकयोरालोको दर्शनव्यापारः तस्य शान्तायुपरतौ सत्यां केतने
 केतनं संकेतः अस्य शब्दस्यायमर्थ इति पुरुषकल्पितो वाच्यवाच-
 कनियमः तत्र यद्धं तदनुसारि यच्चेतनम् । विकल्पज्ञानमिति यावत् ।
 तस्मिन्नन्तमुपागते सति प्राणस्पन्दो निरुध्यते । बुद्ध इति पाठे तु
 केतने शब्दार्थसंबन्धे प्रबुद्धं यच्चेतनं शब्दार्थसंबन्धाननुसंदधद्विक-
 ल्पकं विज्ञानं तस्मिन्नन्तमुपागते इति व्याख्येयम् ॥ ८३ ॥ झटि-
 तीति ॥ अत्र ज्ञानं झटित्येव उद्धृतं असत्यामेव जिज्ञासायामक्-
 स्मादेव समुत्पन्नं वासनाद्यशाद्विषयसंनिधानाद्वा तस्मिन्ज्ञाने दृढा-
 यिते दृढीकृते, तथैव दृढं भाविते असंस्पृष्टविकल्पांशे विगलितवि-
 कल्पभागे सति प्राणस्पन्दो निरुध्यते । यदा समुत्पन्नं वृत्तिज्ञानमेव
 दृढं भाव्यमानं विगलितविषयांशं सन्मात्रं संपद्यते तदापि प्राण-
 स्पन्दनिरोध इति भावः ॥ ८४ ॥ चिरकालमिति ॥ चिरकालं
 मुनेर्मौनव्रतनिष्ठस्य योगिनो हृदा चित्तेन एकान्तव्योमसंवेदनात्
 एकान्तं नियतं यद्व्योमसंवेदनमाकाशभावनं तस्मात्संभूतं यदवास-
 नमनोध्यानं विषयवासनाविनिर्मुक्तं चित्तनिर्मुक्तं यद्विज्ञानं तस्मादपि
 प्राणस्पन्दो निरुध्यते । तत्र च हठं विना राजयोगो राजयोगं विना
 हठो न सिध्यति । 'ततो युगमानीप्यतेः समभ्यसे'दिति न्यायान् ।
 'मारुतस्य विधिं सम्यग्ननोयुक्तं समभ्यसेन् । इतरत्र न कर्तव्या

एभिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः ।

नानादेशिकवक्त्रैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८६ ॥

अभ्यासेन निरावाधमेतास्ता योगयुक्तयः ।

उपायतामुपायान्ति भव्यस्य भवमेदने ॥ ८७ ॥

अभ्यासेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते ।

मनः प्रशममायाति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ८८ ॥

राम उवाच ॥

योगयुक्तस्य चित्तस्य शम एवं निरूपितः ।

सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात्प्रभो ॥ ८९ ॥

मनोवृत्तिर्मनीषिणा' इति वचनाच्च मनोनिरोधेन सहैव प्राणनिरोधोऽभ्यसनीय इति । तत्र तत्र सुषुप्ते संविदो जाते 'संविद्भृशि प्रशान्यन्त्याम्' इत्यादिना प्रतिपादितमित्यनुसंधेयम् ॥ ८५ ॥ एभिरिति ॥ एभिः पूर्वोक्तैः क्रमैरुपायैः तथा नानासंकल्पकल्पितैः नानादेशिकवक्त्रैर्नानाविधाचार्यप्रोक्तैरन्यैश्च क्रमैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते । तत्र चान्यैरित्यनेन स्थानान्तरायलम्बिनो ये प्राणनिरोधोपायाः ये च चित्तलयोपायाः पूर्वाचार्यैः प्रदर्शिताः ते सर्वे संगृह्यन्ते । चित्तलयोपायानां च प्राणलयोपायत्वात् । तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम्—'पवनो दध्यते येन मनस्तेनैव दध्यते । मनश्च दध्यते येन पवनस्तेन दध्यते' इति । ते च चित्तलयोपाया आनन्त्यान्न प्रदर्शयितुं शक्यन्ते । तदुक्तं हठप्रदीपिकायाम्—'ते चादिनायेन सपादकोटिलयप्रकाराः वधिताः सन्ती'ति ॥ ८६ ॥ अभ्यासेनेति ॥ भव्यस्य भाग्यवतो योगिनः ॥ ८७ ॥ अभ्यासेनेति ॥ निर्वाणं कैवल्यरूपमात्मतत्त्वम् ॥ ८८ ॥ योगेति ॥ 'द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं चे'त्युक्तयोयोगज्ञान-

वासिष्ठ उवाच ॥

यथाभूतार्थदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये ।

यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥ ९० ॥

अभ्यासाद्दृढतां यातो वैराग्यपरिलाञ्छितः ।

यथावासनमायामः प्राणानां सफलः स्मृतः ॥ ९१ ॥

विकल्पसंक्षयाज्जन्तोः पदं तदवशिष्यते ।

यतो वाचो निवर्तन्ते समग्रकलनान्विताः ॥ ९२ ॥

इमा घटपटाकारपदार्थशतशक्तयः ।

आत्मैव नान्यदस्तीति निश्चयः सम्यगीक्षणम् ॥ ९३ ॥

अनाद्यन्तावभासात्मा परमात्मेह विद्यते ।

इत्येष निश्चयः स्फारः सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥ ९४ ॥

सर्वमात्मैव निर्दिष्टौ भावाभावौ क्व वा स्थितौ ।

क्व चन्धमोक्षकलने किमन्यद्राम शोच्यते ॥ ९५ ॥

योर्मध्ये योगलक्षणोपाययतः पुरुषस्य एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चित्तस्य शमो नाशो दर्शित इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ यथेति ॥ जगत्सर्वमात्मैवेति निश्चित्य पूर्णता परिपूर्णरूपत्वमिति यत् एतावदेव यथाभूतार्थदर्शित्वं परमार्थदर्शित्वम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ इमा इति ॥ घटपटाकारपदार्थशतशक्तयः घटपटाद्याकाराणि यानि पदार्थशतानि चाश्च तेषां शक्तयः तत्सर्वमात्मैव । अन्यद्वस्तु नास्तीति निश्चयः सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ सर्वमिति ॥ दृश्यं सर्वमात्मैव तत्र भावाभावौ कौ निर्दिष्टौ निरूपितौ । सर्वस्यात्मरूपत्वे अयं भावः अयमभावः इति च भेदो निरूपयितुमशक्य इत्यर्थः । क्व वा स्थितावित्यनेन भावाभावयोरश्रयोऽपि निरूपयितुमशक्य इत्याह ।

न चेत्यमन्यन्नो चित्तं ब्रह्मैवेदं विजृम्भते ।
 सर्वमेकं परं ब्रह्म को मोक्षः का च बन्धता ॥ ९६ ॥
 ब्रह्मेदं प्रहिताकारं बृहद्बृहदवस्थितम् ।
 दूरादस्तमितद्वित्वं भवात्मैव त्वमात्मना ॥ ९७ ॥
 सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपापाणवांससाम् ।
 मनागपि न भेदोऽस्ति कासि संकल्पनोन्मुखः ॥ ९८ ॥
 आदावन्ते च संशान्तं स्वरूपमविनाशि यत् ।
 वस्तूनामात्मनश्चैतत्तन्मयो भव राघव ॥ ९९ ॥
 द्वैताद्वैतसमुद्भेदा जरामरणविभ्रमैः ।
 स्फुरत्यात्मभिरात्मैव चित्तैरब्धिवद्वीचिभिः ॥ १०० ॥

किमन्यद्भ्रमः शोच्यते । बन्धमोक्षयोरप्यभावान्न शोकावसर इत्यर्थः
 ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ब्रह्मेति ॥ बृहद्बृहदिति महीमहीधरादिरूपेण स्थूलं
 स्थूलतममवस्थितम् । अतः कारणात्त्वं आत्मनैव स्वयमेवात्मा भव
 परिपूर्णः परमात्मा भव ॥ ९७ ॥ सम्यगिति ॥ काष्ठपापाणवा-
 संसां रूपे स्वरूपे सम्यगालोकिते विचारिते सति मनागपि ईषदपि
 भेदो नास्ति दृश्यभेदस्य दृगायत्तत्वात् दृशः स्वरूपेणाभिन्नत्वान् ।
 तस्मादात्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् क वा वस्तुनि संकल्पोन्मु-
 योऽसि ॥ ९८ ॥ आदाविति ॥ आदावुत्पत्तेः पूर्वं अन्ते विना-
 शानन्तरं च वस्तूनामिदन्तया प्रतीयमानानां भावानामात्मनश्च
 अहन्तास्पदस्य यदेतत्संशान्तं अविनाशि च स्वरूपं चिन्मात्रं त्वं
 तन्मयो भव ॥ ९९ ॥ द्वैतेति ॥ जरामरणविभ्रमैः जरामरणादि-
 विलासैः ये द्वैताद्वैतसमुद्भेदाः भेदाभेदोन्मेपाः तैरुपलक्षितानि यानि
 चित्तानि तैरेवात्मभिः स्वरूपैः आत्मैव वीचिभिः अब्धिवद्बुद्ध्या

शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य नित्यमन्तःस्थया धिया ।
 यः स्थितस्तं कमात्मेहं भोगो बन्धयितुं क्षमः ॥ १ ॥
 कृतस्फारविचारस्य मनो भोगादयोऽरयः ।
 मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दानिला इव ॥ २ ॥
 नानात्वमस्ति कलनासु न वस्तुनोऽन्त-
 र्नानाविधासु सरसीषु जलादिवान्यत् ।
 इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त
 इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः ॥ ३ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

अधेमामपरां राम शृणु दृष्टिं पदप्रदाम् ।
 मुनिना वीतहव्येन यथा स्थितमशङ्कितम् ॥ ४ ॥
 वीतहव्यो मुनिर्नाम विन्ध्यकाननकन्दरे ।
 उपित्वा सुचिरं कालं क्रियाकाण्डपरायणः ॥ ५ ॥
 आत्मक्रियाक्रमाद्धोरसंसारभ्रमदायिनः ।
 आधिव्याधिमयाकारात्कालेनोद्वेगमाययौ ॥ ६ ॥
 निर्विकल्पसमाध्यर्थं संत्यज्य सकलाः क्रियाः ।
 विवेश रम्भारचितं निजपर्णोटजान्तरम् ॥ ७ ॥

स्फुरति ॥ १०० ॥ शुद्धमिति ॥ नित्यं सर्वदा अन्तःस्थया अन्त-
 र्मुख्या धिया शुद्धं निरुपाधिकं आत्मानमालिङ्ग्य तादात्म्यमापद्य
 यः स्थितः तमात्मेहं आत्मारामं कं नाम भोगो बन्धयितुं क्षमः ।
 न कमपीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ नानात्वमिति ॥ कलनासु विकल्पबु-
 द्धिषु अन्तरभ्यन्तरे वस्तुनो नानात्वं नास्ति । सरसीषु जलादिवेति
 एकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्रासने समे शुद्धे स्वास्तीर्णहरिणाजिने ।

वद्वपद्मासनस्तस्थौ पाष्ण्योरधिकराहुलिः ॥ ८ ॥

संजहाराज्जसा लोकं दिग्विकीर्णं मनः शनैः ।

बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैव स्पर्शान्परिहरन्क्रमात् ॥ ९ ॥

ततः स्वमनसः स्थैर्यं चाञ्छमानस्तदा मुनिः ।

इदमालोकयामास मनसा विगतैनसा ॥ ११० ॥

वीतहव्य उवाच ॥

अहो न चञ्चलमिदं प्रत्याहृतमपि क्षणात् ।

मनः स्थैर्यं ततो नैति तरङ्गप्रौढपर्णवत् ॥ ११ ॥

घटात्पटमुपायाति पटाच्छकटमुत्कटम् ।

चित्तमर्थेषु चलति पादपेष्विव मर्कटः ।

पञ्च द्वाराणि मनसश्चक्षुरादीन्यमून्यलम् ॥ १२ ॥

तेनात्मना बहुघ्नेन निर्झाताश्चक्षुरादयः ।

मनागपि न संवद्धाः पातालद्युतलादिवत् ॥ १३ ॥

चित्तचारण चार्वाक चतुर्दिक्षुक्षिभिर्भुक् ।

व्यर्थं खेदमनास्थाय नेदं विहर हे जगत् ॥ १४ ॥

॥ ७ ॥ तत्रेति ॥ पाष्ण्योः पादपश्चिमभागयोः पद्मासनवशात्

अङ्गुलीरुपरि वर्तमानयोः अधिकराहुलिः उपरि स्थितोत्तानकराहुलिः

॥ ८ ॥ संजहारेति ॥ स्पर्शान्विषयान् परिहरन् शनैर्दिविकीर्णं

मनः संजहारेति संवन्धः । उपहरदिति पाठे मनसो विशेषणम्

॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेनेति ॥ निर्झाताः । निःशब्दो

यहिरर्थे वर्तते । आत्मनो बहिर्भावेन स्नाताश्चक्षुरादयस्तेनात्मना

मनागपि न संवद्धाः पातालद्युतलादिवत् । पातालं दिवसलं च

यथा परस्परं न संवध्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥ चित्तेति ॥ चारण-

अहं चेतनमित्येवमसत्या तव वासना ।
 अत्यन्तभिन्नयोरैक्यं नास्ति चिन्मनसोः शठ ॥ १५ ॥
 जीवः सोऽस्म्यहमित्येषा व्यर्थाहंकारदुर्मतिः ।
 अहंकारादयं सोऽस्मीत्येतां संरब्धतां त्यज ।
 मिथ्यैव जाता दुःखाय न सत्यासत्यवर्जिता ॥ १६ ॥
 एतावदेव ते रूपं साधो यदविचारणम् ।
 विचारेणोपशान्तं त्वमालोकेन तमो यथा ॥ १७ ॥
 नित्यं पूर्वमभूताय नास्तिरूपाय संप्रति ।
 भविष्यते च नोदके स्वमनः स्वस्ति ते स्थितिः ॥ १८ ॥
 परिनिर्वामि शान्तोऽस्मि दिष्ट्यास्मि विगतज्वरः ।
 स्वात्मन्येवावतिष्ठेऽहं तुर्यरूपपदे स्थितः ॥ १९ ॥

देशान्तरसंचरणशील । चार्वाक परलोकपराङ्मुख । चतुर्विंशतिभि-
 क्षुक चतसृणां दिशां कुक्षिप्यभ्यन्तरेषु भिक्षणशील हे चित्त, व्यर्थं
 खेदमनास्थां इदं जगन्न विहर मा संचर ॥ १४ ॥ अहमिति ॥
 हे चित्त, अहमेव चेतनमिति या ते वासना सा असत्या । हे शठ,
 अत्यन्तभिन्नयोश्चिन्मनसोरैक्यं नास्ति । अत्यन्तं भेदश्च मनसो दृश्य-
 त्वजडत्वादिनेति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ जीव इति ॥ हे चित्त, जीवो
 अहमिति अहंकारदुर्मतिर्व्यर्था । अहंकारात्सोऽस्मि अयमस्मीति या
 ते संरब्धता संभ्रमः तां त्यज ॥ १६ ॥ एतावदिति ॥ हे चित्त,
 अविचारणमिति यत्ते रूपं तदेतावदेव । अविद्यात्मकत्वाच्चित्तस्येति
 भायः । विचारेण पुनस्त्वमुपशान्तं भवसि । आलोकेन तमो यथा
 ॥ १७ ॥ नित्यमिति ॥ कालत्रयेऽप्यसद्रूपाय ते स्वस्ति । इतः परं
 गा बाधस्वेत्यर्थः । स्वमन इति संबोधनम् ॥ १८ ॥ परीति ॥ परि-

चिदात्मा भगवान्सर्वं साक्षित्वेन करोत्यजः ।
 हन्तेन्द्रियगणा यूयं किं निरर्थकमाकुलाः ॥ १२० ॥
 भीतः पान्थ इवाहिभ्यः पुक्कसेभ्य इव द्विजः ।
 दूरे तिष्ठति चिन्मात्रमिन्द्रियेभ्यो ह्यनामयम् ॥ २१ ॥
 संकल्पोन्मुखता सेयं दुःखदा संविदः स्मृतिः ।
 कलनारहिते देवे देहे मनसि वा जडे ।
 संवित्संवेद्यनिर्मुक्तासारस्तन्नाम नेतरत् ॥ २२ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

इति निर्णीय स मुनिर्वीतहृव्यो विवासनः ।
 यलाचित्तं समाधाय तस्यावस्पन्दितेन्द्रियः ॥ २३ ॥
 अन्तरेव शशामास्य क्रमेण प्राणसंततिः ।
 ज्वालाजालपरिस्पन्दो दग्धेन्धन इवानलः ॥ २४ ॥
 प्राणप्रान्तगताल्पाल्पसमालोक इवेक्षणे ।
 अर्धकुञ्जलितैः पत्रैः श्रियमाययतुः समम् ॥ २५ ॥
 समकायशिरोप्रीवस्थानकः स महामतिः ।
 आसीच्छैलादिवोत्कीर्णश्चित्रार्पित इवाथवा ॥ २६ ॥
 तथैव तिष्ठतस्तस्य संवत्सरश्चतत्रयम् ।
 कोटरे विन्ध्यकक्षस्य ययावर्धमुहूर्तवत् ॥ २७ ॥

निर्यामि परित उपरमामि ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्राणेति ॥ भ्रूमध्ये योजितत्वात् प्राणप्रान्तं गतः
 अल्पाल्पः समालोको ययोस्ते इय ॥ २५ ॥ समेति ॥ समकाय-
 शिरोप्रीवस्थानकः समं कायशिरोप्रीयं यस्मिन्स्थानके आसनपन्थे
 नादृशं स्थानकं यस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ १३० ॥

तत्र केनापि कालेन कायस्तस्य महामुनेः ।
 प्रावृडौघविनुनेन पङ्केनोर्वीतले कृतः ॥ २८ ॥
 वर्षत्रयशतेनैवं सोऽबुध्यत महाद्युतिः ।
 देहो नैव चचालास्य घराकोटरपीडितः ॥ २९ ॥
 संविदेवास्य तं देहं जग्राहोर्वीनिपीडितम् ।
 न तु प्राणमयस्पन्दः प्राणसंयमनं विना ।
 नाभृत्प्राणपरिस्पन्दः सर्वच्छिद्रावरोधतः ॥ ३० ॥
 उत्पत्तिप्रौढिमासाद्य कलना हृदयान्तरे ।
 स्वमनोरूपिणी यस्य हृद्येवानुबभूव सा ॥ ३१ ॥
 कैलासकानने कान्ते कदम्बस्य तरोस्तले ।
 मुनित्वं शतमब्दानां जीवन्मुक्तात्म निर्मलम् ॥ ३२ ॥
 विद्याधरत्वं वर्षाणां शतमाधिविवर्जितम् ।
 युगपञ्चकमिन्द्रत्वं प्रणतं सुरचारणैः ॥ ३३ ॥
 कल्पमेकं गणत्वं स चन्द्रमौलेश्वकार ह ।
 प्रतिमासवशादेतद्वीतहव्योऽनुभूतवान् ॥ ३४ ॥
 अनन्तरमनन्तात्म वीतहव्याभिधं मनः ।
 इच्छां कदाचित्सकलप्राग्जन्मालोकनेऽकरोत् ॥ ३५ ॥
 अशेषान्स ददर्शाय नष्टानष्टान्स्वदेहकान् ।
 अनष्टां तामपश्यन्नु वीतहव्याभिधां तनुम् ॥ ३६ ॥
 तदिदृक्ष्यैवोद्धर्तुं भग्नदेहेऽभवन्मतिः ॥ ३७ ॥

उत्पत्तीति ॥ यस्य स्वमनोरूपिणी कलना कल्पना हृदयान्तरे हृत्पु-
 ण्डरीकमध्ये उत्पत्तिप्रौढि उत्पत्तयो जन्मान्तराणि तद्विषयां प्रग-
 ल्भतामासाद्य हृद्येव तत्रैव हृदये अखिलं जन्मान्तरवृत्तान्तमन्व-
 भूत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अथैवं चिन्तयामास कायोऽयं पङ्कपीडितः ।

एतदुद्धरणायाहं प्रविशामि रविं ग्रथम् ॥ ३८ ॥

तदीयः पिङ्गलो देहमुद्धरिष्यति मे ततः ।

इत्यसौ मुनिरादित्यं विवेशानिलरूपधृक् ।

पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा भस्त्रापिण्डमिवानिलः ॥ ३९ ॥

भगवान् रविरप्येनं हृत्तं मुनिनायकम् ।

दृष्ट्वा पिङ्गलमग्रस्थमादिदेशाशु कार्यवित् ॥ १४० ॥

भानुनाथाम्यनुज्ञातं वीतहव्याभिधं मनः ।

विवेश पिङ्गलाकारं विन्ध्यकन्दरगामिनम् ॥ ४१ ॥

पिङ्गलोऽसौ नमस्त्यक्त्वा कुञ्जकन्दरसुन्दरम् ।

प्राप विन्ध्यवनं प्रावृण्णताभ्राम्बरभास्वरम् ॥ ४२ ॥

ददर्श मुनिदेहं तं तां गत्वा विन्ध्यकन्दराम् ।

उद्धार घराकोशाग्रखनिष्कृष्टभूतलः ॥ ४३ ॥

कलेवरं मुनेः कान्तं मृणालमिव मारमः ॥ ४४ ॥

अथेति सार्धश्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ तदीयः सूर्यस्य पार्श्वपती
परिजनः । 'माटरः पिङ्गलो दृष्टश्चण्डांशोः पारिपार्श्वराः' इत्य-
भिधानादसौ मुनिः पुर्यष्टकवपुर्भूत्वा अहंकारकलायुगमितादिना
पूर्वोक्तं सूक्ष्मदेहमालम्ब्य अनिलरूपधृक् प्राणयायौ सपेन्द्रिय-
शरीरान्तर्भाव्य गच्छः सन् भस्त्रापिण्डमनिल इषादित्यं विवे-
शेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ भानुनेति ॥ अथ
वीतहव्याभिधं मनः वीतहव्यपदे शान्तं पुर्यष्टकं वीतहव्यस्य पुर्यष्ट-
करूपेण प्रविष्टत्वात्मस्य च पुर्यष्टकस्य मनःप्रधानत्वात्तादृशं मनो
गच्छेति भानुना अनुज्ञातं गत्वा विन्ध्यकन्दरगामिनं पिङ्गलं देहं

मौनं पुर्यष्टकमथ स्वं विवेश कलेवरम् ।
 जगाम पिङ्गलो व्योम मुनिश्च विमलं सरः ॥ ४५ ॥
 वीतहव्यो ममज्ञाशु सरस्युद्भिन्नपङ्कजे ।
 तत्र स्नात्वा जपं कृत्वा पूजयित्वा दिवाकरम् ॥ ४६ ॥
 मनोभूषितया तन्वा पूर्ववत्पुनराद्यमौ ॥ ४७ ॥

मैत्र्या तया समतया परया च शक्त्या
 सत्प्रज्ञया मुदितया कृपया श्रिया च ।
 युक्तो मुनिः सकलसङ्गविमुक्तचेता
 विन्ध्ये सरित्तटगतो दिवसानि रेमे ॥ ४८ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

कदाचिच्छममाधातुं पुनरेव मनो मुनिः ।
 चेतसा कलयामास दृष्टलोकपरावरः ॥ ४९ ॥
 पूर्वमेवेन्द्रियगणो मया परिहृतः स्फुटम् ।
 इदानीं चिन्तया नार्थः पुनश्चिन्तितया मम ॥ १५० ॥
 अस्तिनास्तीति कलनां भङ्क्त्वा मृद्धीं लतामिव ।
 शेषेऽनुबद्धसंधानस्तिष्ठान्यचलशृङ्गवत् ॥ ५१ ॥
 उदितोऽस्तं गत इव अस्तं गत इवोदितः ।
 समः समरसाभासस्तिष्ठामि खच्छतां गतः ॥ ५२ ॥

विवेश ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ मौनमिति ॥ मौनं मुनि-
 संबन्धि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ अस्ति-
 नास्तीति ॥ सत्त्वासत्त्वोद्देगिनीं कलनां भेददृष्टिं मृद्धीं लतामिव
 भङ्क्त्वा ममां कृत्वा शेषे अन्यपदेश्ये चिन्मात्रे अनुबद्धसंधानः
 अचलशृङ्गवत्तिष्ठामि ॥ ५१ ॥ उदित इति ॥ उदितोऽस्तं गत इव

प्रबुद्धोऽपि सुषुप्तस्थः सुषुप्तस्थः प्रबुद्धवान् ।
 तुर्यमालम्ब्य कायान्तस्तिष्ठामि स्तम्भितस्थितिः ॥ ५३ ॥
 इति संचिन्त्य संधाने पुनस्तस्थौ दिनानि षट् ।
 ततः प्रबोधमापन्नः क्षणं सुप्त इवाध्वगः ॥ ५४ ॥
 ततः सिद्धः स भगवान्वीतहव्यो महातपाः ।
 विजहार चिरं कालं जीवन्मुक्ततया तया ॥ ५५ ॥
 हेयादेयसमासङ्गत्यागादानदृशोः क्षये ।
 वीतहव्यमुनेरासीदिच्छानिच्छातिगं मनः ॥ ५६ ॥
 विदेहकेवलीभावे सीमान्ते जन्मकर्मणाम् ।
 संसारसङ्गसंत्यागे वाञ्छामापाऽतिशायिनीम् ॥ ५७ ॥

प्रकाशमानत्वेऽपि निष्क्रियत्वात् । अस्मिं गत उदित इव इन्द्रिया-
 गोचरत्वेऽपि सर्वसाक्षित्वात् । सम एकरूपः समरसाभासः इष्टा-
 निष्ठादिषु समरस एकप्रकारास्याद् आभासोऽवभासो यस्य तादृशः
 सन् स्वच्छतां गतो निष्कलङ्कस्तिष्ठामि ॥ ५२ ॥ प्रबुद्ध इति ॥
 प्रबुद्धोऽपीन्द्रियैरर्थानुपलभमानोऽपि सुषुप्तस्थो हर्षविषादादिरहितः
 सुषुप्तस्थः समाधिनिष्ठतया बहिरनुसंधानाभावात्सुषुप्तिदशापन्नः प्रबु-
 द्धवान् स्वस्वरूपे नित्यजागरितवान् । तुर्यं अथस्वात्रयानुवृत्तिचिन्मा-
 त्रमालम्ब्य कायान्तर्हृदये स्तम्भितस्थितिर्नियमितचित्तवृत्तिस्तिष्ठामि
 ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ हेयेति ॥ हेयमादेयमिति यः समास-
 ङ्गोऽभिमानः तस्य त्यज्यामि आदाम्यामीति ये दृशौ तयोश्च क्षये
 सति वीतहव्यमुनेर्मनः इच्छानिच्छानिगं इच्छानिच्छादहितं निर्वि-
 कल्पमासीत् ॥ ५६ ॥ विदेहेति ॥ जन्मकर्मणां सीमान्ते परमा-
 यधौ संसारमद्भानां सम्यक्त्यागरूपे विदेहकैयस्ये अतिशायिनी

एकदा स मुनीशानो विवेश गिरिकन्दरम् ।

बद्धपद्मासनः स्थित्वा तत्रोवाचात्मनात्मनि ॥ ५८ ॥

राग नीरागतां गच्छ द्वेप निर्द्वेषतां ब्रज ।

भवद्भ्यां सुचिरं कालमिह प्रक्रीडितं मया ॥ ५९ ॥

भोगा नमोऽस्तु युष्मभ्यं जन्मकोटिशतान्यहम् ।

भवद्भिरलालितो लोके लालकैरिव बालकः ॥ १६० ॥

इमामपि परां पुण्यां निर्वाणपदवीमहम् ।

येन विस्मारितस्तस्मै सुखायास्तु नमो नमः ॥ ६१ ॥

त्वदुत्तमेन हे दुःख मयात्मान्विष्ट आदरात् ।

तस्मात्त्वदुपदिष्टोऽयं मम मार्गो नमोऽस्तु ते ॥ ६२ ॥

कार्यमित्र मयाद्य त्वं त्यज्यसे चिरवान्धवः ।

अधिगम्यात्मविज्ञानं स्वस्य नाशः कृतस्त्वया ॥ ६३ ॥

वाञ्छामाप्त प्राप्तवान् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ रागेत्यादिना श्लोका-

ष्टकेन रागादीन्पूर्वसंबन्धिनः सप्रार्थनमुद्घासयति । हे राग,

त्वं नीरागतां गच्छ । मद्विषयं रागं मुञ्चेत्यर्थः । मोक्ष्यमाणं मां

विस्तृजेति यावत् । हे द्वेप, त्वं निर्द्वेषतां निर्द्वेषत्वं ब्रज । त्वां विस्तृज्य

गच्छन्तं मां प्रति द्वेपं मां कार्पोरित्यर्थः ॥ ५९ ॥ १६० ॥ इमा-

मिति ॥ येन विषयसुखेन अहं इमामपि निरतिशयानन्दरूपां परां

निर्वाणपदवीं विस्मारितोऽस्मि तस्मै सुखाय नमोऽस्तु । नमस्का-

रावृत्तिर्वर्ज्यकृत्वातिशयं द्योतयितुम् ॥ ६१ ॥ त्वदिति ॥ हे दुःख,

त्वदुत्तमेन मया दुःखशान्तये आत्माऽऽदरादन्विष्टः । 'वरति

शोकमात्मविदिति श्रुतेः । तत्कारणादयं मोक्षमार्गो मम त्वदुपदिष्टः

त्वयैव वैराग्यहेतुना बोधितः अतस्ते गुरुतुल्याय नमोऽस्तु

॥ ६२ ॥ कार्यमित्रेति ॥ हे कार्यमित्र, धर्मादिसाधनत्वात् मया

एकाकिन्या विशुष्यन्त्या प्रशान्ते मयि दीनया ।
 त्वया दुःखं न कर्तव्यं मातस्त्वृष्णे नमोऽस्तु ते ॥ ६४ ॥
 क्षन्तव्याः काम भगवन् विपरीतापराधजाः ।
 दोषा उपशमैकान्तं ब्रजाम्यादिश मङ्गलम् ॥ ६५ ॥
 नमः सुकृतदेवाय भवतेऽस्तु त्वया पुरा ।
 नवकेम्पः समुत्तार्य स्वर्गेऽहमभियोजितः ॥ ६६ ॥
 एते भवन्तः सहजाः प्राक्तनाः सुहृदो मया ।
 क्रमेणाद्योत्कृताः प्राणाः स्वस्ति वोऽस्तु ब्रजाम्यहम् ॥ ६७ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

एवं कलितवानन्तः प्रशान्तमननैषणः ।
 शनैरुच्चारयन्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः ॥ ६८ ॥
 सबाह्याम्यन्तरान्भावान्स्थूलान्क्षुभ्रतरानपि ।
 त्रैलोक्यसंभवांस्त्यक्त्वा संकल्पैकविकल्पितान् ॥ ६९ ॥
 सह प्रणवपर्यन्तदीर्घनिःस्वनतन्तुना ।
 जहाविन्द्रियतन्मात्रजालं गन्धमिवानिलः ॥ १७० ॥

आत्मविज्ञानमधिगम्य अद्य त्यज्यसे । त्वयैव स्वस्य नाशः कृतः ।
 मोक्षार्थमुद्यमं कुर्वता त्वयैवायमपराधः कृत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥
 एकाकिन्येति मातरिति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ वियोगदुःखितां दुहित-
 रमिवोपसान्त्ययग्राह-नम इति ॥ हे सुकृत, भवते देवाय नमोऽस्तु
 ॥ ६६ ॥ एत इति ॥ अद्य क्रमेण पर्यायेण उत्कृताः । उत्क्रान्ताः
 कृता इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ एवमिति श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ प्रशान्तानि
 मननानि संकल्पा एषणाः पुत्रेषणादयश्च यस्य । तारं उग्रतरं
 धृतिम् । प्राप्ता भूमिका योगभूमिका येन ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ प्रण-
 वपर्यन्तदीर्घनिःस्वनतन्तुना सह इन्द्रियाणां तन्मात्राणां च शब्दा-

ततो जहौ तमोमात्रं प्रतिमातमिवाम्बरे ।
 उत्तिष्ठत्प्रस्फुरद्रूपं प्राज्ञः कोपलवं यथा ॥ ७१ ॥
 प्रतिमातं ततस्तेजो निमेषार्धं विचार्य सः ।
 जहौ बभूव च तदा न तमो न प्रकाशनम् ॥ ७२ ॥
 तामवस्थामथासाद्य मनसा तन्मनस्तृणम् ।
 मनागपि प्रस्फुरितं निमेषार्धादथापतत् ॥ ७३ ॥
 ततोऽद्भुतसंविदं स्वच्छां प्रतिमासमुपागताम् ।
 सद्योजातशिशुजानसमानकलनामलाम् ॥ ७४ ॥
 निमेषार्धार्धमागेन कालेन कलितां प्रभुः ।
 जहौ चित्तश्चेत्यदशां स्पन्दशक्तिमिरानिलः ॥ ७५ ॥
 पश्यन्तीपदमासाद्य मत्तामात्रात्मकं ततः ।
 मुपुत्तपदमालम्ब्य तस्यौ गिरिरिवाचलः ॥ ७६ ॥
 मुपुत्ते स्वर्यमामाद्य तुर्यरूपमुपाययौ ।

दीनां जातं जहौ । प्रणयस्य पर्यन्तनादेन सदैव इन्द्रियविषयजालमुपरयमेत्यर्थः ॥ १७० ॥ तत इति ॥ तमोमात्रं गुणप्रयात्मिकाया अपि अविद्यायास्तामसं वृत्तिविशेषम् । अम्बरे चिदाकाशे ॥ ७१ ॥ प्रतिमातमिति ॥ तेजः सार्वत्रिकं वृत्तिविशेषं न तमो न प्रकाशनं बभूवेति गुणप्रयातीतो बभूवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तानिति ॥ तामवस्थां निम्ने गुण्यावस्थाम् ॥ ७३ ॥ तत इति ॥ अद्भुतसंविदं स्वरूपचैतन्यम् । सद्योजातशिशुजानसमानां निर्वासनानित्यर्थः ॥ ७४ ॥ येत्यदशां निर्बिम्बस्थां चिन्मात्राम् ॥ ७५ ॥ पश्यन्तीशब्दवाच्यं ततः परं राशामात्रात्मकं मुपुत्तपदमालम्ब्य गिरिरिवाचलस्यौ ॥ ७६ ॥ मुपुत्त इति ॥ स मुपुत्ते निर्बिम्बस्त्वममापो स्वर्यमाणाद्य तुर्यरूपं अपरमात्रप्रातीकं रूपमुपाययौ तस्यां दशायां स मुनिः निरानन्दः

निरानन्दोऽपि सानन्दः सच्चासच्चापि तत्र संः ।

अचिन्मयश्चिन्मयश्च नेतिनेति यदुच्यते ॥ ७७ ॥

ततस्तत्संबभूवासौ यद्विरामप्यगोचरम् ।

यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां तथा ॥ ७८ ॥

विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलास्पदम् ।

पुरुषः सांख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ॥ ७९ ॥

शिवः शैवमतस्थानां कालः कालैकवादिनाम् ।

आत्मात्मकस्तद्विदुषां नैरात्म्यं तादृशात्मनाम् ॥ १८० ॥

मध्यं माध्यमिकानां च सर्वं सुसमचेतसाम् ॥ ८१ ॥

यत्सर्वशास्त्रसिद्धान्तो यत्सर्वहृदयानुगम् ।

यत्सर्वं सर्वगं सार्वं यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ॥ ८२ ॥

यदनुत्तमनिष्पन्दं दीपकं तेजसामपि ।

स्वानुभूत्येकमानं च यत्तत्तत्सदसौ स्थितः ॥ ८३ ॥

सानन्दश्च यभूय । अपिशब्दः समुच्चये । तत्र निरानन्दत्वं स्वल्पातिरिक्तस्यानन्दस्याभावात् । सानन्दत्वं चानन्दानुभवात् । तथा

सद्रूपत्वात् सच्च यभूय । सर्वव्यवहारनिवृत्तेरसच्च यभूय ॥ ७७ ॥

एत इति सार्धश्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ ततोऽनन्तरं असौ मुनिः यद्वस्तु

विरामगोचरं अभिधावृत्त्या प्रतिपादयितुं न शक्यते । अथच

सर्वैरपि वादिभिः स्वस्वमतानुसारेण शून्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यते

तत्परमात्मन्यरूपं यभूवेत्यन्वयः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ १८० ॥ ८१ ॥

यदिति ॥ यद्वस्तु सर्वेषां शास्त्राणां सिद्धान्तः तथा पूर्वं प्रतिपादित-

त्वात् । सर्वहृदयानुगं अन्तर्यामित्वात् । सर्वं सर्वात्मकं सर्वगं

व्यापकत्वात् । सार्वं सर्वसंबन्धि अन्तर्यामित्वात् । यच्छब्दवाच्यं

सत्तादृशं यस्तु भूत्या धर्मो स्थितः ॥ ८२ ॥ यदिति ॥ यद्वस्तु

यदेकं चाप्यनेकं च साञ्जनं च निरञ्जनम् ।

यत्सर्वं चाप्यसर्वं च यद्यत्तत्सदसौ स्थितः ॥ ८४ ॥

अजममरमनाद्यमाद्यमेकं

पदममलं सकलं च निष्कलं च ।

स्थित इति स तदा नमःस्वरूपा-

दपि विमलस्थितिरीश्वरो बभूव ॥ ८५ ॥

त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्फुरित्वा स यथासुखम् ।

वीतहव्यः शशामैवमपुनर्मनसे मुनिः ॥ १८६ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उपशमप्रकरणे वीतहव्योपाख्यानं

नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अनुत्तमनिष्पन्दं अत्यन्तनिश्चलम् । तेजसां सूर्यादीनामपि दीपकम् ।

‘ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुतेः । स्थानुभूतिरेवैकं मानं प्रमाणं यस्य

॥ ८३ ॥ यदिति ॥ यद्वस्तु एकं च वस्तुतोऽद्वितीयत्वात् । अनेकं च

मायावशात् । साञ्जनं च श्रुत्या निश्चलं आचार्यवाक्यावगम्यत्वान् ।

निरञ्जनं स्वयंप्रकाशत्वात् । अञ्जनं व्यञ्जनं प्रकाशकमिति पर्यायः ।

सर्वं सर्वात्मकत्वात् । असर्वं सर्वप्रपञ्चातीतत्वात् ॥ ८४ ॥

अजमिति ॥ स मुनिः अजममरमनाद्यमादिरहितं आद्यं आदौ भयं

सकलं च निष्कलं च रूपद्वयेन वर्तमानं अमलं परं वस्तु भूत्वा

स्थित इति हेतोः नमःस्वरूपादपि विमलस्थितिरीश्वरो बभूवेत्यन्वयः

॥ ८५ ॥ त्रिंशदिति ॥ अपुनर्मनसे पुनः मनःसत्त्वाभावाय । जन्मान्तराभावायेत्यर्थः ॥ १८६ ॥ इति श्रीवासिष्ठविवरण उपशमप्रकरणे

वीतहव्योपाख्यानं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः

राम उवाच ॥

जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर ।

शक्तयो नेह दृश्यन्ते आकाशगमनादिकाः ॥ १ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अनात्मविदमुक्तोऽपि नमोविहरणादिकम् ।

द्रव्यमभ्रक्रियाकालशक्त्यामोत्येव राघव ॥ २ ॥

नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्मदृक्स्वयम् ।

आत्मनात्मनि संतुष्टो नाविद्यामनुधावति ॥ ३ ॥

आत्मवानिह सर्वस्मादतीतो विगतैषणः ।

आत्मन्येव हि संतुष्टो न करोति न चेहते ॥ ४ ॥

ये केचन जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ।

कथं तेषु किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति ॥ ५ ॥

पूर्वं चित्तविश्रान्तिसिद्धये सङ्गत्यागप्राणनिरोधसमाध्यभ्यासा
दर्शिताः । इदानीं जीवन्मुक्तस्याकाशगत्यभावादिनिरूपणमुखेन
चित्तस्योपशमप्राप्तिमुपसंहरति—जीवन्मुक्तेति ॥ आकाशगमनादिकाः
आकाशे गम्यते यथा शक्त्या सा आकाशगमना सा आदिर्यासां
वाः ॥ १ ॥ अनात्मविदिति ॥ द्रव्यं रसायनादि । मन्त्रत्रैपुरादिः ।
क्रिया दृढाभ्यासादिरूपा । कालश्चिराभ्यासकालः । तेषां शक्त्या
॥ २ ॥ नेति ॥ आत्मज्ञस्य एष आकाशगमनादिर्विषयः साध्य-
त्वेन बुद्धिगोचरो न भवति । हि यस्मात्कारणादात्मज्ञः सदा
आत्मदृक् आत्मज्ञानमनुसंदधत् स्यात्मानन्दवृत्ततया अविद्यामयी
आकाशगमनादिसिद्धिं नानुधावति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

यस्तु वा भावितात्मापि सिद्धिजालानि वाञ्छति ।
 स सिद्धिसाधकैर्द्रव्यैस्तानि साधयति क्रमात् ॥ ६ ॥
 द्रव्यमन्त्रक्रियाकालशक्तयः साधुसिद्धिदाः ।
 परमात्मपदग्राप्तौ नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥ ७ ॥
 आत्मज्ञस्य तु पूर्णस्य नेच्छा संभवति क्वचित् ।
 यस्येच्छा विद्यते काचित्स सिद्धिं साधयत्यलम् ॥ ८ ॥
 सर्वेच्छाजालसंशान्तावात्मलामोदयो हि यः ।
 स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्ते न लभ्यते ॥ ९ ॥

राम उवाच ॥

ब्रह्मभूतिचिरं कालं कथं जीवन्ति योगिनः ।
 एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वब्रह्मविदां वर ॥ १० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

प्राणानां स्पन्दनात्स्पन्दस्तच्छान्तौ ते दृपत्समाः ।
 यतः स्थिता धारणायां तन्न नश्यन्ति योगिनः ॥ ११ ॥
 सबाह्याभ्यन्तरः स्पन्दश्चित्तजो वातजोऽथवा ।
 न यस्य विद्यते तस्य दूरस्थौ विकृतिक्षयौ ॥ १२ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्राणानामिति ॥ प्राणानां प्राणादिबायूनां स्पन्द-
 नाद्यलनादेहस्य स्पन्दश्चलनम् । अस्थिरत्वमिति यावत् । तच्छान्तौ
 प्राणस्पन्दनिवृत्तौ निरुद्धप्राणयोगिनो दृपत्समाः शिलायशिरफाल-
 स्थायिनः योगिनो यतो धारणायां प्राणनिरोधाभ्यासे स्थितास्तस्मा-
 त्कारणान्न नश्यन्ति ॥ ११ ॥ सबाह्येति ॥ यस्य योगिनः सबाह्या-
 भ्यन्तरो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च चित्तजो वातजो वा स्पन्दो न विद्यते तस्य
 निरुद्धचित्तप्राणस्य विकृतिक्षयौ उरामरणस्थौ दूरस्थौ ॥ १२ ॥

सबाह्याभ्यन्तरे शान्ते स्पन्दे पवनचेतसोः ।

धातवः संस्थितिं देहे न त्यजन्ति कदाचन ॥ १३ ॥

ये हि विज्ञातविषया वीतरागा महाधियः ।

विच्छिन्नग्रन्थयः सर्वे ते स्वतन्त्रास्तनौ स्थिताः ॥ १४ ॥

राम उवाच ॥

विवेकाभ्युदयाच्चित्तस्वरूपेऽन्तर्हिते मुनेः ।

मैत्र्यादयो गुणाः कुत्र जायन्ते योगिनां वद ॥ १५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।

जीवन्मुक्तौ स्वरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिजः ॥ १६ ॥

चित्तसत्तेह दुःखाय चित्तनाशः सुखाय तु ।

चित्तसत्तां क्षयं नीत्वा चित्तनाशमुपानयेत् ॥ १७ ॥

प्राकृतं गुणसंभारं ममेति बहु मन्यते ।

यत्तु चित्तमतत्त्वज्ञं दुःखितं जीव उच्यते ॥ १८ ॥

सुखदुःखाद्यवष्टम्भमसीत्येव विनिश्चलम् ।

विद्यमानं मनो विद्धि संसारद्रुमदोहदम् ॥ १९ ॥

॥ १३ ॥ ये हीति ॥ विच्छिन्नग्रन्थयः प्राणनिरोधात् सुषुम्नासुप्त-

भेदने सति भिन्नब्रह्मविष्णुरुद्रग्रन्थय इत्यर्थः । प्राणधारणायाः प्रकृ-

तत्त्वात् ते सर्वे योगिनः तनौ देहे स्वतन्त्राः स्थिताः । स्वेच्छयैव

त्यजन्ति गृह्णन्ति चेत्यर्थः ॥ १४ ॥ विवेकेति ॥ मैत्र्यादयः कुत्र

जायन्ते आत्मनो निर्गुणत्वात् चित्तस्य च विलीनत्वात् ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ प्राकृतमिति ॥ प्राकृतं गुणसंभारं सत्त्वादिगुण-

समुदायं ममेति यश्चित्तमतज्ज्ञत्वाद्द्रुममन्यते । दुःखितं संसारदुःख-

भाजनं यश्चित्तं जीव उच्यते ॥ १८ ॥ सुखेति ॥ यन्मनः सुख-

चेतसः कथिता सत्ता मया रघुकुलोद्बह ।
 तस्य नाशमिदानीं त्वं शृणु प्रश्रविदां वर ॥ २० ॥
 सुखदुःखदशा धीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् ।
 निःश्वासा इव शैलेन्द्रं चित्तं तस्य मृतं विदुः ॥ २१ ॥
 आपत्कार्पण्यमुत्पाहो मदो मान्द्यं महोत्सवः ।
 यं नयन्ति न वैरूप्यं तस्य नष्टं मनो विदुः ॥ २२ ॥
 मनस्तां मूढतां विद्धि यदा नश्यति राघव ।
 चित्तनाशाभिधानं हि तदा सत्त्वमुदेत्यलम् ॥ २३ ॥
 मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवासनम् ।
 भूयोजन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ॥ २४ ॥

दुःखादिभिरघटब्धमाश्रितं अस्मीत्येव सुख्यहं दुःख्यहमस्मीत्येव
 निश्चलं दृढाभिमानं ससारदुःखमदोहदं ससारवृक्षस्य पल्लवकुसुमफ-
 लोत्पादकं मनो विद्यमानं विद्धि ॥ १९ ॥ २० ॥ सुखेति ॥ यं
 धीरं ज्ञानिनं सुखदुःखदशाः साम्यान्न प्रोद्धरन्ति न चालयन्ति ।
 निःश्वासवायवः शैलेन्द्रमिव तस्य धीरस्य चित्तं मृतं विदुः ॥ २१ ॥
 अस्यैव विवरणम् आपदिति ॥ आपत्पुत्रादिविपत्तिः । कार्पण्यं
 दाख्यम् । उत्साहः पुत्रोत्पत्त्यादिजन्यो हर्षः । मदः प्रसिद्धः ।
 मान्द्यमपाटवम् । महोत्सवो विवाहादिः । वैरूप्यं विकारताम् ॥ २२ ॥
 मनस्तामिति ॥ मनस्ता मनःसत्ता तामेव मूढतां विद्धि । सा
 मनःसत्ता यदा नश्यति तदा चित्तनाशरूपं सत्त्वं ज्ञानमुदेति ।
 गुणत्रयात्मके मनसि रजस्तमोमयी मूढता यदा विनश्यति तदा
 ज्ञानिनो मनः शुद्धसत्त्वात्मकं संपद्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ मैत्रीति ॥
 वदेय सत्त्वं मैत्र्यादियुक्तं विशुद्धवासनं जीवन्मुक्तस्य मनो भवति

सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य तत्र हि ।

वसन्त इव मञ्जर्यो भ्रान्तिमैत्र्यादयो गुणाः ॥ २५ ॥

अरूपस्तु मनोनाशो यो मयोक्तो रघूद्रह ।

विदेहमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः ॥ २६ ॥

समग्राण्यगुणाधारमपि सत्त्वं प्रलीयते ।

विदेहमुक्ते विमले पदे परमपावने ॥ २७ ॥

विदेहमुक्तिविषये तस्मिंश्चित्तलयात्मके ।

चित्तनाशे विरूपाख्ये न किञ्चिदपि विद्यते ॥ २८ ॥

न गुणा नागुणास्तत्र न श्रीर्नाश्रीर्न लोलता ।

न चोदयो नास्तमयो न हर्षामर्षसंविदः ॥ २९ ॥

न तेजो न तमः किञ्चिन्न संध्यादिर्न रात्रयः ।

न सत्ता नापि वाऽसत्ता न च मध्यं हि तत्पदम् ॥ ३० ॥

॥ २४ ॥ सरूप इति ॥ समानरूपः । आत्मस्वरूपं मनसा भिन्नं
 स्फुरतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अरूप इति ॥ निष्कलात्मकः निरंशस्वरूपः
 सत्त्वांशस्यापि विनष्टत्वात् ॥ २६ ॥ समग्राण्येति श्लोकरूपतुष्ट्यं
 वाक्यम् ॥ यस्मात्कारणाद्विदेहमुक्तरूपे परमपावने पदे समग्राणाम-
 ण्यगुणानां मैत्र्यादिश्रेष्ठगुणानां आधारभूतं सत्त्वमपि प्रलीयते ॥ २७ ॥
 समग्राद्विदेहमुक्तिविषये सत्त्वक्षयरूपे तस्मिन्नित्यरूपे चित्तनाशे गुणदो-
 षादिकं किञ्चिदपि न विद्यते ॥ २८ ॥ गुणा मैत्र्यादयः । अगुणाः
 मनोदोषाः । श्रीर्गुणानां ममृद्धिः । अधीर्दोषाणां संपत् ॥ २९ ॥
 न सत्ता वाप्यसत्ता च । अस्तिनास्तिव्यवहारयोरभावात् तत्पदं
 विदेहमुक्तिरूपं मध्यं च न । सदसदात्मकं अनुभवरूपं वा न

ये हि पारं गता बुद्धेः संसारादम्बरस्य च ।

तेषां तदास्पदं स्फारं पवनानामिवाम्बरम् ॥ ३१ ॥

संशान्तदुःखमजडात्मकमेकसुप्त-

मानन्दमन्थरमपेतरजस्तमो यत् ।

आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्त-

स्तसिन्पदे गलितचित्तलवा वसन्ति ॥ ३२ ॥

राम उवाच ॥

ब्रह्मसंसृतिमृद्नीकालता या वितताकृतेः ।

किं बीजमथ बीजस्य तस्य किं बीजमुच्यते ॥ ३३ ॥

अथ तस्यापि किं बीजं बीजं तस्यापि किं भवेत् ।

सर्वमेतत्समासेन पुनर्बोधविबुद्धये ।

सिद्धये ज्ञानसारस्य वद मे वदतां वर ॥ ३४ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अन्तर्लीनसमारम्भशुभाशुभमहाङ्कुरम् ।

संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि राघव ॥ ३५ ॥

भषति सत्त्वासत्त्वयोर्धिरोधात् ॥ ३० ॥ ये ह्येति ॥ तत् विदेहकैवल्यं
स्फारमास्पन्दं विश्रान्तिस्थानम् ॥ ३१ ॥ संशान्तेति ॥ एकसुप्तं
एकं सुषुप्तमेव यस्मिन् । सर्वदा चित्तस्य लीनत्वान् । आनन्दमन्थरं
ब्रह्मानन्दनिर्भरं एवंविधं यत्परं विदेहमुक्तिरूपं तस्मिन् पदे आका-
शकोशवत्तनवः सूक्ष्माः । स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकदेहत्रयाभावान्
अतनवः गलितचित्तलवाः विगलितसत्त्वरूपचित्तांशाः महान्तो
यमन्ति विश्राम्यन्ति ॥ ३२ ॥ ब्रह्मन्निति श्लोऽद्वयं चाक्यम् ।
मृद्नीका द्राक्षालता ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अन्तरिति ॥ अन्तर्लीनसमा-
रम्भशुभाशुभमहाङ्कुरं अन्तर्गतोद्यमपुष्पपापरूपमहाङ्कुरं शरीरमेव

भावाभावदशाकोशं दुःस्वरत्नसमुद्भूतम् ।

वीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम् ॥ ३६ ॥

चित्तादिदमुदेत्युच्चैः सदसच्चाङ्गजालकम् ।

यथा चैतत्स्वयं स्वप्नसंभ्रमेष्वनुभूयते ॥ ३७ ॥

द्वे वीजे चित्तवृक्षस्य घृत्तिव्रततिधारिणः ।

एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढवासना ॥ ३८ ॥

यदा प्रस्पन्दे प्राणो नाडीसंस्पर्शनोद्यतः ।

तदा संवेदनमयं चित्तमाशु प्रजायते ॥ ३९ ॥

सती सर्वगता संवित्प्राणस्पन्देन बोध्यते ।

संवित्संरोधनं श्रेयः परमं विद्धि राघव ॥ ४० ॥

संस्तुतिव्रततेर्वीजं संसारस्य शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायकत्वात्

॥ ३५ ॥ भावेति ॥ भावाभावदशाकोशं भावाभावदशानां जन्म-

मरणाद्यवस्थानां कोशवदाश्रयभूतम् ॥ ३६ ॥ चित्तस्य शरीरवी-

जत्वमुपपादयति-चित्तादिति ॥ इदं सदसच्च विद्यमानमविद्यमानं

चाङ्गजालकमवयवसमष्टिरूपं शरीरं चित्तादेवोदेति । एतद्यार्थस्वरूपं

यथा येन प्रकारेण सप्रकारस्वप्नसंभ्रमेषु स्वयमेयानुभूयते । चित्तस्य

शरीरपरिकल्पनाद्देतुत्वं स्वप्नेषु स्थानुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

द्वे इति ॥ घृत्तिव्रततिधारिणः घृत्तयः सत्त्वादिगुणपरिणामरूपाः ता

एव व्रततयः शाखास्तद्धारिणः ॥ ३८ ॥ प्राणस्पन्दो वासना च

चित्तस्य वीजमित्युक्तम् । तत्र प्राणस्पन्दस्य वीजत्वमाह-यदेति ॥

प्राणो यदा नाडीसंस्पर्शनोद्यतः । 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः'

इति श्रुतेः । या नाड्यो मनोवह्नाः तामु संचारणोऽनुक्तः सन्प्रस्पन्दते

तदा चित्तमाशु संवेदनमयं घृत्तिज्ञानप्रचुरं संजायते ॥ ३९ ॥

मतीति ॥ सर्वगता सती संवित्प्राणस्पन्देन बोध्यते विशोभ्यते ।

संवित्समुदितैवाशु याति संवेद्यमादरात् ।

संवेदनादनन्तानि ततो दुःखानि चेतसः ॥ ४१ ॥

मुक्ता पुनरवोधाय संवित्संतिष्ठते यदा ।

लब्धं भवति लब्धव्यं तदा तदमलं पदम् ॥ ४२ ॥

तस्मात्प्राणपरिस्पन्दैर्वासनाचोदनैस्तथा ।

नोचेत्संविदमुच्छ्रानां करोपि तदजो भवान् ॥ ४३ ॥

संविदुच्छ्रानतां विद्धि चित्तं तेनेदमाततम् ।

अनर्थजालमाल्नविशीर्णजनजीवकम् ॥ ४४ ॥

योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वन्ति प्राणरोधनम् ।

प्राणायामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्तिकल्पितैः ॥ ४५ ॥

तस्मात्संविदो बहिर्मुखयाः संरोधनमेव परमं श्रेयो विद्धि ॥ ४० ॥

संविदिति ॥ संवित्समुदिता बोधिता विक्षोभितैवाशु संवेद्यं याति ।

ततः संवेदनात् संवेद्यानुसंधानात् चेतसोऽनन्तानि दुःखानि संभवन्ति ॥ ४१ ॥ मुमेति ॥ यदा संवित्पुनरवोधाय पुनरनुत्थानाय

मुक्ता संतिष्ठते स्वरूप एव विश्राम्यति तदा लब्धव्यं तदमलं पदं

लब्धं भवति ॥ ४२ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्पूर्वोक्ताद्धेतोः प्राणस्पन्दैः

वासनाचोदनैश्च संविदमुच्छ्रानां संवेद्यगर्भतया स्थूलां नो करोपि

चेत्तर्हि भवानजो जन्मादिरहितो मविष्यसि ॥ ४३ ॥ संविदिति ॥

संविदः उच्छ्रानता विक्षुब्धतैव चित्तं तेन चित्तेनैव इदमाल्नवि-

शीर्णजनजीवकं आल्लनाः आसमन्ताच्छिन्नाः विशीर्णाः क्षयं प्राप्ति-

ताश्च जनानां जीवाः प्राणा येन तादृशमिदमनर्थजालं संसाररूप-

माततं प्रपञ्चितम् ॥ ४४ ॥ योगिन इति ॥ युक्तिकल्पितैः योग-

चित्तोपशान्तिफलदं परमं साम्यकारणम् ।

सुभगं संविदः स्वास्थ्यं प्राणसंरोधनं विदुः ॥ ४६ ॥

ज्ञानवद्भिः प्रकटितामनुभूतां च राघव ।

चित्तस्योत्पत्तिमपरां वासनाजनितां शृणु ॥ ४७ ॥

दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् ।

यदादानं पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ ४८ ॥

भावितं तीव्रसंवेगादात्मना यत्तदेव सः ।

भवत्याशु महाबाहो विगतेतरसंस्मृतिः ॥ ४९ ॥

शास्त्रनिरूपितैः प्रयोगैर्महामुद्रादिभिः ॥ ४५ ॥ चित्तेति ॥ प्राण-
संरोधनमेव चित्तोपशान्तिफलदं साम्यावस्थाकारणं संविदः स्वास्थ्यं
च विदुः ॥ ४६ ॥ ज्ञानेति ॥ पूर्वं प्राणस्पन्दकल्पिता चित्तस्योत्प-
त्तिरुक्ता । इदानीं वासनाकल्पितामपरां चित्तस्योत्पत्तिं शृणु ॥ ४७ ॥
दृढेति ॥ त्यक्तपूर्वापरविचारणं पूर्वं नियतपूर्वभाविकारणं अपरं
नियतपश्चाद्भाविकार्यम् । त्यक्तं पूर्वापरयोर्विचारणं यस्मिन् । किमस्य
कारणं कार्यं वेति विचारं विनैव पदार्थस्य आदानमुपादानं यद्य-
स्मात्कारणादृढभावनयैव दीर्घकालं नैरन्तर्यपरिशीलनयैव भवति
तस्मात्सैव दृढभावना वासनेति प्रकीर्तिता । सद्योजातस्य सुप्तोत्थि-
तस्य वा सहसा प्रवृत्तौ हेतुर्वासनेत्यर्थः । यद्वा पूर्वं चिरपरिशील-
नया संप्रति त्यक्तपूर्वापरविचारणं परिशीलितसजातीयपदार्थादानं
यतः संस्काराद्भवति सा वासना प्रकीर्तिता । संस्कारो वासनेत्यर्थः
॥ ४८ ॥ भावितमिति ॥ यद्वस्तु तीव्रसंवेगादृढाभ्यामादात्मना
चित्तेन भावितं वासितं भवति स भावितपुरुषो विगतेतरसंस्मृतिः
यस्त्यन्तरमचिन्तयन् आशु वदेय वस्तु भवति ॥ ४९ ॥

तादृग्रूपो हि पुरुषो वासनाविवशीकृतः ।

प्रपश्यति यदेवैतत्सद्वस्त्विति विमुह्यति ॥ ५० ॥

वासनावेगवैवश्यात्स्वरूपं प्रजहाति तत् ।

आन्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिव ॥ ५१ ॥

असम्यग्दर्शने यद्यदनात्मन्यात्मभावेन ।

यदवस्तुनि वस्तुत्वं तच्चित्तं विद्धि राघव ॥ ५२ ॥

दृढाभ्यासं पदार्थैकभावेनादतिचञ्चलम् ।

चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ ५३ ॥

यदा न भाव्यते किञ्चिद्देयोपादेयरूपि यत् ।

स्वीयते सकलं त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥ ५४ ॥

अवासनत्वात्संततं यदा न मनुते मनः ।

अमनस्ता तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ ५५ ॥

तादृगिति ॥ वासनाविवशीकृतः तादृग्रूपः पुरुषो यदेव वस्तु प्रपश्यति

भावयति तदेवं सद्वस्तु प्रामाणिकं वस्त्विति विमुह्यति ॥ ५० ॥

वासनेति ॥ दुर्दृष्टिः दुर्वासनादूषितदृष्टिः पुरुषो वासनावेगवैव-

श्यात् तत्प्रसिद्धं वस्तुस्वरूपं प्रजहाति । न गृह्णातीत्यर्थः । मदव-

शादिव मदपादवश्यादिव सर्वं वस्तु आन्तमन्ययामृतमेव पश्यति

॥ ५१ ॥ असम्यगिति ॥ यच्छब्दश्रयमव्ययं हेत्वर्थे । असम्य-

ग्दर्शने अनात्मन्यात्मभावेन अवस्तुनि वस्तुत्वसंकल्पने च यत्का-

रणं तदेवान्यथाज्ञाननिमित्तं चित्तमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दृढेति ॥

पदार्थैकभावेनात् दृढाभ्यासमतिचञ्चलं चित्तं जन्मादिकारणं संजा-

यते ॥ ५३ ॥ यदेति ॥ यत्तद्देयोपादेयरूपि सद्वस्तु किञ्चिदपि यदा

न भाव्यते किं तर्हि सकलं त्यक्त्वा तूष्णीं स्वीयते तदा चित्तं न जायते

॥ ५४ ॥ अवासनत्वादिति ॥ मनः कर्तुं न मनुते न संकल्पयति

यदा न भाव्यते भावः कचिज्जगति वस्तुनि ।

तदा हृदम्बरे शून्ये कथं चित्तं प्रजायते ॥ ५६ ॥

एतावन्मात्रकं मन्ये रूपं चित्तस्य राघव ।

यद्भावनं वस्तुनोऽन्तर्वस्तुत्वेन रसेन च ॥ ५७ ॥

न किञ्चित्कलनायोग्यं दृश्यं भावयतः स्वतः ।

आकाशकोशस्यच्छस्य कुतश्चित्तोदयो भवेत् ॥ ५८ ॥

यदभावनमास्थाय यदभावस्य भावनम् ।

यद्यथावस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते ॥ ५९ ॥

सर्वमन्तः परित्यज्य शीतलाशयवर्ति यत् ।

वृत्तिस्थमपि तच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् ॥ ६० ॥

यदेति ॥ जगति वस्तुनि च कचिदपि भावः सत्ता यदा न भाव्यते तदा निर्वासनत्वात् शून्ये हृदम्बरे कथं चित्तं प्रजायते ॥ ५६ ॥ एतावदिति ॥ वस्तुनः पदार्थस्य अन्तः अन्तःकरणे वस्तुत्वेन वस्तुस्वरूपेण रसेन आदरेण च । यद्भावनं एतावन्मात्रकमेव चित्तस्य स्वरूपं मन्ये ॥ ५७ ॥ न किञ्चिदिति ॥ कलनायोग्यं संकल्पादिविषयं दृश्यं किञ्चिदपि स्वतो न भावयतः अतएवाकाशस्यच्छस्य चित्तोदयः कुतो भवेत् ॥ ५८ ॥ यदिति ॥ आस्थाय आदृत्य दृश्यस्य यदभावनं अनादरवीक्षणमित्यर्थः । अभावस्य दृश्यस्य नास्तित्वस्य वा यद्भावनं यथावस्तुदर्शित्वं 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इति यथार्थवस्तुदर्शित्वं च यावत् तत्सर्वमचित्तत्वमुच्यते । त्रेधापि चित्तस्य निर्वासनत्वात् ॥ ५९ ॥ सर्वमिति ॥ शीतलं शीतलत्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमाशयवर्ति निवृत्तारागद्वेषतया शीतलेनाभिप्रायेण वर्तमानं वृत्तिस्थमपि वृत्तिम-

घना न वासना यस्य पुनर्जननकारिणी । , ~ ~;

जीवन्मुक्तः स तत्त्वस्य चक्रभ्रममदायितः ॥ ६१ ॥

अष्टबीजोपमा येषां पुनर्जननमर्जिता । ~ ,

वासना रमनिर्हीना जीवन्मुक्ता हि ते स्मृताः ॥ ६२ ॥

सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते ज्ञानपारगाः । ;

अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्ते व्योमरूपिणः ॥ ६३ ॥

द्वे बीजे राम चित्तस्य प्राणस्पन्दनगासने । ' -

एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥ ६४ ॥

वासनामशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वासना । ' ~

जायते चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः ॥ ६५ ॥ ,

वासनाप्राणपवनस्पन्दयोरनयोर्द्वयोः ।

संवेद्यं बीजमित्युक्तं स्फुरतस्तौ यतस्ततः ॥ ६६ ॥ -

दपि ॥ ६० ॥ घनेति ॥ चक्रभ्रमवत् । यथा हि कुलालचक्रस्य

भ्रमणं कुलालव्यापारनिवृत्तावपि यावत्संस्कारमनुवर्तते तद्वज्जीव-

न्मुक्तशरीरमविद्यानिवृत्तावपि तत्संस्कारशेषात्प्रारब्धभोगपर्यन्तमव-

तिष्ठव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ अष्टेति ॥ रसनिर्हीना रसो विषयेष्वाद्-

रातिशयः तद्रहिता ॥ ६२ ॥ सत्त्वेति ॥ सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्ताः

रजस्तमोभागयोर्निवृत्तत्वात् सत्त्वरूपमेव प्राप्तं चित्तं येषां ते जीव-

न्मुक्ता अचित्ताः कथ्यन्ते । अचित्तत्वादेव देहस्यान्ते व्योमरूपिणः

चिदाकाशरूपा भवन्ति ॥ ६३ ॥ द्वे बीजे इति ॥ वासनाप्राण-

स्पन्दयोः चित्तबीजत्वमुपपाद्य इदानीं बीजाङ्कुरतयोः परस्परहेतुत्वा-

दन्यतरनाशेऽपि द्वयोर्नाश इति श्लोकद्वयेनोच्यते । चित्तबीजस्य

चित्तस्य बीजभूतयोर्वासनाप्राणस्पन्दयोरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

वासनेति ॥ संवेद्यं दृश्यम् । यतः कारणात्तौ वासनाप्राणस्पन्दौ ततः

संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने ।

समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः ॥ ६७ ॥

संविदं विद्धि संवेद्यबीजं धीर तथा विना ।

न संभवति संवेद्यं तैलहीनस्तिलो यथा ॥ ६८ ॥

न बहिर्नान्तरे किञ्चित्संवेद्यं विद्यते पृथक् ।

संवित्स्फुरति संकल्प्य संवेद्यं पश्यति स्वतः ॥ ६९ ॥

स्वप्ने यथात्ममरणं तथा देशान्तरस्थितिः ।

स्वचमत्कारयोगेन संवेद्यं संविदस्तथा ॥ ७० ॥

पूर्वदृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते ।

संविदस्तत्प्रयत्नेन मार्जनीयं विजानता ॥ ७१ ॥

तदमार्जनमात्रं हि महासंसारतां गतम् ।

तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यनुभूयते ॥ ७२ ॥

संवेदनमनन्ताय दुःखाय जननात्मने ।

असंविच्चिरजाव्यस्था सुखायाजननात्मने ॥ ७३ ॥

संवेद्यात्स्फुरतः प्रवर्तेते ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ सविदमिति ॥ धीरेति

संशोधनम् । तथा संविदा ॥ ६८ ॥ न बहिरिति ॥ संवित्कल्पि-

तत्वात्संवेद्यस्य संविदेव बीजमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ एतदेव सदृष्टान्त-

मुपपादयति—स्वप्न इति ॥ यथा स्वप्ने स्वचमत्कारयोगेन स्वस्वैव

भायनायशात् असद्भूतमपि स्वमरणं देशान्तरस्थितिश्च प्रतीयते

तथा सविद्वशात्संवेद्यमित्यर्थः ॥ ७० ॥ पूर्वेति ॥ यद्वस्तु पूर्वदृष्ट-

मदृष्टं वा अस्याः संविदः सप्ताशात् प्रतिभासते तत्संवेद्यं यस्तु

विजानता पुरुषेण प्रयत्नेन मार्जनीयं निरस्तनीयम् ॥ ७१ ॥

तदिति ॥ तदमार्जनमात्रं तस्य संवेद्यस्याविस्मरणमेव महान्संसारः ।

तत्प्रमार्जनमात्रं दृश्यविस्मरणमेव मोक्षः ॥ ७२ ॥ संवेदनमिति ॥

अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनो भव ।

असंवेद्य प्रबुद्धात्मा यस्तु स त्वं रघूद्वह ॥ ७४ ॥

राम उवाच ॥

असंवित्तिरजाड्यस्या कीदृशी भवति प्रभो ।

असंवित्तौ च जाड्यं तत्कथं वा विनिवार्यते ॥ ७५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

यः सर्वत्रानवस्थास्यो विश्रान्तास्यो न कुत्रचित् ।

जीवो न विन्दते किञ्चिदसंविदजडो हि सः ॥ ७६ ॥

संविद्वस्तुदशालम्बः स यस्येह न विद्यते ।

सोऽसंविदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि ॥ ७७ ॥

संवेदनं संवेद्यानुसंधानं अनन्ताय जननात्मने संसाररूपाय दुःखाय
भवति । अजाड्यस्या जाड्यसंमन्थरहिता या असंवित्तिः संवेद्यानु-
संधानं सा अजननात्मने मोक्षरूपाय सुखाय भवति ॥ ७३ ॥
अजड इति ॥ हे रघूद्वह, त्वं अजडो जाड्यरहितः विगलितानन्द-
रूपचित्तपरिणामः त्यक्तसंवेदनः हीनसंवेद्यानुसंधानश्च भव । यः
असंवेद्य संवेद्यमननुसंधाय प्रबुद्धात्मा प्रकाशमानस्वरूपः स एव
परमात्मैव त्वं सत्यं नात्र संदेह इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ असंवित्तिरिति ॥
असंवित्तौ संवित्त्यभावे तज्जाड्यं कथं निवार्यते असंवित्तेर्जाड्या-
विनाभूतत्वस्य अचेतनेषु दृष्टत्वात् ॥ ७५ ॥ य इति ॥ यो जीवः
सर्वत्र सर्वेषु दृश्येषु अनवस्थास्योऽस्थिरादरः । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि
दृश्ये विश्रान्तास्यो न भवति अतश्च किञ्चिदपि संवेद्यं चित्ते न
विन्दते नानुसंधत्ते स जीवः असंवित् संवेद्यानुसंधानात् अजड-
श्चेतनत्वात् ॥ ७६ ॥ संविदिति ॥ वस्तुदशालम्बः चैतन्यस्य

संवेद्येन हृदाकाशं मनार्गपि न लिप्यते ।

यस्यासावजडोऽसंविज्जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ७८ ॥

यदा न भाव्यते किञ्चिन्निर्वासनतयात्मनि ।

बालमूकादिविज्ञानमिव च स्वीयते स्थिरम् ॥ ७९ ॥

तदा जाड्यविनिर्मुक्तमसंवेदनमाततम् ।

आश्रितं भवति प्राज्ञः यस्माद्भूयो न लिप्यते ॥ ८० ॥

समस्तवासनां त्यक्त्वा निर्विकल्पसमाधितः ।

नीलत्वमिव खे स्फारमानन्दित्वं प्रवर्तते ॥ ८१ ॥

योगिनस्तत्र लीनस्य निःसंवेदनसंविदः ।

तन्मयत्वादनाद्यन्ते तदप्यन्तर्विलीयते ॥ ८२ ॥

तद्विदमिति भूतादिवस्त्वयस्थानुसंधानं संविदित्युच्यते । सा तादृशी

संविद्यस्य न विद्यते स कार्यशतान्यपि कुर्वन्नसंविदजडः प्रोक्तः

॥ ७७ ॥ संवेद्येनेति ॥ हृदाकाशं चित्ताकाशं न लिप्यते निर्वास-

नत्वात् न लिप्यते ॥ ७८ ॥ यदेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ यदा

निर्वासनतया किञ्चिदप्यात्मनि न भाव्यते नानुसंधीयते बालमूका-

दीनां विज्ञानमिव च निर्विकल्पतया स्थिरं स्वीयते स्वरूपेणेति शेषः ।

बालादिवन्निर्विकल्पज्ञानस्वरूपतया स्वीयत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

तदा जाड्यविनिर्मुक्तं असंवेदनं आश्रितं भवति । यस्मादसंवेदना-

श्रयणात् भूयो न लिप्यते पुण्यपापवासनाभिर्न संवध्यते ॥ ८० ॥

समस्येति ॥ समस्यां वामनां त्यक्त्वा यो निर्विकल्पः समाधिः

संभूतः तस्माद्वेतोः रे आकाशे नीलत्वमिव फलितं स्फारमानन्दित्वं

प्रवर्तते ॥ ८१ ॥ योगिन इति ॥ तत्र निर्विकल्पसमाधौ लीनस्य

अवस्थ निःसंवेदना संवेद्यानुसंधानरहिता संविद्यस्य तादृशस्य

गच्छंस्तिष्ठन्स्पृशञ्जिघ्रन्नपि तेन स उच्यते ।

अजडो गलितानन्दस्त्यक्तसंवेदनः सुखी ॥ ८३ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य कष्टया यत्तर्चेष्टया ।

तरेद्दुःखाम्बुधेः पारमपारगुणसागरम् ॥ ८४ ॥

अथास्यां संविदो राम सन्मात्रं धीजमुच्यते ।

सन्मात्राद्यदुदेत्येषा प्राकाश्यमिव तेजसः ॥ ८५ ॥

द्वे रूपे तत्र सत्ताया एकं नानाकृति स्थितम् ।

द्वितीयमेकरूपं तु विभागोज्यं तयोः शृणु ॥ ८६ ॥

घटता पटता तत्ता त्वत्ता मत्तेति कथ्यते ।

सत्तारूपं विभागेन यत्तत्रानाकृति स्मृतम् ॥ ८७ ॥

विशेषं संपरित्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् ।

एकरूपं महारूपं सत्तायास्तत्पदं विदुः ॥ ८८ ॥

योगिनः तन्मयत्वात् ध्येयेन यस्तुना सामरस्याद्वेतोरनाद्यन्ते
अन्तःस्वरूपे तदपि आनन्दित्यमपि विलीयते ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

एतामिति ॥ एतां दृष्टिं जाड्यरहितां सवित्तिरूपां दृष्टिम् ॥ ८४ ॥

अथेति ॥ या हि सवित्सवेद्यस्य धीजं अस्याः सविदः सन्मात्रं अवि-
च्छिन्नं चित्स्वरूपं धीजमुच्यते । यद्यस्मात्कारणादेया सवित्तेजस-

स्तेजोद्रव्यात्प्रवीपादेः प्राकाश्यमिव प्रकाश इव सन्मात्रादेवोदेति
॥ ८५ ॥ द्वे इति ॥ सत्तायाः स्वरूपसत्तायाः द्वे रूपे स्तः । तत्र

तयोर्मध्ये एकं रूपं नानाकृति नानाप्रकारवत् स्थितं एकरूपमविक्षिप्तं
तु रूपं द्वितीयम् ॥ ८६ ॥ घटतेति ॥ यत्सत्तारूपं घटता पटता तत्ता

त्यत्तामत्तेति विभागेन कथ्यते तत्सत्ताया रूपं नानाकृतीति स्मृतम् ।
तदुक्तहरिणा—‘सबन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु । जातिरि-

त्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः’ इति ॥ ८७ ॥ विशेष-

कालसत्ता कलासत्ता वस्तुसत्तेयमित्यपि ।

विभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥ ८९ ॥

कालसत्ता स्वसत्ता च प्रोन्मुक्तकलना सती ।

यद्यप्युत्तमसद्रूपा तथाप्येषा न वास्तवी ॥ ९० ॥

विभागकलना यत्र विभिन्नपददायिनी ।

नानात्वकारणं दृष्ट्वा तत्कथं पावनं भवेत् ॥ ९१ ॥

सत्तासामान्यमेवैकं भावयन्केवलं विभुम् ।

परिपूर्णपरानन्दी तिष्ठापूरितदिग्भरः ॥ ९२ ॥

मिति ॥ विशेषं नामजात्यादिभेदं परित्यज्य यत्सन्मात्रमलेपकं निर्दोषं रूपमस्ति तत्सत्ताया महारूपं पदं एकरूपमिति विदुः ॥ ८८ ॥ कालेति ॥ कालसत्ता कालकृता भूतभवद्भाविभेदभिन्ना सत्ता । कलासत्ता कला अंशः तद्भेदकृता स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वादिरूपा सत्ता । वस्तुस्वरूपभेदकृता घटपटादिरूपा सत्ता । इयं कालसत्ता इयं कलासत्ता इयं च वस्तुसत्तेत्यपि विभागकलनां भेदभावनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो भव ॥ ८९ ॥ कालेति ॥ कालसत्ता । स्वसत्ता स्वरूपसत्ता । चकारात्कलासत्ता प्रोन्मुक्तकलना परित्यक्त्विकल्पांशा सती यद्यपि उत्तमसद्रूपा तथापि एषा कालादिसत्ता वास्तवी अविकल्पिता न भवति ॥ ९० ॥ विभागेति ॥ यत्र कालसत्तादी नानात्वकारणं भेदहेतुमुपाधिं दृष्ट्वा विभागकलना विभिन्नपददायिनी वस्तुस्वरूपभेदयोधिनी भवति तत्कालसत्तादिके सत्तारूपं कथं नाम पावनं शुद्धं भवेत् । औपाधिकत्वादिति भावः ॥ ९१ ॥ सत्तेति ॥ विभुं व्यापकं सत्तासामान्यमेवैकं वस्तु केवलं भावयन् परिपूर्णपरानन्दी आपूरितदिग्भरन्निष्ठ ॥ ९२ ॥

सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिः कोविदेश्वर ।
 सैवास्य बीजतां याता तत एतत्प्रवर्तते ॥ ९३ ॥
 सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोज्झितम् ।
 पदमाद्यमनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥ ९४ ॥
 तत्र सत्ता लयं याति निर्विकारं च तिष्ठति ।
 भूयो नावर्तते दुःखं तत्र लब्धपदः पुनः ॥ ९५ ॥
 तद्वेतुः सर्वहेतूनां तस्य हेतुर्न विद्यते ।
 स सारः सर्वसाराणां तस्मात्सारो न विद्यते ॥ ९६ ॥
 तस्मिंश्चिदर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।
 इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥ ९७ ॥

तदमलमजरं तदात्मतत्त्वं

तदवगतावुपशान्तिमेति चेतः ।

अवगतविततैकतत्स्वरूपो

भगवन्मुक्तपदोऽसि तच्चिराय ॥ ९८ ॥

सत्तेति ॥ सत्तासामान्यमात्रस्य या कोटिरुत्कर्षः अविकृतरूपैव अस्य
 जगतो बीजतां याता तत एतज्जगत्पूर्वोक्तक्रमेण प्रवर्तते । अयं क्रमः-
 सत्तासामान्यात्सवित्प्रवर्तते सविदः सवेद्यं सवेद्यात्प्राणस्पन्दवासने
 ततश्चित्तं ततो देहः ततः संसार इति ॥ ९३ ॥ सत्तेति ॥
 सत्तासामान्यस्य पर्यन्ते कोटौ यत्प्रसिद्धं कलनयोज्झितं आद्यम-
 नाद्यन्तं च पदं तस्य वस्तुनो बीजं न विद्यते ॥ ९४ ॥ तत्रेति ॥
 तत्र सर्वबीजभूतपूर्वोक्तपदे तिष्ठति ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तत्पूर्वो-
 क्तं सत्तासामान्यकोटिस्थं पदम् । अवगतं विततमेकं तत्स्वरूपं येन
 तादृशस्त्वं भव । भयेन संसारभयेन मुक्तं पदं स्वरूपं यस्य सोऽसि ।
 सम्यगेव तत्सविन्मात्रमात्मतत्त्वम् । चिराय चिरम् ॥ ९८ ॥

राम उवाच ॥

एतानि तानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मानद ।
कतमस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदम् ॥ ९९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एतेषां दुःखबीजानां प्रोक्तं यद्यन्मयोत्तरम् ।
तस्य तस्य प्रयोगेण शीघ्रमासाद्यते पदम् ॥ १०० ॥

सत्तासामान्यकोटिस्थे द्वागित्येव पदे यदि ।
पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनाः ॥ १ ॥

स्थितिं बध्नासि तच्च ज्ञ क्षणमप्यक्षयात्मिकाम् ।
क्षणेऽसिन्नेव तत्साधुपदमासादयस्यलम् ॥ २ ॥

सत्तासामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमज्ञ चेत् ।
तत्किंचिदधिकेनेह यत्नेनामोपि तत्पदम् ॥ ३ ॥

संविच्चत्वे कृतध्यानो यदि तिष्ठसि राघव ।
तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासादयसि तत्पदम् ॥ ४ ॥

संवेद्ये केचले ध्यानं न कार्यं रघुनन्दन ।
संवेद्ये वासनात्यागः सुमेरून्मूलनादपि ॥ ५ ॥

॥ ९९ ॥ एतेषामिति ॥ तस्य तस्य उत्तरोत्तरबीजस्य प्रयोगेण
भावनया ॥ १०० ॥ सत्तेति श्लोकद्वयं वाक्यम् । सत्तासामान्यको-
टिस्थे परे पदे क्षणमपि स्थितिं ममाधिं बध्नासि चेत्तस्मिन्नेव क्षणे
तत्पदमासादयसीत्यन्ययः ॥ १ ॥ २ ॥ सत्तेति ॥ सत्तासामान्य-
निष्ठायां तु ततोऽपि प्रयत्नविशेषः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ संवि-
दिति ॥ संविच्चत्वं ममाधीं तु ततोऽप्यधिषो यत्नविशेष इत्यर्थः
॥ ४ ॥ संवेद्य इति ॥ केचले संवेद्ये ध्यानमेव न संभवति । अस्याः

यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।

न क्षीणा वासना ध्यानं न संभवति राघव ॥ ६ ॥

सर्वत्र संभवादस्थाः संवित्तेरेव सर्वदा ।

वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं करोषि वा ॥ ७ ॥

तत्ते शिथिलतां यान्ति सर्वाधिव्याधयः क्षणात् ॥ ८ ॥

पूर्वेभ्यस्तु प्रयत्नेभ्यो विषमोऽयं हि संस्मृतः ।

दुःसाध्यो वासनात्यागः सुमेरुन्मूलनादपि ॥ ९ ॥

यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासनाक्षयः ।

न क्षीणा वासना यावत्तावच्चित्तं न शाम्यति ॥ ११० ॥

यावन्न तत्त्वविज्ञानं न तावच्चित्तसंक्षयः ।

यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ॥ ११ ॥

यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः ।

यान्न तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ १२ ॥

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय एव च ।

मिथः कारणतां गत्वा दुःसाध्यानि स्थितान्यतः ॥ १३ ॥

तस्माद्राघव यत्नेन पौरुषेण विवेकतः ।

भोगेच्छां दूरतः कृत्वा त्रयमेतत्समाश्रयेत् ॥ १४ ॥

संवित्तेरेव सर्वत्र सर्वदा संभवात् कैवल्यस्य संवेद्यस्यासंभवादिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पूर्वेभ्य इति श्लोकपटुं वाक्यम् । अयं वासनात्यागविषयः प्रयत्नः । वासनाक्षयमनोनाशतत्त्वज्ञानानामन्योन्यसापेक्षत्वात् एकैकशः साधयितुमशक्यत्वात् त्रयमपि सममेवाभ्यसेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ ११० ॥-११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ एते समं यावन्न स्वभ्यस्ता मुहुर्मुहुः ।

तावन्न तत्त्वसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाश्रितैः ॥ १५ ॥

वासनाक्षयविज्ञानमनोनाशा महामते ।

समकालं समभ्यस्ता भवन्ति फलदा मुनेः ॥ १६ ॥

एकैकशो निषेव्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम् ।

तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति भन्नाः संकीर्तिता इव ॥ १७ ॥

त्रिमिरेभिश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः ।

निःशङ्कमेव ब्रुव्यन्ति विसच्छेदाद्गुणा इव ॥ १८ ॥

जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ।

सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ १९ ॥

वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनम् ।

विदुस्तत्रविदस्तस्माच्चदप्येवं समाहरेत् ॥ २० ॥

वासनासंपरित्यागाचित्तं गच्छत्यचित्तताम् ।

प्राणस्पन्दनिरोधाच्च यथेच्छसि तथा बुरु ॥ २१ ॥

प्राणायामदृढाभ्यासर्युक्त्या च गुरुदत्तया ।

आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुच्यते ॥ २२ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एकैकश इति ॥ भन्नाः संकीर्तिता इव
शिवशक्तिभ्राता परस्परमापेक्षाणामेकैकशः पुरश्चरणं यथा न
फलदं तद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यागनेति ॥ याग-
नाप्राणस्पन्दयोर्मिलित्या विषयीकृत्या यागनात्यागेन समं प्राण-
निरोधनं विदुः । सम्मात्राणां नदपि प्राणनिरोधनमपि एवं यागना-
त्यागादिप्रयेन सममेव समाहरेत् समभ्यसेन ॥ २० ॥ याग-
नेति ॥ विषयान्ते यागनात्यागः प्राणनिरोधो वा हेतुस्त्वर्थः ॥ २१ ॥
एतत् प्राणनिरोधोनायमाह—यागनेति ॥ गुण्या नृषोणेन योगेन

निःसङ्गव्यवहारित्वाद्भवभावनवर्जनात् ।
 शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रवर्तते ॥ २३ ॥
 वासनाभिभवे नष्टे न चित्तं संप्रवर्तते ।
 संशान्तपवनस्पन्दे यथा पांसुर्नमःस्थले ॥ २४ ॥
 यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव हि ।
 प्राणस्पन्दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चकैः ॥ २५ ॥
 उपविश्योपविश्यैकचित्तकेन मुहुर्मुहुः ।
 न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् ॥ २६ ॥
 अङ्कुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतङ्गजः ॥ २७ ॥
 अध्यात्मविद्याधिगमः साधुसंगम एव च ।
 वासनासंपरित्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् ॥ २८ ॥
 एतास्तु युक्तयः पुष्टाः सन्ति चित्तजये किल ।
 आभिस्तज्जीयते क्षिप्रं धाराभिरिव भूरजः ॥ २९ ॥
 सतीषु युक्तिष्वेतासु हठाभियमयन्ति ये ।
 चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिम्रन्ति तमोऽञ्जनैः ॥ १३० ॥
 विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाचेतसो जयम् ।
 ते निवध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः ॥ ३१ ॥

आसनाशनयोगेन आसनं पद्मादि अशनं 'शरीरादि तदेव योग
 उपायस्तेन ॥ २२ ॥ वासनाक्षये उपायमाह—निःसङ्गेति ॥ भव-
 भावनवर्जनात् भवभावानानि संसारहेतवो मलिनवासनाः सङ्ग-
 नात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ चित्तनाशोपायमाह ॥
 अध्यात्मेति लोकद्वयं वाक्यम् ॥ २८ ॥ आभिर्युक्तिभिः तच्चित्तम्

भतिराद्धनशीर्णाङ्गी यदीया पेलवाङ्गिका ।

न कचिद्याति विश्वासं मृगी ग्रामगता यथा ॥ ३२ ॥

कालं यज्ञतपोदानतीर्थदेवार्चनश्रमैः ।

चिरमाधिशतोपेताः क्षपयन्ति मृगा इव ॥ ३३ ॥

तस्मादेतां परित्यज्य दुर्दृष्टिं रघुनन्दन ।

शुद्धां संविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव ॥ ३४ ॥

संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं

संवित्पदं विकलनं कलयन्महात्मन् ।

हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु

कुर्वन्नकर्तृपदमेत्य शमोदितश्रीः ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

मनागपि विचारेण चेतसः स्वस्थ निग्रहः ।

मनागपि कृतो येन तेनाप्तं जन्मनः फलम् ॥ ३६ ॥

विचारफणिका यैषा हृदि स्फुरति पेलवा ।

एषैवाभ्यासयोगेन प्रयाति श्वतशाखताम् ॥ ३७ ॥

आगृहीतं महापीठं विचारकुसुमद्रुमम् ।

चिन्तावात्या विधुन्वन्ति न स्थिरस्थितिं सुखितम् ॥ ३८ ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।

न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत एव सः ॥ ३९ ॥

॥ ३९ ॥ १३० ॥ ३१ ॥ भतिरिति ॥ यदीया हठयोगसंयन्निती

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आगृहीतेति ॥ आगृहीतं

आममन्तात्स्नीकृतं महापीठं महती प्रतिष्ठा येन तम् । रुद्रमूलमि-

त्यर्थः । अत एव स्थिरस्थितिं सुखितं स्थिरप्रतिष्ठत्वाश्चलं विचाररूपं

कुसुमद्रुमं चिन्तावात्या न विधुन्वन्ति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥

किमिदं स्याज्जगत्किं स्यादहेमित्यनिशं शनैः ।
 विचारयाध्यात्मदृशा स्वयं वा सज्जनैः सह ॥ १४० ॥
 विचारोऽध्यात्मविद्यानां ज्ञानमङ्गः विदुर्बुधाः ।
 ज्ञेयं तस्यान्तरेवास्ति माधुर्यं पयसो यथा ॥ ४१ ॥
 सम्यग्ज्ञानसमालोकः पुंसो ज्ञेयसमः स्वयम् ।
 न विमेति न चादत्ते वैवश्यं न च दीनताम् ॥ ४२ ॥
 भवत्यापीतमैरेयः सदा मदमयो यथा ।
 समं चिद्रूपममलं ज्ञेयं ब्रह्म परं विदुः ।
 ज्ञानाभिगममात्रेण तत्स्वयं संप्रसीदति ॥ ४३ ॥
 अपवित्रमपथ्यं च विपसितं मलाद्यपि ।
 भुक्त्वा जरयति क्षिप्रं क्लिप्तं नष्टं च मृष्टवत् ॥ ४४ ॥
 विपप्रतिविपाकल्कक्षीरेषु सलिलेऽन्धसि ।
 असक्तबुद्धिस्तत्त्वज्ञो भवत्याखादने समः ॥ ४५ ॥
 जीवितस्यापि हर्तारं दातारं चैकरूपया ।
 दृशा प्रसादमाधुर्यशालिन्या परिपश्यति ॥ ४६ ॥

सम्यगिति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ सम्यग्ज्ञानेन समालोकः समदृष्टिः ।
 ज्ञेयसमः ज्ञेयेन वस्तुना समः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अपवित्रमिति ॥
 मृष्टवदपवित्रादिकं क्षिप्रं जरयति । समदृष्टितया निःसङ्गत्वादिति
 भावः । तत्र अपवित्रं उच्छिष्टादि । अपथ्यं वैद्यशास्त्रविरुद्धम् । क्लिप्तं
 चिरपर्युषितत्वात् । आर्द्राक्लिष्टमिति पाठे क्लिष्टमिति पक्वमष्टं स्वस्वरू-
 पेण नष्टं रूपान्तरापन्नमित्यर्थः । मृष्टं निर्दोषं गुणवच्च । मृज शौचा-
 लंकारयोरिति घातुः ॥ ४४ ॥ विपेति ॥ विपं प्रसिद्धम् । प्रतिविपं
 विपनिवर्तकं प्रतिविपाधिकारे निरूपितं द्रव्यान्तरम् । अकल्कं अक-

स कस्यचिन्नो कदाचिदक्षस्य विषयस्थितौ ।
 ददाति प्रसरं साधुराधिप्रोज्झितया धिया ॥ ४७ ॥
 अतत्त्वज्ञमविश्रान्तमलब्धात्मानमस्थितिम् ।
 निगिरन्तीन्द्रियाण्याशु हरिणा इव पल्लवम् ॥ ४८ ॥
 सङ्गः कारणमर्थानां सङ्गः संसारकारणम् ।
 सङ्गः कारणमाशानां सङ्गः कारणमापदाम् ॥ ४९ ॥
 सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षं सङ्गत्यागादजन्मता ।
 सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीवन्मुक्तो भवानथ ॥ १५० ॥

राम उवाच ॥

सर्वसंशयनीहारशरन्मारुत हे मुने ।
 सङ्गः किमुच्यते ब्रूहि समासेन मम प्रभो ॥ ५१ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

भावाभावपदार्थानां हर्षमिर्षविकारदा ।
 मलिना वासना येषां सा सङ्ग इति कथ्यते ॥ ५२ ॥
 जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी ।
 मुक्ता हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना ॥ ५३ ॥
 अजीवन्मुक्तरूपाणां दीनानां मूढचेतसाम् ।
 कथ्यते सङ्गशब्देन वासना भवकारिणी ॥ ५४ ॥

स्मयं यत्क्षीरं तत्र च । अन्यसि अग्रे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स इति ॥
 सः समदृष्टिः । अक्षस्य इन्द्रियस्य । प्रसरं आसक्तिम् ॥ ४७ ॥ अत-
 त्वज्ञमिति ॥ निगिरन्ति प्रसन्ति ॥ ४८ ॥ निःसङ्गव्यवहारित्वा-
 दित्यादौ प्रस्तुतत्वात् । सङ्गनिरूपणाय तं सङ्गमवश्यदेयत्वेन
 प्रसूति-सङ्ग इत्यादिना ॥ ४९ ॥ १५० ॥ रामप्रभानन्तरं च
 मलिनपागनेय सङ्ग इति तत्स्वरूपं च निरूपयिष्यति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

हर्षामर्षविषादानां यदि गच्छसि वश्यताम् ।
 ततो हर्षविषादाभ्यां बन्धनी वासना भवेत् ॥ ५५ ॥
 मुक्तो हर्षविषादाभ्यां यदि गच्छसि नान्यताम् ।
 वीतरागभयक्रोधस्तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ५६ ॥
 दुःखैर्न ग्लानिमायासि यदि हृष्यसि नो सुखैः ।
 आशवैवश्यमुत्सृज्य तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ५७ ॥
 संपद्विपदि चैवात्मा यदि ते लक्ष्यते समः ।
 यथाप्राप्तानुवर्ती च तदसङ्गोऽसि राघव ॥ ५८ ॥

सदा समस्तेऽपि हि वस्तुजाते
 समाशयो ह्यन्तरदीनसत्तः ।

यदेव किञ्चित्प्रकृतं तदेव

कुर्वन्नसङ्गः सुखमास्व राम ॥ १५९ ॥

इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाय उपशमप्रकरण आकाशगत्यभावादिनिरूपणं
 नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ १५९ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठविवरण उपशमप्रकरण आकाशगत्यभावादिनिरूपणं
 नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

समाप्तमिदमुपशमप्रकरणम् ॥ ५ ॥

निर्वाणप्रकरणम्

प्रथमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

दिकालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् ।

चिन्मात्रमक्षयं शान्तमेकं ब्रह्मास्मि नेतरत् ॥ १ ॥

इति मत्वाहमित्यन्तर्मुक्तामुक्तवपुर्महान् ।

एकरूपः प्रशान्तात्मा मौनी स्वात्मसुखो भव ॥ २ ॥

यावदज्ञानकलना यावदब्रह्मभावना ।

यावदास्था जगज्जाले तावच्चित्तादिकल्पना ॥ ३ ॥

अथ निर्वाणप्रकरणं निरूप्यते । तत्र पञ्चदशाख्यानाति-मुशुण्डः
 देवपूजा विल्वफलं शिला अर्जुनः शतरुद्राः वेतालः भगीरथः
 किरातचिन्तामणिगजाख्योपारयानत्रयगर्भः शिखिध्वजः कचः
 मिथ्यामृद्गी इक्ष्वाकुः व्याधः भूमिकाश्चेति । तत्र प्राणवृत्त्यनुस-
 न्धानावित्तविश्रान्त्या निर्वाणमिति मुशुण्डोपाख्यानेन निरूप्यते । तत्र
 हिवमुपदिशति-दिशालेति श्लोकद्वयं वाक्यम् । अहं दिगादिभिरन-
 वच्छिन्नमागन्तरहितं चिन्मात्रं ब्रह्मेवास्मि इतरदेहादिकं नास्तीत्य-
 न्तर्मत्वा निश्चित्य मुक्तामुक्तवपुः अभिमानपरित्यागान्मुक्तं प्रारब्ध-
 वशादमुक्तं च वपुर्येन तादृशः सन्स्वात्ममुखः आत्मारामो भव ।
 अस्मि मुक्तयेति पाठे णकं ब्रह्मेवास्मि इतरन्नेति मत्वा अन्तरहमि-
 त्यहन्तां मुक्त्वा अमुक्तवपुर्जोषिन्नेय स्वात्ममुखो भवेति योजना ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ अन्यथा ससारो न निवर्तत इत्याह-यावदिति ॥ ब्रह्मभा-
 वना ब्रह्मेवेदं सर्वमिति भावनाया अभावो यावदनुवर्तते अतएवा-

नास्ति चित्तं न चाविद्या न मनो नास्ति जीविकः ।

एताश्च कलना राम कृता ब्रह्मण एव ताः ।

ब्रह्मैवैकमनाद्यन्तमब्धिवत्प्रतिजृम्भते ॥ ४ ॥

देहे यावदहंभावो दृश्येऽसिन्यावदात्मता ।

यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चित्तादिविभ्रमः ॥ ५ ॥

अन्तर्मुखतया सर्वं चिद्ब्रह्म त्रिजगत्तृणम् ।

जुह्वतोऽन्तर्निर्वर्तन्ते मुनेश्चित्तादिविभ्रमाः ॥ ६ ॥

चिदात्मास्मि निरंशोऽस्मि पारावारविवर्जितः ।

रूपं स्वरं निर्जं स्फारं माऽस्मृत्या संमितो भव ॥ ७ ॥

ज्ञानकलनाऽज्ञानमयो बन्धश्च यावदनुवर्तते अतश्च जगज्जाले आस्था-
यावत्तावदेव चित्तादिकल्पना चित्तं जीवो विद्येत्यादिभेदकल्पना
प्रवर्तते ॥ ३ ॥ यस्तु तस्तु न काचिद्भेदकल्पनेत्याह—नास्तीति ॥
चित्तं शुद्धसत्त्वप्रधानमन्तःकरणम् । मनस्तु रजोगुणप्रचुरं संकल्पवि-
कल्पात्मकमन्तःकरणम् ॥ ४ ॥ देह इति ॥ पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चः
दृश्ये परकीयदेहादी आत्मता चेतनत्वबुद्धिः । यद्वा । दृश्ये प्रति-
मादौ आत्मता परमात्मभावः । देवताबुद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ चित्ता-
दिकल्पनाया निवृत्त्युपायमाह—अन्तरिति ॥ अन्तर्मुखतया सर्वा-
त्मकोऽहमिति परिपूर्णात्मभावनया त्रिजगत्तृणं तृणबदुपेक्षणीयं
दृश्यं चिद्ब्रह्म सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानभूते स्वात्मचेतन्ये जुह्वतः दृग्व्यति-
रेकेण दृश्यस्याभावात् विलापयतो मुनेश्चित्तादिविभ्रमा निवर्तन्ते
॥ ६ ॥ कैषा अन्तर्मुखतेत्याकाङ्क्षायां चित्स्वरूपमाह—चिदात्मेति ॥
पारावारविवर्जितः पूर्वोक्तरायधिरहितो निरंशश्चिदात्मास्मीति निर्जं
स्फारं व्याप्तं रूपं स्वरं अनुसंधत्स्व । इयमेवान्तरमुखतेति भावः ।

य एवातितरां शत्रुः सत्वरं मरणोद्यतः ।

तमेवाकृत्रिमं मित्रं यः पश्यति स पश्यति ॥ ८ ॥

समूलकापं कपति नदी तट इव द्रुमम् ।

यः सौहृदं मत्सरं च स हर्षामर्षदोषहा ॥ ९ ॥

अध्यात्मशास्त्रमन्त्रेण तृष्णाविषविपूचिका ।

क्षीयते भावितेनान्तः शरदा मिहिका यथा ॥ १० ॥

यत्रोपादेयवाक्यत्वं भावितं स्वेन चेतसा ।

तद्वचोऽन्तर्निश्चयस्तप्ते क्षेत्रे यथा पयः ॥ ११ ॥

अस्मृत्या निजस्वरूपविस्मरणेन संमितः परिच्छिन्नो मा भव ।
 असीति पाठे यतश्चिदात्मासि अतो निजं स्फारं रूपं सरेति योजना
 ॥ ७ ॥ य इति ॥ यः अतितरां शत्रुः सत्वरं मरणोद्यतश्च तमेव
 तयाविधमेव शत्रुं यो रागद्वेषरहिततया अकृत्रिमं मित्रं पश्यति
 स शत्रुमित्रयोः समदर्शी पुमान् पश्यति । जानात्यात्मतत्त्वमित्यर्थः
 ॥ ८ ॥ समूलेति ॥ यः सौहृदं मत्सरं च रागं द्वेषं च समूलकापं
 कपति सयासनं परित्यजति स पुमान् हर्षामर्षादिदोषान् हन्ति
 ॥ ९ ॥ अध्यात्मेति ॥ अन्तः अन्तःकरणे भावितेन चिरं यासि-
 तेन अध्यात्मशास्त्रमन्त्रेण तृष्णाविषविपूचिका तृष्णारूपा विषज्जन्दा
 विपूचिका क्षीयते । शरदा मिहिका यथा शरत्कालेन हिममिव ॥ १० ॥
 अध्यात्मशास्त्रमध्यात्मविन्मुग्धादेव श्रुतं चित्ते उगति नान्यथेत्याद-
 यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्पुरुषे उपादेयवाक्यत्वं आत्मत्वेन मयेतसा
 भावितं निश्चितं तद्वचस्तम्येषात्मन्य वाक्यं तस्यैः प्रकर्षेण अन्तः अन्तः-
 करणे विशति प्रविशति । तप्ते क्षेत्रे पयो जलमिव ॥ ११ ॥

अपर्यालोचितात्मार्था अपरामृष्टसंविदः ।

स्पन्दन्ते चेतनोन्मुक्तास्त्वृणवन्मूढबुद्धयः ॥ १२ ॥

सर्वेषामेव चैतेषां स्थितैवैषां चिदन्यथा ।

किंत्वबोधवशादस्याः परां कृपणतां गताः ॥ १३ ॥

तर्जनं गर्जनं मूढाद्वनुर्दण्डगुणादिव ।

श्रूयते मरणायैव चिद्वोषपरिवर्जितम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्पदधमे दत्तं तस्यक्तं सान्द्रकर्दमे ।

तेन सार्धं कथा या सा कौलेयाह्वानमम्बरे ॥ १५ ॥

गुरुमुखेन स्वानुभवेन च विचाराभावे संशय एव पर्यवस्यतीत्याह—

अपर्यालोचितेति ॥ अपर्यालोचितात्मार्थाः आत्मैवार्थाः प्रतिपाद्यो

यस्मिन् शास्त्रे तदात्मार्थमध्यात्मशास्त्रं तदपर्यालोचितमविचारितं

यैस्ते । अपरामृष्टसंविदः अविचारितस्वरूपसंविदश्च मूढबुद्धयः सर्वे

वृणवत्स्पन्दन्ते इतस्ततश्चलन्ति । संदिहन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु

सर्वेषामपि जीवानां चिद्रूपत्वात्कथं केषांचित्संदेह इत्याह—सर्वे-

षामिति ॥ सत्यं सर्वेषामेवैतेषां जीवानामव्यया चिदेषां स्थितैव

स्वरूपत्वेनावस्थितैव । किंत्वस्याः स्वरूपत्वेनावस्थितायाश्चितः अबो-

धवशादनाद्यविधामहिम्ना अननुसंधानवशात् परां निरवधिकां कृप-

णतां क्षुद्रतां गताः ॥ १३ ॥ तामेव कृपणतां दूषयन्नाह—तर्जन-

मिति ॥ धनुर्दण्डगुणादिव धनुष्यारोपितायाः सौर्व्या इव मूढाद-

ज्ञाज्जनात् चिद्वोषपरिवर्जितं स्वरूपचितोऽवबोधरहितं तर्जनं भर्त्सनं

गर्जनं कण्ठकोलाहलश्च मरणायैव मृतद्रोहायैव श्रूयते । धनुर्गुण-

वन्मूढो हि स्वनन् परेषां नाशायैव कल्पते । अतो न तस्मात्किं-

चिदपि श्रोतव्यमिति भावः ॥ १४ ॥ स मूढो दानसन्मानादिकं

किंचिदपि नार्हतीत्याह—तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नात्मावबोधविधुरे अधमे

अज्ञत्वमापदां निष्ठा कार्हा हि नापदजानतः ।

इयं संसारसरणिर्वहत्यज्ञप्रसादतः ॥ १६ ॥

यदेव गोष्पदाकारं ज्ञधियः पेलवं जगत् ।

तदेवापारपर्यन्तमगाधममहात्मनः ॥ १७ ॥

संवेद्येनापरामृष्टं शान्तं सर्वात्मकं च यत् ।

तत्सच्चिदानन्दमयमस्तीह कलनोज्झितम् ॥ १८ ॥

समुदेति स्वतस्तस्मात्कला कलनरूपिणी ।

सूक्ष्मा मध्या तथा स्थूला चेति सा कल्प्यते त्रिधा ॥ १९ ॥

दत्तं घनं कर्दमे क्षारे उत्तमिव तेन सह संक्रथापि अन्वरे निराव-

रणप्रदेशे ॥ १५ ॥ कौलेयकथाया अपरिहार्यत्वं दर्शयति । तस्मा-

त्सर्वापदां संसारसरणेऽज्ञानमेव मूलमित्याह—अज्ञत्वमिति ॥

अज्ञत्वं अज्ञानं आपदां जरामरणादीनां निष्ठा निष्पत्तिहेतुः । द्रुतः । हि

यस्मात्कारणान् अजानतः पुरुषस्य का आपन्न स्यात् । सर्वाप्याप-

त्स्यादेव । इयं च संसारसरणिरज्ञानमेव प्रसादतो वहति प्रवर्तते ।

संसारप्रवृत्तेरक्षप्रवृत्तिमूलत्वात् ॥ १६ ॥ यदिति ॥ ज्ञधियः ज्ञानिनो

युद्धेर्यदेव जगद्रोष्पदाकारं गोष्पदमिव पेलवमल्पमवभासते तदेव

जगत् । अमहात्मनोऽज्ञस्य अगाधमपारपर्यन्तं च प्रतीयते । दुस्तर

भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इत्यमात्मज्ञादेव गुरोः श्रोतव्यमित्युक्त्वा

तत्त्वं बोधयितुमाह—संवेद्येनेति ॥ संवेद्येन विषयेणापरामृष्टं असंश्लिष्टं

शान्तं सर्वात्मकं च यद्वस्तु सच्चिदानन्दमयं कलनोज्झितं निष्कलं

तदेव वस्तुनोऽस्ति ॥ १८ ॥ समुदेतीति ॥ तस्मात्परब्रह्मणः सका-

शात्कलनरूपिणी धन्वनस्वभावा कला अविना स्यत एव न तु

परेष्ट्या या समुदेति । सा च कलना सूक्ष्मादिभेदात्रिधा कल्प्यते

सत्त्वं रजस्तम इति चैषैव प्रकृतिः स्मृता ।

एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परंपदम् ॥ २० ॥

अत्र ये तु त्रयः प्रोक्ता गुणास्तेऽपि त्रिधा स्मृताः ।

नवधैव विभक्तेयमविद्या गुणरूपिणी ॥ २१ ॥

ऋषयो मुनयः सिद्धा नागा विद्याधराः सुराः ।

इति भागमविद्यायाः सात्त्विकं विद्धि राघव ॥ २२ ॥

सात्त्विकस्यास्य भागस्य नागा विद्याधरास्तमः ।

रजस्तु मुनयः सिद्धाः सत्त्वं देवा हरादयः ॥ २३ ॥

॥ १९ ॥ सत्त्वमिति ॥ एषा सूक्ष्मादिभेदभिन्ना कलैव सत्त्वादिगुण-
त्रयात्मिका प्रकृतिः स्मृता । एषैव गुणत्रयात्मकप्रकृतिरूपा कलैव
जन्तोः संसृतिर्बन्धहेतुः । अस्या एव पारं निवृत्तिः परंपदं कैव-
ल्यम् ॥ २० ॥ अत्रेति ॥ अस्या प्रकृतौ गुणाः ते प्रत्येकं त्रिधा
स्मृताः । सत्त्वादीनां गुणान्तरैः सह व्यामिश्रितत्वात् । तथाहि सत्त्वं
शुद्धं रजोमिश्रं तमोमिश्रं चेति त्रिविधं । इत्थं रजस्तमसी चेति । एवं
गुणत्रयात्मिकेयमविद्या षड्वाच्यं नवधा विभक्ता ॥ २१ ॥
ऋषय इति ॥ अत्र मन्त्रद्रष्टारो वसिष्ठविश्वामित्रादय ऋषयः ।
मौननिष्ठा मुनयः । ऋष्यादयो मिलित्वा अविद्यायाः सात्त्विको
भाग इत्यर्थः ॥ २२ ॥ तत्रावान्तरविभागमाह—सात्त्विकस्येति ॥
सात्त्विकस्यास्य भागस्य मध्ये नागा वासुकिवृक्षकप्रमुखाः फणीन्द्राः
विद्याधराः सङ्गलाङ्गलिकाञ्जनादिविद्याधारिणो जीमूतकेतुप्रभृतयश्च
तमः तमोमिश्रसत्त्वाशाः मोहभूयिष्ठत्वात् । मुनयः सिद्धाश्च रजः
रजोमिश्रः सत्त्वांशः तपोनिष्ठतया प्रवृत्तिभूयिष्ठत्वात् । हरादयो
देवाः सत्त्वं सात्त्विकभागः सत्त्वांशज्ञानभूयिष्ठत्वात् ॥ २३ ॥

भाग एष त्वविद्याया एवं विद्यात्वमागतः ।

शुद्धं सत्त्वं ह्यविद्याया भागोऽविद्येति कथ्यते ॥ २४ ॥

राजसी तामसी चेति सृष्टिरेवं त्रिधा त्रिधा ।

मौर्ख्यपिण्डः स्थावरादिः प्राप्तस्तामससीमताम् ॥ २५ ॥

राम उवाच ॥

मौर्ख्यमत्यन्तघनतामागतं समुपस्थितम् ।

स्थावरादितनुं प्राप्तं कीदृशं भवति प्रभो ॥ २६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अमनस्त्वमसंप्राप्तं मनस्त्वादपि विच्युतम् ।

तदस्थं रूपमाश्रित्य स्थितैषा स्थावरेषु चित् ॥ २७ ॥

भाग इति ॥ अविद्याया मध्ये अविद्याप्रभेदानां नवानां मध्ये एष भागः
सात्त्विकभागस्य सत्त्वांशो विद्याशब्दवाच्यत्वमागतः । यस्मात्का-
रणात् शुद्धं सत्त्वं शुद्धसत्त्वरूपो विद्याभाग एष विद्येति कथ्यते
॥ २४ ॥ उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति—राजसीति ॥ एषमुक्तप्रकारेण
राजसी तामसी च सृष्टिस्त्रिविधोक्ता । तथाहि । मनुष्याणामपि
सर्वेषां राजसत्त्वे ज्ञानप्रधाना ब्राह्मणाः सत्त्वांशः । शुद्धादिप्रवृत्ति-
प्रधानाः क्षत्रियादयो रजोऽंशः । मोहबहुलाः सच्छूद्रादयस्तमोऽंशः ।
एवं तामसेषु तिर्यक्ष्वपि प्रकाशप्रवृत्तिमोहबाहुल्याद्व्याघ्रादिषु त्रैविध्यं
वेदितव्यम् । मौर्ख्यपिण्डः पिण्डीमूताज्ञानरूपः स्थावरादिः सर्गवि-
शेषः । तामससीमतां तामससृष्टेः परमावधित्वं प्राप्तः ॥ २५ ॥
मौर्ख्यमिति ॥ अत्यन्तघनतामसितान्द्रतामागतं मौर्ख्यमज्ञानं स्थाव-
रादितनुं प्राप्तं सत्कीदृशं समुपस्थितं भवति केन प्रकारेणावस्थितं
भवति ॥ २६ ॥ अमनस्त्वमिति ॥ अमनस्त्वं पापाणादिपञ्चभिर्न-

राम उवाच ॥

मनस्त्वाद्विच्युता यत्र संस्थिता स्यावरेषु चित् ।

तत्रादूरस्थितां मुक्तिं मन्ये वेदविदांवर ॥ २८ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

सुप्तपुर्यष्टका यत्र चित्स्थिता सुखदायिनी ।

मूकान्धजडवचत्र सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥ २९ ॥

राम उवाच ॥

सत्ताद्वैततया यत्र संस्थिता स्यावरेषु चित् ।

तत्रादूरस्थितां मुक्तिं मन्ये वेदविदांवर ॥ ३० ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

बुद्धिपूर्वं विचार्येदं यथावस्त्ववलोकनात् ।

नस्कृतां असंप्राप्तं हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थायाः प्रवृत्तेरसंभवात् ।

मनस्त्वादपि मनोव्यापारादपि विच्युतं स्मरणाद्यभावात् । इत्थं तदस्य

मनस्त्वामनस्त्वमध्यवर्ति यन्मौल्यं तादृशं रूपमाश्रित्य चिदेष्टा

स्यावरेषु स्थिता ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुप्तेति ॥ यत्र स्यावरेषु चिद्वैतन्यं

सुप्तपुर्यष्टकाख्यं अहंकारकलायुक्तं बुद्धिवीजसमन्वितं तत्पुर्यष्टकमित्यु-

क्तम् । शैवागमे तु 'स्यात्पुर्यष्टकमन्तःकरणं धीकर्मकरणादित्यतः'

उक्तं तादृशं पुर्यष्टकमिन्द्रियसमष्टिरूपं सुप्तं निलीनं यस्यां सा तादृशी-

सती सुखदायिनी सुपुत्रावित्र सुखाविर्भावहेतुः स्थिता । तत्र स्याव-

रेषु मूकान्धजडेष्विव चित् सत्तामात्रेण तिष्ठति न पुनः प्रकटतया

प्रकाशते ॥ २९ ॥ सत्तेति ॥ यत्र स्यावरेषु सत्ता चित्सत्ताद्वैततया

सत्तया सहाभिन्नतया । सत्तामात्ररूपतयेति यावत् । संस्थिता संक-

ल्पविकल्पाद्यभावात् तत्र स्यावरेषु मुक्तिमदूरस्थितां संनिहितां

मन्ये । समाध्यवस्थासादृश्यादिति भावः ॥ ३० ॥ बुद्धीति ॥

सत्तासामान्यबोधो यः स मोक्षः स्यादनन्तकः ॥ ३१ ॥

परिज्ञाय परित्यागो वासनानां य उत्तमः ।

सत्तासामान्यरूपत्वात्तत्कैवल्यपदं विदुः ॥ ३२ ॥

विचार्यायैः सहालोक्य शास्त्राण्यध्यात्मभावनात् ।

सत्तासामान्यनिष्ठत्वं तत्तद्ब्रह्म परं विदुः ॥ ३३ ॥

अन्तः सुप्तास्थिता मन्दा यत्र बीज इवाङ्कुरः ।

वासना तत्सुपुप्तत्वं विद्धि जन्मप्रदं पुनः ॥ ३४ ॥

अन्तः संलीनमननं परितः सुप्तवासनम् ।

इदं जगद्विचार्य श्रुतियुक्तिविद्वदनुभवैः पर्यालोच्य यथावस्त्यवलोक-

नात् परमार्थनिश्चयात् बुद्धिपूर्वं यः सत्तासामान्यबोधः सत्तामा-

त्रपर्यवसितो बोधः स एवानन्तः पुनरावृत्तिरहितो मोक्षः स्यात् ।

अन्यथा महापातकैरेव कायिकैः स्थावरत्वसिद्धेर्मोक्षस्य सुलभत्वात्

मोक्षशास्त्राणां वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ ३१ ॥ एतदेवाह-परीति ॥

परिज्ञाय विचार्य हेयस्याद्वासनानां संसारहेतूनां यः उत्तमः परित्यागः

संसारप्राप्तिरहितः परित्यागः । कुतः । सत्तासामान्यरूपत्वात् चैतन्य-

स्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात् तदेव कैवल्यरूपं विदुः ॥ ३२ ॥ विचा-

र्येति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चः । शास्त्राण्यध्यात्मशास्त्राणि आलोक्य

गुरुमुत्पादवधार्य आर्यैः ब्रह्मवादिभिः सह विचार्य युक्तिभिः अनु-

चिन्त्य अध्यात्मभावनात्स्वचित्तेऽनुसंधानात् यत्सत्तासामान्यनिष्ठत्वं

तदेव परं ब्रह्म विदुः ॥ ३३ ॥ अन्तरिति ॥ यत्र यस्यां स्थावरद-

शायां वासना बीजाङ्कुर इव अन्तरन्तःकरणे मुप्ता निलीना तन्द्वा

स्थिता तत्सुपुप्तत्वं गाढनिद्रासादृश्यात् । तत्पुनर्जन्मप्रदं विद्धि

यामनाया निक्षिप्तधनवन्निगूढमवस्थानात् ॥ ३४ ॥ अन्तरिति ॥

अन्तः ध्वन्यन्तरे संलीनमननं निलीनमनोव्यापारं परितः सुमया-

सुपुत्रं जडधर्मत्वाज्जन्मदुःखशतप्रदम् ॥ ३५ ॥

स्थावरादय एते हि समस्ता जडधर्मिणः ।

सुपुत्रपदमारूढा जन्मयोग्याः पुनः पुनः ॥ ३६ ॥

यथा बीजेषु पुष्पाणि मृदो राशौ घटा यथा ।

तथान्तःसंस्थिताः साधो स्थावरेषु स्ववासनाः ॥ ३७ ॥

यत्रास्ति वासनाबीजं तत्सुपुत्रं न सिद्धये ।

निर्वीजा वासना यत्र तत्तुर्यं सिद्धिदं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

वासनायास्तथा बह्वर्कणन्याधिद्विषामपि ।

स्नेहवैरिविषाणां च शेषः स्वल्पोऽपि बाधते ॥ ३९ ॥

सनं च यत् सुपुत्रं सुपुत्रसदृशी दशा तज्जडधर्मत्वात् जडेष्वेव वर्त-
मानत्वात् जन्मदुःखशतप्रदं जन्मनां दुःखशतानां च हेतुः ॥ ३५ ॥

स्थावरादय इति ॥ अन्तःकरणादेते स्थावरादयो जडधर्मिणः,

समस्ताः सुपुत्रपदमारूढा इति कृत्वा पुनःपुनः जन्मयोग्याः ।

सुपुत्रा हि पुनःपुनः संसरन्ति ॥ ३६ ॥ यथेति ॥ बीजेषु

चूटादिबीजेषु यथा अन्तः पुष्पाणि सूक्ष्मरूपतया संस्थितानि ।

पुष्पग्रहणमुपलक्षणं फलादीनाम् । यथाच मृदो राशौ मृत्ति-

कासमूढे घटाः संस्थिताः । घटग्रहणं च शरावोदञ्चनादीना-

मुपलक्षणम् । तथा स्थावरेषु स्ववासनाः स्वीयाः पुण्याः

पुण्यसंस्काररूपा जन्मान्तरहेतवः अन्तः स्थिताः ॥ ३७ ॥

यत्रेति ॥ यत्र स्थावरदशायां वासना च तद्बीजमज्ञानं च संसारका-

रणमस्ति तत्सुपुत्रत्वमेव न तुर्यावस्था । तच्च सिद्धये कैवल्याय न

भवति । यत्र यस्मिंश्चीवन्मुक्तपदे निर्वाजा निर्गतं बीजमज्ञानरूपं

यस्याः सा शुद्धवासना प्रवर्तते तत्तुर्यं पदं सिद्धिदं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

वासनाया इति ॥ बह्वर्थादीनामिव वासनायाः शेषः स्वल्पोऽपि

निर्दग्धवासनाबीजः सत्तासामान्यरूपवान् ।

सदेहोऽपि विदेहो वा न भूयो दुःखभाग्भवेत् ॥ ४० ॥

चिच्छक्तिर्वासनाबीजरूपिणी सर्वदेहिनाम् ।

अस्यास्त्वदर्शनं यत्तदविद्येत्युच्यते बुधैः ॥ ४१ ॥

अविद्यायास्तु भागेन प्रधानेनेतरं दहेत् ।

तावद्यायन्मिथो घर्षाद्वयं शाम्येच्छिवं भवेत् ॥ ४२ ॥

एतावदेवाविद्यात्वं नेदं ब्रह्मेति निश्चयः ।

एष एव क्षयोऽस्या यद्ब्रह्मेदमिति निश्चयः ॥ ४३ ॥

माघत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ निर्दग्धेति ॥ निर्दग्धवासनाबीजः निर्दग्धा

वासना तद्वीजमज्ञानं च येन तादृशः सत्तासामान्यनिष्ठत्वात् तद्रू-

पवान्पुरुषः सत्यसति वा देहे भूयो दुःखभाग्भवेत् ॥ ४० ॥

चिच्छक्तिरिति ॥ या खलु चिच्छक्तिः ब्रह्मचैतन्यरूपायाश्चितः

शक्तिः वासनाबीजरूपिणी वासनारूपा तद्वीजाज्ञानरूपा च स्वाप-

घर्षिणी निद्राहेतुश्च विद्यते । यत् अस्याश्चिच्छक्तेर्हेतोश्चितः स्वरू-

पस्य तत्प्रसिद्धमदर्शनं अप्रतीतिः सा आवरणशक्तिरविद्येत्युच्यते ।

यत्तदविद्येति पाठे तदर्शनकारणमविद्येत्युद्देश्यगतलिङ्गोपादानात्मनु-

सक्त्यम् ॥ ४१ ॥ अविद्याया इति ॥ अविद्याया उक्तलक्षणायाः

शुणध्रयात्मकत्वाद्गुणानां च प्रत्येकं त्रिविधत्वान्नवधा विभक्तायाः

प्रधानभूतो यो भागः शुद्धसत्त्वरूपः तेन विद्याशब्दवाच्येन भागेन

इतरमविद्याभागं तावदहेत् । यावद्भागद्वयं विद्याविद्यारूपं मियो-

घर्षात् परस्पराभिभवाद्दृढं सम्यक् शाम्येत् विद्याया अविद्यानिय-

त्यमाना विद्यामपि निवर्तयति अन्यशब्देनोपान्त्यशब्द इवेति माघः

॥ ४२ ॥ एतावदिति ॥ इदं जगद्ब्रह्म न ब्रह्मात्मकं न भवति किं तर्हि
वियदादिरूपमेवेति यो निश्चयः एतावदेवाविद्यात्वं अविद्याव्यापारः

निश्चयो यो हरादीनां हृदि तिष्ठति निर्मलः ।

ऋषीणां नारदादीनां स ते भवतु राघव ॥ ४४ ॥

राम उवाच ॥

येनैते भगवन्धीरा निश्चयेन महाधियः ।

विशोकाः संस्थितास्तन्मे ब्रह्मन्प्रब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४५ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

यदिदं किञ्चिदामोगि जगज्जालं प्रदृश्यते ।

तत्सर्वममलं ब्रह्म बृंहदेतद्व्यवस्थितम् ॥ ४६ ॥

ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं ब्रह्म भूतपरम्परा ।

ब्रह्माहं ब्रह्म मच्छुभ्रब्रह्म मन्मित्रवान्धवाः ॥ ४७ ॥

अज्ञस्य दुःखौघमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत् ।

अन्यं भुवनमन्यस्य प्रकाशं तु सुचक्षुषः ॥ ४८ ॥

इदं ब्रह्मेति यो निश्चयः एष एव तस्या अविद्यायाः क्षय इति संक्षेपः

॥ ४३ ॥ प्रकृतमनुसरति—निश्चय इति ॥ हरादीनां देवतानां नार-

दादीनार्षीणां च हृदि निर्मलो यो निश्चयो यतते स निश्चयस्ते

भवतु । त्वमपि तमेष जीयन्मुक्तमार्गमवलम्ब्यस्वेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

येनेति ॥ एते हरादयो येन निश्चयेन विशोका जीयन्मुक्ताः संस्थिताः

तं निश्चयं तत्त्वतो मे ब्रूहि ॥ ४५ ॥ यदिति ॥ प्रतीयमानं दृश्य-

मखिलं ब्रह्मेवेति हरादीनां निश्चय इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ एतदेव प्रप-

श्यति—ब्रह्मेति ॥ प्रकाशिका चिन् । प्रकाश्यं च चेतनाचेतनात्मकं

ब्रह्मेत्यर्थः । भूतपरम्परा वियदादिमहाभूतसमूहः । अहमिति मच्छ-

युरिति च हरादीनां निश्चयः स्वरूपाभिनयः ॥ ४७ ॥ नन्वेकमेवेदं

जगत्तत्त्वं कस्यचिदुभय कस्यचित्सुखाय च स्यादित्याशङ्क्य दृष्टा-

न्तेनोपपादयन्नाह—अशस्वेति ॥ ज्ञानाज्ञानद्वयोऽयं विशेष इत्यर्थः

सर्वमेव हि ब्रह्मेति भाविते ब्रह्म वै पुमान् ।
पीतेऽमृतेऽमृतमयः को नाम न भवेत्किल ॥ ४९ ॥

आभासमात्रममलं सर्वभूतावबोधकम् ।
सर्वत्रावस्थितं शान्तं चिद्रह्येत्यनुभूयते ॥ ५० ॥

असंस्तुताध्वगालोके मनस्यन्यत्र संस्थिते ।
या प्रतीतिरनागस्का तच्चिद्रह्यास्मि सर्वगः ॥ ५१ ॥

सर्वसंकल्पफलदं सर्वतैजःप्रकाशकम् ।
सर्वोपादेयसीमान्तं चिदात्मानमुपासहे ॥ ५२ ॥

॥ ४८ ॥ ज्ञानप्रकारमेव सदृष्टान्तमाह—सर्वमिति ॥ ब्रह्मैवेति भाविते निश्चिते ॥ ४९ ॥ आभासमात्रमिति ॥ आभासमात्रं विषयासंस्पृष्टज्ञानरूपं यद्वस्तु तच्चिद्रह्येति चिद्रूपं परं ब्रह्मेत्यनुभूयते । चिद्रह्यं शब्दब्रह्मणो निवृत्त्यर्थम् ॥ ५० ॥ एतदेयोदाहरणेन स्पष्टयन्नाह—असंस्तुतेति ॥ असंस्तुतस्य पूर्वमपरिचितस्याध्वगस्यालोके दर्शने सति मनसि चान्यत्र वस्तुवन्तरे स्वाभिमतं संस्थितं सति अनागस्का निखिलविकल्पनिर्मुक्ता या प्रतीतिरस्ति तत्सर्वगं चिद्रह्यास्मि । अत्रासंस्तुतेत्यनेन पूर्वानुभवजनितसंस्कारमहिम्ना विकल्पानां नोदय इत्युक्तम् । अध्यगत्यनेन कालविलम्बाभावात् विकल्पोदयस्यावकाशो नास्तीति दर्शितम् । मनसोऽन्यत्रावस्थानकथनात्तात्कालिकविकल्पकल्पनापि न संभवतीति सूचितमित्यनुसंधेयम् । नच प्रतीतिरेव नोदेतीति वक्तुं बाह्येन्द्रियप्रनाडिकया वहिर्मुखायाः संविदः प्रकाशकत्वाव्यभिचारात् । अन्यथा निर्विकल्पकभावे तन्मूलस्य सविकल्पस्याप्यनुदयप्रसङ्गात् कालान्तरे विमग्न कश्चिदागत इति दृष्टस्य तद्विषयस्मरणसंभवात् । तस्मान्निर्विकल्पतया विषयदोषनिर्मुक्ता निर्मला प्रतीतिरस्तीत्यनुपगन्तव्यम् ॥ ५१ ॥ मन्येति ॥

प्रशान्तसर्वसंकल्पं विगताखिलकौतुकम् ।

विगताशेषसंरम्भं चिदात्मानमुपासहे ॥ ५३ ॥

इति निश्चयवन्तस्ते महान्तो विगतैनसः ।

सत्याः सत्ये पदे शान्ते समे सुखमवस्थिताः ॥ ५४ ॥

इति पूर्णधियो धीराः समनीरागचेतसः ।

न नन्दन्ति न निन्दन्ति जीवितं मरणं तथा ॥ ५५ ॥

राम उवाच ॥

सम्यग्ज्ञानविलासेन वासनाविलयोदये ।

जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मचूनं विश्रान्तवानहम् ॥ ५६ ॥

प्राणस्पन्दनिरोधेन वासनाविलयोदये ।

जीवन्मुक्तपदे ब्रह्मन्वद विश्रम्यते कथम् ॥ ५७ ॥

सर्वेषां संकल्पानां फलदं जगत्स्यामित्वात्तादृशं चिदात्मानमुपा-
सहे ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतीति ॥ इति निश्चयवन्तः पूर्वोक्तप्रकार-
निश्चययुक्ताः अतएव विगतैनसः निष्पापाः सत्याः सति सद्रूपे
ब्रह्मणि साधयः ते नारदादयो महान्तः समे एकरूपे शान्ते निर्वि-
कारे सत्ये अवाध्यस्वरूपे परे ब्रह्मणि सुखं यथा तथा अवस्थिताः ।
सत्यासत्य इति पाठे दृग्भूतत्वात् सत्ये दृश्यरूपत्वात् असत्य इति
व्याख्येयम् ॥ ५४ ॥ इतीति ॥ इति अनेन प्रकारेण पूर्णधियः परि-
पूर्णबुद्धयः ब्रह्मनिष्ठत्वात् । अतएव समं नीरागं च चेतो येषां ते धीरा
जीवितं न नन्दन्ति मरणं च न निन्दन्ति आत्मारामत्वात् ॥ ५५ ॥
सम्यगिति ॥ सम्यग्ज्ञानस्य विलासेन महिम्ना प्राणनिरोधेन वा कथं
केन प्रकारेण यामनाविलये मति जीवन्मुक्तौ विश्रम्यते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

संसारोत्तरणे युक्तियोगशब्देन कथ्यते ।
 आत्मज्ञानप्रकारोऽस्य प्राणानां संयमस्तथा ॥ ५८ ॥
 प्रकारौ द्वावपि प्रोक्तौ योगशब्देन यद्यपि ।
 तथापि रूढिमायातः प्राणयुक्तावसौ मृशम् ॥ ५९ ॥
 असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः ।
 प्रकारौ द्वौ ततो देवो जमाद परमः शिवः ॥ ६० ॥
 तत्प्रोक्तं भवते ज्ञानं योगक्रममथो शृणु ।
 अत्र ते कथयिष्यामि वृत्तान्तं परमाद्भुतम् ॥ ६१ ॥
 अहं कदाचिदास्थाने स्वर्गेऽतिष्ठं शतक्रतोः ।
 श्रुतवाभारदादिभ्यः कथास्ताश्चिरजीविनाम् ॥ ६२ ॥
 कथाप्रसङ्गे कस्मिंश्चिदथ तत्राभ्युवाच ह ।
 शास्तातपो नाम मुनिः प्रस्तावे चिरजीविनाम् ॥ ६३ ॥
 मेरोरीशानकोणस्थे पद्मरागमयोद्भिदि ।
 अस्ति कल्पतरुः श्रीमान् शृङ्गे सर्वमनोरमे ॥ ६४ ॥

संसारेति ॥ संसारस्योत्तरणे या युक्तिः उपायः स एव योगः स
 च आत्मज्ञानं प्राणनिरोधनमिति द्विविधः ॥ ५८ ॥ प्रकाराविति ॥
 प्रकारद्वयसाधारणोऽपि योगशब्दः प्राणनिरोधे मृशं रूढ इत्यर्थः
 ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तदिति अर्धवाक्यम् ॥ तत्संसारोत्तरणसाधनं ज्ञानं
 भवते पूर्वमेव प्रोक्तम् । अतः परं योगक्रमं प्राणनिरोधस्योपायभावं
 शृणु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ मेरोरिति ॥ पद्मरागमयोद्भिदि पद्म-
 रागमणिमया उद्भिदः सरुगुल्मादयो यस्मिंस्तस्मिन् मेरोः शृङ्गे कल्प-
 तरुसीति संबन्धः । पद्मरागमये दिवीति पाठे पद्मरागमये मेरोः

तस्य कल्पतरोर्मूर्ध्नि दक्षिणे स्कन्धकोटरे ।
 कलघौतलताप्रेते विद्यते विमलाशयः ॥ ६५ ॥
 तस्मिन्निवसति श्रीमान्भुशुण्डो नाम वायसः ।
 चीतरागो वृहत्कोशो ब्रह्मेव निजपञ्जरे ॥ ६६ ॥
 स यथा जगतां कोशे जीवतीह सुराश्विरम् ।
 चिरंजीवी तथा स्वर्गे न भूतो न भविष्यति ॥ ६७ ॥
 स दीर्घायुः स नीरोगः स श्रीमान्स महामतिः ।
 स विश्रान्तमतिः शान्तः स कान्तः कालकोविदः ॥ ६८ ॥
 इति तेन भुशुण्डोऽमौ भूयः पृष्टेन वर्णितः ।
 यथा च देवदेवानां सभायां सत्यमुक्तवान् ॥ ६९ ॥
 कथावसरसंशान्तावथ याते सुरत्रजे ।
 भुशुण्डं विहगं द्रष्टुमहं यातः कुतूहलात् ॥ ७० ॥
 भुशुण्डः संन्यतो यत्र मेरोः शृङ्गोचमोचमे ।
 कल्पद्रुमस्यमद्राक्षं शाखाचक्रमिव स्थितम् ॥ ७१ ॥
 तस्य कच्छेषु कुक्षेषु लतापत्रेषु परंसु ।
 पुष्पेष्वालयसंलीनान्विहगान्दृष्टवानहम् ॥ ७२ ॥

गृहे वा घोः स्वर्गस्तत्र कल्पतरुरस्तीति योजना । 'एकविंश अमी
 स्वर्गा निविष्टा मेरुमूर्धनी'ति स्वर्गाणां बाहुल्यभवेनात् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् विहगालये भुशुण्डो नाम नुचनेषु सर्वेभ्यश्चि
 मुम् दृश्यते विहरतीति भुशुण्ड इति प्रसिद्धः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तस्मेति ॥ कच्छाः जलप्रायाः
 कोटरप्रदेशाः । कुजाः लतादिभिः पिद्धिप्रदेशाः । लताः शाखाः ।
 पत्राणि पलाशानि । पर्वाणि प्रन्ययस्तेष्वालयान्विधाय तत्र संली-
 नान्विहगान् दृष्टवान् । भुशुण्डान्वेषणार्थमन्ययः ॥ ७२ ॥

निशानाथकलाखण्डमृणालशकलैधितान् ।

विरिञ्चिरथ हंसानां योतकान्सामगायिनः ॥ ७३ ॥

उद्गीर्णमन्त्रनिचयान्स्वाहाकारनिमखनान् ।

शुकान्काकान्कोकिलांश्च पक्षिणोऽन्याननेकशः ॥ ७४ ॥

गौरीकवरवर्हाधान्कौमारान्वरवर्हिणः ।

स्कन्दोपन्यस्तनिःशेषशैवविज्ञानकोविदान् ॥ ७५ ॥

तत्र पश्याम्यहं यावदेकान्ते स्कन्धकोटरे ।

अपरिक्षुभिताकाराः सभायां वायसाः स्थिताः ॥ ७६ ॥

तेषां मध्ये स्थितः श्रीमान्भृशुण्डः प्रोचताकृतिः ।

परिपूर्णमना मौनी समः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ ७७ ॥

प्राणस्पन्दावधानेन नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।

प्रसन्नगम्भीरमनाः पेशलः स्निग्धवाक्सुधीः ॥ ७८ ॥

अथ तस्याहमपतं दीप्यमानवपुः पुरः ।

चुक्षोभ वायसं स्थानं नीलोत्पलसरः क्षणम् ॥ ७९ ॥

अशङ्कितमपि प्राप्तं ददर्श मामनन्तरम् ।

भृशुण्डस्तु वसिष्ठोऽयं प्राप्त इत्यवबुद्धवान् ॥ ८० ॥

पत्रपुञ्जात्समुत्तस्थौ मेघशाव इवाचलात् ।

निशानाथेति चतुर्भिः श्लोकेर्वाक्यम् ॥ विरिञ्चिरथ हंसपोतकादीन्
पक्षिणो यावत्पश्यामि तावदेकत्र स्कन्धकोटरे सभायां वायसा अप-
रिक्षुभिताकाराः स्थिता इत्यन्वयः । अपरिक्षुभितत्वं च गुरुसंनिधौ
चापलानौचिलात् अन्तर्मुखत्वादेति चेदित्यम् । हंसादीनां
सामगायनमन्त्रोच्चारणशेषागमविज्ञानादिकं ब्रह्मलोकादी महर्षिभिः
सामगानादौ महयामादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

हे मुने स्वागतमिति प्रोवाच मधुराक्षरम् ।
 मामुवाच महातेजाः सौहार्दान्मधुराक्षरम् ॥ ८१ ॥
 संकल्पमात्रजाताभ्यां कराम्यां कुसुमाञ्जलिम् ।
 मह्यमाशु तदैवादान्मेधो हैममिवोत्करम् ॥ ८२ ॥
 इदमासतमित्युक्त्वा नवं कल्पतरुच्छदम् ।
 उपानिन्ये महाबुद्धिः स्वयमेव खगाधिपः ॥ ८३ ॥
 समन्तात्खगवृन्देषु दर्शनोन्मुखदृष्टिषु ।
 तस्मिन्कल्पलतापुञ्जे ह्युपविष्टोऽहमामने ॥ ८४ ॥
 अर्घ्यपाद्यादि संपाद्य भुशुण्डस्तुष्टमानसः ।
 मामुवाच महातेजाः सौहार्दमधुराक्षरम् ॥ ८५ ॥

भुशुण्ड उवाच ॥

अहो भगवतास्माकं प्रसादो दर्शितश्चिरात् ।
 दर्शनामृतमेवेन यत्सिक्ताः सद्गुमा वयम् ॥ ८६ ॥
 किमर्थमद्यागमनं क्लेशेनात्मा कदर्थितः ।
 वचनश्रवणोत्कानामाज्ञां नो दातुमर्हसि ॥ ८७ ॥
 त्वत्पाददर्शनादेव सर्वं ज्ञातं मया मुने ।
 चिरजीवितचर्चाभिर्वयं वः स्मृतिमागताः ॥ ८८ ॥
 ज्ञातत्वादागमोऽप्येवं यत्त्वां पृच्छाम्यहं मुने ।
 भवद्वाक्यामृतास्वादवाञ्छैव मयि जृम्भते ॥ ८९ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ संकल्पेति ॥
 सत्यसरूपतया सकल्पमात्रेण करौ प्रादुर्भूतावित्यर्थः । हैममुत्कर-
 रमिव सौवर्णं पुष्पप्रकरमिव ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ज्ञातेति ज्ञातत्वादागमोऽपि अन्यतत्त्व-

इत्युक्तवानसौ पक्षी शुशुण्डश्चिरजीवितः ।
 त्रिकालामलसंवेदी तत्र प्रोक्तमिदं मया ॥ ९० ॥
 विहंगम महाराज सत्यमेतत्त्वयोच्यते ।
 द्रष्टुमभ्यागतोऽस्म्यद्य त्वामेव चिरजीविनम् ॥ ९१ ॥
 तदेवं संशयं छिन्वि भगवन्मम तत्त्वतः ।
 कसिन्कुले भवाज्जातो ज्ञातज्ञेयः कथं भवान् ॥ ९२ ॥
 कियदायुश्च ते साधो वृत्तं स्मरसि किञ्च वा ।
 केनायं वा निवासस्ते निर्दिष्टो दीर्घदर्शिना ॥ ९३ ॥
 अथ राम शुशुण्डोऽसौ न ग्रह्यो न वक्रधीः ।
 यत्पृच्छसि मुने सर्वं शृणु तत्कथयाम्यहम् ॥ ९४ ॥
 भवादृशमिमामाज्ञां को विलङ्घयितुं क्षमः ।
 इत्युक्त्वा विहगाधीशः सर्वं कथितवानिदम् ॥ ९५ ॥

शुशुण्ड उवाच ॥

अस्त्यस्मिन्नगति श्रेष्ठः सर्वनाकनिवासिनाम् ।
 देवदेवो हरो नाम देवदेवाभिघन्दितः ॥ ९६ ॥
 शिरःसुराः सुरकराः करदन्ता मुखोदराः ।
 क्रशोष्ट्राजेमवक्राश्च प्रमथा यस्य लालकाः ॥ ९७ ॥

दागमननिमित्तोऽपि । एवमनेन प्रकारेण त्वां यद्यस्मात्कारणात्
 पृच्छामि सेयं कारणभूता भवद्वाक्यामृतास्वादयान्तैव भवि
 सृम्भते । भवद्वाक्यश्रवणवाञ्छयैव भवदागमननिमित्तं जानन्नपि
 पृच्छामीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥ शिरःसुरा इति ॥ शिरसि सुराः शफानि येषां ते । मुखे कुरा
 येषां ते सुरकराः । सुराकाराः करा येषां ते वा । करदन्ताः करमा

यथा गणास्तथैवान्या परिवारा हि मातरः ।

नृत्यन्ति मातरस्तस्य पुरो भूतगणा नताः ॥ ९८ ॥

वसन्ति गिरिकूटेषु व्योम्नि लोकान्तरेषु च ।

अवटेषु श्मशानेषु शरीरेषु च देहिनाम् ॥ ९९ ॥

जया च विजया चैव जयन्ती चापराजिता ।

सिद्धा रक्ताञ्जलम्बुपा च उत्पला चेति देवताः ॥ १०० ॥

सर्वासामेव मातृणामष्टावेतास्तु नायिकाः ।

आसामनुगतास्त्वन्यास्तासामनुगताः पराः ॥ १ ॥

तासां मध्ये महार्हाणां मातृणां मुनिनायक ।

अलम्बुपेति विख्याता माता मानद विद्यते ॥ २ ॥

वज्रास्थितुण्डश्चण्डाख्य इन्द्रनीलाचलोपमः ।

तस्यास्तु वाहनः काको वैष्णव्या गरुडो यथा ॥ ३ ॥

इत्यष्टैश्वर्ययुक्तास्ता मातरो रौद्रचेष्टिताः ।

कदाचिन्मिलिता व्योम्नि सर्वाः केनापि हेतुना ॥ ४ ॥

उत्सवं परमं चक्रुः परमार्थप्रकाशकम् ।

जहसुर्ननृतुश्चैव पपुरुश्चैर्जगुस्तथा ॥ ५ ॥

दन्ता येषां ते च । मुखोदराः मुखान्युदरेषु येषां ते च । ऋक्षो-

घ्राजेभवक्ताश्च ऋक्षाः भक्षूः उष्ट्राः क्रमेलकाः अजाः छागाः

इभा गजाः तेषां वक्त्राणीव वक्त्राणि येषां ते तादृशाश्च । नाना-

रूपाः प्रमथा यस्य देवस्य लालकाः क्रीडाहेतवः ॥ ९७ ॥

॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ वज्रेति ॥ वज्रास्थि-

तुण्डः वज्रं वज्रवत्कठिनं अस्थितुण्डं अस्थिमयं मुखं यस्य

सः । चण्डाख्यः चण्ड इत्याख्या यस्य तादृशः काकः

तस्या अलम्बुपाया वाहनमस्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

इत्युत्सवे वर्तमाने तासां वाहास्तथोत्तमाः ।

तथैव मत्ता जहमुर्ननृतुः पपुरासवम् ॥ ६ ॥

तत्रैकत्रासवोन्मत्ताः कचिन्ननृतुरम्बरे ।

रथहंस्यः स्थिता ब्राह्म्यः काकश्चालम्बुपारथः ॥ ७ ॥

संजातरतयस्तत्र सर्वा हंस्यो मदाकुलाः ।

रेमिरे सह काकेन चण्डकेनाथ तास्तदा ॥ ८ ॥

अथ ता गर्मधारिण्यो बभूवुरतितोषिताः ।

देव्यश्च कृतनृत्यास्ताः प्रशान्तमदतां ययुः ॥ ९ ॥

ततो देव्यो हरश्चैव परिवारसमन्विताः ।

सर्वाः संतुष्टमनमः स्वां स्वामुपययुर्दिशम् ॥ ११० ॥

अन्तर्वक्ष्यो बभूवुस्ता ब्राह्म्यो हंस्यो मुनीश्वर ।

वृत्तान्तं कथयामामुर्ब्राह्म्या देव्या यथास्थितम् ॥ ११ ॥

हे वत्स्यः सांप्रतं वत्सवत्यो मे रथकर्मणि ।

न समर्था भवन्त्यो हि स्वरं चरत सांप्रतम् ॥ १२ ॥

इति गर्मालसा हंसीरुक्त्वा देवी दयापरा ।

निर्विकल्पसमाधाने ब्राह्मी तस्थौ ययामुग्रम् ॥ १३ ॥

हंस्योजपि पक्षगर्माग्नाः सुवते स्म यथाक्रमम् ।

परञ्चे सरसि स्फारे तनयानेकविंशतिः ॥ १४ ॥

एवं ताम्यस्तु हंसीम्यो जाता वयमिमे मुने ।

आतरश्चण्डतनया वायमा एकविंशतिः ॥ १५ ॥

मातृमिः सह हंसीभिर्ब्राह्मी भगवती ततः ।

चिरमाराधिताम्याभिः प्रमाधिविग्ता सती ॥ १६ ॥

प्रसादपरया काले भगवत्या ततः स्वयम् ।
 तथैवानुगृहीताः सो यथा मुक्ता वयं स्थिताः ॥ १७ ॥
 संवृत्तमनसः शान्तास्त्वेकान्ते ध्यानसंस्थितौ ।
 तिष्ठाम इति निश्चित्य पितुः पार्श्वे वयं गताः ॥ १८ ॥
 वन्दित्वा पितरं तत्र नत्वा देवीमलम्बुषाम् ।
 तथा दृष्ट्वाः प्रसादेन प्रोक्तवन्तस्तदा वयम् ॥ १९ ॥
 ताव ज्ञातमलं ज्ञेयं ब्राह्म्या देव्याः प्रसादतः ।
 किंत्वेकान्तस्थितेः स्थानमभिवाञ्छाम उत्तमम् ॥ १२० ॥
 तेनायं सर्वबाधानामगम्यः कल्पपादपः ।
 कथितं स्थानमस्माकं ज्ञानिना सर्वदर्शिना ॥ २१ ॥
 ततः कृतनमस्कारास्तस्मादेशाद्विनिर्गताः ।
 इमं कल्पतरुं प्राप्य तिष्ठामो विगतज्वराः ॥ २२ ॥
 अद्य मे फलितं पुण्यैश्विरकालोपसंभृतैः ।
 निर्विघ्नमेव पश्यामि यद्भवन्तं मुनीश्वरम् ॥ २३ ॥
 रसायनमयी शान्ता परमानन्ददायिनी ।
 नानन्दयति कं नाम साधुसंगतिचन्द्रिका ॥ २४ ॥
 नातः परतरं किञ्चिन्मन्ये कुशलमात्मनः ।
 सन्तो यदनुगम्यन्ते संत्यक्तसकलैषणाः ॥ २५ ॥

अधिगतपरमात्मनोऽपि मन्ये

भवदवलोकनशान्तदुष्कृतस्य ।

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ रसायनेति ॥ रसायनमयी रागादिदोषनिवर्तकत्वात् ।
 शान्ता . तापत्रयापाकरणात् । परमानन्ददायिनी ज्ञानोपदेशहेतु-
 त्वात् । इत्थंभूता सा साधूनां संगतिरूपा चन्द्रिका कं नाम नान-

मम सफलमिहाद्य जन्म साधो
सकलभयापहरो हि साधुसङ्गः ॥ २६ ॥
वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा धैर्यं च पाद्यं च भूयो दत्तवति स्वयम् ।
भृशुण्डविहगे तस्मिन्निदं रामाहमुक्तवान् ॥ २७ ॥
आतरस्ते विहङ्गेश तादृक्त्वा महाधियः ।
इह कस्मान्न दृश्यन्ते त्वमेवैको हि दृश्यसे ॥ २८ ॥

भृशुण्ड उवाच ॥
तिष्ठतामिह नः कालो भूयानतिगतो मुने ।
युगानां पङ्क्तयः क्षीणाः कल्पानां च महामते ॥ २९ ॥
एतावता च कालेन सर्व एव ममानुजाः ।
तनूस्तृणमिव त्यक्त्वा शिवे परिणताः पदे ॥ ३० ॥
दीर्घायुषो महान्तोऽपि सन्तोऽपि बलिनोऽपि वा ।
सर्व एव निगीर्यन्ते कालेनाकलितात्मना ॥ ३१ ॥

अहमुवाच ॥
कल्पान्तेषु महायुद्धे बहत्स्वर्ग्यम्बुवायुषु ।
प्रतपत्सु तथार्केषु कथं तिष्ठसि विज्वरः ॥ ३२ ॥

भृशुण्ड उवाच ॥
यदा शाम्यति कल्पान्ते व्यवहारो जगद्गतः ।
कृतम इव मन्मित्रं तदा नीडं त्यजाम्यहम् ॥ ३३ ॥
आकाश एव तिष्ठाभि विगताखिलकल्पनम् ।
स्तब्धप्रकृतिसर्वाङ्गो मनो निर्वासनं यथा ॥ ३४ ॥

नृपति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आकाश इति ॥ राष्ट्रप्रकृतिसर्वाङ्गः

प्रतपन्ति यदादित्या व्योमाङ्गणगतो ह्यहम् ।

वारुणीं धारणां बध्वा तदा तिष्ठामि धीरधीः ॥ ३५ ॥

यदा शकलिताद्रीन्द्रा वान्ति प्रलयवायवः । .

पार्वतीं धारणां बध्वा खे तिष्ठाम्यचलं तदा ॥ ३६ ॥

जगद्गलति मेर्वादि यात्येकार्णवतां यदा ।

वायवीं धारणां बध्वा संप्लवेऽचलधीस्तदा ॥ ३७ ॥

स्तब्धा निश्चला प्रकृतिः शरीरं सर्वाङ्गानि सर्वावयवाश्च यस्य
 तादृशः सन् निर्वासनं मन इव वासनाविहीनं जीवन्मुक्तचित्त-
 मिव विगताग्निलकल्पनं विगता अग्निलाः कल्पना यस्मिन्कर्मणि
 तत्सर्वकल्पनारहितं यथा तथा तिष्ठामि । दग्धप्रकृतिसर्वाङ्गमिति
 पाठे ज्ञानाग्निना दग्धा प्रकृतिरविद्या सर्वाङ्गानि च कामसंकल्प-
 विचिकित्सादीनि यस्येति मनोविशेषणं वेदितव्यम् ॥ ३४ ॥ प्रतपन्ती-
 ति ॥ यदा प्रलयसमये आदित्या द्वादशापि युगपदेबोदिताः प्रतपन्ति
 तदा व्योमाङ्गणे गतोऽहं वारुणीं वरुणसंयन्धिनीं धारणां भावनां
 च बध्वा धीरधीर्निश्चलबुद्धिस्तिष्ठामि । वरुणो यथा अपां मध्यमध्या-
 सीनो बाह्यमातपसंतापं नावगच्छति तद्वद्भुशुण्डोऽहमपि वरुण-
 भावनया तन्मयत्वमासाद्य तद्वदेव बाह्यं संतापं नानुभवामीत्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ यदेति ॥ यदा प्रलयवायवः शकलिताद्रीन्द्रा वान्ति
 तदा पार्वतीं धारणां बध्वा आकाशे अचलं तिष्ठामि । भूमिष्ठा-
 नामेव पर्वतानां संहार्यत्वेन तत्रैव प्रलयवायुसंरम्भात् तत्संरम्भा-
 विषये ब्रह्माण्डवहिराकाशे साधारणवायुसंक्षोभाभावाय पार्वतीं
 धारणामालम्ब्य सुखं तिष्ठामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ जगदिति ॥ एकार्ण-
 वसमयेऽपि वायुधारणायाः संप्लवे उपर्येव तरामि ॥ ३७ ॥

ब्रह्माण्डपारमासाद्य तत्त्वान्ते विमले पदे ।

सुपुष्पावस्थया तावत्तिष्ठाम्यचलरूपया ॥ ३८ ॥

यावत्पुनः कमलजः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति ।

तत्र प्रविश्य ब्रह्माण्डं तिष्ठामि विहगालये ॥ ३९ ॥

मत्संकल्पवशेनैव कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।

असिन्नेव गिरेः शृङ्गे तरुरित्थं भवत्ययम् ॥ १४० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

यथा तिष्ठसि पक्षीन्द्र धारणाभिरखण्डितः ।

कल्पान्तेषु तथा कस्मान्नान्ये तिष्ठन्ति योगिनः ॥ ४१ ॥

भृशुण्ड उवाच ॥

ब्रह्मनियतिरेषा हि दुर्लभ्या पारमेश्वरी ।

मयेदृशेन वै भाव्यं भाव्यमन्यैश्च तादृशैः ॥ ४२ ॥

न शक्यते चालयितुमवश्यं भवितव्यता ।

यद्यथा तत्तथैतद्वि स्वभावस्यैष निश्चयः ॥ ४३ ॥

ब्रह्माण्डेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ प्रलये सति ब्रह्माण्डस्य पारं बहिर्भाग-
मासाद्य तत्त्वान्ते ब्रह्माण्डावरणभूतानां भूम्यप्तेजोवाय्वाकाशाद-
कारमहत्प्रकृतिरूपाणां सप्तानां तत्त्वानामन्ते विमलेपदे सुपुष्पाव-
स्थया तावत्तिष्ठामि । यावत्कमलजः पुनः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति
तदा पुनः सृष्टौ ब्रह्माण्डं प्रविश्य विहगालये तिष्ठामि ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ ब्रह्मनिति ॥ नियतिर्नियमनात्मिका
पारमेश्वरी शक्तिः ॥ ४२ ॥ नेति ॥ विचालयितुं विद्वद्वितुम् ।
भवितव्यता दैवगतिः । नियतिरिति ईश्वरयादे । भवितव्यतेति
निरीश्वरयादे । स्वभावस्यैष निश्चय इति स्वभावयाद इति मत-

वसिष्ठ उवाच ॥

ज्ञानविज्ञानवान्वीरो योगयोग्यमनोगतिः ।
किं किं सरसि कल्याण चित्रमसिञ्जगत्रये ॥ ४४ ॥

शुशुण्ठ उवाच ॥

बृहत्तरशिलावृक्षामजाततृणवीरुधम् ।
अशैलजनवृक्षौघां सरामीमां धरामधः ॥ ४५ ॥
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
भस्मभारभरापूर्णां संस्सरामि धरामधः ॥ ४६ ॥
चतुर्युगान्तमपरां नीरन्ध्रां वनपादपैः ।
चतुर्युगान्तमपरां नीरन्ध्रैरचलैर्वृताम् ॥ ४७ ॥
अनगस्त्यामिमामेकविन्ध्यपर्यततां गताम् ।
चतुर्युगान्तमपरां संस्सरामि जगत्कुटीम् ॥ ४८ ॥

भेदेनोक्तमुररीकृतमित्यनुसंधेयम् ॥ ४३ ॥ ज्ञानेति ॥ तत्र ज्ञानं
मोक्षहेतुस्तत्त्वज्ञानं लौकिकनिखिलकलाशास्त्रादिविशेषज्ञानम् । चित्र-
माश्चर्यम् ॥ ४४ ॥ बृहत्तरेति ॥ अधः अतीते कल्पान्ते ॥ ४५ ॥
दशवर्षेति ॥ शोषणदहनानन्तरं विलम्बितायामतिसृष्टावेकादशस-
हस्रवर्षाणि भस्मभारपरिपूर्णैव धरा स्थितेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ चतुर्यु-
गान्तमिति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ अपरां कल्पान्तरगताम् जगत्कुटीं
जगदाधारभूतां धरां चतुर्युगान्त एकस्मिंश्चतुर्युगे वनपादपैः नीरन्ध्रां
संस्सरामि । अन्यस्मिंश्चतुर्युगे नीरन्ध्रैरचलैर्वृतां संस्सरामि । अन्य-
स्मिंश्चतुर्युगे अनगस्त्येन महर्षिणा शून्यामतएव च नियामकाभावा-
देकविन्ध्यपर्यततां गतां विन्ध्येनैवैकेन व्याप्तां संस्सरामि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

सुरापब्राह्मणं ताव निषिद्धसुरशूद्रकम् ।
 स्वैरवृत्तिसतीकं च कंचित्सर्गं सराम्यहम् ॥ ४९ ॥
 जन्मेन्दुभास्करादीनामिन्द्रोपेन्द्रव्यवस्थितिम् ।
 हिरण्याक्षापहरणं वाराहोद्धरणं क्षितेः ॥ १५० ॥
 कल्पनं पार्थिवानां च वेदानयनमेव च ।
 मन्दरोन्मूलनं चान्धेरमृतार्थे च मन्यनम् ॥ ५१ ॥
 अजातपक्षो गरुडः सागराणां समुद्भवः ।
 इत्यादिका याः स्मृतयः स्वल्पातीतजगत्क्रमाः ॥ ५२ ॥
 बालैरपि हि तास्तात स्मर्यन्ते तासु को ग्रहः ॥ ५३ ॥
 ततो जगति जातेषु भगवन्पुष्पदादिषु ।
 भरद्वाजपुलस्त्यात्रिनारदेन्द्रमरीचिषु ॥ ५४ ॥

सुरापेति ॥ सुरापा ब्राह्मणा यस्मिन् । निषिद्धसुरावर्जितसुरापानाः
 शूद्रा यस्मिन् । स्वैरवृत्तयः स्वेच्छाचारिण्यः सत्यः कुलाङ्गना यस्मि-
 न्छादृशं कंचित्सर्गं सृष्टिं सरामि ॥ ४९ ॥ जन्मेति श्लोकत्रयं
 वाक्यम् ॥ इन्दुभास्करादीनां जन्म उत्पत्तिम् इन्द्रोपेन्द्रव्यवस्थितिं
 इन्द्रस्योपेन्द्रस्य च मर्यादाम् । क्षितेर्हिरण्याक्षेणापहरणं वाराहेण
 उद्धरणम् ॥ १५० ॥ पार्थिवानां मन्वन्तराधिपतीनां कल्पनम् ।
 वेदानां सोमकेन सुरारिणापहतानां मत्स्यावतारेणानयनम् । मन्दर-
 स्य मन्यानन्तवपरिकल्पनाय सुरासुरैरुन्मूलनम् । अमृतार्थमन्धेर्मन्यनं
 च तृतीया स्मृतिरस्ति । उत्पादिका एवमादयः स्वल्पातीता जगत्क्रमा
 यासु ताः स्मृतयः स्मर्तव्याः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ बालैरपीति ॥
 बालैरपि स्मर्यन्ते अतः कारणात्तासु स्मृतिषु को ग्रहः को वा आदरः ।
 मां प्रत्येतादृशो वृत्तान्तो न श्रद्दव्य इति भावः ॥ ५३ ॥ तत इति

सनत्कुमारभृग्वीशस्कन्देभवदनादिषु ।
 गौरीसरस्वतीलक्ष्मीगायत्र्याद्यासु भूरिषु ।
 तथाद्यतनसर्गेषु स्मरणे गणनैव का ॥ ५५ ॥
 मुने ते ब्रह्मपुत्रस्य जन्माष्टममिदं किल ।
 संसराम्यष्टमे सर्गे तस्मिंस्त्वं मम संगतः ॥ ५६ ॥
 कदाचिज्जायसे व्योमः कदाचिज्जायसे जलात् ।
 कदाचिज्जायसे शैलात्कदाचिज्जायसेऽनलात् ॥ ५७ ॥
 अन्तर्धानं गता धात्री चारपञ्चकमुद्धृता ।
 मुने पञ्चसु सर्गेषु कूर्मेणैव पयोदधेः ॥ ५८ ॥
 स्मरामि द्वादशं चेदममृताम्भोधिमन्यनम् ।
 चारत्रयं हिरण्याक्षो नीतवान्ब्रह्मसुधामघः ॥ ५९ ॥
 रेषुकाजन्मतां यातः पृष्ठवारमयं हरिः ।
 शतं कलियुगानां च हरेर्बुद्धदशाशतम् ॥ १६० ॥
 त्रिंशत्त्रिपुरविज्जोभान्दौ दक्षाध्वरसंक्षयौ ।

सार्धश्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ युष्मदादिषु भरद्वाजादिषु सनत्कुमारा-
 दिषु तथाद्यतनसर्गेषु च यत्स्मरणं तत्र स्मरणे का गणना को वा
 आदरः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ मुने इति ॥ ब्रह्मपुत्रस्य ब्रह्मणो मानस-
 पुत्रस्य ते इदं जन्म अष्टमं किल । अष्टमे जन्मनि ब्रह्मपुत्रस्त्वं जात
 इत्यर्थः । तस्मिन्नष्टमे सर्गे जन्मनि ते मे च संगतिमिदानीं वर्तमा-
 नामपि पूर्वमेव स्मरामि ॥ ५६ ॥ जन्मान्तरेषु कुतो जात इत्य-
 त्राह—कदाचिदिति ॥ कदाचित्कस्मिंश्चिन्मन्वन्तरे ॥ ५७ ॥ अन्त-
 रिति ॥ अन्तर्धानं एकार्णवज्जले तिरोधानं कूर्मेणैव न तु वराहा-
 दिना ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ त्रिंशदिति ॥ केनचिद्विनयेन

दश शक्रविघातांश्च चन्द्रमौलेः सराम्यहम् ।

वाणार्थमष्टौ संग्रामानध्वरप्रमथत्रयम् ॥ ६१ ॥

युगं प्रति धियां पुंसां न्यूनाधिकतया मुने ।

क्रियाङ्गपाठवैचित्र्ययुक्तान्वेदान्सराम्यहम् ॥ ६२ ॥

एकार्थानि समग्राणि बहुपाठानि चानघ ।

पुराणानि प्रवर्तन्ते निवृत्तानि युगं प्रति ॥ ६३ ॥

इतिहासं महाश्चर्यमन्यद्रामायणाभिधम् ।

ग्रन्थं लक्षप्रमाणं च ज्ञानशास्त्रं सराम्यहम् ॥ ६४ ॥

क्षुब्धचन्द्रमौलेः सकाशादज्ञानां शक्राणां विघातान्पूर्वमनुभूतान्
इदानीं स्मरामि ॥ ६१ ॥ युगमिति ॥ युगं प्रति युगापेक्षया पुंसां
धियां पुरुषबुद्धीनां न्यूनतया अधिकतया च क्रियाङ्गपाठवैचित्र्य-
युक्तान् । क्रिया वेदोक्तकर्मानुष्ठानम् । अङ्गानि व्याकरणादीनि ।
पाठोऽध्ययनप्रकारः । क्रियावैचित्र्येण पाठवैचित्र्येण युक्तान्वेदा-
न्स्मरामि । द्वापरे फलौ च धर्महासात्पुरुषबुद्धीनां हासे सति तद-
नुसारेण वेदानां क्रियाङ्गपाठहासो भवति । त्रेतायां कृते च धर्मदृष्ट्या
पुरुषबुद्धिप्रवृद्धौ सत्यां क्रियादिवृद्धिरिति वैचित्र्यमित्यर्थः ॥ ६२ ॥
एकार्थानीति ॥ निवृत्तानि संप्रदायाभावाद्युगान्ते निवृत्तानि युगं प्रति
भारतादियुगापेक्षया पुरुषबुद्धिवैचित्र्यादेकार्थानि समानार्थान्वेष-
बहुपाठानि पुराणानि पुनरपि प्रवर्तन्ते ॥ ६३ ॥ इतिहासमिति ॥
महाश्चर्यं महान्त्याश्चर्याणि यस्मिन्सादृशं ज्ञानशास्त्रं मोक्षोपायनिरू-
पणपरं अतएव हेतोः अन्यत्रायणवधार्थत्प्रसिद्धाद्रामायणाद्रिभं
रामायणाभिधं ग्रन्थं लक्षप्रमाणमिति संग्रामि । अन्यदिति ज्ञान-

वाल्मीकिनाम्ना जीवेन तेनैवान्येन वा कृतम् ।

एतच्च द्वादशं वारं क्रियते विस्मृतिं गतम् ॥ ६५ ॥

द्वितीयमेतस्य समं भारतं नाम नामतः ।

स्मरामि प्राक्तनं व्यासकृतं जगति विस्मृतम् ॥ ६६ ॥

व्यासाभिधेन जीवेन तेनैवान्येन वा कृतम् ।

एतच्च सप्तमं वारं क्रियते विस्मृतिं गतम् ॥ ६७ ॥

राक्षसक्षतये विष्णोर्महीमवतरिष्यतः ।

अधुनैकादशं जन्म रामनाम्नो भविष्यति ॥ ६८ ॥

वसुदेवगृहे विष्णोर्भुवो भारनिवृत्तये ।

अधुना षोडशं जन्म भविष्यति मुनीश्वर ॥ ६९ ॥

शास्त्रापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ॥ ६४ ॥ वाल्मीकीति ॥ तेनैव यः
प्रसिद्धस्य रामायणस्य प्रणेता तेनैव । अन्येन तस्मादन्येन वाल्मी-
किनाम्ना जीवेन कृतमेतच्च ज्ञानशास्त्ररूपं रामायणं युगान्ते विस्मृतिं
गतमिति कृत्वा द्वादशं वारमधुना क्रियते । यः पूर्वं रायणवधार्यानां
ज्ञानशास्त्ररूपाणां च रामायणानां प्रणेता स एव वाल्मीकिः संप्र-
दायप्रवृत्तये परमेश्वराज्ञया पुनःपुनः आविर्भवति । अन्यो वा पश्चि-
ज्जीयः तपोमहिम्ना वाल्मीकिभाषमासाद्य रामायणसंप्रदायं प्रवर्त-
यतीत्यर्थः ॥ ६५ ॥ द्वितीयमिति ॥ एतस्य रामायणस्य समं लक्ष-
प्रमाणं भारतं नाम प्राक्तनं पूर्ववत्प्राचीनं व्यासकृतं द्वितीयमिति-
द्वादशं जगति विस्मृतिं गतमपि स्मरामि । गतान्यपि भारतानि
स्मरामीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ व्यासेति ॥ पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ ६७ ॥
राक्षसेति ॥ रामायणवाराणां प्रणेता रामायणप्रवृत्तेरवतरिष्यतो भवि-
ष्यतीति च भावितव्यम् । निर्देशः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इत्यादिति ॥

भूयः पृष्टो महाबाहो कल्पवृक्षलताग्रके ॥ ७५ ॥

चरतां जगतः कोशे व्यवहारवतामपि ।

कथं विहगराजेन्द्र देहं मृत्युर्न बाधते ॥ ७६ ॥

शुशुण्ड उवाच ॥

जानन्नपि हि सर्वज्ञ ब्रह्मजिज्ञासयैव माम् ।

पृच्छसि प्रभवो नित्यं मृत्युं वाचालयन्ति हि ॥ ७७ ॥

तथापि यत्पृच्छसि मां तत्ते प्रकटयाम्यहम् ।

आज्ञाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनं सताम् ॥ ७८ ॥

दोषमुक्ताफलप्रोता वासनातन्तुसंततिः ।

हृदि न प्रथिता यस्य मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ७९ ॥

विश्वासवृक्षक्रकचाः सर्वदेहलताघुणाः ।

आधयो यं न भिन्दन्ति मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ १८० ॥

शरीरतरुसर्पायाश्चिन्तापितशिरःफटाः ।

आशा यं न दहत्यन्तर्मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ८१ ॥

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तथापीति ॥ तथापि जानन्नपि

यद्यस्मान्मां पृच्छसि तत्तस्मात्ते प्रकटयामि । सतां विदुषामाज्ञा-

चरणमेव आज्ञापितार्थानुष्ठानमेवाराधनमाहुः ॥ ७८ ॥ दोषेति ॥

दोषे रागद्वेषादिभिरेव मुक्ताफलैः प्रोता वासनारूपा तन्तुसंततिर्यस्य

हृदि न प्रथिता तं मृत्युर्न जिघांसति हन्तुं नेच्छति ॥ ७९ ॥ विश्वा-

सेति ॥ विश्वासवृक्षक्रकचाः विश्वासानां पुत्रमित्रादिविषयाणां विभ्र-

म्भाणामेव वृक्षाणां क्रकचाः विदारणसाधनानि क्रकचपत्राणि ।

सर्वदेहानामेव लतानां घुणा विलेखनपटवः कृमयः अत्कृते विले-

खने घुणाश्चरमिति प्रसिद्धिः । आधयो मानसदुःखानि ॥ १८० ॥

शरीरेति ॥ शरीराणामेव तरुणां सर्पायाः सर्पसमूहवत्तापहेतवः ।

रामद्वेषविपाधूर्णः स्वमनोविलमन्दिरः ।

लोभव्यालो न भुङ्क्ते यं मृत्युस्तं न जिघांसति ॥ ८२ ॥

पीताशेषविवेकाम्बुः शरीराम्भोधिवाडवः ।

न निर्दहति यं कोपस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ८३ ॥

यन्त्रं तिलानां कठिनं राशिमुग्रमिनाकुलम् ।

यं पीडयति नानङ्गस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ८४ ॥

एकस्मिन्निर्मले येन पदे परमपावने ।

संश्रिता चित्तविश्रान्तिस्तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ८५ ॥

एते ब्रह्मन्महादोषाः संसारव्याधिहेतवः ।

मनागपि न लुम्पन्ति चित्तमेकसमाहितम् ॥ ८६ ॥

आधिव्याधिसमुत्थानि चलितानि महाभ्रमैः ।

न विलुम्पन्ति दुःखानि चित्तमेकसमाहितम् ॥ ८७ ॥

आशास्तृष्णाविशेषाश्चिन्तार्पितशिरःफटाः चिन्ताभिरर्पिताः शिरसि
फटा यासां ताः । आशारूपाणां सर्पाणां चिन्ता एव शिरोभागक्षिताः
फणा इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ रागेति ॥ लोभव्यालः लोभरूपः सर्पः ॥ ८२ ॥
॥ ८३ ॥ यन्त्रमिति ॥ कठिनं दारुवादिमयत्वादृढं तिलानां यन्त्रं तिले-
भ्यस्त्रैलनिष्पीडनार्थं यन्त्रं कर्तुं उग्रं उग्रतत्याद्वीपणम् ॥ ८४ ॥ एकस्मि-
न्निति ॥ संश्रिता संप्राप्ता तं मृत्युर्न जिघांसति ॥ ८५ ॥ मृत्युः कं या न
बाधत इति पृष्टे यस्याशयदोषा न सन्ति तं न बाधत इत्युक्तम् । तत्रा-
शयदोषनिवृत्तिः कथमित्यावाह्यायामिदानीं तन्निवृत्त्युपायमाह—एत-
इति ॥ संसारव्याधिहेतवः एते पूर्वोक्ता महादोषा एकसमाहितं एक-
स्मिन्पदे समाधियुक्तं चित्तं मनागपि न लुम्पन्ति ॥ ८६ ॥ आधीनि ॥
महाभ्रमैः पुत्रफलप्रादिविषयव्यामोहेभ्यश्चलितानि प्रवृत्तानि ॥ ८७ ॥

अन्धीकृतहृदाकाशाः कामकोपविकारजाः ।

चिन्ता न परिहिंसन्ति चित्तमेकसमाहितम् ॥ ८८ ॥

ये दुरर्था दुरारम्भा दुर्गुणा दुरुदाहृताः ।

दुष्कमास्ते न कृन्तन्ति चित्तमेकसमाहितम् ॥ ८९ ॥

यदुदर्कहितं सत्यमनुपाधि गतभ्रमम् ।

दुरीहितदशोन्मुक्तं तत्परं कारयेन्मनः ॥ १९० ॥

यदमृष्टमशुद्धेन चिरवैधुर्यदायिना ।

अनेकत्वपिशाचेन तत्परं कारयेन्मनः ॥ ९१ ॥

॥ ८८ ॥ य इति ॥ अर्थाः सांसारिककार्यासिद्धिहेतवः संपदः ।

आरम्भास्तदर्थमुद्यमाः गुणास्तदनुकूलाः शौर्यादय उदाहृताः । त्याग-
भोगादिपरिवृत्तैः पामरजनैरुदीरिताः कीर्तिता ये दुष्कमाः परचि-
त्तरञ्जनक्रमा नीतिशास्त्रोक्तास्तेषां दुःखत्वं दुःखभूयिष्ठत्वं पर्यन्त-
विरसत्त्वानित्यत्वादिना पूर्वमेव वैराग्यप्रकरणे निरूपितम् । ते दुर-
र्थादयः एकसमाहितं चित्तं न हिंसन्ति किं तर्हि विक्षिप्तं चित्तमेव
संसारिणमिति ॥ ८९ ॥ एकसमाहितमित्युक्तं कुत्र वा समाहितमि-
त्याकाङ्क्षायां चित्तसमाधेर्येषं दर्शयितुमाह—यदिति ॥ यद्वस्तु उद-
र्कहितं उत्तरकाले बन्धमोक्षहेतु गतभ्रमं निवृत्ताविद्यं अतश्च अनुपा-
ध्युपाधिरहितं अतएव दुरीहितदशायाः संसारदशाया उन्मुक्तं
अतश्च सत्यमवार्थं तिष्ठति । मनः कर्म तत्परं तादृक्परब्रह्मनिष्ठं
कारयेत् । तथासति न मनोदोषः । असति च दोषकालुष्ये न
इत्युभयमिति पूर्वोक्तनिर्वाहः ॥ १९० ॥ यदिति ॥ चिरं वैधुर्य-
दायिना चिरकालं विरोधहेतुना अशुद्धेन अप्रामाणिकेन अनेक-
त्वपिशाचेन भेदभ्रमेण यद्वस्तु अस्पृष्टममृष्टम् । ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’
इति श्रुतेः । मनस्तादृक्प्रत्यक्षपरं कारयेत् । भेदस्य विरोधहेतुत्वं विशद-

आत्मचिन्ता समस्तानां दुःखानामन्तकारिणी ।

युष्मदादिषु सुप्रापा दुष्प्रापा चास्मदादिषु ॥ ९२ ॥

समस्तकलनातीतं परां कोटिमुपाश्रितम् ।

पदमासादयन्त्येतत्कथं सामान्यबुद्धयः ॥ ९३ ॥

आत्मचिन्तासमानानां विविधानां मुनीश्वर ।

आत्मचिन्तावयस्थानां मध्यादेकतमा मया ॥ ९४ ॥

सर्वदुःखक्षयकरी सर्वसौभाग्यवर्धिनी ।

कारणं जीवितस्येह प्राणचिन्ता समाश्रिता ॥ ९५ ॥

इत्युक्तवन्तं विहगं भृशुण्ड पुनरप्यहम् ।

जानन्नपीदमव्यग्रः पृष्ठवान्क्रीडया मुनिः ॥ ९६ ॥

शातातप उवाच ॥

सर्वसंशयविच्छेदिन्नत्यन्तचिरजीवित ।

यथार्थं ब्रूहि मे साधो प्राणचिन्ता किमुच्यते ॥ ९७ ॥

भृशुण्ड उवाच ।

शृणु प्राणसमाधानं वक्ष्यमाणमिदं मया ।

यस्येदं भगवन्सर्वं देहमेहं मनोरमम् ॥ ९८ ॥

यितुमेव धृत्वा भेदभावनायां भयं प्रतिपाद्यते । 'यदा ह्येवैष एत-

स्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इति श्रुतिः ॥ ९१ ॥

आत्मेति ॥ अस्मदादिष्विति मन्दबुद्धेषुपलक्षणम् ॥ ९२ ॥ मन्दानां

दुष्प्रापत्वमेवाह—समस्तेति ॥ सामान्यबुद्धयो मन्दबुद्धयः ॥ ९३ ॥

आत्मचिन्ताया दुष्प्रापत्वादेव तत्समाना प्राणचिन्ता मयाश्रिते-

त्याह श्लोकद्वयेन—आत्मेति । आत्मचिन्तासमानत्वादेर्षविधानामु-

पासनान्तराणां तद्वयस्यात्यम्—॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

शृण्विति सार्धश्लोकद्वयं याक्यम् । प्राणसमाधानम् । प्राणगत्यनुसं-

अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः ।
 सबाह्याभ्यन्तरे देहे त्वपानोऽयमवाकृत्स्थितः ॥ ६ ॥
 जाग्रतः स्वपतश्चैव प्राणायामोऽयमुत्तमः ।
 प्रवर्तते योऽभिज्ञस्य तं तावच्छ्रेयसे शृणु ॥ ७ ॥
 बाह्योन्मुखत्वं प्राणानां यद्वदम्बुजकोटरात् ।
 स्वरसेनास्तयत्नानामन्तस्थं रेचकं विदुः ॥ ८ ॥
 द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बाह्यमाक्रमतां ततः ।
 प्राणानामङ्गसंस्पर्शो यः स पूरक उच्यते ॥ ९ ॥
 बाह्यात्परापतत्यन्तरपाने यत्नवर्जितः ।
 योऽङ्गप्रपूरणः स्पर्शो विदुस्तमपि पूरकम् ॥ २१० ॥

भ्यन्तरं तत्र ऊर्ध्वगः स्थितः । पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नत्वात्प्राणशब्दस्यापौ-
 नरुक्त्यम् ॥ ५ ॥ अपान इति ॥ अयमपानस्तु अवाकृ अघोगम-
 नस्वभावः स्थित इत्ययमेव विशेषः । अन्यत्तु प्राणवदेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥
 जाग्रत इति ॥ योऽयमुत्तमः प्राणायामोऽभिज्ञस्य प्राणापानगति-
 शस्य जाग्रतः स्वपतश्चैव प्रवर्तते तं प्राणायामं तावच्छ्रेयसे शृणु
 ॥ ७ ॥ ८ ॥ द्वादशेति ॥ द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बाह्यप्रदेशमाक्रमतां
 प्राणानां प्राणवृत्तीनां ततो विस्तृतो योऽङ्गसंस्पर्शः प्राणावय-
 वानां परस्परसंश्लेषः स पूरको बाह्यरूप उच्यते । शरीरापेक्षया
 बाह्यस्य द्वादशाङ्गुलपरिमितस्य प्रदेशस्य पूरणात् । स्वत इति पाठे
 स्वत एव बाह्यमाक्रमतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ बाह्यादिति ॥ अपाने
 यायौ बाह्यात्प्रदेशादन्तः परापतति सति शरीराभ्यन्तरं प्रविशति
 सति यत्नवर्जितः अयत्नसिद्धः अङ्गप्रपूरणः शरीरप्रपूरणो यः स्पर्श-
 यमपि पूरकं विदुः । अन्तः पूरकं विदुरित्यर्थः । शरीरान्तःपूर-

अपानेऽस्तं गते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि ।

तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥ ११ ॥

रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्थितः ।

मृदन्तरस्था निष्पन्नघटवद्या स्थितिर्वहिः ॥ १२ ॥

द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रसमसंमुखे ।

व्योम्नि नित्यमपानस्य तं विदुः कुम्भकं युधाः ॥ १३ ॥

बाह्योन्मुखस्य वायोर्या नासिकाग्रावधिर्गतिः ।

तं बाह्यपूरकं त्वाद्यं विदुर्योगविदो जनाः ॥ १४ ॥

नासाग्रादपि निर्गत्य द्वादशान्तावधिर्गतिः ।

या वायोस्तं विदुर्धोरा अपरं बाह्यपूरकम् ॥ १५ ॥

बहिरस्तं गते प्राणे यावन्नापान उद्भवतः ।

तावत्पूर्णसमावस्थं वहिष्ठं कुम्भकं विदुः ॥ १६ ॥

णात् ॥ २१० ॥ अपान इति ॥ अपानवायावस्तं गते सति हृदि प्राणो यावन्नाभ्युदितः तावत्सा वायोर्निश्चला गतिः कुम्भकावस्थोच्यते या योगिभिरनुभूयते अयमवस्थाविशेषोऽन्तःकुम्भक इत्यर्थः शरीरस्यान्तरे च वायोः कुम्भितत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ बाह्येति ॥ बाह्योन्मुखस्य प्राणवायोः या नासिकाग्रावधिर्गतिरस्ति तं गतिविशेषं आद्यं बाह्यपूरकं विदुः । अपरस्यापि बाह्यपूरकस्य वक्ष्यमाणत्वादाद्यव्यपदेशः । नासिकाग्रलक्षणबाह्यदेशस्य पूरणाद्बाह्यपूरकत्वम् ॥ १४ ॥ नासेति ॥ नासाग्रादपि निर्गत्य वायोर्या द्वादशान्तावधिर्गतिरस्ति तं गतिविशेषमपरं बाह्यपूरकं विदुः ॥ १५ ॥ बहिरिति ॥ प्राणे बहिरस्तं गते सति यावदपानो वायुरन्तराकर्षणशीलो नोद्भवतः तावत्पूर्णसमावस्थं पूर्णकुम्भतुल्यमवस्थाविशेषं वहिष्ठं कुम्भकं विदुः शरीराद्बहिरेव वायोः कुम्भितत्वात् ॥ १६ ॥

अन्तर्मुखत्वं वायोर्यदपानोदयरूपकम् ।
 तं बाह्यरेचकं विद्याच्चिन्त्यमानं विमुक्तिदम् ॥ १७ ॥
 द्वादशान्तात्समुत्थाय रूपपीवस्ता परा ।
 अपानस्य बहिष्ठं तमपरं पूरकं विदुः ॥ १८ ॥
 बाह्यानाम्यन्तरांश्चैव कुम्भकादीननारतम् ।
 प्राणापानस्वभावांस्तान्नुच्चा भूयो न जायते ॥ १९ ॥
 अष्टावेते महाबुद्धे रात्रिदिवमनुस्मृताः ।
 स्वभावा देहवायूनां कथिता मुक्तिदा मया ॥ २२० ॥
 अव्यग्रमसिन्व्यापारे बाह्यं परिजहन्मनः ।
 दिनैः कतिपर्यैरेव पदमामोति केवलम् ॥ २१ ॥
 एतदभ्यसतः पुंसो बहिर्विषयवृत्तिषु ।
 न बध्नाति रतिं चेतः श्वेतौ ब्राह्मणो यथा ॥ २२ ॥
 एतां दृष्टिमवष्टभ्य ये स्थिताः स्थिरबुद्धयः ।
 प्राप्तं प्राप्तव्यमखिलं तैरखिन्नास्त एव हि ॥ २३ ॥
 तिष्ठता गच्छता नित्यं जाग्रता स्वपताथवा ।
 एषा चेत्क्रियते दृष्टिस्तत्र बन्धनमाप्यते ॥ २४ ॥

अन्तरिति ॥ वायोरपानोदयरूपकं यदन्तर्मुखत्वं तं बाह्यरेचकं
 विद्यात् । बहिः कुम्भितस्य वायोः अन्तर्मुखतया रेपनान् ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ अष्टाविति ॥ बाह्याः पूरकाणाम्यः आन्तराग्र
 प्रयः अतिरिक्तौ तौ द्वौ बाह्यपूरकावित्यष्टयिधत्तम् । तत्राप्यगोचरद्वयेन
 स्पृष्टां प्राणापानगतिमाश्रित्य भेदद्वयमुक्तम् । अनन्तरस्फोरपट्टेन
 सूक्ष्मां गतिमाश्रित्य पद्मेदा निरूपिता इति विवेकः ॥ २२० ॥
 ॥ २१ ॥ एतदिति ॥ श्वेतौ द्युनश्चपमंनिर्मितायां भस्मिनापाम्

१ प्राणस्याभ्युदयो ब्रह्मन्पञ्चयत्रांद्दृदि स्थितात् ।
 द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते प्राणोऽस्तं यात्ययं बहिः ॥ २५ ॥
 अपानस्योदयो बाह्याद्द्वादशान्तान्महामुने ।
 अस्तंगतिरथाम्भोजमध्ये हृदयसंस्थिते ॥ २६ ॥
 अपानश्चन्द्रमा देहमाप्याययति बाह्यतः ।
 प्राणः सूर्योऽग्निरथवा पचत्यन्तरिदं वपुः ॥ २७ ॥
 अपानशशिनोऽन्तःस्था कला प्राणविवस्वता ।
 यत्र ग्रस्ता तदासाद्य न भूयो जन्ममाद्भरः ॥ २८ ॥
 प्राणार्कस्य तथान्तःस्था यत्रापानसितांशुना ।

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्राणस्येति ॥ हृदि स्थितात्पञ्चयत्रात् प्राण-
 स्याभ्युदय उद्गमनं अयं प्राणो बहिर्द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते अस्तं याति
 ॥ २५ ॥ अपानस्येति ॥ यत्र प्राणस्य लयः तस्माद्द्वादशान्तात्
 अपानस्योदयः । यतश्च प्राणस्योदयः तत्र हृत्पद्मेऽपानस्य लय
 इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अपान इति ॥ अपानश्चन्द्ररूपत्वाद्देहं द्वादशान्त-
 ररूपाद्बाह्यत आगत्योत्थापयति । आप्याययति पुष्पाति । प्राणस्तु
 सूर्याग्निरूपत्वादिदं वपुः पाकयुक्तं करोति ॥ २७ ॥ इत्थं प्राणा-
 पानगतेः प्राणायामरूपेणानुसंधानप्रकारमभिधायेदानीं प्राणगत्यनु-
 संधानमुखेनात्मानुसंधानप्रकारमाह—अपानेति ॥ अपानशशिनः
 अपानरूपस्य चन्द्रस्य अन्तःस्था शरीरान्तर्गता कला एकदेशः प्राण-
 विवस्वता प्राणाख्येन सूर्येण यत्र यस्मिन्नात्मतत्त्वे ग्रस्ता यस्य आत्मनः
 प्रयत्नेन सगता तत्पदं तदात्मतत्त्वमासाद्यानुसंधाय भूयः पुनर्न
 शोच्यते ॥ २८ ॥ प्राणेति ॥ पूर्ववद्व्याख्येयम् । प्राणापानयोः पर-
 स्परोपरोधो यत्प्रयत्नवशाद्भवति तदेवात्मतत्त्वमानुसंधाय मुच्यते

ग्रस्ता तत्पदमासाद्य न भूयो जन्मभाङ्गुरः ।

प्राणो गतागती कुर्वन्संघत्ते सूर्यचन्द्रताम् ॥ २९ ॥

प्राणभक्षोन्मुखेऽपाने प्राणे वाऽपानभक्षके ।

उभयोरन्तरालस्थं न भूयो जायते नरः ॥ २३० ॥

प्राणक्षयसमीपस्थ अपानोदयकोटिगः ।

अपानप्राणयोर्मध्यं चिदात्मानमुपासहे ॥ ३१ ॥

अपानोऽस्तं गतो यत्र प्राणो नाभ्युदितः क्षणम् ।

कलाकलङ्करहितं तच्चित्तचमुपासहे ॥ ३२ ॥

नापानोऽभ्युदितो यत्र प्राणश्चास्तमुपागतः ।

नासाग्रगगनावर्तं तच्चित्तचमुपासहे ॥ ३३ ॥

इत्यर्थः । प्राणार्कस्य अन्तःस्था कलेति संबन्धः ॥ २९ ॥ प्राणेति ॥

इत्थमपाने प्राणभक्षोन्मुखे सति प्राणे अपानभक्षके सति यत्तत्त्वमु-

भयोः प्राणापानयोरन्तरालस्थं मध्यस्थं साक्षितया प्रयर्तते तत्पदं

तदात्मतत्त्वमासाद्य नरो भूयो न जायत इत्यनुवृत्त्या संबन्धः

॥ २३० ॥ प्राणेति ॥ सल्लु चिद्रूप आत्मा प्राणक्षयसमीपस्थः

प्राणस्य द्वादशान्तरे क्षये सति स्वयं समीपे तिष्ठति साक्षितया संनि-

घत्ते न तु स्वयं क्षीयते । अपानोदये च कोटिगः समीपगः मात्री न

तु मयमुदेति इत्थमपानप्राणयोर्मध्यं साक्षिणं चिदात्मानमुपासहे

अनुसंदधहे ॥ ३१ ॥ एतदेव विवृणोति—अपान इति ॥ कलाक-

लङ्करहितं अविद्यासंबन्धरहितम् ॥ ३२ ॥ नापान इति ॥ यत्र

पिप्रत्ये प्राणोऽस्तमुपागतः अपानश्च नाभ्युदितः नासाग्रगगनावर्तं

नागिकाया अभभागे यद्गगनं द्वादशान्तरस्थं तत्रायर्तमानं प्राणापा-

नप्रयर्तकतया गमनागमने शुद्ध्यं गतादृशविषयमुपासहे ॥ ३३ ॥

यदखिलकलनाकलङ्कहीनं परिकलितं च सदा कलागणेन ।
 अनुभवविभवं पदं तदग्र्यं सकलसुरङ्गणतं परं प्रपद्ये ॥ ३४ ॥
 एषा हि चित्ति विश्रान्तिर्मया प्राणसमाधिना ।
 क्रमेणानेन संप्राप्ता स्वयमात्मनि निर्मले ॥ ३५ ॥
 न भूतं न भविष्यच्च चिन्तयामि कदाचन ।
 दृष्टिमालम्ब्य तिष्ठामि वर्तमानामिहात्मना ॥ ३६ ॥
 इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्यामि सुन्दरम् ।
 इति चिन्ता न मे तेन चिरं जीवाम्यनामयः ॥ ३७ ॥
 न स्तौमि न च निन्दामि क्वचित्किञ्चित्कदाचन ।
 आत्मनोऽन्यस्य वा साधो तेन जीवाम्यनामयः ॥ ३८ ॥
 न तुष्यति शुभप्राप्तौ नाशुभेष्वपि खिद्यते ।
 मनो मम समं नित्यं तेन जीवाम्यनामयः ॥ ३९ ॥
 परमं त्यागमालम्ब्य सर्वमेव सदैव हि ।
 जीवितादि मया त्यक्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥ २४० ॥

यदिति ॥ तत्पदं अखिलकलनाकलङ्कहीनं परमात्मस्वरूपत्वात् । कला-
 गणेन अविद्याव्यूहेन परिकलितं च परितो व्याप्तं च जीवरूपत्वात् ।
 अनुभवविभवं स्थानुभवैकप्रमाणं तदग्र्यं परं पदं प्रपद्ये ॥ ३४ ॥
 एषेति ॥ अनेन पूर्वोक्तेन क्रमेण एषा चित्ति चिद्रूपे आत्मनि विश्रा-
 न्तिर्मया प्राप्तेति संबन्धः ॥ ३५ ॥ नेति ॥ भूतं भविष्यच्च न
 चिन्तयामि वर्तमानामेव दृष्टिमालम्ब्यात्मना स्वरूपेणैव तिष्ठामि
 ॥ ३६ ॥ चिरंजीवित्वहेतुमात्मनः चित्तवृत्तिप्रकारमेव प्रपञ्चयितु-
 माह नवमिः श्लोकैः—इदमिति ॥ सुन्दरं अभिनवं वस्तु ॥ ३७ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परममिति ॥ परमं त्यागं त्यज्यतेऽनेनेति त्यागो

प्रशान्तचालनं वीतशोकमस्तसमीहितम् ।
 मनो मम मुने शान्तं तेन जीवाम्यनामयः ॥ ४१ ॥
 अयं बन्धुः परश्चायं ममायमयमन्यथा ।
 इति ब्रह्मन्न जानामि तेनास्मि चिरजीवितः ॥ ४२ ॥
 आशापाशविनुन्नायाश्चित्तवृत्तेः समाहितः ।
 संस्पर्शं न ददाम्यन्तस्तेन जीवाम्यनामयः ॥ ४३ ॥
 सुखितोऽस्मि सुखापन्ने दुःखितो दुःखिते जने ।
 सर्वस्य प्रियमित्रं च तेन जीवाम्यनामयः ॥ ४४ ॥
 आपद्यचलधीरोऽस्मि जगन्मित्रं च संपदि ।
 भावाभावेपु नैवास्मि तेन जीवाम्यनामयः ॥ ४५ ॥
 एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यथास्मि चिरजीवितः ।
 त्वदाज्ञामात्रसिद्ध्यर्थं धार्ष्ट्येन ज्ञानपारग ॥ ४६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अहो नु चित्रं भवता कथितं भूषणं श्रुतेः ।
 आत्मोदन्तः प्रकथितः परं विस्मयकारणम् ॥ ४७ ॥

वैराग्यम् । प्रकृष्टवैराग्यमित्यर्थः ॥ २४० ॥ प्रशान्तेति ॥ तत्र चालनं
 नाम वर्तमानेष्टयस्तुदर्शनकोतूहलम् । तदुक्तम्—‘कुतूहलं रम्यदृष्टौ
 चालनं परिकीर्तितम्’ इति । शोको नष्टेष्टयस्तुविषयः । समीहितं भवि-
 ष्यदिष्टयस्तुवाञ्छितम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ आशेति ॥ आशापाशप-
 रयशायाः चित्तवृत्तेरन्तः संस्पर्शं यन्न ददामि ममाहितत्वात् तेन
 जीवामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आपदीति ॥ आपदि आपत्त्राप्तिसमये
 अपलवदीरोऽग्निः । संपत्त्राप्तौ जगतः सर्वस्य मित्रं चं सर्वदा जगाः
 सर्वस्योपकाङ्क्षायां भावाभावेपु नैवास्मि । एते भावाभावस्या इति

तदस्तु तव कल्याणं प्रविशात्मगुह्यं शुभाम् ।
 मध्याह्नसमयोज्यं मे व्रजामि सुरमन्दिरम् ॥ ४८ ॥
 अनुव्रज्याकदर्थेन खगेन्द्रालमिति ब्रुवन् ।
 विष्टरादहमुत्थाय नमः खगवदाप्नुतः ॥ ४९ ॥
 व्योम्नि योजनमात्रे तु मदनुव्रज्ययोगतः ।
 मया निवारितः कृच्छ्रादुस्त्यजा संगतिः सताम् ॥ २५० ॥
 या ते कृतयुगस्यादौ पुनस्तेनासि संगतः ।
 संगतोऽहं भुशुण्डेन मेरोः शृङ्गद्रुमेऽभवम् ॥ ५१ ॥
 अथ राम कृते क्षीणे त्रेता संप्रति वर्तते ।
 मध्ये त्रेतायुगस्यास्य जातस्त्वं रिपुवदन ॥ ५२ ॥
 पुनरप्यष्टमे वर्षे तत्रैवोपरि भूभृतः ।
 मिलितोऽभूद्भुशुण्डो मे तथैवाजरूपवान् ॥ ५३ ॥
 इति संकथितं चित्रं भुशुण्डोदन्तमुत्तमम् ।
 श्रुत्वा विचार्य चैवान्तर्यद्युक्तं तत्समाचर ॥ २५४ ॥

इति धीवाल्मीकीये मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे भुशुण्डोपाख्यानं
 नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

पदार्थगतं भेदं नानुसंदधामीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 अन्विति ॥ अनुव्रज्याकदर्थेन अनुव्रजनक्लेशेन अलम् । अनुव्रज्यां मा
 कुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ २५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतीति ॥ यद्युक्तं
 तत्समाचर । पूर्वोक्ताख्यानेषु भुशुण्डवृत्तान्ते च यद्युक्तं प्रतीयते तत्स-
 माचरेत्यर्थः ॥ २५४ ॥ इति श्रीवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे
 भुशुण्डोपाख्यानं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रति भासते ।

अयं नामाहमित्यन्तरसदेव शरीरकम् ॥ १ ॥

मांसास्थिमयनिर्माणदेहोऽहमिति विभ्रमम् ।

त्यज संकल्पनिर्माणदेहाः सन्ति सहस्रशः ॥ २ ॥

सुखतल्पगतो येन स्वप्नदेहेन दिक्तटान् ।

परिभ्रमसि हे राम स देहस्ते क संस्थितः ॥ ३ ॥

जागरायां मनोराज्ये येन स्वर्गपुरान्तरम् ।

परिभ्रमसि मेरुं वा स देहस्ते क संस्थितः ॥ ४ ॥

पूर्वं प्राणवृत्त्यनुसंधानाच्चित्तविश्रान्त्या निर्वाणमुक्तम् । इदानीं तद्वदेव देवपूजयापि चित्तविश्रान्तिलक्षणं निर्वाणं भवतीत्युच्यते । तत्र तावदेहमिमानस्य सर्वनिर्वाणोपायप्रतिबन्धकत्वात् तन्निवृत्तये हितं किंचिदुपदिशति—आभासमात्रमिति ॥ इदं शरीरं यस्तुत आभासमात्रं प्रतीतिमात्रसिद्धमपि संप्रति अविचारदशायामित्थं अयमित्यहमिति चात्मनो भेदेनाभेदेन चाभिमानविषयतयान्तरन्तःकरणे भासते । विचार्यमाणं पुनरसदेव मिथ्यैव कल्पितत्वात् ॥ १ ॥ मांसेति ॥ मांसास्थिमयं निर्माणं यस्य तादृशो देहोऽहमिति यो विभ्रमः तं त्यज । एवंविधानां संकल्पकल्पितानां देहानां सहस्रशो विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥ देहासत्यत्वमेवाह—सुप्तेति ॥ सुगन्तल्पगतस्य ते दिक्तटभ्रमणहेतवो ये स्वप्नदेहास्तेषामसत्यत्वं त्वयाभ्युपगतमेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ जागरायामिति ॥ जाग्रदशायामपि मनोरथपथेन प्रयत्नद्विषयस्य देहविगमरणपर्यवसितं यत्पारयश्यं तन्मनोराज्यम् । तत्रापि मिथ्यादेहेनैव देशान्तरभ्रमणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् ।
 दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनन्दन ॥ ५ ॥
 आभासमात्रमेवेदं न सन्नासज्जगत्रयम् ।
 इत्यन्यकलनात्यागं सम्यगालोकनं विदुः ॥ ६ ॥
 अवश्यमेव हि मया मर्तव्यमिति निश्चयः ।
 इत्यात्ममरणप्राप्तौ किं मुधा परितप्यते ॥ ७ ॥
 अवश्यमेव जातेन किञ्चित्सुविमवादिकम् ।
 प्राप्तव्यं पुरुषेणेति लाभेऽर्थेषु को भदः ॥ ८ ॥
 प्रविभागं परित्यज्य पदार्थपटलव्रजे ।
 आभासमात्रे सामान्यमिदमालोकयानघ ॥ ९ ॥
 आभासमात्रमखिलं वित्तमर्शकलङ्कितम् ।
 ततस्तदपि संत्यज्य निराभासो भवोत्तम ॥ १० ॥

दीर्घेति ॥ दीर्घं वा चित्तविभ्रमं नीलं नभ इतियधिरकालानुवृत्तां
 भ्रान्तिम् ॥ ५ ॥ अभ्यासमात्रमिति ॥ जगच्चयं सन्न बाध्यत्वात् ।
 असन्न प्रतीयमानत्वात् । अतः आभासमात्रं प्रतिभासमात्रमेव न
 वास्तवमित्यन्यकलनात्यागमेव सम्यगालोकनं विदुः ॥ ६ ॥ अव-
 श्यमिति ॥ मरणस्य जननेनेव आवश्यकत्यनिश्चयात्तत्प्राप्तौ परि-
 तापो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अवश्यमिति ॥ जातेन जीयता पुरुषेण
 सुविमवादिकं किञ्चिच्छ्रेयः प्राप्तव्यमिति निश्चयादर्थलाभेषु भदोऽपि
 नोचित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रविभागमिति ॥ पदार्थपटलव्रजे पदार्थ-
 वर्गसमुदायात्मके प्रपञ्चे प्रविभागं भेदबुद्धिं परित्यज्य इदमाभा-
 समात्रमेव सामान्यं सर्वानुवृत्तं सधिन्मात्रमेवालोकय अनुसयत्स्य
 ॥ ९ ॥ आभासेति ॥ यतः कारणादाभासमात्रमपि चित्तमर्शक-

रागो द्वेषश्च सपौं द्वौ न विलीनौ मनोविले ।
 यस्य कल्पतरोस्तस्मात्किं नामाङ्ग न लभ्यते ॥ ११ ॥
 ये प्रज्ञागर्वमापन्ना विदग्धाः शास्त्रशालिनः ।
 रागद्वेषमया मान्यगर्दमास्ते धिगस्तु तान् ॥ १२ ॥
 इदं संसारचक्रं हि नामौ संकल्पमात्रकम् ।
 संरोधितायां बहनाद्रघुनन्दन रुध्यते ॥ १३ ॥
 क्षोभितायां मनोनाभ्यामिदं संसारचक्रकम् ।
 प्रयत्नाद्रोधितमपि प्रवहत्येव वेगतः ॥ १४ ॥
 परं पौरुषमाश्रित्य बलं प्रज्ञां च युक्तितः ।
 नाभिं संसारचक्रस्य चित्तमेव निरोधयेत् ॥ १५ ॥

लङ्कितं चित्तसंघन्धदूषितं ततः कारणादपि आभासमात्रमपि संत्यज्य
 निराभासो भव निर्बिकल्पो भव ॥ १० ॥ राग इति ॥ रागद्वेषाख्यौ
 द्वौ सपौं मनोविले न विलीनौ न तावास्थितौ किंतु निर्गतौ स एव
 कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थसाधकत्वात् । तस्माद्रागादिरहितात्पुंसः सका-
 शालोके किं नाम श्रेयो न लभ्यते । सर्वमपि श्रेयो लभ्यत इत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ य इति ॥ ये पुनः शास्त्रशालिनो विदग्धाः लौकिकवैदिक-
 ध्यवहारनिपुणा अपि प्रज्ञागर्वं प्रज्ञावन्तो वयमेवेत्यहंकारमापन्नाः
 सन्तो रागद्वेषमयाः रागद्वेषभूयिष्ठा भवन्ति ते मान्यगर्दभाः दूरमा-
 रवहनश्चमत्वात् बहुमूल्या ये गर्दमास्तत्तुल्याः तान् धिगस्तु । ते न
 स्पृष्टव्या इत्यर्थः ॥ १२ ॥ इदमिति ॥ संसारो जननमरणादिप्रयाहः
 स एव चक्रं भ्रमणशीलत्वात् तस्य सक्त्वात्मकं चित्तमेव नाभिः
 प्रवर्तयत्यात् । अतश्चित्तनिरोधे संसारो निरुध्यते ॥ १३ ॥ क्षोभि-
 तायामिति ॥ मनसि क्षोभिते संसारः प्रवहत्येव न तु प्रकारान्तररेण

ग्रज्ञासौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च ।

पौरुषेण न यत्प्राप्तं न तत्कचन लभ्यते ॥ १६ ॥

भयप्रदमकल्याणं धैर्यसर्वस्वहारिणम् ।

मनःपिशाचमुत्सृज्य योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥ १७ ॥

चित्तयक्षदृढक्रान्तं न शास्त्राणि न बान्धवाः ।

शक्नुवन्ति परित्रातुं गुरवो न च मानवम् ॥ १८ ॥

संशान्तचित्तवेतालं गुरुशास्त्रार्थबान्धवाः ।

शक्नुवन्ति समुद्धर्तुं स्वल्पपङ्कान्मृगं यथा ॥ १९ ॥

भोगाभोगा बहिष्कार्या आर्यस्यानुसरेत्पदम् ।

प्रविचार्य महार्थं स्वमेकमात्मानमाश्रयेत् ॥ २० ॥

अत्रेभामपरां दृष्टिं महामोहविनाशिनीम् ।

शृणु या कथिता पूर्वं मम कैलासकन्दरे ।

संसारदुःखशान्त्यर्थं देवेनार्धेन्दुमौलिना ॥ २१ ॥

अस्तीन्दुकरसंभारभासुरः परमो दिवः ।

कैलासो नाम शैलेन्द्रो गौरीरमणमन्दिरम् ॥ २२ ॥

रोद्धुं शक्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रहेति ॥ प्रज्ञा प्रतिभा । सौजन्यं शमादि-

संपत् । शास्त्रं अध्यात्मविद्या । पौरुषं पुरुषस्य कर्म ॥ १६ ॥ भवेति ॥

मनोविकारे परित्यक्ते स्वरूपमेवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ चित्तेति ॥

मनःपिशाचपरवशस्तु केनापि परित्रातुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ भोगेति ॥ भोगाभोगा विषयविस्ताराः । आर्यस्य जीव-

न्मुक्तस्य महार्थं परमार्थसिद्धमात्मानमेकमाश्रयेत् । अहार्थत्वमिति

पाठे स्वात्मन एवमहार्थत्वं प्रविचार्य तमेवात्मानमाश्रयेदित्यर्थः

॥ २० ॥ अत्रेति ॥ अपरां दृष्टिं अन्यं आत्मज्ञानोपायम् ॥ २१ ॥

अस्तीति ॥ दिवः स्वर्गादपि परम उत्कृष्टः ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रकटीकृतदिक्कुञ्जं तदालोक्य मया स्यात् ।

अन्तःप्रकाशशालिन्या बुद्धिदृष्ट्या विलोकितम् ॥ ३१ ॥

यावत्पश्यामि तं सानुं प्राप्तश्चन्द्रकलाधरः ।

गौरीकरार्षितकरो नन्दिप्रोत्सारिताग्रगः ॥ ३२ ॥

शिष्यानुद्बोध्य तत्रस्थान् गृहीत्वार्घ्यं सुसंयतः ।

अगमं सुमनास्तस्य दृष्टिपूतमहं पुरः ॥ ३३ ॥

तत्र पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा दूरादेव त्रिलोचनः ।

दत्त्वार्घ्येण मया देवः संप्रणम्याभिवन्दितः ॥ ३४ ॥

ततश्चन्द्रप्रभासख्या ऋद्ध्या शीतलया तया ।

दृशा सर्वार्तिहारिण्या चिरमस्म्यास्पदीकृतः ॥ ३५ ॥

पुष्पसानूपविष्टाय तस्मै त्रैलोक्यसाक्षिणे ।

अर्घं पुष्पं तथा पाद्यमभ्युपेत्यार्पितं मया ॥ ३६ ॥

मन्दारपुष्पाञ्जलयो विकीर्णा बहवः पुनः ।

नानाविधैर्नमस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्चितः शिवः ॥ ३७ ॥

ततो भगवती गौरी तादृश्यैव सपर्यया ।

संपूजिता सखीयुक्ता गणमण्डलिका तथा ॥ ३८ ॥

तत्संकाशं चञ्चदिन्दुगणोपमं तेजोऽपश्यमित्यन्वयः । श्रुत्वात्यर्थे क्षणि-

तीति शाकटायनः पपाठ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शिष्यानि ॥

शिष्यानुद्बोध्य समाधेर्व्युत्थाप्य तस्य परमेश्वरस्य दृष्टिपूतं पुरोमा-

गमगमम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मन्दारेति ॥ नाना-

विधैस्तत्र नमस्काराणां अष्टाङ्गपञ्चाङ्गादिभेदेन स्तोत्राणां च लौकि-

कवेदिकभेदेन मित्रत्वान्नानाविधत्वम् ॥ ३७ ॥ तव इति ॥ तादृ-

श्यैव तादृशी शिवस्य विहिता तादृश्यैव गणमण्डलिका प्रमथस-

पूजान्ते पूर्णशीतांशुरग्निशीतलया गिरा ।
 तत्रोपविष्टं श्रोवाच मामर्धेन्दुकलाघरः ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मन्प्रशमशालिन्यः प्राप्तविश्रान्तयः परे ।
 कश्चित्कल्याणकारिण्यः संविदस्ते स्थिराः पदे ॥ ४० ॥
 कश्चित्तपस्ते निर्विघ्नं कल्याणमनुवर्तते ।
 कश्चित्प्राप्यं मनः प्राप्तं कश्चिच्छाम्यन्ति भीतयः ॥ ४१ ॥
 एवंवादिनि देवेशे सर्वलोकैककारणे ।
 गिरानुनयशालिन्या मयोक्तं रघुनन्दन ॥ ४२ ॥
 त्वदनुस्मृतकल्याणवतामिह महेश्वर ।
 न च किञ्चन दुष्प्रापं न च काश्चन भीतयः ॥ ४३ ॥
 त्वदनुस्मरणानन्दपरिपूरितचेतसाम् ।
 न ते सन्ति जगत्कोशे प्रणमन्ति न ये पुरः ॥ ४४ ॥
 ते देशास्ते जनपदास्ता दिशस्ते च पर्वताः ।
 त्वदनुस्मरणैकान्तधियो यत्र स्थिता जनाः ॥ ४५ ॥
 फलं भूतस्य पुण्यस्य वर्तमानस्य सेचनम् ।
 तनोति चैष्यतो वीजं त्वदनुस्मरणं विभो ॥ ४६ ॥

मूढः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन्निति ॥ परे पदे प्राप्तविश्रान्तयः ते
 संविदः स्थिराः कश्चित् । योगान्तराया न सन्ति कश्चिदित्यर्थः ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ त्वदिति ॥ त्वदनुस्मरणजनितानन्देन
 परिपूरितचेतसां त्वद्गुणानां पुरः पुरोभागे ये न प्रणमन्ति ते जग-
 त्योशे न मन्ति ॥ ४४ ॥ ते देशा इति ॥ देशाः अद्भुतकलिका-
 दयः । जनपदा ग्रामाः । त्वद्गुणनियामा गृह्य देशादयः श्लाघ्या
 इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ फलमिति ॥ त्वदनुस्मरणं भूतस्य पुण्यस्य पुरा

ज्ञानामृतैककलशो धृतिज्योत्स्नानिशाकरः ।
 अपवर्गपुरद्वारं त्वदनुसरणं प्रमो ॥ ४७ ॥
 त्वदनुसरणोदारचिन्तामणिमता मया ।
 सर्वासामापदां मूर्ध्नि दत्तं भूतपते पदम् ॥ ४८ ॥
 इत्युक्त्वा सुप्रसन्नं तं भगवन्तं महेश्वरम् ।
 अबोचं प्रणतो भूत्वा यद्राम तदिदं शृणु ॥ ४९ ॥
 भगवंस्त्वत्प्रसादेन पूर्णा मे सकला दिशः ।
 किन्तु पृच्छामि देवेश संदेहं तत्र निर्णयम् ॥ ५० ॥
 ब्रूहि प्रसन्नया मुञ्ज्या त्यक्तोद्वेगमनामयम् ।
 सर्वपापक्षयकरं सर्वकल्याणवर्धनम् ॥ ५१ ॥
 देवार्चनविधानं तत्कीदृशं भवति प्रमो ।

महेश्वर उवाच ॥

शृणु ब्रह्मविदांश्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः ।
 न देवो देहरूपो हि न देवश्चित्तरूपकः ।
 अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते ॥ ५३ ॥

कृतस्य सुकृतस्य फलं अपुण्यस्यासंभवात् । वर्तमानस्य पुण्यस्य
 सेचनं तनोति । पुण्यं संवर्धयतीत्यर्थः । ईश्वरानुस्मरणेन पुण्यस्य
 साद्रुण्यात् एष्यतो भविष्यतः पुण्यस्य बीजं ईश्वरस्मरणपूतचेतसः
 पुण्यकरणेच्छाप्रवृत्तेः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥ नेति सार्धत्रयं वाक्यम् । साकारस्य वस्तुनः परिच्छि-
 न्नत्वात् नश्वरत्वाच्चाकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं चिन्मात्रमेव देवशब्दार्थः

आकारादिपरिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कुतः ।

अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं चिच्छिवं विदुः ॥ ५४ ॥

देवः कः स्यादिति त्वेतत्प्रथमं तावदुच्यते ।

तदेव देवशब्देन कथ्यते तत्प्रपूजयेत् ॥ ५५ ॥

अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनं कृतम् ।

योजनाध्वन्यशक्तस्य क्रोशाध्वा परिकथ्यते ॥ ५६ ॥

चिद्व्योमैव किलास्तीह पारावारविवर्जितम् ।

सर्वत्रासंभवचेत्यं कल्पान्तेषु च शिष्यते ॥ ५७ ॥

बोधः साम्यं शमश्चेति पुष्पाण्यग्न्याणि तस्य तैः ।

शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं पूजाविदो विदुः ॥ ५८ ॥

शमबोधादिभिः पुष्पैर्देव आत्मा यदर्च्यते ।

तत्तु देवार्चनं विद्धि नाकारार्चनमर्चनम् ॥ ५९ ॥

अकृत्रिममनाद्यन्तमद्वितीयमखण्डितम् ।

अयहिःसाधनासाध्यं सुखं तस्मादवाप्यते ॥ ६० ॥

॥ ५३ ॥ आकारेति ॥ आकारादिभिः परिच्छिन्ने मिते वस्तुनि
 देवत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वे सति तदकृत्रिमत्वादिदेवलक्षणं कुतः संभ-
 वेत् । तस्मादकृत्रिमत्वादिलक्षणं देवनमेव चिच्छिवं चिद्रूपं शिवं
 विदुः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अज्ञातेति ॥ अज्ञातशिवतत्त्वानां ईदृशं
 चिच्छिवमजानताम् ॥ ५६ ॥ चिदिति ॥ पारावारविवर्जितं
 उत्तरपूर्वाधिरहितं असंभवचेत्यं इत्यासंस्पृष्टं यद्वस्तु कल्पान्तेषु च
 शिष्यते तदेव चिद्व्योम सर्वत्रास्ति ॥ ५७ ॥ बोध इति ॥ बोध-
 सत्यज्ञानं साम्यं तस्य पूर्णतादृष्टिः शमो निर्विकारचित्तेति ।
 तस्य चिच्छिवस्य अग्न्याणि श्रेष्ठानि पुष्पाणि तैः शिवं पूज्यं विदुः
 ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अकृत्रिममिति ॥ अयहिःसाधनासाध्यं यहिःसा-

संवित्सर्वकलातीता सर्वभावान्तरस्थिता ।

नित्यं सदसतोर्मध्ये सत्तासामान्यरूपिणी ।

महासत्तात्मतां प्राप्ता देवशब्देन कथ्यते ॥ ६१ ॥

विकल्पकलिता सैव चित्स्वरूपपरिच्युता ।

जाड्यं क्रमाद्भावयन्ती प्रयाति कलनास्पदम् ॥ ६२ ॥

देशकालादिशक्तीनामुल्लासैर्वलिता क्रमात् ।

जीवो भूत्वा भवत्याशु बुद्धिः पश्चादहं मनः ॥ ६३ ॥

मनस्त्वं समुपायाता संसारमवलम्बते ।

चण्डालोऽसीति मननाचण्डालत्वमिव द्विजः ॥ ६४ ॥

धनादिभिः बाह्यप्रयत्नैः असाध्यं केवल्यं सुखं तस्मात्पूर्वोक्तादेवार्च-
नाद्वाप्यते ॥ ६० ॥ देवपूजाया बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वैविध्यस्य

वक्ष्यमाणत्वात् बाह्यपूजां वक्तुं तदुचितां देवतामाह—संविदिति ॥

सर्वकलातीता निवृत्तप्रतिष्ठा विद्याशान्तिशान्त्यतीताख्यपञ्चकला-

तीता । पञ्चभूतात्मप्रपञ्चातीतेत्यर्थः । यदुक्तमन्वास्तवे—‘भूमौ निवृ-

त्तिरुदिता पयसि प्रतिष्ठा विद्यानले महति शान्तिरतीतशान्तिः ।

व्योम्नीति ये किल कलाः कलयन्ति तत्त्वं तासां हि दूरतममन्व

पदं त्वदीयम्’ इति ॥ सदसतोः कारणकार्ययोर्भावाभावयोर्वा मध्ये

सत्तासामान्यरूपिणी संविन्महासत्तात्मतां प्राप्ता अन्तर्वर्हिश्च सर्वत्र

परिपूर्णतया महासत्ताशब्दवाच्या सती देवशब्देन कथ्यते ॥ ६१ ॥

विकल्पेति ॥ सैव संविद्विकल्पकलिता जाड्यं भावयन्ती क्रमाच्चि-

त्स्वरूपात्परिच्युता सती कलनापदं दृश्यभावं प्रयाति ॥ ६२ ॥

एतदेव निवृणोति—देशेति ॥ देशकालादिशक्तीनामुल्लासैः प्रभावैर्व-

लिता क्षुभिता सती क्रमाज्जीवो भूत्वा आशु बुद्धिर्भवति पश्चादहं-
कारो भवति । पञ्चान्मनो भवति ॥ ६३ ॥ मनस्त्वमिति ॥ संसार-

इयमस्मीति बोधेन देहस्या परिपातिनी ।

मग्ना मोहमहापङ्के दुःखादुःखं व्रजत्यसौ ॥ ६५ ॥

पुष्टं संकल्पमात्रेण यदिदं दुःखमागतम् ।

तदसंकल्पमात्रेण क्षयि कात्र कदर्थिता ॥ ६६ ॥

यत्किञ्चिदपि संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति ।

न किञ्चिदपि संकल्प्य सुखमव्ययमश्रुते ॥ ६७ ॥

स्वविवेकानिलैः कृत्वा संकल्पजलदक्षयम् ।

परां निर्मलतामेहि शरदीव नमोन्तरम् ॥ ६८ ॥

स्वसंकल्पनकालुष्यं विनिवार्यात्मनात्मनः ।

परं प्रसादमासाद्य परमानन्दवान्भव ॥ ६९ ॥

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवैः ।

संसारं तन्निवृत्तिं च सर्वमासादयत्यलम् ।

समचिन्मात्ररूपस्य सर्वस्यानाकृतेरपि ॥ ७० ॥

रमयलम्बते मनोमूलत्वात्तस्य । यथा हि कश्चिद्विजो बाल्य एव
देशान्तरे नीतोऽपि विमोहाघण्डालैः सह चिरमुपित्वा तदीयान्नपा-
नदूषितमाक्षय्यः पश्चात्कथञ्चित्प्रबुध्याहं चण्डालोऽस्मि सततं तत्सं-
बन्धादिति मन्यमानश्चण्डालत्वमवलम्बते तद्वदित्यर्थः ॥ ६४ ॥
इयमिति ॥ असौ संविदियमहमस्मीति परिच्छिन्नभावेन देहस्या
सती परिपातिनी देहाभिमानेन तदपायवती दुःखादुःखं व्रजति
॥ ६५ ॥ पुष्टमिति ॥ इदं संसारदुःखं यद्यस्मात्कारणात्संकल्पमात्रे-
णैवागतं तेनैव पुष्टं संवर्धितं च तत्तस्मात्कारणान् असंकल्पनमा-
त्रेण संकल्पाभावेनैव क्षयि क्षीयते । अतोऽयं संसारे का कदर्थिता ।
न कापिदित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ सर्वेति ॥ आत्मा

इच्छासत्ता व्योमसत्ता कालसत्ता तथैव च ।

तथा नियतिसत्ता च महासत्ता च सुव्रत ॥ ७१ ॥

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः कर्तृताऽकर्तृतापि च ।

इत्यादिकानां शक्तीनामन्तो नास्ति परात्मनः ॥ ७२ ॥

उद्धासशक्त्या संसारः सर्वतः संप्रवर्तते ।

निरोधशक्त्या निःशेषमयमायाति संक्षयम् ॥ ७३ ॥

पूजाक्रमेषु सर्वेषु देहदाहे पवित्रकम् ।

त्याज्यदेहावयोधात्मग्राह्यं यत्नात्पवित्रकम् ॥ ७४ ॥

एष देवः स परमः पूज्य एष सदा सताम् ।

पूजनं ध्यानमेवान्तर्नान्यदस्त्यस्य पूजनम् ॥ ७५ ॥

तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत् ।

चिद्रूपं सूर्यलक्ष्मणं समस्ताभासभासनम् ॥ ७६ ॥

सर्वशक्तिमयत्वाच्छक्तिमण्डलस्य ताण्डवैरुहासैः संसारं तन्निवृत्तिं च सर्वमासादयति ॥ ७० ॥ शक्तयः का इत्याशङ्कयाह—इच्छेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ इच्छादीनां सत्ताहेतुत्वात् अभेदोपचारेणेच्छैव सत्तेत्येवं सामानाधिकरण्यनिर्देशः । तथाहि कस्यचिद्वस्तुनः इच्छा-मात्रेणैव सत्ता संपद्यते यथा मुरादेः । कस्यचित्तु व्योम्ना यथा शब्दादेः । कस्यचित्तु कालेन यथा पद्मवकुसुमादेः । कस्यचिन्नियत्या यथा द्वीपान्तर एव । केषांचिद्वस्तूनां महासत्ता पुनः सर्वत्रास्ति प्रत्ययहेतुः आत्मनः स्वरूपसत्ता ॥ ७१ ॥ ज्ञानशक्तिः ज्ञानहेतुः शक्तिरित्थं क्रियाशक्तिः कर्तृता क्रियासमवायहेतुः सत्ताशक्तिः अकर्तृता तद्विपरीता इत्यादीनां परात्मशक्तीनामन्तो नास्ति ॥ ७२ ॥ उद्धासेति ॥ संसारोज्झम्भणहेतुः उद्धासशक्तिः तन्निवृत्तिहेतुः निरोधशक्तिरित्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ तस्मादिति श्लोकादहं

अन्तस्थचित्प्रकाशं स्वं महतां सारमाशये ।

अपारपरमाकाशविपुलाभोगकन्धरम् ॥ ७७ ॥

अनन्ताधस्तनाकाशकोशपादसरोरुहम् ।

अनन्तदिक्कटाभोगभुजमण्डलमण्डितम् ॥ ७८ ॥

नानाविधमहालोकगृहीतपरमायुधम् ।

हृत्कोशकोणविश्रान्तब्रह्माण्डौघपरम्परम् ॥ ७९ ॥

प्रकाशपरमाकाशपारगापारविग्रहम् ।

अथ ऊर्ध्वं चतुर्दिक्षु विदिक्षु च निरन्तरम् ॥ ८० ॥

वाक्यम् ॥ यस्मादस्य देवस्य ध्यानमेव पूजनं तस्मादित्थं त्रिभुव-
नाधारं देवं ध्यानेन नित्यं पूजयेदित्यन्वयः । समस्ताभासभासनं
सर्वेषां प्रकाशकानां सूर्यादीनामपि प्रकाशकं अन्तस्थचित्प्रकाशं शरी-
रान्तः स्फुरच्चित्प्रकाशरूपं स्वं सर्वेषां स्वरूपभूतम् आशये हृदये वा
अहन्ता अहंभावः तस्यां सारं चिदचिदात्मकेऽहंकारे चिद्रूपस्यैव
सारभूतत्वात् । तदुक्तं ब्रह्माणके—‘अहमित्यग्निमयोधे चिदचिद्रूपे
यदस्ति चिद्रूपम् । यत्साक्षादपरोक्षं सूक्ष्मं ब्रह्मास्ति सूक्ष्मदृग्बेषम्’
इति । अपारस्य परमाकाशस्य यो विपुल आभोगो विलारः स
एव कन्धरा कण्ठदेशो यस्य । अनन्तस्याधस्तनाकाशस्य यः कोशो-
ऽभ्यन्तरविभारः स एव पादसरोरुहं यस्य ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥
नानाविधा ये महान्तो लोका भूरादयः त एव गृहीतानि स्पृह्य-
शीकृतानि परमाण्वायुधानि यस्य । हृत्कोशकोणविश्रान्तब्रह्माण्डो-
पपरम्परमिति सिद्ध्यतिभावविप्रह्लाण्डाभिप्रायेणेति चेदित्ययम्
॥ ७९ ॥ प्रकाशस्य परमाकाशस्य पारगः स्वयमपारश्च विमहो

ब्रह्मेन्द्रहरिरुद्रेऽशप्रभुस्वामरमण्डितम् ।

इमां भूतश्रियं तस्य रोमालिं प्रविचिन्तयेत् ॥ ८१ ॥

विविधारम्भकारिण्यस्त्रिजगद्यन्तरज्जवः ।

इच्छाद्याः शक्तयस्तस्य चिन्तनीयाः शरीरगाः ॥ ८२ ॥

एष देवः स परमः पूज्य एव सदा सताम् ।

चिन्मात्रो ह्यनुभूतात्मा सर्वगः सर्वसंश्रयः ॥ ८३ ॥

अनन्तः स पराधारः सत्तामात्रैकविग्रहः ।

विवर्तितजगज्जालः कालोऽस्य द्वारपालकः ॥ ८४ ॥

सर्वत्रेक्षणशक्त्याढ्यं सर्वतो घ्राणशक्तिकम् ।

सर्वतः स्पर्शनमयं सर्वतो रसनान्वितम् ॥ ८५ ॥

यस्येति ॥ ८० ॥ ब्रह्मेति ॥ भूतपरम्परा तस्य देवस्य रोमालिरि-

त्यर्थः ॥ ८१ ॥ विविधेति ॥ त्रिजगदेव यन्नकल्पितं संस्थानं परा-

धीनक्रियं द्रव्यं तस्य रज्जवः प्रवृत्तिहेतवः । इत्थंभूता इच्छाद्याः

पूर्वोक्ताः शक्तयः तस्य शरीरगाश्चिन्तनीयाः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

अनन्त इति ॥ अनन्तः निरवधिकः पराधारः परमात्मनः शक्ति-

रूपत्वात्तदाश्रयः सत्तामात्रैकविग्रहः तद्रूपत्वात् विवर्तितजगज्जालः

विविधं प्रवर्तितं जगज्जालं येन । कानिचिज्जगन्ति बहिर्निःसारयति

कानिचिरन्तःप्रवेशयति कानिचित्तु तथैव स्थापयतीति कृत्वा सोऽयं

प्रसिद्धः कालोऽस्य देवस्य द्वारपालकः द्वाःस्य इव ईश्वरेच्छानुसा-

रेण जगतां प्रवर्तनात् ॥ ८४ ॥ सर्वत्रेति सार्धश्लोकरुद्वयं वाक्यम् ।

‘विश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुतेः । सर्वत्र सर्वेन्द्रियशक्तियुक्तं सर्वतो मन-

नातीतं मनोज्यापारागम्यं सर्वत्र परमशिवरूपं देवेशमेवं पूर्वोक्तप्र-

सर्वत्र श्रवणाकीर्णं सर्वत्र मननान्वितम् ।
 सर्वतो मननातीतं सर्वत्र परमं शिवम् ।
 इति संचिन्त्य देवेशमर्चयेद्विधिवत्ततः ॥ ८६ ॥
 स्वसंविदात्मा देवोऽयं नोपहारेण पूज्यते ।
 नित्यमक्लेशलभ्येन शीतलेनाविनाशिना ।
 एकेनैवामृतेनैव बोधेन स्वेन पूज्यते ॥ ८७ ॥
 एतदेव परं ध्यानं पूजैपैव परा स्मृता ।
 यदनारतमन्तःस्थशुद्धचिन्मात्रवेदनम् ॥ ८८ ॥
 पश्यञ्मृष्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्भक्षन्गच्छन्स्वपञ्चसन् ।
 प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्शुद्धसंविन्मयो भवेत् ॥ ८९ ॥

कारणेन संचिन्त्य विधिबदर्चयेत् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पूजाविधौ
 विशेषं दर्शयितुमाह—स्वसंविदिति सार्धश्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ अयं
 स्वसंविदात्मा देवो बाह्योपहारेण न पूज्यते किन्त्यक्लेशलभ्येन शीत-
 लेन चिन्तासंतापरहितेन अविनाशिना एकेनैव बोधामृतेन पूज्यते
 ॥ ८७ ॥ न केवलं बोधामृतमुपहार एव अपि तु पूजापि तदेवे-
 त्याह—एतदिति ॥ अनारतमविच्छिन्नं अन्तःस्थस्य शुद्धस्य चिन्मा-
 त्रस्य वेदनमनुसंधानं यदस्ति एतदेव ध्यानं एपैव परमा पूजा
 ॥ ८८ ॥ अनारतानुसंधानप्रकारमेवाह—पश्यन्निति ॥ स्वसंनिधा-
 नमात्रेण सूर्यवत्सर्वेन्द्रियव्यापारान् प्रवर्तयन् यः सर्वस्य साक्षी
 स विशुद्धसंविन्मात्ररूपोऽहमिति सर्वदानुसंदध्यादित्यर्थः । तदुक्तं
 एवामलये—‘निमित्तं मनश्चक्षुरादिप्रवृत्तौ निरस्सारिलोपाधिराकाश-
 त्वः । रविलोकचेष्टानिमित्तं यथा यः स नित्योपलब्धस्वरूपो-

ध्यानोपहार एवात्मा ध्यानमस्य महार्चनम् ।

विना तेनेतरेणायमात्मा लभ्यत एव नो ॥ ९० ॥

ध्यानेनानेन सुमते निमेषांस्तु त्रयोदश ।

मूढोऽपि पूजयित्वेशं गोप्रदानफलं लभेत् ॥ ९१ ॥

पूजयित्वा निमेषाणां शतमेकमिति प्रभुम् ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ९२ ॥

पूजयित्वा स्वमात्मानं घटिकार्घं त्विति प्रभुम् ।

अश्वमेधसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ९३ ॥

ध्यानबल्युपहारेण स्वयमात्मानमात्मना ।

घटिकां पूजयेद्यस्तु राजसूयं लभेत् सः ॥ ९४ ॥

मध्याह्नपूजनादित्थं राजसूयैकलक्षमाक् ।

दिवसं पूजयित्वैवं परे घाञ्चि वसेन्नरः ॥ ९५ ॥

एषोऽसौ परमो योग इयं सा परमा क्रिया ।

बाह्यसंपूजनं प्रोक्तमेतदुत्तममात्मनः ।

इदानीं संप्रवक्ष्येऽहमन्तःपूजनमात्मनः ॥ ९६ ॥

नित्यमेव शरीरस्थमिमं ध्यायेत्परं शिवम् ।

अयानमुत्थितं चैव व्रजन्तमथ वा स्थितम् ॥ ९७ ॥

ऽहमात्मेति ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

॥ ९५ ॥ ध्यानकालातिशयेन फलातिशयं निरूप्य बाह्यपूजामुपसं-

हरन् आभ्यन्तरपूजामुपचक्रमते—एष इति सार्धत्रयं वाक्यम् ॥

परमा क्रिया परमं तपः ॥ ९६ ॥ नित्यमिति श्लोकद्वयं

वाक्यम् । शरीरस्थं देहाभिमानिनं जाग्रदाद्यवस्थासु बहुधा व्याप्त-

स्पृशन्तमभितः स्पृश्यं त्यजन्तमथवाभितः ।

भुञ्जानं संत्यजन्तं च भोगानाभोगपीवरान् ॥ ९८ ॥

प्रवाहपतितार्यस्थस्वबोधस्नानशुद्धिमान् ।

नित्यावबोधार्हणया बोधलिङ्गं प्रपूजयेत् ॥ ९९ ॥

मनो मननशक्तिस्थं प्राणापानान्तरोदितम् ।

हृत्कण्ठतालुमध्यस्थं भ्रूनासापुटपीठगम् ।

पट्त्रिंशत्पदकोटिस्थमुन्मन्यन्तदशातिगम् ॥ १०० ॥

सहस्रपादावयवः सकेशनखदन्तकः ।

स्वदेहे संविदाभासो देवोऽयमिति भावयेत् ॥ १ ॥

तमिममेव जीवं परं शिवं ध्यायेदित्यन्यथः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ प्रवा-

हेति श्लोकद्वयं याक्यम् ॥ प्रवाहपतितार्यस्थस्वबोधस्नानशुद्धिमान्

प्रवाहोऽत्र यहिर्मुखश्चित्तवृत्तिप्रवाहः तत्पतितस्तद्विषयोऽर्थो घटादिः

तत्स्थं तत्र प्रतिफलितं तच्च तत्स्थं च स्वरूपचैतन्यं च । घटाद्याकारायां

चित्तवृत्तौ प्रतिबिम्बितमात्मचैतन्यमित्यर्थः । तस्य बोधोऽनुसंधानं-

तदेव स्नानं हि प्रवाहपतितार्यस्थितस्य स्वरूपस्यावबोधः तेन शुद्धिमान्

शुद्धः सन्मनो मननशक्तिस्थं मनसो वा मननशक्तिः तत्स्थं तत्प्रव-

र्तकम् । प्राणापानयोरन्तरे उदितं तयोः प्रवर्तकत्वात् । तदुक्तं

सांख्येन—‘प्राणापानौ यहति च समौ यो मियो प्राप्तसक्तौ देहस्थं तं

सपदि परमादित्यमाशं प्रपद्ये’ इति । हृत्कण्ठतालुमध्यस्थं ह्रन्मध्ये

कण्ठमध्ये तालुमध्ये च स्थितं हृदादीनां मर्मस्थानतया तत्र विशेषे-

णाभिव्यक्तं भ्रूनासापुटपीठगं भ्रूमध्ये नासामे चोपास्यं इत्थंभूतं

बोधरूपं लिङ्गं नित्यावबोधार्हणया निरन्तरानुसंधानरूपया पूजया

प्रपूजयेत् । लिङ्गं हि शक्त्या युक्तं पिण्डिकान्तरे उदितं मध्यस्थं

पीठगं च भवति तद्वदिदमिति भावः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ सहमेति

विचित्राः शक्तयो बह्व्यो नानाचारा मनोदशाम् ।

उपासते मामनिशं पत्न्यः कान्तमिवोत्तमम् ॥ २ ॥

मनो मे द्वारपालोऽयं निवेदितजगन्नयम् ।

चिन्तेयं मे प्रतीहारी द्वारस्था शुद्धरूपिणी ॥ ३ ॥

ज्ञानानि च विचित्राणि भूषणान्यङ्गानि मे ।

कर्मेन्द्रियाणि द्वाराणि बुद्धीन्द्रियगणैः सह ॥ ४ ॥

अयं सोऽहमनन्तात्मा व्यवच्छेदोज्झिताकृतिः ।

तिष्ठामि भरितैकात्मा पूर्णः सर्वावपूरकः ॥ ५ ॥

श्लोकपञ्चकं वाक्यम् ॥ हस्तपादादिसर्वावयवप्राप्तचैतन्यः स्वदेहे

वर्तमानो यश्चिदाभासः अहंकारप्रतिविम्बितचैतन्यरूपो जीवः

अहमिति प्रतीयते अयमेव देवः विम्बप्रतिविम्बयोरभेदात् ॥ १ ॥

मनोदशां बाह्येन्द्रियाणां मनसो बाह्यार्थग्रहणसाधनत्वात् मन एव

दृग्येषामिति बहुव्रीहिर्या । मनोविना बाह्येन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रह-

णासामर्थ्यात् तेषां मनोदशां नानाचाराः पृथग्भूतव्यापारा अतएव

विचित्रा बह्व्यः शक्तयो रूपादिग्रहणसामर्थ्यरूपाः पत्न्यः कान्तं

स्वबलममिव मां सर्वेन्द्रियशक्तिप्राणप्रदं जीवात्मरूपं देवमनिशमु-

पासते ॥ २ ॥ इत्थंभूतस्य देवस्य मे निवेदितजगन्नयं विज्ञापित-

विश्ववृत्तान्तं मन एव द्वारपालः । इत्थं बाह्यार्थविषया चिन्तैव मे

द्वारस्था शुद्धरूपिणी विश्वसनीया प्रतीहारी अन्तःपुरस्था ॥ ३ ॥

विचित्राणि विविधवस्तुविषयाणि ज्ञानानि च मे अङ्गानि अवयव-

गतानि भूषणानि स्वरूपशोभाहेतुत्वात् । कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि

बुद्धीन्द्रियगणैः सह मे द्वाराणि बहिर्विहारहेतुत्वात् । अत्र च बुद्धी-

न्द्रियाण्येव गणाः विचित्ररूपत्वाच्चिच्छिन्नोपासकत्वाच्च ॥ ४ ॥

अयमपरोक्षतया प्रतीयमानः सोऽहं शिवरूपोऽहं व्यवच्छेदोज्झिता-

समः समरसाचारः समाभासः समाकृतिः ।

सौम्यतामलमायाति पूजयित्वैवमव्ययम् ॥ ६ ॥

समया सर्वया बुद्ध्या चिन्मात्रं देववित्परम् ।

यथाप्राप्तक्रमोत्थेन सर्वार्थेन समर्चयेत् ॥ ७ ॥

मनागपि न कर्तव्यो यत्तोऽप्रापूर्ववस्तुनि ।

कामसंवेदनेनाथ पूजयेच्चेतनं शिवम् ॥ ८ ॥

मक्ष्यमोज्यान्नपानेन नानाविभवशालिना ।

शयनासनयानेन यथाप्राप्तेन चार्चयेत् ॥ ९ ॥

कान्तान्नपानसंभोगसंभारादिविलासिना ।

सुखेन सर्वरूपेण संयुद्धात्मानमर्चयेत् ॥ ११० ॥

कृतिः परिच्छेदरहितस्वरूपत्वादनन्तात्मा निरवधिकात्मा पूर्णः सर्वैः
 पूरितः मयि समस्तवस्तुसंभवात् । सर्वावपूरकः अन्तर्यामितया
 सर्ववस्तुपूरणात् । इत्थं भरितैकात्मा अखण्डाद्वितीयरूपस्तिष्ठामि
 इत्येव भावयेदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ सम इति ॥ समः पूर्णत्वात्सम-
 रसाचारः रागद्वेपरहितत्वादेकप्रकारव्यवहारः । समाभासः सर्वप्रा-
 णिनां चित्तेषु ममैवायं प्रिय इत्येकरूपतयावभासमानः । समाकृतिः
 सर्वदा निर्विकारत्वादित्थंभूतः सन् अव्ययमात्मानमेवं पूर्वोक्तेन
 प्रकारेण पूजयित्वा अलं सम्यक् सौम्यतां जीवन्मुक्तामायाति ॥ ६ ॥
 समयेति ॥ देववित्पूर्वोक्तदेवस्वरूपतः चिन्मात्रं परं देवं समया
 रागादिरहितया सर्वया सर्वेन्द्रियजन्यया बुद्ध्या यथाप्राप्तक्रमोत्थेन
 समुचितव्यापारसिद्धेन सर्वार्थेन च समर्चयेत् ॥ ७ ॥ मनागपि ॥
 अत्र पूजाविधौ मनागपि ईषदपि अपूर्ववस्तुनि दुर्लभवस्तुनि लाभाय
 यत्नो न कर्तव्यः । किं तर्हि कामसंवेदनेन शृष्ट्यस्तुनिवेदनेन चेतन-
 स्त्वं शिवं पूजयेत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ एतदेव विष्टुणोति—कान्ताप्रपा-

आधिव्याधिपरीतेन मोहसंरम्भशालिना ।
 सर्वोपद्रवदुःखेन प्राप्तेनात्मानमर्चयेत् ॥ ११ ॥
 दारिद्रेणाथ राज्येन प्रवाहपतितात्मना ।
 विचित्रचेष्टापुष्पेण शुद्धात्मानं प्रपूजयेत् ॥ १२ ॥
 भोगानामनिपिद्धानां निपिद्धानां च सर्वदा ।
 त्यागेन चाथ रागेण स्वात्मानं बुद्धमर्चयेत् ॥ १३ ॥
 नष्टं नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत् ।
 निर्विकारतयैतद्धि परमार्चनमात्मनः ॥ १४ ॥
 आपातरमणीयं यत्तथाऽऽपातसुदुःसहम् ।
 सर्वमात्ममयं कुर्यान्नित्यात्मार्यापरो नरः ॥ १५ ॥

नसंभोगसंभारादिविलासिना । कान्तैर्मनोहरैरन्नैः पानैः संभोगसं-
 भारैः स्रक्कन्दनादिभिरादिशब्दग्राह्यैरन्यैश्च मुरसाधनैर्विलासिना
 सर्वरूपेण सर्वप्रकारेण सुखेनात्मानं संबुध्य सम्यक् शिषरूपं बुद्धा-
 र्चयेत् ॥ ११० ॥ आधीति ॥ अत्र दुःखस्य पापरूपकालुष्यनिर्व-
 र्त्तकत्वात् उद्धर्तनादिकल्कद्रव्यवत् आत्मोपयोगित्वात्पूजासाधनत्वं
 द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ दारिद्रेणेति ॥ प्रवाहपतितात्मना वासनाप्रवा-
 हादागतेन विचित्रचेष्टापुष्पेण हितेन विचित्रचेष्टाबुद्धिहेतुना दारिद्रेण
 राज्येन वा शुद्धात्मानं देहादिव्यतिरिक्तात्मानं समर्चयेत् ॥ १२ ॥
 भोगानामिति ॥ अनिपिद्धानां रागेण निपिद्धानां त्यागेन चेत्यन्वयः
 ॥ १३ ॥ नष्टमिति ॥ एतन्नष्टोपेक्षणं प्राप्तोपादानं चेत्यर्थः । निर्विकारतया
 हर्षविषादादिविकारनिवृत्तिहेतुतया ॥ १४ ॥ आपातेति ॥ आपातरम-
 णीयं प्राथमिकदृष्टावुपादेयमिव प्रतीयमानं मुरं तत्साधनं वा यदस्ति
 तथा आपातसुदुःसहं प्रतिकूलतया प्रतीयमानं दुःखं तत्साधनं च

सर्वदा सर्वरूपेण यत्सर्वत्र स्थितं हितम् ।
 सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य नित्यात्मार्याव्रतं चरेत् ॥ १६ ॥
 न वाञ्छता न त्यजता ज्ञेन प्राप्ताः स्वभावतः ।
 सरितः सागरेणैव भोक्तव्या भोगभूतयः ॥ १७ ॥
 उद्वेगो नानुगन्तव्यस्तुच्छातुच्छासु दृष्टिषु ।
 व्योम्ना चित्रपदार्थेषु पतितपतितेष्विव ॥ १८ ॥
 देशकालक्रियायोगाद्यदुपैति शुभाशुभम् ।
 अविकारगृहीतेन तेनैवात्मानमर्चयेत् ॥ १९ ॥

यत् एतदुभयमपि नित्यात्मार्यापरो नरः आत्ममयं आत्मसमर्पणेन
 तद्रूपं कुर्यात् ॥ १५ ॥ सर्वदेति ॥ सर्वदा सर्वस्मिन्काले सर्वरूपेण
 नानारूपेण सर्वत्र अन्तर्बहिर्दिक्षु च यद्वस्तु स्थितं तत्सर्वं ब्रह्मैवेति
 निश्चित्य नित्यात्मार्याव्रतं चरेत् । प्रतीतस्य सर्वस्यात्मार्यापणेन ब्रह्म-
 भायनिश्चय एवात्मार्याव्रतमित्यर्थः ॥ १६ ॥ नेति ॥ ज्ञेन ज्ञानिना
 अप्राप्तं अवाञ्छता प्राप्तं च न त्यजता स्वभावतः प्राप्ता भोगभूतयः
 सागरेण सरित इव भोक्तव्याः । तदुक्तं गीतासु—‘आपूर्यमाणमच-
 लप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति
 सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी’ इति ॥ १७ ॥ उद्वेग इति ॥
 दुःखानुच्छासु दृष्टिषु शून्याशून्यरूपासु पदार्थप्रतिपत्तिषु तेन उद्वे-
 गश्चित्तविनाशो नानुगन्तव्यः । चित्रेषु नानारूपेषु पक्षिमृगादिषु
 पदार्थेषु पतितेषु अपतितेषु वा व्योम्ना यथा उद्वेगः विह्वतिर्नानुग-
 म्यते तद्वत् ॥ १८ ॥ देशेति ॥ देशकालकर्मयज्ञात् शुभमशुभं वा
 यद्वस्तु समुपैति अविकारगृहीतेन निर्विकारस्वीकृतेन तेनैव शुभा-

आत्मार्चनविधानेऽस्मिन्प्रोक्ता द्रव्यश्रियस्तु याः ।

एकेनैव समेनैता रसेन परिभाविताः ॥ १२० ॥

नाम्ला न कद्वयो नो तिक्ता न कषायाश्च काश्चन ।

चित्रैरपि रसैर्दिग्धा मधुरा एव ताः किल ॥ २१ ॥

समता मधुरा रस्या रसशक्तिरतीन्द्रिया ।

तया यद्भावितां चेत्थममृतं तत्क्षणाद्भवेत् ॥ २२ ॥

समतामृतरूपेण यद्यन्नाम विभाव्यते ।

तत्तदायाति माधुर्यं परमिन्दोरिव च्युतम् ॥ २३ ॥

पूर्णेन्दुनेव पूर्णेन भाव्यं समसमत्विषा ।

स्वच्छेन चिद्वनैकेन ज्ञेनाप्युपलक्षणेना ॥ २४ ॥

शुभरूपेण यस्तुना आत्मानमर्चयेत् ॥ १९ ॥ निर्विकारचित्ता-
रूपं शमं प्रशंसन्नाह—आत्मेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ अस्मिन्नात्मा-
र्चनविधाने याः शुभाशुभरूपा द्रव्यश्रियः पदार्थसंपदः प्रोक्ताः
वाश्चित्रै रसैर्दिग्धाः उपचिता अपि एकेनैव शमेन रसेन भाविता
वासिताः सत्यो रसान्तरं अम्लकटुतिक्तकषायादिकं परित्यज्य मधुरा
एव भवन्ति किल । माधुर्यमिह रम्यता ॥ १२० ॥ २१ ॥ समतेति ॥
समतारूपा मधुरत्वान् रस्या स्वादनीया या रसशक्तिः रसरूपा
शक्तिरस्ति तया रसशक्त्या भावितं यथेत्यं दृश्यं तत्सर्वं क्षणादे-
वामृतं मधुरमेव भवेत् ॥ २२ ॥ समतेति ॥ इन्दोश्च्युतममृतमिव
परं माधुर्यमायातीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ पूर्णेति ॥ ज्ञेन ज्ञानिना समेन
समत्विषा एकरूपचित्तवृत्तिना अतश्च पूर्णेन्दुनेव पूर्णेन स्वच्छेन
चिद्वनैकेन प्रमत्तना सह एवोभूतेन उपलक्षणेना पापाण्यन्निर्विकार-

देशकालकरणक्रमोदितैः सर्ववस्तुसुखदुःखविभ्रमैः ।
नित्यमर्चितशरीरनायकस्तिष्ठ शान्तसकलेच्छया धिया ॥ २५ ॥

ईश्वर उवाच ॥

अविद्यां श्रेष्ठया श्रेष्ठः क्षालयन्नेव तिष्ठति ।

मलं मलेनापहरन्पुक्तिज्ञो रजको यथा ॥ २६ ॥

अहेतवोऽप्यविद्यांशाः श्रेष्ठाः कारणतां गताः ।

क्रमाद्गुरूपदेशाद्याः आत्मज्ञानस्य सिद्धये ॥ २७ ॥

क्रमे गुरूपदेशानां प्रवृत्ते शिष्यबोधनम् ।

अनिर्देश्योऽप्यदृश्योऽपि स्वयमात्मा प्रसीदति ॥ २८ ॥

रूपेण भाव्यम् ॥ २४ ॥ देशेति ॥ देशकालौ प्रसिद्धौ । करणं पुरुषव्यापारः । तेषां क्रमेण परिपाट्योदितैः सर्वेषां वस्तूनां सुखदुःखरूपैर्विभ्रमैर्विलासैर्नित्यमर्चितः शरीरनायक आत्मा येन स वादयः सन् शान्तसकलेच्छया वियोपलक्षितस्तिष्ठ ॥ २५ ॥ आत्मचनेऽत्र ज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तत्सिद्धये अविद्यामलक्षालनोपायमाह—अविद्यामिति ॥ श्रेष्ठः प्राज्ञः पुमान् श्रेष्ठया शुद्धसत्त्वजन्यत्वाद्गुल्फं दृष्ट्वा विमलवासनारूपया अविद्यैव अविद्यां मलवासनारूपां क्षालयन्नेव तिष्ठति । यथाहि युक्तिज्ञ उपायवित् रजको यस्त्राणां मलं ऊपरदिना मलेनैवापहरति तद्वत् ॥ २६ ॥ अहेतव इति ॥ वस्तुतः अहेतवोऽपि गुरूपदेशाद्याः श्रेष्ठाः अविद्यांशाः क्रमात्पुनश्चिदुपायादात्मज्ञानस्य सिद्धये कारणतां गताः ॥ २७ ॥ एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—क्रम इति ॥ गुरूपदेशानां क्रमे शिष्यस्य बोधने प्रवृत्ते सति अनिर्देश्यो गुरुणा शब्दैः प्रतिपादयितुमशक्योऽपि विरोधेन विप्रवृत्त्या अदृश्योऽपि माक्षात्कर्तुमशक्योऽपि आत्मा स्वय-

शास्त्रार्थैर्बुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च ।
 बुध्यते स्वयमेवैष स्वबोधवशतः स्वतः ॥ २९ ॥
 गुरूपदेशशास्त्रार्थैर्विना चात्मा न बुध्यते ।
 एतत्संयोगसत्तैव स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १३० ॥
 गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां चिरसंयोगसत्तया ।
 अहनीच जनाचार आत्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ ३१ ॥
 एवं देवार्चनं नित्यं ज्ञः कुर्वन्मुनिनायक ।
 यत्रास्मदादयो भृत्यास्तत्प्रयाति परं पदम् ॥ ३२ ॥
 अविद्यमानमेवेदं विद्यमानमिव स्थितम् ।
 आमासमात्रं त्रिजगन्नान्यदस्ति मुनीश्वर ॥ ३३ ॥

मेव प्रसीदति प्रकाशते । तदुक्तं सूतसंहितायाम्—‘स्वच्छष्टिमनु-
 प्राप्य धृतेः साक्षितया स्थितः । वृत्त्या निवर्त्यमज्ञानं प्रसवे स्वेन
 तेजसा’ इति ॥ २८ ॥ आत्मा शास्त्रैर्गुरुवाक्यैश्च इदन्तया
 नायबुध्यते किं तर्हि स्वबोधवशतः स्वरूपानुसंधानमहिज्ञा स्वतः
 एव बुध्यते ॥ २९ ॥ यदि स्वत एवात्मा बुध्यते तर्हि गुरु-
 शास्त्रादिभिः किमित्याशङ्क्य तदुपयोगिप्रकारमाह—गुरूपदेशेति ॥
 एतत् संयोगसत्तैव तेषां गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां संनिधिसत्तैव
 स्वात्मज्ञानप्रकाशिनी ॥ १३० ॥ गुर्विति ॥ अहनि सूर्यसंनिधौ जना-
 चारो लोकव्यवहार इव ॥ ३१ ॥ एवमिति ॥ अस्मदादयो हरिह-
 रादयोऽपि यत्र यस्मिन्परब्रह्मपदे भृत्याः भृत्यवन्निकृष्टा चर्तन्त इत्यर्थः
 ॥ ३२ ॥ आत्मारचनं सर्वं ब्रह्मेति निश्चित्य नित्यात्मारचाव्रतं चरे-
 दित्युक्तं तत्र जगदधिन्मयत्वेन ब्रह्मभावं प्रतिपादयितुं चिद्विवर्तप्र-
 क्रियां प्रसूति—अविद्यमानमिति ॥ आमासमात्रं चिन्मात्रमेव

जीवं विवेकिनमिहोपदिशन्ति तज्ज्ञा
नो बालमुद्धममसन्मयमार्यमुक्तम् ।

अज्ञं प्रशास्ति किल यः कनकावदातां
स स्वमदृष्टपुरुषाय सुतां ददाति ॥ ४३ ॥

ईश्वर उवाच ॥

यथा पृष्टं मुने प्रोक्तं त्वयि कल्याणमस्तु ते ।
देशं प्रयामोऽभिमतमागच्छोत्तिष्ठ पार्वति ॥ ४४ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा नीलकण्ठोऽसौ त्यक्तपुष्पाञ्जलौ मयि ।

ततार परिवारेण सममम्बरकोटरम् ॥ ४५ ॥

ततः प्रभृति तेनैव क्रमेणार्चनमात्मनः ।

अद्ययावद्गतव्यग्रः कुर्यन्नहमवस्थितः ॥ ४६ ॥

अनेनार्चाविधानेन मयेमा राम वासनाः ।

अखिन्नेनेव बाह्यन्ते व्यवहारपरा अपि ॥ ४७ ॥

यथा प्राप्तक्रियाचारकुसुमैरात्मनोऽर्चनम् ।

व्युच्छिन्नमव्युच्छिन्नं मे न कदाचिदहर्निशम् ॥ ४८ ॥

धिक् । असाविह प्रज्ञाविद्यायां नोपदेशार्हः ॥ ४२ ॥ जीवमिति ॥

इह तज्ज्ञाः प्रज्ञाविदः विवेकिनमधिकारिणमेवमुपदिशन्ति बोध-

यन्ति । उद्धमं उद्धूतविपरीतज्ञानम् । अतएवायैः सभ्यैः अन्यैर्मुक्तं

परित्यक्तं असन्मयं अविद्यमानकल्पं बालं भूयं नोपदिशन्ति ।

यस्माद्धेतोरयोग्यमीदृशं प्रशास्ति स गुरुः स्वमदृष्टपुरुषाय अन्य-

थाप्रदानमिव व्यर्थमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अनेनेति ॥ इमाः संसारवासनाः अखिन्नेनेव विदोपरहितेनेव

मया अग्निवाहन्ते नीयन्ते ॥ ४७ ॥ गयेति ॥ यथा प्राप्तक्रिया-

ग्राह्यग्राहकसंबन्धः सामान्यः सर्वजन्तुषु ।
 योगिनः सावधानत्वं यत्तदर्चनमात्मनः ॥ ४९ ॥
 दृष्ट्यानया रघुपते सङ्गमुक्तेन चेतसा ।
 संसारविरलारण्ये विहरासिन्न खिद्यसे ॥ १५० ॥

राम उवाच ॥

हृदानीं संशयो ब्रह्मन्विनिवृत्तो विशेषतः ।
 ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं जाता रुप्तिरकृत्रिमा ॥ ५१ ॥
 पराममेध्यामपरैर्दलिताशामतङ्गजाम् ।
 संसारसमरे सम्यग्धीरतामागतं मनः ॥ ५२ ॥

परिगलितविकल्पनाश्रुपेतं

प्रशमितवाञ्छमदीनसारसत्त्वम् ।

णामाचारानुष्ठानानि तैरेव ह्यसुमैरात्मार्येण विच्छिन्नमपि लौकि-
 कदृष्ट्या विच्छिन्नतया प्रतीयमानमपि मे निरन्तरानुसंधानवतः
 अहर्निशं कदाचिदपि न व्युच्छिन्नं भवति ॥ ४८ ॥ तन्वेतादृश-
 मेवात्मार्येण सर्वमुलभमेवेत्याशङ्क्य योगिनो विशेषमाह—ग्राह्येति ॥
 सर्वेषामपि देहिनां ग्राह्यग्राहकसंबन्धः सामान्य एव तथापि पामरा
 यद्भिर्मुक्ततया बुभुक्षापिपासादिभिः पीडिता विचित्रमन्नपानादिक
 भोक्ष्यामहे पास्याम इति व्याकुला भवन्ति । योगी तु पूर्वोक्तप्र-
 कारेणात्मैव देवता इयं च विचित्रा भोगसंपदस्यैव पूजेति सावधानो
 वर्तत इति विशेषः । तस्मादनुसंधानमेव पूर्वोक्तमात्मार्येणमित्यर्थः
 ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ परामिति ॥ दलिताशामतङ्गजां विद-
 लितदिग्गजा निवर्तितमनोरूपमतङ्गजामिति च ॥ ५२ ॥ परीति ॥
 मे मनः विकल्परहितं गलितवाञ्छम् । अदीनं दैन्यरहितं अतएव

त्रिजगति यदतिप्रसन्नरूपं

प्रमुदितमन्तरनुत्तमं मनो मे ॥ १५३ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे देवपूजोपाख्यानं
नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः

राम उवाच ॥

तत्र वाक्यसुधासेकैर्न तृप्तिरुपजायते ।

भूयः कथय मे ब्रह्मन्कांचित्तत्त्वमयीं कथाम् ॥ १ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

यथा प्राप्तिक्षणे वस्तु प्रथमं तुष्टये तथा ।

न प्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमिति को नानुभूतवान् ॥ २ ॥

वाञ्छाकाले यथा वस्तु तुष्टये नान्यदा तदा ।

तस्मात्क्षणसुखे सक्तिं बालो वभाति नेतरः ॥ ३ ॥

सारसत्यं उत्कृष्टज्ञानम् । प्रसन्नरूपं प्रमुदितं च सदनुत्तमं सर्वोत्तमं
यत्तत् इत्यन्यथः ॥ १५३ ॥ इति संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविव-
रणे निर्वाणप्रकरणे देवपूजोपाख्यानं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

पूर्वमपूयेण देवपूजाविधानेन चित्तम्यान्तर्मुग्धतया निर्वाणनि-
त्युक्तम् । इदानीमद्वितीयं ब्रह्मवान्तर्भावितसर्वायं व्याप्य स्थितनि-
रात्र विन्यपलं निदर्शयन्नाग्न्यानान्तरमारभते ॥ तत्र चित्तसमापये
प्रकारान्तरेण बोधयितुमुपक्रमते ॥ १ ॥ यथेति ॥ वाञ्छितं पशु
प्रथमं प्राप्तिक्षणे यथा तुष्टये भवति तथा प्राप्त्येकक्षणात्प्राप्तिसं-
न्धिन एकास्मात्क्षणादूर्ध्वं तुष्टये न भवतीति को नानुभूतवान् ।
अथमयं सर्वेष्वनुभूयत इत्यर्थः ॥ २ ॥ तस्मादस्मिन्क्षणसुखे

वाञ्छाक्षणे तु या तुष्टिस्तत्र वाञ्छैव कारणम् ।

तुष्टिस्त्वतुष्टिपर्यन्ता तस्माद्वाञ्छां परित्यज ॥ ४ ॥

आशा यातु निराशत्वमभावं यातु भावना ।

अमनस्त्वं मनो यातु तवासङ्गेन जीवतः ॥ ५ ॥

वासनारहितैरन्तरिन्द्रियैराहरन्क्रियाम् ।

न विक्रियामवाप्नोषि स्ववत्क्षोभशतैरपि ॥ ६ ॥

चित्तोन्मेपनिमेपाभ्यां संसारप्रलयोदयौ ।

वासनाप्राणसंरोधादनिमेपं मनः कुरु ॥ ७ ॥

धाल एवासक्तिं यन्नाति नेतरः प्रेक्षावान् ॥ ३ ॥ तदपि क्षणमुत्तं कल्पितमेव न वास्तवमित्याह—वाञ्छेति ॥ वाञ्छाक्षणे तु या तुष्टिरुत्पद्यते तत्र तस्यां तुष्टौ वाञ्छैव कारणम् । वाञ्छान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तुष्टेः सा कल्पितापि तुष्टिरतुष्टिपर्यन्ता अनुष्टौ पर्यवस्यति । तस्मादनर्थपर्यवसितां क्षणमुत्तहेतुं वाञ्छां परित्यज ॥ ४ ॥ आशेति ॥ अतश्च असङ्गेन विषयेष्वनास्यया जीवतो व्यवहारयत्नस्तव आशा भविष्यदिष्टवस्तुवाञ्छा निराशत्वं निरुद्यमत्वं यातु । भावना विषयवासना च अभावं यातु । मनश्च निर्वासनं सत् अमनस्त्वं निर्विकल्पतां यातु ॥ ५ ॥ वासनेति ॥ अतश्च त्वं वासनारहितैरिन्द्रियैश्चक्षुरादिभिः क्रियामाहरन् अनुतिष्ठन्नप्यन्तरन्तःकरणे विकारं नाप्नोषि । क्षोभशतैर्वातवर्षादिभिः विशोभशतैरपि रमकाशं यथा विकारं नावाप्नोषि तद्वन् ॥ ६ ॥ चित्तेति ॥ चित्त-स्योन्मेपनिमेपाभ्यामाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव संसारप्रलयोदयौ भवतः तस्मात्तदेष मनोवासनासंरोधात्प्राणसंरोधाच्च पूर्वोक्तादनि-

प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रलयोदयौ ।
 तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितं कुरु ॥ ८ ॥
 मौर्ख्योन्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ ।
 तद्विलीनं कुरु बलाद्गुरुशास्त्रार्थसंयमैः ॥ ९ ॥
 असंवित्स्पन्दमात्रेण याति चित्तमचित्तताम् ।
 प्राणानां वा निरोधेन तदेव परमं पदम् ॥ १० ॥
 दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं पारमार्थिकम् ।
 तदन्तैकान्तसंविद्या ब्रह्मदृष्ट्या मनःक्षयः ॥ ११ ॥

मेपं विलीनं कुरु ॥ ७ ॥ प्राणेति ॥ प्राणस्पन्दस्यापि चित्तस्फुरण-
 हेतुत्वात्संसृतिहेतुत्वमतस्तमपि प्राणमभ्यासप्रयोगाभ्यां पवननि-
 रोधाभ्यासात् प्रकृष्टोद्योगात् मनोनिरोधाद्वाऽनिमेषमस्पन्दं कुरु ।
 मनश्च ध्ययते येन पवनस्तेन बध्यत इति मनोनिरोधस्यापि प्राण-
 निरोधहेतुत्वात् ॥ ८ ॥ मौर्ख्येति ॥ मौर्ख्यमज्ञानं तदपि कर्मद्वारा
 संसारहेतुः । तथाहि । अज्ञानादन्यथाज्ञानं तस्माद्वागद्वेषौ ताभ्यां
 पुण्यापुण्यरूपा प्रवृत्तिः ततो जन्मादिदुःखमयः संसार इति ।
 तन्मौर्ख्यं गुरुशास्त्रार्थसंयमैः । गुरुरूपदेशात् शास्त्रार्थानुसंधानात्संय-
 माश्च बलात्पुरुषप्रयत्नाद्विलीनं प्रनष्टं कुरु ॥ ९ ॥ असंविदिति ॥
 चित्तं कर्तुं असंवित्स्पन्दमात्रेण संविदः स्पन्दो बहिर्मुखतया स्फूर्ति-
 स्तदभायोऽसंवित्स्पन्दः तन्मात्रेण वा प्राणनिरोधेन वा अचित्ततां
 निर्विकल्पक्यं याति तदेवोचितत्वमेव परं पदं मुक्तिः ॥ १० ॥
 दृश्येति ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे अभिमतविषयाणां इन्द्रियैः संबन्धे
 सति यत्पारमार्थिकं परमार्थभूतं स्यात्मनि संभूतं मुरमाविर्भवति
 पदन्तेषान्तसंविद्या । अन्तशब्दः स्वरूपवाची तस्य पारमार्थिकमु-

यत्र नाभ्युदितं चित्तं तद्वै सुखमनुत्तमम् ।

क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति ॥ १२ ॥

ज्ञस्य चित्तं न चित्ताख्यं ज्ञचित्तं सत्यमुच्यते ।

नानार्थान्यत्वभाक्चित्तं बोधात्ताम्रं सुवर्णवत् ॥ १३ ॥

चित्तं चित्तत्वमायाति किञ्चित्कालं जगत्स्थितौ ।

विहृत्य तुर्यावस्थायां तुर्यातीतं भवत्युत ॥ १४ ॥

स्वस्यान्तःस्वरूपं तस्यैव एकान्तसंविद्या निरन्तरानुसंधानेन । ब्रह्म-
संविद्या स्वरूपसुरसंविद्धिरेव ब्रह्मदृष्टिरित्यर्थः । 'अयमात्मा ब्रह्मे' ति
श्रुतेः । तथा 'ब्रह्मदृष्ट्या मनसः क्षयो लयः स्यात् ॥ ११ ॥
चित्तलये सति तदेव स्वरूपसुरं कैवल्यसुरं संपद्यत इत्याह—यत्रेति ॥
यत्र यस्मिन्सुखे चित्तं नाभ्युदितं चित्तवृत्तयः संकल्पविकल्पादयो
नोद्यन्ति तदेवाकृत्रिमं सुरं निजानन्दः । कैवल्यसुखमिति यावत् ।
तच्च क्षयातिशयनिर्मुक्तं नित्यं निरतिशयं चेति कृत्वा नोदेति न च
शाम्यति ॥ १२ ॥ ननु ज्ञानिनश्चित्तलयाभावात् कथं जीवतो
मुक्तिरित्यत्राह—ज्ञस्येति ॥ ज्ञस्य चित्तं न चित्ताख्यं चित्तमिति
नाख्यायते किंर्हि ज्ञचित्तं सत्यमुच्यते ब्रह्मैवेत्यर्थः । यस्मात्का-
रणान्नानार्थान्यत्वभाक् नानारूपैः कामसंकल्पादिभिरर्थैरन्यत्व-
भाक् ब्रह्मणः सकाशाद्भेदभागेव चित्तं चित्तशब्दार्थः । ज्ञस्य तु
चित्तं बोधात् परिपूर्णब्रह्मबोधात् तदभिन्नं सत् संपद्यते । यथा
ताम्रं युक्तिवशात्सुवर्णभावमापद्यते तद्वत् ॥ १३ ॥ चित्तमिति ॥ चित्तं
फट् जगत्स्थितौ किञ्चित्कालं विहृत्य तुर्यावस्थायां श्रवणमननादि-
क्रमात् समाध्यवस्थायां सिद्धायां चित्तत्वं चित्स्वरूपमायाति । अतः
परं तुर्यातीतं भवति । जामदादित्रये सति तदपेक्षया समाध्यवस्थायां

ब्रह्मैव भूरिभुवनभ्रमविभ्रमोच्चै-

रित्थं स्थितं सममनेकतयैकमेव ।

सर्वात्मकं भवति नेतरदङ्ग किञ्चि-

चित्तादिकं च न हृदीय हि संनिवेशः ॥ १५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अत्रेवामवबोधाय विस्रयोल्लासशालिनीम् ।

अपूर्वा चैव संक्षेपाद्राम रम्यां कथां शृणु ॥ १६ ॥

योजनानां सहस्राणि विपुलं विमलं स्फुटम् ।

युगैरप्यजरद्रूपमस्ति विल्वफलं महत् ॥ १७ ॥

पुराणमपि बालेन्दुदलमार्दवसुन्दरम् ।

महाकल्पान्तवात्याया अपि वेगैरचालितम् ॥ १८ ॥

योजनायुतकोटीनां कोटिलक्षशतैरपि ।

वैपुल्येनापरिच्छेद्यं मूलमाद्यं जगत्स्थितेः ॥ १९ ॥

तुर्यत्वं सर्वदा समाधौ जाग्रदाद्यभावात्तुर्यत्वमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ब्रह्मेति ॥ सर्वात्मकं ब्रह्मैकमेव भूरिभुवनभ्रमविभ्रमोच्चैर्भूरिभुवनभ्रा-

न्तिविलासपरम्पराभिः इत्थं वियदादिप्रकारेणानेकतया समं युगप-

देयं स्थितम् । इतरचित्तादिकं किञ्चिदत्र नास्ति । संनिवेशः संस्थानं

च व्योमादीनां प्रतीयमानं नास्ति । ननु प्रतीतस्य मिथ्यात्वं क-

ष्टमित्यत्राह—हृदीवेति । यथा स्वप्नदशायां हृदि चित्ते प्रतीयमानं यस्तु

तत्संनिवेशश्च नास्ति तद्वत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ योजनानामिति श्लोकप्रयं

याक्यम् ॥ चिद्वनमन्तर्गतसर्वार्थं च ब्रह्मैवापूर्वविल्वफलत्वेन निरू-

प्यते । अजरद्रूपं ब्रह्मणो जरादिविकाररहितत्वात् ॥ १७ ॥ पुराणमपि

बालेन्दुशरद्वलयन्मार्दवेन सुन्दरं आनन्दमयत्वान् । अचालितं निष्क-

मन्त्यान् ॥ १८ ॥ वैपुल्येनापरिच्छेद्यं अनन्तत्वान् । जगत्स्थितेराणं

तस्य विल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्माण्डानि समीपतः ।

हरन्ति लीलां शैलाधोराजिकाकणपद्भतेः ॥ २० ॥

न कदाचन पाकेन पातान्तेन समेति तत् ।

सदैव पक्वमप्यङ्ग, जरसा यन्न बाध्यते ॥ २१ ॥

मसस्तफलसारस्य फलस्यास्य महाकृतेः ।

अन्तर्मज्जत्वमायाति संविच्छक्तिचमत्कृतिः ॥ २२ ॥

संविच्छक्त्या तया तत्र ततस्तरलरूपया ।

निज एव समे रूपे दृगित्थं संप्रसारिता ॥ २३ ॥

इदं व्योम महानन्तमियं कालमयी कला ।

इयं नियतिरुद्युक्ता क्रियेयं स्पन्दरूपिणी ॥ २४ ॥

मूलं उपादानत्वात् । इत्थंभूतं महद्विल्वफलमस्ति ॥ १९ ॥ तस्येति ॥

तस्य विल्वफलस्य समीपतः उच्चैर्ब्रह्माण्डान्यपि शैलाधः स्थितानां
राजिकाकणानां पद्भतेर्लीलां हरन्ति किं वर्ण्यते तन्महत्त्वमित्यर्थः ।

राजिका कृष्णसर्पपः ॥ २० ॥ नेति ॥ तत्फलं कदाचन पातपर्य-
न्तेन पाकेन न समेति न संयुज्यते नित्यत्वात् ॥ २१ ॥ समस्तेति ॥

समस्तफलसारस्य परमपुरुषार्थरूपत्वात् । अस्य प्रकृतस्य संविच्छ-
क्तिचमत्कृतिः चिच्छक्तिस्फूर्तिरेव अन्तर्मज्जत्वं अन्तःस्थितसारत्व-
मायाति ब्रह्मणः संविस्तारत्वात् ॥ २२ ॥ संविदिति ॥ ततः

विल्वफलस्यानन्ततया तरलरूपया बहुविधपरिणामतया स्फुरद्रूपया
संविच्छत्तया समे निज एव रूपे । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण दृक्-
सिद्धापूर्विका दृष्टिः संप्रसारिता प्रवर्तिता ॥ २३ ॥ तमेव प्रका-
रमाह—इदमिति द्वाभ्याम् ॥ उद्युक्ता जगन्ति नियन्तुमुद्यता नियति-
रियं स्पन्दरूपिणी चलनस्वभावा क्रियारूपा शक्तिरियम् । निजम-
जाचमत्कृतिः निजायाः संविच्छक्तेः स्फूर्तिः । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य

ब्रह्माण्डमण्डपमिदमिमा आशाः क्रमो ह्ययम् ।

इति सा तस्य विल्वस्य निजमञ्जाचमत्कृतिः ॥ २५ ॥

राम उवाच ॥

भगवन्सर्वसारज्ञ त्वयैषा विल्वरूपिणी ।

महाचिद्वनसत्तेह कथितेति मतिर्मम ॥ २६ ॥

चिन्मञ्जारूपमखिलमहन्तादीदमाततम् ।

न मनागपि भेदोऽस्ति द्वैतैक्यकलनात्मकः ॥ २७ ॥

यथा ब्रह्माण्डकूष्माण्डमञ्जामेवादिसंस्थितिः ।

तथा चिद्विल्वमञ्जेयं ब्रह्माण्डादिजगत्स्थितिः ॥ २८ ॥

इति श्रीनिर्वाणप्रकरणे विल्वोपाख्यानं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

अथेमामिन्दुवदन चित्रां विसयकारिणीम् ।

वर्ण्यमानां मया रम्यामन्यामाख्यायिकां शृणु ॥ १ ॥

संविद्विलासरूपत्वात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ भगवन्निति ॥ महाचिद्व-

नसत्ता महती चिद्वनस्य ब्रह्मणः सत्ता ॥ २६ ॥ चिदिति ॥ अहं-

न्वादि अहंकारप्रकृतिमहदादिमिरातवं विस्तीर्णमिदमखिलं जगच्चिन्म-

ञ्जारूपम् । अतश्च मनागपि तद्वैतैक्यकलनात्मको भेदाभेदविचार-

ररूपो भेदो भेददृष्टिर्नास्ति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठविषयणे

निर्वाणप्रकरणे विल्वोपाख्यानं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

पूर्वमन्तर्भावितमवधार्यमद्वितीयमेव चैतन्यं विल्वफलत्वेन निरू-

पितम् । इदानीं तु विचित्रजगच्चित्रतापि अरण्येकरमा निर्यिषत्वा

पर्णभूता सैव चिन्महाशिलात्वेन निरूप्यते—अथेत्यारिना ॥

स्निग्धा स्पष्टा मृदुस्पर्शा महाविस्तारशालिनी ।
 निविडा नित्यनीरन्ध्रा कचिदस्ति महाशिला ॥ २ ॥
 तस्यामन्तः प्रफुल्लानि पद्मानि सुबहून्यपि ।
 सरस्यामिव रम्याणि सन्त्यनन्तानि राघव ॥ ३ ॥
 अन्योन्यप्रोतपत्राणि मिथो विघटितानि च ।
 मिथोपरि रूढानि गूढानि प्रकटानि च ।
 ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणि च ॥ ४ ॥

चित्रामश्रुतपूर्वां अतश्च विस्मयकारिणीम् ॥ १ ॥ स्निग्धेति ॥
 स्निग्धा चित्तप्रेमास्पदत्वात् । स्पष्टा स्वयमेव प्रकाशमानत्वात् ।
 मृदुस्पर्शा सुसहेतुत्वात् । महाविस्तारशालिनी निरवधित्वात् ।
 निविडा संततत्वात् । नित्यनीरन्ध्रा विजातीयवस्त्वमिश्रित-
 त्वात् । इत्थंभूता महाशिला कचिदस्ति । स्वव्यतिरिक्तस्याधारस्य
 निरूपयितुमशक्यत्वात्कचिदित्युक्तम् । 'स भगवान् कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति । स्वे महिम्नि' इति श्रुतेः ॥ २ ॥ तस्यामिति सार्धंश्लोकद्वयं
 वाच्यम् । अत्र पद्मानीत्यनेन मुवनादिविवक्षितानि संकोचविका-
 मयोगित्वात् जीवभ्रमराश्रयत्वाच्च ॥ ३ ॥ तानि कानिचिदन्यो-
 न्यप्रोतपत्राणि परस्परसंनन्धवन्ति । कानिचित्तु मिथो विघटितानि
 संनन्धरहितानि । तेषां च मध्ये कानिचिदूर्ध्वमूलानि अमरादि-
 मुवनानामुपरिस्थितध्रुवमण्डलाश्रयत्वात् । कानिचिदधोमूलानि
 पातालानां भूलोकस्य बाह्यस्थितवूर्माश्रयत्वात् । कानिचिदमूलानि
 शिवविष्णुलोकादीनां नित्यत्वात् । इतराणि चेत्यनेन तिर्यङ्मूलान्यु-
 च्यन्ते । तिर्यग्गमनस्वभावेन धातुनेव तेषांचिद्रुवनानामवष्टम्भ्यत्वात् ।
 इत्थंभूतानि पद्मानि तस्यां शिलायामन्तः सन्तीत्यन्यथः ॥ ४ ॥

तेषां च निकटे सन्ति शङ्खाः शतसहस्रशः ।

चक्रौघाश्च महाकाराः पद्मवत्संनिवेशिनः ॥ ५ ॥

राम उवाच ॥

सत्यमेतन्मया दृष्टा तादृशी सा महाशिला ।

शालग्रामे हरेर्मूर्ध्नि विद्यते तादृशी शिला ॥ ६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

चिच्छिलैषा मयोक्ता ते यस्यामन्तर्जगत्स्थितिः ।

घनत्वैकात्मकत्वादिवशादेषा शिलैव चित् ॥ ७ ॥

अप्यत्यन्तघनाङ्गायाः मुनीरन्ध्राकृतेरपि ।

विद्यतेऽन्तर्जगद्द्वन्द्वं व्योम्नीव विपुलोऽनिलः ॥ ८ ॥

द्यौः क्षमा वायुराकाशः पर्वताः सरितो दिशः ।

सन्ति तस्यां शिला सा च मुषिरा न मनागपि ॥ ९ ॥

तेषामिति ॥ तेषां च पद्मानां निकटे शतसहस्रशः शङ्खाः सन्ति ।
शङ्खशब्देन नक्षत्रमहतारारूपाणि ज्योतिर्मण्डलान्युच्यन्ते । समुद्र-
वग्नीले नमसि शङ्खसङ्घबद्धासमानत्वात् । चक्रशब्देन मण्डलाना-
राणि द्वीपानि । तेषां चक्रवारावदाभासमानैः समुद्ररूपलक्षितत्वान्
॥ ५ ॥ ६ ॥ चिदिति ॥ घनत्वैकात्मकत्वादिवशान् घनत्वं
निविडत्वम् । एकात्मकत्वमेकरूपत्वम् । आदिशब्दाद्विमुक्त्यादीनि ।
तद्वशात्तत्सामर्थ्यादेया चित्तशिलैव तत्त्वदृशत्वात् ॥ ७ ॥ अपीति ॥
घनाया नीरन्ध्राया अपि तस्याः शिलाया अन्तः जगद्द्वन्द्वं विद्यते ।
जगद्द्वन्द्वस्य तदभिन्नत्वेन घनत्वनीरन्ध्रत्ययोर्विरोधामायात् ॥ ८ ॥
सौरिति ॥ सा च मनागपि मुषिरा सरन्ध्रा न भवति । शुभ्रभृतीनां

शङ्खपद्मादिकं लोकं पापाणे लिप्यते तथा ।

भूतं भवद्भविष्यच्च चिच्छिला शालमञ्जिका ॥ १० ॥

उपलोऽन्तःसंनिवेशो नानात्माप्येकपिण्डताम् ।

तथा चिद्विश्वगर्भाऽपि न मुञ्चत्येकपिण्डताम् ॥ ११ ॥

यथा पद्मः शिलाकोशादभिन्नस्तद्वपुर्मयः ।

तथा सर्गश्चितो रूपादभिन्नः सर्वदेव हि ॥ १२ ॥

शिलान्तः पद्मलेखाली मरीचान्तश्चमत्कृतिः ।

नोदेति नास्तमायाति यथा सर्गस्तथा चित्तौ ॥ १३ ॥

यथा पुरन्ध्यां मर्त्योऽन्तर्मजा वा बिल्वगा यथा ।

तथानन्तविकाराद्व्या चित्तौ ब्रह्माण्डमण्डली ॥ १४ ॥

तदभिन्नत्वात् ॥ ९ ॥ शङ्खेति ॥ शङ्खपद्मादिलेखनेऽपि पापाणः

यथा न किञ्चिद्विद्यते तथा भूतभवद्भविष्यद्रूपापि चिच्छिलामयी

शालमञ्जिका । बहुविधचित्रविचित्रिता प्रकृतिरेव न भिद्यत इत्यर्थः

॥ १० ॥ उपल इति ॥ यथा अन्तःसंनिवेशः अन्तःस्थितः शङ्ख-

पद्मादिसंनिवेश उपलो नानात्मकतया प्रतीयमानोऽपि यस्तुतः एक-

पिण्डकस्तथा चिद्विश्वगर्भापि जगद्गर्भगतापि एकपिण्डतां न मुञ्चति

॥ ११ ॥ यथेति ॥ शिलायां कल्पितः पद्मः तद्वपुर्मयः शिलाम-

यत्पाच्छिलाकोशाद्व्या अभिन्नः तथा चित्ति कल्पितः मर्गोऽपि

चिद्रूपादभिन्नः ॥ १२ ॥ शिन्नेति ॥ शिलायां कल्पिता पद्मले-

खाली । मरीचान्तश्चमत्कृतिर्मरीचम्यान्तः स्थिता चमत्कारदेवतुः

यदुरनरर्तुश्च यथा नोदेति स्वाभाविकत्वान् । नास्तमायाति

यायद्रूपमपिनाशान् तथा चित्तौ मर्गस्थितिः ॥ १३ ॥ यथेति ॥

पुरन्ध्यां गुर्धिण्यां मर्त्यो गन्धर्वा यथान्तर्बन्धते । मजा सारभू-

मुपुत्रावस्थया चक्रपद्मलेखाः शिलोदरे ।

यथा स्थिताश्चितेरन्तः स्थितेयं जगदावली ॥ १५ ॥

यथा यत्र यदाकारं तथा तत्र तदेव हि ।

ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वं मुपुत्रस्थमिव स्थितम् ॥ १६ ॥

भूरिभावविकाराढ्यो योऽयं जगदुरुध्रमः ।

मुपुत्रमेव तद्विद्धि शिलान्तः पङ्कजादिवत् ॥ १७ ॥

नित्यं मुपुत्रपदमेव जगद्विलासः

सम्यक्प्रशान्तसमचिद्धन आत्मनीदृक् ।

पद्मं शिलान्त इव सर्गदशास्त्वसारा

दृष्टा न देहमुपयान्ति कदाचिदेव ॥ १८ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठमारे निर्वाणप्रकरणे शिलोपाख्यानं

नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तौऽशौ यथा विल्वगा विल्वफलान्तर्गता वर्तते तथैव अनन्तविका-
राढ्या ब्रह्माण्डमण्टली चितायन्तर्वर्तते ॥ १४ ॥ मुपुत्रेति ॥ चक्र-

पद्मरूपा लेखाः शिलोदरे यथा मुपुत्रावस्थया मुपुत्रबन्धिश्रलायस्थया
स्थिताः ॥ १५ ॥ यथेति ॥ सर्वात्मकं ब्रह्म यत्र यस्मिन् देशे यदाकारं

यद्रूपं यत् यथा प्रवर्तते तत्र तदेव यस्तु तथा तेनैव प्रकारेणोपलक्षितं
भवति । अतः सर्वं ब्रह्मैव मुपुत्रस्थमिव मुपुत्रावस्थापद्ममिव निर्वि-

कारं स्थितम् । ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात् सत्यसंकल्पत्याद्य स्यसंक-
ल्पानुसारेण नानारूपतयावस्थानं युक्तमिति भावः ॥ १६ ॥

भूषेति ॥ भूरिभिर्भावविकारैः जन्मादिभिराढ्यो योऽयं जगद्रूपः
उरुध्रममन्त्रिलान्तः पङ्कजादिवत्मुपुत्रं ब्रह्मैव विद्धि ॥ १७ ॥

नित्यमिति ॥ प्रशान्ते समे चिद्धने आत्मनि ईदृक्प्रतीयमानो जग-

पञ्चमः सर्गः

राम उवाच ॥

ज्ञातं ज्ञातव्यमखिलं दृष्टं द्रष्टव्यमक्षतम् ।
 लीलयेदं तु पृच्छामि भूयो बोधामिबृद्धये ॥ १ ॥
 जगत्सहस्रनिर्माणमहिम्नो दर्पणस्य तु ।
 पुर्यष्टकस्य भगवन् रूपं कथय कीदृशम् ॥ २ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अनाद्यन्तं जगद्बीजं यद्ब्रह्मास्ति निरामयम् ।
 तदेव कलनायुक्तमत्र जीव इति स्मृतः ॥ ३ ॥
 नृरूपं शुद्धचिन्मात्रं कलाकलनवर्जितम् ।
 कलनोन्मुखतां यातमत्र जीव इति स्मृतः ॥ ४ ॥

द्विलासः शिलान्तःपद्ममिव सुपुतपदमिव ब्रह्मणः सुपुतावस्ययाव-
 स्थानमेव । दृष्टास्तु सर्गदशाः सर्गाद्यवस्थाः असारा निःप्रमाणाः ।
 अतः कदाचिदेव देहं वास्तवं स्वरूपं नोपयान्ति ॥ १८ ॥ इति
 श्रीवासिष्ठविवरणे शिलोपाख्यानं नाम चतुर्यः सर्गः ॥ ४ ॥

पूर्वं विचित्राप्सरसण्डैकरसा चिच्छिलात्वेन निरूपिता । इदानीं
 तु सर्वं ब्रह्मेति विवेकिनो युद्धादिरपि चित्तविश्रान्तिबाधको न भवतीति
 दर्शयितुं अर्जुनाख्यायिका वर्ण्यते ॥ १ ॥ जगदिति ॥ जगतां
 सहस्रस्य निर्माणं महिमा यस्य तस्य दर्पणवन्निर्मलस्य पुर्यष्टकस्य
 रूपं कीदृशं तत्कथय ॥ २ ॥ अनाद्यन्तमिति श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥
 जगद्बीजं ब्रह्मैव कलनायुक्तमविद्यायुक्तं सत् जीव इति स्मृतः ॥ ३ ॥
 नृजीवस्य यस्तुतः कला माया तस्याः कलनं ग्रासः तेन वर्जितम् ।
 यदा स्वयमेवाऽविद्योन्मुखतां यातं गतम् । अत्र चिन्मात्रात्मस्वरूपवि-

स जीवः खलु देहेऽसिञ्चिनोति स्पन्दते स्फुटम् ।
 अहंभावादहंकारो मननान्मन उच्यते ॥ ५ ॥
 बोधनिश्चयतो बुद्धिरिन्द्रदृष्टेस्तथेन्द्रियम् ।
 देहभावनया देहो घटभावनया घटः ।
 एष एव स्वभावात्मा जनैः पुर्यष्टकं स्मृतः ॥ ६ ॥
 ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपातिनी ।
 या संविजीव इत्युक्ता तद्धि पुर्यष्टकं विदुः ॥ ७ ॥
 पुर्यष्टकवशेनैव स्वप्नात्स्वप्नान्तरं यथा ।
 असत्यमेव पश्यन्ति जनास्तद्वदिदं जगत् ॥ ८ ॥

स्मरणे ज्ञाते अहंभावादहमित्यभिमानादहंकारः स्मृतः । मननात्सं-
 कल्पादिरूपान्मन उच्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ बोधस्य निश्चयरूपाद्व्यापारा-
 द्बुद्धिरुच्यते । तथा इन्द्रदृष्टेः इन्द्र आत्मा तेन दृष्टत्वात्तत्तत्कर्मोपाजि-
 तत्वादिन्द्रियमुच्यते । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टम्’ इत्यादिना सूत्रे-
 णेन्द्रियशब्दस्य इन्द्रदृष्टमित्यर्थे निपातितत्वात् । देहरूपभावनया देहो
 भवति । घटाकारभावनया घटो भवति । एवंस्वभावात्मा एवंप्रकार-
 स्वभावस्वरूप एष एवात्मा तज्ज्ञैर्जनैः पुर्यष्टकमिति स्मृतः । तल्ल-
 क्षणं तु—‘अहंकारकलायुक्तं बुद्धिजीवसमन्वितम् । तत्पुर्यष्टकमि-
 त्युक्तं भूतदृष्टपद्मपदः’ इति पूर्वमुक्तम् ॥ ६ ॥ इदानीं प्रकारान्त-
 रेण लक्षणमाह—ज्ञत्वेति ॥ ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वसाक्षित्वाद्यभिपा-
 तिनी शोऽहं कर्ताहं भोक्ताहं साक्ष्यहं इत्याद्यभिमानवती या संवि-
 जीव इत्युक्ता तदेव सविस्वरूपं पुर्यष्टकं विदुः । अन्तःकरणमणि-
 प्रतिविम्बिता कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानवती सविदेव जीवः पुर्यष्टकं
 चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ पुर्यष्टकेति ॥ यथा जनाः पुर्यष्टकवशेनैव स्वप्ना-

पुण्डरीकाक्ष निर्दिष्टामसंसक्तिमतिं शुभाम् ।

यामालिङ्ग्य महाबाहो जीवन्मुक्तमना मुनिः ॥ ९ ॥

पाण्डोः सुतोऽर्जुनो नाम सुखं जीवितमात्मनः ।

क्षपयिष्यति निर्दुःखं तथा क्षपय जीवितम् ॥ १० ॥

राम उवाच ॥

भविष्यति कदा ब्रह्मन्सोऽर्जुनः पाण्डुनन्दनः ।

कीदृशीं च हरिस्तस्य कथयिष्यत्यसक्तताम् ॥ ११ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

यमः कदाचिद्भगवान्गते प्रतिचतुर्युगे ।

तपः प्रकुरुते भूतदलनात्पापशङ्कया ॥ १२ ॥

कदाचिदष्टौ वर्षाणि दश द्वादश वापि च ।

कदाचित्पञ्च सप्तापि कदाचित्पोडशापि वा ॥ १३ ॥

उदासीनवदासीने तस्मिन्नियमसंस्थिते ।

न हिनस्ति जगज्जाले मृत्युर्भूतानि कानिचित् ॥ १४ ॥

तेन नीरन्ध्रभूतौघं निःसंचारं महीतलम् ।

भवति प्रावृषि खेदी कुञ्जरो मशकैरिव ॥ १५ ॥

तत्त्वप्रान्तरमसत्यमेव पश्यन्ति तद्वदिदं जगदपि पश्यन्ति ॥ ८ ॥

इत्थं स्वप्रवत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं विनिश्चित्यार्जुनवत्सङ्गेन व्यवहर्तव्य-
मिति तत्कथां प्रस्तौति—पुण्डरीकाक्षेत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

यम इति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ भगवान् अन्यमः किल गतेषु चतुर्युगेषु

कदाचिद्भूतद्रोहात्पापमाशङ्कमानस्तन्निवृत्तये तपश्चरन् ॥ १२ ॥

कदाचिदष्टौ वर्षाणि तपः कुरुते किल । कदाचिदश कदाचिद्द्वादश

कदाचित्पञ्च कदाचित्सप्त कदाचित्पोडश वर्षाणि इत्येवं च बहुधा

तपः कुरुते ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेनेति ॥ तेन मृत्योर्हिंसायामप्रवृत्त्या

अथ तानि विचित्राणि भूतानि बंधुयुक्तिभिः ।
 क्षपयन्ति सुरा राम भ्रुवो भारनिवृत्तये ॥ १६ ॥
 एवं युगसहस्राणि व्यवहारशतानि च ।
 समतीतान्यनन्तानि भूतानि च जगन्ति च ॥ १७ ॥
 वैवस्वतो नाम यमो य एष पितृनायकः ।
 अनेन त्वधुना साधो परिक्षीणेषु केषुचित् ॥ १८ ॥
 युगेष्वधविघाताय वर्षाणि द्वादशात्मनि ।
 व्रतचर्येह कर्तव्या दूरास्तजनकर्पणा ॥ १९ ॥
 तेनेयमुर्वी नीरन्धा भूतैर्मर्त्यैर्मृत्युभिः ।
 दीना प्रघनगुल्मैव भारभूतैर्भविष्यति ॥ २० ॥
 भूभारपरिभूताङ्गी हरिं शरणमेप्स्यति ।
 हरिर्देहद्वयेनाथ महानवतरिष्यति ॥ २१ ॥
 वसुदेवसुतस्त्वेको वासुदेव इति श्रुतः ।
 देहो भविष्यति हरेर्द्वितीयः पाण्डुनन्दनः ॥ २२ ॥
 घृतराष्ट्रसुतैः सार्धं संग्रामेऽत्यन्तदारुणे ।
 उपेप्स्यन्त्यर्जुनेनैते योद्धुं तद्वन्धवोऽखिलाः ॥ २३ ॥
 अर्जुनः स्वजनान्दृष्ट्वा तान्सर्वान्मरणोन्मुखान् ।
 विपादमेप्स्यत्युद्योगं युद्धाय न करिष्यति ॥ २४ ॥

हेतुना प्रापृषि मदवशात्स्वेदी कुक्षरो मशकैरिव भूतलं नीरन्ध्रभू-
 तोषं सन् निःसंचारं संचरितुमशक्यं भवति ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ वैवस्वत इति श्लोकद्वयं याक्यम् । विषस्वतः
 सूर्यस्य पुत्रेणापि यमेन तथैवाधविघाताय तथैव द्वादशवर्षाणि दूराल-
 जनकर्पणा दूरपरिहृतजनभारणा व्रतचर्या तपश्चर्या कर्तव्या ॥ १९ ॥
 तेनेति ॥ प्रघनगुल्मा प्रपन्ना निरन्तरा गुल्माः क्षम्या यस्यां सा

तमर्जुनाभिधं देहं प्राप्तकार्यैकसिद्धये ।

हरिर्बुद्धेन देहेन बोधयिष्यति युक्तिभिः ॥ २५ ॥

अनन्तमव्यक्तमनादिमध्य-

मात्मानमालोकय राजसिंह ।

संविद्वपुःस्फारमलब्धदोष-

मजोऽसि नित्योऽसि निरामयोऽसि ॥ २६ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २७ ॥

तथा ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तमिति ॥ बुद्धेन देहेन बोधयता कृष्णावताररूपेण ॥ २५ ॥ अनन्वमिति ॥ राज-
सिंहेति शोकवैकृत्यनिरासाय संबोधनम् । देहादिव्यतिरिक्तमनन्ता-
दिलक्षणमात्मानमेवालोकय विचारय । यतस्त्वमजोऽसि अतएव
नित्योऽसि निरामयोऽसि । तत्र संविद्वपुःस्फारमित्येकं पदम् । संवि-
द्रूपेण वपुषा स्फारमभिवृद्धम् । व्याप्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥ नेति ॥
अयं देहादिव्यतिरिक्त आत्मा कदाचिदपि न जायते न म्रियते वा ।
जननमरणयोर्देहधर्मत्वात् । अयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय
भूयः पुनर्न भविता भवनक्रियारहितो न भवति । अयमात्मा न भूत्वा
भवनरहितः पुनर्भविता वा न भवतीत्युभययावापि योजनीयम् ।
यतोऽयं भूत्वा पुनर्घटादिवन्न भविता अतो न म्रियते । यतश्च पूर्वं
न भूत्वा पुनः कालान्तरे भविता वा न भवति । अजो न जायत

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
 ब्रह्मार्पितसमाचारो ब्रह्मैव भवसि क्षणात् ॥ २८ ॥
 ईश्वरार्पितसर्वार्थ ईश्वरात्मा निरामयः ।
 ईश्वरः सर्वभूतात्मा भव भूषितभूतलः ॥ २९ ॥
 संन्यस्तसर्वसंकल्पः समः शान्तमना मुनिः ।
 संन्यासयोगयुक्तात्मा कुर्वन्मुक्तमतिर्भव ॥ ३० ॥

अर्जुन उवाच ॥

सङ्गत्यागस्य भगवंस्तथा ब्रह्मार्पणस्य च ।
 ईश्वरार्पणरूपस्य संन्यासस्य च सर्वशः ॥ ३१ ॥
 तथा ज्ञानस्य योगस्य विभागः कीदृशः प्रभो ।
 क्रमेण कथयैतन्मे महामोहनिवृत्तये ॥ ३२ ॥

इत्युक्तार्थोपपादनम् । इत्थमजो नित्यश्च नित्यशब्देन कादाचित्कसत्ता-
 रूपोऽपि विकारो निरस्यते । शाश्वतः अपक्षयरहितः । पुराणः वृद्धि-
 रहितः । नूतनं हि वस्तु वर्धते । अयमात्मा शरीरे दृश्यमानेऽपि
 स्थयं न दृश्यते न विपरिणम्यत इति पञ्चावविकारराहित्यमुच्यते
 ॥ २७ ॥ योगस्थ इति ॥ मिद्धासिद्धयोः समत्वं योगः तन्निष्ठः
 सन्सङ्ग ईश्वरो मे तुष्यत्वित्यपि फलाकाङ्क्षां त्यक्त्वा कर्माणि ईश्वरा-
 रापनार्यं कुरु । इत्थं ब्रह्मार्पितसमाचारः ब्रह्मार्पितसत्कर्मां त्यं प्रप्नोव
 भवसि ॥ २८ ॥ ईश्वरार्पितसर्वार्थः ईश्वरार्पिताः सर्वे अर्थाः
 द्रुमानुभरूपा येन सादृशः सङ्गीश्वरात्मा ईश्वरे अर्पित आत्मा येन
 वषाभूगश्च निरामयः सर्वभूतात्मा भूषितभूतल ईश्वरो भव ॥ २९ ॥
 संन्यस्तेति ॥ संन्यासयोगयुक्तत्वा कर्मकन्त्यागः संन्यासयोगः

श्रीमगवानुवाच ॥

सर्वसंकल्पसंशान्तौ प्रशान्तघनवासनम् ।

न किञ्चिद्भावनाकारं तद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ ३३ ॥

तदुद्योगं विदुर्ज्ञानं योगं च कृतबुद्धयः ।

ब्रह्म सर्वं जगदहं चेति ब्रह्मार्पणं विदुः ॥ ३४ ॥

कर्मणां यः फलत्यागस्तं संन्यासं विदुर्बुधाः ।

त्यागः संकल्पजालानामसङ्ग इति कथ्यते ॥ ३५ ॥

समस्तकलनाजालस्यैश्वरैकत्वभावनम् ।

गलितद्वैतनिर्भासमेतदेवेश्वरार्पणम् ॥ ३६ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३७ ॥

सामान्यं परमं चेति द्वे रूपे विद्धि मेऽनघ ।

पाण्यादियुक्तं सामान्यं शुद्धचक्रगदाधरम् ॥ ३८ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सर्वेति ॥ सर्वेषां संकल्पानां संशान्तौ सत्यां प्रशान्तघनवासनं निर्वासनमतश्च न किञ्चिद्भावनाकारं न विद्यते किञ्चिदपि भावनायोग्यं रूपं यस्य तादृशं विशुद्धं चिन्मात्रं यदस्ति तदेव परं ब्रह्म विदुः ॥ ३३ ॥ तदिति ॥ तदयमुद्योगस्तदुद्योगस्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समस्तेति ॥ समस्तकलनाजालस्य सर्वस्यापि संकल्प-विकल्पजालस्य गलितद्वैतनिर्भासं भेदावभासरहितं यथा तथा ईश्वरैकत्वभावनं ईश्वर एव सर्वान्तर्यामी तथा प्रवर्तयति तद्विलासोऽयं सर्वो व्यवहार इति यत्तन्मयत्वभावनं एतदेव सर्वव्यवहारस्य तन्निवेदनमेव ईश्वरार्पणम् ॥ ३६ ॥ मन्मना इति ॥ एवमनेन प्रकारेण आत्मानं पित्तं युक्त्या मयि संयोज्य मत्परायणः सन्मानेवैष्यसि ॥ ३७ ॥ सामान्यमिति श्लोकचतुष्टयं वाक्यम् ॥ साकारं निराकारं च मे द्वे

परं रूपमनाद्यन्तं यन्ममैकमनामयम् ।
 ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते ॥ ३९ ॥
 यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतयास्थितः ।
 तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरो भव ॥ ४० ॥
 तत्क्रमात्संप्रबुद्धस्त्वं ततो ज्ञास्यासि तत्परम् ।
 मम रूपमनाद्यन्तं येन भूयो न जायसे ॥ ४१ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमृदाः पदमव्ययं तत् ॥ ४२ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ ४३ ॥

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ।

यथाप्राप्तानुवर्ती च भव भूषितभूतलः ॥ ४४ ॥

रूपे तत्राप्रबुद्धदशायां शङ्खचक्रगदापद्मधराकारं रूपं उपाख्यं तदुपा-
 सनया च क्रमाधित्तवृत्तिद्वारा च परं ब्रह्मरूपं द्वितीयरूपं ज्ञातं
 कैवल्यपर्यवसितं सिद्धयतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 निर्मानेति ॥ निर्मानमोहाः मानोऽभिमानोऽहंकार इति यावन् ।
 मोहस्तन्निमित्तमज्ञानं ताभ्यां निष्क्रान्ताः । जितो सङ्गदोषो येने ।
 अध्यात्मनित्या आत्मानुसंधाननिरताः अतश्च विनिवृत्तकामाः सुख-
 दुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैर्विमुक्ता अमृदाः विद्वांसः द्वन्द्वानुसंधानरहिताः तत्पदं
 गच्छन्ति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ नित्यं स्वगुणनिष्ठो निर्योगक्षेमः इष्टा-
 निष्टप्राप्तिपरिहारयोरुदासीनः आत्मयानप्रमत्तचित्तश्च त्वं यथाप्रा-

अपि स्फुटति विन्ध्याद्रौ वाति वा प्रलयानिले ।

गुरुशास्त्रानुगो मार्गः परित्याज्यो न धीमता ॥ ४५ ॥

अज्ञानादात्मनः साधो सत्तामायाति वासना ।

आत्मज्ञाने महाबोधाद्विलयं याति वासना ॥ ४६ ॥

इति गदितवति त्रिलोकनाथे

क्षणमिव मौनमुपस्थिते पुरस्तात् ।

अथ मधुप इवासिताञ्जखण्डे

वचनमुपेप्यति तत्र पाण्डुपुत्रः ॥ ४७ ॥

अर्जुन उवाच ॥

परिगलितसमस्तशोकभारा

परमुदयन्भगवन्मतिर्गतेयम् ।

मम तव वचनेन लोकभर्तु-

र्दिनपतिना परिवोधिताञ्जिनीव ॥ ४८ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे अर्जुनोपाख्यानं

नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

प्रमनुवर्तमानो भूपितभूतलो भव भूपितपृथ्वीतलो भूयाः ॥ ४४ ॥

अपीति ॥ महत्यामप्यापदि गुरुपदिष्टः शास्त्रमार्गो धीमता न परि-

त्याज्यः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इतीति ॥ वचनमुपेप्यति । वक्ष्यतीत्यर्थः

॥ ४७ ॥ परीति ॥ दिनपतिना अञ्जिनीव त्रिलोकभर्तुस्तव वचनेन

परिवोधिता मम मतिः परिगलितसमस्तशोकभारा सती परमुदयं

प्रकाशं गता ॥ ४८ ॥ इति श्रीवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणेऽर्जु-

नोपाख्यानं नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

अथ राघव वक्ष्येऽहमितिहासमिमं शृणु ।

यद्वृत्तं कस्यचिद्भिक्षोः किञ्चिन्मननशालिनः ॥ १ ॥

आसीत्कश्चिन्महाभिक्षुः समाध्यभ्यासतत्परः ।

नित्यं स्वव्यवहारेण क्षपयत्यखिलं दिनम् ॥ २ ॥

समाध्यभ्यासशुद्धं तत्तस्य चित्तं क्षणेन यत् ।

चिन्तयत्याशु यद्भावं गच्छत्यम्बिव वीचिताम् ॥ ३ ॥

कदाचिद्य समाधानविरतोऽतिष्ठदेकधीः ।

कञ्चित्सञ्चिन्तयामास स्वासनस्यः क्रियाक्रमम् ॥ ४ ॥

तस्य चिन्तयतो जाता प्रतिमेयमिति स्वतः ।

भावयाम्याशु लीलार्थं सामान्यजनश्रुतिताम् ॥ ५ ॥

पूर्वं विवेकिनो बुद्धादिरपि चित्तविश्रान्तिबाधको नेति दर्शयितु-
मर्जुनाख्यायिका वर्णिता । इदानीमेषा जन्मपरम्परा स्वसंकल्परूप-
भ्रान्तिपरम्परामाश्रसिद्धेति दर्शयितुं दृष्टान्ततया शतरुद्राख्यायिका
निरूप्यते ॥ १ ॥ आसीदिति ॥ महाभिक्षुः महान्परिप्राद् व्यपह-
रेण समाध्यभ्यासप्रश्रुतिना ॥ २ ॥ समाधीति ॥ समाध्यभ्यासेन
शुद्धं निर्मलं तस्य भिक्षोश्चित्तं यश्चिन्तयति भावयति आशु तस्य
यत्तुनो भावं स्वरूपं गच्छति तद्रूपं भवति । अम्बु वीचितामिव
॥ ३ ॥ कदाचिदिति ॥ समाधानविरतः ममाचेष्ट्युत्थितः । क्रिया-
क्रमं व्यपहारप्रकारम् ॥ ४ ॥ तस्येति ॥ चिन्तयतन्मस्य लीलार्थं
मनोदार्पणं सामान्यजनश्रुतितां सामान्यजनः साधारणजनः
श्रुतितां भावयामीति मय्यन् प्रवेयं प्रतिमा प्रतिष्ठाविशेषो जातः

इति संचिन्त्य चेतोऽस्य स्थितं किञ्चिन्नरान्तरम् ।
 स्पन्दसंस्थानसंत्यागमात्रेणावर्ततेऽम्बिव ॥ ६ ॥
 तेन चिन्तानरेणाथ कृतं नामात्मवाञ्छया ।
 जीवटोऽस्मीति सहसा काकतालीयवाञ्छितम् ॥ ७ ॥
 जीवटो विजहाराथ स स्वप्नपुरुषश्चिरम् ।
 स्वप्ननिर्माणनगरे कस्मिंश्चित्पुरवीथिषु ॥ ८ ॥
 तत्र पानं पपौ मत्तो मदनिद्रामवाप च ।
 स्वप्ने ददर्श विप्रत्वं पाठानुष्ठानतुष्टिमत् ॥ ९ ॥
 प्रतिभामात्रसंपन्नं चित्ते देशान्तराप्तिवत् ।
 कदाचित्स द्विजश्रेष्ठस्त्वहर्व्यापारनिष्ठया ॥ १० ॥

॥ ५ ॥ इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण संचिन्त्य तस्य चैतस्तदा
 चिन्तानुसारेण नरान्तरं पुरुषान्तरमभूत् । तथाहि चेतश्चिन्ताथशा-
 त्स्पन्दसंस्थागमात्रेण । स्पन्दश्चलनम् । संस्थानसंत्यागः पूर्वसंनिवेश-
 त्यागः । पूर्ववासनात्याग इत्यर्थः । तन्मात्रेणावर्तते नरान्तरं प्रतिपद्यते
 अम्बिव । यथा हि जलं वायुवशाच्चलितं सत्पूर्वसंस्थानत्यागेन तरङ्गा-
 दिरुपतामापद्यते तद्वत् ॥ ६ ॥ तेनेति ॥ तेन चिन्तानरेण चिन्ताक-
 ल्पितपुरुषेण स्वयमेवास्मीति जीवटोऽस्मीति काकतालीयवाञ्छितं
 यदृच्छयामिमत्तं न पुनरभिजनविद्यावृत्तादिना प्राप्तं नाम कृतम् ।
 स्वेनैव काचिदुत्पन्ना संज्ञा कल्पितेत्यर्थः ॥ ७ ॥ जीवट इत्यादि ॥
 इयमिह जीवटप्रभृतिरुद्रपर्यन्ता भिक्षोः स्वप्नपरम्परा ॥ ८ ॥ जीवटः
 स्वप्ने पाठानुष्ठानतुष्टिमत् वेदशास्त्रपाठेन तदुक्ताचरणेन च तुष्टिमत्
 कृतकृत्यम् ॥ ९ ॥ प्रतिभासमात्रेणैव संपन्नं विप्रत्वं ददर्श । चित्ते
 देशान्तराप्तिवत् । तथाहि चित्ते देशादेशान्तरमापद्यते तद्वत् । स च
 द्विजश्रेष्ठः कदाचिदहर्व्यापारनिष्ठया दिवसव्यापारभरेण श्रान्तिहे-

सुष्यापान्तर्व्यवहृतिर्बीजावस्थामिव द्रुमः ।
 द्विजोऽपश्यत्स्वयं स्वप्ने सामन्तत्वमथात्मनि ॥ ११ ॥
 स सामन्तः कृताहारः कदाचिद्धननिद्रया ।
 अपश्यद्राजतां स्वप्ने ककुब्जलयपालिनीम् ॥ १२ ॥
 स कदाचिन्नृपः स्वस्थः सुष्यापास्तमितेहितः ।
 अपश्यत्स्वात्मनि स्वप्ने सुरस्त्रीत्वमनिन्दितम् ॥ १३ ॥
 सा सुरस्त्री रतिश्रान्ता निद्रां गाढामुपागता ।
 अपश्यदात्मनि स्वप्ने मृगीत्वमतिचञ्चलम् ॥ १४ ॥
 सा मृगी लोलनयना कदाचिन्निद्रया युता ।
 स्वप्ने ददर्श वल्लीत्वं खाम्यासाद्रूढमात्मनि ॥ १५ ॥
 तिर्यञ्चोऽपि प्रपश्यन्ति स्वप्ने चित्ते स्वभावतः ।
 दृष्टानां च श्रुतानां च चेतःस्मरणमक्षतम् ॥ १६ ॥
 सा बभूव लता पुष्पफलपल्लवशालिनी ।
 वनदेवीवनक्रीडालतागृहविलासिनी ॥ १७ ॥

तुना बीजरूपतां पादप इव ॥ १० ॥ ११ ॥ घननिद्रामागतः स्वप्ने
 आत्मनि पताकायुक्तहस्तश्चादिसेनयैव जलदमालया युक्तं सामन्तत्वं
 मण्डलेश्वरत्वमपश्यत् । स च सामन्तः स्वप्ने ककुब्जलयपालिनीं
 निम्बिलदिट्मण्डलपालनसमर्थं राजतां चक्रवर्तितामपश्यत् ॥ १२ ॥
 स च नृपः सुरस्त्रीत्वम् ॥ १३ ॥ सा च सुरस्त्री मृगीत्वम् ॥ १४ ॥
 सा मृगी वल्लीत्वम् ॥ १५ ॥ तत्र तिर्यञ्चोऽपीत्यर्थान्तरन्यासः । यतो
 दृष्टानां श्रुतानां च चेतोऽक्षतमनुपहतं स्मरणं स्मृतिः ततो हेतोः
 संस्मरणशक्तितिर्यञ्चोऽपि भ्रमं पश्यन्ति ॥ १६ ॥ सा च लता वन-
 देयिनी वनक्रीडागु लतागृहयद्विन्ध्यामिनी विलम्बन्ती बभूव ॥ १७ ॥

बीजान्तःस्थाङ्कुराकारसमज्ञेयाधिरूढया ।

सापश्यदन्तःसंविच्या स्फुटं लम्बनमात्मनः ॥ १८ ॥

कंचित्कालं सुपुप्तस्थकलया जडतां घनाम् ।

अनुभूय ददर्शाय स्वात्मानं अमरं स्थितम् ॥ १९ ॥

स बभूव सरोजिन्यां व्यसनी विसनालगः ।

क्वचिदेव रतिं याति चेतो जडमतेरपि ॥ २० ॥

तामाजगाम नलिनीं परिलोलयितुं गजः ।

रम्यवस्तुक्षयायैव मूढानां जृम्भते पदम् ॥ २१ ॥

नलिन्या स तथा सार्धं तत्र चूर्णत्वमाययौ ।

अमरो वारणालोकाद्वारणालोकमावनात् ॥ २२ ॥

ददर्शात्मानमामोदमत्तहस्तितयोदितम् ।

शुष्कमागरगम्भीरे गजः खाते पपात ह ॥ २३ ॥

सा च लता बीजान्तःस्थाङ्कुराकारसमज्ञेयाधिरूढया बीजान्तर्गतस्थाङ्कुरस्य य आकारः तत्समेन निगूढेन ज्ञेयवस्तुना अधिरूढया आश्रितया अन्तःसंविच्या आत्मनो लतादेहधारिणो लम्बने लताभावोचितं वृक्षादौ क्वचिद्वन्यनमपश्यदिति लतायास्तादृशं दर्शिता ॥ १८ ॥ अथ सैव लता सुपुप्तस्थकलया सुपुप्तस्थस्य यादृशी कला संवित्तिः तादृश्यैव कलया घनां जडतां निद्रारूपं साध्यमनुभूय स्वप्ने स्वात्मानं अमरं स्थितं ददर्श ॥ १९ ॥ स च अमरः सरोजिन्यां व्यसनी आसक्तः सन् विसनालगो बभूव । तथाहि जडमतेरपि रसानभिज्ञस्य कृमिकीटादेरपि चेतः क्वचिदेव स्वीव्यक्तौ रतिं याति ॥ २० ॥ २१ ॥ स च अमरस्तथा नलिन्या सार्धं गजेन चूर्ण्यमानस्तद्रूपालोकमावनया ॥ २२ ॥ आत्मानमा-

बभूव बल्लभो राज्ञो बध्वा तेनाशु शिक्षितः ।
 क्वचित्समरसंमर्दे घातितोऽस्तमुपाययौ ॥ २४ ॥
 गण्डस्थभ्रमरान्यासाद्भजो भूयोऽप्यभूदलिः ।
 पुनः करिस्तुराक्रान्त्या पद्मिन्या चूर्णतां ययौ ॥ २५ ॥
 पार्श्वस्यहंससंविच्या बभूव कलहंसकः ।
 कलहंसश्चिरतरं योनिष्वन्यासु संलुठन् ॥ २६ ॥
 यदृच्छया कदाचित्तु जातः पद्मजसारसः ।
 ब्रह्मसारसतां यातो विजहार स सारसः ॥ २७ ॥
 स कदाचिद्दर्शय रुद्रं रुद्रपुरे खगः ।
 तत्र बुद्धिरभूत्तस्य रुद्रोऽहमिति निश्चिता ॥ २८ ॥
 रुद्रभूतवपुस्तत्र विजहार यथेच्छया ।
 तैस्तैः शिवपुराचारैर्गणगोष्ठीविलासिभिः ॥ २९ ॥

मोदमत्तहस्तिवया आमोदेन गन्धविशेषेण मत्तो यो हस्ती तद्भावे-
 नोदितं ददर्श । स च गजः केनचिद्राज्ञा राते गते निपात्य ॥ २३ ॥
 बद्धः शिक्षितश्च राजबल्लभो भूत्या क्वचित्समरे हन्यमानः ॥ २४ ॥
 गण्डस्थलगतभ्रमरभावनया पुनर्भ्रमरोऽभूत् । स च भ्रमरः करि-
 पदाक्रान्त्या चूर्णितः ॥ २५ ॥ पार्श्वस्यहंससंविच्या कलहंसो बभूव ॥
 स च कलहंसो योन्यन्तरेषु लुठन् ॥ २६ ॥ यदृच्छया पद्मजस्य
 ब्रह्मणः सारसो हंसो जातः ॥ २७ ॥ स च रागो हंसः कदा-
 चिच्च ब्रह्मणो रुद्रपुरगमने रुद्रं दृष्ट्वा तद्भावनया रुद्रोऽहमिति संता-
 र्वशाभिश्चित्तुबुद्धिरभूत् ॥ २८ ॥ रुद्रेति ॥ तत्र रुद्रपुरे यपुः-
 रुद्राधारयपुरयं हंसो गणगोष्ठीविलासिभिः प्रमथपरिपत्तंभूतैस्तैः
 प्रसिद्धैः शिवपुराचारैः रुद्रलोकन्ययद्यारैः शिवमाहात्म्यवर्णनादिभिः

रुद्रस्त्वनुत्तमज्ञानविलासिन्या तथा ततः ।

स्वमशेषमुदन्तं तमपश्यत्प्राक्तनं धिया ॥ ३० ॥

निरावरणविज्ञानवपुः स भगवान्ह्रः ।

उवाच स्वयमेकान्ते स्वस्वप्रशतविस्मितः ॥ ३१ ॥

अहो विचित्रा मायेयं वत विश्वविमोहिनी ।

असत्यैवापि सदृशा मुददा मरुवारिवत् ॥ ३२ ॥

एवमत्यन्तचित्रासु संसारारण्यभूमिषु ।

बह्वीप्त्वहमिति भ्रान्तस्त्वशून्यास्त्रिव भूरिशः ॥ ३३ ॥

कस्मिंश्चिद्भवं सर्गे त्वहं जीवटनामकः ।

कस्मिंश्चिद्वाक्षणश्रेष्ठः कस्मिंश्चिद्भुवाधिपः ॥ ३४ ॥

हंसः पद्मवने भूत्या विन्ध्यकक्षे च वारणः ।

एवं योनिशतं गच्छन्त्यातोऽहमिति रुद्रताम् ॥ ३५ ॥

ययेच्छया विजहार ॥ २९ ॥ रुद्र इति ॥ स रुद्रः अनुत्तमज्ञान-
विलासिन्या सर्वोत्तमज्ञानविस्तारया धिया प्राक्तनं पूर्वजन्मसंभूत-
मशेषतस्तमुदन्तं शृत्तान्तमपश्यत् ॥ ३० ॥ निरावरणेति ॥ निरा-
वरणं जन्मान्तरेरप्यावरणरहितं विज्ञानमेव यपुर्यस्य स भगवा-
न्ह्रः स्वस्वप्रशतविस्मितः स्वीयेन स्वप्रशतेन विस्मितः सन्नेकान्ते
स्वयमेवैयमुवाच ॥ ३१ ॥ अहो इति ॥ इयं माया असत्यैवापि
मिथ्याभूतापि मरुवारिवत्सुददा सती सदृशा विश्वं विमोहयति ।
यतेति रेदे ॥ ३२ ॥ एवमिति श्लोकरयं यावयम् ॥ अत्यन्तचि-
त्रासु संसारारण्यभूमिषु बह्वीपु भ्रान्तोऽहं मुमनोमात्रकल्पनादनेकेषु
मार्गेषु जीवटादिरूपेण योनिशतं गच्छन्निति देहानां रुद्रतां यातः

अत्र वर्षसहस्राणि चतुर्युगशतानि च ।

समतीतान्यनन्तानि दिनानुचरितानि च ॥ ३६ ॥

तांस्तान्सर्वान्स्वसंसारानुत्थायालोकयाम्यहम् ।

सम्यगालोकदानेन तेभ्य एव करोम्यहम् ॥ ३७ ॥

इति संचिन्त्य रुद्रोऽसौ तं सर्गे प्रजगाम ह ।

यत्र भिक्षुर्विहारस्थः सुप्तः शव इव स्थितः ॥ ३८ ॥

बोधयित्वाय तं भिक्षुं चेतसा चेतनेन च ।

घोतयामास सस्मार भिक्षुरप्यात्मनो भ्रमम् ॥ ३९ ॥

रुद्रमात्मानमालोक्य जीवटादिमयं तथा ।

बोधादविस्मयाहोऽपि स भिक्षुर्विस्मयं ययौ ॥ ४० ॥

अथ रुद्रस्तथा भिक्षुर्द्वावेवोत्थाय जग्मतुः ।

क्वापि जीवटसंसारं चिदाकाशैककोणगम् ॥ ४१ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अत्रेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ असौ

रुद्रः अत्र जन्मान्तरेषु वर्षसहस्रादिर्भूयान् कालो गतः ॥ ३६ ॥

तस्माच्छास्त्राग्नानारूपान् स्वसंसारानुत्थाय गत्वा आलोकयामि ते-

भ्यश्च सम्यगालोकदानेन सम्यग्ज्ञानप्रदानेन तान्मया सह एकी-

करोमि ॥ ३७ ॥ इत्येवं संचिन्त्य यत्र सर्गे भिक्षुर्विहारस्थः मठे

स्थितः । विहरन्त्यस्मिन् भिक्षव इति विहारो मठ उच्यते । सुपुतः

शववदास्ते तं सर्गं प्रजगाम ॥ ३८ ॥ बोधयित्वेति ॥ अथ तं

भिक्षुं बोधयित्वा तं बोध्यचेतसा चित्तेन चेतनेन ज्ञानेन च योज-

यामास । भिक्षुरप्यात्मनो भ्रमं सस्मार ॥ ३९ ॥ रुद्रमिति ॥ स

भिक्षुरात्मानं रुद्रमालोक्य तथा जीवटादिमयं आत्मानमालोक्य

बोधात्परमार्थावगमान् अविस्मयाहोऽपि मायामहिम्ना विस्मयं ययौ

॥ ४० ॥ अथेत्यादिना ॥ अथ रुद्रेण भिक्षुं जीवटादीनामपि प्रपो-

तं प्रबोध्य नियोज्याशु चेतसा चेतनेन च ।
 बोधयन्तस्त्रयोऽप्यासन्निविता अप्यविस्मिताः ॥ ४२ ॥
 एकरूपास्त्रिरूपास्ते रुद्रभिक्षुकजीवटाः ।
 जग्मुर्विप्रादिसंसारंस्तैश्च संमिलितास्तथा ॥ ४३ ॥
 दिव्यज्ञाना विरेजुस्ते रुद्रांशाः शतमुत्तमम् ।
 रुद्रेण प्रेषिताः सर्वे ते प्रति स्वंस्वमालयम् ॥ ४४ ॥
 तेन रुद्रेण तां मायामवलोक्य तथोदिताम् ।
 स्वांशास्तामेव संसारस्थितिं संप्रेषिताः पुनः ॥ ४५ ॥
 प्रययुः स्वास्पदं तेऽपि जीवटब्राह्मणादयः ।
 स्वकलत्रैः समं देहं क्षपयित्वाथ कालतः ।
 रुद्रेण सह ते सर्वे देहान्ते रुद्रमाप्नुवन् ॥ ४६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

सर्वमस्ति चितः कोशे यद्यथालोकयत्यसौ ।
 चित्तथा तदवामोति सर्वात्मत्वादसंशयम् ॥ ४७ ॥
 यत्स्वप्ने दृश्यते यच्च संकल्पैरवलोक्यते ।
 तत्तथा विद्यते तत्र सर्वकालं तदात्मकम् ॥ ४८ ॥
 धने सति ते सर्वेऽपि रुद्रबहिर्बुध्नान्तया रुद्रांशाः सन्तो विरेजिरे ।
 ततो भिक्षोर्जन्मशतोपभोग्यं प्रारब्धशेषमनुसंधाय परमार्थरुद्रेण
 प्रेषिताः सन्तो जीवटादिसक्रान्ता रुद्रांशाः स्वं स्वमालयं प्रापुः ।
 रुद्राणां तत्स्थानानां च बहुत्यात् स्वंस्वमिति वीप्सया निर्देशः ।
 तेऽपि जीवटब्राह्मणादयः स्वंस्वमास्पदं प्राप्य स्वकलत्रादिभिः सह
 स्थित्वा देहान्ते रुद्रमाप्नुवन्निति सार्धश्लोकपट्यार्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सर्वमिति ॥ चितः कोशे कोश-
 वत्समस्तवस्तुनिधौ स्वरूपे सर्वं वस्त्विति ॥ ४७ ॥ अतः सर्वा-

संकल्पस्वप्नं वस्तु यथा च दर्शयाप्यते ।
 परमाभ्यासयोगाभ्यां विना त्वेतन्न लभ्यते ॥ ४९ ॥
 येषां तु योगविज्ञानदृष्टयः फलिताः स्थिताः ।
 सर्वं सर्वत्र पश्यन्ति त एते शङ्करादयः ॥ ५० ॥
 सर्वं ह्यभिमतं कार्यमेकनिष्ठस्य सिद्ध्यति ।
 दक्षिणां ककुभं पश्यन्कः प्राप्नोत्युत्तरां दिशम् ॥ ५१ ॥
 संकल्पार्थपरैरेव संकल्पार्थोऽवगम्यते ।
 अग्रस्यार्थपरैरेव अग्रस्यार्थोऽवगम्यते ॥ ५२ ॥
 अग्रस्ये बुद्धिसंस्थे यः संकल्पं प्राप्नुमिच्छति ।
 तदासावेकनिष्ठत्वाभावाच्चन्नाशयेद्द्वयम् ॥ ५३ ॥

तत्त्वादसौ चित् यथा येन प्रकारेण तदात्मकं तद्रूपं तत्सर्वकालं
 विद्यते सर्वस्यापि संविद्विवर्तत्वात् ॥ ४८ ॥ यदि विद्यते तर्हि तत्प्रा-
 प्यत इत्यत्राह—संकल्पेति ॥ संकल्पस्वप्नं संकल्पगतं वस्तु यथा
 दर्शया प्राप्यते सैव सिद्धदशा अभ्यासयोगाभ्यां वायुनितोषेन च
 विना न लभ्यते ॥ ४९ ॥ येषामिति ॥ येषां तु सिद्धानां योग-
 विज्ञानदृष्टयः । योगः समाधिर्विज्ञानमभ्यासश्चाज्ञानं तत्रन्या
 दृष्टयो दर्शनानि फलिताः फलवत्यः स्थिताः त एते शङ्करादयः
 ससंकल्पानुसारेण सर्वं वस्तु सर्वत्र देने काले च पश्यन्ति ॥ ५० ॥
 अभिमतं सर्वं कार्यमपि एकनिष्ठस्य तदेकनिष्ठस्यैव सिद्ध्यति ।
 दक्षिणां ककुभं पश्यन्को नामोत्तरां दिशं प्राप्नोति ॥ ५१ ॥ संक-
 ल्पेति ॥ संकल्पार्थतत्परैरेवावगम्यते अग्रसंस्थितार्थः अग्रस्वप्नगो-
 संस्थितोऽप्यर्थः अग्रस्यार्थपरैः पुरोवर्तिपरतत्परैरेवावगम्यते ॥ ५२ ॥
 अग्रस्ये इति ॥ यो मूढः अग्रस्ये वस्तुनि बुद्धिसंस्थिते पुद्गे स्थिते

इह विद्याधरोऽहं स्यामहं स्यामिह वैदिकः ।

इत्येकज्ञानसाफल्यं दृष्टान्तस्त्वर्थसिद्धये ॥ ५४ ॥

तस्मादेकार्थनिष्ठत्वाद्भिक्षुजीवेन रुद्रताम् ।

प्राप्य रुद्रात्मना लब्धा संकल्पार्थस्य सत्यता ॥ ५५ ॥

भिक्षुसंकल्पजीवास्ते प्रत्येकं तत्पृथग्जगत् ।

पश्यन्ति रुद्ररूपत्वात्प्राप्ताः सर्वे च सत्यताम् ॥ ५६ ॥

एवं ते भिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादयः ।

रुद्रविज्ञानवशतः स्वसंकल्पपुरीर्गताः ॥ ५७ ॥

ततो रुद्रेण संगत्य विविशुस्तत्परं पदम् ॥ ५८ ॥

राम उवाच ॥

एवं ते भिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादयः ।

सति संकल्पे संकल्पितार्थं प्राप्नुमिच्छति तदा अविवेकी एकनिष्ठ-
त्वाभावादेकत्र तात्पर्याभावात् तद्वयं असंस्कल्पितं चोभयं नाश्र-
येत् । यदुद्विष्यं न तु प्राप्नुमिच्छति न तदुद्विष्यमित्युभयोरप्यसि-
द्धेर्विनाशः ॥ ५३ ॥ इहेति ॥ अहं इह देशे काले संकल्पार्थं च
विद्याधरः स्यामिति वा अहमिह वैदिकः स्यामिति वा यदेकध्यान-
साफल्यं एकवस्तुविषयस्य ध्यानस्य फलसंबन्धः स एव कार्यसिद्धये
दृष्टान्तः ॥ ५४ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात्पूर्वोक्तादेतरेकार्थनिष्ठत्वात् संक-
ल्पार्थेकनिष्ठत्वात् भिक्षुरूपेण जीवेन रुद्रतां प्राप्य तेन रुद्रात्मना
संकल्पार्थस्य सत्यता प्राप्ता ॥ ५५ ॥ भिक्षुवति ॥ ते भिक्षुसंकल्प-
सिद्धा जीवा रुद्ररूपत्वात् संकल्पानां सत्यतां साफल्यं प्राप्तास्ततः
प्रत्येकं तज्जगत्पृथक् विलक्षणं पश्यन्ति स्वतन्त्रत्वात्सत्यसंकल्पत्वाच्चेति
भावः ॥ ५६ ॥ एवमिति ॥ ते पूर्वोक्ता भिक्षुसंकल्पकल्पिता जीवटब्रा-
ह्मणादयः रुद्रस्य भदिष्ठा स्वसंकल्पपुरीः स्वसंकल्पकल्पितानि स्थानानि

कथं सत्यत्वमायाताः संकल्पार्थे क्व सत्यता ॥ ५९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एकः सहस्रं भवति यथा चैष जनार्दनः ।

अंशावतारलीलाभिः कुरुते जागतीं स्थितिम् ॥ ६० ॥

एवं ते भिक्षुसंकल्पाजीवटब्राह्मणादयः ।

संशुद्धसंविदेकांशाः सत्या इव किल स्थिताः ॥ ६१ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे शतरुद्रोपाख्यानं
नाम षष्ठ सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

सुपुप्तमौनवान्भूत्वा त्यक्त्वा चित्तविलासिताम् ।

कलनामलनिर्मुक्तस्तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ १ ॥

राम उवाच ॥

वाङ्मौनमक्षमौनं च काष्ठमौनं च वेद्यहम् ।

सुपुप्तमौनं मौनेश ब्रह्मन्ब्रूहि किमुच्यते ॥ २ ॥

गताः प्राप्ताः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीवासि-
ष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे शतरुद्रोपाख्यानं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

पूर्वमेवा जन्मपरम्परा स्वसंकल्परूपभ्रान्तिसिद्धेति निदर्शयितुं
शतरुद्राख्यानमुक्तम् । इदानीं सौपुप्तमौनसंपादकं कर्कटीप्रभसद्वहु-
घटो वेतालप्रभसद्वो निरूप्यते—सुपुमेति ॥ चित्तविलासितां संक-
ल्पादिरूपं चित्तविलासं त्यक्त्वा कलनामलनिर्मुक्तः वासनारूपम-
लरहितः सुपुप्तमौनवान् यक्ष्यमाणलक्षणसुपुप्तमौनयुक्ते मूल्या अव-
ष्टम्बतत्पदः अथलम्बितप्रदमावसिष्ठ ॥ १ ॥ वागिति ॥ वाङ्मौना-

वासिष्ठ उवाच ॥

द्विविधः प्रोच्यते राम मुनिर्मुनिवरैरिह ।

एकः काष्ठतपस्वी स्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः ॥ ३ ॥

अभावितायां शुष्कायां क्रियायां बद्धनिश्चयः ।

हठाजितेन्द्रियग्रामो मुनिः स्यात्काष्ठतापसः ॥ ४ ॥

यथा भूतमिदं बुद्ध्वा भावितात्मात्मनि स्थितः ।

लोकोपमोऽपि तृप्तोऽन्तर्यः स मुक्तो मुनिः स्मृतः ॥ ५ ॥

एतयोर्योऽभवद्भावः शान्तयोर्मुनिनाथयोः ।

चित्तनिश्चयरूपात्मा मौनशब्देन कथ्यते ॥ ६ ॥

वाङ्मौनं वचसां रोधो बलादिन्द्रियनिग्रहः ।

अक्षमौनं परित्यागधेष्टानां काष्ठसंज्ञकम् ॥ ७ ॥

दीनां लक्षणं वक्ष्यते । हे मौनेश मुनीनां समूहो मौनं तस्येश । मुनिश्रे-

ष्ठेतर्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ अभावितायां ब्रह्मभावनारहितायां अतश्च

शुष्कायां नीरसायां क्रियायां प्राणायामादिरूपायां बद्धनिश्चयः

सन् हठयोगाजितेन्द्रियग्रामो मुनिः काष्ठतापसः स्यात् ॥ ४ ॥

यथेति ॥ यो मुनिः इदं जगद्यथा भूतं तथा बुद्ध्वा ब्रह्मेवेदं सर्व-

मिति निश्चित्य भावितात्मा ब्रह्मेवाहमिति निश्चित्वात्मवत्त्वः आत्मनि

स्थितः स्वरूपमेवानुसंधधानो व्यवहारमात्रेण लोकोपमोऽपि अन्तः-

स्वरूपमुत्तानुभवात्तृप्तिप्राप्तिः स मुनिर्जीवन्मुक्तः स्मृतः ॥ ५ ॥

उभयानुगतं सामान्यलक्षणमाह—एतयोरिति ॥ शान्तयोर्निर्विकार-

चित्तयोरेतयोः प्रवृत्तयोः प्रवृत्तयोर्मुनिनाथयोः चित्तनिश्चयरूपात्मा

योगेन तत्त्वज्ञानेन वा यश्चित्तस्य निश्चय एवनिष्ठत्वात्तद्रूप आत्मा

स्वमायो यस्य तादृशो भावोऽभिप्रायो मौनशब्देन कथ्यते ॥ ६ ॥

मुपेतमौननिरूपणाय प्रथमं मौनान्तराणि लक्ष्यग्राह—यागिति ॥

प्रस्फुरच्चित्तकलनमेतन्मौनत्रयं स्थितम् ।
 एतेषां हठमौनानां विषयः काष्ठतापसः ॥ ८ ॥
 अविभागमनायासं यदनाद्यन्तमास्थितम् ।
 ध्यायतोऽध्यायतश्चैव सौपुषं मौनमुच्यते ॥ ९ ॥
 यथाभूतमिदं बुद्ध्वा जगन्नानात्वविभ्रमम् ।
 यदास्थितमसंदेहं सौपुषं मौनमुच्यते ॥ १० ॥

वचसां निरोधाज्जातं धाव्यौनं बलाद्धठयोगवशाच्चक्षुरादीन्द्रियनिप्र-
 होऽक्षमौनम् । तद्वशादेव चेष्टानां शरीरतद्वयवक्रियाणां परित्यागः
 काष्ठमौनम् ॥ ७ ॥ प्रस्फुरदिति ॥ एतत्पूर्वोक्तं मौनत्रयं प्रस्फुरचि-
 त्तकलनं विलसच्चित्तवासनं स्थितम् । अत एतेषां हठमौनानां काष्ठता-
 पस एव विषय आश्रयो न जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथ चतुर्भि-
 र्लोकैः सुपुषमौनमाह—अविभागमिति ॥ ध्यायतोऽध्यायतो वा
 अन्तर्मुखस्य बहिर्मुखस्य वा मुनेरविभागं अविद्यमानजामदादिवि-
 भागं अनायासं अविद्यमानकर्मन्द्रियनिरोधकृष्टं अनाद्यन्तं उपक-
 मोपसंहाररहितं यदास्थितं ब्रह्मनिष्ठत्वं एतत्सौपुषं सुपुषिसंभवं मौनं
 उच्यते । महायोग एव सुपुषमौनमित्यर्थः । यदाह सर्वज्ञयोगी-
 'प्रपञ्चस्य भानेऽप्यभाने समं यन्न वा विद्ययाऽविद्ययालिङ्गिताङ्गम् ।
 तदात्मस्वरूपं तदानन्दसान्द्रं परंब्रह्मभावं महायोगमाहुः' इति ।
 यथाच शैवे—'शिवः स्वभाव एवैकश्चिन्त्यते निरुपाधिकः । यथा
 सैव मनोवृत्तिर्महायोग इहोच्यते' इति ॥ ९ ॥ यथेति ॥ नानात्व-
 विभ्रमं नानात्वेन परिध्रान्तमिदं जगद्यथाभूतं येन प्रकारेण निष्पन्नं
 संप्रकारं बुद्ध्वा ब्रह्मण्यप्यस्तत्वात्तदात्मकं निश्चित्य असंदेहं निर्वि-
 षत्सं यद्ब्रह्मभावेनास्थितं तच्च सौपुषं मौनमेव । कपितु सौपुषं

अनेकसंविद्रूपात्म शिवमेवेदमातंतम् ।

इत्यास्थितमनन्तं यत्सौपुप्तं मौनमुच्यते ॥ ११ ॥

आकाशं नैव चाकाशं सर्वमस्ति च नास्ति च ।

इति स्थितं समं शान्तं यत्तन्मौनं सुपुप्तवत् ॥ १२ ॥

सुपुप्तमौनं योगीशैर्द्विविधैः प्राप्यते खलु ।

सांख्ययोगिन एके स्युरपरे योगयोगिनः ॥ १३ ॥

सम्यग्ज्ञानावधोधेन सुसिद्धैकसमाधिनाः ।

सांख्यैवावबुद्धेयुस्ते सांख्या योगिनः स्मृताः ॥ १४ ॥

प्राणाद्यनिलसंशान्तौ युक्त्या ये पदमागताः ।

अनामयमनाद्यन्तं ते स्मृता योगयोगिनः ॥ १५ ॥

मौनसंगतमिति पाठः । तत्र मौनसंगतं मौनसंस्थानं मौनस्य प्रका-
रमित्यर्थः ॥ १० ॥ अनेकेति ॥ इदं जगत् अनेकसंविद्रूपात्म अने-

कसंविद्रूपा आत्मानः स्वभावा यस्य तादृशमावतं व्याप्तं शिवं ब्रह्मे-
वेति यदनन्तं निरवधिकमास्थितं ब्रह्मनिष्ठत्वं तत्सौपुप्तं मौनमुच्यते

॥ ११ ॥ आकाशमिति ॥ सर्वं जगत् आकाशं चिदाकाशविवर्त-
त्वादाकाशं नैव मूर्तिमत्त्वात् तयास्ति च अधिष्ठानसत्तायाः सद्रू-

पेण प्रतीतेः नास्ति च कल्पितत्वात् इति जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेण
नास्तित्वं निश्चित्य सममेकाकारं शान्तं निर्विकारं यत्स्थितं या निष्ठा

तत्सुपुप्तवन्मौनम् । सुपुप्ततुल्यं मौनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ सुपुप्तेति ॥ सांख्य-
योगिनो योगयोगिनश्च वक्ष्यन्ते ॥ १३ ॥ सम्यगिति ॥ सम्यग्ज्ञा-

नावधोधेन तत्त्वज्ञानोदयेन सुसिद्धो य एकसमाधिः एकस्मिन्नद्वि-
तीये ब्रह्मणि चित्तविश्रान्तिस्तदुपलक्षिता ये योगिनः ते सांख्यैव

सम्यग्ज्ञानेनैवावबुद्धा इति कृत्वा सांख्ययोगिनः स्मृताः ॥ १४ ॥
प्राणादीति ॥ ये तु युक्त्या अष्टाङ्गयोगेन प्राणादीनामनिष्ठानां संशान्तौ

उपादेयं तु सर्वेषां शान्तं पदमकृत्रिमम् ।

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं परं योगैस्तदेव हि ॥ १६ ॥

यत्र प्राणमनोवृत्तिरत्यन्तं नोपलभ्यते ।

वासनावागुराक्रान्ता तद्विद्धि परमं पदम् ॥ १७ ॥

मनो मुधैवाभ्युदितममदेवानवेक्षणात् ।

स्वप्ने स्वमरणाकारं प्रेक्षमाणं न विद्यते ॥ १८ ॥

एकतत्त्वधनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ।

मनोविनिग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसंग्रहः ॥ १९ ॥

एकार्थाभ्यसनप्राणरोधचित्तपरिक्षयाः ।

एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिद्ध्यन्ति परस्परम् ॥ २० ॥

सत्यां अनामयमनाद्यन्तं च पदमागतास्ते योगयोगिनः स्मृताः ॥ १५ ॥

उपादेयमिति ॥ शान्तमकृत्रिमं पदमेव सर्वेषां योगिनामुपादेयं अतो

हेतोः सांख्यैर्योगिभिर्यत्स्थानं प्राप्यते योगैरपि तत्परं स्थानं प्राप्यते

॥ १६ ॥ किं तत्पदमित्यत्राह—यत्रेति ॥ यत्र यस्मिन्पदे वासना-

वागुरान्ता वासनैव वागुरा धन्धकत्वात् तथा आक्रान्ता

व्याप्ता प्राणमनसोवृत्तिर्व्यापारः अत्यन्तं सम्यङ्नोपलभ्यते तदेवा-

त्मस्वरूपं परमं पदं विद्धि परब्रह्मस्वरूपं विद्धि ॥ १७ ॥ मन

इति ॥ मनस्तावद्वस्तुतोऽसदेव अनवेक्षणादविचारान्मुधैव स्वप्ने

मरणप्रत्ययवदुत्थितं अतः प्रेक्षमाणं विचार्यमाणं सन्न विद्यते ।

अविचारमिद्वयस्य विचारेण निवृत्तिर्युक्तैवेति भावः ॥ १८ ॥ एवेति ॥

एकतत्त्वधनाभ्यासः एकस्यैव म्याभिमतस्य तत्त्वस्य निरन्तरमनु-

संधानं तथा प्राणानां विलयः मनोनिग्रहश्चेति त्रितयमेव मोक्षशब्दस्य

संग्रहः । अत एतावदेव मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवेति ॥

एकतत्त्वाभ्यासादीनां त्रयाणां मध्ये एकस्मिन्नपि सिद्धे इतरे अपि

अविनाभाविनी नित्यं जन्तूनां प्राणचेतसी ।

कुसुमामोदवन्मिश्रे तिलतैल इव स्थिते ॥ २१ ॥

आधाराधेयवच्चैव एकाभावे विनश्यतः ।

कुरुतश्च स्वनाशेन कार्यं मोक्षारूपमुत्तमम् ॥ २२ ॥

एकस्मिन्सुदृढे तत्त्वे तावद्भावं विभावयेत् ।

भावो भावत्वमायाति स्वाभ्यासाद्यावदावतम् ॥ २३ ॥

यदेकतानं भवति चेतस्तद्भवति क्षणात् ।

शान्ताशेषविशेषौघं चिराभ्यासस्वभावतः ॥ २४ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

संसृतिस्वप्नविभ्रान्तौ वेतालोदाहृतानिमान् ।

प्रश्नानाकर्णय शुभान्प्रसङ्गात्समृतिमागतान् ॥ २५ ॥

अस्ति विन्ध्यमहादव्यां वेतालो विपुलाकृतिः ।

स कंचिन्मण्डलं गर्वादाजगाम जिघांसया ॥ २६ ॥

सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ अविनाभाविनी इति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥

जन्तूनां प्राणचेतसी कर्तुणी अविनाभावित्वात्तिलतैलयत् कुसु-

मामोदवदाधाराधेयवच्च मिश्रे परस्परसंगते एव स्थिते ॥ २१ ॥

अतो हेतौरेकस्याभावे द्वे अपि नश्यतः स्वनाशेन कारणेन मोक्षा-

रयमुत्तमं कार्यं कुरुतश्च ॥ २२ ॥ एकस्मिन्निति ॥ सुदृढे प्रामाणिके

एकस्मिन्तत्त्वे तावद्भावं चित्तशक्तिं विभावयेत् । यावत्स्वाभ्यासाद्वे-

तोरावतं भावत्वं भाव्यमानस्वरूपत्वमायाति ॥ २३ ॥ यदिति ॥

चेतः चित्तं यदेकतानं यस्मिन्वस्तुनि एकाग्रं भवति चिराभ्यास-

स्वभावतः चिरकालानुसंधानवशात् शान्ताशेषविशेषौघं निवृत्तनि-

तिष्ठभेदं सत् क्षणात्तदेव वस्तु भवति ॥ २४ ॥ २५ ॥

अस्तीति ॥ मण्डलं देशम् । जिघांसया भक्षणेच्छया ॥ २६ ॥

स वेतालोऽवसत्पूर्वं कस्मिंश्चित्सज्जनास्पदे ।
 बहुचल्युपहारेण नित्यतृप्ततया मुखी ॥ २७ ॥
 निर्निमित्तं निरागस्कं पुरोऽप्यभ्यागतं न सः ।
 क्षुधितोऽपि नरं हन्ति सन्तो हि न्यायदर्शकाः ॥ २८ ॥
 स कालेनाटवीगेहो जगाम नगरान्तरम् ।
 न्याययुक्त्या नरं भोक्तुं क्षुधा समभिनोदितः ॥ २९ ॥
 तत्र प्राप स भूपालं रात्रिचर्याविनिर्गतम् ।
 तमाह घनघोरेण शब्देनोग्रनिशाचरः ॥ ३० ॥

वेताल उवाच ॥

राजंल्लब्धोऽसि मीमेन वेतालेन मयाधुना ।
 क्व गच्छसि विनष्टोऽसि भव भोजनमद्य मे ॥ ३१ ॥

राजोवाच ॥

भो रात्रिचर निन्यायं मां चेदस्ति बलादिह ।
 तत्ते सहस्रधा मूर्ध्ना स्फुटिष्यति न संशयः ॥ ३२ ॥

वेताल उवाच ॥

न त्वामइयहमन्यायं न्यायोऽयं हि मयोच्यते ।

राजासि सकलाशाश्च पूरणीयास्त्वयार्थिनाम् ॥ ३३ ॥

यद्व्यल्युपहारेण मांसादिकल्पितबहुविधबलिसमर्पणेन ॥ २७ ॥
 निर्निमित्तमिति ॥ स वेतालः क्षुधितोऽपि निरपराधं नरं पुरोऽभ्या-
 गतमपि निर्निमित्तं न हन्ति । हि यस्मात्कारणात्सन्तो विद्वांसः
 न्यायदर्शका न्यायस्य प्रवर्तकाः । वेतालो ब्रह्मवित्तया अन्या-
 येन न हन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्रेति ॥ रात्रिचर्या-
 विनिर्गतम् । राजानो हि राज्यस्थितिं विचारयितुमेकाकिनः
 प्रच्छन्नवेपेण रात्रायटन्ति । तथा रात्रिचर्याया विनिर्गतम् ॥ ३० ॥

ममैतामर्थानां राजन्संभवार्थां प्रपूरयन् ।
 प्रश्नानिमान्मयोक्तांस्त्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 कस्य सूर्यस्य रश्मीनां ब्रह्माण्डानि कृशाणवः ।
 कस्मिंस्फुरन्ति पवने महागगनरेणवः ॥ ३५ ॥
 स्वमात्स्वमान्तरं गच्छञ्शतशोऽथ सहस्रशः ।
 त्यजन्नत्यजति स्वच्छं कः स्वरूपं प्रमास्वरम् ॥ ३६ ॥
 रम्भास्तम्भो यथा पत्रमात्रमेव पुनःपुनः ।
 अन्तरन्तस्तथान्तश्च तथा कोऽणुः स एव हि ॥ ३७ ॥
 ब्रह्माण्डाकारभूतौ च सूर्यमण्डलमेवः ।
 अपरित्यजतोऽणुत्वं कस्याणोः परमाणवः ॥ ३८ ॥
 कस्यानवयवस्यैव परमाणुमहागिरेः ।
 शिलान्तर्निविडैकान्तरूपा मज्जा जगन्नयी ॥ ३९ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्तवति वेताले वक्तुं प्रश्नान्विहस्य सः ।
 उवाच वचनं राजा दन्तांशुधवलाम्बरम् ॥ ४० ॥
 राजोवाच ॥

एष चित्सूर्य उदितः सर्वमेतत्तपत्यसौ ।
 विज्ञानात्मैष परमो भास्करो भाविताशयः ॥ ४१ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ममेति ॥ संभवार्थां संभवदर्शाम् ॥ ३४ ॥
 अथ श्लोकपञ्चकेन वेतालप्रभाः—कस्येति ॥ ते च पदप्युत्तराव-
 सरे स्पष्टीभवन्ति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 तत्र ब्रह्माण्डानि कस्य सूर्यस्य रश्मीनां कृशाणवः सूक्ष्मा लेशा इति
 प्रभोत्तरं श्लोकद्वयेनाह—एष इति ॥ कस्य सूर्यस्येति पृष्ठः सूर्यः

इमे ये भुवनाभोगास्तस्यैव त्रसरेणवः ।

विज्ञानपरमार्कस्य भासा भान्ति भवन्ति च ॥ ४२ ॥

कालसत्ता नभःसत्ता स्पन्दसत्ताथ चिन्मयी ।

शुद्धचेतनसत्ता च सर्वमित्यादि पावनम् ॥ ४३ ॥

परमात्ममये वायौ रजः स्फुरति चञ्चलम् ।

कुसुमाङ्ग इवामोदस्तदतद्रूपकं स्वतः ॥ ४४ ॥

चित्सूर्य एवेति भङ्ग्यन्तरेण त्वयोक्तः । यतोऽसौ चित्सूर्य एवैत-
त्सूर्य जगत्तपति प्रकाशयति । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति
श्रुतेः । एष चित्सूर्य उदित इति कचित्पाठः । तत्र उदितः त्वयोक्त
इत्ययमेवार्थः । तस्य प्रसिद्धसूर्यैर्लक्षण्यमाह । एष विज्ञानात्मा
भाविताशयः जीवरूपेण सर्वान्तःकरणप्रवर्तकः परमो भास्करः ।
भास्करादीनामपि तत्तेजोलेशत्वात् । तदुक्तं गीतासु—'यदादित्यगतं
तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यद्यन्द्रमसि यद्यामौ तत्तेजो विद्धि
मामहम्' इति ॥ ४१ ॥ इमे भुवनाभोगास्तस्यैव विज्ञानपरमार्कस्य
प्रसरेणुतुल्या अंशाः तस्यैव भासा भवन्ति च उत्पद्यन्ते प्रलीयन्ते
च ॥ ४२ ॥ कस्मिन्पवने महागगनादयो रेणवः स्फुरन्तीति द्वितीय-
प्रश्नं श्लोकद्वयेन विवृणोति—कालेति ॥ कालसत्ता कालरूपायाः क्षणैः
स्फूर्तिः । इत्थं नभःस्फूर्तिः नभःसत्ता । स्पन्दसत्ता स्पन्दस्यमापस्य
यायोः सत्ता । अथ चिन्मयी शुद्धचेतनसत्ता केवलचेतनसृष्टिश्च इत्या-
दिचेतनाचेतनात्मकं पावनं चिद्विम्बितं रूपम् ॥ ४३ ॥ चञ्चलं पञ्च-
भूतानि रजः कुसुमाङ्गे कुसुमावयवेऽप्यामोदधुपरमात्ममये पापौ
तदतद्रूपमरूपं च म्यतः स्फुरति तत्र । तद्रूपत्वं स्वरूपत्वात् भास-
मानत्वात् येनचिदाकारेण प्रतीनिहेतुत्वाच्च । अतद्रूपं स्वविनारित्य-

जगदाख्ये महास्वप्ने स्वप्नात्स्वप्मान्तरं व्रजन् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्ववृंहितम् ॥ ४५ ॥

रम्भास्तम्भो यथा पत्रमात्रमेवोत्तरोत्तरम् ।

अन्तरन्तस्तथैवेदं विश्वं ब्रह्म विवर्त्यपि ॥ ४६ ॥

सूक्ष्मत्वादप्यलम्ब्यत्वात्परमात्मा परोऽणुकः ।

अनन्तत्वादसावेव प्राप्तो मेर्वादिमूलताम् ॥ ४७ ॥

परमाणुवदाभाति मेर्वादि पुरतोऽस्य तत् ॥ ४८ ॥

जडत्वदुःखमयत्वादिभिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥ स्वप्नात्स्वप्मान्तरं शतसहस्रशो गच्छन् पूर्वस्वप्नान् त्यजन्नपि स्वच्छं सुभासुरं च स्वरूपं न त्यजतीति तृतीयप्रश्नं श्लोकेन विवृणोति—जगदिति ॥ जगदेव महास्वप्नः सायामयत्वात् तत्र जन्मानि क्षुद्रस्वप्नाः तादृशान्स्वप्नान्-नुभवन्नप्यात्मा शान्तत्ववृंहितं ब्रह्मणो निर्बिकारस्वरूपे कल्पितं शान्तं रूपं न त्यजति । संसरन्नपि जीवो ब्रह्मभावं न त्यजति संसारस्य कल्पितत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ चतुर्यस्योत्तरमाह—रम्भास्तम्भेति ॥ रम्भास्तम्भः कदलीस्तम्भः स यथा अन्तरन्तर्षिविच्य दृश्यमानः पुनःपुनः पत्रमात्रमेव तथा विवर्त्यपि विचित्रतया वर्तमानमपि विश्वमिदमन्तर्विचार्यमाणं ब्रह्मैव ॥ ४६ ॥ ब्रह्माण्डादयो महान्तोऽपि भावा अणुत्वमपरित्यजन्त एव कस्याणोः परमाणव इति पञ्चमं प्रश्नं सार्धेन श्लोकेन विवृणोति—सूक्ष्मत्वादिति ॥ परमात्मा सूक्ष्मत्वादिदन्तया ग्रहीतुमशक्यत्वादलम्ब्यत्वात् प्रामु-मशक्यत्वाच्च परोऽणुकः परमाणुतुल्यः । असावेव परमात्मा अनन्तत्वादेशकालादिभिरपरिच्छिन्नत्वान्मेर्वादिमूलतां परिच्छि-न्नस्य मेर्वादिमूलतामुपादानत्वं प्राप्तः ॥ ४७ ॥ तच्च मेर्वादि वस्तु

परोऽणुरेपोऽलभ्यत्वात्पूरकत्वान्महागिरिः ।
 सर्वावयवरूपोऽपि निरस्तावयवः पुमान् ॥ ४९ ॥
 विज्ञप्तिमात्रसारत्वात्सर्वाधिष्ठानरूपिणः ।
 अस्य विज्ञप्तिमात्रस्य मज्जामात्रं जगन्नयम् ।
 विज्ञानमात्रमध्यं हि विद्धि साधो जगन्नयम् ॥ ५० ॥
 इति राजमुखाच्छ्रुत्वा वेतालः शान्तिमाययौ ।
 भावितात्मतया तत्र विचारोत्थितया तया ॥ ५१ ॥
 उपशान्तवपुर्भूत्वा गत्वैकान्तमनिन्दितम् ।
 बभूवाविरलध्यानी विस्मृत्य विरलां क्षुधाम् ॥ ५२ ॥
 इति श्रीयोगवासिष्ठसारे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे वेतालोपाख्यानं
 नाम सप्तमं सर्गं ॥ ७ ॥

तस्य परमात्मनः पुरतः परमाणुवदाभाति । परमात्ममहत्त्वापे-
 क्षया मेर्यादीनामतिसूक्ष्मत्वात् ॥ ४८ ॥ अनवयवस्य परमाणु-
 रूपस्य महागिरेरियं जगन्नयमी शिलान्तर्गता निविडैकान्तरूपा कठि-
 नैकस्वभावा मज्जा सारभूतोऽश् इति पष्टं प्रभं सार्धश्लोकद्वयेन
 विवृणोति—पर इति ॥ एष पुमानलभ्यत्वादप्राप्यत्वात्परमाणुश-
 ब्दवाच्योऽपि शब्दपूरकत्वात् व्यापकत्वान्महागिरिरपि सर्वावयव-
 रूपोऽपि स्थूलप्रपञ्चाकारतया दृश्यमानोऽपि वस्तुतोऽपि निरस्ता-
 वयवः ॥ ४९ ॥ सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानरूपिणोऽस्य विज्ञप्तिमात्रसार-
 त्वात् विज्ञानमात्रमेव सारोऽश् इति कृत्वा विज्ञप्तिमात्रस्यास्य पुंसी
 जगन्नयं मज्जामात्रं घनीभूतः सारोऽश् एव । हि यस्मात्कारणा-
 द्जगन्नयं विज्ञानमात्रस्य मध्यं मध्ये वर्तते अतो मध्यवर्तित्वान्म-
 स्मारूपस्य युज्यत इति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति धीयासिष्ठ-
 त्रिपरणे निर्वाणप्रकरणे वेतालोपाख्यानं नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

! ॥ अष्टमः सर्गः ।

! ॥ वसिष्ठ उवाच ॥

संहृत्य सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनान्तरात्मना ।
प्रवाहपतितं कुर्वन्निरिच्छस्तिष्ठ शान्तधीः ॥ १ ॥
आकाशविशदं कृत्वा मनसैव मनो मुनिः ।
तिष्ठैकशमशान्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २ ॥
स्थिरबुद्धेरमूढस्य यथाप्राप्तलिवर्तिनः ।
राज्ञो भगीरथस्येव दुःसाध्यमपि सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

! ॥ राम उवाच ॥

यथा चित्तचमत्कृत्या राज्ञो गङ्गावतारणम् ।
भगीरथस्य संपन्नं तन्मे कथय वै प्रभो ॥ ४ ॥

! ॥ वसिष्ठ उवाच ॥

आसीद्भगीरथो नाम राजा परमधार्मिकः ।
भुवः समुद्रयुक्ताया मण्डलीतिलकोपमः ॥ ५ ॥
संकल्पानन्तरं प्रापुर्यथाभिमतमर्थिनः ।
चन्द्रप्रसन्नवदनाद्यसाच्चिन्तामणेरिव ॥ ६ ॥

। पूर्वं सौपुत्रमौनसंपादकविवेकप्रदर्शनाय घेतालप्रभा निरूपिताः ।
इदानीं तु दुर्लभापि चित्तविश्रान्तिः स्वप्रयत्नेनैव लभ्यत इति दर्श-
यितुं भगीरथकथा कथ्यते—संहृत्येति ॥ सर्वतो बाह्यविषयाश्चित्तं
संहृत्य प्रत्याहृत्य स्तिमितेन स्वरूपनिष्ठेन अन्तरात्मनान्तःकरणेनो-
पलक्षितः प्रवाहपतितमाचारक्रमप्राप्तं कर्म कुर्वन्निरिच्छः शान्त-
धीस्तिष्ठ ॥ १ ॥ आकाशेति ॥ मनसैव विचारसत्परेण स्वचित्ते-
नैव ॥ २ ॥ ३ ॥ यथेति ॥ चित्तचमत्कृत्या आश्चर्यकारिणी

गङ्गासोपानपद्धत्या येन पातालवासिनः ।
 योजिता ब्रह्मणो लोके चान्धवा लोकबन्धुना ॥ ७ ॥
 यौवने वर्तमानस्य तस्य भूमीपतेरपि ।
 प्रविचारयतो लोकयात्रां पर्याकुलामिमाम् ॥ ८ ॥
 सुविरागचमत्कारविचारकणिकोदभूत् ।
 वयस्यापि च तारुण्ये दैवाद्ब्रह्मी मराविव ॥ ९ ॥
 एकान्ते चिन्तयामास महीपतिरसावथ ।
 जगदात्रामिमां नित्यमसमञ्जससंकुलाम् ॥ १० ॥
 पुनर्दिनं पुनः श्यामा दानादानशतं पुनः ।
 तदेव शुष्कं विरसं लभ्यते कर्म कुर्यता ॥ ११ ॥
 येन प्राप्तेन लोकेऽस्मिन्नाप्राप्तमवशिष्यते ।
 तत्कृतं सुकृतं मन्ये शेषं कर्म विपूचिका ॥ १२ ॥

चित्तवृत्तिः चित्तचमत्कृतिस्तया ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यौवन
 इति श्लोकद्वयं याक्यम् ॥ सुविरागचमत्कारः शोभनो विरागचम-
 त्कारो वैराग्यनिश्चयो यस्यां सा । विचारकणिका सूक्ष्मो विचारः
 ॥ ८ ॥ ९ ॥ एकान्त इति ॥ असमञ्जससंकुलां असमञ्जसमन्याप्यं
 तेन संकुलां व्याकुलाम् ॥ १० ॥ पुनरिति ॥ श्यामा रात्रिः ।
 कर्म सांसारिकं व्यापारम् । शुष्कं विरसं नीरसं विपरीतरसं वा ।
 दानादानशतं लभ्यते त्यागमोगशतं प्राप्यते ॥ ११ ॥ येनेति ॥
 येन यस्तुना प्राप्तेन सता अप्राप्तं याञ्छितं किञ्चिदपि नावशिष्यते
 तदेव कृतं सुकृतं मन्ये । शेषमन्यत्कर्म विपूचिकैव । पुनःपुनः
 प्रवृत्तिहेतुत्वात् । बन्धनिवृत्तिहेतुरेव सत्कर्मत्वर्थः । यदाह प्रह्लादः—
 'तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये । आयातायापरं कर्म

पुनः पुनः पर्युपितं कर्म कुर्वन् लज्जते ।
 मूढबुद्धिरमूढस्तु किं कुर्यात्किल बालवत् ॥ १३ ॥
 अथैकदोद्विग्नमनाः कदाचित्रितुलं गुरुम् ।
 एकान्ते संसृतेर्भीतः समपृच्छद्भगीरथः ॥ १४ ॥
 जरामरणमोहादिरूपाणां भयकारिणाम् ।
 भगवन्सर्वदुःखानां कथमन्तः प्रजायते ॥ १५ ॥

त्रितुल उवाच ॥

चिरसाम्यात्मनोत्थेन निर्विभागविलासिना ।
 राजञ्ज्ञेयावबोधेन पूर्णेन भरितात्मना ॥ १६ ॥
 क्षीयन्ते सर्वदुःखानि त्रुट्यन्ति ग्रन्थयोऽमितः ।
 संशया विलयं यान्ति सर्वकर्माणि चानघ ॥ १७ ॥
 ज्ञेयं तु विदुरात्मानं संशुद्धज्ञप्तिरूपिणम् ।
 स च सर्वगतो नित्यं नास्तमेति न चोदयम् ॥ १८ ॥

विद्यान्या शिल्पनैपुणम् इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ चिरेति
 श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ चिरसाम्यात्मना चिरं साम्यरूपेण सर्वावगता-
 कारेण । यदुत्थितः यदुदितः तेन निर्विभागविलासिना निर्विशेषं
 स्फुरत्ता पूर्णेन अखण्डेन भरितात्मना व्याप्तेन ज्ञेयावबोधेन ज्ञेयस्य
 परतत्त्वस्य साक्षात्कारेण सर्वदुःखानि क्षीयन्ते । ग्रन्थयो बन्धहेतवः
 अहंकारादयस्तुट्यन्ति छिद्यन्ते । संशयाः कैवल्यमस्ति न वा आत्मा
 परमानन्दरूपो भवति न चेत्येवमादयः शममायान्ति । सर्वकर्माणि
 पुण्यापुण्यरूपाणि सर्वाण्यपि कर्माणि शममायान्ति । 'भिद्यते
 हृदयप्रणयः' इत्यादिश्रुतेः ॥ १६ ॥ १७ ॥ किं तज्ज्ञेयमित्यत आह—
 ज्ञेयमिति ॥ ज्ञानस्वरूपो नित्यः सर्वगतश्च विशुद्ध अतएव ज्ञेय

। मगीरथ उवाच ॥

चिन्मात्रं सर्वगं शान्तमस्ति निर्मलमच्युतम् ।

देहादि नेतरत्किंचिदिति वेद्मि मुनीश्वर ॥ १९ ॥

किंत्वत्र प्रतिपत्तिर्मे स्फुटतामेति न प्रभो ।

एतावन्मात्रसंवित्तिः स्वामहं सर्वदा कथम् ॥ २० ॥

त्रितुल उवाच ॥

ज्ञानेन ज्ञेयनिष्ठत्वमेति चेतो हृदम्बरे ।

ततः सर्ववपुर्भूत्वा भूयो जीवो न जायते ॥ २१ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ २२ ॥

आत्मनोऽनन्ययोगेन तद्भावनमनारतम् ।

इत्यर्थः ॥ १८ ॥ चिन्मात्रमिति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ शान्तत्वावि-

लक्षणं चिन्मात्ररूपं निर्गुणं ब्रह्मैवास्ति । इतरदात्मव्यतिरिक्तं देहा-

दिरूपं वस्तु किंचिदपि वस्तुतो नास्तीति वेद्मि ॥ १९ ॥ किंतु

अत्रास्मिन्नर्थे प्रतिपत्तिः ज्ञानं स्थिरप्रतिष्ठां नेति । अतः एतावन्मात्र-

संवित्तिः चिन्मात्रानुसंधानमयः कथं केन प्रकारेण स्वां तं

प्रकारं निरूपयेत्यर्थः ॥ २० ॥ ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानेन वक्ष्यमाणल-

क्षणेन ज्ञानसाधनेन चेतो यदा हृदम्बरे हृदयाकाशे ज्ञेयनिष्ठत्वं

स्वरूपनिष्ठत्वमेति ततस्तदा जीवः सर्ववपुर्भूत्वा सर्वात्मको

भूत्वा भूयो न जायते । अन्तर्गुणतया स्वरूपनिष्ठत्वे स्वयं

मेयं सयात्मकं ब्रह्म भूत्वा पुनर्जीवभावं नेतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

किं तज्ज्ञानमित्यत्राह—असक्तिर्विषयेष्वनासक्तिः । पुत्रदारगृहादिषु

अनभिष्वङ्गः भ्रमं तारादित्यम् । इष्टानिष्टोपपत्तिषु प्रियाप्रियेषु नित्यं

समचित्तत्वं दर्पविषोदरादित्यम् ॥ २२ ॥ अनन्ययोगेन अभेदभा-

विविक्तदेशसेवित्त्वमरतिर्जनसंसदि ॥ २३ ॥

अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तेमज्ञानं स्यादितोऽन्यथा ॥ २४ ॥

रागद्वेषक्षयकरं संसारव्याधिमेपजम् ।

अहंकारोपशान्तौ तद्राजज्ज्ञानमवाप्यते ॥ २५ ॥

भगीरथ उवाच ॥

शरीरेऽसिंधिरारूढो गिरौ तरुरिव स्वके ।

अहंभागे महामागु वद मे त्यज्यते कथम् ॥ २६ ॥

त्रितुल उवाच ॥

पौरुषेण प्रयत्नेन त्यक्त्वा भोगौघमावनाम् ।

गत्वा विकसितां सत्तामहंकारलयं व्रजेत् ॥ २७ ॥

धनया आत्मनः स्वरूपस्य अनारतमविच्छिन्नं तद्भावनं ब्रह्मभावनं
ब्रह्मबाहमित्यनुसंधानम् । विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः पूतो निर्जे-
नश्च यो देशः तत्सेवनशीलत्वम् । जनसंसदि पामरजनसभायां
अरतिरनवस्थानम् ॥ २३ ॥ अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वं आत्मविषयक-
ज्ञानतत्परत्वम् । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानप्रयोजनस्यात्यन्तिकदुः-
स्रोपरमस्यानुसंधानम् । एतत्पूर्वोक्तं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानमिति
प्रोक्तम् । इतोऽन्यथा उक्तसाधनविपरीतं विषयासक्त्यादिकमज्ञा-
नम् । संसारहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ रागेति ॥ देहादावहंकारभा-
वत्वस्यात्मज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् तदुपशान्तावेवात्मनः स्वरूपमवग-
म्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ शरीर इति ॥ संसारस्यानादित्वात्तन्मूल-
त्वभूतस्याहंकारस्य रूढमूलतया त्यागो दुष्कर इति भावः ॥ २६ ॥
पौरुषेणेति ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन वासनाक्षयहेतुः सम्यग्ज्ञानसमाध्यः

यन्त्राणां पञ्जरं यावद्भयं लज्जादिनाखिलम् ।

अकिञ्चनत्वशेषेण स्फुटा तावदहंकृतिः ॥ २८ ॥

मर्वमेतद्विया त्यक्त्वा यदि तिष्ठसि निश्चलः ।

तदहंकारविलये त्वमेव परमं पदम् ॥ २९ ॥

शान्ताशेषविशेषणो विगतमीः संत्यक्तसर्वेषणो

गत्वा नूनमकिञ्चनत्वमरिषु त्यक्त्वा समग्रां श्रियम् ।

शान्ताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेव भिक्षामटन्

मामप्युज्झितवानलं यदि भवस्युच्चैस्तदुच्चैरसि ॥ ३० ॥

भ्यासादिरूपः पौरुषः प्रयत्नः तेन भोगौघभावनां विषयवासनां
त्यक्त्वा विकसितां परिपूर्णां सत्तां गत्वा आश्रित्य अहंकारलयं
ब्रजेत् । साधयेदित्यर्थः ॥ २७ ॥ यन्त्राणामिति ॥ लज्जादि अनुचिते

कर्मणि चेतसः संकोचो लज्जा । आदिशब्दाज्जातिकुलाभिमानादिप्र-
हणम् । तदुक्तम्—‘घृणा शङ्का स्पृहा लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

शूलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः’ इति । तादृशं लज्जादि-
रूपं यन्त्राणां पञ्जरं अकिञ्चनत्वशेषेण स्वरूपातिरिक्तं किञ्चिदपि यस्य

नास्ति सोऽकिञ्चनः तद्भावमात्रशेषेण यावदखिलं न भग्नं न त्यक्तं
तावदहंकृतिः स्फुटा न निवर्तत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ सर्वमिति ॥

एतत्सर्वं लज्जाभिमानादिकं सर्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥ शान्तेति ॥
शान्तान्यशेषविशेषणानि प्राप्स्योऽहं गृहस्थोऽहमित्यादीनि यस्य ।

विगता मीर्भयहेतुः यस्मात् । संत्यक्ताः सर्वा एषणाः पुत्रकलत्रादि-
वाञ्छा येन स तादृशः सन् अरिषु समग्रां श्रियं त्यक्त्वा अकिञ्च-
नत्वमेव गत्वा आश्रित्य शान्ताहंकृतिरस्तदेहकलनस्तेष्वेवारिषु भिक्षा-
मटन् मामपरित्याज्यं शुकमपि अलं मन्यशुज्झितवान् यदि भवसि

तर्हि उच्चैरस्युच्चैरसि उन्नतादप्युन्नतोऽसि । सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मपासी-

वसिष्ठ उवाच ॥

अथ तस्य गुरोर्वक्त्रादित्याकर्ण्य भगीरथः ।

मनस्याहितकर्तव्यः स्वव्यापारपरोऽभवत् ॥ ३१ ॥

ततः कतिपयेष्वेव वासरेषु गतेषु सः ।

अग्निष्टोममखं चक्रे सर्वत्यागैकसिद्धये ॥ ३२ ॥

गोभूम्यश्चहिरण्यादि ददौ धनमशेषतः ।

द्विजदेवार्तबन्धुभ्यो गुण्यागुण्यं विचारयन् ॥ ३३ ॥

दिवसत्रयमात्रेण सर्वमेव परित्यजन् ।

स्ववस्त्रमात्रशेषोऽसावासीद्राजा भगीरथः ॥ ३४ ॥

अथ सर्वार्थरिक्तं तु खिन्नप्रकृतिपौरकम् ।

सीमान्तिने तृणमिव राज्यं स्वमरये ददौ ॥ ३५ ॥

आक्रान्ते द्विपता राज्ये मुनिसद्मनि मण्डले ।

अधोवासोऽवशेषोऽसौ निर्जगाम स्वमण्डलात् ॥ ३६ ॥

त्यर्थः ॥ ३० ॥ अथेति ॥ मनस्याहितकर्तव्यः गुरूपदिष्टं कर्तव्यं

चित्ते निधायेत्यर्थः । स्वव्यापारपरः राज्यचिन्ता स्वव्यापारः तत्र

वात्पर्यवानिवाभूत् ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ सर्वत्यागैकसिद्धये सर्व-

धनत्यागावसरसपादनायेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अथेति ॥

अथ भगीरथः सर्वार्थरिक्तं सर्वधनशून्यं खिन्नप्रकृतिपौरकं खिन्नाः

स्त्रीणाः प्रकृतयोऽमात्यादयः पौराः पुरजनाश्च यस्मिन्सत्त्वं स्वीयं

राज्यं तृणमिव सीमान्तिने सीमान्ते वर्तमानाय अरये ददौ ।

सामन्तिन इति पाठे सामन्ताः समन्तसमवा देशास्तद्वत् । समी-

पदेशाधिपतय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ आक्रान्त इति ॥ द्विपता राज्ये

राज्यमवे सद्मनि स्वगृहे मण्डले स्वराष्ट्रे च आक्रान्ते सति असौ

भगीरथः अधोवासोऽवशेषः शरिषानन्मात्रशेषो मुनिः मौननिष्ठः

यत्र न ज्ञायते नाम्ना यत्र न ज्ञायते मुखात् ।
 तत्र ग्रामे अरण्येषु पुरेषूवास धैर्यवान् ॥ ३७ ॥
 इत्यल्पेनैव कालेन प्रशान्तसकलैषणः ।
 परमेण शमेनासौ प्राप विश्रान्तिमात्मनि ॥ ३८ ॥
 भ्रमन्द्वीपानि भृपीठे कदाचित्कालयोगतः ।
 अवशः शत्रुणाक्रान्तं स्वमेव प्राप तत्पुरम् ॥ ३९ ॥
 नानागारांश्च तत्रासौ प्रवाहपतितांश्च तान् ।
 पौराणां मन्त्रिणां चैव शनैर्भिक्षामयाचत ॥ ४० ॥
 विविदुस्तं नृपं पौरा मन्त्रिणश्च मगीरथम् ।
 पूजयामासुरथ तं सविषादं सपर्यया ॥ ४१ ॥
 प्रभो राज्यं गृहाणेति प्रार्थितोऽप्यरिणा मुनिः ।
 नाददे नावृताशेषं तृणमप्यशनादृते ॥ ४२ ॥
 कतिचिद्विषसांस्तत्र नीत्वान्यत्र जगाम सः ।
 मगीरथोऽयं हा कष्टमिति लोकेन शोचितः ॥ ४३ ॥
 अयान्यत्रोपशान्तात्मा परिविश्रान्तधीः सुखी ।
 आत्मारामः कदाचिच्च स प्राप त्रितुलं गुरुम् ॥ ४४ ॥
 स्वमेव स्वागतं कृत्वा तेन सार्धं मगीरथः ।
 किञ्चित्कालमुवासादौ वने ग्रामे पुरे जने ॥ ४५ ॥

स्वमण्डलाभिर्जगाम ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भ्रमन्निति ॥ अयं सः
 स्वस्य गन्तव्यदेशमावात्पथिकानुसारी शत्रुणा आक्रान्तं स्वमेव
 यत्पुरं कदाचित्प्रापेत्पर्यः ॥ ३९ ॥ नानेति ॥ प्रवाहपतिवान्ननः-
 प्रवाहानुगारेण प्राप्तान् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 श्रमिति ॥ स्वमेव स्वागतं कृत्वा । शोचिनं स्वागतादिसत्तारं

समतामुपयातौ तौ गुरुशिष्यौ समौ स्थितौ ।
 कलयामासतुः स्वस्थौ विपादं देहधारणे ॥ ४६ ॥
 किमयं धार्यते देहः किंवानेनोज्झितेन नौ ।
 यथाकर्म यथाचारं तिष्ठत्वेष यथास्थितम् ॥ ४७ ॥
 इति निश्चित्य तिष्ठन्तौ तौ वनाद्वनगामिनौ ।
 न ननन्दतुरानन्दं न दुःखं न च मध्यमम् ॥ ४८ ॥
 धनानि वाजिविभगाद्यैश्चर्यं चाष्टघोदितम् ।
 सिद्धैरप्यर्पितं तुष्टैर्मेनाते जर्जरं वृणम् ॥ ४९ ॥
 अथैकदा पुरथेष्टे कस्मिंश्चिन्मण्डलान्तरे ।
 अनपत्यं नृपं मृत्युरहरत्स्वमिवामिषम् ॥ ५० ॥
 तत्र प्रकृतयः खिन्ना नष्टदेशक्रमा नृपम् ।
 अन्विष्यन्तिस्स संयुक्तं गुणलक्ष्म्या विशालया ॥ ५१ ॥
 तं भगीरथमासाद्य स्थितं भिक्षाचरं मुनिम् ।
 परिज्ञाय समानीय सैन्ये चकुर्महीपतिम् ॥ ५२ ॥
 भगीरथः क्षणेनैव प्राष्टृपीवाम्बुना सरः ।
 बलितः सेनया गुर्व्या समारोहन्मतङ्गजम् ॥ ५३ ॥

कृत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ समतामिति ॥ देहधारणं विपादं दुःखहेतुम् ॥ ४६ ॥
 किमिति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ आनन्दं आनन्दयते येन तं सुखहेतुं न
 ननन्दतुः नाभ्यनन्दताम् । दुःखं दुःखहेतुम् । मध्यमं अनुभवहेतुम्
 ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ धनानीति ॥ धनानि प्रसिद्धानि । वाजिविभवो
 वाजिसंपत्तिस्तदादि यद्राज्ञामैश्वर्यं तथ तदप्यष्टघोदितं अग्निमादिकं
 तथ सिद्धैरष्टमहासिद्धिमद्भिः देवयोनिभेदैस्तुष्टैः, प्रीतैरप्यर्पितमपि
 जर्जरं जीर्णं मेनाते । अन्तरायधियेति भावः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मगीरथो जगन्नाथो जयतीति जनारवैः ।
 नीरन्ध्रतामुपाजग्मुर्गिरीन्द्राणां महागुहाः ॥ ५४ ॥
 तत्र तत्पालयन्तं तं राज्यं राजानमादृताः ।
 आजग्मुः प्राक्प्रकृतयः प्राद्भुरित्थं मृताधिपाः ॥ ५५ ॥
 राजन्नस्माकमधिपो यस्त्वया स पुरा कृतः ।
 मृत्युना विनिगीर्णोऽसौ मत्स्येनेवामिपं मृदु ॥ ५६ ॥
 तत्त्वं पालयितुं राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
 अप्रार्थितोपयातानां त्यागोऽर्थानां च नोचितः ॥ ५७ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

इति संप्रार्थितो राजा तदङ्गीकृत्य तद्वचः ।
 सप्तसागरचिह्नायाः स बभूव भुवः पतिः ॥ ५८ ॥
 समः शान्तमना मौनी वीतरागो विमत्सरः ।
 प्राप्तकार्यककरणरतिराहितविस्मयः ॥ ५९ ॥
 अथ वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ।
 स्वपितामहोच्चारणे भुवि गङ्गामयोजयत् ॥ ६० ॥
 मगीरथे महीपतौ यशःप्रचारवीथिका ।
 तदादि मार्गगा तु सा महीतलं बभूव ह ॥ ६१ ॥
 इति धीलघुयोगवासिष्ठे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे मगीरथोपाख्यानं
 नाम अष्टम सर्गः ॥ ८ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इतीति ॥ तच्चादृतं तद्वचः
 तासां प्रकृतीनां यचः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अयेति ॥ पितामहाः
 सगरत्वनयाः तेषामुच्चारणार्थं नरपादुद्धरणार्थम् ॥ ६० ॥ मगीरथ
 इति ॥ यशःप्रचारवीथिका मगीरथस्य कीर्तिसंचारमार्गः तदादि स

नवमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

इदं पूर्वं परित्यज्य क्रोडीकृत्य मनःखगम् ।

शान्त आत्मनि तिष्ठ त्वं शिखिध्वज इवाचलः ॥ १ ॥

राम उवाच ॥

कोऽसौ शिखिध्वजो नाम कथं वा लब्धवान्पदम् ।

एतन्मे कथय ब्रह्मन्भूयो बोधविष्टद्वये ॥ २ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

द्वापरे पूर्वमभवदतीते सप्तमे मनौ ।

मालवानां पुरे श्रीमाञ्छिखिध्वज इतीश्वरः ॥ ३ ॥

धैर्यादार्यदयासत्यक्षमादमश्रमान्वितः ।

शूरः शुभसमाचारो मानी गुणगणाकरः ॥ ४ ॥

भगीरथः आदिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथेति । महीतलं भव-
नक्रियाविशेषणम् ॥ ६१ ॥-इति श्रीवासिष्ठविवरणे भगीरथोपा-
ख्यानं नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

पूर्वं दुर्लभापि चित्तविश्रान्तिः स्वप्रयत्नेनैव लभ्यत इति दर्श-
यितुं भगीरथकथा कथिता । इदानीं तु प्रतिबन्धकपापसंचयक्ष-
याभावे दुर्लभमपि स्वात्मज्ञानमाचार्यस्य प्रभातिशयाद्लभ्यत इति
दर्शयितुमनेकोपाख्यानगर्भं शिखिध्वजोपाख्यानं प्रारभ्यते-इद-
मिति ॥ पूर्वमिदं विश्वं परित्यज्य प्रपञ्चदृष्टिं तद्वासनां च त्यक्त्वा
मनःखगं पश्चिदत्परिभ्रमणशीलं मनः क्रोडीकृत्य एकनिष्ठं कृत्वा
शान्तः सन् शिखिध्वज इवात्मन्यचलसिष्ठः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुराग्राधिपतेः कन्याः चूडालां नाम नामतः ।

उपयेमे सतीमात्मसदृशीं स-शिखिध्वजः ॥ ५ ॥

अवर्धत तयोः प्रीतिरन्योन्यापितचेतसोः ।

नित्यमेवाभियुक्तत्वात्प्रियत्वाच्चेष्टितस्य च ॥ ६ ॥

मिथः कलाकलापस्य कोविदौ तौ बभूवतुः ।

स्वरूपमेवमेवैतौ दधतुर्मित्रतां गतौ ॥ ७ ॥

एवं घह्नि वर्षाणि मिथुनं निर्भरस्पृहम् ।

रेमे यौवनलीलाभिरनन्ताभिर्दिने दिने ॥ ८ ॥

अथ यातेषु बहुषु वर्षेष्वावृत्तिशालिषु ।

शनैर्गलति तारुण्ये भिन्नकुम्भादिवाग्मसि ॥ ९ ॥

पातः पक्कफलस्येव मरणं दुर्निवारणम् ।

हिमाशनिरिवाम्भोजे जरा निपतितोन्मुखी ॥ १० ॥

आयुर्गलत्यविरतं जलं करतलादिव ।

ग्राह्यपीन लतातुम्बी तृष्णैका दीर्घतां गता ॥ ११ ॥

शैलनद्यां स्य इव संप्रयात्येव यौवनम् ।

सुखानि प्रपलायन्ते शरा इव धनुश्श्रुताः ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ अवर्धतेति ॥ चेष्टितस्य परस्परालोकनसंभाषणा-

दिरूपस्य प्रियत्वाद्भिमतत्वाच्च तयोः प्रीतिरवर्धतेत्यन्वयः

॥ ६ ॥ मिथ इति ॥ कलाकलापस्य गीतवादित्रनृत्यादिरूपस्य

॥ ७ ॥ ८ ॥ अथेति श्लोकपटुं वाक्यम् ॥ अथ बहुषु

वर्षेषु यातेषु ततः चूडालाशिखिध्वजयोर्युग्मं इति तारुण्ये शनै-

र्गलति 'जरा निपतितोन्मुखी'त्यादिना प्रकारेण संसारसारतां

निर्णाय संसारव्याधिभेषजमप्यात्मशास्त्रं चिरं विचारयामासेत्य-

न्वयः । तत्र तुम्बीलता अलायुः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

रम्भागर्भ इवासारो व्यवहारो विरागदः ।

तदिह स्यान्न संसारे तद्वक्ष्यमतिशोभनम् ॥ १३ ॥

यदासाद्य पुनश्चेतो दशासु न विदूयते ॥ १४ ॥

इति निर्णय युग्मं तत्संसारव्याधिभेषजम् ।

चिरं विचारयामास शास्त्रमध्यात्मसंमतम् ॥ १५ ॥

आत्मज्ञानैकमन्त्रेण संस्तुत्याख्या विपूचिका ।

संशाम्यतीति निश्चित्य तावास्तां तत्परायणौ ॥ १६ ॥

तच्चित्तौ तद्गतप्राणौ तन्निष्ठौ तद्विधाश्रयौ ।

तदा तदर्चनपरौ तदीहौ तौ विरेजतुः ॥ १७ ॥

तत्रैवातिथनाम्यासौ बोधयन्तौ परस्परम् ।

तत्प्रीतौ तत्समारम्भौ चिरारम्भौ बभूवतुः ॥ १८ ॥

अथ साविरतं राम रमणीयपदक्रमात् ।

श्रुत्वाध्यात्मविदां वक्ताच्छास्त्रार्थास्तारणक्षमान् ॥ १९ ॥

इत्थं विचारयामास स्वमात्मानमहर्निशम् ।

अव्यापृता व्यापृता वा धिया धवलयेद्वया ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तच्चित्ताविति ॥ तदित्यात्मज्ञान परामृश्यते ।

तद्गतप्राणौ चित्तस्य तद्गतत्वाच्चित्तप्राणयोश्चाविनाभात्वात् । तन्निष्ठौ

तत्रैवात्मज्ञाने निष्ठा नियमो ययोस्तौ । तद्विधाश्रयौ तद्विधाः आत्म-

ज्ञाननिष्ठाः ते आश्रयाः आश्रयणीयाः ययोस्तौ । तदर्चनपरौ आत्म-

चित्पूजनपरौ । तदीहौ तदुचितचेष्टायुक्तौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथेति

श्लोकद्वय वाक्यम्-॥ अव्यापृता तूष्णीमासीना व्यापृता वा संमु-

चितं व्यापृतं कुर्वाणापि धिया स्वमात्मानमित्येव वक्ष्यमाणप्रकारेण

चूडालोवाच ॥

प्रेक्षे तावत्स्वमात्मानं किमहं स्यामिति स्वयम् ।
 कस्यायमागतो मोहः कथमभ्युदितः क्व वा ॥ २१ ॥
 देहस्तावज्जडो मूढो नाहमित्येव निश्चयः ।
 कर्मेन्द्रियगणश्चास्मादभिन्नो जड एव सः ॥ २२ ॥
 बुद्धीन्द्रियगणोऽप्येवं जड एवेति दृश्यते ।
 प्रेर्यते मनसा यस्माद्यथैव भुवि लोटकः ॥ २३ ॥
 मनस्त्वेवं जडं मन्ये संकल्पात्मकशक्तिमत् ।
 क्षेपणैरिव पापाणः प्रेर्यते बुद्धिनिश्चयैः ॥ २४ ॥
 बुद्धिर्निश्चयरूपैव जडा सत्येव निश्चयः ।
 स्वातेनेव सरित्कूलमहंकारेण चाल्यते ॥ २५ ॥
 अहंकारोऽपि निःसारो जड एव श्वात्मकः ।
 जीवेन जन्यते यक्षो बालेनेव अमात्मकः ॥ २६ ॥

विचारयामास ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ देह इति ॥ देहस्तावज्जडः ।
 तत्र हेतुः मूढः विचिन्तः । नाहमित्येव निश्चयः । कर्मेन्द्रियगणश्च
 अस्मादेहादभिन्न इति जड एव ॥ २२ ॥ बुद्धीति ॥ बुद्धीन्द्रिय-
 गणोऽपि यस्यालोके लोटक इव मनसा यस्मात्प्रेर्यते तस्माज्जड एवेति
 दृश्यते निश्चीयते ॥ २३ ॥ मन इति ॥ संकल्पात्मकवशान्मनश्च क्षे-
 पणैः पापाण इव बुद्धिकृतैर्निश्चयैः प्रेर्यत इति जडं मन्ये । शिष्यन्ते
 अभिरिति क्षेपणानि रज्जुदावादिमया यन्निविशेपाः ॥ २४ ॥ बुद्धि-
 रिति ॥ निश्चयरूपा बुद्धिश्च स्वातेन खननजनितधमेण सरिदिव
 अहंकारेण चाल्यते प्रेर्यत इति जडैवेति निश्चयः ॥ २५ ॥ अहं-
 कार इति ॥ निःसारः विपरीतज्ञानरूपत्वाभिःसत्त्वः चेत्यारहितः ।

जीवश्च कलनाकारो वातात्मा हृदये स्थितः ।

सुकुमारोऽन्तरन्येन केनापि परिजीवति ॥ २७ ॥

आ अहो ज्ञातमेतेन चेत्योल्लेखकलङ्किना ।

जीवो जीवति जीर्णेन चिद्रूपेणात्मरूपिणा ॥ २८ ॥

त्वाच्छवात्मकोऽहंकारोऽपि बालेन भ्रमात्मको यक्ष इव जीवेन
जन्मते कल्प्यत इति । जड एव अवशात्मक इति पाठे परवशस्व-
भाव इत्यर्थः ॥ २६ ॥ जीव इति ॥ हृदये स्थितः अन्तःकरण-
प्रतिफलितचैतन्यरूपत्वादहृदये वर्तमानः । अत एव कलनाकारः
कल्पितस्वभावः वातात्मा प्राणमयत्वात्सुकुमारः अधुवः प्रत्यहं
सुषुप्तावात्मनि लीयमानत्वात् एवंविधो जीवश्च अन्तःस्थेन स्वस्या-
ऽप्यन्तरनुप्रविष्टेन केनाप्यव्यपदेश्येन प्राणप्रदायिना पुरुषेणानुप्रा-
णितः परिजीवति । अतो जीवोऽपि पारमार्थिकमात्मस्वरूपं न
भयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यथा घटाद्युपाध्यवच्छिन्नोऽनव-
च्छिन्नश्चाकाशोऽस्ति तथा सर्वप्राणिनां हृदि जीव ईश्वरश्चास्ति ।
तथाच व्याससूत्रम् ‘गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तदर्शनात्’ इति ।
सत्र च मायाविधेयो जीवः विधेयमाय ईश्वर इति भेदः । तदुक्तं
गौडपादाचार्यैः—‘कार्योपाधिरय जीवः कारणोपाधिरीश्वरः । कार्य-
कारणतां हित्वा पूर्णोऽवशिष्यते’ इति ॥ २७ ॥ आ अहो
इति ॥ आ इति स्मृतिद्योतकमव्ययम् । अहो इत्याश्चर्यम् । अहो मया
ज्ञातमेतत् । किं तदित्यत्राह । अयं जीवश्चेत्योल्लेखो दृश्यसंग्रहः तेन
कलङ्किना प्रतिबिम्बरूपकलङ्कवता जीर्णेन अनादिना आत्मरूपिणा
सर्वेषामात्मभूतेन चिद्रूपेण चित्स्वरूपेणैव जीवति प्राणान् धारयति

चेत्यभ्रमवता जीवश्चिद्रूपेणैव जीवति ।

आमोदः पवनेनेव खातेनेव सरिद्रयः ॥ २९ ॥

असत्यजडचेत्यांशचयनाच्चिद्रुर्जडम् ।

महाजलगतो ह्यग्निरिव रूपं समुज्झति ॥ ३० ॥

एवं चिद्रूपमप्येतच्चेत्योन्मुखतया स्वयम् ।

जडं शून्यमसत्कल्पं चैतन्येन प्रबोध्यते ॥ ३१ ॥

इदानीमहमीक्षेऽहं केनैषा चित्प्रचेत्यते ।

अहो नु चिरकालेन ज्ञातं ज्ञेयमनामयम् ॥ ३२ ॥

एते हि चिद्विलासान्ता मनोबुद्धीन्द्रियादयः ।

असन्तः सर्व एवाहो अवधानं विनोत्थिताः ॥ ३३ ॥

॥ २८ ॥ एतदेव सदृष्टान्तमाह—चेत्येति ॥ चेत्यभ्रमवता चेत्येव प्रतिफलनात्तैस्त्वादात्म्याभिमानवता ॥ २९ ॥ असत्येति ॥ चिद्रूपः चित्स्वरूपं असत्यजडचेत्यांशचयनात् असत्या जडाश्च ये चेत्यांशाः तेषां चयनादुपचयाद्धेतोः जडं सन्महाजलगतोऽग्निरिव स्वरूपं चित्स्वभावायमुज्झति अपाकरोति ॥ ३० ॥ एतच्चिद्रूपं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चेत्योन्मुखतया दृश्यभावनया स्वयमेव जडं जाड्ययुक्तं शून्यसमं असत्कल्पं च भूत्वापि पुनश्चैतन्येन अनुप्रविष्टचैतन्येन प्रबोध्यते । ‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ इदानीमिलार्धमेकं वाक्यम् । एषा चित्केन हेतुना प्रचेत्यते मनोबुद्ध्यादिरूपेण प्रवर्त्यते इत्येतदिदानीमहमीक्षे विचारये । अहो इति अर्धमेकं वाक्यम् । ज्ञेयं ज्ञातं यन्निशासितं चिद्विद्यतनिमित्तं ज्ञातव्यं तज्ज्ञातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एते हीति ॥ चिद्विलासान्ताः जडेषु यस्तु चैतन्यफलं चिद्विलासः तदन्तास्तत्पर्यन्ताः एते मनोबुद्धीन्द्रियादयः सर्व एव

महाचिदेकैवास्तीह महासचेति योज्यते ।
 निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहंकाररूपिणी ॥ ३४ ॥
 सकृद्विभाति विमला नित्योदयवती समा ।
 सा ब्रह्मपरमात्मादिनामभिः परिगीयते ॥ ३५ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

दिनानुदिनमित्येषा स्वात्मारामतया तथा ।
 नित्यमन्तर्मुखतया बभूव प्रकृतिसिन्धुता ॥ ३६ ॥
 नीरागा निरुपासङ्गा निर्द्वन्द्वा निःसमीहिता ।
 न जहाति न चादत्ते प्रकृताचारचारिणी ॥ ३७ ॥
 परमात्ममहालाभपरिपूर्णान्तरान्तरा ।
 सर्वोत्तमातीततया जगामाव्यपदेश्यताम् ॥ ३८ ॥

वस्तुतोऽसन्तोऽपि अवधानं विना ऐकाग्र्यमवधानं तेन विना तद्भा-
 वेन उदिताः प्रादुर्भूताः आत्मनः स्वरूपनिष्ठत्वाभावरूपेण प्रमादे-
 नोदिताः । अनवधानमेव चितो नानारूपत्वविवर्तहेतुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥
 महाचिदिति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ महासत्तापरपर्याया निष्कलङ्का
 या महाचिदस्ति सैव ब्रह्मपरमात्मादिनामभिर्गीयत इत्यर्थः ।
 समेति द्विरुपादीयते तयोरेकः समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः ।
 समा सर्वात्मकेत्यर्थः । अन्यस्त्ववैषम्यवाची समैकरूपेति न पौन-
 रुच्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दिनानुदिनमिति ॥ दिनं पूर्वमावि अनु-
 दिनं पश्चाद्भावि दिनं चानुदिनं च दिनानुदिनम् । सर्वेष्वपि दिनेष्वि-
 त्यर्थः । एषा चूडाला ॥ ३६ ॥ नीरागेति ॥ राग इच्छा उपासङ्ग
 आसक्तिः द्वन्द्वमिष्टानिष्टबुद्धिः समीहितमुद्योगः । न जहाति द्वेषाभा-
 वात् । न चादत्ते रागाभावात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

स्वविवेकधनाभ्यासवशादात्मोदयेन सा ।
 शुशुमे शोभना पुष्पलतेवामिनवोद्भता ॥ ३९ ॥
 अथ तामनवद्याङ्गीं कदाचित्स शिखिध्वजः ।
 अपूर्वशोभामालोक्य सयमान उवाच ह ॥ ४० ॥
 भूयो यौवनयुक्तेव मण्डितेव पुनःपुनः ।
 अधिकं राजसे तन्वि कान्त्या विमलया तनोः ॥ ४१ ॥
 प्रपीतामृतसारेव लब्धालब्धपदेव च ।
 आनन्दामृतपूर्णेव राजसे नितरां प्रिये ॥ ४२ ॥
 अमोगकृपणं शान्तमूर्जितं समतां गतम् ।
 गम्भीरं च प्रसन्नं च चेतः पश्यामि ते प्रिये ॥ ४३ ॥
 चूडालोवाच ॥

न किञ्चित्किञ्चिदाकारमिदं त्यक्त्वाहमागता ।
 न किञ्चित्किञ्चिदाकारं तेनासि श्रीमती स्थिता ॥ ४४ ॥
 इदं सर्वं परित्यज्य सर्वमन्यन्मया श्रितम् ।
 यत्तत्सत्यमसत्यं च तेनासि श्रीमती स्थिता ॥ ४५ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अथाष्टभिः श्लोकैः चूडाला स्थानुभवं
 भर्त्रे निवेदयति—न किञ्चिदिति ॥ न किञ्चिज्जगत्तावत्संभवति ।
 'नेह नानास्ति' इति बाध्यमानत्वात् । नाप्यसत् प्रतीयमानत्वात् ।
 असत्तश्च सत्तया या व्यवहर्तुमयोग्यम् । अतएव किञ्चिदाकारं महा-
 सत्तात्मना केनचिदाकारेणोपलब्धितं परं ब्रह्म येन हेतुना आगता
 प्राप्ता । न किञ्चिदाकारं ब्रह्ममायमापन्नेति यावत् । तेन असि अहं
 श्रीमती कान्तिमती स्थिता । अस्मीत्यहमर्थेऽन्ययम् । श्रीरिह ब्रह्मविद्या ।
 प्रभावः सद्ब्रह्ममतिशोकं च दिव्यं तेजः ॥ ४४ ॥ एतदेवाह—इदमिति ॥

यत्किञ्चिद्यन्न किञ्चिच्च तज्ज्ञानामि यथास्थितम् ।

यथोदयं यथानाशं तेनास्मि श्रीमती स्थिता ॥ ४६ ॥

भोगैरभुक्तैस्तुप्यामि भुक्तैरिव सुदूरगैः ।

न हृष्यामि न कुप्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥ ४७ ॥

एकैवाकाशसंकाशे केवले हृदये रमे ।

न रमे राजलीलासु तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥ ४८ ॥

जगतां प्रभुरेवास्मि न किञ्चिन्मात्ररूपिणी ।

इत्यात्मन्येव तुप्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥ ४९ ॥

इदं जगत्सर्वं परित्यज्य अन्यद्विश्वविलक्षणं सर्वं सर्वोत्तमकं सत्यं
अवाध्यं असत्यं च असति कल्पिते जगत्प्रविष्टं ब्रह्म यद्यस्मादा-
श्रितं तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥ ४५ ॥ यत्किञ्चिदिति ॥ यद्वस्तु
किञ्चित् महासत्तारूपत्वात् । न किञ्चिच्च विश्वविलक्षणत्वात् । तद्वस्तु
यथास्थितं यथोदयं यथानाशं च जानामि । सृष्ट्यादिषु यथायथा
वर्तते तत्सर्वं जानामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ भोगैरिति ॥ भुक्तैरिव पूर्व-
मुपभुक्तैरिव सुदूरगैर्विप्रकृष्टैरभुक्तैरपि भोगैस्तुप्यामि । भुक्तानां च
विप्रकृष्टत्वाविशेषात् पक्षपाते हेत्वभावादिति भावः । न हृष्यामि
न कुप्यामि रागद्वेषयोरभावात् ॥ ४७ ॥ एकेति ॥ आकाशसंकाशे
आकाशवत्परिपूर्णं केवले विशुद्धे हृदये हृदयवत्सर्वान्तरे स्वात्मनि
एकैव रमे । राजलीलासु राशां लीलासु गीतवाद्यनृत्यादिषु न रमे
॥ ४८ ॥ जगतामिति ॥ न किञ्चिन्मात्ररूपिणी यद्वि ब्रह्म न किञ्चित्
किञ्चिदपि न भवति सर्वविलक्षणत्वाच्चन्मात्ररूपिणी अस्मि ।
अहं जगतां प्रभुरेव । सर्वाणि भूतानि योऽन्तरेव यमयतीति
सर्वनियामकत्वादित्यनेन प्रकारेणात्मन्येव तुप्यामि ॥ ४९ ॥

तनुविद्वेपरागाभिः प्रज्ञाभिः शास्त्रदृष्टिषु ।

रमे सह वयस्याभिस्तेनाहं श्रीमती स्थिता ॥ ५० ॥

पश्यामि यन्नयनरश्मिभिरिन्द्रियैर्वा

चित्तेन वेह हि तदङ्ग न किञ्चिदेव ।

पश्यामि तद्विरहितं तु न किञ्चिदन्तः

पश्यामि सम्यगिति नाथ विनोदयामि ॥ ५१ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

एवमात्मनि विथान्तां वदन्तीं तां वराङ्गनाम् ।

अबुद्धा तद्विरामर्थं विहस्योवाच भूपतिः ॥ ५२ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

असंबद्धप्रलापासि बालासि वरवर्णिनि ।

रमसे राजलीलाभिरहमेवं नृपात्मजे ॥ ५३ ॥

तन्विति ॥ तनुविद्वेपरागाभिः तनू कृशौ विद्वेपरागौ यासु तामिः
शास्त्रदृष्टिषु प्रज्ञाभिः । वीतरागकथाभिरित्यर्थः । ताभिर्वयस्याभिः
सस्त्रीभिः सह रमे विनोदयामि ॥ ५० ॥ पश्यामीति ॥ यद्वस्तु दूर-
स्थत्वान्नयनरश्मिभिः पश्यामि यच्च संनिहितत्वात्त्वगादिभिरिन्द्रियैः
पश्यामि यच्चातीतमनागतं वा चित्तेन पश्यामि तत्सर्वं किञ्चिदपि
न पश्यामि नानुसंदधामि । तद्विरहितं दृश्यव्यतिरिक्तं तत्र किञ्चि-
द्विषयविलक्षणं परं यस्तु सम्यगन्तः पश्यामि इत्यनेन हेतुना विनो-
दयामि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ असंबद्धेति ॥ रमसे राजलीलाभिः
अहमेवं नृपात्मजे यथाहं एवं त्वमपि रमसे । न रम इति
तुपाणा त्यसंबद्धप्रलापासीत्यन्वयः । राजलीलामी रमस्यावनिपा-
द्यात्मनेति पाठे यथेदानीं रमसे यवमुत्तरफालमपि रमस्य न रमे

किञ्चित्प्रत्यक्षत्वा न किञ्चिद्यो गतः प्रत्यक्षसंस्थितम् ।

त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपः स कथं किल शोभते ॥ ५४ ॥

भोगैरभुक्तैस्तुष्टोऽहमिति भोगाञ्जहाति यः ।

दरिद्रबहुर्भगः सन्स कथं किल शोभते ॥ ५५ ॥

यत्पश्यामि न पश्यामि तत्पश्याम्यन्यदेव तु ।

प्रलाप इत्यसत्यस्य स कथं किल शोभते ॥ ५६ ॥

इति तु मिथ्याप्रलापिनी माभूरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ न किञ्चित्किञ्चिदा-
कारमिदं त्यक्त्वेति यदुक्तं तत्परिहसति—किञ्चिदिति ॥ यत्प्रत्यक्ष-
संस्थितं किञ्चित्पृथिव्यादिरूपं वस्तु त्यक्त्वा न किञ्चिदव्यपदेश्यं
वस्तु गतः प्राप्तः त्यक्तप्रत्यक्षसद्रूपः त्यक्तं प्रत्यक्षं वस्तु येन स कथं
शोभते । प्रामाणिकस्य परित्यागादप्रामाणिकस्य च स्वीकारादिति
भावः ॥ ५४ ॥ भोगैरभुक्तैरिति यदुक्तं तत्परिहसति—भोगैरिति ॥
यो मूढः अभुक्तैरेव भोगैस्तुष्ट इति मन्यमानः प्राप्तानपि भोगाञ्ज-
हाति स मूढः प्राप्तभोगत्यागादरिद्रबहुर्भगो भाग्यहीनः सन्कथं
शोभते । रूपेवासनशय्यायामिति पाठे यथाहि कश्चित्कुपितः परि-
विष्टेऽप्यपि भोज्यवस्तुषु संनिहितायामपि स्वकान्तायां रुपा रोपव-
शादासन एव शय्यायां तिष्ठन् भोगपराङ्मुखः स्यात्तद्वदित्यर्थः
॥ ५५ ॥ यत्पश्यामीति ॥ यद्वस्तु पश्यामि चक्षुरादिमिर्विपयीक-
रोमि तादृशं वस्तु न पश्यामि नानुसंदधामि । अन्यदेव तु दृश्य-
व्यतिरिक्तं अन्यदेव वस्तु पश्यामीति यः प्रलापः एतं प्रलापमन-
र्थकं वचनं अत्यक्त्वा कथं शोभते । प्रलाप इत्यसत्यस्येति पाठे इति
एवंरूपोऽसन्नशोभनः प्रलापो यस्य स कथं शोभत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

तस्माद्विलासि मुग्धासि चपलासि विलासिनि ।
नानालापविलासेन क्रीडसे क्रीड सुन्दरि ॥ ५७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

प्रविहस्याट्टहासेन शिखिध्वज इति प्रियाम् ।
मध्याह्ने स्नातुमुत्थाय निर्जगामाङ्गनागृहात् ॥ ५८ ॥
कष्टं नात्मानि विश्रान्तो मद्बचांसि न बुद्धवान् ।
राजेति सिन्ना चूडाला खन्यापारपरामवत् ॥ ५९ ॥
तदा तथाङ्ग तत्राय तादृशाशययोस्तयोः ।
ताभिः पार्थिवलीलाभिः कालो बहुतिथो ययौ ॥ ६० ॥
एकदा नित्यवृत्ताया निरिच्छाया अपि स्वयम् ।
चूडालाया बभूवेच्छा लीलया रगमागमैः ॥ ६१ ॥
खगमागमसिद्ध्यर्थमय सा नृपकन्यका ।
सर्वभोगाननादृत्य समागत्य च निर्जनम् ॥ ६२ ॥
एकैकान्तनिरता स्वासनावस्थिताङ्गिका ।
ऊर्ध्वगप्राणपवनं चिराम्यासं चकार ह ॥ ६३ ॥

राम उवाच ॥

कस्य स्पन्दविलासस्य चिराम्यामस्य मे वद ।

ब्रह्मन्तगमनाद्येतत्फलं यत्तकशालिनः ॥ ६४ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तदेति ॥ तदा तस्मिन्काले तत्र देसे
तस्मिन् देसे गया तेन प्रकारेणापस्थितयोन्माभिः पार्थिवलीलाभिः
षट्त्रिंशः कालो ययौ । अङ्गेति संशोषणम् ॥ ६० ॥ एतदेति ॥
रगमागमेराकाशगमनागमनैः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कस्मेति ॥
स्पन्दविश्रामस्य प्राणगतिविशेषस्य । चिराम्यासस्य चिरमन्यनास्य

वसिष्ठ उवाच ॥

अन्तस्था अखिलास्त्यक्त्वा स्वसाध्येतरवासनाः ।

गुदादिस्थानसंकोचात्स्थानकादिक्रियाक्रमैः ॥ ६५ ॥

श्रीमच्छिखिध्वजकथाप्रसङ्गात्पतितामिमाम् ।

प्राणादिपवनाभ्यासक्रियां सिद्धिफलां शृणु ॥ ६६ ॥

भोजनासनशुद्ध्या च साधुशास्त्रार्थभावनात् ।

स्वाचारात्सुजनासङ्गात्सर्वत्यागसुखासनात् ॥ ६७ ॥

प्राणायामधनाभ्यासाद्राम कालेन केनचित् ।

कोपलोभादिसंत्यागाद्भोगत्यागाच्च सुव्रत ॥ ६८ ॥

॥ ६४ ॥ अन्तस्था इति श्लोकचतुष्टयं वाक्यम् । अन्तस्थाश्चित्त-
गताः स्वसाध्येतरवासनाः स्वसाध्यव्यतिरिक्तवस्तुविषया वासना
अखिला अपि त्यक्त्वा समभ्यस्यमानैः द्वारसंकोचादिभिः साधनै-
स्त्वस्य पुंसः प्रभुत्वान्नियामकत्वादेतोरखिला अपि प्राणादिवायवो-
भृत्या इव त्यागादाननिरोधेषु रेचकपूरककुम्भकेषु विधेयतां यान्ती-
त्यन्वयः । तत्र गुदादिद्वारसंकोचे हेतुमाह—स्थानकादिक्रियाक्रमै-
रिति । स्थानकानि महामुद्रादयः स्थानविशेषाः । आदिशब्दाद्यमादि-
ग्रहणम् । स्थानकादयश्च ते क्रियाक्रमा उपायभेदाः तैस्तत्र मूलबन्धेन
गुदसंकोचः खेचर्या उपरितनद्वारनिरोध इति विवेकः । तत्र मूल-
बन्धलक्षणम्—‘पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् । अपा-
नमूर्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽयमिष्यते’ इति । खेचरीलक्षणं तु बहुशः
पूर्वमुक्तम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ भोजनासनशुद्ध्या भोजनस्य भोज्य-
वस्तुनः शुद्धिर्हितमितमेध्यभावः आसनशुद्धिरासनस्य निर्विकारता ।
साधुशास्त्रार्थभावनात् योगशास्त्रस्य सम्यगनुसंधानात् । स्वाचारो-
योगान्नानुष्ठानं सुजना योगविदः सर्वत्यागस्तत्पूर्वकालसुखासनात्

त्यागादाननिरोधेषु मृशं यान्ति विधेयताम् ।

प्राणाः प्रभुत्वात्तज्ज्ञस्य पुंसो भृत्या इवाखिलाः ॥ ६९ ॥

राज्यादिमोक्षपर्यन्ताः समस्ता एव संपदः ।

देहानिलविधेयत्वसाध्याः सर्वस्य राघव ॥ ७० ॥

परिमण्डलिताकारा मर्मस्थानं समाश्रिता ।

आत्रवेष्टनिका नाम नाडी नाडीशतान्विता ॥ ७१ ॥

वीणाप्रावर्तसदृशी सलिलावर्तसंनिभा ।

कीटादिष्वज्जजातेषु सर्वेषु प्राणिपूदिता ॥ ७२ ॥

शीतार्तसुप्तभोगीन्द्रभोगवद्भ्रमण्डला ।

अनारतं सा सस्पन्दा पवमानेन तिष्ठति ॥ ७३ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ राज्यादीति ॥ देहानिलविधेयत्वसाध्याः प्राणजयेन अणिमादयोऽपि सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥ परिमण्डलि-
तेति श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ परितो मण्डलितो मण्डलीकृत आकारो
यस्याः सा—‘परिमण्डलिताकारा मर्मस्थानं समाश्रिता तस्योर्ध्वं कुण्ड-
लीस्थानं नाभेस्तिर्यग्धोर्ध्वतः । अष्टप्रकृतिरूपा सा स्रष्टया कुण्डली-
कृता’ इति याज्ञवल्क्येन कन्दस्योर्ध्वं नाभेस्तिर्यग्धोर्ध्वतश्च कुण्डली-
स्थाननिरूपणात् नाभेश्च मर्मस्थानात् नामिस्थानमाश्रिता मर्मस्थानं
समाश्रिता भवति । ‘नाभिश्च हृदयं गार्गि कण्ठकूपं तथैवचे’ ति
याज्ञवल्क्येन मर्मस्थानेषु परिगणनात् ॥ ७१ ॥ वीणाप्रावर्त-
सदृशी वीणादण्डस्योपरिभागे यस्तन्त्रीसूत्रवेष्टनरूप आवर्तः तत्स-
दृशी सलिलावर्तसंनिभा ॥ ७२ ॥ यतः शीतार्ततया मुनस्य
भोगीन्द्रस्य भोगवद्भ्रमण्डला सर्वप्राणगता नाडीशतैरावृता आत्र-
वेष्टनिकानाम आत्रवेष्टनिकेति प्रसिद्धा काचिप्रादी पवमानेन वायुना

तस्यास्त्वभ्यन्तरे तसिन्कदलीकोशकोमले ।
 पावनी परमा शक्तिः सर्वशक्तिजवप्रदा ॥ ७४ ॥
 अनिशं निःश्वसद्रूपा कुपितेव भुजंगमी ।
 संस्थितोर्ध्वाकृतमुखी स्पन्दनाहेतुतां गता ॥ ७५ ॥
 अस्यां समस्ताः संवद्धा नाड्यो हृदयकोशगाः ।
 सातः कुण्डलिनी स्पन्दस्पर्शसंवित्कलामला ॥ ७६ ॥
 कलोक्ता कलनेनाशु कथिता चेतनेन चित् ।
 जीवनाजीवतां याता मननाद्य मनःस्थिता ॥ ७७ ॥
 संकल्पात्सैव संकल्पा बोधाद्बुद्धिरिति स्थिता ।
 अहङ्कारात्मतां याता सैषा पुर्यष्टकाभिधा ॥ ७८ ॥

अनारतं सस्पन्दा तिष्ठतीत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ तस्या इति श्लोकद्वयं
 वाक्यम् ॥ तस्याः पूर्वोक्ताया नाड्याः कदलीकोशवत्कोमले अभ्य-
 न्तरे कुपिता भुजङ्गमीव अनिशं निःश्वसद्रूपा स्पन्दनाहेतुत्वं गता
 ऊर्ध्वाकृतमुखी सर्वासां शक्तीनां जवप्रदा बह्मसहेतुः पावनी पव-
 नसंबन्धिनी परमा शक्तिः संस्थिता ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अस्यामिति
 श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ अस्यामेव प्राणशक्तौ हृदयकोशगाः समस्ता
 नाड्यः संवद्धाः सिद्धाः स्पन्दस्पर्शसंवित्कलाक्रियाहेतुः स्पर्शानुभ-
 वहेतुश्च अमला सैव पावनी शक्तिरतः कुण्डलिनीत्युच्यते ॥ ७६ ॥
 कलोक्तेति ॥ सैव कलनेन बन्धनेन हेतुना कलेत्युक्ता । चेतनेन
 ज्ञानोत्पादनेन चिदित्युक्ता । जीवनादुच्छ्वासनिःश्वासप्रवर्तनात् जीव-
 शब्दवाच्यतां गता । मननात्स्मरणहेतुत्वान्मन इति स्थिता ॥ ७७ ॥
 संकल्पाद्विविधात् मनोरथकल्पनात् सा हि संकल्पा इति संकल्प-
 शब्दवाच्या शक्तिरपि बोधनान्निश्चयोत्पादनात् बुद्धिरिति स्मृता ।

स्थिता कुण्डलिनी देहे जीवशक्तिरनुत्तमा । -
 प्राणापानस्वरूपत्वादध ऊर्ध्वं व्रजत्यसौ ॥ ७९ ॥
 समस्तैवोर्ध्वमायाति समस्त्राधोऽथ सा व्रजेत् ।
 तत्पुमान्मृतिमायाति सैव प्राणमयी स्मृता ॥ ८० ॥
 सर्वथात्मनि तिष्ठेच्चैत्यक्तोर्ध्वाधो गमागमौ ।
 तज्जन्तोर्हीयते व्याधिरन्तर्मारुतरोधतः ॥ ८१ ॥

राम उवाच ॥

किंविनाशाः किमुत्पादाः शरीरेऽस्मिन्मुनीश्वर ।
 आधयो व्याधयश्चैव यथावत्कथयाशु मे ॥ ८२ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

देहदुःखं विदुर्व्याधिमाध्याख्यं वासनामयम् ।
 सैवाहमित्यभिमानात् अहंकारात्मतां याता सती पुर्यष्टकशब्दवा-
 च्यापीत्यन्ययः ॥ ७८ ॥ स्थितेति ॥ देहे स्थिता कुण्डलिनीशब्दवाच्या
 अनुत्तमा या जीवशक्तिरस्ति असावेव प्राणापानस्वरूपत्वात् अथ
 ऊर्ध्वं च व्रजति ॥ ७९ ॥ समस्तेति ॥ सा प्राणशक्तिः समस्तैव
 कदाचिदूर्ध्वमायाति । अथानन्तरं समस्तैवाधो व्रजेत् । तत्तस्मा-
 त्प्राणगतेरभ्रुवत्वात्पुमान् जीवो मृतिं मरणमायाति । हि यस्मात्का-
 रणात्प्राणमयी स्मृता ॥ ८० ॥ सर्वथेति ॥ सा प्राणशक्तिर्निरोधा-
 म्यासयशात् ऊर्ध्वाधो गमागमौ त्यक्त्वा आत्मनि देहे सर्वथा
 सर्वेण प्रकारेण तिष्ठेत्तर्हि अन्तर्मारुतरोधतः मारुतस्थान्तर्निरुद्ध-
 त्वाद्देतोर्जन्तोर्व्याधिर्हीयते त्यज्यते । व्याधिरित्युपलक्षणम् । जरामर-
 णादयोऽपि हीयन्त इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ किमिति ॥ विनाशोत्पत्तिश-
 ब्दाभ्यां तदेव लक्ष्येते । को विनाशो येषां क उत्पादो येषामिति
 बटुमीदिः ॥ ८२ ॥ देहेति ॥ देहदुःखं शरीरदुःखदेतुं व्याधिं

मौर्ख्यमूले हि ते विद्याचत्त्वज्ञानपरिक्षये ॥ ८३ ॥

अतत्त्वज्ञानवशतस्त्विन्द्रियाक्रमणं विना ।

हृदि तानवमुत्सृज्य रागद्वेषेभ्यनारतम् ॥ ८४ ॥

इदं प्राप्तमिदं नेति जात्यात्सुघनमोहदाः ।

आधयः संप्रवर्तन्ते वर्षासु मिहिका यथा ॥ ८५ ॥

भृशं स्फुरन्तीष्विच्छासु मौर्ख्ये च घनतां गते ।

दुरन्ताभ्यवहारेण दुर्देशाक्रमणेन च ॥ ८६ ॥

दुःकालव्यवहारेण दुःक्रियास्फुरणेन च ।

दुर्जनासङ्गदोषेण दुर्भावोद्भावनेन च ॥ ८७ ॥

क्षीणत्वाद्वातिपूर्णत्वान्नाडीनां रन्ध्रसंततौ ।

प्राणे विधुरतां याते काये च विकलीकृते ॥ ८८ ॥

विदुः । वासनामयं मानसदुःखहेतुमाध्याख्यं विदुः । ते उमे अपि

दुःखे तत्त्वज्ञानपरिक्षये तत्त्वज्ञानाभावे सति मौर्ख्यमूले विद्यात्

॥ ८३ ॥ अतत्त्वेति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ अतत्त्वज्ञानवशतः

तत्त्वज्ञानाभावात्स्वेन्द्रियाक्रमणं विना इन्द्रियजयाभावे सति तान-

वमल्पत्वमुत्सृज्य हृदि रागद्वेषप्रवृत्तेर्हेतोर्जाड्यवशात् इदं वस्तु

प्राप्तमिदं नेत्येयरूपा घनमोहदा आधयः संप्रवर्तन्ते । वर्षासु वर्षातो

मिहिका प्रालेयमिव ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ भृशमिति श्लोकचतुष्टयं

वाक्यम् ॥ इच्छासु पूर्वोक्तास्वाधिरूपासु भृशं स्फुरन्तीषु मौर्ख्ये

च घनतां गते दुरन्तस्य दोषोद्रेकहेतोर्दुष्टस्यान्नस्याभ्यवहारेण दुर्देशस्य

स्मशानादेराक्रमणेन ॥ ८६ ॥ दुःकाले संध्यादौ भोजनादिव्यव-

हारेण दुःक्रियायाः शववहनादिरूपायाः स्फुरणेन प्रवर्तनेन कुष्ठा-

दिदूषितजनानामासङ्गदोषेण दुर्भावस्य क्रोधादेरुद्भावनेन च ॥ ८७ ॥

नाडीनां प्राणसंचारमार्गाणां क्षीणत्वान् पूर्णत्वाद्वा तद्रन्ध्रसंततौ

दौःस्थित्यकारणादोषाद्व्याधिर्देहात्प्रवर्तते ।

नद्याः प्रावृष्णिदाघाभ्यामिवाकारविपर्ययः ॥ ८९ ॥

प्राक्तनी चैहिकी वापि शुभा वाप्यशुभा गतिः ।

यैवाधिका सैव तथा तस्मिन्योजयति क्रमे ॥ ९० ॥

आधयो व्याधयश्चैवं जायन्ते भूतपञ्चके ।

कथं शृणु विनश्यन्ति राघवानां कुलोद्बह ॥ ९१ ॥

द्विविधो ह्याधिरस्तीह सामान्यः सार एव च ।

व्यवहारश्च सामान्यः सारो जन्मनि यः स्मृतः ॥ ९२ ॥

प्राप्तेनाभिमतैनैव नश्यन्ति व्यावहारिकाः ।

आधिक्षये चाधिमवाः क्षीयन्ते व्याधयोऽप्यलम् ॥ ९३ ॥

प्राणे विधुरतां वैषम्यं याते काये च विकलीकृते सति ॥ ८८ ॥

दौःस्थित्यकारणाद्दुःखहेतोर्दोषाद्वातादिरूपादेहे व्याधिर्जायते । प्रावृ-

ष्णिदाघाभ्यां वृद्धिक्षयहेतुभ्यां नद्या आकारविपर्ययो वृद्धिक्षयरूप

इवेत्यन्वयः ॥ ८९ ॥ प्राक्तनीति ॥ प्राक्तनी पूर्वजन्मसंभवा ऐहिकी

द्रवजन्मनि संभूता शुभाऽशुभा वा या गतिर्वासना अधिका प्रयत्ना

सैव तस्मिन् स्थानुरूपे शुभेऽशुभे वा क्रमे व्यवहारे तथा तेनैव

प्रकारेण योजयति प्रवर्तयति । दुर्वासनावशाद्व्याधिहेतुमपचारमाच-

रतीति भावः ॥ ९० ॥ आधय इति ॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण

॥ ९१ ॥ द्विविध इति ॥ आधिर्द्विविधोऽस्ति सामान्यः सारभूत-

श्चेति । सत्र यो व्यवहारमात्रहेतुराधिः स सारः स्मृतः । मुह्यत्वा-

च्छुद्ध्यामनामय आधिः सामान्यो मलिनवासनामयस्तु सार इति

सात्पर्यम् ॥ ९२ ॥ प्राप्तेनेति ॥ व्यावहारिकाः व्यवहारमात्रप्रयो-

जना आधयः प्राप्तेन सता अभिमतैनैव घस्तुना नश्यन्ति इष्टप्रा-

आत्मज्ञानं विना सारो नाधिर्नश्यति राघव ।

यथा रज्ज्ववबोधेन विना सर्पो न नश्यति ॥ ९४ ॥

अनाधिजा व्याधयस्तु द्रव्यमन्त्रशुभक्रमैः ।

चिकित्सकादिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्ति त्वं च वेत्सि तत् ॥ ९५ ॥

राम उवाच ॥

आधिः कथं भवेद्व्याधिः कथं च स विनश्यति ।

इति मे भगवन्ब्रूहि प्रसन्नपदया गिरा ॥ ९६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

चित्ते विधुरिते देहः संक्षोभमुपयाति हि ।

तथाहि रुपितो जन्तुरग्रमेव न पश्यति ॥ ९७ ॥

अनवेक्ष्य पुरोमार्गममार्गमनुधावति ।

प्रकृतं मार्गमुत्सृज्य शरार्तो हरिणो यथा ॥ ९८ ॥

संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य वहन्ति प्राणनायवः ।

असमे वहति प्राणे नाट्यो यान्ति विसंस्थितिम् ॥ ९९ ॥

तिरिच्छानिवृत्तेरुचितत्वात् । आधिभवा व्याधयोऽपि आधिक्षये
सति क्षीयन्ते ॥ ९३ ॥ आत्मेति ॥ सारस्त्वाधिः आत्मज्ञानं विना

न नश्यति अविद्यामयत्वात् ॥ ९४ ॥ अनार्थीति ॥ द्रव्याणि

कल्ककपायादिरूपाणिः मन्त्रा आरोग्यहेतवः सौरादयः । शुभक्रमाः

देवप्राक्षणसंतर्पणादयः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ चित्त इति श्लोकरूपद्वं

वाक्यम् ॥ चित्ते विधुरिते विक्षिप्ते सति देहः संक्षोभमनुयाति ।

चित्तायत्तं धातुमद्वं शरीरमित्येतदुपपादयन्नाह—तथाहीति । रुपितः

रुपितो जन्तुरग्रं पुरोभागमेव न पश्यति विमुक्तान्यद्वस्त्विति शेषः

॥ ९७ ॥ तथा पुरोमार्गमनपेक्ष्य अमार्गमकार्यमेवानुधावति शरेण

विद्धो हरिण इव ॥ ९८ ॥ ततश्च देहस्यसत्तधातुमयस्य संक्षोभा-

असम्यक्संस्थिते भूषे यथा वर्णाश्रमक्रमः ।
 कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा ॥ १०० ॥
 दोषायैव प्रयात्यन्नं नाडीप्राणविपर्ययात् ।
 यान्यन्नानि विरोधेन तिष्ठन्त्यन्तःशरीस्के ॥ १ ॥
 तान्येव व्याधितां यान्ति परिणामस्वभावतः ।
 एवमाधेर्भवेद्वाधिराधिनाशाच्च नश्यति ।
 यथा मन्त्रैर्विनश्यन्ति व्याधयस्तं क्रमं शृणु ॥ २ ॥
 यथा विरेकं कुर्वन्ति हरीतक्यः स्वभावतः ।
 भावनावशतः कार्यं तथा यरलवादयः ॥ ३ ॥
 शुद्धया पुण्यया साधो क्रियया साधुसेवया ।
 मनः प्रयाति नैर्मल्यं निकपेणेव काञ्चनम् ॥ ४ ॥

त्प्राणवायवः साम्यमुत्सृज्य विषमं वहन्ति । प्राणे विषमं वहति
 सति नाड्यो विसंस्थितिं विषमां स्थितिं यान्ति ॥ ९९ ॥ एवं
 नाडीनां प्राणानां च विपर्ययाद्वैषम्याद्धेतोरन्नमुपभुक्तं दोषायैव दोषो-
 द्रेकं कर्तुं कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमेव वा प्रयाति ॥ १०० ॥ एवं
 यान्यन्नानि शरीरे विरोधेन कुजीर्णत्वादिरूपेण तिष्ठन्ति तान्येव
 चान्नानि परिणामस्वभावतः विपाकवशाद्वाधिरूपतां यान्ति ॥ १ ॥
 एवमुक्तेन प्रकारेणाधेर्व्याधिर्भवेत् तन्नाशाच्च नश्यति । यथा
 व्याधयो मन्त्रैर्यथारोग्यहेतुभिर्विनश्यन्ति तं च क्रमं वक्ष्यामि
 शृण्वित्यन्ययः ॥ २ ॥ यथेति ॥ हरीतक्यः हरीतकीफलानि
 यथा स्वभावादेव विरेकं मलमोचनं कुर्वन्ति तथैव यरलवादयो
 मन्त्रवर्णा भावनावशतः आरोग्यसमुचितभ्यानवशाद्भोगनिवृत्तिरूपं
 कार्यं कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ तत्तत्फलपञ्जननीत्यपि भावनेवेति न्यायान् ।

आनन्दो वर्धते देहे शुद्धे चेतसि राघव ।

पूर्णेन्दाबुदिते सम्यङ् नैर्मल्यं भुवने यथा ॥ ५ ॥

सत्त्वशुद्धौ बहन्त्येते क्रमेण प्राणवायवः ।

जरयन्ति तद्यान्नानि व्याधिस्तेन विनश्यति ॥ ६ ॥

आधिव्याध्योरिति प्रोक्तौ नाशोत्पत्तिक्रमौ त्वयि ।

कुण्डलिन्यां कयायोगमधुना प्रकृतं शृणु ॥ ७ ॥

पुर्यष्टकापराख्यस्य जीवस्य प्राणनामिकाम् ।

विद्धि कुण्डलिनीमन्तरामोदस्येव मञ्जरीम् ॥ ८ ॥

आधिनाशात्तज्जन्यो व्याधिर्नश्यतीत्युक्तं तत्कथमित्याकाङ्क्षायां तत्प्र-
कारमाह—शुद्धयेति श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ शुद्धया निर्दोषया पुण्यया
क्रियया शिवार्चनादिरूपया साधुसेवया महापुरुषशुश्रूषया च पाप-
क्षये सति मनो नैर्मल्यं प्रयाति निकपेण घर्षणेन काञ्चनमिव ॥४॥
ततश्चेतसि शुद्धे सति देहे आनन्दः सुखं वर्धते । पूर्णेन्दाबुदिते सति
भुवने नैर्मल्यं प्रकाश इव ॥ ५ ॥ तथा सत्त्वशुद्धौ चित्तनैर्मल्ये सति
प्राणवायवः क्रमेणैव बहन्ति । तथा साम्येन बहन्तः सन्तोऽन्नानि
जरयन्ति । तेनान्नानां जरणेन व्याधिर्विनश्यति ॥ ६ ॥ आधीति ॥
आधिव्याध्योर्नाशोत्पत्तिक्रमौ नाशक्रम उत्पत्तिक्रमश्चेति पूर्वोक्तप्र-
कारेण प्रोक्तौ । अधुना प्रकृतं कुण्डलिन्यां कुण्डलिनीविषयं कयायोगं
कथ्यमानं योगं शृणु ॥ ७ ॥ पुरीति ॥ अन्तःकुण्डलिनी पूर्वोक्ता ।
पुर्यष्टकापराख्यस्य पुर्यष्टकमित्यपरा आरम्भ यस्य जीवस्य प्राणना-
मिकं प्राणमूलां विद्धि । आमोदस्य मञ्जरीनिव । यथा हि मञ्जरी
सत्यामेवामोदः प्राणिति तथा कुण्डलिन्यां सत्यामेव जीव इति

तां यदा पूरकाभ्यासादापूर्य स्थीयते संमम् ।

तदैति मैरवं स्थैर्यं कायस्य पीनतां तथा ॥ ९ ॥

यदा पूरकपूर्णान्तरायतप्राणमारुतम् ।

नीयते संविदेवोर्ध्वं सोढुं घर्मश्रमकृमम् ॥ ११० ॥

सर्पाव त्वरितैवोर्ध्वं याति दण्डोपमां गता ।

नाडीः सर्वाः समादाय देहवद्धा लतोपमाः ॥ ११ ॥

तदा समस्तमेवेदमुत्प्लावयति देहकम् ।

नीरन्ध्रपयनापूर्णा मस्त्रेवाम्बुगता नरम् ॥ १२ ॥

भावः ॥ ८ ॥ तामिति ॥ यदा पूरकाभ्यासात् पूरकाभ्यासबशा-
द्धेतोः तां कुण्डलिनीमापूर्य समं निर्विकारं स्थीयते तदा मैरवं मेरु-
संबन्धि स्थैर्यं स्थिरत्वं कायस्य पीनतां स्थौल्यं चेति प्राप्नोति । तादृशं
पूरकाभ्यासे कायो मेरुरिव स्थितः स्थूलश्च भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥
यदैति श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ यदा तु सा कुण्डलिनी पूरकपूर्णा-
न्तरायतप्राणमारुतं पूरकैः पूर्णः अन्तरायतो दीर्घश्च प्राणमारुतो
यस्मिन्धर्मणि तद्यथा भवति तथा संविदा ऊर्ध्वं गतिभावनया ऊर्ध्वमु-
परितनाकाशदेशं नीयते घर्मश्रमकृमं सोढुमिव । तथाहि केनचिद्धर्म-
श्रान्तेन कुत्रचिच्छायायां श्रमापनोदनाय शीतारयं कुम्भकमभ्यस्यता
पूरकपूर्णान्तरायतप्राणं यथा तथा कुण्डलिन्यूर्ध्वं नीयते तद्वदित्यर्थः
॥ ११० ॥ तदा सा कुण्डलिनी सर्पाव मुजङ्गमीव दण्डोपमां गता
सती देहवद्धाः सर्वा नाडीर्लता इव समादाय त्वरिता इवोर्ध्वं याति
॥ ११ ॥ तदा चेदं देहकं समस्तमेवोत्प्लावयति उद्गमयति । नीरन्ध्र-
पयनापूर्णा नीरन्ध्रं यथा तथा पयनेनापूर्णा मस्त्रा घर्मप्रसेविका

इत्यभ्यासविलासेन योगेन व्योमगामिताम् ।

योगिनः प्राप्नुवन्त्युच्चैर्दीना इन्द्रदशामिव ॥ १३ ॥

ब्रह्मनाडीप्रवाहेण शक्तिः कुण्डलिनी यदा ।

बहिरूर्ध्वं कपाटस्य द्वादशाङ्गुलमूर्धनि ॥ १४ ॥

रेचकेन प्रयोगेण नाढ्यन्तरनिरोधिना ।

मुहूर्तं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनम् ॥ १५ ॥

विज्ञानादूरसंस्थेन बुद्धिनेत्रेण राघव ।

दृश्यन्ते व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत्स्वार्थदा अपि ॥ १६ ॥

मुखाद्वह्निर्द्वादशान्ते रेचकाम्यासयुक्तितः ।

प्राणे चिरं स्थितिं नीते प्रविशत्यपरां पुरीम् ॥ १७ ॥

अन्युगतासती नरं यथोत्थावयति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥ इतीति ॥

इत्यभ्यासविलासेन ईदृशाभ्यासविशेषवता योगेन योगिनो व्योम-

गामितां प्राप्नुवन्ति । दीना वरिद्रा इन्द्रदशामिन्द्रपदमिवेत्यन्वयः

॥ १३ ॥ ब्रह्मनाडीति श्लोकद्वयं वाच्यम् ॥ यदा सा कुण्डलिनीरूपा

प्राणशक्तिः ब्रह्मनाडीप्रवाहेण सुपुत्रान्तःप्रवाहेण ऊर्ध्वं कपाटस्य

ब्रह्मरन्ध्रस्य बहिर्भागे द्वादशाङ्गुलमूर्धनि द्वादशाङ्गुलपरिमितस्याका-

शदेशस्योपरिभागे नाडीशतनिरोधिना सर्वनाडीनिरोधकेन प्रयोगेण

रेचकाम्यासरूपेण प्रकृष्टेन योगेन मुहूर्तमात्रं स्थितिमवस्थोऽप्राप्नोति

तदा तस्मिन्काले व्योमगदर्शनं सिद्धविद्याधरादीनां रेचराणां दर्शनं

भवति ॥ १४ ॥ १५ ॥ दर्शनप्रकारमेवाह-विज्ञानेति ॥ विज्ञाना-

दूरसंस्थेन विज्ञानं स्वरूपचैतन्यं तस्माददूरसंस्थेन सन्निकृष्टेन अतश्चैत-

न्यसंश्रान्त्या प्रकाशकेन बुद्धिनेत्रेण चक्षुषा व्योमगाः सिद्धाः स्वप्न-

शायामिव दृश्यन्ते । न केवलं दर्शनमात्रं स्वार्थदा अपि स्वापेक्षित-

मगिमादिर्निर्दिष्टं स्वप्नवत्स्वार्थदत्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ परपुरुषवेशप्रकारमाह-

राम उवाच ॥

सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थं पूरणार्थं च स्वस्य वा ।

अणुतां स्थूलतां वापि कायोऽयं नीयते कथम् ॥ १८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धसौम्यमलेपकम् ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं शान्तं नो जगन्न जगद्गताः ॥ १९ ॥

तच्चिनोत्यात्मनात्मानं संकल्पोन्मुखतां गतम् ।

यदा तदा जीव इति प्रोक्तमाविलतां गतम् ॥ १२० ॥

असत्यमेव संकल्पभ्रमेणेदं शरीरकम् ।

जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमि बोद्धतम् ॥ २१ ॥

मुन्यादिति ॥ मुग्धाद्वक्त्राद्वह्निः द्वादशान्ते द्वादशाङ्गुलपरिमिताका-
शदेशपर्यन्ते रेचकाभ्यासयुक्तितो रेचकाभ्यासरूपाद्योगविशेषाद्वेतोः
प्राणे प्राणवायौ चिरं स्थितिं नीते सति अपरां पुरीं वेदान्तरं प्रवि-
शति । परकायप्रवेशसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सूक्ष्मेति ॥ सूक्ष्म-
च्छिद्रादिगत्यर्थं गमनसिद्धये गस्याकाशस्य पूरणार्थं व्याप्त्यर्थं वा
अयं कायः अणुतां स्थूलतां वापि कथं नीयते कायस्यैकतयात्परि-
णाममेवे च भेदप्रमद्वादिति भावः ॥ १८ ॥ एकमिति ॥ चिन्मा-
त्रमेकमेवास्ति । जगद्गताः पदार्थममृद्वयोऽपि नो मन्ति ॥ १९ ॥
वदिति ॥ तच्चिन्मात्रं यस्तु संकल्पोन्मुखतां गतं मनः यदा आत्म-
नैवात्मानं चिनोति उपचितं करोति । परिच्छिन्नमिति यावत् । तदा
आविलतां कण्टकतां गतं जीव इति प्रोक्तम् ॥ १२० ॥ असत्यमिति ॥
मूढात्मा जीवः असंकल्पभ्रमेण बालो यक्षमिव असत्यमेवेदं शरीरं

एवं हि विदितात्मानो भावयन्ति यथैव यत् ।

तत्तथैवानुपश्यन्ति दृढभावनया तथा ॥ २२ ॥

दृढभावानुसंधानाद्विमूढा अपि राघव ।

विषं नयन्त्यमृतताममृतं विषतामपि ॥ २३ ॥

एवं यथावदेवेह भाव्यते दृढभावेनात् ।

भूयते हि तदेवाशु तदित्यालोकितं मुहुः ॥ २४ ॥

सत्यभावेन दृष्टोऽयं देहोऽदेहो भवत्यलम् ।

दृष्टस्त्वसत्यभावेन व्योमतां याति देहकः ॥ २५ ॥

अणिमादिपदप्राप्तौ भावनायुक्तिरीदृशी ।

मुलमेयं महाबुद्धे योगसंसिद्धिसंविदाम् ॥ २६ ॥

अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता सा नृपमामिनी ।

एवं बभूव चूडाला घनाभ्यासवती सती ॥ २७ ॥

पश्यति ॥ २१ ॥ एवमिति ॥ एवं सति विदितात्मानो निश्चि-
त्मानः पुरुषाः यद्वस्तु यथैव भावयन्ति तथा दृढभावनया तद्वस्तु

तथैवाशु पश्यन्ति ॥ २२ ॥ दृढेति ॥ मूढा आत्मज्ञानरहिता अपि

दृढभावानुसंधानाद्वायो भावना दृढभावेनायाः सान्तत्याद्विषं

दुःखोदकं निषिद्धं कर्म अमृततां नयन्ति । अमृतं विहितं कर्म

विषतां दुःखहेतुतां नयन्ति ॥ २३ ॥ एवमिति ॥ एवं यद्वस्तु यथा

भाव्यते तेन तथैव भूयते । अनुभूयत इत्यर्थः । तदेतदयं स्वरूपं मुहु-

रालोकितम् । विचारितमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अणिमादीति ॥

योगसंसिद्धिसंविदां योगे पवनजये संमिद्धा दृढं परिचया संविद्येतां

तेषां अणिमादिपदप्राप्तावपि इदृशी इयं भावनायुक्तिः । मुलमा

अपुत्रभावेनायामनिना महत्त्वभावेनायां मदिनेत्येवमणिमादिता-

धियापि मुष्टिः सुप्तेन उभयत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अनिनेति ॥ सा

जगामाकाशमार्गेण विवेशाम्बुधिकोटरम् ।
 चचार वसुधापीठं गङ्गेवामृतशीतला ॥ २८ ॥
 क्षणमप्यागता भर्तुर्वक्षस्युच्चैर्यदा तदा ।
 भर्तारं बोधयामीति तदुपायमवेक्षते ॥ २९ ॥
 यत्नेन तं च भर्तारमात्मज्ञानामृतं प्रति ।
 बहुशो बोधयामास पिता वालमिवात्मजम् ॥ १३० ॥
 न चासावापतद्भर्ता राजा विश्रान्तिमात्मनि ।
 मुक्ताफलं सुसंछिष्टं मुक्ताफल इवामलम् ॥ ३१ ॥
 एतावतापि कालेन तामेवंगुणशालिनीम् ।
 बालो विद्यामिव नृपश्चूडालां न विवेद सः ॥ ३२ ॥
 साप्यलब्धात्मविश्रान्तेः स्वां सिद्धिं श्रियमात्मनः ।
 दर्शयामास नो राज्ञः शूद्रस्येव मखक्रियाम् ॥ ३३ ॥

चूडाला एवं घनाभ्यासवती सती अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता बभूवे-
 त्यन्वयः ॥ २७ ॥ जगामेति ॥ सा गङ्गेव लोकत्रयेऽपि स्त्रैर विज-
 हारेत्यर्थः । तत्राम्बुधिकोटरप्रवेशेन पातालगमनमुच्यते ॥ २८ ॥
 क्षणमिति ॥ सा चूडाला भर्तुर्वक्षस्यालिङ्गनार्थं क्षणमपि यदा गता तदा
 भर्तारं बोधयामीति बुद्ध्या तदुपायं तद्बोधनोपायमेवावेक्षते विद्या-
 रयति न पुनरालिङ्गनादिकमपेक्षते । विषयसुखेष्वनादरादिति भावः
 ॥ २९ ॥ १३० ॥ न चेति ॥ मुक्ताफलममले मुक्ताफले
 सुसंछिष्टमपि यथा विश्रान्ति नापवति तथासौ राजा आत्मनि
 विश्रान्ति नापवत् । असंछिष्टमिति पाठे मुक्ताफलं असंछिष्टं सत्
 यथा विश्रान्ति नापवति तद्वदिति भावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

राम उवाच ॥

महत्याः सिद्धयोगिन्यास्तस्या अपि शिखिध्वजः ।

यत्नेन प्राप नो योगं बुध्यतेऽन्यः कथं प्रभो ॥ ३४ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनम् ।

ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव केवला ॥ ३५ ॥

नवमे किराटोपाख्यानम्

राम उवाच ॥

“एवंस्थिते वद मुने कथमेतज्जगत्स्थितौ ।

क्रमो गुरुरूपदेशाख्य आत्मज्ञानस्य कारणम् ॥ ३६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अत्यन्तकृपणः कथितकिराटो धनधान्यवान् ।

आत्ते विन्ध्याटवीकच्छे कुटुम्बी ब्राह्मणादिवत् ॥ ३७ ॥

॥ ३४ ॥ उपदेशेति ॥ उपदेशक्रमः गुरुरूपदेशरूपः उपायः व्यवस्थामात्रपालनं व्यवस्था ज्ञानशास्त्रोक्त मर्यादा वन्मात्रस्यैव पालनम् । ज्ञप्तेरात्मसाक्षात्कारस्य तु शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव कारणमिति ॥ ३५ ॥ एयमिति ॥ एवंस्थिते सति जगत्स्थितौ लोकव्यवहारेषु गुरुरूपदेशाख्यः क्रमः आत्मज्ञानस्य कारणमित्येतत्कथं केन प्रकारेण सं प्रसारं वदेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अत्यन्तेति ॥ किराटो वैश्यः किरति धनलामार्थं अटति पुनः प्राप्नोति च वह्निगुणत्रिगुणादिरूपेणेति व्युत्पत्तेः । वैश्यविट्म्यने ‘किराटः कटसंनिभ’ इति यचनात् । किराट इति तु न पाठः धनधान्यवत्त्वस्य ब्राह्मणादिवत् कुटुम्बित्वस्य दिनत्रयभरण्ये कपर्दिबान्धेपनस्य च किरातं प्रत्यनौचित्यात्

तस्यैकदा निपतिता गच्छतो विन्ध्यजाङ्गले ।
 एका वराटिका राम तृणजालसमावृते ॥ ३८ ॥
 कार्पण्यात्स प्रयत्नेन सर्वं तृणबुसादिकम् ।
 कपर्दिकार्थममितो दुधाव दिवसत्रयम् ॥ ३९ ॥
 ततो दिनत्रयस्यान्ते तेन तस्मात्कुजाङ्गलात् ।
 पूर्णेन्दुविम्बप्रतिमो लब्धश्चिन्तामणिर्महान् ॥ ४० ॥
 यथा तत्र किराटेन कपर्दान्वेषणेन तत् ।
 रत्नं लब्धं जगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना ॥ ४१ ॥
 तथा श्रुतोपदेशेन स्यात्मानमवाप्यते ।
 अन्यदन्विष्यते चान्यदुच्यते हि गुरुक्रमात् ॥ ४२ ॥
 तत्त्वस्यास्य महार्घस्य गुरूपकथनं गतम् ।
 अकारणं कारणतां मणेरिव कपर्दिकः ॥ ४३ ॥
 इति श्रीयोगवासीष्ठ्यारे निर्वाणप्रकरणे नवमसर्गे किराटोपाख्यानम् ॥

॥ ३७ ॥ तस्येति ॥ विन्ध्यजाङ्गले जङ्गलमरण्यप्रायोदेशः । जाङ्गलं
 इति पाठे अल्पोदकं स्वल्पतरुस्वल्पम् । वराटिका कपर्दिका ॥ ३८ ॥
 कार्पण्यादिति ॥ कृपणस्य भावः कार्पण्यम् । लोभातिशय इत्यर्थः ।
 तृणबुसादिकं बुसं कटङ्गरः । कपर्दिकार्थं पतितां वराटिकामन्वेष्टुम्
 ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ कुजाङ्गलात्कुत्सितादरण्यप्रदेशात् ॥ ४० ॥
 यथेति श्लोकद्वयं याक्यम् ॥ यथाहि किराटेन कपर्दान्वेषणात्
 यज्जगन्मूल्यं रत्नं लब्धं तथा गुरोः श्रुतोपदेशेन शिष्येण स्यात्मान-
 मवाप्यते । हि यस्मात्कारणात् गुरुक्रमात् गुरूपदिष्टादुपाया-
 द्भेतोः । अन्यदुपहितं यस्त्यन्विष्यते मार्ग्यते अन्यदनुपहितं यत्तु
 न लभ्यते साक्षात्क्रियते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत्त्वस्येति ॥ महार्घस्य

ततः शिखिध्वजो राजा तत्त्वज्ञानपदं विना ।
 आजगाम परं मोहं तमोऽन्धत्वमिव प्रजाः ॥ ४४ ॥
 दुःखाग्निदीपितमना मनागपि विभूतिषु ।
 तास्वमीष्टोपनीतासु न रेमेऽग्निशिखास्विव ॥ ४५ ॥
 ददावतितरां दानं तीर्थयात्रां चकार ह ।
 तपः कृच्छ्रादिकं चक्रे बभ्राम परितो दिशः ॥ ४६ ॥
 सर्वथापि विशोक्तत्वं न मनागपि लब्धवान् ।
 चिन्तापरवशो दीनो राज्यं पश्यन्विपोपमम् ॥ ४७ ॥
 अथैकदैकान्तगतश्रृङ्गालामङ्गमास्थिताम् ।
 इदं मधुरया वाचा समुवाच शिखिध्वजः ॥ ४८ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

युक्तं राज्यं चिरं कालं दृष्टा विभवभूमयः ।
 अधुनासि विरागेण युक्तो गच्छामि काननम् ॥ ४९ ॥
 न सुखानि न दुःखानि नापदो न च संपदः ।
 क्रोडीकुर्वन्ति तन्वाङ्गि मुनिं वननिवासिनम् ॥ १५० ॥

बहुमूल्यस्य अस्य तत्त्वस्य तत्त्वज्ञानस्य गुरुरूपकथनं गुरुरूपदेशः
 अकारणं साक्षादकारणमपि भणेः कपर्दिक इव परम्परया कारणतां
 गतम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे नवमः
 सर्गो किराटोपाख्यानम् ॥

तत इति ॥ तत्त्वज्ञानपदं विना तत्त्वज्ञानरूपस्य विश्रान्तिप-
 दस्याभावादित्यर्थः । तमोऽन्धत्वम् । प्रजा जनाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ नेति ॥ क्रोडीकुर्वन्ति स्वाधीनं कुर्वन्ति

न देशभङ्गसंमोहो न संग्रामे जनक्षयः ।

राज्यादप्यधिकं मन्ये सुखं वननिवासिनाम् ॥ ५१ ॥

यथा विविक्तमेकान्ते मनो भवति निर्मलम् ।

न तथा शशिविम्बेषु न च ब्रह्मेन्द्रसद्वसु ॥ ५२ ॥

अस्मिन्मे मन्त्रेण तन्वि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ।

भर्तुर्विघटयन्तीच्छां न स्वमेऽपि कुलस्त्रियः ॥ ५३ ॥

चूडालोवाच ॥

प्राप्तकालमिदं कार्यं राजते नाथ नेतरत् ।

वसन्ते राजते पुष्पं फलं शरदि राजते ॥ ५४ ॥

जराजरठदेहानां युक्तो वनसमाश्रयः ।

न यूनां त्वादृशमेव तेनैतन्मे न रोचते ॥ ५५ ॥

शिखिध्वज उवाच ।

अलघुत्पलपत्राक्षि विघ्नेनाभिमत्तस्य मे ।

विद्धि त्वं मां गतमितो दूरमेकान्तकाननम् ॥ ५६ ॥

बाला त्वमनवद्याङ्गि नागन्तव्यं त्वया वनम् ।

पुंसामपि हि मृद्वङ्गि दुर्विगाहो वनाश्रयः ॥ ५७ ॥

भवत्या पालयन्त्येह राज्ये स्थातव्यमुत्तमे ।

कुटुम्बमारोद्धहनं पत्यौ याते व्रतं स्त्रियः ॥ ५८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा दयितां राजा तामिन्दुवदनां वशी ।

उत्तस्यौ स्नातुमखिलं दिनकार्यं चकार ह ॥ ५९ ॥

॥ १५० ॥ नेति ॥ वनवासिनां देशभङ्गसंमोहो नास्ति न संग्रामे जनक्षयः युद्धनिमित्तः प्राणिनां संक्षयो नास्ति । अतश्च वननिवासिनां मुगं राज्यमुगादप्यधिकं मन्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथोज्झितप्रजाचारो रविरस्ताचलं ययौ ।
 यामिनी यौवनं प्राप सरोजमुकुलस्तनी ॥ १६० ॥
 कृतसंध्यासमाचारः सहचूडालयेष्टया ।
 सुष्याप शयने भूयो मैनाक इव सागरे ॥ ६१ ॥
 अथार्धरात्रिसमये देशे निःशब्दतां गते ।
 घननिद्राशिलाकोशे निलीने सकले जने ।
 तत्याज दयितां सुप्तमङ्गाद्राजाय निर्ययौ ॥ ६२ ॥
 वीरक्रमार्यं यामीति तत्रैवानुचरं निजम् ।
 योजयित्वा जगामासौ पुराभिर्गत्य पूर्णधीः ॥ ६३ ॥
 जडे लक्ष्मि नमस्तुभ्यमित्युक्त्वा मण्डलाद्गतः ।
 विवेशोग्रामरण्यानीमेको नद इवार्णवम् ॥ ६४ ॥
 पुनः प्रातः पुना रात्रिरुपित्वा दश शर्वरीः ।
 जवेन लङ्घयामास मण्डलानि गिरीन्वदीः ॥ ६५ ॥
 ततो मन्दरशैलस्य तटस्थं जनदुर्गमम् ।
 प्राप काननमत्यन्तदूरस्यजनतापुरम् ॥ ६६ ॥
 रटप्रणालसलिलवापीवलितपादपम् ।
 शीर्णवेद्यादिविज्ञानभूतपूर्वद्विजाश्रमम् ॥ ६७ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥ वीरेति ॥ वीरक्रमार्यं वीरचर्यार्यम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥ तत इति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ अत्यन्तदूरस्था जनता
 जनसमूहः पुराणि च यस्माद्रटन्ति घ्वनन्ति प्रणालसलिलानि
 कुल्याजलानि यासां तानिर्वापीभिर्दोषिकाभिर्वलिताः पादपा यस्मिन् ।
 शीर्णैः शिथिलितैः वेद्यादिभिः वेदिकापर्णशालादिभिः विज्ञाता
 भूतपूर्वाः पूर्णभूताः द्विजानां आश्रमा यस्मिन् रटन्ति मन्दरशैलस्य

क्षुद्रप्राणिविनिर्मुक्तं सिद्धसेव्यलतागृहम् ।
 तत्रैकसिन्समे देशे च चकारोटजालयम् ।
 सर्वं संपादितं तद्वद्योग्यं तापसकर्मणि ॥ ६८ ॥
 मसृणं वैणवं दण्डं फलभोजनमाजनम् ।
 अर्घ्यपात्रं पुष्पभाण्डमक्षमालां कमण्डलुम् ॥ ६९ ॥
 कन्थां शीतापनोदाय वृसीमथ मृगाजिनम् ।
 आनीयायोजयत्तत्र मठिकामन्दिरे नृपः ॥ १७० ॥
 संध्यापूर्वं जपं प्रातः ग्रहरे च तदाकरोत् ।
 पुष्पोद्भयं द्वितीये तु स्नानं देवार्चनं ततः ॥ ७१ ॥
 पश्चाद्वन्यं फलं किञ्चिद्वनकन्दविसादि च ।
 भुक्त्वा जप्यपरो भूत्वा निनायैकां निशां वशी ॥ ७२ ॥
 एवं शिखिध्वजः पर्णमठिकायां वने स्थितः ।
 इदानीं शृणु चूडाला सा किंवृत्तवती गृहे ॥ ७३ ॥
 तत्रार्धरात्रसमये दूरं याते शिखिध्वजे ।
 हरिणी ग्रामसुप्तेव चूडाला बुबुधे भयात् ॥ ७४ ॥
 अपश्यत्पतिनिर्हीना शयनं शून्यतां गतम् ।
 उत्तस्यौ किञ्चिदाम्लानवदना खेदशालिनी ॥ ७५ ॥
 कुमित्रेव महावल्ली निरुत्साहाङ्गपल्लवा ।
 क्षणं शय्योपविष्टैव चिन्तयामास खिन्नधीः ।

तटस्थं काननं प्रापेत्यन्वयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ मसृण-
 मिति श्लोकद्वयं याक्यम् ॥ मसृणं क्षिग्धम् ॥ वृसीम् प्रतिनामासनरूपं
 मृगाजिनमित्यर्थः ॥ ६९ ॥ १७० ॥ तस्य दिनचर्यामाह—संध्यामिति
 श्लोकद्वयं याक्यम् ॥ ग्रहरे यामे ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ एवमिति ॥
 धिग्नयती कीटशचरित्रयुक्ता ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

कष्टं राज्यं प्रशुस्त्यक्त्वा वनं यातो गृहादिति ॥ ७६ ॥

तन्मयेहाद्य किं कार्यं तत्समीपं व्रजाम्पहम् ।

भर्तैव गतिरुद्दिष्टा विधिना प्रकृता स्त्रियाः ॥ ७७ ॥

इति संचिन्त्य भर्तारमनुगन्तुं समुत्थिता ।

चूडाला वातरन्ध्रेण निर्गत्याम्बरमाययौ ॥ ७८ ॥

चकार सिद्धसार्थस्य मुखेनान्येन्दुविभ्रमम् ।

ददर्शाय यथा यान्तं रात्रौ खड्गधरं पतिम् ॥ ७९ ॥

तादृशं पतिमालोक्य स्थित्वा गगनकोटरे ।

भविष्यं चिन्तयामास सर्वं भर्तुरखण्डितम् ॥ १८० ॥

अवश्यं भवितव्यं तद्दृष्ट्वा भर्तुः पुरःस्थितम् ।

तदेव संपादयितुं गगनात्सा न्यवर्तत ॥ ८१ ॥

आस्तां ममाद्य गमनं कालेनातिचिरेण हि ।

मयास्य पार्श्वं गन्तव्यं नियतेरेष निश्चयः ॥ ८२ ॥

इति संचिन्त्य चूडाला प्रविश्यान्तःपुरं पुनः ।

सुप्वाप शयने कान्ता नभसीवैन्दवी कला ॥ ८३ ॥

केनचित्कारणेनासां गतः संग्रति भूपतिः ।

इति पौरजनं सर्वमाश्वास्यातिष्ठदङ्गना ॥ ८४ ॥

राज्यं ररक्ष भर्तुस्तत्क्रमेण समदर्शिनी ।

जगामाद्य दिनं पक्षो मासः संवत्सरस्तथा ॥ ८५ ॥

तदिति श्लोकरुद्धयं वाक्यम् ॥ विधिना शास्त्रेण स्त्रियाः भर्तैव प्रकृता

न्याय्या गतिरुद्दिष्टा । वातरन्ध्रेण गवाक्षेण ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

पक्षरेति ॥ मुखेन स्वमुखेन सिद्धसार्थस्य सिद्धसङ्ख्यान्येन्दुविभ्रमं

अन्योऽयमिन्दुरिति भ्रान्तिः ॥ ७९ ॥ तादृशमिति ॥ भविष्यं भवि-

भर्तुः सर्वं शुभाशुभं अखण्डितमक्षेपं चिन्तयामास ॥ १८० ॥ ८१ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन वर्षाण्यष्टादशाङ्गना ।
 चूडालोवाप्त सद्ने वनं याते शिखिध्वजे ॥ ८६ ॥
 भर्तुः समीपगमने मम कालोऽयमित्यथ ।
 संचिन्त्य मन्दरप्रातं गन्तुं बुद्धिं चकार सा ॥ ८७ ॥
 चचालान्तःपुराद्वात्रौ ततार नभसः पथम् ।
 जगाम वातस्कन्धेन प्राप मन्दरकन्दरम् ॥ ८८ ॥
 अदृश्यैव नमस्यैव प्रविवेश वनान्तरम् ।
 नृपं योगेन बुबुधे देहान्तरमिवास्थितम् ॥ ८९ ॥
 हारकेयूरकटककुण्डलादिविवर्जितम् ।
 कृष्णङ्गं कृष्णवर्णं च पतिं जर्जरत्नां सत्तम् ॥ ९० ॥
 तमालोक्यानवद्याङ्गी चूडाला पीवरस्तनी ।
 किञ्चिज्जातविषादैवमुवाचात्मनि चेतसा ॥ ९१ ॥
 अहो नु विषमं मौख्यं सर्वशास्त्रार्थदर्शिनः ।
 एवंविधाः समायान्ति दुर्दशा यत्प्रमादतः ॥ ९२ ॥
 तदवश्यमिहाद्यं नायं विदितवेद्यताम् ।
 नयाम्येनं न संदेहो भोगमोक्षत्रियं तथा ॥ ९३ ॥
 इदं रूपं परित्यज्य रूपेणान्येन केनचित् ।
 सकाशमस्य गच्छामि वीथं दातुमनुत्तमम् ॥ ९४ ॥
 घालेयं मम कान्तेति मदुक्तं न करिष्यति ।
 तस्मात्तापमुवेपेण बोधयामि पतिं क्षणात् ॥ ९५ ॥
 मर्ता कपापपाकेन परिपक्वमतिः स्थितः ।
 चेतसस्साद्य विमले मृतत्वं प्रतिविम्बति ॥ ९६ ॥

॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ अन्तेति ॥ कपा-

इति संचिन्त्य चूडाला वभूव द्विजदारकः ।
 ईषद्भ्यानाद्गतान्यत्वं मर्तुरग्रे पपात ह ॥ ९७ ॥
 ददर्श द्विजपुत्रं तं पुरो यातं शिखिध्वजः ।
 द्रवत्कनकगौराङ्गं मुक्ताहारविभूषणम् ॥ ९८ ॥
 शुक्लयज्रोपवीताङ्गं शुक्लाम्बरयुगावृतम् ।
 भूमावलग्नचरणं किष्कुमात्रोपरि स्थितम् ॥ ९९ ॥
 तमालोक्य द्विजसुतं समुत्तस्थौ शिखिध्वजः ।
 देवपुत्रागमधिया संपरित्यक्तपादुकः ॥ २०० ॥
 देवपुत्र नमस्कार इदमासनमास्यताम् ।
 इत्यस्य दर्शयामास पाणिना पत्रविष्टरम् ॥ १ ॥
 हे राजर्षे नमस्तुभ्यमित्युक्त्वा स उपाविशत् ।
 तदर्पितां पुष्पवृष्टिं गृह्णन्नुपविवेश ह ॥ २ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

देवपुत्र महामाग कुत आगमनं कृतम् ।
 दिवसं सफलं मन्ये यत्नामद्यासि दृष्टवान् ॥ ३ ॥
 इत्युक्त्वा पाद्यमर्घ्यं च मालापुष्पाणि चानघ ।
 शिखिध्वजस्तदिष्टायै देवतार्यं ददौ क्रमात् ॥ ४ ॥

यपायेन कपाया रागादयः तेषां पादौ निषिद्धवर्जनेन विहिते
 प्रवृत्तिः तेन ॥ ९६ ॥ इतीति ॥ द्विजदारकः द्विजपुत्रकः । ईष-
 द्भ्यानान् अत्पादेव ध्यानान् अन्यत्वं रूपान्तरम् ॥ ९७ ॥ ददर्शेति
 श्लोचद्वयं पाक्यम् ॥ किष्कुमात्रोपरि स्थितं भूमिं नुक्त्वा दक्षमा-
 त्रादुपरि यर्तमानम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ २०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

पेशलेनानुरूपेण प्रश्रयेणामुनानघ ।
 मन्येऽहं नूनमत्यन्तं चिरजीवी भविष्यसि ॥ ५ ॥
 शान्तेन मनसोदारमारादुन्मुक्तकल्पनम् ।
 निर्वाणार्थं तपः साधो कचित्संभृतवानसि ॥ ६ ॥
 असिधारासमं सौम्य शान्तव्रतमिदं तव ।
 स्फीतं यद्राज्यमुत्सृज्य महावननिषेवणम् ॥ ७ ॥

शिशिध्वज उवाच ॥

जानासि भगवन्सर्वं देयस्त्वं कोऽत्र विस्मयः ।
 श्रियैव सर्वोत्तमया ज्ञापसे चिह्नभूतया ॥ ८ ॥
 तत्कस्त्वं कस्य पुत्रस्त्वं किमायातोऽस्यनुग्रहात् ।
 एवं मे संशयं छिन्धि विमलेन्दुसमानन ॥ ९ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

राजन्मे शृणु वक्ष्यामि यथा पृष्टमखण्डितम् ।
 को नाम परिपृच्छन्तं विनीतं वञ्चयेत्पुमान् ॥ २१० ॥
 अस्त्यसिद्धगतः कोशे शुद्धात्मा नारदो मुनिः ।
 पुष्पलक्ष्म्या मुखे कान्ते कर्पूरतिलकोपमः ॥ २१ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ शान्तेनेति ॥ आराहूरादेव उन्मुक्तकल्पनं यथा तथा
 शान्तेन मनसा निर्वाणार्थं उदारं महत्तपः संभृतवानसि कश्चित्
 ॥ ६ ॥ असिधारेति ॥ असिधारासमं असिधाराव्रततुल्यम् । तल्लक्षणं
 ह्य-‘युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धमववदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गसद-
 सिधाराव्रतं विदुः’ इति । तत्सादृश्यं च संनिहितायामपि राज्यलक्ष्म्यां
 भोगसामर्थ्येऽपि भोगत्यागात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ २१० ॥

स कदाचिन्मुनिर्देवो गुहायां ध्यानिमास्थितः ।

तत्र हेमवटे गङ्गा बहत्पुरुतरङ्गिणी ॥ १२ ॥

एकदा नारदमुनिर्ध्यानान्ते सरितस्तटे ।

ध्वनद्वलयमश्रौषील्लीलाकलकलारवम् ॥ १३ ॥

किमेतदित्यसौ किञ्चित्कौतूहलमवाप्तवान् ।

हेलयालोकयन्नद्यामपश्यल्ललनागणम् ॥ १४ ॥

रम्भातिलोत्तमाप्रायं नितान्तं जललीलया ।

क्रीडन्तं त्यक्तवसनं देशे पुरुषवर्जिते ॥ १५ ॥

सर्वत्र दृष्टसर्वाङ्गे विश्वरूपमिव स्थितम् ।

प्रतिविम्बितसर्वाङ्गमन्योन्यादर्शतां गतम् ॥ १६ ॥

तैष्णमालोक्य तत्कान्तं सहसैव मनो मुनेः ।

अनाश्रितविवेकं तद्भूवानन्दितं स्फुरन् ॥ १७ ॥

आनन्दवलिते चित्ते क्षुब्धे प्राणानिले स्थिते ।

बभूव तस्य तुष्टस्य मदनस्खलितं तदा ॥ १८ ॥

तादृशोऽपि बहुज्ञोऽपि जीवन्मुक्तोऽप्यसौ मुनिः ।

कथमेवंविधां ब्रूहि प्राप्तो मदनवश्यताम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

स्वरूपे निर्मले सत्ये निमेषमपि विस्मृते ।

दृश्यमुल्लासमांयाति प्रावृषीव पयोधरः ॥ २२० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ पूनश्चूडालावाक्यम् ॥ स्वरूप इति ॥ निर्मले सत्ये
प्रात्मस्वरूपे निमेषमात्रमपि विस्मृते सति दृश्यं जगदुल्लासं प्रादु-

अनारतानुसंधानादप्युन्मेषमविस्मृते ।

स्वरूपे नोद्धसत्येष चिति दृश्यपिशाचकः ॥ २१ ॥

सुखदुःखकलास्पन्दो बन्धो जीवस्य नेतरः ।

तदभावो हि मोक्षः स्यादिति द्वेषा व्यवस्थितिः ॥ २२ ॥

शुद्धेन बोध्यबोधेन स्वात्मज्ञानमयात्मना ।

सुखदुःखादि नास्तीति ज्ञाते ज्ञो याति सौम्यताम् ॥ २३ ॥

सर्वमेव चिदाकाशं ब्रह्मेति घननिश्चये ।

स्थितिं याते समं याति जीवो निःस्नेहदीपवत् ॥ २४ ॥

आत्मस्वभाववशतो जातं जगदिदं महत् ।

स्थितिं वासनयाम्येत्य धर्माधर्मवशे स्थितम् ॥ २५ ॥

र्भावमाप्नोति ॥ २२० ॥ अनारतेति ॥ चिति चिन्मात्रस्वभावे स्वरूपेऽनारतानुसंधानाद्वेतोऽन्मेषमात्रमप्यविस्मृते सत्येव दृश्यरूपपिशाचक एष नोद्धसति न स्फुरति ॥ २१ ॥ सुखेति ॥ जीवस्य सुखदुःखकलास्पन्दः सुखदुःखलेशस्फुरणमेव बन्धः । तदभावः सुखदुःखकलास्पन्दाभाव एव मोक्षः स्यात् । इत्येवं द्विधा द्वयोर्बन्धमोक्षप्रकारयोः व्यवस्थितिर्निष्कर्षः । द्वेषेति पट्टीद्विषयनान्तम् ॥ २२ ॥ शुद्धेनेति ॥ स्वात्मज्ञानमयात्मना स्वस्वरूपज्ञानादभिज्ञेन शुद्धेन बोध्यबोधेन बोध्यस्य ज्ञेयस्य परतत्त्वस्य बोधेन स्वरूपाभिन्नपरब्रह्मानुभवेन सुखदुःखादिकं नास्तीति ज्ञाते सति ज्ञः ज्ञानी सौम्यतां जीवनमुक्तां याति ॥ २३ ॥ सर्वमिति ॥ सर्वमेव जगत् चिदाकाशरूपं ब्रह्मेवेति घननिश्चये स्थितिं याते सति जीवभावः समं याति ॥ २४ ॥ आत्मेति ॥ इदं जगदात्मस्वरूपं जातं वासनया स्थितिमय्येत्य धर्माधर्मवशे कर्मपारतन्त्र्ये स्थितम् ॥ २५ ॥

वासनांशमपानीय धर्माधर्मैर्न गृह्यते ।

ततो न जायते जन्तुरिति नो दर्शनं मुने ॥ २६ ॥

शिशिध्वज उवाच ॥

अत्युदारं महाश्वर्यं वक्षि त्वं वदतांवर ।

अनुभूतिमुपारूढं रूढं च परमार्थवत् ॥ २७ ॥

तद्वाक्यविभवेनाद्य श्रुतेनानेन सुन्दर ।

पीतेनेवामृतेनाहमन्तर्यातोऽसि शीतताम् ॥ २८ ॥

तत्समासेन तां तावदात्मोत्पत्तिं वदाशु मे ।

ततः श्रोष्यामि यत्नेन ज्ञानगर्भां गिरं तव ॥ २९ ॥

तेन पद्मजपुत्रेण मुनिना नारदेन तत् ।

क कृतं वीर्यमार्येण कथयाद्य यथास्थितम् ॥ २३० ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ततो निवधता तेन मनोमत्तमतङ्गजम् ।

विवेकविपुलालाने शुद्धबुद्धिवरत्रया ॥ ३१ ॥

मुनिना पार्श्वगे कुम्भे स्फाटिके वीर्यमर्पितम् ।

संकल्पितेन क्षीरेण स कुम्भस्तेन पूरितः ॥ ३२ ॥

अवर्धत ततो मासाद्विरिगर्मादिवोडुराद् ।

परिपूर्णसमस्ताङ्गः कुम्भाद्गर्भो विनिर्ययौ ॥ ३३ ॥

वासनामिति ॥ अन्तःकरणाद्वासनांशमपानीय धर्माधर्मैर्न गृह्यते
न वद्ध्यते ततः कर्मबन्धाभावाज्जन्तुर्न जायते इति एवंविधं नोऽस्माकं
दर्शनं सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ २३० ॥ तव
इति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ विवेकविपुलालाने । आलानं गजबन्धन-
स्तम्भः । शुद्धबुद्धिवरत्रया । वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सर्वसंस्कारसंपन्ने स तस्मिन्नारदौ मुनिः ।

भाण्डाद्भाण्ड इवाशेषं विद्याधनमयोजयत् ॥ ३४ ॥

अथैनं पुत्रमादाय जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।

पौत्रं तं भगवान्वेधाश्चकार ज्ञानपारगम् ॥ ३५ ॥

साधो सोऽयमहं नाम कुम्भनामासि कुम्भजः ।

चत्वारः सुहृदो वेदा मम लीलाविवासिनः ॥ ३६ ॥

मातृप्नसा मे गायत्री माता मम सरस्वती ।

यथाकाममशेषेण जगन्ति विचराम्यहम् ॥ ३७ ॥

शिरिध्वज उवाच ॥

अद्य तिष्ठाम्यहं साधो धन्यानां धुरि धर्मतः ।

अमृतस्पन्दिवचसा यत्नयासि समागतः ॥ ३८ ॥

न केचन तथा भावाश्चेतः शीतलयन्ति मे ।

राज्यलाभादयोऽप्येते यथा साधुसमागतः ॥ ३९ ॥

कुम्भ उवाच ॥

आस्तामेषा कथा तावत्सर्वं ते कथितं मया ।

त्वं मे कथय हे साधो कस्त्वमद्रौ करोषि किम् ॥ ४० ॥

शिरिध्वज उवाच ॥

देवपुत्रोऽसि जानासि पृष्टश्चेद्वच्यमहं शृणु ।

संसारमयमीतत्वान्निवसामि वनान्तरे ॥ ४१ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ साधो इति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ चत्वारो वेदाः मम सुहृद इत्यनेन वेदार्यतत्त्वज्ञान सूचयति । गायत्री मे मातृप्नसा । माता सरस्वती पोषयित्रीति कृत्वा तस्याः स्वसा भगिनी गायत्रीत्यनेन च सरस्वतीप्रसादलब्ध सार्धद्वय सूचयति शुम्भया-
श्रयम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

शिखिध्वजोऽहं भूपालस्त्यक्त्वा राज्यमिह स्थितः ।

भृशं मीतोऽसि तच्चञ्च संसृतौ जन्मनः पुनः ॥ ४२ ॥

इमामखण्डितां सम्यक् क्रियां संपादयन्नापि ।

दुःखाद्गच्छामि दुःखौघममृतं मे विपं स्थितम् ॥ ४३ ॥

कुम्भ उवाच ॥

ज्ञानं हि परमं श्रेयः कैवल्यं तेन वेच्यलम् ।

कालातिवाहनायैव विनोदाय क्रियोदिता ॥ ४४ ॥

अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रियामृतपरायणम् ।

वासनामात्रसारत्वादज्ञस्य सफलाः क्रियाः ।

सर्वा एवाफलाज्ञस्य वासनामात्रसंक्षयात् ॥ ४५ ॥

ऋत्वन्तरे यथा याति विलयं पूर्वमार्तवम् ।

तथैव वासनानाशे नाशमेति क्रियाफलम् ॥ ४६ ॥

न स्वभावेन फलति यथा शरलता फलम् ।

क्रियानिर्वासनामुत्र फलं फलति नो तथा ॥ ४७ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ज्ञानमिति ॥ ज्ञानं ज्ञानसाधनम् । कालातिवाहनाय

कालहरणरूपाय विनोदायैव क्रिया तपःस्वाध्यायादिरूपा उदिता

॥ ४४ ॥ अलब्धेति ॥ अलब्धज्ञानदृष्टीनां अनात्मविदां क्रियैव

परायणं परा गतिः । यतो वासनामात्रसारत्वान् प्रकृष्टवासनत्वाद्दे-

होराज्ञस्यैव क्रियाः सफला न तु निर्वासनस्य मृत्युत्ययः ॥ ४५ ॥

ऋत्वन्तर इति ॥ पूर्वं प्राक्तनं आर्तवमृतौ भवं कुसुमफलादिकं

मस्तु ऋत्वन्तरे पूर्वत्वन्तरापगमेनान्यस्मिन्नृतौ यथा विलयं याति

तथैव वासनानां नाशे सति क्रियाफलमपि नाशमेति वासनाहेतु-

त्यात्क्रियाफलस्य ॥ ४६ ॥ एतदेवोपपादयन्नाह-नेति ॥ शरलता

यस्य मौख्यं क्षयं याति सर्वं ब्रह्मेति भावनात् ।
 नोदेति वासना तस्य प्राज्ञस्वेवाम्बुधिर्मरौ ॥ ४८ ॥
 वासनामात्रसंत्यागाञ्जराभरणवर्जितम् ।
 पदं भवति जीवोऽन्तर्भूयोजन्मविवर्जितम् ॥ ४९ ॥
 सवासनं मनो ज्ञानं ज्ञेयं निर्वासनं मनः ।
 ज्ञानेन ज्ञेयतामेत्य पुनर्जीवो न जायते ॥ ५० ॥
 ज्ञानमेव परं श्रेय इति ब्रह्मादयोऽपि ते ।
 संसारतारणं ज्ञानं त्वं किमज्ञानवान्स्थितः ॥ ५१ ॥
 कोऽहं कथमिदं जातं कथं ग्राम्यति वेति भो ।
 राजन्नावेक्षसे कस्मात्किमज्ञ इव तिष्ठसि ॥ ५२ ॥
 कथं बन्धः कथं मोक्ष इति प्रश्नानुदाहरन् ।
 पारावारविदां पादान्कस्माद्राजन् सेवसे ॥ ५३ ॥
 साधूनां समदृष्टीनां परिप्रश्नेन सेवया ।
 संगमेन च सा युक्तिर्लभ्यते मुच्यते यया ॥ ५४ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

कान्तया देवरूपिण्या तथैवं प्रतिबोधितः ।

अश्रुपूर्णमुखो वाक्यं शिखिध्वज उवाच ह ॥ ५५ ॥

शरास्यवृणस्य स्रम्यः सा यथा स्वभावेनैव यस्तु स्वभावेनैव फलं
 न फलति क्षुत्पुममात्रपर्यवसितत्वात् तथा निर्वासना अपि क्रिया
 अमुत्र जन्मान्तरे फलं नो फलति तस्या अपि तादृशस्वभावत्वात्
 ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कथमिति ॥ पारावारविदां
 संसारसागरस्य पारमवारं च ब्रह्मेव तद्विदाम् । पारावारशब्दाभ्यां
 अन्त्याहं एतदेतत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

अहो नु घोधितोऽस्म्यद्य चिरात्सुरसुत त्वया ।
 मौर्यार्थादार्यसमासङ्गं मुक्त्वाहमवसं वने ॥ ५६ ॥
 अहो नु मे क्षयं यातं मन्ये पापमशेषतः ।
 स त्वं मे वनमागत्य संप्रबोधयसीह माम् ॥ ५७ ॥
 गुरुस्त्वं मे पिता त्वं मे मित्रं त्वं मे वरानन ।
 शिष्यो नमस्करोम्यद्य पादौ तव कृपां कुरु ॥ ५८ ॥
 यदुदारतमं वेत्ति यस्मिञ्ज्ञाते न शोच्यते ।
 भवामि निर्धृतो येन तद्ब्रह्मोपदिशाशु मे ॥ ५९ ॥

कुम्भ उवाच ॥

यद्युपादेयवाक्योऽहं राजर्षे तद्वदामि ते ।
 अन्यथानेकधा प्रोक्तमपि स्याद्विफलं वचः ॥ २६० ॥
 अनुपादेयवाक्यस्य वक्तुः पृष्टस्य लीलया ।
 ब्रजन्त्यफलतां वाचस्तमसीवाक्षसंविदः ॥ २६१ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

यद्वक्षि तदनुष्ठेयं मया विधिरिव श्रुतेः ।
 अविचारितमेवाशु सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ ६२ ॥

॥ ५९ ॥ पुनः कुम्भवाक्यम् ॥ २६० ॥ अनुपादेयेति ॥ लीलया
 अनादरेण पृष्टस्य अनुपादेयवाक्यस्य अनाप्तस्य वक्तुर्वाचस्तमसि
 अक्षसंविदः चक्षुरिन्द्रियवृत्तय इव अफलतां ब्रजन्ति ॥ ६१ ॥
 यदिति ॥ त्वं यद्वक्षि श्रूये तच्छ्रुतेर्विधिरिव वैदिकं कार्यमिव अवि-
 चारितमेव मया स्तुनुष्ठेयं एतन्मया सत्यमेवोदितम् ॥ ६२ ॥

नवमे चिन्तामण्युपाख्यानम्

कुम्भ उवाच ॥

यथा बालः पितुर्वाक्यं मुक्तिहेतूपपादनम् ।

आदत्ते हि तथैव त्वं गृहाण वचनं मम ॥ ६३ ॥

प्रथमं शृणु भो राजन्वृत्तान्तं कंचिदद्भुतम् ।

पश्चात्ते वर्णयिष्यामि प्रकृतार्थव्यवस्थितिम् ॥ ६४ ॥

“अस्ति कश्चित्पुमाञ्जरीमान्स्थानं सर्वगुणश्रियाम् ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नतु जानात्यजं पदम् ॥ ६५ ॥

अनन्तयत्नसंसाध्ये स चिन्तामणिसाधने ।

प्रवृत्तो बाढवो बहिरब्धिसंश्लेषणे यथा ॥ ६६ ॥

तस्य यत्नेन महता कालेनाध्यवसायिनः ।

कालस्य घशतस्तस्य मुनेर्निर्वन्धशालिनः ॥ ६७ ॥

सिद्धिचिन्तामणिः किं वा न सिद्ध्यत्युद्यतात्मनाम् ।

मणिमग्रे स्थितप्राप्यं हस्तप्राप्यं ददर्श सः ॥ ६८ ॥

मेरोल्दयशृङ्गस्थो मुनिरिन्दुमिमोदितम् ।

बभूव मणिराजेन्द्रे नतु निश्चयवानसौ ॥ ६९ ॥

रात्रिं द्रागिति संप्राप्ते मुदीन इव यामरः ।

इदं स चिन्तयामास मनसा स्वयशालिना ॥ ७० ॥

अयं मणिर्मणिर्नायं मणिश्चेत्तद्भवेन्न सः ।

पश्यामि न स्पृशाम्येनं कदाचित्स्पर्शतो व्रजेत् ॥ ७१ ॥

पुनः कुम्भः—यथेति ॥ बालो यथा पितुर्वाक्यं मुक्तिहेतूपपादनं त्यक्त-
मुक्तिसमर्थनमेवादत्ते स्वीकरोति तथैव त्वमपि मम वचो गृहाण
॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
अयमिति मतमिः श्लोकैर्याज्यम् ॥ अयं तु पुरोवर्ती मणिर्नायं

नैतावतैव कालेन मणीन्द्रः किल सिद्ध्यति ।

यत्नेन जीवितान्तेन सिद्ध्यतीत्यागमक्रमः ॥ ७२ ॥

कृपणः कुणितेनाक्ष्णा लोलालातलतोपमम् ।

रत्नालोकं प्रपश्यामि द्विचन्द्रत्वमिव भ्रमात् ॥ ७३ ॥

कुत एतावती स्फीता माग्यसंपत्समागता ।

अधुनैव यदाप्नोमि मणीन्द्रं सर्वसिद्धिदम् ॥ ७४ ॥

केचिदेव महान्तस्ते महाभाग्या भवन्ति हि ।

येषामल्पेन कालेन भवन्त्यभिमुखाः श्रियः ॥ ७५ ॥

अहमल्पतपाः साधुर्वराको मानुषः किल ।

सिद्धयः कथमायान्ति मामभाग्यैकभाजनम् ॥ ७६ ॥

अयं दृश्यमानो मणिर्न भवति वा । मणिश्चेन्मणिर्भवेति चेत्तर्हि स चिन्तामणिर्न भवेत् । अतः संदेहदशायां पश्याम्येव न स्पृशामि । कुतः स्पर्शतः कदाचिद्भजेदपि ॥ ७१ ॥ मणीन्द्रश्चिन्तामणिरेतावतैव कालेन न सिद्ध्यति किल किं तर्हि जीवितान्तेन प्राणसंपादितेन महता यत्नेन सिद्ध्यतीत्यागमानां मणिसाधनकल्पनाक्रमः ॥ ७२ ॥ अहं ॥ कृपणः सन् कुणितेन संकुचितेनाक्ष्णा लोलालातलतोपमं अलातमुल्मुकं तच्छाखासदृशं रत्नालोकं द्विचन्द्रत्वमिव भ्रमादेव पश्यामि ॥ ७३ ॥ एतावती स्फीता भूयिष्ठा माग्यसंपन्मम कुत आगता तस्या माग्यसंपदो हेतोरधुनैव सर्वसिद्धिदं मणीन्द्रं प्राप्नोमि ॥ ७४ ॥ येषामल्पेनैव कालेन श्रियोऽभिमुखा भवन्ति ते केचिदेव महान्तो महाभाग्या भवन्ति ॥ ७५ ॥ अहं पुनरल्पतपाः साधु-
वराकः साधूनां शोच्यो मानुष एव । अतो मामभाग्यैकभाजनं

एवं विकल्पसंकल्पैश्चिरमज्ञः परामृशन् ।
 न मणिग्रहणे यत्नमकरोन्मौर्ख्यमोहितः ॥ ७७ ॥
 इति तस्मिंस्थिते यातो मणिरुद्धीय सिद्धयः ।
 त्यजन्ति ह्यवमन्तारं शरा गुणमिवोज्झिताः ॥ ७८ ॥
 पुमान्भूयः क्रियायत्नं चक्रे रत्नेन्द्रसाधने ।
 नोद्विजन्ते स्वकार्येषु जना अभ्यवसायिनः ॥ ७९ ॥
 ददर्शार्थं कचद्रूपं काचखण्डमखण्डितम् ।
 हसद्भिर्वञ्चकैः सिद्धैः पुरस्कृतमलक्षितैः ॥ ८० ॥
 अयं चिन्तामणिरिति मूढस्तस्मिन्स वस्तुताम् ।
 बुबुधे मोहितो ह्यज्ञो मूढं हेमेव पश्यति ॥ ८१ ॥
 ततस्तं मणिमादाय प्राक्तनीं स त्रिपं जहौ ।
 सर्वं चिन्तामणेरस्मात्प्राप्यते किं धनैरिति ॥ ८२ ॥
 देशोऽयमसुखो रूक्षो जनैः पापिभिरावृतः ।
 दूरं गत्वा यथाकामं सुखं तिष्ठामि संपदा ॥ ८३ ॥
 इत्यादाय मणिं मूढः शून्यकाननमाययौ ।
 तत्रैव काचमणिना महतीमापदं गतः ॥ ८४ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे चिन्तामण्युपाख्यानं नाम प्रकरणम् ॥

सिद्धयः कथमायान्ति ॥ ७६ ॥ एवं विकल्पसंकल्पैः विकल्पैः
 संकल्पैश्च चिरं परामृशन्मौर्ख्यमोहितोऽज्ञानपरवशो मणिग्रहणे यत्नं
 नाकरोत् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ददर्शेति ॥ अथ हसद्भिर्वञ्चकैः
 सिद्धैरलक्षितैरेव पुरस्कृतं कचद्रूपं स्फुरद्रूपं अखण्डितं काचखण्डं
 ददर्श ॥ ८० ॥ अयमिति ॥ स मूढः तस्मिन्काचखण्डे अयं
 चिन्तामणिरिति वस्तुतां परमार्थचिन्तामणित्वं बुबुधे । अज्ञो हि
 मोहितः सन्मूढं मृत्तिकाविशेषं हेमेवत्यदयति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

नवमे गजेन्द्रोपाख्यानम्

कुम्भ उवाच ॥

अथेममपरं रम्यं वृत्तान्तं शृणु भूमिप ।

परं प्रबोधनं बुद्धेः साधो सदृशमात्मनः ॥ ८५ ॥

“अस्ति विन्ध्यवने हस्ती महायूथपयूथपः ।

वज्रास्थिविपमौ दीर्घौ तस्यास्तां दशनौ सितौ ॥ ८६ ॥

स बद्धो लोहजालेन हस्तिपेन किलाभितः ।

निबद्धो यज्जगामाप क्रूरशृङ्खलयादितः ॥ ८७ ॥

खेदान्निगडनिर्भेदं चकार स मतङ्गजः ।

दन्ताभ्यां यत्नतस्ताभ्यां मुहूर्तद्वितयेन तु ॥ ८८ ॥

तस्य तं निगडोच्छेदं दृष्ट्वा तद्वन्धनिश्चयः ।

पपाताथ गजेन्द्रस्य मूर्ध्नि तालतरो रिपुः ॥ ८९ ॥

सोऽपतद्भुर्मतिर्भूमावप्राप्य करिणः शिरः ।

तं पुरः पतितं दृष्ट्वा महेभः करुणां ययौ ॥ ९० ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठविवरणे चिन्तामण्युपाख्यानं
नाम प्रकरणम् ॥

अस्तीति ॥ महायूथपयूथपो महायूथपानामपि यूथपः श्रेष्ठः ।

वज्रास्थिविपमौ वज्रादप्यस्योऽपि कठिनौ । वज्रास्थिविपमौ इति

पाठे वज्रायुधकोटिरिव विपमावित्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ स

इति ॥ स हस्ती हस्तिपेन कर्त्रा लोहजालेन शृङ्खलया साधनेन

अभितो बद्धोऽभूत् । इत्थं निबद्धश्च क्रूरशृङ्खलया अदितः सन्

यज्जगाम पारतन्त्र्यमापेति वाक्यभेदान्नियद्व इति न पौनरुक्त्यम्

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ तस्येति ॥ तद्वन्धनिश्चयः तस्य हस्तिनो बन्धे निश्चयो

यस्य स रिपुर्हस्तिपकः तालतरोः सकाशाद्गजेन्द्रस्य मूर्ध्नि पपात

केऽपि स्फारगुणाः सन्तः सन्ति तिर्यग्गतावपि ।

पतितं दलयामीति किं नाम मम पौरुषम् ॥ ९१ ॥

धारणोऽपीति कलयन्न जघान स तं रिपुम् ।

केवलं तं परित्यज्य स्वदेशं स ययौ गजः ॥ ९२ ॥

गते गजे समुत्तस्थौ हस्तिपः स्वस्य देहघ्नीः ।

सोऽन्येष गजं यत्नादुत्सुकान्तरितं वने ।

चिरेणालभ्यते भेन्द्रं कस्मिंश्चित्कानने स्थितम् ॥ ९३ ॥

स खातवलयं चक्रे हस्तिपः काननेऽभितः ।

उपर्यस्य गयजीर्णलतौघेन स तं शठः ॥ ९४ ॥

दिनैः कतिपयैरेव धारणो विहरन् वने ।

तस्मिन्निपतितः खाते शुष्काब्धाविव पर्वतः ॥ ९५ ॥

इति भूयो दृढं बद्धस्तेन हस्तिपकेन सः ।

तिष्ठत्यद्यापि दुःखेन स्वसन्ननि यथा बलिः ॥ ९६ ॥

अहनत्पुष्करेणासौ यद्यग्रे पतितं रिपुम् ।

तन्नालप्लवत तदुःखं गजः खातनिबन्धनम् ॥ ९७ ॥

मौर्यादागामिनं कालं वर्तमानक्रियाक्रमैः ।

अशोधयन्नरो दुःखं याति विन्ध्यगजो यथा ॥ ९८ ॥”

इति धीयोगवासिष्ठसारे गजेन्द्रोपाख्यानं नाम प्रकरणम् ॥

॥ ८९ ॥ २९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ स इति ॥ खातवलयं श्वभ्रबल-
यम् । अस्य गयदावृणोत् ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ मौर्या-
दिति ॥ नरो मौर्यादज्ञानाद्धेतोः आगामिनं कालं वर्तमानैः क्रिया-
क्रमैः उपायभेदैरशोधयन्निरुपायमष्टुर्वन्दुःखं याति विन्ध्यगजो यथे-
त्यन्ययः ॥ ९८ ॥ इति धीयोगवासिष्ठविवरणे गजेन्द्रोपाख्यानं
नाम प्रकरणम् ॥

नवमे चिन्तामण्युपाख्यानविवरणम् शिखिध्वज उवाच ॥

मणिसाधकविन्ध्येभवन्धनादमरात्मज ।

सूचितं यत्कथाजालं पुनर्मे प्रकटीकुरु ॥ ९९ ॥

कुम्भ उवाच ॥

“योऽसौ शास्त्रार्थकुशलस्तत्त्वज्ञाने त्वपण्डितः ।

रत्नसंसाधकः प्रोक्तः स त्वमेव महीपते ॥ ३०० ॥

तज्ज्ञो भवसि शास्त्रेषु तत्त्वज्ञाने त्वशिक्षितः ॥ १ ॥

विद्धि चिन्तामणिं साधो सर्वत्यागमकृत्रिमम् ।

तं मतं सर्वदुःखानां त्वं साधयितुमुद्यतः ॥ २ ॥

संत्यक्तं भवता राज्यं सदारधनवान्धनम् ।

स्वदेशस्यातिदूरस्थमागतोऽसि ममाश्रमम् ॥ ३ ॥

इदानीं शिखिध्वजः कथाद्वयस्य तात्पर्यं पृच्छति—मणीति ॥ मणि-
साधकविन्ध्येभवन्धनान्मणिसाधकाद्विन्ध्येभवन्धनाच्चेत्यर्थः ॥ ९९ ॥

योऽसाविति सार्धश्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ यः पुमान् शास्त्रकुशलः
शास्त्रज्ञाने प्रवीणः तत्त्वज्ञाने त्वपण्डितः अप्रगल्भः स पुमान्

रत्नसंसाधकः प्रोक्तः । शास्त्रोक्तविधिना रत्नसाधनाद्विन्ध्येऽपि रत्ने
तत्त्वनिश्चयाभावात् । स च रत्नसंसाधकः पुमांस्त्वमेव ॥ ३०० ॥

यतस्त्वं शास्त्रेषु तत्त्वज्ञो भवसि । ते हृदि विश्रान्तिस्तत्त्वनिष्ठा च
नास्ति ॥ १ ॥ कस्तर्हि चिन्तामणिरित्यत्राह—विद्धीति श्लोकद्वयं

वाक्यम् ॥ यतो भवता राज्यं संत्यक्तं यतश्चातिदूरमिममाश्रममा-
गतोऽसि अतस्त्वं सर्वदुःखविनाशकं सर्वत्यागं नाम चिन्तामणिं

केवलं सर्वसंत्यागे शेषिताहंमतिस्त्वया ।

ततः सर्वपरित्यागो यावन्नाप्नोति पूर्णताम् ।

तावत्त्यागविकल्पस्त्वां खमम्बुद इवावृणोत् ॥ ४ ॥

नायं स परमानन्दः सर्वत्यागो महोदयः ।

कोऽप्युच्चैरन्य एवासौ चिरसाध्यो महानिति ॥ ५ ॥

चिन्तयेति गते वृद्धिं विकल्पे तव चेतसि ।

वात्ययेव वनस्पन्दे त्यागः प्रोद्दीय ते गतः ॥ ६ ॥

सर्वत्यागमहारत्ने गते कमललोचन ।

तपःकाचमणिर्दृष्टस्त्वया संकल्पचक्षुषा ॥ ७ ॥

अमितानन्दमुत्सृज्य सुसाध्यं यः प्रवर्तते ।

मिते वस्तुनि दुःसाध्ये स्वात्महा स शूठः स्मृतः ॥ ८ ॥

साधयितुमुद्यत इत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ कथं तर्हि स चिन्ताम-
निर्मया न लब्ध इत्याह—केवलमिति अर्धत्रयं वाक्यम् ॥ यत्-
त्वया सर्वसंत्यागेऽहंमतिः केवलं शेषिताऽभिमानो न लब्ध
इत्यर्थः । ततस्तस्माद्धेतोः सर्वत्यागस्यास्यापूर्णत्वात्तद्विषयो विकल्प-
स्त्वामावृणोत् । समाकाशमम्बुद इव ॥ ४ ॥ नायमिति श्लोकद्वयं
वाक्यम् ॥ अयमिदानीं सिद्धः सर्वत्यागः परमानन्दः परम आनन्दो
यस्मिन् । महानुदयः उद्बोधो यस्मिन्सादृशः सर्वत्यागो न भवति ।
यतोऽसौ परमानन्दहेतुः सर्वत्यागश्चिरसाध्यो महानन्य एव कोऽपीति
॥ ५ ॥ एवं चिन्तया विवृणुते चेतसि वृद्धिं गते सति ते त्यागः
प्रोद्दीय गतः यात्यया यावत्समूहेन वनस्पन्दे कम्पे वृद्धिं गते तु
पक्षी यथा प्रोद्दीय गच्छति तद्वत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ अमितेति ॥
अमितानन्दः सुसाध्यश्च सर्वत्यागः । मितं परिमितानन्दं दुःसाध्यं

चिन्तामणिर्मया प्राप्त इत्यलं बुद्धवानसि ।

न लब्धवान्मवान्साधो स्फटिकस्यापि खण्डिकाम् ॥ ९ ॥”

इति योगवासिष्ठसारे चिन्तामण्युपाख्यानविवरणं नाम प्रकरणम् ॥

नवमे गजेन्द्रोपाख्यानविवरणम् ।

कुम्भ उवाच ॥

“योऽसौ विन्ध्यवने हस्ती सोऽसिन्भूमितले भवान् ।

यौ वैराग्यविवेकौ ते तौ तस्य दशनौ सितौ ॥ ३१० ॥

यश्चासौ वारणाक्रान्तितत्परो हस्तिपः स्मृतः ।

त्वदज्ञानं त्वदाक्रान्तितत्परं तेऽतिदुःखदम् ॥ ११ ॥

अतिशक्तोऽप्यशक्तेन दुःखादुःखं भयान्नयम् ।

हस्ती हस्तिपकेनेव राजन्मौर्ख्येण नीयसे ॥ १२ ॥

यल्लोहरज्जुजालेन धारणः परिवेष्टितः ।

तदाशापाशजालेन भवानपि समावृतः ॥ १३ ॥

आशा हि लोहरज्जुभ्यो विपमा विपुला दृढा ।

कालेन क्षीयते लोहं तृष्णा तु परिवर्धते ॥ १४ ॥

अस्तुतः ॥ ८ ॥ चिन्तेति ॥ तपःकाचमणिं लब्धवान् भवेत्तु
किञ्चिदपि न लब्धवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठविवरणे
चिन्तामण्युपाख्यानविवरणं नाम प्रकरणम् ॥

इदानीं विन्ध्यहस्तिकयां विवृणोति योऽसावित्यादिना नृप बद्धो
यथा बलिरित्यन्तेन ॥ विन्ध्यहस्ती भवान् भूस्त्वत्वात् । वैराग्य-
विवेकौ च त्वदीयौ दशनौ शृङ्खलादिवन्धमश्रकत्वात् ॥ ३१० ॥
हस्तिपकस्त्वदज्ञानं बन्धकत्वादुःखहेतुत्वाच्च ॥ ११ ॥ १२ ॥ लोह-
रज्जुजालमाशापाशजालम् । शृङ्खलामङ्गस्तु राज्यभोगत्यागः ॥ १३ ॥

यद्रमञ्ज गजः शत्रोः शृङ्खलाजालबन्धनम् ।

तत्तत्याज भवान्भोगान्भूमिं राज्यमकण्ठकम् ॥ १५ ॥

यत्तु तालतरोर्भ्रष्टो भूमौ हस्तिपकोऽपतत् ।

त्वयि त्यजति तद्राज्यमज्ञानं पतितं कृतम् ॥ १६ ॥

यदा विरक्तः पुरुषो भोगाशां त्यक्तुमिच्छति ।

तदा प्रकम्पतेऽज्ञानं छेद्ये वृक्षे पिशाचवत् ॥ १७ ॥

भोगौघे नूनमुन्मुक्ते पतत्यज्ञानसंस्थितिः ।

यदा विवेकी पुरुषो भोगान्संत्यज्य तिष्ठति ॥ १८ ॥

तदा पलायतेऽज्ञानं छिन्ने वृक्षे पिशाचवत् ।

यदा वनं प्रयातस्त्वं तदा ज्ञानं क्षतं त्वया ।

पतितं सन्न निहतं सर्वत्यागमहासिना ॥ १९ ॥

तेन भूयः समुत्थाय स्मृत्वा परिमवं कृतम् ।

ततः प्रपञ्चत्वातेऽसिन्नाहने त्वं नियोजितः ॥ २० ॥

तदैवाघातयिष्यस्त्वं यद्यज्ञानं तथा गतम् ।

राज्यत्यागविधौ तत्त्वां नाहनिष्यत्क्षयं गतम् ॥ २१ ॥

यत्त्वातवलयस्तेन वैरिणा हस्तिनः कृतः ।

तत्तेन दुःखमतुलमज्ञानेन त्वार्पितम् ॥ २२ ॥

या तस्य परिवारश्रीर्गजारेर्नृपसत्तम ।

सा त्वदज्ञाननृपतेश्चित्तभूतिर्विसारिणी ॥ २३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ हस्तिपकस्य तालतरोर्भ्रंशो नाम त्वया राज्ये
राज्यमाने त्वदज्ञानस्य भ्रंशः । पतितं हस्तिपकमुपेक्ष्य हस्तिनो
यनगमनं नाम तव सर्वत्यागमहासिना निःशेषमज्ञानस्योच्छेदने-
नारण्याश्रयणम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

यत्त्वातवल्यो बाललताभिरवगुण्ठितः ।

आवृतं तत्तपोदुःसमीपत्सज्जनवृत्तिभिः ॥ २४ ॥

इत्यद्यापि तपःखाते दुःखे ह्यसिन्सुदारुणे ।

स्थितोऽसि पातालतले नृप बद्धो यथा बलिः ॥ २५ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे गजेन्द्रोपाख्यानविवरणं नाम प्रकरणम् ॥

कुम्भ उवाच ॥

यदुक्तं तव शालिन्या तथा विदितवेधया ।

तदा चूडालया ज्ञानं तत्कस्मात्त्रोररीकृतम् ॥ २६ ॥

सा हि तत्त्वविदां मुख्या यद्यद्वक्ति करोति च ।

तत्सर्वं सत्यमेवाङ्ग तदनुष्ठेयमादरात् ॥ २७ ॥

अथ चेद्वचनं तस्यास्त्वया नानुष्ठितं नृप ।

एतत्सर्वपरित्यागः कस्मान् निपुणीकृतः ॥ २८ ॥

शिशिध्वज उवाच ॥

राज्यं त्यक्तं गृहं त्यक्तं देशस्त्यक्तस्तथाविधः ।

दारास्त्यक्ताः सुतास्त्यक्ताः सर्वत्यागो न किं कृतः ॥ २९ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हस्तिपकेन भूयो हस्तिबन्धनाय बने
सातकल्पनं अज्ञानेन तपोनियमेन नियोजनं सातवलयस्य बालल-
ताभिरवगुण्ठनं च तपोदुःसस्य सज्जनवृत्तिभिरीषडावरणमिति
तात्पर्यनिष्कर्षः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति वासिष्ठविवरणे गजेन्द्रोपा-
ख्यानविवरणं नाम प्रकरणम् ॥

यदुक्तमिति ॥ शालिन्या श्लाघ्यया ॥ २६ ॥ २७ ॥ अथेति ॥

तस्याचूडालाया वचनं नानुष्ठितं चेत्तर्हि स त्वया क्रियमाणः
सर्वपरित्यागोऽपि कस्माद्धेतोर्न निपुणीकृतः न सपूर्णीकृतः ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुम्भ उवाच ॥

धनं दारा गृहं राज्यं भूमिश्छत्रं च बान्धवाः ।
इति सर्वं न ते राजन्सर्वत्यागो हि कस्तव ॥ ३३० ॥
तथास्त्येवापरित्यक्तः सर्वस्माद्राग उत्तमः ।
तं परित्यज्य निःशेषं परमां यास्यशोकताम् ॥ ३३१ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

राज्यं चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं वनमेव मे ।
शैलवृक्षादिगुल्माद्यं तदप्येतस्यजाम्यहम् ॥ ३३२ ॥
वसिष्ठ उवाच ॥

इति राम वदन्नेव कुम्भवाक्येन नोदितः ।
निमेषान्तरमात्रेण वशी धीरः शिखिध्वजः ॥ ३३३ ॥
प्रममार्ज वनास्थां तां हृदा स दृढनिश्चयः ।
प्रावृडोद्यस्तदगतां रजोरेखामिवात्मनः ॥ ३३४ ॥

धनमिति ॥ छत्रं राजचिह्नानां अन्येषामुपलक्षणम् । इति सर्वं
एतत्सर्वं ते त्यदीयं न भवति अतः सर्वत्यागः को नाम त्यागः
फयम् । अस्वकीयस्य त्यागः त्यागो न भवतीत्यर्थः ॥ ३३० ॥ यदि
मदीयः फ इत्यत आह—तवेति ॥ सर्वस्माद्वस्तुनः अपरित्यक्तः अन-
पगत उत्तमो रागः इच्छा विषयस्त्ववाप्ति तं रागं निःशेषं परित्यज्य
परमामशोकतां यामि ॥ ३३१ ॥ राग्यमिति ॥ सर्वं राज्यं मम मदीयं
नोचेत्तर्हि शैलवृक्षादिगुल्माद्यं धनमेव सर्वं मे मदीयं वदस्ति वदे-
वदसि त्यजामीत्यन्वयः ॥ ३३२ ॥ इतीति श्लोकद्वयं वाच्यम् ॥
आत्मनश्चां वनास्थां वनाभिमानं प्रममार्जेत्यन्वयः ॥ ३३३ ॥ ३३४ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

सवृक्षाद्रिवनश्चभ्राद्विपिनादपि वासना ।

परित्यक्ता मया नूनं सर्वत्यागः स्थितो मम ॥ ३५ ॥

कुम्भ उवाच ॥

अद्रिस्तटं वनं श्वभ्रं सलिलं पादपाः स्थलम् ।

इत्यादि तव नो सर्वं सर्वत्यागः कथं तव ।

तवास्त्येवापरित्यक्तः सर्वसाद्राग उचमः ॥ ३६ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

एतच्चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं भाजनादि मे ।

चापीत्यलोटजयुतस्तमेवाशु त्यजाम्यहम् ॥ ३७ ॥

कुम्भ उवाच ॥

आश्रमोऽपि न ते तस्मिंस्त्यक्ते त्यागो न सर्वगः ।

तवास्त्येवापरित्यक्तः सर्वसाद्राग उचमः ॥ ३८ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

एतच्चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं भाजनादि मे ।

चर्मकुड्यकुशलादि तचावत्संत्यजाम्यहम् ॥ ३९ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्योत्थाय तत्सर्वमक्षमालाजिनादिकम् ।

एकत्रैव समानीय ददाह त्यागवृद्धितः ॥ ४० ॥

भाण्डजातं दहत्यग्रां सहशुष्केन्वनेन तत् ।

केरलाकृतिरस्त्रेहस्तुष्टिमानाह भूपतिः ॥ ४१ ॥

॥ ३५ ॥ अद्रिरिति भार्गवश्लोकरयं वाक्यम् ॥ पूर्ववत्प्राप्त्येदम् ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ किं नामेति ॥

वासनां तत्र संत्यज्य सर्वत्यागी स्थितो ब्रह्म ।

अहो रुचिरकालेन देवपुत्रप्रबोधितः ।

संपन्नः केवलः शुद्धः सुखेनोद्धोषवानहम् ॥ ४२ ॥

किं नाम किल वस्त्वेतद्भवे संकल्पितक्रमम् ।

यद्भाण्डोपस्करस्थानसदनाद्यवलम्बनम् ॥ ४३ ॥

यावद्यावत्प्रहीयन्ते विविधा बन्धहेतवः ।

तावत्तावत्समायाति परमां निर्वृतिं मनः ॥ ४४ ॥

शाम्यामि परिनिर्वामि सुखितोऽस्मि जयाम्यहम् ।

विबन्धाः प्रलयं याताः सर्वत्यागो मया कृतः ॥ ४५ ॥

दिगम्बरो भवाम्येव दिक्समोऽयमहं स्थितः ।

देवपुत्र महात्यागाद्यदन्यद्बद्धं शिष्यते ॥ ४६ ॥

कुम्भ उवाच ॥

सर्वमेव न संत्यक्तं त्वया राजञ्छिष्यध्वज ।

सर्वत्यागपरानन्दे मा मुधाभिनयं कुरु ॥ ४७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्येवं ब्रुवता तेन किञ्चित्संचिन्त्य भ्रूमृता ।

इदमुक्तं महाबाहो राम राजीवलोचन ॥ ४८ ॥

संकल्पितक्रमं बुद्धिपरिकल्पितोपयोगं भाण्डोपस्करस्थानसदनाद्यवलम्बनं भाण्डं भाजनं उपस्करं गृहोपकरणं स्थानं निवासभूः सदनं गृहं इत्यादीनामवलम्बनं परिग्रह इति यदेतत्किं नाम वस्तु । न किञ्चिद्वस्तु दुःसौकर्यहेतुत्वात् ॥ ४३ ॥ यदुक्तं वैष्णवे—‘यावत्तः कुरुते जन्तुः संवन्धान्मनसः प्रियान् । तावत्तोऽस्य निग्न्यन्ते हृदये शोकशङ्खवः’ इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

इन्द्रियव्यालसंघातो रक्तमांसमयाकृतिः ।

शिष्यते सर्वसंत्यागे देहो मे देवतात्मज ॥ ४९ ॥

तदुत्थाय पुनर्देहं भृगुपाताद्यविघ्नतः ।

विनाशात्मकतां नीत्वा सर्वत्यागी भवाम्यहम् ॥ ३५० ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा देहमग्रस्ये श्वश्रे त्यक्तुमसौ जवात् ।

करोति यावदुत्थानं तावत्कुम्भोऽभ्युवाच ह ॥ ५१ ॥

कुम्भ उवाच ॥

राजन्किमिति देहं त्वं निरागस्कं महाज्वटे ।

त्यजस्यज्ञो हि वृषभो रुपितो हन्ति तर्णकम् ॥ ५२ ॥

त्यक्तेनापि शरीरेण किल तामरसेक्षण ।

सर्वत्यागो न ते याति निष्पत्तिं विषमो हि सः ॥ ५३ ॥

येनायं क्षोभ्यते देहो यद्वीजं जन्मकर्मणाम् ।

तत्संत्यजसि चेत्त्याज्यं तन्महात्यागवान्भवान् ॥ ५४ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

केनायं चाल्यते देहः किं बीजं जन्मकर्मणाम् ।

कस्मिंस्त्यक्ते परित्यक्तं सर्वं भवति सुन्दर ॥ ५५ ॥

कुम्भ उवाच ॥

माधो सर्वगताकारं जीवनामादिनामकम् ।

न जडं नाजडं आन्तं चित्तं सर्वमवस्थितम् ॥ ५६ ॥

॥ ४९ ॥ ३५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ साधो
इति श्लोकद्वयं चाक्यम् ॥ सर्वगताकारं सर्वजगदाकारेण परिणतं

चित्तं विद्धि जगज्जालं बन्धश्चित्तमुदीर्यते ।

तस्मिन्साधो परित्यक्ते सर्वत्यागो भवेदिति ॥ ५७ ॥

जन्मनां कर्मणां वापि चित्तं बीजमुदाहृतम् ।

पादपः पवनेनेव देहश्चित्तेन चाल्यते ॥ ५८ ॥

चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं त्यागविदो जनाः ।

चित्ते त्यक्ते लयं याति द्वैतमैक्यं च सर्वतः ॥ ५९ ॥

शिष्यते परमं शान्तमेकमच्छमनामयम् ।

सर्वत्यागः परानन्दो दुःखमन्यत्सुदारुणम् ॥ ३६० ॥

इत्योमित्युररीकृत्य यदिच्छसि तदाचर ।

कृत्वा सर्वपरित्यागं शान्तः स्वस्थो वियत्समः ।

सौम्यो भवसि यद्रूपस्तद्रूपो भव भूपते ॥ ६१ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

चित्तस्यादौ स्वरूपं मे यथावद्भगवन्वद ।

ततश्चित्तपरित्यागं वद मे वदतां वर ॥ ६२ ॥

कुम्भ उवाच ॥

वासनैव सदा राजन्स्वरूपं विद्धि चेतसः ।

चित्तशब्दस्तु पर्यायो वामनाया उदाहृतः ॥ ६३ ॥

अहमर्थोदयो योऽयं सर्वानर्थैकमाजनम् ।

एतच्चित्तद्रुमस्यास्य विद्धि बीजं महामते ॥ ६४ ॥

न जहं संश्रान्तचेतन्यतया प्रकाशकत्वात् । नाजहं कल्पितत्वेनात्मव्य-
तिरिक्तत्वात् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ३६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
॥ ६३ ॥ अहमिति ॥ सर्वानर्थैकमाजनं सर्वस्यानर्थरूपस्य संमा-
रस्य मूलकारणं योऽयमहमर्थोदयः अहंकारोदयोऽस्ति एतदेवासा

एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽनुभवाकृतिः ।

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्येव सोच्यते ॥ ६५ ॥

अस्य बुद्ध्याभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता ।

संकल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोऽभिधाः ॥ ६६ ॥

ईदृशस्यास्य चित्तस्य दुर्वृक्षस्य प्रतिक्षणम् ।

शाखाविलयनं कुर्वन्मूलकापे भरं कुरु ।

मूलाद्वरणमेवाशु त्यागं त्यागविदो विदुः ॥ ६७ ॥

वासना विविधाः शाखाः फलन्त्यो विविधं फलम् ।

अभाविता भवन्त्यन्तर्लूनाः संविद्वलेन वै ॥ ६८ ॥

चित्तद्रुमस्य बीजं निदानं विद्धि ॥ ६४ ॥ एतस्मादिति ॥ प्रथमो-
द्भिन्नात्प्रथममुद्भूतान् एतस्मादहंकारानुभवाकृतिः अनुभवरूपो
निश्चयात्मा निश्चयस्वभावो निराकारः बाह्यविषयाकारानुपरक्तो
योऽङ्कुरो जातः सैव बुद्धिरित्युदीर्यते ॥ ६५ ॥ अस्मेति ॥ बुद्ध-
्याभिधानस्य बुद्धिरूपाङ्कुरस्य संकल्परूपिणी या प्रपीनता स्थूलतास्ति
तस्याः संकल्परूपिण्याः स्थूलताया एव चित्तं चेतः मन इति
याभिधाः संज्ञा भवन्ति ॥ ६६ ॥ ईदृशेति ॥ ईदृशस्य उक्त-
प्रकारस्यास्य चित्तरूपस्य दुर्वृक्षस्य शाखाविलयनं कामसंकल्पवि-
चिकित्सादिरूपवासनानां शाखानां विच्छेदं कुर्वन् चित्तस्य मूलकापे
अहंकारात्मनो मूलस्य छेदे भरमास्थातिशयं कुरु ॥ ६७ ॥ तच्छा-
खाविलयनप्रकारमाह—वासना इति ॥ विविधं नानाप्रकारं फलं
सुखदुःखादिरूपं फलन्त्यो वितरन्त्यो यामनारूपा विविधाः शाखाः
संविद्वलेन आत्मानुसंधानवलेन अन्तः अभाविता उपेक्षिताः सत्यो

असंसक्तमना मौनी शान्तवादविचारणः ।
 संप्राप्तकारी यः सोऽन्तर्लूनचित्तलतो भवेत् ॥ ६९ ॥
 गौणं शाखाविलवनं मुख्यं मूलविकर्तनम् ।
 चित्तवृक्षस्य तेन त्वं मूलकापरो भव ॥ ३७० ॥
 मुख्यत्वेन महाबुद्धे मूलदाहमलं कुरु ।
 चित्तकण्टकखण्डस्य भवत्येवमचित्तता ॥ ७१ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

अहंभावात्मनश्चित्तद्रुमबीजस्य हे मुने ।
 कोऽनलो दहनारूपोऽस्मिन्कर्मण्यर्थकरो भवेत् ॥ ७२ ॥

कुम्भ उवाच ॥

राजन्स्वात्मविचारोऽयं कोऽहं स्यामिति रूपकः ।
 चित्तदुर्दुमबीजस्य दहने दहनः स्मृतः ॥ ७३ ॥

लूनाः छिन्ना भवन्ति ॥ ६८ ॥ असंसक्त इति ॥ यः पुमानसंसक्तमनाः विषयेष्वनासक्तः मौनी मौननिष्ठः शान्तवादविचारणः शान्ता निवृत्ता परेषां पादेषु संकथासु विचारणा किं केन कथमित्यादिरूपा यस्य तादृशः सन्संप्राप्तकारी आवश्यककार्यकारी भवति पुरुषोऽन्तर्लूनचित्तलतश्चित्तशालो भवेत् ॥ ६९ ॥ गौणमिति ॥ गौणमप्रधानम् । मुख्यं प्रधानम् ॥ ३७० ॥ मुख्यत्वेनेति ॥ चित्तकण्टकखण्डस्य चित्तमेव कण्टकसमूहस्य तत्समूलदाहं अलं सम्यक्कुरु । एवं सत्यचित्तता भवति ॥ ७१ ॥ अहमिति ॥ अहंभावात्मनोऽहंकाररूपस्य चित्तद्रुमबीजस्य दहने को वा अनलोऽर्थकरोऽर्थक्रियाकारी भवेत् ॥ ७२ ॥ राजन्निति ॥ चित्तदुर्दुमबीजस्य अहंकारस्य दहने को वाहमित्येवंरूप आत्मविचार एव दहनः स्मृतः

शिखिध्वज उवाच ॥

मुने मया स्वया बुद्ध्या बहुशः प्रविचारितम् ।

नाहं जगत्तदा देहो न मांसास्थ्यसृगादिमान् ॥ ७४ ॥

कर्मेन्द्रियाण्यपि न च न च बुद्धीन्द्रियाण्यपि ।

न मनो नापि च मतिर्नाहंकारश्च जाड्यतः ।

कटकत्वं यथा हेम्नि तथाहन्त्वं चिदात्मनि ॥ ७५ ॥

कुम्भ उवाच ॥

एतावन्मात्रकं घृन्दं यदि न त्वं महीपते ।

जडत्वात्तन्महाबुद्धेर्योऽसि तं वद मेऽनघ ॥ ७६ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

चिन्मात्रमजमच्छात्म वेदनं विदुषांवर ।

यत्र भावाः स्वदन्त्येते निर्णयन्ते च येन वा ॥ ७७ ॥

एवंरूपस्य मे लग्नं नूनं मलमकारणम् ।

चित्तद्रुमस्य यद्वीजमहंभावात्मकं हृदि ॥ ७८ ॥

तच्च त्यक्तुं न शक्नोमि त्यक्तं त्यक्तमुपैति माम् ।

मुने यस्मान्न शक्नोमि तेन तप्ये सुदारुणम् ॥ ७९ ॥

॥ ७३ ॥ मुने इति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ जगदादिरहंकारान्तो
वर्गो जडत्वात् नाहमिति स्वयैव बुद्ध्या बहुशः प्रविचारितमित्यन्वयः
॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ चिदिति ॥ एते प्रतीयमाना भावाः
पदार्था यत्र यस्मिन्वस्तुनि स्वदन्ते यदाश्रिता रोचन्ते येन च
निर्णयन्ते निश्चीयन्ते तदच्छात्म निर्मलं अजं चिन्मात्रं वेदनमेवाहं
अहंशब्दस्य मुख्योऽर्थः ॥ ७७ ॥ एवमिति ॥ यच्चित्तद्रुमस्य बीजं
तदहंभावात्मकं मलं एवंरूपस्य विशुद्धचिन्मात्ररूपस्य मे हृदि अका-
रणमेव लग्नम् ॥ ७८ ॥ तच्चेति ॥ तच्च अहंभावात्मकं मलं भूयो-

कुम्भ उवाच ॥

कारणाज्जायते कार्यमहंभावात्मकस्य तत् ।

मुने कारणमन्विष्य कथयाशु ममाधुना ॥ ३८० ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

मुनेऽहमिति दोषस्य वेदनं वेद्मि कारणम् ।

तद्यथोपशमं याति तन्मे वद मुनीश्वर ॥ ८१ ॥

चितश्चेत्योन्मुखत्वेन दुःखायायमहं स्थितः ।

चेत्योपशमनं ब्रूहि मुने दुःखोपशान्तये ॥ ८२ ॥

कुम्भ उवाच ॥

कारणं कारणज्ञोऽसि वेदनस्य वदाशु मे ।

अतस्त्वां बोधयिष्यामि कारणाकारणक्रमम् ॥ ८३ ॥

भूयस्त्यक्तमपि मामुपैति अतस्त्यक्तं न शक्नोमि । यस्माद्य न शक्नोमि तेन हेतुना सुदारुणं तप्ये तप्तो भवामि ॥ ७९ ॥ कारणमिति ॥ कार्यं वस्तु कारणादेव जायते तत्तस्मात्कारणादहंभावात्मकस्य कार्यस्य कारणमन्विष्यात्मनैव कथय ॥ ३८० ॥ मुने इति ॥ अहमिति दोषस्य अहंकारस्य वेदनं चितश्चेत्योन्मुखत्वमेव कारणं वेद्मि । तद्यथ वेदनं यथोपशमं याति तन्मे वद ॥ ८१ ॥ एतदेव विवृणोति-चित इति ॥ चितश्चेतन्यस्य चेत्योन्मुखत्वं दृश्यानुसंधानं तेन हेतुना अयमहंकारो दुःखाय स्थितः । अतो दुःखोपशान्तये चेत्योपशमनं दृश्यस्यास्फुरणं ब्रूहि ॥ ८२ ॥ कारणमिति ॥ त्वं कारणज्ञोऽसि अतो वेदनस्य कारणं वद । अतो वेदननिमित्तनिरूपणानन्तरं त्वां कारणाकारणक्रमं कारणस्य कारणमायस्य च क्रमं प्रकारं बोधयिष्यामि । इदमस्य कारणं भवति इदमस्य कारणं न

शिखिध्वज उवाच ॥

देहादिरूपयोदेति वेदनं वस्तुसत्तया ।

असत्याभासया स्पन्दो यथा पवनलेखया ॥ ८४ ॥

असत्तां वस्तुसत्ताया नावगच्छाम्यहं यया ।

अहन्त्ववेदनं चित्तबीजं समनुशाम्यति ॥ ८५ ॥

कुम्भ उवाच ॥

विद्यते यदि देहादिवस्तुसत्ता तदस्ति ते ।

अभावाद्देहसत्तादेः किंनिष्ठं तव वेदनम् ॥ ८६ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

हस्तपादादिसंयुक्तक्रियाफलविलासवान् ।

सदानुभूयमानोऽयं देहो नास्ति कथं मुने ॥ ८७ ॥

कुम्भ उवाच ॥

कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपाल न विद्यते ।

विद्यते न हि तत्कार्यं तत्संविचिस्तु विभ्रमः ॥ ८८ ॥

भवत्येतद्बोधयिष्यामीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ देहेति ॥ वेदनं कर्तुं देहादि-
रूपया असत्याभासया मिथ्याभूतस्फुरणया वस्तुसत्तया पदार्थ-
रूपसत्तया उदेति पवनलेखया स्पन्दः कम्प इव ॥ ८४ ॥ अस-
त्तामिति ॥ यया असत्तया चित्तबीजं अहन्त्ववेदनं अहंकारस्तत्का-
रणं च वेदनं समनुशाम्यति तां वस्तुसत्ताया असत्तां मिथ्यात्वं
नावगच्छामि ॥ ८५ ॥ विद्यत इति ॥ देहादिवस्तुसत्ता यदि
विद्यते तत्तर्हि ते वेदनमस्ति संभवति युज्यत इति यावद्देहसत्तादे-
रभावात् तव वेदनं किंनिष्ठम् । निरालम्बनमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ हस्तेति ॥
सावयवोऽयं क्रियाकारी सदानुभूयमानश्च देहः कथमपलपितुं शक्यत
इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ कारणमिति ॥ कारणं विना प्रतीयमानं कार्यं

अविद्यमानमेव त्वं विद्धि सर्वं भ्रमोदितम् ।

अकारणं हि यद्वस्तु तन्मिथ्या रज्जुसर्पवत् ॥ ८९ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

आद्यः पितामहो यः स्यात्तेन सृष्टमिदं जगत् ।

स एवास्य कथं न स्यात्कारणं वद मे मुने ॥ ९० ॥

कुम्भ उवाच ॥

सर्गादौ केवलं शान्तं ब्रह्मैवास्ति महीपते ।

द्वितीयकलनाभावाद्देवसोऽस्ति न कारणम् ॥ ९१ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

वेधसः परमं ब्रह्म कारणं किं न हे मुने ।

अकारणकतां साधो तन्न प्रत्येमि वेधसः ॥ ९२ ॥

कुम्भ उवाच ॥

अनन्तमजमव्यक्तं यदाद्यमुपलम्भनम् ।

नास्त्येव । तत्संवित्तिस्तु विभ्रमो भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ८८ ॥ अविद्यमान-
मिति ॥ भ्रमोदितं भ्रान्तिकल्पितं सर्वं अविद्यमानमेव विद्धि । हि
यस्मात्कारणाद्यद्वस्तु अकारणं उत्पत्तिकारणं विनेव प्रतीयते तत्कार्यं
रज्जुसर्पवन्मिथ्या ॥ ८९ ॥ आद्य इति ॥ इदं जगत्पितामहेन
सृष्टमिति कृत्वा स एव पितामहोऽस्य कारणं कथं न स्यात् ॥ ९० ॥
सर्गादौ केवलं अद्वितीयं ब्रह्मास्ति तन्न न कारणं
निर्धिकारत्वात् । अन्यदपि कारणभूतं यस्तु नास्ति द्वितीयकलनाभा-
वान् । द्वितीयस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य यस्तुनः प्रतीयमावान् । 'आत्मा
या इदमेक एषाम् आसीन्नान्यत्किंचन गिषत्' इति मुनेः । अतो
वेधसः कारणं नास्तीत्यन्वयः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ अनन्तमिति सार्ध-

अप्रतर्क्यमविज्ञेयमक्षरं शान्तमच्युतम् ।
 अद्वितीयमनाद्यन्तं तच्छिवं शान्तमव्ययम् ॥ ९३ ॥
 तत्कथं कस्य केनैव कर्तुं भोक्तुं कदा भवेत् ।
 अतो नेदं कृतं किञ्चिज्जगदेतन्न विद्यते ॥ ९४ ॥
 चिन्मात्रकल्पितो वेधाश्चिदेवेति विनिश्चितः ।
 तन्मात्रजनितः सर्गस्तदात्मक इति स्थितिः ॥ ९५ ॥
 न कर्तासि न भोक्तासि सर्वं शान्तमजं शिवम् ।
 इति निश्चयवानन्तरज्ञानं तनुतां नय ॥ ९६ ॥
 अज्ञानं शिथिलीभूतमेवं नष्टं विदुर्बुधाः ।
 न नाशेन विनोदेति पूर्वसंस्थानविच्युतिः ॥ ९७ ॥

श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ अनन्तत्वादिलक्षणं यदाद्यमुपलम्भनं ज्ञान-
 स्वरूपं वस्त्यस्ति तद्वस्तु शिवं शान्तं अव्ययं चेति कृत्वा ॥ ९३ ॥
 तत्कथं केन प्रकारेण कर्तुं भवेत् । न कथंचित्कस्यचित्कर्तृत्वं व्यक्ति-
 रिक्तस्य कार्यस्याभावात् । केन वा उपकरणेन न केनचित्तस्याप्यभा-
 वात् । एवं कर्तृत्वाभावात् भोक्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । अतः कर्त्रभा-
 वादिदं जगत्किञ्चिदपि न कृतं अतश्चैतज्जगन्न विद्यते वस्तुतो नास्ति
 च ॥ ९४ ॥ अतश्च वेधाश्चिन्मात्रकल्पितत्वाच्चिदेव । सर्गश्च चिन्मा-
 त्रजनितश्चिन्मात्ररूपिणा वेधसैव जनितत्वात्तदात्मकश्चिन्मात्रात्मक
 इत्येवं स्थितो निश्चितः ॥ ९५ ॥ नेति ॥ सर्वं इदन्तया अहन्तया
 च प्रतीयमानं सर्वं वस्तु शान्तं अजं शिवं च । अतो न कर्ता भोक्ता
 चासि इत्येवं निश्चयवान्सन् अन्तस्थमज्ञानं तनुतां कृशतां नय
 ॥ ९६ ॥ अज्ञानमिति ॥ एवं पूर्वोक्तरीत्या शिथिलीभूतमज्ञानं नष्टं
 विदुः । यस्मान्नाशेन विना पूर्वसंस्थानविच्युतिर्नोदेति असमवायि-

तानघं दृश्यते यस्य तस्यानुक्रमतः स्वयम् ।

पूर्वसंस्थानविगमात्प्रशमोऽप्युपपद्यते ॥ ९८ ॥

तस्माच्चिदात्मकतयात्मनि चित्ततोऽयं

नित्यं स्वयं कचति भूमिष देवदेवः ।

तेनैव पद्मज इति स्वयमात्मनात्मा

प्रोक्तः स्वरूपमिति शान्तमिदं समस्तम् ॥ ९९ ॥

शिशिध्वज उवाच ॥

बुद्धोऽसि भगवन्युक्तियुक्तमुक्तं त्वयोक्तम् ।

कर्तृभावाज्जगन्नास्ति तेन नास्ति पदार्थदृक् ॥ ४०० ॥

एवं स्थिते विबुद्धोऽसि प्रबुद्धोऽसि शिवोऽसि च ।

नमो मह्यं परं चेत्यं न किञ्चिदिति बोधितः ॥ १ ॥

कारणनाशे कार्यद्रव्यनाशस्य न्याय्यत्वात्पूर्वसंस्थानविध्युतेश्चासम-
वायिनाशरूपत्वादिति भावः ॥ ९७ ॥ तानवमिति ॥ स एवार्थ-
प्रशमस्तेजोद्रव्यविनाशो निर्विकारता वा ॥ ९८ ॥ तस्मादिति ॥
तस्माद्वेतोः देवदेवः परमात्मा स्वयं स्यात्मानि चिदात्मकतया इत्यं-
भूत एव चित्ततः स्वसंकल्पवशादयं प्रतीयमानप्रपञ्चरूपः कचति
स्फुरति । तेनैव देवदेवेनात्मा स्वयं स्वस्वरूपमेव पद्मज इत्यात्मनैव
प्रोक्त इति । अतो हेतोरिदं समस्तं देवदेवस्य शान्तस्वरूपम् ॥ ९९ ॥
बुद्ध इति ॥ बुद्धः प्रबुद्धोऽसि । कर्तृभावात्कार्यं जगन्नास्ति । तेन जग-
दभावेन च पदार्थदृक्नास्ति इति त्वया युक्तियुक्तमुक्तम् ॥ ४०० ॥
एवमिति ॥ यतोऽद्भुततः परं चेत्यं किञ्चिदपि नास्तीति बोधितः
चिन्मात्ररूपोऽद्भुतमेव सर्वात्मा स्फुरामीति बोधयानस्मि । अतः कार-
णादेयं चिन्मात्र एव स्थितो विबुद्धो निर्मलोऽसि । विबुद्धस्वरूपा-

पदार्थवेदनादित्यमसदेवावमासते ।

अहमद्यालमेतेन शान्तमासे रक्तोशवत् ॥ २ ॥

जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिः

सदेशदिक्कालकलाक्रियौघा ।

अहो नु कालेन चिरेण शान्ता

ब्रह्मैव शान्तं स्थितमव्ययात्मा ॥ ३ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

कुम्भेन बोधितस्त्वेवं स बभूवावबोधवान् ।

विनिर्गतो रराजाथ महामोहसमुद्रकात् ॥ ४ ॥

एवं कुम्भवचो राजा भावयंस्तदकृत्रिमम् ।

स एवात्मपदे तस्मिन्क्षणं परिणतोऽभवत् ॥ ५ ॥

बभूवामीलितमनोलोचनः शान्तवाङ्मुनिः ।

शिलातलादिवोत्कीर्णो निष्पन्दावयवाकृतिः ॥ ६ ॥

बोधोद्यमानस्मि । तेन च शिवः परमात्मैवास्मि । ततश्च मह्यमेव नमः
नन्तव्यस्य देवतान्तरस्याभावात् ॥ १ ॥ पदार्थेति ॥ पदार्थवेदना-
द्भेदेन पदार्थानुसधानाद्भेतोः असदेवेदं जगदित्यमनेन प्रकारेणाव-
भासते । अत एतेन पदार्थवेदनेनालं पर्याप्तम् । अद्येदानीमहं रक्तो-
शवदाकाशगर्भवच्छान्तमासे ॥ २ ॥ जगदिति ॥ सदेशदिक्कालक-
लाक्रियौघा देशादिसवित्सहिता जगत्पदार्थप्रविभागदृष्टिर्जगद्विषया
पदार्थभेदविषया च सन्विचिरेण शान्ता निवृत्ता अव्ययात्मा शान्तं
ब्रह्मैव स्थितं अवस्थितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बभूवेति ॥ आमी-
लितमनोलोचनः । मनोमीलनं नाम वृत्तिनिरोधः शिलातलादुत्कीर्ण-

ततो मुहूर्तमात्रेण प्रबुद्धस्फुरितेक्षणम् ।

तमुवाच महाबाहो चूडाला कुम्भरूपिणी ॥ ७ ॥

कुम्भ उवाच ॥

कचिदसिन्पदे स्फारे शुद्धे मृदुनि निर्मले ।

सुतल्पे निर्विकल्पानां सुखं विश्रान्तवानसि ॥ ८ ॥

कचिदन्तः प्रबुद्धोऽसि कचिद्भ्रान्तिस्त्वयोज्झिता ।

कचिज्ज्ञेयं परिज्ञातं दृष्टं द्रष्टव्यमेव वा ॥ ९ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

भगवंस्त्वत्प्रसादेन महाविभवभूषिता ।

महती पदवी दृष्टा सर्वसोर्ध्वं स्थिता मया ॥ ४१० ॥

सतां विदितवेद्यानामहो वत महात्मनाम् ।

अपूर्वकामृतमयः सङ्गः सारफलप्रदः ॥ ११ ॥

जन्मनापि मया लब्धं यन्न नाम महामृतम् ।

तदद्य त्वत्समासङ्गात्तेनैवासादितं मया ॥ १२ ॥

अनन्तमाद्यममृतमेतत्कमललोचन ।

कथं नासादितमभूत्पूर्वमात्मपदं मया ॥ १३ ॥

कुम्भ उवाच ॥

मनस्युपशमं याते त्यक्तभोगैषणे स्थिते ।

कषायपाके निर्वृत्ते सर्वेन्द्रियगणस्य च ॥ १४ ॥

इव दृढादिभिः शिलातले उत्कीर्य निर्मित इव ॥ ६ ॥ ७ ॥ कचि-

दिति ॥ निर्विकल्पानां समाधिभाजाम् सुतल्पे विश्रान्तिस्थाने ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ भगवन्निति ॥ महाविभवभूषिता महाविभवा अणिमादयः ।

महतीपदवी जीयन्मुक्तमार्गः ॥ ४१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मनसीति श्लोकग्रयं वाक्यम् ॥ त्यक्तभोगैषणे त्यक्तविषयामिलापे

यान्ति चेतसि विश्रान्तिं विमला देशिकोक्तयः ।

यथा सितांशुके शुद्धे विन्दवः कुसुमाम्भसः ॥ १५ ॥

देहान्मलानि सर्वाणि कालेन कमलेक्षण ।

साधो वृक्षात्फलानीव पाकेन विगलन्त्यधः ॥ १६ ॥

द्वित्वैकत्वदृशौ चित्तं तदेवाज्ञानमुच्यते ।

एतयोर्दृष्टो लयो दृष्टोस्तज्ज्ञानं सा परा गतिः ॥ १७ ॥

प्रबुद्धोऽसि विमुक्तोऽसि त्यक्तं चित्तं त्वया नृप ।

महोदयो मुनिर्मौनी स्वरूपे तिष्ठ निर्मलः ॥ १८ ॥

शिखिञ्चज उवाच ॥

प्रबुद्धस्य न तज्ज्ञस्य चित्तं नाम किल प्रभो ।

जीवन्मुक्तास्तदेते हि विहरन्ति कथं वद ॥ १९ ॥

कुम्भ उवाच ॥

पुनर्जननयोग्या या वासना घनवासना ।

सा प्रोक्ता चित्तशब्देन न सा तज्ज्ञस्य विद्यते ॥ ४२० ॥

यया वासनया तज्ज्ञा विहरन्तीह कर्मसु ।

तां त्वं सत्त्वाभिधां विद्धि पुनर्जननवर्जिताम् ॥ २१ ॥

कपायपाके अन्तःकरणपाके सर्वेन्द्रियगणस्य च पाके ॥ १४ ॥

आनुकूल्ये निवृत्ते निष्पन्ने । कुसुमाम्भसः कुसुम्भकुसुमादिरसस्य

॥ १५ ॥ कालेन यः पाकः तेन वृक्षात्फलानीव देहात्सर्वाणि मलानि

विगलन्ति ॥ १६ ॥ द्वित्वेति ॥ द्वित्वैकत्वदृशौ द्वित्वैकत्वविषये

दृष्टी तदेव चित्तं तदेवाज्ञानम् एतयोर्दृष्टोर्दृष्टो लयः तदेव ज्ञानम् सैव

परा गतिः कैवल्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ पुनरिति ॥ पूर्वोक्ता

मलिना वासनैव चित्तम् । सा तु तज्ज्ञस्य नास्तीत्यर्थः ॥ ४२० ॥

ययेति ॥ तज्ज्ञस्य व्यवहारहेतुः शुद्धवासना सत्त्वमभिधीयते न

मूढं चित्तं चित्तमाहुः प्रबुद्धं सत्त्वमुच्यते ।
 अप्रबुद्धा हि चित्तस्थाः सत्त्वस्थाः सुमहाधियः ॥ २२ ॥
 स्वर्गमोक्षादिफलदं यत्किञ्चित्सर्वमेव तत् ।
 त्यक्त्वा समस्तमाभासो योऽस्यसावेव वै भवान् ॥ २३ ॥
 पदार्थाधमगृह्णानस्तिष्ठास्पन्दितचित्तभूः ।
 अपरिस्पन्दचित्तस्य संसृतिर्नेह धावति ॥ २४ ॥
 यानि यानीह दुःखानि प्रस्फुरन्ति जगत्रये ।
 चेतश्चापलजान्येव तानि तानि महीयते ॥ २५ ॥
 अथ चेतसि तत्त्वज्ञ स्पन्दास्पन्दौ त्वमेकताम् ।
 नीत्वा तिष्ठ यथाकाममैक्यमागत्य शाश्वतम् ॥ २६ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

कथमैक्यं विभो यातः स्पन्दास्पन्दाविमाबुभौ ।
 सर्वसंशयविच्छेदकारणं तद्वदाशु मे ॥ २७ ॥

कुम्भ उवाच ॥

एकं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवाम्बुधिः ।
 तदेव स्पन्दते धीभिः शुद्धवारीव वीचिमिः ॥ २८ ॥

चित्तमिति ॥ २१ ॥ तदेवाह—मूढं मलिनवासनानुबिद्धम् । प्रबुद्धं शुद्ध-
 वासनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अथेति ॥ स्पन्दः चित्तस्य
 यहिः प्रसरः अस्पन्दः समाधिः तावेकतां नीत्वा सर्वदा स्वरूपा-
 नुसंधानेन विशेषविशेषावभेदं नीत्वा शाश्वतं नित्यमैक्यं ब्रह्माद्वैत-
 मागत्य यथाकामं तिष्ठ ॥ २६ ॥ कथमिति ॥ यात इति लटि द्विष-
 पनम् । विभो कुम्भ ॥ २७ ॥ एकमिति ॥ सर्वं जगच्चिन्मात्रमेकं
 वस्तु यथाम्बुधिः सर्वो धामात्रं तद्वत् तदेव चिन्मात्रं वस्तु वीचिभिः

ब्रह्म चिन्मात्रमर्मलं सत्यमित्यादिनामकम् ।
 यद्गीतं तदिदं मूढाः पश्यन्त्यङ्गं जगत्तया ॥ २९ ॥
 सर्गचित्स्पन्दमात्रात्मा सम्यग्दृष्टौ विलीयते ।
 उदेत्यसम्यग्दृष्ट्या तु रज्ज्वां सर्पभ्रमो यथा ॥ ४३० ॥
 शास्त्रसंजनसंपत्तिसंतताभ्यासयोगतः ।
 कालेनाम्लतां याते चेतसीन्दाविवोदिते ॥ ३१ ॥
 एतत्केवलमाभासं स्वानुभूतिमयं ततम् ।
 उदेत्यन्तर्महाबुद्धे स्वयमेव महात्मनाम् ॥ ३२ ॥
 इति ते कथितं सर्वं शिखिध्वज महीपते ।
 यथेदमुत्थितं सर्वं यथा च प्रविलीयते ॥ ३३ ॥
 एतत्कृत्वा च मत्वा च बुद्ध्वा च मुनिनायक ।
 यथेच्छसि तथा तिष्ठ दृष्टस्पष्टपदे पदे ॥ ३४ ॥
 स्वर्गं गच्छाम्यहं पर्वकालेऽसिन्नारदो मुनिः ।
 ब्रह्मलोकात्समायातो भवत्यमरसंसदम् ॥ ३५ ॥

शुद्धवारीव धीमिर्बुद्धिचिभिः स्पन्दते ॥ २८ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मैव
 मूढजगत्तया पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ सर्ग इति ॥ चित्स्पन्दमात्र-
 मेव सर्गः । स च सम्यग्दृष्टौ अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञाने विलीयते ।
 असम्यग्दृष्ट्या तु रज्ज्वां सर्पभ्रम इवोदेति ॥ ४३० ॥ शास्त्रेति श्लोक-
 द्वयं वाक्यम् ॥ स्वानुभूतिमयं स्वप्रकाशम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इतीति
 श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ एतत्कृत्वा चेतसि कृत्वा मत्वा युक्तिभिरनु-
 संधाय बुद्ध्वा तत्त्वतोऽवगम्य दृष्टस्पष्टपदे दृष्टस्फुटस्वरूपे पदे जीव-
 न्मुक्तिपदे यथेच्छसि तथा तिष्ठेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स्वर्गमिति

न मां पश्यति चेत्तत्र स कोपमुपगच्छति ।
 नोद्वेजनीया मव्येन गुरवो हि कदाचन ॥ ३६ ॥
 त्यक्तसंकल्पलेखेन न किञ्चिदभिवाञ्छता ।
 त्वया सदैव वस्तव्यं दृष्टिरेषा हि पावनी ॥ ३७ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा भगवान्कुम्भः क्षणादन्तर्धिमाययौ ।
 गते कुम्भे महीपालः परं विस्रयमाययौ ॥ ३८ ॥
 शिखिध्वज उवाच ॥

अहो नु शीतला शुद्धा शान्तेयं पदवीं निजा ।
 रसायनोद्भवाकारा सत्त्वं शान्तयतीव मे ॥ ३९ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

एवं संचिन्तयन् राजा नूनं निर्वासनाशयः ।
 शैलादिव समुत्कीर्णो मौनमेवावतस्थिवान् ॥ ४४० ॥
 तस्मिन्नेव ततो मौने निःसंकल्पे निराश्रये ।
 प्रतिष्ठां निश्चलां प्राप्य स तस्यौ गिरिशृङ्गनत् ॥ ४१ ॥
 निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठकुड्योपमस्थितिः ।
 एवं शिखिध्वजो राजा चूडालामधुना शृणु ॥ ४२ ॥
 शिखिध्वजं तं मर्तारं कुम्भवेपेण तेन सा ।
 प्रयोष्यान्तर्धिमागत्य ततार तरसा नमः ॥ ४३ ॥

श्लोकत्रयं याव्यम् ॥ अमरसंसदं देवसभाम् ॥ ३५ ॥ तत्र देव-
 सभायाम् । नोद्वेजनीयाः विक्षेपं न प्रापणीयाः ॥ ३६ ॥ त्वया न
 किञ्चिदभिवाञ्छता सदैव त्यक्तसंकल्पलेखेन स्वावश्यम् । हेमा राज्ञिः
 समूहः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४४० ॥ ४४१ ॥ ४४२ ॥ ४४३ ॥

विदग्धमुग्धमाकारं स्रैणं जग्राह सुन्दरम् ।
 स्वपत्नमथो गत्वा विवेशान्तःपुरं क्षणात् ॥ ४४ ॥
 दृश्या बभूव लोकस्य नृपकर्म चकार च ।
 वत्सरत्रितयेनाथ पुनरम्बरमेत्य सा ॥ ४५ ॥
 बभूव कुम्भो योगेन शिखिच्वजवनं ययौ ।
 ततस्तत्रैव तं भूपमपश्यद्वनभूमिगम् ॥ ४६ ॥
 निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपतिम् ।
 राजानं तावदेतस्माद्वोधयामि परात्पदात् ॥ ४७ ॥
 इति संचिन्त्य चूडाला सिंहनादं चकार सा ।
 भूयोभूयः प्रमोरग्रे वनेचरभयप्रदम् ॥ ४८ ॥
 न चचाल शिलेवाद्रौ यदा नादेन तेन सः ।
 भूयोभूयः कृतेनापि तदा सा तं व्यचालयत् ॥ ४९ ॥
 चालितः पातितोऽप्येव यदा न बुबुधे नृपः ।
 सा तदा चिन्तयामास चूडाला कुम्भरूपिणी ॥ ४५० ॥
 अहोऽप्युपरतः साधुः स्वपदे मगवानयम् ।
 आलोकयामि वै तावदेनं देहं महीपतेः ॥ ५१ ॥
 यद्यस्य सत्त्वशेषोऽस्ति बोधधीर्जं हृदन्तरम् ।
 तदाहमापि जीवामि प्रमोर्दाम्पत्यसिद्धये ॥ ५२ ॥
 अन्यथा त्वङ्गनादेहमिमं त्यक्त्वा परं पदम् ।
 अपुनर्जननायैव गच्छामीह हि किं मम ॥ ५३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सा चूडाला ॥ ४९ ॥
 ॥ ४५० ॥ अहो इति श्लोकचतुष्टयं वाक्यम् । देहमालोकयामि
 जीवितशेषवद्भवति नवेति विचारयानीत्यर्थः । सत्त्वशेषो जीवित-

वसिष्ठ उवाच ॥

इति संचिन्त्य चूडाला स्पर्शेन नयनेन च ।
पतिमालोक्य साशङ्कमुवाच वरवर्णिनी ॥ ५४ ॥
अस्त्येव सत्त्वशेषोऽस्य हृदि संबोधकारणम् ।
संबोधहेतूदयने सत्त्वशेषं व्यबुध्यत ॥ ५५ ॥

राम उवाच ॥

भृशं प्रशान्तचित्तस्य काष्ठलोष्टसमस्थितेः ।
सत्त्वशेषः कथं ब्रह्मञ्जायते ध्यानशालिनः ॥ ५६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

प्रबोधकारणं ज्ञस्य दुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि ।
विद्यते सत्त्वशेषोऽन्तर्बीजे पुष्पफलं यथा ॥ ५७ ॥
चित्तस्पन्दविमुक्तस्य तस्याचलसमस्थितेः ।
कायः समसमाभोगो न ग्लायति न हृष्यति ॥ ५८ ॥
नास्तमेति न चोदेति सममेवावतिष्ठते ।

पृष्टं ते कथितं राम सांप्रतं प्रकृतं शृणु ॥ ५९ ॥

शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स्पर्शेन प्राणसंचारसूचकेन शरीर-
गतसर्वमर्मस्थानसंस्पर्शेन । नयनेन च जीवितसूचकेनागलितगोल-
केन । रक्तेरेणायुक्तेन नेत्रद्वयेन च सत्त्वशेषं व्यबुध्यतेत्यन्वयः
॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ प्रबोधेति श्लोकत्रयं याव्यम् ॥ इम्य
समाधिम्यस्य दुर्लक्ष्याणुवपुर्हृदि दुर्दशसूक्ष्मरूपे हृदि अन्तःमत्त्व-
शेषो बीजे पुष्पफलमिव विद्यते ॥ ५७ ॥ चित्तस्पन्दविमुक्तस्य
अचलसमस्थितेस्तस्य कायः समसमाभोगत्यान् न ग्लायति न
हृष्यति ॥ ५८ ॥ नास्तमेति न चोदेति किञ्च साम्येन तिष्ठति ।

इति निर्णय चूडालं स्वदेहं तं तथा स्थितम् ।
 संत्यज्य प्रापं चित्तत्वे स्थितिमाद्यन्तवर्जिते ॥ ४६० ॥
 तत्र सा चेतसः स्पन्दं कृत्वा सत्त्ववतः प्रभोः ।
 स्वं विवेश पुनर्देहं खान्नीडमिव पक्षिणी ॥ ६१ ॥
 कुम्भाकृतिरथोत्थाय प्रविष्टा निजविष्टरे ।
 साम गातुं प्रवृत्ता सा अमरीवृन्दनिःखना ॥ ६२ ॥
 तं सामस्वनमाकर्ण्य चित्सत्त्वगुणशालिनी ।
 बुबुधे भूपतेर्देहे वसन्त इव पद्मिनी ॥ ६३ ॥
 दृशं विकासयामास तां तदार्क इवाङ्गिनीम् ।
 अपश्यत्कुम्भमग्रस्थं स्वस्यचेताः शिखिध्वजः ॥ ६४ ॥
 अहो वत वयं धन्याः पुनः प्राप्तो मुनीश्वरः ।
 इत्येवोदाहरन्नाजा कुम्भाय कुसुमं ददौ ॥ ६५ ॥
 दिष्ट्या दृष्टोऽसि भगवन्नागतोऽसि पुनर्वनम् ।
 अस्मत्पवित्रीकरणं तवागमनकारणम् ॥ ६६ ॥

कुम्भ उवाच ॥

यतः प्रभृति यातोऽसि त्वत्सकाशादनिन्दितम् ।
 ततः प्रभृति चेतो मे त्वय्येवेह समं स्थितम् ॥ ६७ ॥

पृष्ठमेवं कथितम् । सांप्रतं प्रकृतं शृण्वित्यन्वयः ॥ ५९ ॥ इतीति श्लोक-
 द्वयं वाक्यम् ॥ चूडाला इति सत्त्वशेषस्य सत्तां निर्णय परकायप्र-
 वेशप्रवीणतया स्वदेहं संत्यज्य चित्तत्वे स्थितिमाप । तत्र च स्वपर-
 साधारणे चित्तत्वे स्थिता सती प्रभोः शिखिध्वजस्य चेतसः स्पन्दं
 कृत्वा नीडं पक्षिणीव स्वं देहं पुनर्विवेश ॥ ४६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 तमिति ॥ भूपतेस्त्रिवेतनां बुबुधे ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

न रमे स्वर्गलीलासु निवत्स्यामि समं त्वया ।
 त्वादृशो बन्धुराप्तश्च सुहृन्मित्रं तथा सखा ॥
 विश्वास्यो वापि शिष्यश्च मन्ये जगति नास्ति मे ॥ ६८ ॥
 शिशिध्वज उवाच ॥

अहो नु फलितं पुण्यपादपैर्नश्चिरार्जितैः ।
 यस्माद्भवानसङ्गोऽपि बाञ्छत्यसत्समागमम् ॥ ६९ ॥
 भवद्वितीर्णया योगयुक्त्या विश्रान्तवानहम् ।
 यथा साधो तथा मन्ये स्वर्गे विश्रमणं कुतः ॥ ७० ॥
 तामेवं स्वां स्थितिं स्वच्छामवलम्ब्य प्रकाशिनीम् ।
 विहरेयं यथाकामं स्वर्गे भूमितले तथा ॥ ७१ ॥

कुम्भ उवाच ॥

परे पदे महानन्दे कचिद्विश्रान्तवानसि ।
 इदं मेदमयं दुःखं कचित्संत्यक्तवानसि ॥ ७२ ॥
 कचिदापातरम्येभ्यः संकल्पेभ्यो रतिर्भृशम् ।
 निर्मूलतां गता राजन् तव तत्त्वार्थदर्शिनः ॥ ७३ ॥
 हेयादेयदशातीतं शान्तं सममवस्थितम् ।
 यथाप्राप्तेष्वनुद्वेगं कचित्तव मनः स्थितम् ॥ ७४ ॥

शिशिध्वज उवाच ॥

त्वत्प्रसादेन भगवन्दृष्टा दृश्यातिगाः गतिः ।
 प्राप्तः संसारसीमान्तो लब्धो लब्धव्यनिश्चयः ॥ ७५ ॥
 नोपदेष्टव्यमस्माकं किञ्चिदप्युपयुज्यते ।
 सर्वत्रैवातिवृत्ताः सः स्थिताः सो विगतज्वराः ॥ ७६ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

निःसंसृतिर्विगतमोहमयो विरागो

नित्योदितः शमसमाशयसर्वसौम्यः ।

सर्वात्मकः सकलसंकलनाविमुक्त

आकाशकोशविशदः सममागतोऽस्मि ॥ ७७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्यध्यात्मविचित्राभिः कथाभिस्तौ परस्परम् ।

आसातां वेद्यवेचारौ चरन्तौ विपिने तवः ॥ ७८ ॥

वनान्पनेकरूपाणि जङ्गलानि तटानि च ।

सरांसि गुल्मजालानि मृगादिगहनानि च ॥ ७९ ॥

सममेव समस्नेहौ समेतौ तौ स्थिताबुभौ ।

समसत्त्वौ समोत्साहौ चरन्तौ तस्थुः सह ॥ ४८० ॥

आनर्चतुः पितृन्देवान्युभुजाते च राघव ।

इदं ब्राह्ममिदं नेति विकल्पकलनां मनः ॥ ८१ ॥

नाजहार तयो राम चात्येव विबुधाचलम् ।

विचेरतुस्तौ सुहृदौ क्वचिद्भूलिविधूसरौ ॥ ८२ ॥

क्वचिच्चन्दनदिग्धाङ्गौ क्वचिद्भस्मानुरञ्जितौ ।

दिनैः कतिपर्यैरेवं समचित्ततया तया ॥ ८३ ॥

सत्त्वोदारतया चैव राजा कुम्भवदावमौ ।

अथ तं सुरगर्भमं चूडाला सा शिशिध्वजम् ॥ ८४ ॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ निःसंसृतिरिति ॥ शमसमाशयसर्वसौम्यः शम-

सनेन शमप्रकारेण आशयेनाभिप्रायेण सर्वत्र सौम्यो हर्षविषादर-

हितः सकलसंकलनाविमुक्तः संकलनाः कलत्रपुत्रादिममवापाशाः ।

सममागतोऽस्मि समं सर्वगतं ब्रह्म तत्प्राप्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ४८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

दृष्ट्वा शोभासुपगतं चिन्तयामास भामिनी ॥ ८५ ॥

निजः पतिरुदारात्मा निराधिश्च नवं वयः ।

गृहाणि पुष्पजालानि सा हता या न कामिनी ॥ ८६ ॥

समुज्झता यथाप्राप्तमपि वेद्यविदा सदा ।

अनिन्द्यं समुदारार्थं किंतु ज्ञेन कृतं भवेत् ॥ ८७ ॥

तत्किंचिद्रचयाम्याशु प्रपञ्चं प्रज्ञया नवम् ।

येनायं भूपतिर्भर्ता रमेत मयि मानदः ॥ ८८ ॥

इति संचिन्त्य चूडाला कुम्भवेपधरा पतिम् ।

प्राह काननमध्यस्था कोकिलं कोकिला यथा ॥ ८९ ॥

कुम्भ उवाच ॥

चैत्रमासस्य शुक्लोऽयं प्रतिपदिवसो महान् ।

निज इति श्लोकचतुष्टयं वाक्यम् ॥ निजः पतिः स च उदारात्मा
उदारचित्तो निराधिर्निश्चिन्त उभयोर्नवं वयः पुष्पजालानि पुष्प-
लतासमूहा एव गृहाणि एवंविधे मुखसाधनसंदेहे सत्यपि या कामिनी
भोगेच्छावती न भवति सा हता अनिपिद्धमुखत्यागात् ॥ ८६ ॥
समुज्झतेति ॥ यथाप्राप्तमपि अनिन्द्यं स्वमात्मीयं उदारार्थं मह-
त्सुखं समुज्झता त्यजता वेद्यविदा वेशं ग्रहा प्राप्तवता ज्ञेन किं
कृतं भवेत् किं प्रयोजनं साधितं स्यात् । न किंचिदित्यर्थः । न्याय्य-
मुखत्यागी व्यर्थ एव स्यात् इति पूर्वोक्त एवार्थः ॥ ८७ ॥ तदिति ॥
तत्तन्मात्वारणात्प्रज्ञया स्वप्रज्ञया विज्ञेयेण नवं प्रपञ्चं किंचिद्रच-
यामि पल्पयामि । येन कल्पितप्रपञ्चहेतुना अयं भर्ता मयि रमेत
॥ ८८ ॥ इति संचिन्त्य चूडाला पतिं प्राहेत्यन्वयः ॥ ८९ ॥
चेति श्लोकप्रश्नं वाक्यम् ॥ ४९० ॥ ९१ ॥ ध्यानपुष्पाभ्यां

अद्यास्थानं महारम्भं स्वर्गे भवति वै हरेः ॥ ४९० ॥
 संनिधानं मया तत्र कर्तव्यं पितुरग्रतः ।
 यथास्थिता हि नियतिर्न संत्याज्या कदाचन ॥ ९१ ॥
 प्रतिपालयितव्यं तच्चयेह चरतावनौ ।
 क्रीडता ध्यानपुष्पाभ्यां समुद्वेगमगच्छता ॥ ९२ ॥
 आगच्छामि दिनान्तेऽद्य निर्विकल्पं नमःस्थलात् ।
 स्वर्गादतितरामेव त्वत्सङ्गो मम तुष्टये ॥ ९३ ॥
 इत्सुक्त्वा मञ्जरीं कुम्भो ददौ मित्राय कौसुमीम् ।
 प्रीतये स्वामिवत्प्रीतिं कान्तां नन्दनवृक्षजाम् ॥ ९४ ॥
 आगन्तव्यं त्वया शीघ्रमेवं वदति भूपतौ ।
 पुष्पुवे तरसा व्योम शरन्मुखपयोदवत् ॥ ९५ ॥
 शिखिध्वजदृशामन्ते व्योम्नि कुम्भवपुर्जहौ ।
 शान्तावर्तेव वारिश्चीर्मुग्धा स्वं रूपमाययौ ॥ ९६ ॥
 प्राप्य मञ्जरिताकारं कल्पवृक्षोपमं पुरम् ।
 अन्तःपुरमदृश्येव विवेश ललनाकुलम् ॥ ९७ ॥

समाधौ ध्यानेन असमाधौ पुष्पेण च क्रीडता । पुष्पशब्दो जातिवाची
 अतो द्विवचनम् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ शरन्मुखपयोदवत् यथा
 शरदादौ पयोदो मेघः तरसा व्योम पुवते लघुत्वात्तद्वदित्यर्थः
 ॥ ९५ ॥ शिखिध्वजेति ॥ दृशो नयनरश्मयः शान्तावर्तेव वारि-
 श्चीर्यथा वारिसमृद्धिः आवर्तशान्तौ स्वरूपमादत्ते तद्वत् ॥ ९६ ॥
 प्राप्येति ॥ मञ्जरिताकारं मञ्जर्यः कृता मञ्जरिताः तादृशा आकाराः
 आस्यदादिसान्निवेशा कलिजल एव कल्पवृक्षोपमम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

राजकार्याण्यशेषाणि तत्र संपाद्य सत्वरम् ।

शिशिष्वजस्य पुरतः कुम्भरूपधरापतत् ॥ ९८ ॥

तत्र म्लानद्युति मृखं चकारासिन्नमानसा ।

इन्दुं सनीहारमिव श्यामा खिन्नमिवाम्बुजम् ॥ ९९ ॥

तं दृष्ट्वा तादृशाकारं समुत्तस्थौ शिशिष्वजः ।

बभूव खिन्नचेताश्च समुवाचेदमादरात् ॥ ५०० ॥

देवपुत्र नमस्तेऽस्तु विमना इव लक्ष्यसे ।

कुम्भ संत्यज्य संरम्भमिदमासनमास्यताम् ॥ १ ॥

सन्तो विदितवेद्या ये ते हि हर्षविपादजाम् ।

नाश्रयन्ति स्थितिं स्वस्थाः पद्मा इव जलार्द्रताम् ॥ २ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तेन क्षमापतिनेत्युक्ते कुम्भ आहासने विशन् ।

गिरा विपण्णया शीर्णवंशस्वनसमानया ॥ ३ ॥

कुम्भ उवाच ॥

यानदेहमयस्यासु समचित्तवर्त्यव ये ।

कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति न ते तच्चविदः शठाः ॥ ४ ॥

वप्रेति ॥ तत्र शिशिष्वजस्य पुरोभागे च चूडाला असिन्नमानसैव

फलनयासु मृखं म्लानद्युति चकार । श्यामा रात्रिः सा यथा इन्दुं

सनीहारं करोति । अम्बुजं या खिन्नं मुकुलितं करोति वदन् ॥ ९९ ॥

॥ ५०० ॥ १ ॥ सन्त इति ॥ पद्मा जलार्द्रतां यथा हि पद्माः

फलनानि जले यसन्तोऽपि वदन्त्यामार्द्रतां नाश्रयन्ति वदन् ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ यावदिति ॥ अयस्यासु सुगन्धः सद्यशासु ये यावदेहं सम-

चित्तवर्त्येव निर्विकारचित्तवर्त्येव कर्मेन्द्रियैर्न तिष्ठन्ति ते तच्चविदो न

ये ह्यतत्त्वविदो मूढा राजन्बालतयैव ते ।

अवस्थाम्यः पलायन्ते गृहीताम्यः स्वभावतः ॥ ५ ॥

यावत्तिलं यथा तैलं यावदेहं तथा दशा ।

यो न देहदशमेति स च्छिनत्त्यसिनाम्बरम् ॥ ६ ॥

एष देहदशादुःखपरित्यागो ह्यनुत्तमः ।

यत्साम्यं चेतसो योगाच्च तु कर्मेन्द्रियस्थितेः ॥ ७ ॥

यावदेहं यथाचारं दशास्त्रज्ञ विजानता ।

कर्मेन्द्रियैर्हि स्यात्तव्यं न तु बुद्धीन्द्रियैः क्वचित् ॥ ८ ॥

परमेष्ठीप्रभृतयः सर्व एवोदिताशयाः ।

देहावस्थासु तिष्ठन्ति नियतेरेष निश्चयः ॥ ९ ॥

भवन्ति किंतु ते शठा वज्रका एष ॥ ४ ॥ ये पुनरतत्त्वविदो मूढाः सन्ति ते बालतयैव हेतुना स्वभावतो गृहीताभ्योऽवस्थाम्यः सुखदुःखदशाभ्यः पलायन्ते । अवस्थामिर्विकारं नीयन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥ यावदिति ॥ तिलेषु सकलेषु तैलमिव देहेष्वपि सर्वेषु सुखदुःखदशास्त्येष । अतो यो देहदशां नैति तावामोति सः असिना अम्बरं छिनत्ति । अम्बरच्छेदकवदेहदशारहितोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ एष इति ॥ योगात्समावेर्हेतोश्चेतसो यत्साम्यं निर्विकारता एष एवानुत्तमो देहदशादुःखपरित्यागः । कर्मेन्द्रियस्थितेः साम्ये तु देहदशादुःखपरित्याग इति नोच्यते ज्ञानिनामपि तदसंभवात् ॥ ७ ॥ यावदिति ॥ तस्माद्विजानता पुरुषेण यावदेहं देहदशासु यथाचारं स्वर्णाश्रमोचिताचारानुसारेण कर्मेन्द्रियैरेव सह स्यात्तव्यं न तु बुद्धीन्द्रियैः बुद्धीन्द्रियप्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वात् । निवृत्तौ निवृत्तेः कर्मेन्द्रियाणां त्वबुद्धिपूर्वमपि प्रवृत्तेः बुद्धिनिवृत्तौ निवृत्त्यसंभवात् ॥ ८ ॥ पर-

अज्ञतत्त्वज्ञभूतानि दृश्यंजातमिदं हि यत् ।
 तत्सर्वमेव नियतिं यावत्यम्बु यथाम्बुधिम् ॥ ५१० ॥
 तज्ज्ञा बुद्ध्यादिसाम्येन पाण्यादिचलनेन च ।
 नियतिं यापयन्तीमां यावदेहमखण्डिताम् ॥ ११ ॥
 अज्ञास्तु सर्वक्षोभेण सुखदुःखदशाहताः ।
 नियतिं यापयन्त्यङ्ग देहलक्षैर्विखण्डिताम् ॥ १२ ॥

शिरिष्वज उवाच ॥

एवं स्थिते महाभाग कथमुद्वेगमीदृशम् ।
 लब्धवानसि देवोऽपि वद वेद्यविदां वर ॥ १३ ॥

कुम्भ उवाच ॥

कथयामि तवाशेषं स्वर्गे यद्वृत्तमद्य मे ।
 सुहृद्यावेदितं दुःखं परमायाति तानवम् ॥ १४ ॥
 अहं तावदितो यातो भवते पुष्पमञ्जरीम् ।
 दत्त्वा गगनमुल्लङ्घ्य संप्राप्तश्च त्रिविष्टपम् ॥ १५ ॥
 ततः पित्रा सहेन्द्रस्य सभास्थाने यथाक्रमम् ।

मेष्टीति ॥ परमेष्टीप्रभृतयो ब्रह्मादयः ॥ ९ ॥ अज्ञेति ॥ अज्ञतत्त्व-
 ज्ञभूतानि अज्ञाः तत्त्वज्ञाश्च प्राणिनः । तर्ह्यज्ञतत्त्वज्ञयोः को विशेष
 इत्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन विशेषं दर्शयन्नाह ॥ ५१० ॥ तज्ज्ञा इति ॥
 तज्ज्ञास्तावदुद्ध्यादिसाम्येन बुद्धीन्द्रियादिसाम्येन पाण्यादिचलनेन
 च कर्मेन्द्रियाणामायासेन च यावदेहं यावदेहपर्यन्तमेव नियतिम-
 खण्डितां यापयन्ति ॥ ११ ॥ अज्ञास्तु सर्वेन्द्रियक्षोभेण सुखदुःख-
 दशाहताः सन्तो देहलक्षैरनन्तैः देहेर्नियतिं विखण्डितां विविधं
 खण्डितां यापयन्तीति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

स्थित्वास्थाय तदोत्थानकाले पित्रा विसर्जितः ॥ १६ ॥

इहागन्तुमहं स्वर्गं त्यक्त्वा संप्राप्तवान्नमः ।

दिवाकरहयैः सार्कं वहाम्यनिलवर्त्मनि ॥ १७ ॥

अथैकत्र गतो भानुरेकेनान्येन वर्त्मना ।

आगच्छाम्यहमाकाशं सागरात्पतिताकृतिः ॥ १८ ॥

अथाग्रे वारिपूर्णानां मेघानां मध्यवर्त्मना ।

अपश्यन्मुनिमायान्तमहं दुर्वाससं जवात् ॥ १९ ॥

कृत्वा तस्य नमस्कारमुक्तं खे बहता मया ।

मुने लीलाभ्रवस्त्रस्त्वमभिसारिकया समः ॥ ५२० ॥

इत्याकर्ण्य मुमोचासौ मयि मानद शापकम् ।

स्तनकेशवती कान्ता हावभावविकारिणी ॥ २१ ॥

गच्छानेन दुरुक्तेन रात्रौ योषा भविष्यसि ।

इति श्रुत्वा शुभं वाक्यमुत्थितं जर्जरद्विजात् ॥ २२ ॥

विमृशामि मनाग्यावत्तावदन्तर्हितो मुनिः ।

इत्युद्विग्नमनाः साधो प्राप्तोऽहं नमस्तलात् ॥ २३ ॥

अतिवाह्यं दिनान्तेषु स्त्रीत्वमेकं मया कथम् ।

गुरुदेवद्विजातीनां लज्जापरवशात्मना ॥ २४ ॥

कथमग्रे मया सम्यग्यस्तव्यं यामिनीस्त्रिया ॥ २५ ॥

शिरिध्वज उवाच ॥

परिदेवनया कार्यं देवपुत्र न विद्यते ।

यदायाति तदायातु देहस्यात्मा न लिप्यते ॥ २६ ॥

यदि त्वमत्र विद्वान्सन्नसेदाहोऽपि सिद्धसे ।

तदान्येषामुपायः स्यात्क इवागमभूषण ॥ २७ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

तावेवमादिभिर्वाक्यैरन्योन्याश्वासनं स्वयम् ।

कृत्वा स्थितौ वने स्निग्धौ सुहृदौ खेदिनौ यथा ॥ २८ ॥

अथार्कोऽप्यस्य कुम्भस्य स्त्रीत्वमुत्पादयन्निव ।

जगामास्तं जगदीपो दीपः स्नेहक्षयादिव ॥ २९ ॥

सुहृदौ तावदुत्थाय संख्यामुद्यन्निशाकरम् ।

वन्दयित्वा तथा कृत्वा जप्यं गुल्मान्तरे स्थितौ ॥ ५३० ॥

ततः कुम्भः शनैस्तत्र स्त्रैणमभ्याहरद्वपुः ।

शिखिच्यवं पुरःसंस्थं प्रोवाच गलदक्षरम् ॥ ३१ ॥

पतामीव स्फुरामीव द्रवामीवाङ्गयष्टिभिः ।

लज्जयैव वने राजन्मध्ये स्त्रीत्वं ब्रजाम्यहम् ॥ ३२ ॥

पश्येमे परिवर्धन्ते राजन्मम शिरोरुहाः ।

पश्येमौ मम जायेते प्रोन्मुखाबुरसि स्तनौ ॥ ३३ ॥

आगुल्फमवलम्बानि संपद्यन्तेऽम्बराणि मे ।

संविदानुभवाम्येतं नितम्बजघने त्विमे ॥ ३४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ५३० ॥ ३१ ॥ पता-
मीवेति ॥ लज्जयैव तावदङ्गयष्टिभिः तनुतरैरङ्गैः पतामीव भूमा-
विति शेषः । स्फुरामीव द्रवामीव । वने वन्धुमित्रादिरहिते मध्ये ननु
जन्मादौ स्त्रीत्वं ब्रजामि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आगुल्फमिति ॥ अम्बराणि
पाद्यानि आभ्यन्तराणि चानेकानीति यद्वयचनम् । इमे नितम्बजघने
नितम्बः स्त्रीकट्याः पश्चाद्भागः जघनम् । ते उभे अपि संविदा अन्त-
रनुभवानि । अत्र नितम्बस्य जघनस्य च मायाकल्पितत्वेन देहा-
न्मभक्त्याभावात्प्राप्यद्भ्यं नास्तीत्येकपद्माद्यो न कृत इत्यनुसंधेयम्

वासिष्ठ उवाच ॥

विपिने कुम्भ इत्युक्त्वा तूष्णीं खिन्नो बभूव ह ।

राजापि च तमालोक्य खिन्नचित्तोऽभ्युवाच ह ॥ ३५ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

साधो विदितवेद्यस्त्वं जानासि नियतेर्गतिम् ।

अवश्यभाविन्यर्थेऽसिन्मा खिन्नहृदयो भव ॥ ३६ ॥

कुम्भ उवाच ॥

एवमस्त्वनुतिष्ठामि नृपते स्त्रीत्वमात्मनः ।

न खेदमनुगच्छामि नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ ३७ ॥

इति निर्णयितौ खेदं तं नीत्वा तनुतामिव ।

एकतल्पे निशां तूष्णीं नीतवन्तौ चिरेण तौ ॥ ३८ ॥

अथ प्रमाते तत्त्वैर्ण वपुरुत्सृज्य यौवनम् ।

बभूव कुम्भः कुम्भाभः कुचप्रोज्झितमूर्तिमान् ॥ ३९ ॥

इति सा राजमहिषी चूडाला वरवर्णिनी ।

कुम्भत्वमाश्रिता भर्तुः पश्चात्स्त्रीत्वमुपागता ॥ ५४० ॥

विजहार वनान्तेषु कुमारीधर्मिणी निशि ।

कुम्भरूपधरा चाहि भर्त्रा मित्रेण संयुता ॥ ४१ ॥

ततः कतिपयेष्वेवं गतेषु दिवसेषु सा ।

इदं प्रोवाच भर्तारं कुम्भरूपधरा सती ॥ ४२ ॥

राजत्राजीवपत्राक्ष ममेदं वचनं शृणु ।

निशायां प्रत्यहं तावद्भवाम्येवाहमङ्गना ॥ ४३ ॥

तदिच्छाम्यङ्गनाधर्मं निपुणीकर्तुमीदृशम् ।

भर्त्रे कस्यचिदात्मानं विवाहेन ददाम्यहम् ॥ ४४ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ५४० ॥ ४१ ॥

तद्भवानेव मे भर्ता रोचते भुवनत्रये ।

गृहाण मां विवाहेन भार्या ते निशि सर्वदा ॥ ४५ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

कृतेनानेन कार्येण न शुभं नाशुभं सखे ।

पश्यामि तन्महाबुद्धे यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४६ ॥

कुम्भ उवाच ॥

यद्येवं तन्महीपाल लग्नमद्यैव शोभनम् ।

राकेयं श्रावणस्यास्य ह्यः सर्वं गणितं मया ॥ ४७ ॥

रात्राबुद्ध्योतिते चन्द्रे परिपूर्णकलामले ।

जन्यत्रो नौ महाबाहो द्वयोरेव भविष्यति ॥ ४८ ॥

उत्तिष्ठातमविवाहार्थं कुर्वन्कमललोचन ।

राजंश्चन्दनपुष्पादिसंभारं रत्नसंयुतम् ॥ ४९ ॥

यसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा कुम्भ उत्थाय सह तेन महीमृता ।

कुमुदायचर्यं चक्रे तथा रत्नादिसंचयम् ॥ ५० ॥

तथा जन्यत्रसंभारं कृत्वा काञ्चनकन्दरे ।

ययतुस्ती महामित्रे स्नातुं मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ५१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यद्येवमिति श्लोकचतुष्टयं
वाक्यम् ॥ ४७ ॥ राका पूर्णचन्द्रयुक्त्या पूर्णिमायाः पूर्वमिम्न-
हनि । जन्यत्रो जन्या परम्य द्विग्धाः संवन्धयान्धयास्तांस्त्रायते
पाटयति पान्तिष्ठतार्यमापनेनेति जन्यत्रशब्देन विवाह उच्यते । नौ
आपयोरेव विवाहो भविष्यति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तथेति ॥
जन्यत्रसंभारं विवाहोत्सुष्टरत्नकुमुदारिद्रव्यसंभारम् । महामित्रे

पूजयामासतुः स्नातौ तत्र देवपितृन्मुनीन् ।
 यथा क्रियाफलेऽनिच्छौ क्रियात्यागे तथैव तौ ॥ ५२ ॥
 कल्पवृक्षदुकूलानि परिधाय सितानि तौ ।
 फलानि भुक्त्वा जन्यत्रस्थानमाययतुः क्रमात् ॥ ५३ ॥
 एतावताथ कालेन रविरस्ताचलं ययौ ।
 सांध्ये कर्मणि निर्वृत्ते बधूत्वं कुम्भ आययौ ॥ ५४ ॥
 उवाचेदं च हे नाथ त्वं मां भूपय भूपणैः ।
 क्रमेणाग्निं च संज्वालय मत्पाणिग्रहणं कुरु ॥ ५५ ॥
 अहं मदनिका नाम भार्या ते पद्मलोचन ।
 एवमुक्तो महीपालस्तत्सर्वं समवर्तयत् ॥ ५६ ॥
 एवं महेन्द्रदर्यां तावुभौ कुम्भशिखिध्वजौ ।
 स्वयं विवाहिताविष्टौ संपन्नौ स्निग्धदंपती ॥ ५७ ॥
 बिलेसतुर्विचित्रासु प्रत्यहं वनराजिषु ।
 प्रपक्कफलभारासु पुष्पपल्लविनीषु च ॥ ५८ ॥
 दिनैस्त्रिभिस्त्रिभिर्गत्वा निद्रां याते शिखिध्वजे ।
 चूडाला राजकार्याणि कृत्वा स्वान्याययौ पुनः ॥ ५९ ॥
 ततो यातेषु मासेषु शनैः कतिपयेषु सा ।
 चूडाला चिन्तयामास देवपुत्रकरूपिणी ॥ ५६० ॥

अतिप्रियसखौ ॥ ५१ ॥ पूजयामासतुरिति ॥ यथा क्रियाफलेऽ-
 निच्छौ क्रियायाः सत्कर्मणः फले यथा इच्छारहिती यथा क्रिया-
 त्यागेऽप्यनिच्छौ तत्र वैराग्यात्क्रियाफलेनिच्छौ लोकसंमहार्यं क्रिया-
 त्यागे ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ते मदनस्य मदनतुल्यस्य
 ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ५६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

कुम्भ उवाच ॥

सांप्रतं भोगभारेण परीक्ष्येऽहं शिखिध्वजम् ।
मा कदाचन चेतोऽस्य भोगेषु रतिमेप्यति ॥ ६१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इति संचिन्त्य चूडाला सा ययौ विषिनावनौ ।
आगतं दर्शयामास ससुराप्सरसं हरिम् ॥ ६२ ॥
इन्द्रमभ्यागतं दृष्ट्वा परिवारसमन्वितम् ।
यथा च पूजयामास वनसंस्थः शिखिध्वजः ॥ ६३ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

आत्मनः किंकृता दूरादभ्यागमकदर्शना ।
देवराज यथावन्मे प्रसादाद्वक्तुमर्हसि ॥ ६४ ॥

इन्द्र उवाच ॥

इमे वयमिहानीतास्त्वद्गुणातिशयेन च ।
हृदि लग्नेन सूत्रेण खगा वनगता इव ॥ ६५ ॥
उत्तिष्ठ स्वर्गमागच्छ तत्र सर्वे त्वदुन्मुखाः ।
त्वद्गुणश्रवणाश्चर्याः स्थिता देवाङ्गनागणाः ॥ ६६ ॥
आकल्पं विविधा भोगास्त्वया विबुधसन्नति ।
जीवन्मुक्तेन भोक्तव्यास्तेन त्वामहमागतः ॥ ६७ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

सर्वं स्वर्गसमाचारं वेदि देवाधिनायक ।
किंतु सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो न तु कुत्रचित् ॥ ६८ ॥

शिरिष्यज उवाच—आत्मनः इति ॥ आत्मनम्व दूरात् अभ्या-
गमकदर्शना दूरादागमनप्रयासः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

सर्वत्रैव तु तुष्यामि सर्वत्रैव रमे प्रमो ।
 अवाञ्छनत्यान्मनसः सर्वत्रानन्दवानहम् ॥ ६९ ॥
 नियतं कंचिदेकत्र स्थितं सर्गकमीदृशम् ।
 शक्र गन्तुं न जानामि त्वदाज्ञां न करोम्यहम् ॥ ५७० ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

एवमुक्ते क्षितिभृता सुरवृन्दमशेषतः ।
 कल्याणं तेऽस्तु कुम्भेति वददन्तर्धिमाययौ ॥ ७१ ॥
 तां मायां शममानीय चूडाला समचिन्तयत् ।
 दिष्ट्या भोगेच्छया नायं हियते वसुधाधिपः ॥ ७२ ॥
 शान्तः समसमाभोग एवं शक्रसमागमे ।
 असंभ्रममहेलं च कृतवान्व्यावहारिकम् ॥ ७३ ॥
 भूय एव प्रपञ्चेन विमृशाम्येव सादरम् ।
 रागद्वेषप्रधानेन केनचिद्बुद्धिहारिणा ॥ ७४ ॥
 इति संचिन्त्य सा रात्राविन्दावभ्युदिते वने ।
 संध्याजप्यपरे नद्यास्तीरसंस्थे शिखिध्वजे ॥ ७५ ॥
 संजातकलना गेहं नीरन्ध्रा पुष्पगुच्छकैः ।
 शुद्धान्तं वनदेवीनां प्रविश्य मदनान्विता ॥ ७६ ॥
 तत्र संकल्पिते पुष्पशयने माल्यमालिना ।
 कण्ठे संकल्पिते कान्तं स्वाङ्गमादाय संस्थिता ॥ ७७ ॥
 आगत्यान्विष्य कुञ्जान्तः संध्यान्ते स शिखिध्वजः ।
 मिथुनं तद्दर्शयि मिथः ग्रहसिताननम् ।
 तदालोक्याविकारेण चेतसालं तुतोष सः ॥ ७८ ॥

अहो स्थितौ सुखं खिङ्गावित्याह च शिखिध्वजः ।
 तिष्ठतोऽङ्ग यथाकामं सुखं खिङ्गौ यथासुखम् ॥ ७९ ॥
 विभं मा कुरुतं मीतावित्युक्त्वा निर्जगाम सः ।
 ततो मुहूर्तमात्रेण प्रपञ्चं तमुपेत्य सा ॥ ८० ॥
 निर्ययौ दर्शयन्ती स्वं रतिधुद्धाकुलं वपुः ।
 उपविष्टं ददर्शनं नृपं हेमशिलातले ॥ ८१ ॥
 समाधिसंस्थमेकान्ते मनाग्विकसितेक्षणम् ।
 तत्प्रदेशमुपागम्य लज्जावनमितानना ॥ ८२ ॥
 तूष्णीमासीत्क्षणं खिन्ना म्लाना मदनिकाङ्गना ।
 क्षणाच्छिखिध्वजो ध्यानाद्विरतस्तामुवाच ह ॥ ८३ ॥
 प्रसन्नो मधुरं वाक्यमिदमक्षुब्धया धिया ।
 तन्वि किं शीघ्रमेव त्वं विमितानन्दमागता ॥ ८४ ॥
 भूयस्तोषयितुं गच्छ कान्तं प्रणयवृत्तिभिः ।
 परस्परेप्सितस्नेहो दुर्लभो हि जगत्रये ॥ ८५ ॥

मदनिकोवाच ॥

एवमेव महामाग स्त्रीस्वभावो हि चञ्चलः ।
 कामो ह्यष्टगुणः स्त्रीणां न कोपं कर्तुमर्हसि ॥ ८६ ॥
 अवला स्त्री तया बाला मूढाहमपराधिनी ।
 सन्तुमर्हसि नाय त्वं क्षमावन्तो हि साधवः ॥ ८७ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

मन्युर्मम न बाले हि विद्यते स इव द्रुमः ।
 केवलं साधुनिन्द्यत्वाग्नेच्छामि त्वामहं वधूम् ॥ ८८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एवं समतया तत्र स्थिते तस्मिंश्शिखिध्वजे ।
चूडाला चिन्तयामास तत्साम्येनोदिताशया ॥ ८९ ॥
अहो वत परं साम्यं भगवानयमागतः ।
नैनं हरन्ति भोगाशा न महत्योऽपि संपदः ॥ ९० ॥
आत्मवृत्तान्तमखिलं तदेनं स्मारयाम्यहम् ।
त्यक्त्वा भदनिकारूपं चूडालैव भवाम्यहम् ॥ ९१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इति संचिन्त्य चूडाला चूडालावपुराददे ।
तां ददर्शनवद्यार्ङ्गीं पुरः प्रणयपेशलाम् ॥ ९२ ॥
अथ तां दयितां दृष्ट्वा विसयोत्फुल्ललोचनः ।
शिखिध्वज उवाचेदमाश्चर्याकुलया गिरा ॥ ९३ ॥
का त्वमुत्पलपत्राक्षि कुतः प्राप्तासि सुन्दरि ।
किमिहासि कियत्कालं किमर्थमिह तिष्ठसि ॥ ९४ ॥
अङ्गेन व्यवहारेण सितेनानुनयेन च ।
मम जायाविलासेन चूडालेवोपलक्ष्यसे ॥ ९५ ॥

चूडालोवाच ॥

एवमेव प्रभो विद्धि चूडालासि न संशयः ।
अकृत्रिमेण देहेन लब्धोऽस्यद्य मया स्वयम् ॥ ९६ ॥
कुम्भादिदेहनिर्माणैस्त्वां बोधयितुमेव मे ।
प्रपञ्चशतशाखात्वमिह यातो वनान्तरे ॥ ९७ ॥
बुद्ध्याविदितवेद्यस्त्वं ध्यानेनैतदखण्डितम् ।

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ५९० ॥ ९१ ॥

॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

सर्वं पश्यसि तच्चञ्च ध्यानेनाथावलोकय ॥ ९८ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अथ चूडालयेत्युक्तो बध्वा परिकरं नृपः ।

आत्मोदन्तमशेषेण ध्यानेनालमवैक्षत ॥ ९९ ॥

आखराज्यपरित्यागाच्चूडालादर्शनावधि ।

सर्वमालोक्य भूपालो विरराम समाधितः ॥ ६०० ॥

विस्तार्य तरसा चाह पुलकोञ्ज्वलतां गतौ ।

आलिलिङ्ग चिरं कान्तां समाधिविरतो नृपः ॥ १ ॥

वनानन्दं क्षणं स्थित्वा तूष्णीं प्रणयपेशलम् ।

तामथाङ्गे समारोप्य ग्रीवाच स शिखिध्वजः ॥ २ ॥

एवं दुरुत्तरादस्मात्संसारकुहरादहम् ।

उत्तारितो यया युक्त्या सा हि केनोपमीयते ॥ ३ ॥

मोहादनादिगहनादनन्तविषमादापि ।

पतितव्यवसायिन्यस्तारयन्ति कुलाङ्गनाः ॥ ४ ॥

निरिच्छायाः प्रयातायाः पारं संसारवारिधेः ।

कथमसोपकारस्य करिष्ये ते प्रतिक्रियाम् ॥ ५ ॥

चूडालोवाच ॥

देव शुष्कक्रियाजालपरे त्वय्याकुलात्मनि ।

भूयोभूयो भृशमहं त्वदर्थं दुःखितामवम् ॥ ६ ॥

तेन त्वदवबोधान्मे स्वार्थ एवोपपादितः ।

मया तत्र कथं देवः करोति मम गौरवम् ॥ ७ ॥

तास्तुच्छवृष्णाकलनास्ताः संकल्पकुरूपनाः ।

त्वयि नाद्यामलोक्यन्ते देव व्योम्नीव पर्वताः ॥ ८ ॥

॥ ९९ ॥ ६०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

निरीहोऽसि निरंशोऽसि नमःखच्छोऽसि निःस्पृहः ।

शान्ताहमर्थरूपोऽसि चिरायाहमहं स्थितः ॥ ९ ॥

अकिञ्चिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठोऽसि स्वस्य आस्थितः ।

न तुष्टोऽसि न खिन्नोऽसि नायमसि न चेतस्त् ॥ ६१० ॥

तेजोविम्बात्प्रयातेन मितावपतितेन च ।

क्षयातिशयमुक्तेन प्रकाशेनास्म्यहं समः ॥ ११ ॥

यदस्ति तत्तदेवासि वक्तुं शक्नोमि नैव तत् ।

तरङ्गतरलापाङ्गे गुरुस्त्वं मे नमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥

प्रसादेन विशालाक्ष्यास्तीर्णोऽसि भवसागरात् ।

सर्वातीतः सर्वगश्च समिवायमहं स्थितः ॥ १३ ॥

चूडालोवाच ॥

एवं स्थिते महासत्त्व प्राणेश हृदयप्रियम् ।

किमिदानीं प्रभो ब्रूहि रोचते ते महामते ॥ १४ ॥

निरीह इति ॥ शान्ताहमर्थरूपः शान्तः अहमर्थोऽहंकारो यस्मिन् रूपे तादृगरूपोऽस्मि ॥ ९ ॥ अकिञ्चिदिति ॥ अकिञ्चिन्मात्रचिन्मात्र-
निष्ठः अकिञ्चिन्मात्रं परिपूर्णं यच्चिन्मात्रं तन्निष्ठोऽसि ॥ ६१० ॥
तेजोविम्बाच्चन्द्रमण्डलादेः प्रयातेन निर्गतेन भित्तौ कुड्यादावाश्र-
यान्तरे अपतितेन क्षयातिशयमुक्तेन नित्येन निरतिशयेन च प्रका-
शेन समोऽसि ॥ ११ ॥ यदिति ॥ अस्मीत्येतदव्ययमहमित्यर्थे ।
तत्प्रसिद्धं यद्वस्त्वस्ति अहं तदेवासि तत्तद्वस्तु वक्तुं न शक्नोमि नाम-
जालाद्यभावात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

प्रतिपेधं न जानामि न जानाम्यभिवाञ्छितम् ।
यदाचरसि तन्वि त्वं कदाचिद्देशि तत्तथा ॥ १५ ॥
यदेव किञ्चिज्जानासि तदेव कुरु सुन्दरि ।
तदेव धारयिष्यामि प्रतिविम्बं यथा मणिः ।
न स्तौमि न च निन्दामि यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १६ ॥

चूडालोवाच ॥

यद्येवं तन्महाबाहो समाकर्णय मन्मतम् ।
आकर्ण्य जीयन्मुक्तात्मंस्तदेवाहर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
सर्वत्रैक्यावबोधेन मौर्ख्यक्षयभयान्विताः ।
निरिच्छास्तावदाकाशविशदाः संस्थिता वयम् ॥ १८ ॥
तस्मादाद्यन्तमध्येषु ये वयं पुरुषोत्तम ।
मौर्ख्यमेकं परित्यज्य गत्वा तद्रूपतां पुनः ॥ १९ ॥
राज्येन प्रकृतेनेमं कालं नीत्वा क्रमेण वै ।
विदेहतां प्रयास्यामः प्रभो कालेन केनचित् ॥ ६२० ॥
स एव नगरे राजा भव त्वं स्थासने स्थितः ।
उत्तमाहं तु कामानां महिषी ते भवाम्यहम् ॥ २१ ॥
इदं गुणमिदं नेति मियुने धयमागते ।
सममेव पदे शान्ते तिष्ठ त्वं विगतेषणः ॥ २२ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

युक्तमुक्तं विशालाक्षि त्वर्यतत्समया धिया ।
कीमार्यः फिन्त राज्यस्य ग्रहे त्यागेऽपि वा भवेत् ॥ २३ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ ६२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुखदुःखदशाचिन्तां त्यक्त्वा विगतमत्सरम् ।

यथासंस्थानमेवेमौ तिष्ठावः स्वच्छमागतौ ॥ २४ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अथोत्थाय तु चूडाला रत्नकुम्भं पुरः स्थितम् ।

कान्तं संकल्पयामास पूर्णं सप्ताब्धिवारिभिः ॥ २५ ॥

तेन मङ्गलकुम्भेन तं पूर्वाभिमुखं स्थितम् ।

भार्या भर्तारमेकान्ते स्वराज्येऽभिपिपेच सा ॥ २६ ॥

तथासने समास्याप्य महादेवीं पदे तथा ।

अभिपिक्तां नृपः कृत्वा चूडालामाह तां प्रियाम् ॥ २७ ॥

शिखिध्वज उवाच ॥

प्रिये कमलपत्राक्षि क्षणात्संकल्पसंभवम् ।

महाविभवमुदामं सैन्यमाहर्तुमर्हसि ॥ २८ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इति कान्तवचः श्रुत्वा चूडाला वरवर्णिनी ।

सैन्यं संकल्पयामास नीरन्ध्रीकृतकाननम् ॥ २९ ॥

तत्र गन्धद्विपथरं कृतपार्थिवमण्डनम् ।

रक्षितं हृष्टसामन्तैरारूढौ नृपदम्पती ॥ ६३० ॥

ततः शिखिध्वजो राजा महिष्या सममिष्टया ।

पदातिरप्यसंवाधं कर्षन्नतिबलो चलम् ॥ ३१ ॥

तस्मान्महेन्द्रशैलेन्द्राचलितः स्वां पुरीं प्रति ।

प्रापाल्पेनैव कालेन स्वां पुरीं स्वर्गशोभनाम् ॥ ३२ ॥

पुरीस्थास्तस्य सामन्तास्तदागमनमादृताः ।

विविदुर्जयशब्देन निर्जग्मुश्चोदिताशयाः ॥ ३३ ॥

एकतां संप्रयातेन तारतूर्यादिना सह ।

प्रत्युद्गतेन पूर्वेण स सामन्तेन तेन च ॥ ३४ ॥

वलद्वयेन तेनासौ विवेश नगरं नृपः ।

दशवर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा महीतले ॥ ३५ ॥

सह चूडालया राम विरतो देहधारणात् ।

देहमुत्सृज्य निर्वाणमस्त्रेह इव दीपकः ॥ ३६ ॥

अपुनर्जन्मने राजा जगामेति महामतिः ॥ ३७ ॥

श्रुत्वा भोगाननन्तान्भुवि सकलमहीपालचूडामणित्वे

स्थित्वासौ दीर्घकालं परममृतमनन्तं गतः शून्यशेषः ।

एवं रामागतं तं प्रकृतमनुसरन्कार्यजातं विशोकैः

स्थित्वातिष्ठत्स्वयं वा प्रसभमनुसरन्भोगमोक्षादिलक्ष्मीम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीवासिष्ठरामायणे मोक्षोपाये निर्वाणप्रकरणे किराटचिन्तामणिगजेन्द्रो

पाटयानत्रयगर्भं शिखिध्वजोपाटयान नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं शिखिध्वजकथानकम् ।

अनेन गच्छ मार्गेण न कदाचन सिद्धसे ॥ १ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ततः परं तावन्त्योन्यानुमत्या

स्वराज्योन्मुखौ सखत्पसिद्धेन सर्वतीर्थजलेन परस्परमभिपिच्छौ

महता राज्यवैभवेन स्वपुरीं प्रविश्य दशवर्षसहस्राणि साम्राज्यमु-

रमनुभूय भूयो जन्मविमुक्ता विदेहमुक्तिं जग्मतुरिति फयाशेषस-

क्षेपः ॥ ६३८ ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे शिखि-

ध्वजोपाटयान नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

॥ पूर्वं प्रतिपन्धकपापसक्षयाभावे दुर्लभमपि स्वार्थगन्तानमाचार्यस्य,

शिखिध्वजः क्रमेणैव यथा बोधमवाप्तवान् ।

कचो बृहस्पतेः पुत्रस्तथा बुध्यस्व राघव ॥ २ ॥

राम उवाच ॥

बृहस्पतेर्भगवतः पुत्रोऽसौ भगवान्कचः ।

यथा प्रबुद्धो भगवन्समासेन तथा वद ॥ ३ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

बालभावात्समुत्तीर्णः संसारोत्तरणोन्मुखः ।

कचः पदपदार्थज्ञो बृहस्पतिमभाषत ॥ ४ ॥

कच उवाच ॥

भगवन्सर्वधर्मज्ञ कथं संवृतिपञ्जरात् ।

अस्मान्निर्गम्यते ब्रूहि जन्तुना जीवतन्तुना ॥ ५ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

अनर्थमकरागारादस्मात्संसारसागरात् ।

उत्तीर्यते निरुद्धेन सर्वत्यागेन पुत्रक ॥ ६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्याकर्ण्य कचो वाक्यं पितुः परमपावनम् ।

सर्वमेव परित्यज्य जगामैकान्तकाननम् ॥ ७ ॥

प्रयत्नातिशयाहभ्यत इति दर्शयितुं अनेकोपाख्यानगर्भं शिखिध्वजो-
पाख्यानमाख्यातम् । इदानीं चित्तत्याग एव सर्वत्यागो नाम इति
कचोपाख्यानेनाभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ बालेति ॥ बालभा-
वान्मौल्यात् पदपदार्थज्ञः पदपदे तत्त्वंपदे तयोरर्थः पदपदार्थन्तं
जानातीति ॥ ४ ॥ भगवन्निति ॥ जीवतन्तुना जीवः प्राणधारणं
स एव तन्तुः चेष्टानिमित्तं सूत्रं यस्य तेन ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

वृहस्पतेस्तद्गमनं नोद्वेगाय बभूव ह ।

संयोगे च वियोगे च न क्षुभ्यन्ति महाशयाः ॥ ८ ॥

अथ वर्षेषु यातेषु त्रिषु पञ्चसु चानघ ।

पुनः प्राप महारण्ये कस्मिंश्चित्पितरं कचः ॥ ९ ॥

परिपूज्याभिवाद्यैनं समालिङ्गितपुत्रकम् ।

अपृच्छद्वाक्पतिं भूयः स कचः कान्तया गिरा ॥ १० ॥

अद्येदमष्टमं वर्षं सर्वत्यागः कृतो मया ।

तथापि तात विश्रान्तिं नाधिगच्छाम्यनिन्दिताम् ॥ ११ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एवमार्तं वचस्तस्मिन्कचे वदति कानने ।

सर्वमेव त्यजेत्युक्त्वा वाक्पतिर्दिवमाययौ ॥ १२ ॥

गते तस्मिन्कचो देहाद्वल्कलाद्यप्यथात्यजत् ।

ततो व्यभ्रार्कतारेण शरद्वयोस्मा समोऽभवत् ॥ १३ ॥

पुनर्वर्षत्रयेणाथ कस्मिंश्चित्काननान्तरे ।

दूयमानमनाः प्राप तमेव पितरं गुरुम् ॥ १४ ॥

कृतपूजानमस्कारं तमालिङ्गितपुत्रकम् ।

अपृच्छत्तमसौ भूयः खेदगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥

कच उवाच ॥

तात सर्वं परित्यक्तं कन्यां चैव लताद्यपि ।

तथापि नास्ति विश्रान्तिः स्वपदे किं करोम्यहम् ॥ १६ ॥

वृहस्पतिरुवाच ॥

चित्तं सर्वमिति प्राप्नुस्तत्पुत्रकत्वा पुत्र राजसे ।

चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं सर्वविदो जनाः ॥ १७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा वाक्पतिः पुत्रं पुपुवे तरसा नमः ।
अन्वियेष कचश्चित्तं परित्यक्तुमपिन्नधीः ॥ १८ ॥
चिन्तयन्नप्यसौ चित्तं न यदा वेद कानने ।
तदा संचिन्तयामास धियैवमविस्त्रियया ॥ १९ ॥

कच उवाच ॥

पदार्थबृन्दं देहादि न चित्तमिति कथ्यते ।
तदेतत्किं क्व वा व्यर्थं निरागस्कं त्यजाम्यहम् ॥ २० ॥
पितुः सकाशं गच्छामि ज्ञातुं चित्तं महारिपुम् ।
ज्ञात्वा तावत्त्यजाम्याशु ततस्तिष्ठामि विज्वरः ॥ २१ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

चिन्तयित्वा जगामेति कचः स्वं पितरं गुरुम् ।
पप्रच्छ प्रयतो भूत्वा चित्तं तात किमुच्यते ॥ २२ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

चित्तं निजमहंकारं विदुश्चित्तविदो जनाः ।
अन्तर्योऽयमहंभाजो जन्तोस्तच्चित्तमुच्यते ॥ २३ ॥

कच उवाच ॥

मन्येऽस्य दुष्करस्त्यागो न सिद्धिमुपगच्छति ।
कथमेव किल त्यक्तुं शक्यते योगिनां वर ॥ २४ ॥

बृहस्पतिरुवाच ॥

अपि पुष्पावदलनादपि लोचनमीलनात् ।
सुकरोऽहंकृतेस्त्यागो न क्लेशोऽत्र मनागपि ॥ २५ ॥

एकमाद्यन्तरहितं चिन्मात्रममलं ततम् ।
 खादप्यतितरामच्छं विद्यते सर्ववेदनम् ॥ २६ ॥
 तदेव भावयन्साधुः शान्तस्तिष्ठ गतव्यथः ।
 मिथ्यारूपो ह्यहंभावो लीयते तत्त्वभावनात् ॥ २७ ॥
 चिति कोऽयमहंभावः कोवा नु कथमुत्थितः ।
 अन्तः कोऽयमहंभावः कुतो नु कथमुत्थितः ॥ २८ ॥
 काप्सु जातो रजोराशिः कानलादुत्थितं जलम् ।
 अयं सोऽहमिति व्यर्थं प्रत्ययं त्यज पुत्रक ॥ २९ ॥
 तुच्छं परिमिताकारं दिक्कालविवशीकृतम् ॥ ३० ॥
 दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नित्योदितं ततम् ।
 सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मात्रममलं भवान् ॥ ३१ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इति प्राप्य परं योगमुपदेशमनुत्तमम् ।
 जीवनमुक्तो बभूवासौ ततो देवगुरोः सुतः ॥ ३२ ॥
 निर्ममो निरहंकारश्छिन्नग्रन्थिः प्रशान्तधीः ।
 कथो यथा स्थितो राम तथा तिष्ठाविकारवान् ॥ ३३ ॥

॥ २५ ॥ एकमिति ॥ सर्ववेदनं सर्वसाक्षिचिन्मात्रमेव वस्तु विद्यते
 इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ तदिति ॥ तत्त्वभावनादित्स्वरूपभावेनात्
 ॥ २७ ॥ चिदिति ॥ २८ ॥ अप्सु जातो रजोराशिरिव अनले
 जलमिव चित्स्वरूपेऽप्यहंभावो न युज्यत इत्यर्थः । अयं अहं सोऽ-
 हमिति ॥ २९ ॥ दिक्कालविवशीकृतं परिमिताकारं तुच्छं प्रत्ययं
 त्यज ॥ ३० ॥ दिगिति ॥ सर्वार्थमयमपि यदेकार्थमेकरूपं
 अमलं चिन्मात्रं भवानित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अहंकारमसद्विद्धि मैत्रेयाश्रय मा त्यज ।

असतः शशशृङ्गस्य किल त्यागग्रहौ कुतः ॥ ३४ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे कचोपाख्यानं
नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

द्वित्वैकत्वमतस्त्यक्त्वा शेषस्थः सुखितो भव ।

मा दुःखितो भव व्यर्थं त्वं मिथ्यापुरुषो यथा ॥ १ ॥

राम उवाच ॥

परमामागतोऽस्म्यन्तस्त्वृत्तिं ज्ञानामृतेन ते ।

वृत्तोऽपि भूयः पृच्छामि त्वां प्रश्नमिममीश्वर ॥ २ ॥

किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ मिथ्यापुरुषनामकम् ।

वस्त्ववस्तुकृतं जगद्वस्तुजातं वदाशु मे ॥ ३ ॥

अहमिति ॥ शशशृङ्गवदसन्तमहंकारं माश्रय मा त्यजेत्यर्थः

॥ ३४ ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे कचोपाख्यानं
नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

पूर्वं चित्तत्याग एव सर्वत्याग इत्युक्तम् । इदानीमविचारितर-
म्योऽयमहंकारः संसारे वृथैव शोचतीत्यत्र दृष्टान्तवया मिथ्यापुरुष-
वृत्तान्तो निरूप्यते—द्वित्वेति ॥ द्वित्वमतेर्भेदविषयत्वात् एकत्वमतेश्च
भेदप्रतियोगित्वेन भेदोद्देशितत्वात्ते उभे अपि त्यक्त्वा शेषस्थः भेदा-
भेदाभ्यामव्यपदेशये चिन्मात्ररूपे वस्तुनि स्थितः सन्सुखितो भव ।
व्यर्थं निर्निमित्तमेव मिथ्यापुरुषवदुःखितो मामभव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

मिथ्यापुरुषबोधाय शृणु राघव शोभनाम् ।

इमामाख्यायिकां हासजननीं मदुदीरिताम् ॥ ४ ॥

अस्ति कश्चिन्महाबाहो मायायन्त्रमयः पुमान् ।

बालपेलवधीर्मूढो मानी मौर्ख्येण केवलम् ॥ ५ ॥

स एकान्ते क्वचिज्जातः शून्ये तत्रैव तिष्ठति ।

केशोण्डूकमिव व्योम्नि मृगतृष्णैव वा मरौ ॥ ६ ॥

तस्मादन्यत्र तत्रास्ति यदस्ति च स एव तत् ।

यच्चान्यत्तत्तदाभासं न च पश्यति दुर्मतिः ॥ ७ ॥

संकल्पस्तस्य संजातस्तत्र वृद्धिमुपेयुषः ।

स्वं स्थापयित्वा रक्षामि वस्त्वष्टं रक्ष्यमादरात् ॥ ८ ॥

॥ ४ ॥ अस्तीति ॥ मायायन्त्रमयः पुमान् अहंकाररूपः । बाल-
पेलवधीर्बालवदल्पबुद्धिः ॥ ५ ॥ स इति ॥ पुमानेकान्ते निःप्र-
पञ्चे शून्ये निर्विशेषे कचिदव्यपदेश्ये चिदाकाशरूपे वस्तुनि जातः
तत्रैव वस्तुनि व्योम्नि केशोण्डूकमिव कुण्डलिनः केशसंचयमिव
मरौ मृगतृष्णैव च भ्रान्तिमात्रसिद्धस्तिष्ठति ॥ ६ ॥ तस्मादिति ॥ तत्र
चिदाकाशे तस्मान्मायापुरुषादहंकारादन्यत्रास्ति । यथास्ति तत्स
एव सर्वस्याप्यहंकारिकत्वात् तत्तदाभासं तेन तेन वियदादिरूपेण
भासमानमन्यत्प्रपञ्चातिरिक्तं यच्च वस्त्वस्ति तच्च न पश्यति नानु-
संधत्ते दुर्मतित्वात् मन्दमतित्वात् ॥ ७ ॥ संकल्प इति श्लोकद्वयं
वाक्यम् । तत्र चिदाकाशे वृद्धिमुपेयुषमन्य मायापुंसः स्वं आपाशं
स्थापयित्वा शुभ्रचिदाश्रये प्रतिष्ठाप्य रक्षामि । यस्मादिष्टं वस्त्यादरा-

इति संचिन्तयन्व्योमरक्षार्थं सोऽकरोद्गृहम् ।
 अस्य कोशे च बन्धास्थां रक्षितं खं मयेत्यसौ ॥ ९ ॥
 अथ कालेन तत्तस्य गृहं नाशमुपाययौ ।
 ऋत्वन्तरेणाब्द इव चातेनेव तरङ्गकः ॥ १० ॥
 हा गृहाकाशं नष्टत्वं हा क्व यातमसि क्षणात् ।
 गृहे भग्ने गृहाकाशमित्यर्थेनं शुशोच सः ॥ ११ ॥
 इति शोकशतं कृत्वा पुनस्तत्रैव दुर्मतिः ।
 कूपं चक्रे खरक्षार्थं कूपाकाशपरोऽभवत् ॥ १२ ॥
 ततो नाशं स कालेन नीतः कूपोऽपि तस्य वै ।
 कूपाकाशे गते शोके निमग्नोऽसौ ततोऽभवत् ॥ १३ ॥
 कूपाकाशप्रलापान्ते कुम्भं शीघ्रमथाकरोत् ।
 कुम्भाकाशपरो भूत्वा स्वयं निर्वृतिमाययौ ॥ १४ ॥
 कुम्भोऽपि तस्य कालेन नाशं नीतो रघूद्बह ।
 यामेव दिशमादत्ते दुर्भगः सा हि नश्यति ॥ १५ ॥
 कुम्भाकाशप्रलापान्ते खरक्षार्थं चकार सः ।
 कुण्डं तत्रैव तेनासौ कुण्डाकाशपरोऽभवत् ॥ १६ ॥

द्रष्टव्यं रक्षणीयमिति संकल्पो जातः ॥ ८ ॥ इति एवंच संचिन्तयन्
 व्योमरक्षार्थं स पुमान् गृहमकरोत् । अस्य च गृहस्य कोशेऽभ्यन्तरे
 खं मया रक्षितमित्यास्थामादरमकरोत् ॥ ९ ॥ अथेति ॥ ऋत्व-
 न्तरेण शरदाख्येन वर्षकोऽब्दो यथा नाशमुपयाति तद्वत् ॥ १० ॥
 हा गृहेत्यादि ॥ आदौ गृहं तन्नाशे कूपम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततः कुम्भं ततः कुण्डं गर्तविशेषं स्थाली वा

कुण्डमप्यस्य कालेन केनचिन्नाशमाययौ ।

तेजसेव तमस्तेन कुण्डाकाशं शुशोच सः ॥ १७ ॥

कुण्डाकाशस्य नाशान्ते खरक्षार्थं चकार सः ।

चतुःशलं महाशलं तदाकाशपरोऽभवत् ॥ १८ ॥

तदप्यवजहाराशु कालः क्वलितप्रजः ।

जीर्णं पर्णं यथा वातस्ततः शोकपरोऽभवत् ॥ १९ ॥

स चतुःशलशोकान्ते खरक्षार्थं चकार ह ।

कुशूलमभ्युदाकारं तदाकाशपरः स्थितः ॥ २० ॥

तदप्यस्य जहाराशु कालो वात इवाम्बुदम् ।

कुशूलाकाशशोकेन तेनासौ पर्यतप्यत ॥ २१ ॥

एवं गृहचतुःशलकुम्भकुण्डकुशूलकैः ।

तस्यापर्यवसानात्मा कालो दुःखमयो गतः ॥ २२ ॥

एवं स्थितः स गगनं कुमतिर्गुहायां

गृह्णन्गृहेण गगनेन किलात्मबुद्ध्या ।

दुःखान्तराद्धनतराद्धनदुःखजात-

मायाति याति च गतागतिसङ्गमूढः ॥ २३ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ ततो महाशलं विशालगृहयुक्तं चतुःशलं चतुर्णां

शालानां समाहारम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ततः कुशूलं धान्यावपन-

स्यानं च कृत्वा तत्तन्नाशे शुशोचेति संक्षेपः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवमिति ॥ दुःखमयतया स्थितः स कुमतिर्गुहायां स्थितं गगनं गृहेण

केनचिदावासस्थानेन च गृह्णन् संगृह्णन् गगनेन जनिता यात्मबुद्धिः

तया गगनविषयात्मबुद्ध्या घनतरादुःखान्तरात् घनदुःखजातमा-

याति । गतागतिसङ्गमूढः उपार्थानां गमनागमनसंपन्नेन मूढः

राम उवाच ॥

मिथ्यानरप्रसङ्गेन किं मायापुरुषः प्रभो ।

कथितोऽयं त्वया व्योमरक्षणं च किमुच्यते ॥ २४ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

मायायन्नमयः प्रोक्तो यः पुमान्प्रधुनन्दन ।

एनं च त्वमहंकारं विद्धि शून्याम्बरोत्थितम् ॥ २५ ॥

यस्मिन्नाकाशकोशेऽस्मिन्साधो जगदिदं स्थितम् ।

तदनन्तमसच्छून्यं सर्गादौ तिष्ठति स्वयम् ।

तस्मादुदेत्यहंकारः पूर्वस्पन्द इवानिलात् ॥ २६ ॥

अनात्मात्मैकरक्षार्थं देहान्नानाविधानसौ ।

भूयोभूयो विनाशेऽपि सृजत्याकुलतां गतः ॥ २७ ॥

कूपकुण्डचतुःशालकुम्भादीन्देहकानसौ ।

कृत्वा रक्षित आत्मेति याति तद्वयोस्मि भावनाम् ॥ २८ ॥

सन्स्वयं च याति ॥ २३ ॥ २४ ॥ मायेति ॥ मायायन्नमयो यः

पुमान् प्रोक्तः तमेनं शून्याम्बरोत्थितं चिदाकाशोत्थमहंकारं विद्धि

॥ २५ ॥ यस्मिन्निति ॥ अनन्तमपरिच्छिन्नं शून्यं सर्वोपाधिरहितं

अतश्चासत् व्यवहारस्याविषयः । 'असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै

सदजायत' इति श्रुतेः । ईदृशं यद्वस्तु सर्गादौ तिष्ठति तस्माद्वस्तुनः

पूर्वं प्रथममेवाहंकार उदेति अनिलात्स्मितवायोः सकाशात्स्पन्दश्च-

लनमिवेति ॥ २६ ॥ अनात्मेति ॥ अनात्मा वस्तुत आत्मनोऽन्यः

सोऽयमहंकारः आत्मैकरक्षार्थं चिदाकाशरूपस्यात्मन एव रक्षणाय

नानाविधान्देहान् भूयोभूयो विनाशेऽपि सति सृजति ॥ २७ ॥

कूपेति ॥ असावहंकारः कूपादितुल्यान्देहकान् कृत्वा आकाशकल्प

यथैव मिथ्यापुरुषो रक्षन्व्योमात्मशङ्कया ।

घटाकाशादिषु क्लिष्ट एवं मा क्लेशवान्भव ॥ २९ ॥

आकाशादपि विस्तीर्णः शुद्धः सूक्ष्मः शिवः शुभः ।

य आत्मा स कथं केन गृह्यते रक्ष्यतेऽथवा ॥ ३० ॥

हृदयाकाशमात्रस्य शरीरक्षयसंक्षये ।

व्यर्थं भूतानि शोचन्ति नष्ट आत्मेति शङ्कया ॥ ३१ ॥

घटादिषु ग्रन्येषु यथाकाशो ह्यखण्डितः ।

तथा देहेषु नष्टेषु देही नित्यमलेपकः ॥ ३२ ॥

शुद्धचिन्मात्र आत्मायमाकाशादप्यणोरणुः ।

स्थानुभूत्यंशमात्रत्वात्खवद्राम न नश्यति ॥ ३३ ॥

न जायते न म्रियते क्वचित्किञ्चित्कदाचन ।

जगद्विवर्तरूपेण केवलं ब्रह्म जृम्भते ॥ ३४ ॥

आत्मा रक्षित इति तद्वयोमि तस्मिंश्चिदाकाशे भावनां याति ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥ आकाशादिति ॥ य आत्मा आकाशादपि विस्तीर्णः स

कथं गृह्यते केन वा गृह्यते रक्ष्यते च । तद्व्यतिरिक्तस्य वस्तुन एवाभा-

वादिति भावः ॥ ३० ॥ हृदयेति ॥ हृदयाकाशमात्रस्य हृत्पुण्ड-

रीकावच्छिन्नस्याकाशस्य शरीरलक्षणस्य क्षयस्य निवासस्य संक्षये सति

भूतानि आत्मा नष्ट इति शङ्कया व्यर्थमेव शोचन्ति ॥ ३१ ॥ घटा-

दिप्यति ॥ आकाशादीत्यादिशब्देन दिगाद्यमूर्तद्रव्यसंप्रदः ॥ ३२ ॥

शुद्धेति ॥ य आत्मा शुद्धचिन्मात्रः अणोः सूक्ष्मादाकाशादप्यणुः

सूक्ष्मो निरवयवत्वात् आत्मा स्थानुभूत्यंशमात्रत्वात्स्थानुभयमात्र-

रूपत्वात् खवत् आकाशवन्न नश्यति ॥ ३३ ॥ नेति ॥ किञ्चिदपि

यस्य क्वचिदेशे कदाचिदपि न जायते न म्रियते च किं तर्हि प्रमेय

सर्वमेकमिदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ।

भावाभावविनिर्मुक्तमिति मत्वा सुखी भव ॥ ३५ ॥

सर्वापदां निलयमध्रुवमस्वतन्त्र-

मासन्नपातमविवेकममानमज्ञम् ।

बोधादहंकृतिपदं सकलं विमुच्य

शेषे सुबुद्धपद उत्तमां प्रयाहि ॥ ३६ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे मिथ्यापुरुषोपाख्यानं

नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः

वसिष्ठ उवाच ॥

तस्यादृश्यात्मतत्त्वस्य विस्मृत्यैव गतं स्थितिम् ।

नान्यस्मादागतं राम जगद्रज्जुभुजङ्गवत् ॥ १ ॥

केवलं जगद्विषयैरूपेण जगदाकारेण जृम्भते परिस्फुरति ॥ ३४ ॥

सर्वमिति ॥ इदं सर्वं जगत् आदिमध्यान्तवर्जितं अतएव भावाभाव-

वाभ्यां जन्मनाशाभ्यां विनिर्मुक्तं शान्तमेकमद्वितीयं ब्रह्मेति मत्वा

सुखी भव ॥ ३५ ॥ सर्वेति ॥ सर्वापदां निलयं अध्रुवं अस्वतन्त्रं

आसन्नपातं नश्वरं अविवेकं अमानं अप्रामाणिकं अज्ञं जडं अहं-

कृतिपदं अहंकाररूपं वस्तु सकलमपि बोधादात्मतत्त्वरूपादबो-

धात् विमुच्य शेषे अहंकृतिरहिते सुबुद्धपदे ज्ञानपदे स्थित्वा उत्तमां

जीवन्मुक्तां प्रयाहि ॥ ३६ ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठविवरणे निर्वाण-

प्रकरणे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

पूर्वमहंकृतिरेव मिथ्या शोकहेतुरित्युक्तम् । इदानीं कथं तर्हि

धीविश्रान्तिरित्याकाङ्क्षायां समाधिना विनापि महता कर्तृत्वादिना

धियो विश्रान्तिः सिध्यतीति भृङ्गीशोपाख्यानैर्न निरूप्यते-तस्येति ॥

आदित्यव्यतिरेकेण यो भावयति राघव ।

रश्मिजालमिदं ह्येतत्स्थान्यदिव भास्वतः ॥ २ ॥

कनकव्यतिरेकेण केयूरं येन भावितम् ।

केयूरमेव तत्तस्य न तस्य कनकं हि तत् ॥ ३ ॥

आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयो येन भाविताः ।

आदित्या एव ते तस्य निर्विकल्पः स उच्यते ॥ ४ ॥

कनकाव्यतिरेकेण केयूरं येन भाव्यते ।

कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्पः स उच्यते ॥ ५ ॥

नानातामखिलां त्यक्त्वा शुद्धचिन्मात्रकोटरे ।

संवेद्येन विनिर्मुक्ते संवित्त्त्वे स्थिरो भव ॥ ६ ॥

इदं जगत्तस्य सर्वप्रपञ्चाधिष्ठानस्य आत्मतत्त्वस्य विस्मृत्यैव अन-
नुसंधानेनैव स्थितिं प्रामाणिकबुद्धिं गतं अन्यस्मात्तु कारणाग्रागतं
रज्जुभुजङ्गयत् । यथाहि रज्ज्वारोपितो भुजङ्गो रज्जुस्वरूपाशानादेष
सिद्धो नान्यस्मात्कारणात्तद्वत् ॥ १ ॥ आदित्येति ॥ यः पुमानिदं
रश्मिजालं आदित्यव्यतिरेकेण भावयति आदित्याद्भेदेन भावयति
तस्य एव रश्मिजालं भास्वतोऽन्यदिव भवति ॥ २ ॥ कनकेति ॥
पूर्वोक्त एवार्थः ॥ ३ ॥ इदानीमभेदभावनामाह—आदित्येति ॥ येन
पुंसा रश्मयं आदित्याव्यतिरेकेण भाविताः तस्य ते रश्मयोऽप्या-
दित्या एव स पुमानभेददर्शी निर्विकल्प उच्यते ॥ ४ ॥ कनकेति ॥
कनकैकमहाबुद्धिः केयूरादिषु कनकमित्येकैव गच्छती बुद्धिर्यस्य स
पुमान् निर्विकल्प उच्यते ॥ ५ ॥ नानातामिति ॥ अखिलां नानातां
त्यक्त्वा शुद्धचिन्मात्रकोटरे शुद्धस्य चिन्मात्रस्य कोटरे गर्भे स्थितं
यत् संवेद्येन विनिर्मुक्तं संवित्त्त्वं यत्रैव स्थिरः समाधिगो भव

संभवादखिलाकारेणैकस्या एव संविदः ।

संवेद्यमपि नास्त्येव बन्धमोक्षावतः कथम् ॥ १३ ॥

मोक्षोऽयमेव खलु बन्ध इति प्रसह्य

चिन्तां निरस्य सकलां विकलाभिमानः ।

मौनी वशी विगतमानमदो महात्मा

कुर्वन्त्यकार्यमनहंकृतिरेव तिष्ठ ॥ १४ ॥

महाकर्ता महामोक्ता महात्यागी भवानय ।

सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ॥ १५ ॥

राम उवाच ॥

किमुच्यते महाकर्ता महात्यागी किमुच्यते ।

किमुच्यते महामोक्ता सम्यक्कथय मे प्रभो ॥ १६ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

एतद्व्रतत्रयं राम पुरा चन्द्रार्धमौलिना ।

भृङ्गीशाय तु संप्रोक्तं येनासौ विज्वरः स्थितः ॥ १७ ॥

सुमेरोरुत्तरे शृङ्गे पूर्वं शशिकलाधरः ।

अतिष्ठदग्निसंकाशे समग्रपरिवारवान् ॥ १८ ॥

तमपृच्छन्महातेजास्तत्त्वं जिज्ञासुरादरात् ।

भृङ्गीशः प्रणतो राम वदन्नाञ्जलिरुमापतिम् ॥ १९ ॥

भृङ्गीश उवाच ॥

संसाररचनां नाय तरङ्गतरलामिमाम् ।

अनलोक्य विमृशामि तत्तन्विश्रान्तिवर्जितः ॥ २० ॥

इदमग्नितं जगन् संविदेवेति निधीयताम् । अग्न्या कल्पना भेद-
कल्पना नास्ति । अग्निलाकारेण एकस्या एव संविदः संभवादेतोः

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

कमन्तर्निश्चयं कान्तमुररीकृत्य सुस्थिरम् ।
असिञ्जगजीर्णगृहे तिष्ठामि विगतज्वरः ॥ २१ ॥

ईश्वर उवाच ॥

सर्वाः शङ्काः परित्यज्य धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
महाकर्ता महाभोक्ता महात्यागी भवानघ ॥ २२ ॥

भृङ्गीश उवाच ॥

किमुच्यते महाकर्ता महाभोक्ता किमुच्यते ।
किमुच्यते महात्यागी सम्यक्थय मे प्रभो ॥ २३ ॥

ईश्वर उवाच ॥

रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले ।
यः करोत्यनपेक्ष्य महाकर्ता स उच्यते ॥ २४ ॥
मौनवान्निरहंभावो निर्मानो मुक्तमत्सरः ।
यः करोति गतोद्वेगं महाकर्ता स उच्यते ॥ २५ ॥
सर्वत्र विगतलेहो यः साक्षिदवस्थितः ।
निरिच्छं वर्तते कार्ये महाकर्ता स उच्यते ॥ २६ ॥
उद्वेगानन्दरहितः ममया स्वच्छया धिया ।
न शोचति न चोदेति महाकर्ता स उच्यते ॥ २७ ॥
जन्मम्यतिविनाशेषु मोदयास्तमयेप्सलम् ।
मममेव मनो यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥ २८ ॥
न किञ्चन द्वेष्टि तथा न किञ्चिदभिशाहति ।
भुङ्क्ते च प्रकृतं सर्वं महाभोक्ता स उच्यते ॥ २९ ॥

सुखैर्दुःखैः क्रियायोगैर्मावाभावैर्भ्रमप्रदैः ।

भुक्तैर्न संक्षुभ्यति यो महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३० ॥

जरामरणमापच्च राज्यं दारिद्र्यमेव च ।

रम्यमित्येव यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३१ ॥

कट्वम्ललवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमुत्तमम् ।

अन्धः संयाति साम्येन महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३२ ॥

सरसं नीरसं चैव सुरतं विरतं तथा ।

यः पश्यति समं सौम्यो महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३३ ॥

क्षीरे खण्डप्रकारे च शुभे वाप्यशुभे तथा ।

समता सुस्थिरा यस्य महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३४ ॥

इदं भोज्यमभोज्यं चेत्येवं त्यक्त्वा विकल्पितम् ।

गतामिलापं यो भुङ्क्ते महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३५ ॥

आपदं संपदं मोहमानन्दमपरम्परम् ।

यो भुङ्क्ते समया बुद्ध्या महाभोक्ता स उच्यते ॥ ३६ ॥

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी ।

धिया येनेति संत्यक्तं महात्यागी स उच्यते ॥ ३७ ॥

सर्वेच्छाः सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्वनिश्चयाः ।

धिया येन परित्यक्ता महात्यागी स उच्यते ॥ ३८ ॥

येन धर्ममधर्मं च मनो मननमीहितम् ।

सर्वमन्तः परित्यक्तं महात्यागी स उच्यते ॥ ३९ ॥

यावती दृश्यकलना सकलेयं विलोक्यते ।

सा येन सुष्ठु संत्यक्ता महात्यागी स उच्यते ॥ ४० ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्तं देवदेवेन भृङ्गीशाय पुरानघ ।

एतां दृष्टिमवष्टभ्य तिष्ठ राम गतज्वरः ॥ ४१ ॥

नित्योदितं विमलरूपमनन्तमाद्यं

ब्रह्मास्ति नेतरकलाकलनं हि किञ्चित् ।

इत्येव भावय निरञ्जनतामुपेतो

निर्वाणमेहि सकलामलशान्तवृत्तिः ॥ ४२ ॥

अनामयं ब्रह्म समस्तकल्प-

कार्यैकयीजं परमात्मरूपम् ।

बृहच्च तद्बुद्धितसर्वमाद्यं

समस्तिमातीव यदङ्ग किञ्चित् ॥ ४३ ॥

अन्यत्कचित्किञ्चिदिदं कदाचि-

न्न संभवत्येव सदप्यसच्च ।

इत्येव साधो दृढनिश्चयोऽन्तः

स्थित्वा गताशङ्कविलासमास्य ॥ ४४ ॥

अन्तर्मुखः सन्सततं समस्तं

शुर्वन्वहिष्ठं खलु कार्यजातम् ।

न खेदमायासि कदाचिदेव

निराकृताहंकृतितामुपैषि ॥ ४५ ॥

इति धीयोगयामिष्ठमारे निर्वाणप्रकरणे भृङ्गीशोपाख्यानं

नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अन्त-

र्मुखः अनुसंधाननिष्ठो यद्विष्ठं शरीरं कार्यजातं शुर्वन् खेदं नायासि ।

त्रयोदशः सर्गः

राम उवाच ॥

भगवन्सर्वतत्त्वज्ञ चित्तेऽहंकारनामनि ।

गलिते वा गलद्रूपे लिङ्गसत्त्वस्य किं भवेत् ॥ १ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

बलादपि हि संजाता न लिम्पन्त्याशयं सितम् ।

लोभमोहादयो दोषाः पयांसीव सरोरुहम् ॥ २ ॥

मुदिताद्याः श्रियो वक्त्रं न मुञ्चन्ति कदाचन ।

गलत्पहंकारमये चित्रे गलति दुष्कृते ॥ ३ ॥

वासनाग्रन्थयश्छिन्ना इव नुद्यन्त्यलं शनैः ।

कोपस्ताननमायाति मोहो मान्धं हि गच्छति ॥ ४ ॥

निराकृताहंकृतितां च उपैपि ॥ ४५ ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठविवरणे

निर्वाणप्रकरणे शृङ्गीशोपाख्यानं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

पूर्वं समाधिना विनापि महाकर्तृत्वादिनैव धीविश्रान्तिः सिद्ध्य-

तीत्युक्तम् । इदानीं स्वविचारेण बोद्धुमशक्यमपि तत्त्वं गुरुक्तितो

बोद्धुं शक्यत एवेति इक्ष्वाकूपारयानेनारयायते-भगवन्निति ॥

अहंकारनामनि चित्ते गलिते गलद्रूपे वा सति सत्त्वस्य प्राणिनः

किं लिङ्गं चिह्नं भवेत् ॥ १ ॥ बलादिति श्लोकपदं वाक्यम् । अहं-

कारमये चित्ते गलति शिथिलीभवति दुष्कृते च गलति सति

यलात् परेषां यत्रविशेषात्संजाता अपि लोभमोहादयो दोषाः पयासि

च सरोरुहमिव सितं विमलमाशयं न लिम्पन्ति न स्पृशन्ति ॥ २ ॥

मुदिताद्या मेढ्यादयः क्षोभाहेतवः श्रियो वक्त्रं कदाचिदपि न मुञ्चन्ति

॥ ३ ॥ वासनारूपा ग्रन्थयो विच्छिन्ना इव शनैर्मुट्टयन्ति भ्रश्यन्ते

कामः क्लमं गच्छति च लोभः कापि पलायते ।
 नोल्लसन्तीन्द्रियाण्युच्चैः खेदः स्फुरति नोच्चकैः ॥ ५ ॥
 न दुःखान्युपबृंहन्ति न वल्गन्ति सुखानि च ।
 सर्वत्र समतोदेति हृदि शैत्यप्रदायिनी ॥ ६ ॥
 सुखदुःखादयस्त्वेते दृश्यन्ते यदि वा मुखे ।
 दृश्यन्त एव तुच्छत्वाच्चतु लिम्पन्ति ते मनः ॥ ७ ॥
 चित्ते गलति गीर्वाणगणस्य स्पृहणीयताम् ।
 साधुर्गच्छत्युदेत्यस्य समता शीतचन्द्रिका ॥ ८ ॥
 उपशान्तं च कान्तं च सेव्यमप्रतिरोधि च ।
 निभृतं चोर्जितं स्वच्छं भवतीत्यमलं वपुः ॥ ९ ॥
 भावाभावावरुणोऽपि विचित्रोऽपि महानपि ।
 नानन्दाय न खेदाय सतां संसृतिविभ्रमः ॥ १० ॥

कोपादयौऽपि क्षीयन्ते ॥ ४ ॥ इन्द्रियाणि उच्चैर्नोल्लसन्ति नहि
 स्फुरन्ति । खेदोदैन्यं च तथा पूर्ववन्न स्फुरति ॥ ५ ॥ दुःखानि नोपबृं-
 हन्ति न वर्धन्ते । सुखानि च न वल्गन्ति पारवश्यहेतवो न भवन्ति ।
 हृदि शैत्यप्रदायिनी सर्वविषया समता उदेति ॥ ६ ॥ सुखदुःखा-
 दयो मुखे दृश्यमाना अपि तत्तद्विकारैरभिनीयमाना अपि तुच्छ-
 त्वात् कल्पितत्वात् मनो न लिम्पन्ति ॥ ७ ॥ चित्त इति श्लोक-
 द्वयं वाक्यम् । किञ्चिचित्ते गलिते सति स साधुर्गीर्वाणानां गण-
 स्यापि स्पृहणीयतां अभिलषणीयतां गच्छति ॥ ८ ॥ तस्य च व-
 पुरुपशान्तं कान्तं कान्तिमत् अप्रतिरोधि समाधेरप्रतिबन्धकं निभृतं
 निर्विकारं ऊर्जितं दैन्यरहितं स्वच्छं निर्मलं च सत् इत्यमनेन प्रका-
 रेण सेव्यं भवति ॥ ९ ॥ भावाभावेति ॥ संसृतिविभ्रमः भावाभावा-

बुद्ध्यालोकनसाध्येऽस्मिन्वस्तुन्यस्तमितापदि ।

प्रवर्तते न यो मोहात्तं धिगस्तु नराधमम् ॥ ११ ॥

विश्रान्तिमाप्नुमुचितां चिरसङ्गदुःख-

रत्नाकरं जननसागरमुत्तितीर्थोः ।

कोऽहं कथं जगदिदं च परञ्च कः स्या-

त्किं भोगकैरिति मतिः परमोऽभ्युपायः ॥ १२ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

भवतामादिपुरुष इक्ष्वाकुर्नाम भूपतिः ।

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यथा मुक्तस्तथा शृणु ॥ १३ ॥

इक्ष्वाकुर्नाम भूपालः स्वराज्यं परिपालयन् ।

कदाचिदेकान्तगतो मनसा समचिन्तयत् ॥ १४ ॥

जरामरणसंक्षोभसुखदुःखभ्रमस्थितेः ।

अस्य दृश्यप्रपञ्चस्य को हेतुः स्यादिति स्वयम् ॥ १५ ॥

धरुणोऽपि भायाभायाभ्यामुत्पत्तिविपत्तिभ्यां ध्वरुणोऽपि भङ्गयु-
क्तोऽपि विचित्रोऽपि महानपि सतां तत्त्वज्ञानिनां नानन्दाय न लेदाय ।
दर्पविपादहेतुर्न भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ बुध्येति ॥ बुद्ध्या यदालोकनं
विचारः तन्मात्रसाध्ये अस्मिन्मोक्षलक्षणे अस्तमितापदि वस्तुनि यो
मोहात् प्रवर्तते तं धिगस्तु ॥ ११ ॥ विश्रान्तिमिति ॥ उचितां
विश्रान्तिं तत्त्यनिष्ठामाप्नुं चिरसङ्गनिमित्तानां दुःखरत्नानां आफरं
जननसागरमुत्तितीर्थोः पुंसः किं भोगकैरिति घैराग्यपूर्वकोऽहं इदं
जगत् कथं केन प्रपारेणोत्पन्नं परः परमात्मा च कः कीदृशः स्यादिति
विचारात्मिका मतिः परमो मोक्षोपायः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

जगतो न विवेदासौ कारणं चिन्तयन्नपि ।
 अथैकदापृच्छदसौ ब्रह्मलोकागतं मनुम् ।
 पूजितं स्वसभासंस्थं भगवन्तं प्रजापतिम् ॥ १६ ॥

इक्ष्वाकुरुवाच ॥

मां योजयति धार्ष्ट्येन भगवन्करुणानिधे ।
 भवत्प्रसाद एवायं भवन्तं प्रष्टुमञ्जसा ॥ १७ ॥
 कुतः सर्गोऽयमायातः स्वरूपं चास्य कीदृशम् ।
 कियदेतज्जगत्कस्य कदा केनेति कथ्यताम् ॥ १८ ॥
 अहं कथं च विषमादस्मात्संसृतिविभ्रमात् ।
 विमुच्येयं घनास्तीर्णाञ्जालादिव विहङ्गमः ॥ १९ ॥

मनुरुवाच ॥

अहो नु चिरकालेन विवेके सुविकाशिनि ।
 विततार्थपरिच्छेत्ता सारः प्रश्नस्त्वया कृतः ॥ २० ॥
 यदिदं दृश्यते किञ्चित्छान्ति नृप किञ्चन ।
 यथा गन्धर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले ॥ २१ ॥
 मनःपष्ठेन्द्रियातीतं यत्तु नो दृश्यते क्वचित् ।
 अविनाशं तदस्तीह तत्सदात्मेति कथ्यते ॥ २२ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ कुत इति ॥ एतज्जगत् कियत् किंपरिमाणम् ।
 कस्य किं ईश्वरस्य उत जीवानाम् । कदा कस्मिन्काले प्रादुर्भूतम् । केन
 वा कारणेन जातमिति कथ्यताम् ॥ १८ ॥ अहमिति ॥ घना-
 स्तीर्णात् घनं निरन्तरं यथा तथा आस्तीर्णात् प्रसारितात् ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥ मन इति ॥ यत्तु वस्तु क्वचिदपि नो दृश्यते इद-
 न्तया न प्रतीयते । मनःपष्ठेन्द्रियातीतं मनः पष्ठं येषामिन्द्रियाणां

इयं तु सर्वदृश्याद्या राजन्सर्गपरम्परा ।

तस्मिन्नेव महादर्शे प्रतिविम्बमुपागता ॥ २३ ॥

भाः स्वभावसमुत्पन्ना ब्राह्म्यः स्फुरणशक्तयः ।

काश्चिद्ब्रह्माण्डतां यान्ति काश्चिद्गच्छन्ति भूतताम् ॥ २४ ॥

न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति ब्रह्मैवास्ति निरामयम् ।

नैक्यमस्ति न च द्वित्वं संवित्सारं विजृम्भते ॥ २५ ॥

एकं यथा स्फुरति वारि तरङ्गमङ्गै-

रेवं परिस्फुरति चिन्नच किञ्चिदेतत् ।

त्वं बन्धमोक्षकल्पने प्रविमुच्य दूरे

स्वस्थो भवामभवमयोऽभयसार एव ॥ २६ ॥

संकल्पोन्मुखतां याताः सत्यश्चिन्मात्रसंविदः ।

आपत्तरङ्गत्वमिव यान्ति भूमिप जीवताम् ॥ २७ ॥

चक्षुरादीनां तान्यतीतं अविनाशं तदेव वस्त्यस्ति सद्रूपं तद्वस्तु

आत्मेति कथ्यते ॥ २२ ॥ इयमिति ॥ तस्मिन्नेव आत्मन्येव । महा-

दर्शे महति दर्पणे ॥ २३ ॥ भाः स्वभावसमुत्पन्नाः तेजसः स्वभा-

वादुत्पन्नाः तेजसः स्फुरणस्वभावत्वात् ब्राह्म्यः ब्रह्मसंबन्धिन्यः

स्फुरणशक्तयः विश्लेषशक्तयः काश्चिद्ब्रह्माण्डतां यान्ति ब्रह्माण्डतया

विवर्तन्ते । काश्चित्स्फुरणशक्तयो भूततां प्राणिरूपतां गच्छन्ति ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ एकमिति ॥ एकं वारि अनेकैस्तरङ्गमङ्गैर्यथा स्फुरति एवं

चिदेकैव परितः स्फुरति एतदृश्यं किञ्चिदेव नास्ति । अतः कारणार्थं

बन्धमोक्षकल्पने दूरे प्रविमुच्य अभवमयः संसारमयरहितः अभय-

सारः अभयं ब्रह्म तत्सार एव भूत्वा स्वस्थो भव ॥ २६ ॥ संकल्पोन्मु-

खतामिति ॥ तस्याश्चिन्मात्ररूपायाः संविद एव संकल्पोन्मुखतां

ते जीवाः संसरन्तीह संसारे पूर्वमुत्थिते ।
 सुखदुःखदशामोहो मनस्वेवास्ति नात्मनि ॥ २८ ॥
 अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना ।
 तथानुभवमात्रात्मा दृश्येनात्मावलोक्यते ॥ २९ ॥
 न शास्त्रेणापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ।
 दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया ॥ ३० ॥
 पथिकाः पथि दृश्यन्ते रागद्वेषविमुक्तया ।
 यथा धिया तथैवैते द्रष्टव्याश्चेन्द्रियारयः ॥ ३१ ॥
 एतेषु नादरः कार्यः सता नैवावधीरणम् ।
 पदार्थमात्रताविष्टास्तिष्ठन्त्वेते यथास्थितम् ॥ ३२ ॥
 पदार्थजातं देहादिधिया संत्यज्य दूरतः ।
 आशीतलान्तःकरणो नित्यमात्ममयो भव ॥ ३३ ॥
 देहोऽहमिति या बुद्धिः सा संसारनिबन्धिनी ।
 न कदाचिदियं बुद्धिरादेया हि मुमुक्षुभिः ॥ ३४ ॥

याताः सत्यः आपस्तरङ्गत्वमिव जीवतां यान्ति ॥ २७ ॥ न इति ॥
 ते जीवाः पूर्वमुत्थिते संसारे संसरन्ति । सुखदुःखदशामोहश्च मनस्वे-
 वास्ति । आत्मनि तु नास्ति ॥ २८ ॥ अदृश्य इति ॥ अदृश्यः
 द्रष्टुमशक्योऽपि राहुर्गृहीतेन इन्दुनोपाधिना यथा दृश्यते तथा अनु-
 भवमात्ररूपोऽप्यात्मा दृश्येन देहाद्युपाधिनावलोक्यते ॥ २९ ॥
 नेति ॥ स्वात्मनैव स्वपौरुषेणैव स्वया सत्त्वगुणनिष्ठया धिया आत्मा
 परमेश्वरो दृश्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतेष्विति ॥ सता विदुषा
 एतेषु देहेन्द्रियादिषु आदरो न कार्यः । अवधीरणं अवज्ञापकं नैव
 कार्यम् । एते देहादयः पदार्थमात्रताविष्टाः पदार्थमात्रतामिति
 बुद्धिविषयाः सन्तो यथास्थितं तिष्ठन्तु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

न किञ्चिन्मात्रचिन्मात्ररूपोऽस्मि गगनादणुः ।
 इति या शाश्वती बुद्धिः सा न संसारबन्धनी ॥ ३५ ॥
 यथा विमलतोयानां बहिरन्तश्च भानवम् ।
 तेजस्तिष्ठति सर्वत्र तथात्मा सर्ववस्तुषु ॥ ३६ ॥
 सन्निवेशांशवैचित्र्यं यथा हेम्नोऽङ्गदादिना ।
 आत्मनस्तदतद्रूपा तथैव जगदादिना ॥ ३७ ॥
 विनाशवाडवाक्रान्तं कल्पकालमहार्णवम् ।
 जगज्जालतरङ्गिण्यो यान्ति भूततरङ्गिकाः ॥ ३८ ॥
 तस्याप्यद्याप्यपूर्णस्य यः पाता कालवारिधेः ।
 तमात्मानं महागस्त्यं राजन्भावय सर्वदा ॥ ३९ ॥

नेति ॥ न किञ्चिन्मात्रचिन्मात्ररूपः न किञ्चिन्मात्रं विश्वविलक्षणं
 यच्चिन्मात्रं तद्रूपः ॥ ३५ ॥ यथेति ॥ भानवं सूर्यसंबन्धि तेजो विमल-
 तोयानां बहिरन्तश्च सर्वत्र यथा तिष्ठति तथैवात्मा सर्ववस्तुषु बहि-
 रन्तश्च सर्वत्र तिष्ठति ॥ ३६ ॥ सन्निवेशेति ॥ यथा हेम्नः सन्नि-
 वेशांशवैचित्र्यं सन्निवेशः संस्थानं अंशा एकदेशाः तेषां वैचित्र्यं
 नानारूपतय अङ्गदादिना केयूरादिभूषणभावेन न च यस्त्वन्तरं तथैव
 आत्मनो मायासद्वयस्य संनिवेशांशवैचित्र्यं एवं तदतद्रूपा चेतनाचे-
 तनात्मिका जगदादिना लोकलौकिकप्रपञ्चभावः ॥ ३७ ॥ विना-
 शेति ॥ भूततरङ्गिकाः भूतानि प्राणिन एव तरङ्गा यासां ताः
 जगज्जालान्वेव तरङ्गिण्यो नद्यः विनाशवाडवाक्रान्तं विनाशेनैव
 वाडवाग्निना व्याप्तं कल्पकालमहार्णवं प्रलयकालमेव महार्णवं
 यान्ति । नद्यः समुद्र इव जगज्जालानि प्रलयकाले लीयन्त इत्यर्थः
 ॥ ३८ ॥ तस्येति ॥ अद्यापि गतेष्वपि कल्पकोटिप्यिदानीमपि अपूः

अनात्मन्यात्मतामसिन्देहादौ दृश्यजालके ।

त्यक्त्वा सत्त्वमुपारूढो गूढस्तिष्ठ यथासुखम् ॥ ४० ॥

कुचकोटरसंसुप्तं विस्मृत्य जननीं सुतम् ।

यथा रोदिति पुत्रार्थं तथात्मार्थमयं जनः ॥ ४१ ॥

अजरामरमात्मानमबुद्धा परिरोदिति ।

हा हतोऽहमनाथोऽहं नष्टोऽस्मीति वपुर्व्यये ॥ ४२ ॥

यथा वारिं परिस्पन्दान्नानाकारं विलोक्यते ।

तथा संकल्पवशतश्चिद्ब्रह्मपरिवृंहितम् ॥ ४३ ॥

संस्थाप्य संकल्पकलङ्कमुक्तं

चित्तं त्वमात्मन्युपशान्तशङ्कः ।

र्णस्य तस्यापि सर्वसंहर्तुरपि कालवारिधेः कालस्यैव समुद्रस्य यः

पातां संहर्ता तं महागस्त्यमगस्त्यादपि महाप्रभावमात्मानं सर्वदा

भावय ॥ ३९ ॥ अनात्मनीति ॥ अनात्मनि देहादौ दृश्यजालके

आत्मतामात्माभिमानं त्यक्त्वा सत्त्वं ज्ञानमुपारूढो गूढः संघृताकारो

यथासुखं तिष्ठ ॥ ४० ॥ कुचेति ॥ यथाहि काचिज्जननीं जनवित्रीं

नारीं कुचकोटरसंसुप्तं कुचयोरन्तरे प्रसुप्तं सुप्तं विस्मृत्य तत्रत्यज-

बुद्धा पुत्रार्थं पार्श्वयोः शयने चापश्यन्ती हन्त क यातः सुत इति तदर्थे

रोदिति तथात्यन्तसन्निहितमप्यात्मानं विस्मृत्यायं जनस्तदर्थं आत्मा-

न्वेपणार्थं रोदिति सिध्यते ॥ ४१ ॥ अजरेति ॥ अयं जनः अजरामर-

मात्मानं अबुद्धा वपुर्व्यये देहनाशे सति हा हतोऽहमनाथोऽहं नष्टो-

ऽस्मीति च परिरोदिति ॥ ४२ ॥ यथेति ॥ वारिजलं यथा परि-

स्पन्दवशात्तरङ्गफेनबुद्बुदादिरूपेण नानाकारं विलोक्यते तथा चिद्रूपं

ब्रह्म संकल्पवशतः परिवृंहितं परितो वियदादिरूपेण विवृद्धं सत्

नानाकारं विलोक्यते ॥ ४३ ॥ संस्थाप्येति ॥ संकल्पकलङ्कमुक्तं

स्पन्देऽप्यविस्पन्द इवेश्वरात्मा

स्वस्थः सुखी राज्यमिदं प्रशाधि ॥ ४४ ॥

मनुरुवाच ॥

सर्गात्मभिर्विभुः स्पन्दैः क्रीडते बालवत्स्वयम् ।

संहारात्मकशक्त्याथ संहृत्यात्मनि तिष्ठति ॥ ४५ ॥

स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्यावध्यते यया ।

स्वयमस्य तथा शक्तिरुदेत्युन्मुच्यते यया ॥ ४६ ॥

चन्द्रार्कवह्नितप्तायोरन्नादीनां यथार्चिषः ।

यथा पत्रादि वृक्षाणां निर्झराणां यथा कणाः ॥ ४७ ॥

तथेदं ब्रह्मणि स्फारे जगद्ब्रह्मादि कल्पितम् ।

दुःखप्रदमतज्ज्ञानां तदेतावदवस्थितम् ॥ ४८ ॥

चित्तमात्मनि संस्थाप्य उपशान्तसंकल्पः सन्स्पन्देऽपि विक्षेपेऽपि
अस्पन्द इव स्पन्दरहित इव स्वस्थो निर्विकार ईश्वरात्मा सुखी
राज्यमिदं प्रशाधि पालय ॥ ४४ ॥ सर्गेति ॥ विभुर्व्यापकः आत्मा
सर्गात्मनिः स्पन्दैर्बालवत् क्रीडते । अथ स्वयमेव संहारात्मकशक्त्या
संहरणस्वभावया शक्त्या सर्वं संहृत्यात्मन्येव तिष्ठति ॥ ४५ ॥
स्वयमिति ॥ अस्यात्मनः स्वयमेव तथा तादृशी शक्तिरुदेति यया
शक्त्या आवध्यते यया च स्वयमुन्मुच्यते तथाभूता शक्तिरप्यस्य
स्वयमेवोदेति । चन्द्रमोक्षहेतू शक्ती तमे अप्यात्मनः स्वभावसिद्धे
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ चन्द्रेति श्लोकद्वयं वाक्यम् । चन्द्रार्कवह्नितप्ता-
योरन्नादीनां चन्द्रश्च अर्कश्च वह्निश्च तप्तायश्च रत्नानि च तान्यादि-
र्येषां तेषां तेजोद्रव्याणामर्चिषो ज्वाला यथा अभिन्ना अपि भिन्न-
तया कल्पिताः । यथा च वृक्षाणां पत्राणि । यथा निर्झराणां प्रवा-
हाणां कणाः शीकराः ॥ ४७ ॥ तथेदं जगद्ब्रह्मादि जगद्ब्रह्मभूत-

अहो नु चित्रा मायेयं तात विश्वविमोहिनी ।
 सर्वाङ्गप्रोतमप्यात्मा यदात्मानं न पश्यति ॥ ४९ ॥
 चिदाकाशमयं सर्वं जगदित्येव भावयन् ।
 यस्तिष्ठत्युपशान्तोऽन्तः स ब्रह्मकवचः सुखी ॥ ५० ॥
 अहमर्थविमुक्तेन भावेनाभावरूपिणा ।
 सर्वं शून्यं निरालम्बं चिद्रूपमिति भावयेत् ॥ ५१ ॥
 इदं रम्यमिदं नेति बीजं तदुःखसंततेः ।
 तस्मिन्साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥ ५२ ॥
 राजन्नभावनास्त्रेण रम्यारम्यविभागिना ।
 पौरुपातिशयेनाशु स्वेनैवान्तर्विल्लयताम् ॥ ५३ ॥

बुद्धिर्भौतिकबुद्धिरित्यादिकं सर्वं स्फारे ब्रह्मणि कल्पितं सत् तदेव
 ब्रह्मात्मकमेव अविद्यावशात्तु अवस्थितं अतज्ज्ञानां दुःखदं प्रवर्तते
 ॥ ४८ ॥ अहो इति ॥ इयं चित्रा माया विश्वविमोहिनी अहो यत्
 यस्मात्कारणात् आत्मा पुरुषः सर्वाङ्गप्रोतमपि सर्वेष्ववयवेषु व्याप्त-
 मपि आत्मानं स्वरूपं न पश्यति नावबुध्यते ॥ ४९ ॥ चिदाका-
 शेति ॥ ब्रह्मकवचः ब्रह्मैव परिपूर्णब्रह्मभावनैव कवचं रक्षकं यस्य
 स एव सुखी जीवन्मुक्तः ॥ ५० ॥ अहमिति ॥ अहमर्थोऽहंकारः
 तद्विमुक्तेनाभावरूपिणा निरुपाधिकत्वव्यपदेशेन भावेनाशयेन सर्वं
 जगत्कर्म निरालम्बं निराश्रयं चिद्रूपं शून्यं चिदाकाशमिति भाव-
 येत् ॥ ५१ ॥ इदमिति ॥ इदं रम्यमिदमरम्यमिति भेदभावनं
 तदुःखसंततेर्बीजं तस्मिन् बीजे साम्याग्निना दग्धे दुःखस्य कुतोऽव-
 सरः ॥ ५२ ॥ राजन्निति ॥ रम्यारम्यविभागिना अभावनारूपे-
 णास्त्रेण स्वेन पौरुपातिशयेन च अन्तरेव विल्लयतां छिद्यताम् ॥ ५३ ॥

अभावेनेन भावनं विलय कर्मकाननम् ।

परं समेत्य तानवं विशोक एव तिष्ठ भो ॥ ५४ ॥

भरितभुवनाभोगो भूत्वा विभागबहिष्कृतो

गलितकलनाभासोल्लासो विवेकविलासवान् ।

अधिगतपरानन्दस्पन्दश्चिराय निरामयः

शमसमसितस्वच्छाभोगो भवामयचिद्रपुः ॥ ५५ ॥

मनुरुवाच ॥

शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ।

प्रथमा भूमिकैपोक्ता योगस्य नवयोगिनः ॥ ५६ ॥

विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीयाऽसङ्गभावना ।

विलापिनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ ५७ ॥

अभावेनेनेति । भावनं भेदभावन तन्निबन्धनं कर्मकाननं च अभा-
वनेन शब्देण विधूय परं तानवं वासनातानवं समेत्य विशोक एव
तिष्ठ । भो इति संबोधनम् ॥ ५४ ॥ भरितेति ॥ भरितभुवनाभोगः
परिपूर्णात्मभावनया पूरितभुवनविस्तारो भूत्वा विभागबहिष्कृतो
भेदबुद्धिरहितो गलितकलनाभासोल्लासो निर्व्यसनज्ञानविलासः विवे-
कविलासवान् अधिगतपरानन्दस्पन्दो निरामयः शमेन समः सित
उज्ज्वलः स्वच्छो निर्मलश्चाभोगः परिपूर्णता यस्य तादृशश्च सन्
चिराय अभयचिद्रपुः अभयं चिद्रूपं वपुर्यस्य तादृशो भव ॥ ५५ ॥
अयं ज्ञानभूमिनाः सप्त संश्लेषेण दर्शयन्नाह—शास्त्रेति ॥ शास्त्रसत्स-
द्भादिभिः प्रज्ञाविवर्धनं योगस्य प्रथमा भूमिकेत्यर्थः । पूर्वं तु शुभे-
च्छेत्पुष्पा ॥ ५६ ॥ विचारणेति ॥ विचारणा द्वितीया । असङ्गभा-
वना तृतीया । इयमेव मनसः तनुत्यसपादयत्वात् तनुमानसेति पूर्व-

शुद्धसंविन्मयानन्दरूपा भवति पञ्चमी ।

अर्धसुप्तप्रबुद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥ ५८ ॥

असंवेदनरूपा च पष्ठी भवति भूमिका ।

आनन्दैकघनाकारा सुषुप्तसदृशस्थितिः ॥ ५९ ॥

तुर्यावस्थोपशान्ता च मुक्तिरेव हि केवलम् ।

समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत् ॥ ६० ॥

तुर्यातीता तु यावस्था परा निर्वाणरूपिणी ।

सप्तमी सा परिग्रौढा विषयः सा न जीवताम् ॥ ६१ ॥

पूर्वावस्थात्रयं त्वत्र जाग्रदित्येव संस्थितम् ।

चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत् ॥ ६२ ॥

मुक्ता । चतुर्थी तु वासनाविलयात्मकत्वात् विलापिनीत्युच्यते । पूर्वं

तु वासनाविलयाच्चित्तस्य सत्त्वापत्त्या सत्त्वापत्तिरित्युक्ता ॥ ५७ ॥

शुद्धेति ॥ शुद्धो निर्वासनः संविन्मयश्च आनन्दः तद्रूपा पञ्चमी ।

अत्र अस्यां भूमिकायां अर्धसुप्तप्रबुद्धाभः अर्धसुप्तोऽर्धप्रबुद्धश्च यः

तादृशव्यवहारो जीवन्मुक्तस्तिष्ठति ॥ ५८ ॥ असंवेदनेति अर्धत्रयं

वाक्यम् । पष्ठी त्वसंवेदनरूपा आनन्दैकघनाकारा सुषुप्तसदृशस्थितिः

॥ ५९ ॥ उपशान्ता च सा भूमिका जाग्रदादित्रयातीतत्याचतुर्थी-

वस्था केवलं मुक्तिरेव ॥ ६० ॥ इयमेवासंवेदनरूपेव पदार्थाभा-

विनीति पूर्वमुक्ता । समतेति अर्धत्रयं वाक्यम् । या समता सर्वत्र

परिपूर्णता या वा सौम्या स्वच्छता सा सप्तमी भूमिका निर्वाणरूपिणी

तुर्यातीता परा अवस्था परिग्रौढा सा सप्तमी जीवतां न विषया ।

विदेहमुक्तैकविषयेत्यर्थः । इयं तु स्वरूपनिष्ठतारूपा स्वच्छता तुर्य-

गेति पूर्वमुक्ता ॥ ६१ ॥ पूर्वति श्लोकत्रयं वाक्यम् । उक्तासु सप्तसु

आनन्दैकघनीभावा सुषुप्ताख्या तु पञ्चमी ।

असंवेदनरूपा तु षष्ठी भवति भूमिका ॥ ६३ ॥

तुर्यातीतपदावस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा ।

मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशपदात्मिका ॥ ६४ ॥

अन्तःप्रत्याहृतिवशाच्चेत्यं चेन्न विभावितम् ।

मुक्त एवास्यसंदेहो महासमतया तथा ॥ ६५ ॥

यद्भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टपूर्णधीः ।

आत्मारामो नरस्तिष्ठेत्तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ ६६ ॥

व्यवहार्युपशान्तो वा गृहस्थो वाथवा यतिः ।

सशरीरोऽशरीरो वा भवत्येवंमतिः पुमान् ॥ ६७ ॥

न म्रिये न च जीवामि नाहं सन्नाप्यसन्नहम् ।

अहं न किञ्चिच्चिदिति मत्वा जीवन्न शोचति ॥ ६८ ॥

पूर्वावस्थान्नयं जाग्रदिति संस्थितम् । चतुर्थी तु स्वप्न इत्युक्ता । यस्मात्
 चतुर जगत्स्वप्नाभं वर्तते ॥ ६२ ॥ पञ्चमी त्वानन्दैकघनीभावा सुषु-
 प्ताख्या असंवेदनरूपा षष्ठी तुर्यपदामिधा ॥ ६३ ॥ मनोवचोभिर-
 ग्राह्या स्वप्रकाशपदात्मिका उत्तमा सप्तमी भूमिका तुर्यातीतपदावस्था
 ॥ ६४ ॥ अन्तरिति ॥ चित्तस्यान्तःप्रत्याहृतिवशात् अन्तर्निरो-
 धाद्धेतोश्चेत्यं न विभावितं चेत्तर्हि तथा महासमतया हेतुना असं-
 देहः मुक्त एवासि ॥ ६५ ॥ यदिति ॥ भोगसुखदुःखांशैः भोगेषु
 निषयेषु ये सुखदुःखांशाः तैरपरामृष्टपूर्णधीः सन्नरः आत्माराम-
 स्तिष्ठेदिति यन् तन्मुक्तत्वमुदाहृतम् ॥ ६६ ॥ व्यवहारीति ॥ एवं-
 मतिः पूर्वोक्तप्रकारमवियुक्तो यः पुमान्स व्यवहारी भवतु उपशान्तो
 वा भवतु गृहस्थो वा भवतु यतिर्या भवतु मशरीरोऽशरीरो वा भवतु
 नयंथारि मुक्त एवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ नेति ॥ अहं न म्रिये न च

अलेपकोऽहमजरो नीरागः शान्तवासनः ।

निरंशोऽसि चिदाकाश इति मत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥

अहंमत्या विरहितः शुद्धो बुद्धोऽजरामरः ।

शान्तः समसमाभास इति मत्वा न शोचति ॥ ७० ॥

तृणाग्नेष्वम्बरे भानौ नरनागामरेषु च ।

यत्तदस्ति तदेवेति मत्वा भूयो न शोचति ॥ ७१ ॥

तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मे व्यापको महिमा चितः ।

तस्यानन्तविलासस्य ज्ञात्वेति क इव क्षयी ॥ ७२ ॥

बद्धवासनमर्थो यः सेव्यते सुखयत्यसौ ।

यत्सुखाय तदेवाशु वस्तु दुःखाय नाशतः ॥ ७३ ॥

अविनाभावनिष्ठत्वं प्रसिद्धं सुखदुःखयोः ।

जीवामि ॥ प्राणानां त्यागो धारणं च देहादिधर्म एव न पुनरात्म-

धर्म इत्यर्थः । अयमहं सन्न असन्नपि न अस्तिनास्तिव्यवहारयो-

रविषयत्वात् । अहं न किञ्चिच्चित् विश्वविलक्षणा चिद्रूप इति मत्वा

जीवन्नपि न शोचति ॥ ६८ ॥ अलेपक इति ॥ अलेपको जीवो

नीरागः शान्तवासनो निरंशश्चाहं चिदाकाशमस्मीति मत्वा न

शोचति ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तिर्यगिति ॥ चिद्रूपस्यानन्त-

विलासस्य मे महिमा तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको वर्तते इति ज्ञात्वा

क इव क्षीयते ॥ ७२ ॥ बद्धेति ॥ योऽर्थो बद्धवासनं प्रगाढसङ्गं

सेव्यते भुज्यते असावर्थः सुखयति सुखं करोति । यच्च वस्तु

सुखाय जायते तदेवाशु नाशतो विनाशाद्धेतोः दुःखाय स्यात् ॥ ७३ ॥

अविनेति ॥ इत्थं सुखदुःखयोरविनाभावनिष्ठत्वं प्रसिद्धं अतस्ते

सदैव प्रवर्तते निवर्तते च । यस्त्वर्यस्तनुवासनं विगतवासनं वा

सेव्यते असावर्थः सुखाय मदहेतवे न भवति । कालेन नाशात् दुःख-

तनुवासनमर्थो यः सेव्यते वा विवासनम् ।

नासौ सुखाय तेनासौ नाशकाले न दुःखदः ॥ ७४ ॥

क्षीणवासनया बुद्ध्या कर्म यत्क्रियतेऽनघ ।

तद्गन्धवीजवद्भूयो नाङ्कुरं प्रविमुञ्चति ॥ ७५ ॥

देहेन्द्रियादिना कर्म करणौघेन कल्पते ।

एकः कर्तात्र भोक्ता वा क इवाङ्गोपपद्यते ॥ ७६ ॥

भावनां सर्वभावेभ्यः समुत्सृज्य समुत्थितः ।

शशाङ्कशीतलः पूर्णो भाति भासेव भास्करः ॥ ७७ ॥

क्रियमाणा कृता कर्मतूलश्रीर्देहशाल्मलेः ।

ज्ञानानिलसमुद्भूता प्रोद्गीय कापि गच्छति ॥ ७८ ॥

सर्वैव हि कला जन्तोरनभ्यासेन नश्यति ।

एषा ज्ञानकला त्वन्तः सकृज्जाता दिने दिने ॥ ७९ ॥

दोऽपि न भयति ॥ ७४ ॥ क्षीणेति ॥ यत्कर्म क्षीणवासनया

बुद्ध्या क्रियते तत्कर्म दग्धवीजवत् भूयः सुखदुःखादिरूपमङ्कुरं

न प्रविमुञ्चति ॥ ७५ ॥ देहेति ॥ देहेन्द्रियादिना करणौघेन कर-

णकलापेन कर्म कल्पते । अत्र करणसमूहे कः कर्ता भोक्ता वा

उपपद्यते ॥ ७६ ॥ भावनामिति ॥ सर्वपदार्थेभ्यः

सकाशात्तद्विषयां भावनां समुत्सृज्य प्रत्याहृत्य समुत्थितः सम्य-

चेनल्यायोद्यतः पुमान् शशाङ्कवच्छीतलः पूर्णश्च भाता तेजसा

भास्कर इव भाति ॥ ७७ ॥ क्रियमाणेति ॥ देहशाल्मलेर्देह एष

शाल्मलिर्घृश्चविशेषः तस्य संबन्धिनी क्रियमाणा कृता वा कर्मतूलश्रीः

पुण्यापुण्यकर्मरूपा तूलसमृद्धिर्ज्ञानानिलसमुद्भूता तत्प्रशानमहा-

यायुना विधिना सती प्रोद्गीय कापि गच्छति ॥ ७८ ॥ जन्तोः

संबन्धिनी सर्वैश्च कला विद्या अनभ्यासेन पुनःपुनः परिशीलना-

वृद्धिमेति बलादेव सुक्षेत्रव्युत्तबीजवत् ॥ ८० ॥

एकः स्फुरत्यखिलवस्तुषु विश्वरूप

आत्मा सरःसु जलधिष्विव तोयमच्छम् ।

संशान्तसंकलनभूरिकलापमेकं

सत्तांशमात्रमखिलं जगदङ्गं विद्धि ॥ ८१ ॥

मनुरुवाच ॥

यावद्विषयभोगाशा जीवाख्या तावदात्मनः ।

अविवेकेन संपन्ना या साप्याशा न तु स्वतः ॥ ८२ ॥

विवेकवशतो याता क्षयमाशा यदा तदा ।

आत्मा जीवत्वमुत्सृज्य ब्रह्मतामेत्यनामयः ॥ ८३ ॥

ऊर्ध्वादधस्त्वधस्ताच्च पुनरूर्ध्वं व्रजंश्चिरम् ।

मा संसारारघटस्य चिन्तारज्ज्वां घटीभव ॥ ८४ ॥

भावेन नश्यति । द्विशब्दः प्रसिद्धौ । प्रसिद्धोऽयमर्थः ॥ ७९ ॥

ज्ञानं तु सुक्षेत्रव्युत्तशालिवत् अन्तर्वर्धत एव ॥ ८० ॥ एक इति ॥

सरःसु जलधिषु च तोयमिवाखिलवस्तुषु विश्वरूप एक एवात्मा

स्फुरति अवः कारणादखिलं जगत्संशान्तसंकलनभूरिकलापं प्रशा-

न्तसंकल्पभूयिष्ठकलापं सत्तांशमात्रमेकं वस्तु विद्धि ॥ ८१ ॥

यावदिति श्लोकद्वयं वाक्यम् । आत्मनः पुरुषस्य यावत् यावन्तं

कालं विषयभोगाशा वर्तते तावदेव जीवाख्या जीवभावः । सा

आशाप्यविवेकेन संपन्ना न तु स्वतः ॥ ८२ ॥ यदा तु सा आशा

विवेकवशतः क्षयं याता तदा अनामयः सन्नात्मा जीवत्वमुत्सृज्य

ब्रह्मतामेति ॥ ८३ ॥ ऊर्ध्वादिति ॥ ऊर्ध्वादूर्ध्वलोकादधः अधोलोकं व्र-

जन्नधस्ताच्च पुनरूर्ध्वं व्रजन्कर्मवशतया संसारारघटस्य संसाररूपस्य

इदं ममाहमस्येति व्यवहारं घनभ्रमम् ।

ये मोहात्परिसेवन्ते तेऽधस्ताद्यान्त्यधः शठाः ॥ ८५ ॥

अस्याहमेव मे सोऽयमहमेवं तु यैः किल ।

मोहो बुद्ध्या परित्यक्त ऊर्ध्वादूर्ध्वं प्रयान्ति ते ॥ ८६ ॥

स्वप्रकाशं स्वमात्मानमवलम्ब्याविलम्बितम् ।

आस्व संपूरिताकाशं जगन्ति नृप पश्य हे ॥ ८७ ॥

यदैवैवं चित्तो रूपं तत्तं बुद्धमखण्डितम् ।

तदैव तीर्णसंसारः परमेश्वरतां गतः ॥ ८८ ॥

ब्रह्मेन्द्रविष्णुवरुणा यद्यत्कर्तुं समुद्यताः ।

तदहं चिद्रूपः सर्वं करोमीत्येव भावयेत् ॥ ८९ ॥

घटीयन्त्रस्य चिन्तारज्ज्वां संकल्पनात्मकबन्धनरज्जौ मा घटीभव ।

अरघटघटयद्भ्रमणभाजनं माभूः ॥ ८४ ॥ इदमिति ॥ इदं पुत्र-

कलत्रादिकं मम मदीयमहं वास्य पित्रादेः संयन्धीति व्यवहारं

घनभ्रमं मोहाद्ये सेवन्ते ते शठाः अधस्तादधो यान्ति पुनःपुनरधो-

गतिमेव प्राप्नुवन्ति ॥ ८५ ॥ अस्येति ॥ अहमस्य पित्रादेः संयन्धी

एव पुत्रादिर्मे मदीयः अयमहमेतादृशोऽहमिति । एवं तु मोहो

यैर्विवेकिभिः बुद्ध्या परित्यक्तः ते ऊर्ध्वादूर्ध्वं प्रयान्ति उत्तरोत्तरमु-

त्कृष्टामेव गतिं प्रयान्ति ॥ ८६ ॥ स्वप्रकाशमिति ॥ स्वप्रकाशं

स्वमात्मानमविलम्बितमेवावलम्ब्य तत्त्वतो निश्चित आस्व मुलेन

तिष्ठ । जगन्ति च सर्वाणि संपूरिताकाशमात्मानमेव पश्य

॥ ८७ ॥ यदेति ॥ एवं तत्तं व्याप्तं चित्तो रूपं यदैवाखण्डितं यथा

तथा बुद्धं तदैव तीर्णसंसारः मन् धोधात्परमेश्वरतां गतः ॥ ८८ ॥

ममेति ॥ मत्पादयो यद्यत् मृष्टादिकं कर्तुं ममुद्यतास्तत्सर्वं

चिद्रूपं करोमीत्येव भावयेत् चिद्रूपस्यात्मन एवत्यात् ॥ ८९ ॥

येषु येषु यदा यद्यद्दर्शनेषु निगद्यते ।

सर्वमेवाङ्गं तत्सत्यं चिद्विलासो ह्यनङ्कुशः ॥ ९० ॥

चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णमृत्योरचेतसः ।

यो भवेत्परमानन्दः केनासावुपमीयते ॥ ९१ ॥

नाप्यशून्यं न शून्यं च नाचिद्रूपं न चिन्मयम् ।

नात्मरूपं नान्यरूपं भुवनं भावयन्भव ।

एतत्स्वरूपमासाद्य प्रकृतिः परिशाम्यति ॥ ९२ ॥

न देशो मोक्षनामास्ति न कालो नेतरा स्थितिः ।

अहंकृतेर्विमोहस्य क्षयेणेयं विलीयते ।

प्रकृतिर्भावनानाग्री मोक्षः स्यादेष एव सः ॥ ९३ ॥

येष्विति ॥ येषु येषु दर्शनेषु वैदिकेष्ववैदिकेषु वा यदा यस्मिन्काले यद्यन्मतं निगद्यते तत्सर्वं सत्यमेष । हि यास्मात्कारणाच्चिद्विलासः अनङ्कुशो निर्गलः ॥ ९० ॥ चिदिति ॥ चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य अतएव तीर्णमृत्योः उत्तीर्णसंसारस्य अचेतसः नष्टचित्तस्य यः परमानन्दो भवेत् असावानन्दः केन वा आनन्देनोपमीयते । प्रह्ला-
नन्दतुल्यस्यानन्दस्याभावात् ॥ ९१ ॥ नापीति अर्धत्रयं वाक्यम् ॥ भुवनं जगत् कर्तुं नापि शून्यं अशून्यमपि न आत्मनोऽन्यस्य वस्तु-
नोऽभावात् । इत्यमनिर्वचनीयं भुवनं भावयन् भव । एतत् एता-
दृशमनिर्वचनीयं रूपमासाद्य प्रकृतिरविद्या भुवनादिरूपा परिशा-
म्यति ॥ ९२ ॥ नेति अर्धत्रयं वाक्यम् ॥ मोक्षनामा मोक्षशब्दवाच्यो
देशः कश्चिन्नास्ति । कालश्च मोक्षनामा नास्ति । इतरा स्थितिरवस्था
वा मोक्षनाग्री नास्ति । किंतु इयं भावनानाग्री वासनारूपा प्रकृ-
तिरविद्या अहंकृतिरूपस्य विमोहस्य क्षयेण विलीयते एष एव प्रकृ-

प्रशान्तशास्त्रार्थविचारचापलो

निवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः ।

निरस्तानिःशेषविकल्पविप्लवः

समः सुखं तिष्ठति शाश्वतात्मकः ॥ ९४ ॥

मनुरुवाच ॥

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।

यत्र कचनशायी च स सम्राडिव राजते ॥ ९५ ॥

वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयन्त्रणयोज्झितः ।

निर्गच्छति जगज्जालात्पञ्जरादिव केसरी ॥ ९६ ॥

वाचामतीतविषयो विषयाशादृशोज्झितः ।

कामप्युपगतः शोभां शरदीव नमःस्यलम् ॥ ९७ ॥

तिविलय एव स मोक्षः स्यात् ॥ ९३ ॥ प्रशान्तेति ॥ प्रशान्तं

शास्त्रार्थविचाररूपं चापलं यस्य । निवृत्तं नानारसं काव्यविषयं

कौतुकं यस्य । निरस्ता निःशेषा विकल्पविभ्रमा भ्रान्तयो यस्य

चादृशः समः साम्यनिष्ठः पुमान् शाश्वतात्मकः सुखं तिष्ठति ॥ ९४ ॥

येनेति ॥ येन केनचिदनियतेन वस्त्रवत्कलकम्बलकन्धादिना

आच्छन्नः आच्छादनवान् । येनकेनचिदनियतेन भोज्यवस्तुना

आशितो भोजनवान् । यत्र कचन स्थण्डिले पर्यङ्के वा शायी यः

स बाहवस्तुनिःस्पृहो ब्रह्मवित्सम्राडिव साम्राज्याधीश्वर इव राजते

॥ ९५ ॥ वर्णेति ॥ वर्णधर्माश्रमाचारशास्त्रयन्त्रणया वर्णा ब्राह्मणा-

दयः । आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः । वर्णधर्माणामाश्रमाचाराणां च

यानि शास्त्राणि योधकानि तेषां या यन्त्रणा नियमरूपा गरीयादा

वया उज्झितो देहाद्यभिमानरहितः पुमान् पञ्जरात्केसरी सिद्ध इव

जगज्जालात्निर्गच्छति ॥ ९६ ॥ वाचामिति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥

गम्भीरश्च प्रसन्नश्च गिराविव महाहृदः ।

परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वात्मनात्मनि ॥ ९८ ॥

सर्वकर्मफलत्यागी नित्यवृत्तो निराश्रयः ।

न पुण्येन न पापेन नेतरेण च लिप्यते ॥ ९९ ॥

स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथा नायाति रञ्जनम् ।

तज्ज्ञः कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम् ॥ १०० ॥

विहरञ्जनतावृन्दे देहकर्तृनपूजनैः ।

खेदाहादौ न जानाति प्रतिबिम्बगतैरिव ॥ १ ॥

निःस्तोत्रो निर्विकारश्च पूज्यपूजाविवर्जितः ।

संयुक्तश्च वियुक्तश्च सर्वाचारनयक्रमैः ॥ २ ॥

विषयाशादृशोऽङ्गितः अत्यन्तविरक्तः पुमान्वाचामतीतविषयः अती-
तषाग्विषयः शरदि नभःस्थलमिव कामपि निरुपाधिकां शोभामुप-
गतः ॥ ९७ ॥ गिरौ स्थितो महाहृद इव गम्भीरश्च प्रसन्नश्च
परानन्दरसाक्षुब्धः परमानन्दास्वादनिश्चलः स्वात्मनि स्वात्मना
स्वस्वरूपेण रमते ॥ ९८ ॥ सर्वेति ॥ नेतरेण विलिप्यते पुण्य-
पापाभ्यामितरेण जात्यायुर्भोगरूपेण तद्विपाकेनापि न लिप्यते ॥ ९९ ॥
स्फटिक इति ॥ स्फटिको मणिः प्रतिबिम्बेन नीलपीतादिना द्रव्येण
यथा रञ्जनं तद्वर्णसंक्रान्तिं नायाति तथा तज्ज्ञो ब्रह्मविदपि कर्म-
फलेन अन्तःकरणेन रञ्जनं नायाति ॥ १०० ॥ विहरन्निति ॥
जनतावृन्दे जनताः नानाजातीया जनसमूहाः तासां वृन्दे
व्यूहे विहरन् भेदाभिमानरहितस्तज्ज्ञो देहस्य कर्तृनैः शृङ्गे-
न पूजनैः गन्धपुष्पादिभिरर्चनैः प्रतिबिम्बगतैः स्वदेहप्रतिबिम्बगतै-
रशृङ्गेन पूजनैरिव खेदाहादौ न जानाति ॥ १ ॥ निःस्तोत्र इति ॥
तज्ज्ञः पुमान्निःस्तोत्रः स्वविषयात्परविषयाच्च स्तोत्रान्निष्पद्यन्तो निर्जि-

तस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च सः ।
 रागद्वेषभयानन्दैस्त्यज्यतेऽपि च युज्यते ॥ ३ ॥
 प्रमेये कस्यचिदपि नारोहति महाशयः ।
 प्रमेयीक्रियते चापि चालेनाप्यदुराशयः ॥ ४ ॥
 तनुं त्यजति वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथवा ।
 मा कदाचन वा राजन्वर्तमाने च वा क्षणे ॥ ५ ॥
 ज्ञानसंपत्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ।
 अहंभ्रान्तिर्हि बन्धाय मोक्षो ज्ञानेन तत्क्षयः ॥ ६ ॥
 संपन्नो यस्य सोऽयं तु पूजार्हो मनुजैः सदा ।
 स पूजनीयः स स्तुत्यो नमस्कार्यः स यत्नतः ॥ ७ ॥
 स निरीक्ष्योऽभिवाद्यश्च विभूतिविभवैषिणा ॥ ८ ॥

न यज्ञतीर्थैर्न तपःप्रदानै-

रासाद्यते तत्परमं पवित्रम् ।

कारश्च पूज्यपूजाविवर्जितः स्वव्यतिरिक्तस्य पूज्यस्याभावात् । सर्वा-
 चारनयक्रमैः कदाचित्संयुक्तः कदाचिद्वियुक्तश्च वर्तते ॥ २ ॥
 तस्मादिति ॥ तस्मात्तज्ज्ञाहोको नोद्विजते सर्वभूताभयप्रदानात् ।
 स च लोकान्नोद्विजते भयहेतोः स्वव्यतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात् ।
 रागादिभिस्त्यज्यते कदाचिद्युज्यते च ॥ ३ ॥ प्रमेय इति ॥ तज्ज्ञो
 महाशयत्वात् कस्यचिदपि प्रभोः प्रमेये प्रमाविषये नारोहति ।
 महतामपि कदाचिदुल्लभो भवतीत्यर्थः । असौ तज्ज्ञोऽदुराशयत्वात्
 चालेनापि कदाचित् प्रमेयीक्रियते । चालस्यापि कदाचित् सुलभो
 भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति ॥ क्षीणभयामयानामात्म-
 विदां सर्वां भयया सेयया परमं पदमासाद्यते । तत्पवित्रं परमं पदं

आसाद्यते क्षीणभवामयानां

भक्त्या सतामात्मविदां पदं यत् ॥ ९ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

एवमुक्त्वा स भगवान्मनुब्राह्मं गृहं ययौ ।

इक्ष्वाकुरपि तां दृष्टिमवष्टभ्य स्थिरोऽभवत् ॥ ११० ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे इक्ष्वाकूपाख्यानं

नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः

राम उवाच ॥

एवंस्थिते हि भगवज्जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ।

अपूर्वाऽतिशयः कोऽसौ भवत्यात्मविदां वर ॥ १ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

ज्ञस्य कस्मिंश्चिदेवाङ्गं भवत्यतिशयेन धीः ।

नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मा स आत्मन्येव तिष्ठति ॥ २ ॥

यद्वर्तीर्यतपोदानैरपि नासाद्यते ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वा स भगवानिति ॥

ब्रह्मगृहं ब्रह्मलोकम् ॥ ११० ॥ इति श्रीयोगवासिष्ठविवरणे निर्वाण-

प्रकरणे इक्ष्वाकूपाख्यानं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

पूर्वं स्वविचारेण दुर्वोधमपि तत्त्वं गुरूपदेशात्सुबोधमिति दर्शितम् । इदानीं बुद्धतत्त्वस्य विश्रान्तस्य नास्ति प्रायेण लौकिको व्यव-

हार इति निदर्शनार्थं मुनिव्याधवृत्तान्तो निरूप्यते—एवमिति ॥ एवं-

स्थिते जीवन्मुक्तस्य आकाशगमनादयोऽतिशया न सन्तीति पूर्वमु-

क्तम् । एवंस्थिते सति अस्य सन्मतेर्जीवन्मुक्तस्य अपूर्वाऽतिशयः

कोऽसौ भवति ॥ १ ॥ ज्ञस्येति ॥ ज्ञस्य धीः कस्मिंश्चिदेव विश्व-

विलक्षणे शुक्रचिदेव तत्त्वे अतिशयेन भवति । स च तावदेव

मत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैस्तत्रसिद्धैश्च भूरिशः ।
 कृतमाकाशयानादि का तत्र स्यादपूर्वता ॥ ३ ॥
 अणिमाद्यपि संप्राप्तं तादृशैरेव भूरिशः ।
 यत्नेन साधितत्वाच्चैर्नतरेणात्मदर्शिना ॥ ४ ॥
 एष एव विशेषोऽस्य न समो मूढबुद्धिभिः ।
 सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलं मनः ॥ ५ ॥

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः
 संशान्तसंमृतिचिरभ्रमनिर्णतस्य ।
 तज्ज्ञस्य यन्मदनकोपनिपादमोह-
 लोभापदामनुदिनं निष्ठुणं तनुत्यम् ॥ ६ ॥

नित्यवृत्तः प्रशान्तात्मा च सत्रात्मन्येव तिष्ठति नान्यदाशक्ते
 ॥ २ ॥ मन्त्रेति ॥ का तत्र स्यादपूर्वता आकाशगमनादेः पद्व्यादि-
 साधारणत्वात् जीवभावस्य वा निवृत्तेः को वा अपूर्वातिशय इत्यर्थः
 ॥ ३ ॥ अणिमाद्यपि अष्टविधमैश्वर्यमपि तादृशैर्मन्त्रादिसिद्धैरेव
 भूरिशः संप्राप्तम् । इतरेण त्वात्मदर्शिना न संप्राप्तम् । कृतः । तैरेव
 मन्त्रादिसिद्धैर्यत्नेन साधितत्वात् । आत्मदर्शिना त्वणिमाद्यनपेक्षिणा
 प्रयत्नेनासाधितत्वात् ॥ ४ ॥ एष एवेति ॥ अस्य हस्य सर्वत्र
 यादवगुनि आस्थापरित्यागाद्वेतोः सर्वत्र मनो नीरागममलं वेति
 यत् एष एवाम्य विशेषो मूढबुद्धिभिः समः साधारणो न भवति
 ॥ ५ ॥ तमेव विशेषमाह—एतावदिनि ॥ अलिङ्गमूर्तेर्यणां प्रमादि-
 लिङ्गरहितस्य संशान्तममृतिचिरभ्रमनिर्णतस्य संशान्तः समृत्तिरूपः
 चिरभ्रमो यस्य । अतएव निर्णतस्य निश्चिन्तस्य तज्ज्ञस्य मदनको-
 पनिपादमोहलोभापदां कामशोधादिनिमित्तानां आपदामनुदिनं

वासिष्ठ उवाच ॥

यथा सत्त्वमुपेक्ष्य स्रं अनैर्विप्रो दुरीहया ।

अङ्गीकरोति शूद्रत्वं तथा जीवत्वमीश्वरः ॥ ७ ॥

भूतानि द्विविधान्येव प्रतिसर्गे स्फुरन्ति वै ।

आद्यचित्स्पन्दजातानि तानि निष्कारणानि वै ॥ ८ ॥

ईश्वरात्समुपागत्य पुनर्जन्मान्तराणि तु ।

भूतान्यनुभवन्त्यङ्ग स्वकृतैरेव कर्मभिः ।

कार्यकारणभावोऽयमीदृशो जन्मकर्मभिः ॥ ९ ॥

निपुणं निर्विकारं तनुत्वं क्षय इति यत् एतावदेव लिङ्गं विशेष
इत्यर्थः ॥ ६ ॥ यथेति ॥ यथा हि कश्चिद्विप्रः स्वमात्मीयं सत्त्वं
जात्यादिभिः प्रशस्तत्वमुपेक्ष्याविचार्य दुरीहया पुत्रोत्पादनपर्यन्तशू-
द्राङ्गनासङ्गादिरूपया दुश्चेष्टया शूद्रत्वमङ्गीकरोति । तथाच
मनुः—‘शूद्रां क्षयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । जनयित्वा
सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव क्षीयते’ इति । तथा दुरीहया स्वसंरूपेण
स्वाविद्यया वा ईश्वरोऽपि जीवत्वमङ्गीकरोति । ‘अनेन जीयेनात्म-
नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी’ति ध्रुतेः ॥ ७ ॥ भूतानीति
श्लोकद्वयं सार्धं वाक्यम् ॥ द्विविधान्येष भूतानि चराचररूपाः
प्राणिनः प्रतिसर्गं स्फुरन्ति प्रादुर्भवन्ति । तत्र यानि भूतानि
आद्यचित्स्पन्दजातानि । स्पन्दः स्फुरणं सिसृक्षेति यावत् । आद्य-
चित्स्पन्दाज्जातानि भूतानि निष्कारणानि कर्मादेर्जन्मकारणम्यामा-
यां आत्मनश्च निर्विकारत्वेनाकारणत्वात् ॥ ८ ॥ ईश्वरात्समुपा-
गत्य तु भूतानि स्वकृतैः कर्मभिरेव पुनःपुनर्जन्मान्तराणि अनुभ-
वन्ति । जन्मकर्मयोगं कार्यकारणभाव ईदृशः दृष्टप्रकारः प्रथमं

अकारणमुपायान्ति सर्वे जीवाः परास्पदात् ।

पश्चात्तेषां स्वकर्माणि कारणं सुखदुःखयोः ॥ १० ॥

आत्माज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्पः कर्मकारणम् ॥ ११ ॥

संकल्पित्वं हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज ।

मोक्षस्तु निःसंकल्पित्वं तदभ्यासं धिया कुरु ॥ १२ ॥

सावधानो भव त्वं च ग्राह्यग्राहकसंगमे ।

अजस्रमेव संकल्पदशाः परिहरञ्जनैः ॥ १३ ॥

मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ।

भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ १४ ॥

अजस्रं यं यमेवार्थं पतत्यक्षगणोऽनघ ।

वक्ष्यते तत्र रागेण विरागेण विमुच्यते ॥ १५ ॥

जन्म कर्मणः सुकृतदुष्कृतरूपस्य कारणम् । अनन्तरं तु कर्म जन्मनो
नामरूपस्य कारणमित्यर्थः ॥ ९ ॥ एतदेव स्पष्टयति—अकारणमिति
अर्धश्रयं वाक्यम् ॥ सुखदुःखयोरित्युपलक्षणम् । जालायुयोरपि
नानारूपयोः स्वकर्माण्येव कारणम् । आत्माज्ञानात् आत्मतत्त्वस्या-
ज्ञानात् समुत्पन्नः संकल्पस्तु कर्मणां कारणम् ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ सावधान इति ॥ चक्षुर्दो हेत्वर्थे । अतो हेतोः स्वसं-
कल्पदशाः जनैरभ्यासक्रमेण परिहरन् ग्राह्यग्राहकसंगमे दृश्यदर्श-
नसंबन्धे अजस्रमेव सावधानो भव अव्यवहितो भव ॥ १३ ॥ अ-
घानप्रकारमेवाह—मा भवेति ॥ ग्राह्यभावात्मा दृश्यभावादात्माऽभि-
मानी मा भव । ग्राहकात्मा द्रष्टृत्वाभिमानी मा भव द्विर्द्वि-
ष्यमित्यानां भावानां कर्मकर्त्रादिवासनां त्यक्त्वा यच्छिष्टं वरु-
कमादिप्रिलक्षणं तन्मयो भव ॥ १४ ॥ अजस्रमिति ॥ अक्षगणः

यत्किञ्चिद्रोचते चित्ते तद्वद्भोऽसि भवस्थितौ ।
 न किञ्चिद्रोचते चित्ते तन्मुक्तोऽसि भवस्थितौ ॥ १६ ॥
 तस्मात्पदार्थनिचयाद्राम स्थावरजङ्गमात् ।
 वृणादेर्देवपर्यन्तान्मा किञ्चित्तव रोचताम् ॥ १७ ॥
 अरतिः सन्यदश्नासि यत्करोषि जहासि यत् ।
 न कर्तासि न भोक्तासि तत्र मुक्तमतिः शमी ॥ १८ ॥
 सन्तोऽर्तीतं न शोचन्ति भविष्यद्विन्तयन्ति नो ।
 वर्तमानं च गृह्णन्ति क्रमप्राप्तं सदानघ ॥ १९ ॥
 मनसि प्रथिताः पाशास्तृष्णामोहमदादयः ।
 मनसैव मनो नाम छेदनीयं विजानता ॥ २० ॥
 विवेकेनातितीक्ष्णेन बलादय इवायसा ।
 मनसैव मनश्छिन्धि संसारभ्रान्तिशान्तये ॥ २१ ॥
 क्षालयन्ति मलेनैव मलं क्षालनकोविदाः ।
 वारयन्त्यस्त्रमस्त्रेण विषं प्रतिविषेण च ॥ २२ ॥
 जीवस्य त्रीणि रूपाणि स्थूलसूक्ष्मपराणि तु ।
 तत्रास्य यत्परं रूपं तद्भज द्वे परित्यज ॥ २३ ॥
 पाणिपादमयो योऽयं देहो भोगाय बलगति ।
 भोगार्थमेतज्जीवस्य रूपं स्थूलमिह स्थितम् ॥ २४ ॥

इन्द्रियसमूहोऽयं यमेवार्थमजस्रं पतति गच्छति तत्र रागेण चेत्य-
 तति तर्हि बध्यते । विरागेण चेत्यतति तर्हि विमुच्यते ॥ १५ ॥ एतदे-
 वाह—यदिति ॥ १६ ॥ तस्मादिति ॥ तव तुभ्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ विवेकेनेति ॥ विवेकेन अस्तितीक्ष्णं यन्म-
 नस्तेन मनसा मलिनं मनश्छिन्धीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

स्वसंकल्पमयाकारे यावत्संसारभावि यत् ।

चित्तं तद्विद्धि जीवस्य रूपं रामातिवाहिकम् ॥ २५ ॥

आद्यन्तरहितं सत्यं चिन्मात्रं निर्विकल्पकम् ।

यत्तद्विद्धि परं रूपं जीवस्याद्यं तृतीयकम् ॥ २६ ॥

एतत्तुर्यपदं शुद्धमत्र चद्रपदो भव ।

संपरित्यज्य पूर्वं द्वे मा तत्रात्ममतिर्भव ॥ २७-॥

राम उवाच ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु स्थितं त्रिष्वप्यलक्षितम् ।

तुर्यं ब्रूहि विशेषेण विविच्य शुनिनायक ॥ २८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अहंभावानहंभावौ त्यक्त्वा सदसती तथा ।

यदसंसक्तमस्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥ २९ ॥

या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ।

साक्ष्यवस्था व्यवहृतौ सा तुर्यकलनोच्यते ॥ ३० ॥

॥ २४ ॥ स्येति ॥ चित्तमेवास्य जीवस्य आतिवाहिकम् । लोकान्तर-

गमनागमनयोग्यं सूक्ष्मरूपमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतदिति ॥

तुरीयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरापेक्षया चतुर्यम् ॥ २७ ॥ जाग्रदिति ॥

जाग्रदादिषु त्रिषु स्थितं अवस्थितमपि जाग्रदादिभिरलक्षितं अवशो-

पितं असंस्पन्दं तुर्यं ब्रूहीत्यर्थः ॥ २८ ॥ अहमिति ॥ यथेतन्नं

अहंभायानहंभावौ अहं नाहमिति चाभिमानं सदसती सत्त्वामत्त्वा-

भिमानं च त्यक्त्वा असंसक्तं स्वच्छं च स्थितं तत्तादृशचेतन्यं

तुर्यमुच्यते ॥ २९ ॥ येति ॥ स्वच्छा निष्कलङ्का समतया शान्ततया

च जीवन्मुक्तस्य स्थितिरूपायां व्यवहृतौ साक्ष्यवस्था औदासीन्या-

नैतज्जाग्रन्न च'स्वप्नः संकल्पानामसंभवात् ।
 सुषुप्तभावो नाप्येतदभावोज्जडतास्थितेः ॥ ३१ ॥
 शान्तसम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत् ।
 विलीनं तुर्यमित्याहुरबुद्धानां स्थिरं स्थितम् ॥ ३२ ॥
 अहंकारकलात्यागे समतायाः समुद्रमे ।
 विशरारौ कृते चित्ते तुर्यावस्थोपतिष्ठते ॥ ३३ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

अथेमं शृणु दृष्टान्तं कथ्यमानं मयाधुना ।
 प्रबुद्धोऽपि यथा बोधमुपैपि विबुधोपम ॥ ३४ ॥
 कस्मिंश्चित्काननामोगे महामौनव्यवस्थितम् ।
 दृष्ट्वाद्भुतमिदं किञ्चिन्मुनिं पप्रच्छ लुब्धकः ॥ ३५ ॥
 पश्चादुपगतो वाणभिन्नं मृगमभिद्भुतम् ।
 मुने मदीयवाणेन विद्धो मृग इहागतः ।
 क्व प्रयातो मृग इति प्रत्युवाच स तं मुनिः ॥ ३६ ॥
 समशीला वयं साधो मुनयो वनवासिनः ।
 नास्माकमस्त्यहंकारो व्यवहारेषु यः क्षमः ॥ ३७ ॥

वस्था सा तुर्यकलना तुर्यावस्थोच्यते ॥ ३० ॥ नैतदिति ॥ एतत्तु-
 र्यपदं जाग्रन्न स्वप्नश्च न संकल्पानामभावात् । एतत्सुषुप्तभावोऽपि
 न जडतास्थितेरभावात् ॥ ३१ ॥ शान्तेति ॥ शान्ता ये सम्यक्
 प्रबुद्धाः तेषां यथास्थितमेवेदं जगत् ब्रह्मणि विलीनं तत्तुर्यमित्याहुः ।
 अबुद्धानां तु स्थिरमेव स्थितम् ॥ ३२ ॥ अहमिति ॥ विशरारौ
 विशरणशीले ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कस्मिन्निति ॥ महामौनव्यवस्थितम् ।
 महामौनं नाम द्वैतप्रपञ्चाननुसंधानम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ समेति ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि करोतीह सखे मनः ।
 अहंकारमयं तन्मे नूनं प्रगलितं चिरम् ॥ ३८ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्या दशा वेद्मि न काश्चन ।
 तुर्य एवावतिष्ठेऽहं तत्र दृश्यं न विद्यते ॥ ३९ ॥
 वसिष्ठ उवाच ॥

इति तस्य वचः श्रुत्वा मुनिमुख्यस्य राघव ।
 लुब्धकोऽयमविज्ञाय जगामामिमतां दिशम् ॥ ४० ॥
 अतो वच्मि महाबाहो नास्ति तुर्येतरा दशा ।
 निर्विकल्पा हि चित्तुर्यं तदेवास्तीह नेतरत् ॥ ४१ ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं रूपं हि चेतसः ।
 शान्तं धोरं च मूढं च त्र्यात्म चित्तमिह स्थितम् ॥ ४२ ॥
 धोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थितम् ।
 मूढं सुषुप्तमायस्यं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् ॥ ४३ ॥

समशीलाः समं ब्रह्मेव शील्यन्त्यनुसंदधत इति समशीलाः । शीलं
 समाधायिविति धातुः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ जाग्रदिति ॥ तुर्ये पूर्वोष्ण्यायां
 तुर्यायस्यायाम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अत इति ॥ तुर्येतरा तुर्यव्यति-
 रिष्ठा दशा यस्तुनो नास्ति कल्पितत्वात् । हि यस्मात्कारणान्
 निर्विकल्पा चिदेव तुर्यम् ॥ ४१ ॥ जाग्रदिनि ॥ हि यस्मात्कारणान्
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्रयं चेतस एव रूपं अयम्या नात्मनोऽनो धोरं
 शान्तं मूढं चेति जाग्रदादिषु चित्तं त्र्यात्म त्रय आत्मानः भवभावा
 यस्य ग्राह्यं स्थितम् ॥ ४२ ॥ यत्तदेव विदुर्नोति-जाग्रन्मयं चित्तं
 धोरं भवेत् सुषुप्तुःस्वप्नमयम्यादुन्यात् । स्वप्नमयं चित्तं शान्तं तया-
 निषमंरम्भाभावात् । सुषुप्तमायस्यं मूढं जाग्रन्मूढविद्ययात् । त्रिभिः
 साक्षादित्येः हीनं ॥ चित्तं मृतं भवेत् निर्विकल्पकम् ॥ ४३ ॥

यच्च चित्तं मृतं यच्च सत्त्वमेकं स्थितं समम् ।
तदेव योगिनः सर्वे यत्नात्संपादयन्ति हि ॥ ४४ ॥

समस्तसंकल्पविलासमुक्ते

तुर्ये पदे तिष्ठ निरामयात्मा ।

यत्र स्थिताः साधु सदैव मुक्ताः

प्रशान्तभेदा मुनयो महान्तः ॥ ४५ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे मुनिव्याघोपाख्यानं

नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वोपह्व एव हि ।

नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं ब्रह्मेदमग्रिमम् ॥ १ ॥

शान्त एव चिदाकाशे स्वस्य समसमात्मनि ।

समग्रशक्तिखचिते ब्रह्मेति कलिताभिधे ॥ २ ॥

यथेति ॥ यच्च चित्तं मृतमित्युक्तं तच्च तदेव चित्तं सममेकं

च सर्वं सत्त्वगुणरूपं स्थितम् । अतस्तदेव चित्तं सर्वे योगिनो

यत्नात्संपादयन्ति ॥ ४४ ॥ समस्तेति ॥ यत्र यस्मिंस्तुर्ये पदे ॥ ४५ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे मुनिव्याघोपाख्यानं नाम

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पूर्वं विश्रान्तस्य बाह्यव्यवहारमारो नास्तीति दर्शितम् । इदानीं

सर्वस्य चास्य ज्ञानशास्त्रस्य ज्ञानभूमिमासारत्वात् तत्स्वरूपं विस्त-

रेण निरूपयितुं अन्तिममिदमारयानमारभ्यते—सिद्धान्त इति ॥

शान्तमग्रिममिदं ब्रह्मैवास्ति अविद्या माया तत्कार्यं च नास्तीति

सर्वप्रपञ्चापह्व एवाध्यात्मशास्त्राणां सिद्धान्तः ॥ १ ॥ शान्त इति

निर्णय केचिच्छून्यत्वं केचिद्विज्ञानमात्रताम् ।

केचिदीश्वररूपत्वं विवदन्ते परस्परम् ॥ ३ ॥

सर्वमेव परित्यज्य महामौनी भवानघ ।

निर्वाणवान्निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशान्तधीः ॥ ४ ॥

आत्मन्येव प्रशान्तात्मा मूकान्धवधिरोपमः ।

नित्यमन्तर्मुखो भूत्वा त्वमाखान्तः प्रपूर्णधीः ॥ ५ ॥

जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि राघव ।

अन्तः सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतम् ॥ ६ ॥

चित्तसत्ता परं दुःखं चित्तासत्ता परं सुखम् ।

अन्तश्चित्तं चिदेकात्मा नय क्षयमवेदनात् ॥ ७ ॥

श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ शान्तादिलक्षणे ब्रह्मेति कलिताभिधे चिदा-
काश एव केचिद्वादिनः शून्यत्वं केचित्तु विज्ञानमात्रतां केचित्पुन-
रीश्वररूपत्वं निर्णय परस्परं विवदन्ते ॥ २ ॥ ३ ॥ सर्वमिति ॥
त्वं च सर्वमेव विवादं परित्यज्य निर्मननो निःसंकल्पविकल्पः
क्षीणचित्तो निर्वासनचित्तः प्रशान्तधीश्च सन् महामौनी याज्ञमन-
नुसंदधन् निर्वाणवान् जीवन्मुक्तो भव ॥ ४ ॥ आत्मनीति ॥ त्वं
नित्यमन्तर्मुखो भूत्वा आत्मन्येव प्रशान्तात्मा निर्वृतचित्तः मूक-
ान्धवधिरोपमः चित्तस्यान्तर्मुखत्वात् निष्फलवातेन्द्रियव्यापारः
अन्तः प्रपूर्णवीराम्य तिष्ठ ॥ ५ ॥ जाग्रतीति ॥ जाग्रत्येव सत्येव
यातेन्द्रियव्यापारे सुषुप्तस्थो निर्विकारचित्तः कर्माणि कुरु । तदेव
स्पष्टयति—अन्तः सर्वपरित्यागी रागद्वेषादिदं मयं परित्यज्य बहिर्य-
यागनं यथाप्राप्तं कर्म कुरु ॥ ६ ॥ चित्तेति ॥ यतश्चित्तसत्तामपे-
क्ष्य परं दुःखमुते । अतश्चिदेकात्मा चिदेकरमः सन् अवेदनात्

दृष्ट्वा रम्यमरम्यं वा स्थेयं पापाणवत्सर्मम् ।

एतावतात्मयत्नेन जिता भवति संसृतिः ॥ ८ ॥

संवेदनीयं न सुखं नासुखं नैव मध्यमम् ।

एतावतात्मयत्नेन दुःखान्तोऽनन्त आप्यते ॥ ९ ॥

आपीनमण्डलशशाङ्कवदन्तरेव

श्रीमद्रसायनमयः सुखमेति तज्ज्ञः ।

विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारः

कुर्वन्न नाम कुरुते परमभ्युपेतः ॥ १० ॥

राम उवाच ॥

तप्तानां योगभूमीनामभ्यासः क्रियते कथम् ।

कीदृशानि च चिह्नानि भूमिकां प्रति योगिनः ॥ ११ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च भवति द्विविधः पुमान् ।

स्वर्गापवर्गोन्मुखयोः शृणु लक्षणमेतयोः ॥ १२ ॥

वाह्याननुसंधानाद्वेतोश्चित्तं क्षयं नय ॥ ७ ॥ दृष्ट्वेति ॥ रम्यमरम्यं वा दृष्ट्वा पापाणवत् समं निर्विकारं स्थेयम् । एतावतेयात्मयत्नेन संसृतिर्जिता भवति ॥ ८ ॥ संवेदनीयमिति ॥ मुरमेतत् दुःखमेतत् मध्यममनुभयरूपमेतदिति त्रितयमपि न संवेदनीयं नानुसंधानीयम् । एतावतात्मयत्नेन अनन्तो दुःखान्तः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिराप्यते ॥ ९ ॥ आपीनेति ॥ आपीनमण्डलशशाङ्कवत् पूर्णेन्दुवत्तज्ज्ञः अन्तः श्रीमद्रसायनमयः अमृतमयः सुखं स्वरूपमुन्वमेति । विज्ञातसर्वभुवनत्रयवस्तुसारः तज्ज्ञः परं परमात्मानं अभ्युपेतः फर्माणि कुर्वन्नपि न नाम कुरुते न कुरुन एव अभिमानाभावात् ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रवृत्त इति ॥ स्वर्गापवर्गोन्मुखयोः मत्ता-

कियत्तन्नाम निर्वाणं वरं संसृतिरेव मे ।

इति निर्णीय कर्ता यः स प्रवृत्त उदाहृतः ॥ १३ ॥

चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् ।

अनेकजन्मनामन्ते विवेकी जायते पुमान् ॥ १४ ॥

असारा वत संसारव्यवस्थालं ममैतया ।

किं कर्मभिः पर्युपितैर्दिनं तैरेव नीयते ॥ १५ ॥

मधर्मानुष्ठानेन स्वर्गोन्मुखः प्रवृत्तः । निष्कामधर्मानुष्ठानेनापवर्गो-
न्मुखो निवृत्तः ॥ १२ ॥ कियदिति ॥ तत् निर्वाणं नाम कियत् ।
अल्पमेव । भोक्तव्यस्य वस्तुवन्तरस्याभावात् । संसृतिरेव मे वरं
प्रार्थनीयं वस्तु भोक्तव्यानां विषयसुखानामानन्त्यात् । इति निर्णीय
यः प्रवृत्तिहेतुभूतानि कर्माणि कर्ता स पुमान्प्रवृत्त उदाहृतः ॥ १३ ॥
चलेति ॥ चलार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवाप्रवेशवत् चलयोरर्णवयोर्यु-
गम्य युग्मस्य छिद्रे मध्यवर्तितीरविवरे कूर्मस्य ग्रीवया साधनभू-
तया प्रवेशे सति यथा पुरतो निर्गमने पश्चान्निवर्तते तथैव छिद्रा-
वस्थाने वा नच कापि विश्रान्तिः तथा प्राक्तनं भवसागरं परित्यज्य
भवान्तरं प्रविविश्रोर्जीवस्य न कापि विश्रान्तिः । तथाहि । प्राक्तने
जन्मनि जरामरणादिदुःखपरम्परा भाविनि चाल्यादिदुःखसंततिः
मध्यवर्तिनि यातनादेहे गर्भवासे च महत् दुःखमिति । इत्थं दुः-
खमयानां अनेकेषां जन्मनां अन्ते पुमान् कुतश्चित् पुण्यपरिपाकात्
विवेकी जायते ॥ १४ ॥ असारेति ॥ संसारव्यवस्था असारा
निःमारा वत । मम एतया संसारव्यवस्थया अलम् । पर्युपितैर्ग-
तमारेः कर्मभिरपि किं फलं किमिति तैरेव पर्युपितैः कर्मभिर्दिन-

क्रियातिशयनिर्मुक्तं किं स्याद्विश्रमणं परम् ।
 इति निश्चयवान्योऽन्तः स निवृत्त इति स्मृतः ॥ १६ ॥
 कथं विरागवान्भूत्वा संसारान्धि तराम्यहम् ।
 एवं विचारणपरो यदा भवति सन्मतिः ॥ १७ ॥
 विरागमुपयात्यन्तर्वासनास्वनुवासरम् ।
 क्रियासुदाररूपासु क्रमते मोदतेऽन्वहम् ॥ १८ ॥
 ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सति ।
 नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥ १९ ॥
 अनन्योद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते ।
 पापाद्विभेति सततं न च भोगमपेक्षते ॥ २० ॥
 स्नेहप्रणयगर्माणि पेशलान्युचितानि च ।
 देशकालोपपन्नानि वचनान्यभिभाषते ।

तदासौ प्रथमामैकां प्राप्तो भवति भूमिकाम् ॥ २१ ॥

मखिलं नीयते ॥ १५ ॥ क्रियातिशयेति ॥ क्रियातिशयेन निर्मुक्तं
 कर्मफलतारतम्यरहितं परमुत्कृष्टं विश्रमणं किं स्यात् इत्येवमन्तर्नि-
 श्चयवान् यो मुमुक्षुः स निवृत्त इति स्मृतः ॥ १६ ॥ कथमिति श्लोक-
 पट्टं वाक्यम् ॥ विरागो वैराग्यम् ॥ १७ ॥ अनुवासरं प्रतिदिनं
 वासनासु विरागमुपयाति । उदाररूपासु प्रशस्तासु क्रमते कर्तुमु-
 त्सहते । 'वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः' इत्यात्मनेपदम् ॥ १८ ॥ ग्राम्या-
 स्त्विति ॥ ग्राम्यासु ग्रामे भवासु जडानां चेष्टासु कृप्यादिषु विचि-
 कित्सति संशयेन युक्त इत्यर्थः । परेषां मर्माणि नोदाहरति नोद्वा-
 टयति । 'न कंचिन्मर्मणि स्पृशेन्' इति निषेधात् ॥ १९ ॥ अनन्यो-
 द्वेगकारीणि अन्येषामभयंकराणि । मृदुकर्माणि अहिंसाणि कर्माणि
 ॥ २० ॥ स्नेहप्रणयगर्माणि स्नेहः प्रेमा प्रणयो विश्रम्भस्तद्गर्माणि

मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते ।

यतःकुतश्चिदानीय ज्ञानशास्त्राण्यवेक्षते ॥ २२ ॥

एवं विचारवान्यः स्यात्संसारोत्तरणं प्रति ।

स भूमिकावानित्युक्तः शेषस्त्वार्य इति स्मृतः ॥ २३ ॥

विचारनाम्नीमितरामागतो योगभूमिकाम् ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारधारणाध्यानकर्मणः ।

मुख्यया व्याख्यया ख्याताञ्छ्रयति श्रेष्ठपण्डितान् ॥ २४ ॥

पदार्थप्रविभागज्ञः कार्याकार्यविनिर्णयम् ।

जानात्यधिगतश्च व्यो गृहं गृहपतिर्यथा ॥ २५ ॥

मदाभिमानमात्सर्यदम्भमोहातिशायिताम् ।

बहिरप्यर्थितामीपच्यजत्यहिरिव त्वचम् ॥ २६ ॥

॥ २१ ॥ मनसा वाचा च सज्जनान् ज्ञानिन उपसेवते शुभ्रूपते ।

इत्यमाचरन्सन्मतिः प्रथमां शुभेच्छारूपामेकां भूमिकां प्राप्नो

भवतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ एवमिति ॥ संसारोत्तरणं प्रति एवं

पूर्वोक्तप्रकारेण यो विचारयान्म्यात् स एव भूमिकावानित्युक्तः

प्रथमभूमिकां प्राप्त इत्युच्यते । शेषस्तु मन्मार्गवर्ती आर्य इति स्मृतः

॥ २३ ॥ विचारेणि श्लोकरूपञ्चकं धाम्यम् ॥ धुनिस्मृतिसदाचार-

धारणाध्यानकर्मणः धन्यादयः कर्माणि कर्तव्यानि अनुसंधेयानि च

येषां तान् । मुख्यया प्रशस्तया व्याख्यया अध्यात्मशास्त्राणां

व्याख्यानेन ग्यातान् श्रेष्ठपण्डितान् श्रयति । ध्यानकर्मणामिति

प्राटे निर्धारणे षष्ठी । धन्यादितत्पराणां मध्ये ये भेदाः पण्डितान्

अपतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञः नित्यानित्यवानुप्रविभा-

गतः अधिगतश्च व्यः भुताध्यात्मशास्त्रः गृहपतिः गृहनिव पार्श्व-

कार्यविनिर्णयं सत्त्वतो जानाति ॥ २५ ॥ ईशद्विगर्धितां एतृतामपि

इत्थंभूतमतिः शास्त्रे गुरुसज्जनसेवया ।

स रहस्यमशेषेण यथावदधिगच्छति ॥ २७ ॥

असंसङ्गाभिधामन्यां तृतीयां योगभूमिकाम् ।

ततः पतत्यसौ कान्तः पुष्पशय्यामिवामलाम् ॥ २८ ॥

यथावच्छास्त्रवाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलाम् ।

तापसाश्रमविश्रान्तैरध्यात्मकयनक्रमैः ॥ २९ ॥

संसारनिन्दकैस्तद्वैराग्यकथनक्रमैः ।

शिलाशय्यासनासीनो जरयत्यायुराततम् ॥ ३० ॥

वनावनिविहारेण चित्तोपशमशोभिना ।

असङ्गसुखसौख्येन कालं नयति नीतिमान् ॥ ३१ ॥

मदाभिमानमात्सर्यदम्भमोहातिशायितां मदादीनामविशयसंपत्तिं
अहिंस्त्वचमिव त्यजति ॥ २६ ॥ इत्थंभूतमतिः पूर्वोक्तसद्वासना-
वासितमतिः सः द्वितीयभूमिकां प्राप्तो गुरुसज्जनसेवया साधनेन
शास्त्रे रहस्यं तत्त्वं यथावत्सम्यग्धिगच्छति ॥ २७ ॥ असंसंगेति
श्लोकपञ्चकं वाक्यम् ॥ असंसङ्गाभिधां तृतीयां अनुमानसेति या
पूर्वोक्ता सैव मानमस्य । अनुत्वादिपयेज्जासङ्गाभावादसंसङ्गाभिधा-
संपन्नेति न पूर्वोत्तरविरोधः ॥ २८ ॥ शास्त्राणां अध्यात्मविषयाणां
वाक्यार्थे आत्माद्वैतलक्षणे यथावन्निश्चलां मतिमाधाय तापसाश्रमेषु
विश्रान्तैरध्यात्मनिष्ठैः सह अध्यात्मकयनक्रमैः ॥ २९ ॥ संसार-
निन्दकैर्वैराग्यकथनैश्च शिलायामेव शय्यायां यत्रैवासन एवासीनः
सन्नाततमायुर्जरयति क्षपयति ॥ ३० ॥ व्युत्थानदशायां वनाव-
निविहारेण समाधौ पुनश्चित्तोपशमशोभिना असङ्गसुखसौख्येन
शब्दादिसङ्गमुखादन्यत् यत्सौख्यं तेन अविद्यमानं सङ्गमुखं येषां

अभ्यासात्साधुशास्त्राणां करणात्पुण्यकर्मणाम् ।
 जन्तोर्यथावदेवेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति ॥ ३२ ॥
 तृतीयां भूमिकां प्राप्य बुद्धोऽनुभवति स्वयम् ।
 द्विप्रकारमसंसङ्गं तस्य भेदमिमं शृणु ॥ ३३ ॥
 द्विविधोऽयमसंसङ्गः सामान्यः श्रेष्ठ एव च ।
 नाहं भोक्ता न कर्ता च न बाध्यो न च बाधकः ॥ ३४ ॥
 इत्यसञ्जनमर्थेषु सामान्यासङ्गनामकम् ॥ ३५ ॥
 प्राक्कर्मनिर्मितं सर्वमीश्वराधीनमेव वा ।
 सुखं वा यदि वा दुःखं कैवात्र मम कर्तृता ॥ ३६ ॥
 भोगाभोगा महारोगाः संपदः परमापदः ।

तेषां आत्मारामाणां यत्सौख्यं तेनेति वा स्वरूपसुखमुच्यते । तेन
 च कालं जीवितकालं नयति ॥ ३१ ॥ इयं वस्तुदृष्टिः असंसङ्गा-
 मिधायां भूमिकायां या ज्ञानकक्षा सेयमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
 तत्रैवावान्तरभेदनिरूपणायाह—तृतीयामिति ॥ तृतीयां भूमिकां
 प्राप्य बुद्धो ज्ञानी सामान्यं श्रेष्ठमेव च द्विप्रकारमसंसङ्गमनुभवति
 ॥ ३३ ॥ नेति ॥ अहं कर्ता न निष्क्रियत्वात् । भोक्ता च न
 नित्यवृत्तत्वात् । बाधकश्च न निर्व्यापारत्वात् ॥ ३४ ॥ इत्येवमर्थेषु
 यदसञ्जनं सङ्गरहितं तत्सामान्यासङ्गनामकम् ॥ ३५ ॥ एतदेव
 प्रपञ्चयति—प्रागिति श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ सुखं वा दुःखं वा सर्वं
 निरीश्वरवादे प्राक्कर्मनिर्मितम् । सेश्वरवादे तु ईश्वराधीनमेव । अत्रा-
 स्मिन्पञ्चद्वयेऽपि मम कैव कर्तृता । न काचिदित्यर्थः ॥ ३६ ॥
 भोगाभोगाः विषयविस्माराः महारोगाः पर्यन्तपरितापित्वात्
 संपदः समृद्धयः परमापदः अर्जनरक्षणादिनिमित्तदुःखहेतुत्वात् ।

वियोगायैव संयोगा आधयो व्याधयो धियः ॥ ३७ ॥

कालः कवलनोद्युक्तः सर्वभावान्विनाशयन् ।

तिष्ठतीति विचारो यः सामान्योऽसावसंगमः ॥ ३८ ॥

अनेन क्रमयोगेन संयोगेन महात्मनाम् ।

वियोगेनासत्तामन्तः प्रयोगेणात्मसंविदाम् ॥ ३९ ॥

पौरुषेण प्रयत्नेन संतताभ्यासयोगतः ।

करामलकवद्वस्तुन्यागते स्फुटतां दृढम् ॥ ४० ॥

नाहं कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राक्तनं मम ।

कृत्वा दूरतरे नूनमिति शब्दार्थभावनाम् ॥ ४१ ॥

संसाराम्बुनिधेः पारे सारे परमकारणे ।

यन्मौनमासनं शान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥ ४२ ॥

आधयश्चिन्ता धियो व्याधयः बुद्धिभेदहेतुत्वात् ॥ ३७ ॥ कालश्च
कवलनोद्युक्तः संहारोद्यतः सन्सर्वभावान्विनाशयन् तिष्ठतीति यो
विचारः असौ सामान्यासंगमः ॥ ३८ ॥ श्रेष्ठमसङ्गमाह—अनेनेति
श्लोकचतुष्टयं वाक्यम् ॥ अनेन पूर्वोक्तक्रमयोगेन अभ्यासयोगेन
महात्मनां संयोगेन असतां दुर्जनानां वियोगेन वर्जनेन आत्मसं-
विदां आत्मविचाराणां प्रयोगेण च ॥ ३९ ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन यः
संतताभ्यासः समाध्यभ्यासः तद्योगतः करामलकवद्वस्तुनि स्फुट-
तामागते सति ॥ ४० ॥ नाहं कर्ता ईश्वरः प्राक्तनं वा कर्मैव कर्तेति
शब्दार्थभावनां शब्दार्थानुसंधानं दूरतरेऽत्यन्तदूरे कृत्वा त्यक्त्वा
॥ ४१ ॥ परमकारणे सर्वकारणे सारे अबाधिते संसाराम्बुनिधेः
पारे प्रपञ्चातीते परे ब्रह्मणि मौनं शान्तं च यदासनं तच्छ्रेष्ठासङ्ग

यन्नान्तर्न वहिर्नाथो नोर्ध्वं नाशासु नाम्बरे ।
 न पदार्थे नापदार्थे न जडे न च चेतने ॥ ४३ ॥
 आश्रितं भासनं शान्तमभासनमभावनम् ।
 अनाद्यन्तमजं कान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥ ४४ ॥
 संतोषामोदमधुरः सत्कार्यामलपल्लवः ।
 चित्तनालाग्रसंलीनो विघ्नकण्टकसंकटः ॥ ४५ ॥
 विवेकपद्मां रूढोऽन्तर्विवेकार्कविकासितः ।
 फलं फलत्यसंसङ्गां तृतीयां भूमिकामिमाम् ॥ ४६ ॥
 समयायाद्विशुद्धानां संचयात्पुण्यकर्मणाम् ।

उच्यते ॥ ४२ ॥ तदेव विशिनष्टि—यदिति श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥
 यद्भासनरूपमाश्रितमन्तरादिभिः देशविशेषैर्भावाभावरूपैः जडाजड-
 रूपैर्वस्तुभिर्न परिच्छिद्यते ॥ ४३ ॥ अभासनं अविद्यमानं स्वव्य-
 तिरिक्तं भासनं प्रकाशकं यस्य । अभावनं अविद्यमानं भावनं
 स्वव्यतिरिक्तं कारणं यस्य तादृशं सर्वप्रकाशकं सर्वकारणं च अना-
 द्यन्तमजं शान्तं कान्तं च तत्तादृशं भासनरूपमाश्रितं श्रेष्ठासङ्ग
 उच्यते ॥ ४४ ॥ अस्यास्तृतीयभूमिकाया हेतुमाह—संतोषेति श्लोक-
 द्वयं वाक्यम् ॥ संतोषामोदमधुरः अलंबुद्धिः संतोषः तज्जन्येना-
 मोदेन हर्षेण मधुरः मकरन्दवान् । सत्कार्याण्येवामलानि पद्मानि
 पत्राणि यस्य सः । चित्तमेव नालः तस्याग्रे संहीनः विघ्नेरेव
 कण्टकैः संकटः संकीर्णः ॥ ४५ ॥ अन्तर्हृदये रूढो विवेकरूपेणा-
 र्केण विकासितः सन् विवेकपद्मां असंसङ्गां तृतीयानिमां भूमियामेव
 फलं फलति ॥ ४६ ॥ इदानीं प्रथमभूमिकाया हेतुमाह—समया-
 यदिति ॥ विशुद्धानां निष्कल्मषाणां सज्जनानां समयायात् पुण्य-

काकतालीययोगेन प्रथमोदेति भूमिका ॥ ४७ ॥

भूमिः प्रोदितमात्रान्तरमृताङ्कुरिकेव सा ।

विवेकेनान्बुसेकेन रक्ष्या पाल्या प्रयत्नतः ॥ ४८ ॥

येनांशेनोद्धृत्येपा विचारेणोदयं नयेत् ।

तमेवानुदिनं यत्नात्कृषीवल इवाङ्कुरम् ॥ ४९ ॥

एषा हि परिमृष्टान्तरन्यासां प्रसवैकभूः ।

द्वितीयां भूमिकां यत्नात्तृतीयां प्राप्नुयात्ततः ॥ ५० ॥

श्रेष्ठासंसङ्गता ह्येषा तृतीया भूमिकात्र हि ।

भवति प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः पुमान् ॥ ५१ ॥

राम उवाच ॥

मूढस्यासत्कुलोत्थस्य प्रवृत्तस्याधमस्य च ।

अप्राप्तयोगसङ्गस्य कथमुत्तरणं भवेत् ॥ ५२ ॥

कर्मणा संचयाच्च काकतालीययोगेन दैवगत्या प्रथमा भूमिकोदेति ॥ ४७ ॥ भूमिरिति ॥ सा प्रथमा भूमिरमृताङ्कुरिकेव प्रोदितमात्रापि विवेकेन विवेकरूपेणान्बुसेकेन प्रयत्नतः पाल्या रक्ष्या च ॥ ४८ ॥ येनेति ॥ एषा भूमिका येनांशेनोद्धृत्येति तमेवांशं विचारेण यत्नादनुदिनं कृषीवलोऽङ्कुरमिवोदयं नयेत् ॥ ४९ ॥ एषेति ॥ एषा भूमिका अन्तःपरिमृष्टा विचारेणोदय नीता सती अन्यासां भूमिकानां प्रसवैकभूः । ततस्तस्या एव भूमिकाया हेतोर्द्वितीयां तृतीया च भूमिका प्राप्नुयात् ॥ ५० ॥ श्रेष्ठेति ॥ येषां श्रेष्ठा असंसङ्गता तृतीया भूमिकास्त्रि अत्र अस्या भूमिकाया वर्तमानः पुमान् प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनो भवति ॥ ५१ ॥ मूढस्येति ॥ मूढस्य अज्ञ-

एकामथ द्वितीयां वा तृतीयां वैतरां च वा ।

आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन्गतिः ॥ ५३ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

मूढस्यारूढदोषस्य तावत्संस्मृतिरावता ।

यावज्जन्मान्तरशतैर्नोदिता प्रथमात्र भूः ॥ ५४ ॥

अथवा साधुसंगत्या काकतालीययोगतः ।

संसारस्य परामर्शाद्वैराग्यं समुदेति हि ॥ ५५ ॥

वैराग्येऽभ्युदिते जन्तोरवश्यं भूमिकोदयः ।

ततो नश्यति संसार इति शास्त्रार्थसंग्रहः ॥ ५६ ॥

योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः ।

भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥ ५७ ॥

ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च ।

मेरुपर्वतकुञ्जेषु रमते रमणीसखः ॥ ५८ ॥

स्य प्रवृत्तस्य कान्यकर्मनिष्ठस्य ॥ ५२ ॥ एकामिति ॥ द्वितीयां तृतीयामि-

तरां च वा एकां भूमिकामारूढस्य अथानन्तरं मृतस्य कीदृशी

गतिः ॥ ५३ ॥ प्रथमप्रश्नस्योत्तरं श्लोकत्रयेणाह—मूढस्येति ॥

आरूढदोषस्य प्रवृद्धरागादिदोषस्य मूढस्य जन्मान्तरशतैरपि याव-

त्प्रथमा भूमिका नोदिता तावत्संस्मृतिरेवावता भवति ॥ ५४ ॥

अथवा काकतालीययोगतः साधुसंगत्या संसारस्य परामर्शोपद-

र्शनाद्वैराग्योदये ॥ ५५ ॥ भूमिकोदयात्संसारो नश्यतीति शास्त्र-

ार्थसंग्रहः ॥ ५६ ॥ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं श्लोकपञ्चकेनाह—योगेति ॥

योगभूमिकया प्रथमादिष्वन्यतमयोत्क्रान्तजीवितस्य मृतस्य शरीरिणो

जीवस्य भूमिकांशानुसारेण भूमिकाप्रकर्षानुसारेणैव पूर्वदुष्कृतं

क्षीयते ॥ ५७ ॥ ततः सुकृतमहिम्ना सुरविमानादिषु स्वर्गप्रदेशेषु

ततः सुकृतसंभारे दुष्कृते च पुरा कृते ।
 भोगक्षयात्परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि ॥ ५९ ॥
 शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् ।
 जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः ॥ ६० ॥
 तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधाः ।
 दृष्टोपरिपतन्त्युच्चैरुत्तरं भूमिकाक्रमम् ॥ ६१ ॥
 भूमिकात्रितयं त्वेतद्राम जाग्रदिति स्मृतम् ।
 जाग्रतीवात्र विस्पष्टं भेदबुद्ध्यनुवर्तनात् ॥ ६२ ॥
 उदेति योगयुक्तानामत्र केवलमार्यता ।
 यां दृष्ट्वा मूढबुद्धीनामप्युदेति मुमुक्षुता ॥ ६३ ॥
 कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् ।
 तिष्ठति प्रकृताचारो यः स आर्य इति स्मृतः ॥ ६४ ॥

रमणीसरो रमते ॥ ५८ ॥ ततः पुरा कृते सुकृतसंभारे दुष्कृते
 च भोगक्षयात् क्षयहेतोर्भूमिकांशाश्च परिक्षीणे सति भुवि ॥ ५९ ॥
 शुचीनां गुणवतां श्रीमतां सतां गुप्ते सुरक्षिते गेहे योगिनो जायन्ते ।
 जनित्वा चैते योगवासितत्वात् योगमेव सेवन्ते ॥ ६० ॥ तत्र च
 प्राग्भावनाभ्यस्तं योगभूमिकाक्रमं दृष्ट्वा उत्तरं भूमिकाक्रमं परिपतन्ति
 अभ्यसन्ति ॥ ६१ ॥ भूमिवेति ॥ एतत्पूर्वोक्तं भूमिकात्रितयं जाग्रदिति
 स्मृतम् । इतः अत्र अस्यां भूमिकायां जाग्रतीव विस्पष्टं भेदबुद्ध्यनुवर्त-
 नात् ॥ ६२ ॥ उदेतीति ॥ अत्र भूमिकात्रये योगयुक्तानां पूर्वमार्यता
 केवलमुदेति यामार्यतां दृष्ट्वा मूढबुद्धीनामपि मुमुक्षुतोदेति ॥ ६३ ॥
 आर्यलक्षणं श्लेषद्वयेनाह—कर्तव्यमिति ॥ प्रकृताचारः प्रकृतमाव-
 श्यकं देहधारणोपयुक्तमाचरन् यथास्थितं स्थितिर्निर्यादा वदनतिक्रम्य

यथाचारं यथाचित्तं यथाशास्त्रं यथास्थितम् ।

व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः ॥ ६५ ॥

प्रथमायामङ्कुरितं भूमौ विकसितं ततः ।

द्वितीयायां तृतीयायां फलत्यार्यत्वमुत्तमम् ॥ ६६ ॥

आर्यतायां मृतो योगी शुद्धसंकल्पसंभृतान् ।

मोगान्भुक्त्वा चिरं कालं योगवाञ्छायते पुनः ॥ ६७ ॥

भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते ।

सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचन्द्रोदयोपमे ॥ ६८ ॥

निर्विभागमनाद्यन्ते योगिनो युक्तचेतसः ।

समं सर्वं प्रपश्यन्ति चतुर्थी भूमिकां गताः ॥ ६९ ॥

अद्वैते सैर्यमायाते द्वैते प्रथममागते ।

पश्यन्ति स्वमवलोकं चतुर्थी भूमिकामिताः ॥ ७० ॥

भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते ।

चित्तं तु शरदभ्रांशविलायं प्रविलीयते ॥ ७१ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ प्रथमायामिति ॥ आर्यत्वं प्रथमायां भूमावङ्कुरितं भवति । ततो द्वितीयायां विकसितं सत् तृतीयायां फलति ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ भूमिकेति श्लोकद्वयं वाक्यम् । पूर्वोक्तभूमिकात्रितयाभ्यासात् अज्ञाने क्षयमागते सम्यग्ज्ञानोदये च सति चित्ते पूर्णचन्द्रोदयोपमे सति

॥ ६८ ॥ अनाद्यन्ते वस्तुनि युक्तचेतसः चतुर्थी भूमिकां गता योगिनः सर्वं जगन्निर्विभागं समं प्रपश्यन्ति ॥ ६९ ॥ अद्वैत इति ॥

इताः प्राप्ताः ॥ ७० ॥ भूमिकेति ॥ चतुर्थी भूमिका स्वप्न उच्यते । यस्माद्यस्यां भूमिकायां चित्तं शरदभ्रांशविलायं प्रविलीयते । शरद-

केवलं क्षीणमनन आस्ते द्वैतैक्यनिर्गतः ॥ ७७ ॥

निर्ग्रन्थिः शान्तसंदेहो जीवन्मुक्तो विभावनः ।

अनिर्वाणोऽपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः ॥ ७८ ॥

अन्तःशून्यो वहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ।

अन्तःपूर्णो वहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ॥ ७९ ॥

किञ्चिदेवैष संपन्नस्त्वथैष न किञ्चन ।

पृथ्वा भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात् ॥ ८० ॥

सद्रूपश्च न निर्वासनत्वात् । अहं न अहमित्यभिमानाभावात् । अनहंकृतिश्च न देहेन्द्रियादिप्रवर्तकत्वात् किं तर्हि केवलं क्षीणमन-
नत्वात् निर्विकल्पत्वात् । द्वैतैक्यनिर्गतः भेदाभेदाभ्यां निर्गतो
व्यपदेश्य आस्ते ॥ ७७ ॥ किञ्च निर्ग्रन्थिः अहंकारस्य ग्रन्थिरु-
पस्य विच्छिन्नत्वात् । शान्तसंदेहो विभावनो विगतवासनश्च
जीवन्मुक्तो योगी अनिर्वाणोऽपि देहं धारयन्नपि निर्वाणः निरहंका-
रत्वात् निर्वासनत्वाच्च चित्रदीप इव आलेख्यगतप्रदीप इव स्थितः
॥ ७८ ॥ अन्तरिति ॥ किञ्च प्रपञ्चदृष्ट्या अन्तःशून्यो निर्वासन-
त्वात् । वहिःशून्यो वहिरपि ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यनुसंधानात्तथापि
अम्बरे वर्तमानः शून्यकुम्भ इव रिक्तो घट इव भवति । किञ्च
ब्रह्मदृष्ट्या अन्तःपूर्णः सर्वदान्तर्भावनात् । वहिश्च पूर्णो वहिरपि
ब्रह्मभावनात् । तथाचार्णवे वर्तमानः पूर्णकुम्भ इव च भवति
॥ ७९ ॥ किञ्चिदिति ॥ एष षष्ठभूमिगतो योगी किञ्चिदेव यत्तुसं-
पन्नो जातः सद्रूपत्वात् । अथवा ण्य न किञ्चन संपन्नः अव्यपदे-
श्यत्वात् । इत्थं षष्ठ्यां भूमौ स्थित्वा अमौ योगी सप्तमी भूमि-

विदेहमुक्तता तूक्ता सप्तमी योगभूमिका ।

अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा भवभूमिषु ॥ ८१ ॥

कैश्चित्सा शिव इत्युक्ता कैश्चिद्ब्रह्मेत्युदाहृता ।

कैश्चिद्विष्णुरिति प्रोक्ता कैश्चिच्छून्यमिति स्मृता ॥ ८२ ॥

अर्थ इत्युदिता कैश्चित्कैश्चित्काल इति स्मृता ।

कैश्चित्प्रकृतिपुंभावविभाग इति भाविता ॥ ८३ ॥

अन्यैरप्यन्यथा नानाभेदैरात्मविकल्पितैः ।

नित्यमव्यपदेश्यापि कथंचिद्व्यपदिश्यते ॥ ८४ ॥

सप्तैता भूमिकाः प्रोक्ता मया तव रघूद्वह ।

आसामभ्यासयोगेन न दुःखमनुभूयते ॥ ८५ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

अस्त्यनन्तमदोन्मत्ता मृदुमन्थरचारिणी ।

करिणीविग्रहव्यग्रा महादशनशङ्खिनी ॥ ८६ ॥

कामामुयात् ॥ ८० ॥ विदेहेति श्लोकधनुष्टयं वाक्यम् ॥ सप्तमी

योगभूमिका तु विदेहमुक्ततोक्ता शान्ता वचसां अगम्या च सा

भवभूमिषु सीमा अघातिः । इतः परं भूमिकान्तरस्याभावात् ॥ ८१ ॥

सा च निरुपाधिकत्वान्नित्यमव्यपदेश्यापि तत्तन्मतभेदेन तैस्तैर्वा-

दिभिः शिवादिशब्दैः कथंचित्कल्पितोपाधिना व्यपदिश्यते ॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ अत्र च सप्तानां योगभूमिकानां नामानि लक्ष-

णानि च पूर्वमुक्तवान्नोक्तानि तत्तद्भूमिकावतां चिह्नान्येव तु पूर्व-

मनुक्तत्वादिह पृष्ठानि प्रपञ्चितानि च यथात्र नोक्तं नामादिकं तदु-

त्पत्तिप्रकरणे लवणाख्याने द्रष्टव्यम् ॥ ८५ ॥ अस्तीति ॥ करि-

णी नाम इच्छा तस्याश्च मदो वासनान्यूहः महादशनौ धर्माधर्मा-

वित्यादिरामप्रभानन्तरं वसिष्ठ एव स्पष्टीकरिष्यति महादशनाभ्या-

मा चेन्निहन्यते नूनमनन्तानर्थकारिणी ।

तदैतासु समग्रासु भूमिकासु नरोऽज्ययी ॥ ८७ ॥

करिणी मदमत्ता सा यावन्न विजितौजसा ।

को नाम सुभटस्तावत्संपत्समरभूमिषु ॥ ८८ ॥

राम उवाच ॥

कासौ प्रमत्ता करिणी काश्च ता रणभूमयः ।

कथं निहन्यते चैषा क्व चैषा रमते चिरम् ॥ ८९ ॥

वासिष्ठ उवाच ॥

रामेच्छा नाम करिणी सेदं मेऽस्त्विति रूपिणी ।

शरीरकानने मत्ता विविधोद्धासकारिणी ॥ ९० ॥

मत्तेन्द्रियोग्रकलभा रसनाकलमापिणी ।

मनोगहनसंलीना कर्मदन्तद्वयान्विता ॥ ९१ ॥

मदोऽस्या वासनान्यूहः सर्वतः प्रसरद्वपुः ।

इच्छानागी निहनत्येषा कृपणाञ्जीवसंचयान् ॥ ९२ ॥

मेव शङ्खिनी शङ्खयती करिणीति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ संपत्समरभू-

मिषु संसारसंपद एव समरभूमयः संसारसंपदो राम तस्याः सम-

रभूमय इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ रामेति श्लोकद्वयं

वाक्यम् ॥ करिणी नाम इच्छा सा च इच्छा इदं मे अस्त्वित्येवं-

रूपिणी सा चेच्छारूपा करिणी शरीर एव कानने मत्ता सती विवि-

धोद्धासकरणशीला ॥ ९० ॥ मत्तानीन्द्रियाण्येवोमाः कलभा यस्या-

द्यादृशी । रसनाकलभापिणी रसनैव रसना तदीया तथा कलभा-

पणशीला । मन एव गहनं दुःप्रवेशस्थानं तत्र संलीना । कर्मदन्तद्व-

यान्विता पुण्यापुण्यलक्षणदशनद्वययती ॥ ९१ ॥ मद इति ॥

अस्याः मेच्छाकारिण्याः सर्वतः प्रसरद्वपुः वासनान्यूह एव मदः

संसारदृष्टयो राम तस्याः समरभूमयः ।

भृत्यो यत्रानुभवति नरोजयपराजयौ ॥ ९३ ॥

चासनेहा मनश्चित्तं संकल्पो भावनं स्पृहा ।

इत्यादिनिवहो नाम्नामस्या आशयकोशगः ॥ ९४ ॥

धैर्यनाम्ना वरास्त्रेण प्रसतामवहेलया ।

नार्गीं सर्वात्मिकामेतामिच्छां सर्वात्मना जयेत् ॥ ९५ ॥

यावदस्त्वदमित्येवमियमन्तर्विजृम्भते ।

तावदग्रा कुसंसारमहाविषविषूचिका ॥ ९६ ॥

एषा चेच्छानागी कृपणानेव जीवसंचयाग्निहन्ति ॥ ९२ ॥ संसार-
रेति ॥ नरः पुमान् जयपराजयौ भूयो यत्रानुभवति ताः संसार-
दृष्टय एव तस्याः समरभूमयः ॥ ९३ ॥ वासनेति ॥ आशयको-
शगः आशयोऽन्तःकरणं स एव कोशः कोशगृहं तद्वतः तद्विषयो
यो वासना ईहा मनश्चित्तं संकल्पो भावनं स्पृहेत्यादिः शब्दस-
मुदायः सोऽस्या इच्छाकरिण्या नाम्नां निबहः । इत्यादीति नपुंस-
कलिङ्गपाठे वासनेत्यादिपदकदम्बकं आशयकोशगोऽस्याः करिण्या
नाम्नां निबह इति योजनीयम् ॥ ९४ ॥ धैर्येति ॥ अवहेलया इत-
रेषां सर्वेषामस्त्राणां अवज्ञया प्रसृतां सर्वात्मिकां सर्वविषयत्वाद्वि-
षयेस्तादात्म्यापन्नां इच्छारूपां नागीं धैर्यनाम्ना वरास्त्रेण सर्वात्मना
सर्वप्रकारेणापि जयेत् । धैर्येणैवाङ्कुशेनेच्छारूपां नागीं करिणीं वशी-
कुर्यादित्यर्थः । धैर्यं चात्र परे ब्रह्मणि चित्तस्य स्थैर्यम् ॥ ९५ ॥
यावदिति ॥ इदमस्त्वित्येवंरूपा इयमिच्छाकरिणी यावदन्तर्विजृ-
म्भते तावदेवेयमुष्मा कुसंसारमहाविषविपूचिका विजृम्भते । कुत्सितः

एतावानेव संसार इदमस्त्विति यन्मनः ।

अस्य तूषणमो मोक्ष इत्येवं ज्ञानसंग्रहः ॥ ९७ ॥

प्रसादकारिणी स्वच्छा निरिच्छे विमलाकृतौ ।

तैलविन्दुरिवादर्थे विश्राम्यत्युपदेशवाक् ॥ ९८ ॥

मनागप्युदितैवेच्छा छेत्तव्यानर्थकारिणी ।

असंवेदनशस्त्रेण विपस्येवाङ्कुरावली ॥ ९९ ॥

इच्छाविच्छुरितो जीवो विजहाति न दीनताम् ।

असंवेदनमात्रेण नोदेतीच्छामवाङ्कुरः ॥ १०० ॥

असंवेदनशस्त्रं तु तूष्णीं चित्तव्यवस्थितिः ।

प्रत्याहारः स विज्ञेयस्तेनेच्छा विनिवार्यते ॥ १ ॥

संसार एव महती विपज्ज्या विपूचिका ॥ ९६ ॥ एतावानेवेति ॥

इदमस्त्विति यन्मनःसंकल्पनमस्त्येतावानेव संसारः । सर्वस्यापि

संसारस्य मनोमूलत्वात् अस्य तु मनस उपशम एव मोक्षः ।

इत्येवं ज्ञानस्य ज्ञानोपदेशस्य संग्रहः संक्षेपः ॥ ९७ ॥ प्रसादेति ॥

स्वच्छा स्वयं निर्मला अतश्च प्रसादकारिणी परचित्तप्रसादहेतुरुपदे-

शवाक् परोपदेशपरगुरुवाक्यं निरिच्छे निःसंकल्पे अतश्च विमला-

कृतौ शिष्ये आदर्शे दर्पणे तैलविन्दुरिव विश्राम्यति संक्रामति ।

तैलविन्दुरपि प्रसादहेतुः स्वच्छश्च । दर्पणोऽपि निरिच्छो विमला-

कृतिश्च ॥ ९८ ॥ मनागिति ॥ अनर्थकारिणी इयमिच्छा मनागपि

उदितैव विपस्य विपवृक्षस्य अङ्कुरावलीव असंवेदनशस्त्रेण संवेदनं

याहानुसंधानं तदभावोऽसंवेदनं तेनैव शस्त्रेण छेत्तव्या ॥ ९९ ॥

इच्छेति ॥ जीवः इच्छया विच्छुरितः सन् दीनतां इष्टार्थसिद्धिनि-

मित्तं दैन्यं न विजहाति । भवाङ्कुर इच्छा च असंवेदनमात्रेण

नोदेति ॥ १०० ॥ किं तदसंवेदनमित्यत्राह—असंवेदनेति ॥ चित्तस्य

इदं मेस्त्विति विज्ञानमाहुः कल्पनमुत्तमाः ।
 अर्थस्याभावनं यत्तत्कल्पनात्याग उच्यते ॥ २ ॥
 स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्मरणं विदुः ।
 तत्र प्रागनुभूतं च नानुभूतं च भाव्यते ॥ ३ ॥
 अनुभूतां नानुभूतां स्मृतिं विस्मृत्य काष्ठवत् ।
 सर्वमेवाशु विस्मृत्य मूढस्तिष्ठ महामतिः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति तत् ।
 असंकल्पः परं श्रेयः स किमन्तर्न भाव्यते ॥ ५ ॥
 किल तूष्णींस्थितेनैव तत्पदं प्राप्यते परम् ।
 परमं यत्र साम्राज्यमपि राम तृणायते ॥ ६ ॥

तूष्णीं व्यवस्थितिरेवासंवेदनशक्तं स एव च प्रत्याहाररूपं योगांगं ते-
 नैवेच्छा निवार्यते ॥ १ ॥ इदमिति ॥ इदं मेस्त्विति विज्ञानमेव कल्प-
 नमाहुः । अर्थस्य बाह्यस्य यदभावनं तदेव कल्पनात्याग उच्यते
 ॥ २ ॥ स्मरणमिति ॥ स्मरणमेव संकल्पं विद्धि । अस्मरणं च
 शिवं शान्तं ब्रह्म विदुः । तत्र च स्मरणे प्रागनुभूतं नानुभूतं च
 वस्तु भाव्यते विषयीक्रियते ॥ ३ ॥ अनुभूतामिति ॥ अनुभूतां
 नानुभूतां अनुभूतविषयामननुभूतविषयां च स्मृतिं विस्मृत्य विहाय
 काष्ठवत्सर्वमेव विस्मृत्य अननुसंधाय महामतिरेव सन् मूढस्तिष्ठ
 मूढवत्तिष्ठ ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वबाहुरिति ॥ ऊर्ध्वबाहुः सर्वेषां प्रबोधाय
 उद्धृतमुजः सन्नेपोऽहं परमार्थदर्शी विरौमि घोषयामि । अत्र न
 कश्चिदपि शृणोति । अहो मोहमहिमेति शेषः । किं तद्विराग्यमि-
 त्यग्राह—असंकल्प इति । असंकल्प एव परं श्रेयः सोऽयं किमित्यन्तः
 सर्वैरपि मुमुक्षुभिर्न भाव्यते ॥ ५ ॥ किलेति ॥ परमं साम्राज्य-

गम्यदेशैकनिष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयोः ।
 स्पन्दो विगतसंकल्पस्तथा स्पन्दः स्वकर्मसु ॥ ७ ॥
 बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते ।
 संकल्पनं परो बन्धस्तदभावो विमुक्तता ॥ ८ ॥
 सर्वं जगदिदं शान्तमनन्तं ध्रुवमव्ययम् ।
 पश्यन्भूतार्थचिद्रूपं शान्त आस्व यथासुखम् ॥ ९ ॥
 अवेदनं विदुर्योगं शान्तमासनमुत्तमम् ।
 योगस्थः कुरु कर्माणि विकर्माण्यथ मा कुरु ॥ ११० ॥
 अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमम् ।
 अत्यन्तं तन्मयो भूत्वा तथा तिष्ठ यथासि भोः ॥ ११ ॥

मपि यत्र यस्मिन्पदे भाव्यमाने कृणायते कृणमिव तुच्छं भाति
 तत्परं पदं तूष्णींस्थितेनैव किल प्राप्यते । अहो सौलभ्यं परमपद-
 स्येति शेषः ॥ ६ ॥ गम्येति ॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्य गन्तव्यदेशतत्प-
 रस्य पान्थस्य पादयोः स्पन्दः संचारो यथा विगतसंकल्पः प्रतिपदं
 संकल्पाभावात् तथा ज्ञानिनो ब्रह्मनिष्ठस्य स्वकर्मसु स्पन्दो व्यव-
 हारो विगतसंकल्पः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सर्वमिति ॥ सर्वमिदं जगत्
 शान्तादिलक्षणं भूतार्थचिद्रूपं परमार्थचिन्मयं पश्यन् शान्तो यथा-
 सुखमास्व ॥ ९ ॥ अवेदनमिति ॥ शान्तं निर्विकारं उत्तममासन-
 मेव अवेदनयोगं निर्विकल्पसमार्थं विदुः । अतश्च त्वं योगस्थः
 सिद्धसिद्धोः समत्वं योगः तन्निष्ठः कर्माणि कुरु । नीरसो
 निष्कामो या कुरु । अथवा आत्मारामतया वर्तव्याभावान्मा कुरु
 ॥ ११० ॥ अवेदनमिति ॥ अवेदनमेव योगं अकृत्रिमं अप्रयास-
 सिद्धं चित्तक्षयं च विदुः । अतश्चात्यन्तं तन्मयो भूत्वा यथासि

अहंममेति संविदन्न दुःखतो विमुच्यसे ।

असंविदन्विमुच्यसे यदीप्सितं तदाचर ॥ १२ ॥

शिवं सर्गगतं शान्तं बोधात्मकमजं शुभम् ।

तदेकभावनं राम कर्मत्याग इति स्मृतः ॥ ११३ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे योगसप्तभूमिकोपाख्यानं

नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः

वासिष्ठ उवाच ॥

प्रसह्य वेधसः सृष्टिं यत्कटाख्यरसाञ्जनम् ।

वादी वाग्मी कविश्चायं राम कीर्तिं सुजत्यहो ॥ १ ॥

यद्रूपोऽसि तथा तिष्ठ ॥ ११ ॥ अहमिति ॥ त्वं अहं ममेति च

संविदन् अमिमन्यमानो दुःखतो दुःखमयात्संसारान्न विमुच्यसे ।

इत्थमसंविदंस्तु विमुच्यसे । अत्र बन्धमोक्षसाधनद्वये यदीप्सित-

मभिमतं तदाचरेति निपुणोक्तिः ॥ १२ ॥ प्रकृतोपसंहारव्याजेन

सहता प्रबन्धेनोपपादितमात्माद्वैतविज्ञानमुपसंहरन्नाह—शिवमिति ॥

यत्तज्जु शिवं ब्रह्म सर्गगतं परिपूर्णं शान्तं निर्विकारं अजं जन्मा-

दिरहितं शुभं अशुभसंसारनिवर्तकं बोधात्मकं विशुद्धज्ञानात्मकं

तदेकभावनं तस्यैव ब्रह्मण एकमद्वैतं यद्भावनं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति

यत्परिपूर्णं भावनं तदेव जीर्णपर्णवत् कर्मणां कुट्टनहेतुत्वात्कर्मत्याग

इति स्मृतः इति विधीयमानकर्मत्यागरूपापेक्षया पुंस्त्रिनिर्देशः ।

असंवेदनमसंकल्पनं तूष्णींभाव इति यन्नैष्कर्म्यं कर्म प्रकृतं तस्या-

यमुपसंहार इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ११३ ॥ इति संसारतरणिनाञ्चि

योगवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे सप्तभूमिकोपाख्यानं नाम पञ्च-

दशः सर्गः ॥ १५ ॥

निन्दन्ति ये हरिहरार्यकृपामृताब्धिं
 स्वच्छन्दसंचरणसंचितवाञ्छितार्थाः ।
 निन्दन्ति ते जलनिधिं बहिरुत्क्षिपन्ते
 स्नातुं समागतवतोऽपि तरङ्गहस्तैः ॥ २ ॥
 मज्जन्तमप्यनुदिनं द्विजराजमेक-
 मद्यापि नैव जलधिर्विमलीकरोति ।
 स्पृष्टोऽप्यहो हरिहरार्यकृपाम्बुधिस्ते
 प्रक्षालयत्यमतिपङ्कमपि द्विजानाम् ॥ ३ ॥
 मन्यामहे हरिहरार्यगुरो त्वदीय-
 वाणीसुधाजलधिमेव वरं वरेण्यम् ।
 आनन्दकन्दलितनन्दनपारिजात-
 निष्यन्दमानमकरन्दमहीनदीनाम् ॥ ४ ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
 स्नातुं समाकृतमुनिप्रणतिर्जगाम ।
 सायंतनास्तविधयेऽस्तमितो जगाम
 श्यामाक्षये रविकरैश्च समा जगाम ॥ ५ ॥
 अष्टादशेति दिवसान्निदधे गरिष्ठां
 गोष्ठीं वसिष्ठमुनिना सह रामचन्द्रः ।
 हित्वा भवप्रभवमोहमथागतस्थे
 निर्गतपारिधिंरिवाचलसत्प्रपूर्णः ॥ ६ ॥

तस्मिन्क्षणे कल्पतरुप्रश्रुतप्रसन्नसद्वत्स्य पपात वृष्टिः ।
 संतुष्टगीर्वाणगणप्रमुक्ता मुक्ताफलादभ्रमिश्राभ्रपूर्णा ॥ ७ ॥

अवतीर्य स्वयं विष्णुर्मानुष्यो रामनामधृक् ।

खिन्नः संसारजालेऽसिन्योगज्ञानेन बोधितः ॥ ८ ॥

प्रबुद्धेनाथ रामेण संपूज्याभिष्टुतो मुहुः ।

पितृभ्रातृसमेतेन प्रणम्याभिहितो मुनिः ॥ ९ ॥

त्वत्प्रसादाद्भो भगवन्निःसंशयमिदं मनः ।

विज्वरं शीतलं शान्तं संजातमविकारि मे ॥ १० ॥

सर्वार्तिहर्ता सर्वज्ञः सर्वदेवाश्रितो गुरुः ।

मोहान्धकारविध्वंसः सचितेव भवानिति ॥ ११ ॥

ततस्तदानीं मुनिना रामाय गगनस्थिताः ।

श्रोतुमभ्यागता देवा आहूय प्रकटीकृताः ॥ १२ ॥

यक्षगन्धर्वसिद्धर्षिविद्याधरमहोरगाः ।

रामेण प्रणताश्चैनमूचुः संतुष्टमानसाः ॥ १३ ॥

श्रुतमस्माभिरखिलं ज्ञानमेतन्महोदयम् ।

त्रैलोक्यमोहार्तिहरौ भवन्तौ प्रणता वयम् ॥ १४ ॥

भवद्गुरोर्वसिष्ठस्य भवतश्च महात्मनः ।

मिथः संवादमखिलं ज्ञानमेतन्महोदयम् ॥ १५ ॥

ततः सिद्धैरयोध्यायां स्तुत्वैतदवतारितम् ।

काश्मीरमण्डलस्थान्तर्भूतानामनुकम्पया ॥ १६ ॥

अथ सर्वाणि कार्याणि ज्ञातवन्तो गतव्यथः ।

निर्ममो निर्ममे रामो निष्कामो जनको यथा ॥ १७ ॥

यथाम्बु निसिनीपत्रे सञ्जते नाम्बुमञ्जनैः ।

तथास्य राज्यभोगेन न चेतो रज्यतेऽमलम् ॥ १८ ॥

शास्त्रं त्विदं विरक्ता ये सत्सङ्गाः सत्क्रियापराः ।
 तेषां धर्मात्मनामेव प्रदातव्यं प्रयत्नतः ॥ १९ ॥
 सर्वा सर्वोपकाराय मतिश्चेदस्ति चः शुभा ।
 तदिदं सर्वथा देयं विद्यादानं महाफलम् ॥ २० ॥
 दुर्ग्रहग्रस्तमनसामसाधूनां प्रमादिनाम् ।
 निन्दकानामिदं शास्त्रं रहस्यं न प्रकाशयेत् ॥ २१ ॥
 पूर्वं नाराधितो येन भगवानिन्दुशेखरः ।
 हरिर्ब्रह्मा रविश्चापि न लभेदिदमद्भुतम् ॥ २२ ॥
 महेश्वरेण यत्प्रोक्तं देव्या यच्चापि विष्णुना ।
 मुनीनां नारदादीनां तदिदं ज्ञानमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 महारामायणाख्यं यन्मोक्षोपायापराभिधम् ।
 ततः क्षीरनिधिप्रख्यात्पीयूषमिदमुद्भूतम् ॥ २४ ॥
 सामान्येन विचारेण क्षयमायाति दुष्कृतम् ।
 सम्पगस्य विचारेण को न याति परं पदम् ॥ २५ ॥
 एकवेलमधीतेन शास्त्रेणानेन किल्बिलम् ।
 प्रणश्यति नृणां सर्वं क्षिप्रं बोधश्च जायते ॥ २६ ॥
 अप्रयुद्धोऽपि यथेदं भावयेद्भक्तिमावितः ।
 तस्य निर्मलतासिद्धं चित्तं नास्त्यत्र संशयः ॥ २७ ॥
 मूर्ध्निर्मुक्षुभिर्नापि संपतैर्वाप्यसंपतैः ।
 परमार्थमिदं चिन्त्यं दुर्लभं ब्रह्मदर्शनम् ॥ २८ ॥
 किञ्चित्संस्मृतपुद्गीनां श्रुतं शास्त्रमिदं यथा ।
 सौग्यापदं तथा शास्त्रमन्यदस्ति न किञ्चन ॥ २९ ॥
 शक्तिमुक्तिप्रदमिदं योगिनां परमं प्रियम् ।

हस्तस्थं प्राप्य चिद्रूपं प्राक्पुण्यैरेव लभ्यते ॥ ३० ॥

सर्वागमार्थसंवेत्ता वसिष्ठः परमो मतः ।

मोक्षोपायस्य सारोऽयमिति सर्वत्र गीयते ॥ ३१ ॥

प्रियार्थादिवियोगेन जातखेदस्य देहिनः ।

शास्त्रं विना किमत्र स्यादन्तःसंतापशान्तिदम् ॥ ३२ ॥

चिदम्बरात्प्रोदित एव पूर्णः

शास्त्रं नुरानन्दनिधिः सुपादः ।

सान्द्रामृतः काव्यरसोपशोभा-

स्फुरन्प्रकाशः क्षपितोऽन्धकारः ॥ ३३ ॥

स्नातं तेन समस्ततीर्थसलिलैः सर्वापि दत्तावनि-

र्यज्ञानां च कृतं सहस्रमखिला देवाश्च संपूजिताः ।

संसाराच्च समुद्धृताः स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽप्यसौ

यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मनः प्राप्नुयात् ॥ ३४ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे शास्त्रग्रहणफलनिर्देशो

नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः

वाल्मीकिरुवाच ॥

इति वरमुनिनोक्तं ज्ञानमारं पुराणे

सकलमनुनिश्चय श्रीरघूणां कुलादयः ।

विमलमतिरपृच्छत्किंचिदन्यत्स्वयं वै

शमसुरापरिपूर्णः पूर्णबोधस्थितोऽमौ ॥ १ ॥

स सलु परमयोगी विश्वबन्धः सुरेन्द्रो

जननमरणहीनः शुद्धबोधस्वरूपः ।

सकलगुणनिधानं संनिधानं रमाया-

स्त्रिजगदुदयरक्षानुग्रहाणामधीशम् ॥ २ ॥

शक्तिपालवशोन्मेपप्रकटामलचिद्धनः ।

मुहूर्तमासीदुद्बुद्धैतन्यानन्दसागरः ॥ ३ ॥

प्रश्नोत्तरविभागादिपरिपाटीविवर्जितः ।

आनन्दामृतपूर्णाश्वुरोमकण्टकिताङ्गकः ॥ ४ ॥

महासामान्यरूपत्वचिद्व्यापकतया स्थितः ।

नित्यमष्टगुणैश्वर्यतृणप्रायमनोरथः ॥ ५ ॥

न किञ्चिदूचे संपन्नः शिवे परिणतः पदे ॥ ६ ॥

भरद्वाज उवाच ॥

अहो सल्लु महाश्वर्यं रामः प्राप्तो महत्पदम् ।

कथमेतादृशी प्राप्तिरस्माकं मुनिनायक ॥ ७ ॥

मूर्खाः शोच्याश्च किञ्चित्ता मादृशाः क्व च पापिनः ।

क्व च ब्रह्मादिभिः ग्राह्या दुर्लभा राम संस्थितिः ॥ ८ ॥

अहो मुनीश्वरगुरो कथं विश्राम्यतां मया ।

दुष्पारश्च भवाम्भोधिस्तीर्यते तद्वदाशु मे ॥ ९ ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

श्रीरामवृत्तान्तमशेषमादितो

वसिष्ठवाक्यानुगतं निरूपितम् ।

धिया विचार्यानुपरामृश स्वयं

मयापि वेद्यं कथनीयमत्र ते ॥ १० ॥

अविद्यया प्रपञ्चोऽयं नास्ति सत्यमिहाण्यपि ।

विवेचयन्ति विबुधा विवदन्त्यविवेकिनः ॥ ११ ॥

नास्ति भिन्नं चितः किञ्चित्किं प्रपञ्चेन रुद्ध्यते ।
 अभ्यासेन रहस्यानां वयस्य विशदो भवः ॥ १२ ॥
 प्रपञ्चविषया वृत्तिर्जाग्रन्निद्रेति कीर्तिता ।
 स प्रबुद्धस्तु यस्यान्तश्चित्प्रदीपो निरञ्जनः ॥ १३ ॥
 शून्यमूलप्रपञ्चोऽयं शून्यताशिखरं सखे ।
 सारशून्यतया मध्येऽप्यनास्था सन्मनीषिणा ॥ १४ ॥
 अनादिवासनादोपादसन्नेत्रायमीक्ष्यते ।
 गन्धर्वनगराकारः संसारबहुविभ्रमः ॥ १५ ॥
 चित्तेऽनभ्यस्य कल्याणीं चैतन्यामृतकन्दलीम् ।
 संमुह्यसि किमध्यास्य वासनाविषवीरुधः ॥ १६ ॥
 जाग्रदेतन्निपतितं ज्ञानालम्बग्रहादधः ।
 वसत्युपरि सर्वेषां ये निरालम्बसंविदः ॥ १७ ॥
 तावदूढस्फुराकाररसा विद्यामहानदी ।
 न यावदात्मरूपेण निपुणैरवगाह्यते ॥ १८ ॥
 प्राङ्नास्ति चरमं नास्ति वस्तु सर्वमिदं सखे ।
 विद्धि मध्येऽपि तन्नास्ति स्वप्नवृत्तमिदं जगत् ॥ १९ ॥
 अविद्यायोनयो भेदाः सर्वेऽस्मी बुद्बुदा इव ।
 क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् ॥ २० ॥
 सुशीतलोदकनदीं विदित्वा प्रविगाह्यताम् ।
 बहिर्भ्रान्तिनिदाघास्ते निर्यान्तु कलिताः शुचा ॥ २१ ॥
 एकथाज्ञानजलधिर्जगदात्मा व्यतिष्ठति ।
 ज्येष्ठोऽयमहमित्यूर्मिरविद्यावातसंभवः ॥ २२ ॥
 चित्तस्खलनभेदाली रागाद्याश्च अकल्पिताः ।

ममतोत्कलितावर्तस्ततः खैरं प्रवर्तते ॥ २३ ॥
 रागद्वेषावतिग्राहौ गृहीतसमनन्तरम् ।
 ततश्चानर्थपातालप्रवेशः केन वार्यते ॥ २४ ॥
 प्रशान्तामृतकह्लोले केवलामृतवारिधौ ।
 मत्त मञ्जसि किं द्वैतग्रहक्षारान्घ्रिवीचिषु ॥ २५ ॥
 कस्तिष्ठति गतः को वा कस्य केन किमागतम् ।
 किं निमञ्जसि मायायामेतत्तत्त्वमतन्द्रितः ॥ २६ ॥
 तत्त्वमेकं यदात्मेति जगदेतत्प्रचक्षते ।
 ततोऽन्यः कस्तवातीतो यस्तात विषयः शुचाम् ॥ २७ ॥
 बालान्प्रति विवर्तोऽयं ब्रह्मणः सकलं जगत् ।
 अविवर्तितमानन्दमास्थिताः कृतिनः सदा ॥ २८ ॥
 अविविक्तो जनः शोचत्यकस्माच्च ग्रहण्यते ।
 तच्चवित्तु हसन्नास्ते तस्य मोहो विडम्बनम् ॥ २९ ॥
 तच्च सूक्ष्ममिदं तच्च तिरोहितमविद्यया ।
 यथा स्थलेषु लोकानां जलेष्वात्मसु संशयः ॥ ३० ॥
 पृथिव्यादिमहाभूतपरमाणुमयं जगत् ।
 स्थितं यदा तदापीह को गतो योऽनुशोच्यते ॥ ३१ ॥
 असतः संभवो नास्ति नास्त्यभावः सतः सखे ।
 आविर्भावतिरोभावसंस्था नानामयी परे ॥ ३२ ॥
 किन्त्वनेकपुरोत्साहाद्विपतामुपगच्छति ।
 भज संचरितामोगं परमेशं जगद्गुरुम् ॥ ३३ ॥
 दुरितानि समस्तानि पच्यन्तेऽद्यापि न ध्रुवम् ।
 द्रुतमेवास्य देवस्य पाशाः ग्रथयतां गताः ॥ ३४ ॥

साकारं भज तावत्त्वं यावत्सत्त्वं प्रसीदति ।
 निराकारे परे तच्चे ततः स्थितिरकृत्रिमा ॥ ३५ ॥
 इममुदामतमसं जित्वा शत्रुं बलाद्बुधम् ।
 यमस्यानुसर ध्यानं विश्वस्तेनान्तरात्मना ॥ ३६ ॥
 समाधाय क्षणं पश्य प्रत्यगात्मानमात्मनि ।
 इयं विभातु संव्यक्तं द्वाग्बुद्धिरजनी तव ॥ ३७ ॥
 कृतं पुरुषकारेण केवलेन च कर्मणा ।
 महेशानुग्रहादेव प्राप्तव्यं प्राप्यते नरैः ॥ ३८ ॥
 नाभिजात्यं न चारिष्यं न नयो न च विक्रमः ।
 बलवन्ति पुराणानि सखे कर्माणि केवलम् ॥ ३९ ॥
 अग्रतर्क्यात्प्रतीकारात्किमेवमवसीदति ।
 न लुम्पति ललाटस्थामीश्वरोऽप्यक्षमालिकाम् ॥ ४० ॥
 क्व चिद्वक्ता क्व वैदग्ध्यं क्व चेयं मोहवल्लरी ।
 अचिन्तनीया नियतिर्निर्ययेद्ब्रह्ममोहितम् ॥ ४१ ॥
 हे भरद्वाज मोहं त्वं विवेकेन जहि स्फुटम् ।
 असामान्यमिदानीं ते ज्ञानं प्राप्स्याम्यसंशयम् ॥ ४२ ॥
 दूरमुत्सहते राजा महासत्त्वो महापदि ।
 अल्पसत्त्वो जनः शोचत्यल्पेऽपि हि परिक्षये ॥ ४३ ॥
 बोधं पुण्यपराधीनं प्राप्यते बहुजन्मभिः ।
 अनुमीयेत धीरेषु जीवन्मुक्तेषु कार्यतः ॥ ४४ ॥
 द्विपद्भतेन येनैव कर्मणां बन्ध ईदृशः ।
 सुहृद्भतेन तेनैव मोक्षमाप्स्यसि पुत्रक ॥ ४५ ॥
 सतां सत्कर्मसंवेगः पुराणं प्रणुदन्नयम् ।

वर्षोऽथ भूतानां दावानलमसेचयत् ॥ ४६ ॥
 सखे संन्यस्य कर्माणि ब्रह्मणः प्रणयी भव ।
 नेप्यते यदि संसारचक्रावर्तभ्रमभ्रमम् ॥ ४७ ॥
 तावदेतद्विकल्पोत्थमिदं यावद्बहिर्ग्रहः ।
 प्रतिकूलेऽन्धिकच्छोले केवलं निश्चलं पयः ॥ ४८ ॥
 अयं किमन्धंकरणस्त्वया शोकोऽवलोक्यते ।
 निर्वाहयतु सैव त्वां प्रज्ञायतिरमञ्जुरा ॥ ४९ ॥
 न जातु ते विगण्यन्ते गणनां सुगरीयसीम् ।
 ये तरङ्गैस्तृणानीव हियन्ते हर्षशोकयोः ॥ ५० ॥
 समारूढदशादोलामहोरात्रमिदं जगत् ।
 क्रीड्यते पट्विधैः प्रेक्ष्यैः सखे किमिति खिद्यसे ॥ ५१ ॥
 स्रुते संहरति क्षिप्रं पुनः सृजति हन्ति च ।
 जगन्ति बहुपर्यायैः काल एव कुतूहली ॥ ५२ ॥
 न विशेषग्रहः कश्चिन्न कश्चिन्न च कश्चन ।
 जन्तुष्वभ्यवहार्येषु प्रकाम्यं कालभोगिनः ॥ ५३ ॥
 का कथा मर्त्यपिण्डानां निमेषान्तरवासिनाम् ।
 अपि देवनिकाया ये ते दुःकालस्य गोचराः ॥ ५४ ॥
 क्षयं नृत्यसि किं ग्रीते विषत्तौ विकलेन्द्रियः ।
 क्षणं निखिन्नमासीनः पश्य संसारनाटकम् ॥ ५५ ॥
 अस्यानेकतरङ्गस्य जगतः क्षणमङ्गिनः ।
 न विपीदति मनस्वी भारद्वाज मनागपि ॥ ५६ ॥
 त्यज शोकममद्गल्यं मद्गलानि विचिन्तय ।
 रचिदानन्दयनस्वच्छमात्मानं च विभावय ॥ ५७ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञामरसाधुषु चेतसाम् ।
सदागमप्रमाणानां महेशानुग्रहो भवेत् ॥ ५८ ॥

इति श्रीयोगवासिष्ठसारे निर्वाणप्रकरणे श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपार्ये
भरद्वाजानुशासनं नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः

भरद्वाज उवाच ॥

ज्ञातं तव प्रसादेन सर्वमेतदशेषतः ।
न वैराग्यात्परं भाग्यं न संसारात्परो रिपुः ॥ १ ॥
इदानीं श्रोतुमिच्छामि वसिष्ठेनोपपादितम् ।
ज्ञानसारमशेषेण ग्रन्थेनोक्तं यदात्मना ॥ २ ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

भरद्वाज शृणुष्वेदं महाज्ञानं विमुक्तिदम् ।
यस्य श्रवणमात्रेण भवान्धौ न निमज्जसि ॥ ३ ॥
संहतिस्थितिसंभूतमेदैर्योऽनेकधा स्थितः ।
एकोऽपि सन्नमस्तस्मै सच्चिदानन्दमूर्तये ॥ ४ ॥
कृते प्रपञ्चविलये यथा तत्त्वं प्रकाशते ।
तदोपायं प्रवक्ष्यामि संक्षेपाच्छ्रुतिशासनात् ॥ ५ ॥
शान्तो दान्तश्चोपरतो निषिद्धात्पापकर्मणः ।
विषयेन्द्रियसंश्लेषसुखाच्च श्रद्धयान्वितः ॥ ६ ॥
मृद्धासने समासीनो जितचित्तेन्द्रियक्रियः ।
ओमित्युच्चारयेचावन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ ७ ॥
प्राणायामं ततः कुर्यादन्तःकरणशुद्धये ।
इन्द्रियाण्याहरेत्पश्चाद्विषयेभ्यः शनःशनैः ॥ ८ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिक्षेत्रज्ञानां च संभवः ।

पश्चाद्भवति तद्भावाच्चेष्टु पश्चाद्विलापयेत् ॥ ९ ॥

विराजि प्रथमं स्थित्वा तत्रात्मनि ततः परम् ।

अव्याकृते स्थितः पश्चात्स्थिते परमकारणे ॥ १० ॥

मांसादिपार्थिवं भागं पृथिव्यां प्रविलापयेत् ।

आप्यं रक्तादिकं चाप्सु तेजसं तेजसि क्षिपेत् ॥ ११ ॥

वायव्यं च महावायौ नमस्यं नमसि क्षिपेत् ।

पृथिव्यादिषु विन्यस्य चेन्द्रियाण्यात्मयोनिषु ॥ १२ ॥

श्रोत्रादिलक्षणोपेताः कर्तुर्भोक्तुः प्रसिद्ध्ये ।

दिक्षु न्यस्यात्मनः श्रोत्रं त्वचं विद्युति निक्षिपेत् ॥ १३ ॥

चक्षुरादित्यविम्बे च जिह्वामप्सु विनिक्षिपेत् ।

प्राणं वायौ वाचमग्नौ पाणिमिन्द्रे विनिक्षिपेत् ॥ १४ ॥

विष्णौ तथात्मनः पादौ पापुं मित्रे तथैव च ।

उपस्थं कश्यपे न्यस्य मनश्चन्द्रे निवेशयेत् ॥ १५ ॥

बुद्धिं ब्रह्मणि संयच्छेदेताः करणदेवताः ।

इन्द्रियव्यपदेशेन व्यादिश्यन्त्येव देवताः ॥ १६ ॥

श्रुतिवाक्यमनुस्मृत्य न स्वतः प्रकटीकृताः ।

एवं न्यस्यात्मनो देहं विराडसीति चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

ब्रह्माण्डान्तः स्थितो योऽसावर्धनारीश्वरः प्रभुः ।

आधारः सर्वभूतानां कारणं तदुदाहृतम् ॥ १८ ॥

स यज्ञसृष्टिरूपोऽसौ जाग्रद्वृत्तौ व्यवस्थितः ।

द्विगुणाण्डाद्बहिः पृथ्वी पृथिव्या द्विगुणं जलम् ॥ १९ ॥

सलिलाद्विगुणं तेजस्तेजसो द्विगुणोऽनिलः ।

वायोर्द्विगुणमाकाशमूर्ध्वमेकैकशः क्रमात् ॥ २० ॥

व्यस्तेन च समस्तेन महता ग्रथितं जगत् ।
 क्षितिं चाप्सु समावेश्य सलिलं चानले क्षिपेत् ॥ २१ ॥
 अग्निं वायौ समावेश्य वायुं च नभसि क्षिपेत् ।
 नभश्च महदाकाशे समस्तोत्पत्तिकारणे ॥ २२ ॥
 स्थित्वा तस्मिन्महायोगी लिङ्गमात्रशरीरधृक् ।
 वासनाभूतसूक्ष्माश्च कर्माविद्ये तथैव च ॥ २३ ॥
 दशेन्द्रियमनोबुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः ।
 ततश्चाण्डाद्वह्निर्वायौ सूत्रात्मासीति चिन्तयेत् ॥ २४ ॥
 चतुर्मुषोग्रके वायौ भूतसूक्ष्मव्यवस्थितः ।
 लिङ्गमव्याकृते सूक्ष्मे न्यस्याव्यक्ते च बुद्धिमान् ॥ २५ ॥
 नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्संतिष्ठते जगत् ।
 तामाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेके परे त्वणून् ॥ २६ ॥
 अविद्यामपरे प्राहुस्तर्कविभ्रान्तचेतसः ।
 तत्र सर्वे लयं गत्वा तिष्ठन्त्यव्यक्तरूपिणः ॥ २७ ॥
 निःसंबोधा निरास्यादाः संभ्रमन्ति ततः पुनः ।
 तत्स्वरूपेण तिष्ठन्ति यावत्सृष्टिः प्रवर्तते ॥ २८ ॥
 आनुलोम्यात्सृष्टा सृष्टिः प्रातिलोम्येन संहतिः ।
 अतः स्थानत्रयं त्यक्त्वा तुरीयं पदमव्ययम् ॥ २९ ॥
 ध्यायेत्तत्प्राप्तये लिङ्गं प्रविलाप्य परं विशेषम् ।
 भूतेन्द्रियमनोबुद्धियामनाकर्मबाधकः ॥ ३० ॥
 अज्ञानं च प्रविष्टाः स्युर्लिङ्गमव्याकृते सति ।
 इदानीं लिङ्गनिगटान्मुक्तोऽहं सर्वथा यतः ॥ ३१ ॥
 चिदंशत्वात्प्रविष्टोऽहं चैतन्यानन्दसागरे ।

अभेदात्परमात्मासि सर्वोपाधिविवर्जितः ॥ ३२ ॥

कूटस्थः केवलो व्यापी चिदचिच्छक्तिमानहम् ।

घटाभावे घटाकाशकलशाकाशयोर्यथा ॥ ३३ ॥

तमाहुः श्रुतयो ब्रह्म एवमेवैक्यमादरात् ।

यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् ॥ ३४ ॥

तदाख्यस्तन्मयो भूत्वा गृह्यते न विशेषतः ।

यथा तृणादिकं क्षिप्तं रुमायां लवणं भवेत् ॥ ३५ ॥

अचेतनं जगद्व्यस्तं चैतन्ये चेतनीभवेत् ।

यथा वै लवणग्रन्थिः समुद्रे सैन्धवो यथा ॥ ३६ ॥

नामरूपाद्विनिर्मुक्ताः प्रविश्यापः समुद्रताम् ।

यथा जले जलं न्यस्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ॥ ३७ ॥

अविनष्टा भवन्त्येते गृह्यन्ते न विशेषतः ।

तथाहं सर्वभावेन प्रविष्टश्चेतने सति ॥ ३८ ॥

नित्यानन्दे समस्तज्ञे परे परमकारणे ।

नित्यं सर्वगतं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् ॥ ३९ ॥

निष्कलं निष्क्रियं शुद्धं तद्ब्रह्मासि परं पदम् ।

केवलं सत्यसंकल्पं शुद्धं ब्रह्मास्म्यहं परम् ॥ ४० ॥

पुण्यपापविनिर्मुक्तं कारणं जगतः परम् ।

अद्वितीयं परं ज्योतिर्ब्रह्मास्म्यानन्दमद्वयम् ॥ ४१ ॥

एवमादिगुणैर्पुक्तं सत्त्वादिगुणवर्जितम् ।

आविष्टं सकलं ब्रह्म सदा ध्यायेत्सुकर्मकृत् ॥ ४२ ॥

एवमभ्यसतः पुंसो मनोज्ञं याति तत्र वै ।

मनसस्तं गते तस्य स्वयमात्मा प्रकाशते ॥ ४३ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिः स्वात्सुखमात्मनि ।
 स्वयमात्मात्मनात्मानमानन्दं प्रतिपद्यते ॥ ४४ ॥
 इति ते वर्णितं सर्वं वसिष्ठस्योपदेशितम् ।
 अनेन ज्ञानमार्गेण योगमार्गेण पुत्रक ॥ ४५ ॥
 भरद्वाज महाप्राज्ञ सर्वं ज्ञास्यसि निश्चितम् ।
 परामर्शेन शास्त्रस्य गुरुवाक्यार्थबोधनात् ॥ ४६ ॥
 अभ्यासात्सर्वसिद्धिः स्वादिति वेदानुशासनम् ।
 तस्मात्त्वं सर्वमुत्सृज्य कुर्वभ्यासे स्थिरं मनः ॥ ४७ ॥
 भरद्वाज उवाच ॥

रामः प्राप्तः परं योगं स्वात्मनात्मनि हे मुने ।
 कथं वसिष्ठदेवेन व्यवहारः परः कृतः ॥ ४८ ॥
 इति ज्ञात्वाहमप्येवमभ्यासार्थं यते यथा ।
 तथैव व्यवहारोऽपि व्युत्थाने मे भविष्यति ॥ ४९ ॥
 वाल्मीकिरुवाच ॥

यदा परिणतः साधुः स्वस्वरूपे महामनाः ।
 विश्वामित्रस्तदोवाच वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ ५० ॥
 विश्वामित्र उवाच ॥

हे वसिष्ठ महामागं ब्रह्मपुत्र महानसि ।
 गुरुत्वं शक्तिपातेन तत्क्षणादेव दर्शितम् ॥ ५१ ॥
 दर्शनात्स्पर्शनाच्छब्दात्कृपया शिष्यदेहके ।
 जनयेद्यः समादेशं शोभवं स हि देशिकः ॥ ५२ ॥
 रामोऽप्ययं विशुद्धात्मा विरक्तः स्वात्मनैव हि ।
 विश्रान्तिमात्राकाङ्क्षी च संवादात्प्राप्तवान्पदम् ॥ ५३ ॥

शिष्यप्रज्ञैव बोधस्य कारणं गुरुवाक्यतः ।
 मलत्रयमपक्वं चेत्कथं बुद्ध्यति पक्ववत् ॥ ५४ ॥
 ज्ञानं प्रत्यक्षमेवेदं गुरुशिष्यप्रयोजनम् ।
 उभावपि ततस्तज्ज्ञौ सर्वेषां मादृशामपि ॥ ५५ ॥
 इदानीं कृपया राम व्युत्थानं कर्तुमर्हसि ।
 परेण परतस्त्वं हि कार्याविष्टोऽर्चयं यतः ॥ ५६ ॥
 स्मर कार्यं मम विभो यदुद्दिश्याहमागतः ।
 प्रार्थितश्चातिकष्टेन राजा दशरथः स्वयम् ॥ ५७ ॥
 तद्वृथा मा कृथाः सर्वं शुद्धेन मनसा मुने ।
 देवकार्यं च रामान्यदवतारप्रयोजनम् ॥ ५८ ॥
 सिद्धाश्रमं मयानीतो रामो राक्षसमर्दनः ।
 करिष्यति ततोऽहल्यामुक्तिं च जनकात्मजाम् ॥ ५९ ॥
 परिणेष्यति कोदण्डभङ्गेन कृतनिश्चयः ।
 रामस्य जामदग्न्यस्य कर्ता नैश्चित्यमात्मनः ॥ ६० ॥
 पितृपैतामहं राज्यं त्यक्ष्यतेऽत्रैव निःस्पृहः ।
 वनवासच्छलेनेव दण्डकारण्यवासिनः ॥ ६१ ॥
 उद्धरिष्यति तीर्थानि प्राणिनो दुःखिनो हि ये ।
 सीताहरणदौर्गत्यच्छलेन भुवि शोच्यताम् ॥ ६२ ॥
 दर्शयिष्यति सर्वेषां रावणादिवधादपि ।
 स्त्रीसङ्गिनां समासङ्गं वानरादिपरार्थताम् ॥ ६३ ॥
 सीताविशुद्धिमन्विच्छंल्लोकानुगतमात्मनः ।
 जीवन्मुक्तो निःस्पृहोऽपि क्रियाकाण्डपरायणः ॥ ६४ ॥
 भविष्यति परिप्रष्टुं ज्ञानकर्मसमुच्चयम् ।

यैर्दृष्टो यैः स्मृतो वापि यैः श्रुतो बोधितस्तु यैः ।
 सर्वावस्थागतानां तु जीवन्मुक्तिं प्रदास्यति ॥ ६५ ॥
 इति कार्यमशेषेण त्रैलोक्यस्य समापि हि ।
 अनेन रामचन्द्रेण पुरुषेण महात्मना ॥ ६६ ॥
 नमोऽस्मै जितमेवैते कोऽप्येवं चिरमेधताम् ।
 वसिष्ठ कृपया त्वं हि व्यवहारं परं कुरु ॥ ६७ ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

इत्युक्त्वावस्थितस्तूष्णीं विश्वामित्रो महामुनिः ।
 वसिष्ठस्तु महातेजा रामचन्द्रमभाषत ॥ ६८ ॥

वसिष्ठ उवाच ॥

राम राम महाबाहो महापुरुष चिन्मय ।
 नायं विश्रान्तिकालो हि लोकानन्दमयो भव ॥ ६९ ॥
 यावद्धोकपरामर्शो निरूढो नास्ति योगिनः ।
 तावद्भूढसमाधित्वं न भवत्येव निर्मलम् ॥ ७० ॥
 तस्माद्राज्यादिविषयान्पर्यालोच्य विनश्वरान् ।
 देवकार्यादिभारांश्च त्यज पुत्र मुखी भव ॥ ७१ ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

इत्युक्तोऽपि यदा रामः किञ्चिन्नोचे लयं गतः ।
 तथा सुषुम्नया सोऽपि प्रविष्टो हृदयं शनैः ॥ ७२ ॥
 शक्तिप्राणमनःप्रशान्तकरणो जीवप्रकाशात्मको
 नाडीरन्ध्रमुपुत्तमर्वकरणः प्रोन्मील्य नेत्रे शनैः ।
 हृष्टोत्कृष्टवसिष्ठमुख्यविदुषो निर्भुक्तसर्वेक्षणः
 कृत्याकृत्यविचारणादिरहितः सर्वान्प्रतीक्ष्य स्थितः ॥ ७३ ॥

राम उवाच ॥

न विधिर्न निषेधश्च त्वत्प्रसादादहं पुनः ।
तथापि तव वाक्यं तत्करणीयं च सर्वदा ॥ ७४ ॥
वेदागमपुराणेषु स्मृतिष्वपि महामुने ।
गुरुवाक्यं विधिः श्रोक्तो निषेधस्तद्विपर्ययः ॥ ७५ ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

इत्युक्त्वा चरणौ तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।
शिरस्थाधाय सर्वात्मा सर्वान्ग्राह घृणानिधिः ॥ ७६ ॥
सर्वे शृणुत भद्रं वो निश्चयेन सुनिश्चितम् ।
आत्मज्ञानात्परं नास्ति गुरोरपि च तद्विदः ॥ ७७ ॥

सिद्धा ऊचुः ॥

रामैवमेव सर्वेषां मनसि स्थितिमागतम् ।
त्वत्प्रसादाच्च सकलं संवादेन दृढीकृतम् ॥ ७८ ॥
सुखी भव महाराज रामचन्द्र नमोऽस्तु ते ।
वसिष्ठेनाप्यनुज्ञाता गच्छामोऽद्य यथागतम् ॥ ७९ ॥
एवमुक्त्वा गताः सर्वे रामसंस्तवने रताः ।
रामचन्द्रस्य शिरसि पौष्पी वृष्टिः पपात ह ॥ ८० ॥

वाल्मीकिरुवाच ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं रामचन्द्रकथानकम् ।
अनेन क्रमयोगेण भरद्वाज सुखी भव ॥ ८१ ॥
इति रघुपतिसिद्धिः श्रोदिता या मया ते
परमृनिवचनालीरंजमाला विचित्रा ।

निखिलकविकुलानां योगिनां सेव्यरूपा

परमगुरुकटाक्षान्मुक्तिमार्गं ददाति ॥ ८२ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं विधिं रामवसिष्ठयोः ।

सर्वावस्थोऽपि श्रवणान्मुक्तिमार्गं निगच्छति ॥ ८३ ॥

इह वैराग्यमुमुक्षुव्यवहारोत्पत्तिकस्थितयः ।

उपशमनिर्वाणारूपे वासिष्ठे पद प्रकरणानि ॥ ८४ ॥

इति श्रीतर्कवागीश्वरसाहित्याचार्यगौडमण्डलालंकारश्रीमदभिनन्दपण्डितसमु-
द्धूते वासिष्ठरामायणे मोक्षोपाये सारोद्भारे भरद्वाजोपाख्याने निर्वाणप्रक-
रणे श्रीवासिष्ठरामचन्द्रसंवादो नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

